

T.C.
BAŞBAKANLIK

GÜNEYDOĞU ANADOLU PROJESİ
BÖLGE KALKINMA İDARESİ BAŞKANLIĞI

GAP BÖLGESİNDE TOPLUMSAL DEĞİŞME EĞİLİMLERİ ARAŞTIRMASI

BÖLÜM I GAP BÖLGESİNİN SOSYO-EKONOMİK PROFİLİ

TMMOB ZİRAAT MÜHENDİSLERİ ODASI

GÜNEYDOĞU ANADOLU PROJESİ
BÖLGE KALKINMA İDARESİ BAŞKANLIĞI

GAP BÖLGESİNDE TOPLUMSAL DEĞİŞME EĞİLİMLERİ ARAŞTIRMASI

BÖLÜM I GAP BÖLGESİNİN SOSYO-EKONOMİK PROFİLİ

Proje Yöneticisi
Dr. Muzaffer SENCER

T. C. BAŞBAKANLIK GAP BÖLGE KALKINMA İDARESİ BAŞKANLIĞI DOKÜMANTASYON MERKEZİ	
YER NO	46-A
DEMİRBAŞ NO	4306

T. C.
BAŞBAKANLIK
GAP
BÖLGE KALKINMA İDARESİ BAŞKANLIĞI
DOKÜMANTASYON MERKEZİ
No : 3477

Ankara, 1992 - 1993

İÇİNDEKİLER

	<u>Sayfa</u>
ÖNSÖZ VE TEŞEKKÜR	ix
SUNUŞ	xi
KESİM 1	
GÜNEYDOĞU ANADOLU PROJESİ	1
Master Plan	8
Genel Kalkınma Hedefleri	9
Endüstriyel Kalkınma Hedefleri	10
Kalkınma Stratejileri	10
Temel Kalkınma Stratejisi	10
Tarımsal Kalkınma Stratejisi	11
Sulama	11
Hayvancılık	11
Endüstriyel Kalkınma Stratejisi	12
GAP'nin Bugünkü Durumu	27
Tarımsal Üretim	28
Yatırım Politikası	35
KESİM 2	
GAP YÖNETİMİ	41
Bölgesel Kalkınma ve Örgütlenme Modelleri	47
GAP Yönetimi	52
GAP'nin Niteliği ve Örgütlenme İlkeleri	56
KESİM 3	
GAP BÖLGESİ	59
Coğrafi Yapı	59
Topoğrafik ve Jeolojik Yapı	59
Doğal Oluşum ve Kaynaklar	62
Akarsular	62
Yeraltı Suları	64
Bitki Örtüsü	64
İklim, Ekolojik ve Meteorolojik Koşullar	65

	<u>Sayfa</u>
KESİM 4	
YERLEŞME VE NÜFUS	68
Köyaltı Yerleşimler	71
Nüfusun Yerleşimlere Dağılımı	72
Nüfusun Demografik Özellikleri	78
Nüfusun Kesimlere Dağılımı	96
KESİM 5	
YÖNETSEL BÖLÜNÜM	103
KESİM 6	
TARIMSAL YAPI	110
Toprak Yapısı	112
Toprak Kullanım Durumu	115
Tarımsal İşletmecilik	121
İşletme Tipleri	125
Tarımsal Üretim Zamanlaması	140
Bitkisel Ürün Yetiştirme Yöntemleri	140
Tarımsal Teknoloji	144
Tarımsal Girdiler	146
Tohumluk	146
Gübre	146
Tarımsal Savaşım (İlaçlama)	147
Kredi	148
Hayvancılık	149
Hayvansal Üretim	151
Otlak Varlığı	155
Orman Varlığı	156
Tarımsal Yayım	157
Tarımsal Katma Değer	160
Düşük Gelir	161
Eksik Çalışma ve Gizli İşsizlik	162
Tarımsal Krediler	164
Aracılık-Tefecilik	173
Kooperatifçilik	177

	<u>Sayfa</u>
Köy Kalkınma Kooperatifleri	182
Toprak ve Tarım Reformu Kooperatifleri	183
Kooperatifçilik Sorunları	184
Bölgenin Özgül Sorunu:Toprak Dağılımı ve Düzenlenmesi	188
Ek Çizelge: İşletme Gider ve Geliri	203
KESİM 7	
BÖLGE KÖYLERİ	208
Köylerin Topoğrafik Konumları	208
Köylerin Coğrafi Konumları	210
Köylerin Fiziksel Yapıları	211
Köylerin Ormanla İlişkisi	213
Köylerin Bağlı Yerleşim Birimleri	215
Köylerin Merkezlere Uzaklığı	217
Köylerin Merkezlerle Yol Bağlantısı	219
Köylerin Motorlu Taşıt Araçları	221
Köylerin Merkezlerle İlişkileri	223
Köylerde İçe ve Dışa Nüfus Hareketleri	225
Köy Konutları ve Hanehalkı Sayısı	228
Köy Konutlarının Yapım Malzemesi ve Yapım Sistemi	228
Konutların Sağlık Durumları	229
Konutların Mülkiyet Durumu	230
Konutların Kat Sayısı	231
Konutların Oda Sayısı	232
Konutlarda Tuvaletin Yeri	233
Köylerin Doğal ve Tarihsel Değerleri	234
Köylerin Yeraltı Zenginlikleri	235
Köylerin İçme ve Kullanma Suyu	236
İçme ve Kullanma Suyunun Kaynağı ve Tesisi	237
Köylerin İçme ve Kullanma Suyunun Hijyenik Durumu	239
İçme ve Kullanma Suyu Bulunmayan Köylerin Su Kaynakları	239
Köylerin Sahip Olduğu Güç Kaynağı	240
Köylerin Isınma Yakıtı	240
Köy Topraklarının Nitelikleri	241

	<u>Sayfa</u>
Köy Topraklarının Kullanımı	242
Kültür Dışı Alanın Dağılımı	244
Köy Topraklarının Hukuksal Durumu	245
Çiftçi Ailelerin Toprak İşleme Durumu	246
İşletme Büyüklükleri	247
Ortalama İşletme Büyüklüğü	249
İşletmelerin Parça (Parsel) Sayısı	251
Kiracılık-Ortakçılık	253
Tarımsal Sulama	254
Gübre Kullanımı	256
Tarımsal Savaşım	257
Köylerin Tarımsal Araç Gereç Durumu	258
Köylerin Hayvan Varlığı	258
Tarım Ürünlerinin Üretim ve Satışı	263
Köylerin Pazar ve Panayır Durumları	265
Köylerin Geçim Kaynakları	265
Köylerin Tarımsal Verimlilik Durumu	269
Köylerin Kooperatifleşme Durumu	272
Köydeki Ticarethaneler	274
Köydeki İmalathaneler	276
Köyde Yardımlaşma ve Dayanışma	278
Köylerin Yönetim ve Hizmet Tesisleri	279
Köylerin Sürekli ve Geçici Kamu Görevlileri	280
Köylerin Sağlık Tesisleri	283
Köylerdeki Özur ve Sakatlıklar	284
Köylerde Sağlık Durumu	285
Köylerde Eğitim Durumu	286
Köylerin Dinsel Tesisleri	290
Köylerin Başlıca Sorunları	291
Bölge Köylerinde Altyapı Gelişmeleri	294
Köy Yolları	295
Köy İçme Suları	295
Köy Telefon Bağlantıları	297

KESİM 8

Sayfa

KENT KESİMİ VE KENTSEL ETKİNLİKLER

Endüstri	303
Katma Değer	308
İstihdam	309
İşletme Büyüklüğü	313
İmalat Endüstrisinin Örgütlenmesi	315
İşletmeler	315
İşgücü	315
İmalat İşletmelerinin Hukuksal Durumu	316
Yatırım Özendirmeleri	319
İllerin Durumu	324
Madencilik	329
Maden Rezervleri	331
İnşaat	332
Ticaret	335
Katma Değer	339
Halk Bankası Kredileri	340
Ulaştırma ve Taşımacılık	342
Karayolları	342
Demiryolları	345
Hava Yolları	346
Limanlar	347
Karayolu Trafiği	347
Demiryolu Trafiği	348
Havayolu Trafiği	348
Deniz Taşımacılığı	349
Bölge Ulaşımındaki Beklentiler	349
Yolcu Trafiği	349
Haberleşme	350
Telekomünikasyon	350
Öteki PTT Hizmetleri	354
İstihdam ve Katma Değer	355
Turizm	358
Mekansal Gelişme	364
Kentsel Gelişme ve Alt Yapı	366

	<u>Sayfa</u>
Kentsel Alan Gereksinmesi	368
Konut ve Barınma	370
Belediyelerin Alt Yapısı	383
Enerji	385
Elektrik Enerjisi Üretimi	387
Enerji Tüketimi	388
Elektrik Tüketimi	389
Örgütlenme	391
Sendikal Örgütlenme	391
Toplumsal Örgütlenme	394
KESİM 9	
SAĞLIK	398
Yaygın Hastalıklar	398
Sağlık Hizmetleri	402
KESİM 10	
EĞİTİM-ÖĞRETİM	410
Okuryazarlık	410
Öğrenim Düzeyi	413
Okul Öncesi Eğitim	419
İlkokullar	420
İlköğretim Okulları	423
Yatılı İlköğretim Bölge Okulları (YİBO).....	425
Orta ve Dergi Okullar	426
Lise ve Dergi Okullar	433
Yatılı Bölge Okulları	441
Yüksek Öğretim	443
Yaygın Eğitim	451
Pratik Kız Sanat Okulları	455
Olgunlaşma Enstitüleri	456
Endüstri Pratik Sanat Okulları	456
Yetişkinler Eğitim Merkezleri	456
Çıraklık Eğitim Merkezleri	457
Halk Eğitim Merkezleri	457
Mesleki Eğitim Merkezi ve Meslek Kursları	459
Özel Dersane ve Kurslar	460

	<u>Sayfa</u>
Kuran Kursları	460
Okumayazma Kursları	461
KESİM 11	
ADALET VE SUÇLULUK	464
Ceza Davaları	469
Suç Türleri	473
Hukuk Davaları	475
Hukuk Davalarının Türleri	477
Cezaevleri ve Cezaevine Yeni Giren Hükümlüler	479
KESİM 12	
HANEHALKLARI	488
Yerleşim Yerlerine Göre Hanehalkı Büyüklüğü	491
Ortalama Hanehalkı Büyüklüğü	495
Hanehalkı Bileşimi	497
Hanehalkı Reisleri	502
Hanehalkı İçinde Çalışanların Sayısı	513
Hanehalkının Konut Tipi	516
KESİM 13	
TARİH VE KÜLTÜREL MİRAS	522
Kültür ve İletişim	525
Basımevleri ve Kitaplıklar	526
Kültürel Kuruluş ve Etkinlikler	528
Yerel Basın	529
Radyo ve Televizyon	532
GAP Radyo ve Televizyon Yayınlarından Önceki Durum	534
GAP Radyo ve TV Yayınları	536
TRT GAP Televizyonunun İzlenme ve Beğenilme Durumu	537
Bölgenin Etnik ve Dilsel Yapısı	542
Kürtçe	544
KESİM 14	
TOPLUMSAL YAPI	547
Toplumsal Alt Sistemler	547

	<u>Sayfa</u>
Toplumsal Değişme	549
Geleneksel Toplum	554
Geleneksel Kır Topluluğu	554
Kırsal Değişme	560
Geleneksel Kent Topluluğu	561
Kentsel Değişme	567
Değişme ve Sorunları	569
Yerleşim yada Topluluk Tipleri	578
Köyler	578
Kasabalar	581
Yerel Kentler	583
Büyük yada Merkez Kentler	585
Metropoller	587
KESİM 15	
TOPLUMSAL MİRAS	590
Tarihsel Geçmiş	591
Toprak Rejimi	591
Güneydoğu'da Toprak Düzeni	595
Toplumsal Örgütlenme	602
Aşiret Düzeni	605
Soy Bağı	607
Hareket Alanı	607
Hayvancılık	608
Kendine Özgü Yaşam ve Kurumsal Yapı	609
Yarı Yerleşik ve Yerleşik Aşiretler	612
Aşiret Bağlılığının Günümüzdeki Yeri	614
Ağalık	616
Kıracılık	619
Ortakçılık	620
Dinsel Yapı ve Şeyhlik	627
Bölgedeki Tarikatlar	628
Şeyhlik ve Seyitlik	629
KAYNAKLAR	632

ÖNSÖZ VE TEŞEKKÜR

Türkiye'nin en az gelişmiş ve en sorunlu bölgesi olduğu gibi, GAP'ne bağlı olarak önemli yapısal değişmelerin eşliğinde bulunan bir bölgede ve zor çalışma koşulları altında yapılan bu araştırma, bir çok kişi, kurum ve kuruluşun katılımıyla gerçekleşmiştir.

Herşeyden önce, GAP'ni salt alt yapı projesi olarak değil, bütüncü bir bölge kalkınma projesi ve toplumsal değişme etkeni olarak gören ve böyle bir araştırmanın gerçekleşmesini sağlayan GAP Bölge Kalkınma İdaresi Başkanlığı'nı, bu yaklaşımından ötürü kutlarım.

İkinci olarak, Türkiye'nin tarım sorunlarına gösterdiği duyarlılığı öncelikle bir tarımsal yapı değişikliğini içeren GAP'ne de göstererek, bu araştırmanın organizasyonunu üstlenen ve her aşamasının aksamadan tamamlanmasını sağlayan TMMOB Ziraat Mühendisleri Odası'na teşekkür borçluyum. Başta Oda Başkanı Mahir Gürbüz olmak üzere, Oda Yönetim Kurulu üyeleri, Diyarbakır Şubesi görevlileri ve Bölgedeki il temsilcileri, tam bir coşku ve içten bir çabayla çalışmanın her aşamasına katkıda bulunmuş ve araştırmanın öngörülen nitelikte ve zamanında tamamlanmasını sağlamıştır.

Bölgenin sosyo-ekonomik profili çizilirken, gerekli bilgi ve verilerin edinilmesinde-başta DİE olmak üzere-ilgili kamu kurum ve kuruluşlarının her türlü yardım ve katkıda bulunduğunu belirtmem gerekir.

Araştırmanın alan çalışması aşamasında gerek il ve ilçe düzeyinde genel bilgilerin sağlanması, gerekse araştırmanın alt yapısının oluşturulması sırasında araştırma alanına giren il ve ilçelerin vali ve kaymakamları başta olmak üzere, tarım ve köy hizmetleri il ve ilçe müdürlükleri, ilgi ve yardımlarıyla araştırmanın gerçekleşmesinde önemli bir rol oynamıştır.

Köylerde muhtarlar, beldelerde belediye başkanları ve ilgili birimlerin yöneticileri, istenilen bilgilerin sağlanmasında hiçbir yardımı esirgememiştir.

Alanda kent ve köy ekiplerini yönettiği gibi, yerinde edinilecek bilgileri derleyen proje yardımcıları Gülay Baytaş ve Prof.Dr. Cemal Taluğ'un araştırmaya yadsınamaz katkılarda bulduklarına kuşku yoktur.

Bu arada, yine alanda görüşmeci olarak görev yapan ve bilimsel gereklilere titizlikle uyarak güvenilir bilgilere ulaşılmasını sağlayan alan uygulama ekibinin, araştırmanın gerçek işyükünü omuzladığını belirtmeliyim.

Yedi ayrı-kapsamlı-soru cetveliyle elde edilen verileri bilgisayarda ve istenilen formatta işleyerek değerlendirmeye sunan bilgisayar uzmanı Ensar Başpınar ve Duygu Çelik'in değerli çabalarını teşekkürle anmam gerekir.

Sonuç olarak, tam bir ekip çalışması olan ve Bölgenin bugünkü sosyo-ekonomik yapısını değişme eğilimleriyle birlikte sergilemeyi amaçlayan bu araştırmanın, GAP'nin hedeflerine ulaşmasında yardımcı olması ve benzeri araştırmaların süregelmesi başlıca dileğimdir.

Proje Yöneticisi
Dr. Muzaffer SENCER

SUNUŞ

Güneydoğu Anadolu Projesi'nin (GAP), başta enerji üretimi ve sulama olmak üzere çok yönlü ve çok amaçlı bir bölgesel kalkınma projesi olduğu bilinmektedir.

Bu projeyle, Güneydoğu Anadolu Bölgesi, az gelişmişliği aşacak ve temel sorunlarını çözümlenmiş olacaktır.

Alt yapısı tamamlanmakta olan bu büyük Proje'nin Bölgeye olduğu kadar, Türkiye'nin kalkınmasına en yüksek düzeyde katkıda bulunabilmesi, sorunların ve engellerin gereğince saptanmasına ve bilimsel çözüm yollarının üretilmesine bağlıdır.

Yine bu projenin amacına ulaşabilmesi için, yöre halkının beklenti ve gereksinmelerine karşılık vermesi, etkin ve eylemli katılımını sağlaması gereklidir.

Bu gerekçelerle GAP Yönetimi, öncelikle GAP Bölgesinin sosyo-ekonomik bir profilinin çıkarılmasına ve Projeyle Bölgede gerçekleşecek değişme eğilimlerinin belirlenmesine gereksinme duymuştur. Bunun için, Proje'nin amaçları önündeki engelleri gidermek, sorunlara en uygun çözüm yolları önermek, halkın beklentilerini ve katılımını en yüksek düzeyde sağlamak üzere alınacak önlemlere temel olacak bir alan araştırması gerçekleştirmiştir.

Bilimsel bir ekibin yönetiminde TMMOB Ziraat Mühendisleri Odası tarafından örgütlenen ve Adıyaman, Diyarbakır, Gaziantep, Mardin ve Şanlıurfa illerini kapsayan bu araştırma, anılan illerin seçilmiş köy ve kentlerinde, yine seçilmiş hanehalklarıyla yapılan görüşmelerle elde edilmiş verilere dayanmaktadır.

Ancak, bu verilerin Bölgenin genel sosyo-ekonomik çerçevesi içinde değerlendirilmesi amacıyla, kapsamlı bir Giriş Bölümünde GAP Bölgesinin ayrıntılı bir sosyo-ekonomik profili çıkarılmıştır.

Bu sosyo-ekonomik çerçeve içinde öncelikle 1. Kesimde Güneydoğu Anadolu Projesi, hedef, strateji, beklenti ve gerçekleştirmeleriyle tanıtılarak Bölgesel Kalkınma girişimindeki yeri ve önemi belirtilmiştir. Bunu izleyen 2. Kesimde, GAP Yönetimi bugünkü örgütlenmesi ve örgütlenme sorunlarıyla ele alınarak, benzeri bütüncü (entegre) Bölge Kalkınması Modelleri açısından irdelenmiştir.

Giriş Bölümünün GAP Bölgesi başlıklı 3. Kesiminde, Bölgenin coğrafi, topoğrafik ve jeolojik yapısı, doğal kaynakları, bitki örtüsü, ekolojik ve meteorolojik koşulları, 4. Kesimdeyse yerleşme deseni, nüfus ve demografik özellikleri tanıtılarak çözümlenmiştir.

5. Kesimde, Bölgenin genel ve yerel yönetim örgütlenmesi ele alınmıştır.

6. Kesim, tarımsal yapıya ayrılmıştır. Bu kesimde, özellikle Bölgenin toprak yapısı, tarımsal işletmecilik biçimleri, ürün deseni, tarımsal teknoloji ve verimlilik durumu incelenmiştir. Bu arada tarımın başlıca sorunlarından olan tarımsal örgütlenme (kooperatifçilik) ve tarımsal krediler üzerinde ayrıca durulmuştur. Bunların yanı sıra, Bölgenin özgün sorunu olan toprak dağılımı ve bu dağılımı düzenlemeyi amaçlayan reform girişimleri, sonuçlarıyla birlikte ele alınmıştır.

Tarımsal temel üzerinde biçimlenen ve Bölgede egemen olan kırsal yapı ve bu yapının tipik örnekleri olan köyler 7. Kesimin konusunu oluşturmuştur. Bu kesimde Bölge köyleri, coğrafi konumları, fiziksel yapıları, merkezle ilişkilerinden üretim etkinliklerine, işletmecilik biçimlerinden alt yapı ve hizmet tesis ve kuruluşlarına, başlıca sorunlarına kadar geniş bir yelpazede gösterdiği özelliklerle sergilenmiştir.

Giriş Bölümü 8. Kesimde Bölgenin kentsel yapısını konu almıştır. Kent kesimi genel nitelikleriyle tanıtıldıktan sonra, başta endüstri olmak üzere kentsel ekonomik etkinlikler temel yapılanışı ve sorunlarıyla birlikte dile getirilmiştir. Yine bu Bölümde kentlerin fiziksel

yapısı, alt yapı gereksinmesi ve konut standartları sayısal verilerle yansıtılmıştır.

9. Kesimde Bölgenin alt yapı ve hizmet yetersizliği nedeniyle boyutları büyüyen sağlık sorunları işlenmiştir.

Eğitim-öğretim 10. Kesimin konusu olmuştur. Burada, Bölgenin genel eğitim düzeyi, örgün ve yaygın eğitim kurumları kapasite ve etkinlikleriyle tanıtılmıştır.

Yine toplumsal yapının önemli boyutlarından biri olan adalet ve suçluluk 11. Kesimde ele alınarak, Bölgede mahkemelere yansıyan anlaşmazlıklar ve suçlar, genel çizgileriyle sunulmuştur.

Toplumsal yapının temel birimleri olan hanehalkları, büyüklüğü, bileşimi ve temel öğeleri, başlıca karakteristikleri ve değişme eğilimleriyle 12. Kesimde incelenmiştir.

13. Kesim, kültüre ayrılmıştır. Bu kesimde önce Bölgenin özgün tarihi ve kültürel yapısı kısaca özetlendikten sonra, kültürel iletişim, yazılı ve sözlü basın ağırlıklı olmak üzere kültürel kuruluş ve etkinliklere yer verilmiştir. Bölgenin etnik ve dilsel yapısı da bu kesimde incelenmiştir. 14. Kesimde toplumsal yapının Bölgeye özgü özellikleri çözümlenirken, toplumsal yapı değişme kuramları çerçevesinde irdelenmiştir. 15. Kesimdeyse geleneksel toplumun mirası olan aşiret, ağalık, şeyhlik kurumları toplumsal yapıyla ilişkisi içinde çözümlenmiştir.

Çalışmanın İkinci Bölümü, alan araştırmasına ayrılmıştır.

Önce araştırmanın amacı, kapsamı, alanı, evreni, örnekleme ve gözlem tekniği, tek sözcükle yöntemi açıklandıktan sonra, araştırma bulgularına yer verilmiştir.

BÖLÜM I

GAP BÖLGESİNİN SOSYO-EKONOMİK PROFİLİ

KESİM 1

Güneydoğu Anadolu Projesi

Cumhuriyet Türkiye'sinin en büyük yatırımı olan Güneydoğu Anadolu Projesi (GAP), Fırat ve Dicle ırmaklarının aşağı kesimleriyle bu ırmaklar arasında yer alan ovaları kapsayan bir projedir. Tarihin ilk yerleşik kültürlerinin beşiği olan eski Mezopotamya uygarlığına yaşam vermiş ünlü "verimli hilal" in yukarı bölümündeki Fırat ve Dicle'nin kıyı ovalarıyla Suruç, Harran, Ceylanpınar, Nusaybin ve Silopi ovaları Proje alanı içinde yer almaktadır. Proje kapsamına giren iller, eski yönetsel bölümlenmeye göre Adıyaman, Diyarbakır, Gaziantep, Mardin, Siirt, Şanlıurfa'dır. Mardin, Siirt ve Hakkari illerinden ayrılan ilçelerle yeni oluşturulan Batman ve Şırnak illerinin eklenmesiyle Projenin kapsadığı il sayısı 8'e yükselmiştir. GAP Bölgesinde yer alan illerden, normal il sınıflamasına giren Gaziantep dışındaki iller⁽¹⁾ birinci derecede kalkınmada öncelikli il konumundadır.⁽²⁾

Güneydoğu Anadolu Projesi'nin başlangıcı 1930'lara kadar iner. İlk kez 1936 yılında Fırat Irmağının akım ölçümleriyle başlayan çalışmalar, 1960'lı yıllarda Aşağı Fırat Projesine dönüşmüş, giderek Fırat havzasına ilişkin öteki projelere Dicle Havzası projelerinin eklenmesiyle bölgesel bir nitelik kazanmıştır (Balaban, 1986, 3).

Başlangıcında Devlet Su İşleri (DSİ) tarafından enerjive sulama projesi olarak başlatılan girişimler, Bölgenin ekonomik ve toplumsal yapısını etkileyici niteliğinden ötürü giderek bir bölge kalkınma atılımı olmuştur. Enerji ve sulamanın tüm öteki sektörler için itici bir güç oluşturacağı anlayışıyla Proje, tüm sosyo-ekonomik kalkınmayı amaçla-

(1) Şanlıurfa, 8.6.1992 tarihli Bakanlar Kurulu kararıyla birinci derecede kalkınmada öncelikli il statüsüne alınmıştır.

(2) Kalkınmada öncelikli il, ülkemizde görece olarak daha düşük gelişmişlik düzeyi gösteren ve Bakanlar Kurulunca saptanarak ilan edilen ildir.

yan bir kapsam kazanmış ve bu projeler demetine Güneydoğu Anadolu Projesi (GAP) adı verilmiştir.

GAP, dünyanın belli başlı bölgesel kalkınma girişimlerinden biri olup, Türkiye'nin bugüne kadar üstlendiği en geniş ve kapsamlı projedir. Bu projeyle kalkınma engellerini aşacak olan Güneydoğu Anadolu Bölgesi, Türkiye'nin güneydoğusunda Irak ve Suriye'ye komşu olan ve-ülke yüzölçümünün % 9.7'sine karşılık olmak üzere-yaklaşık 75 bin km²'lik yüzölçüme sahip bir bölgedir.

1990 Nüfus Sayımına göre GAP Bölgesi, 5.158.013'lük nüfusuyla ülke nüfusunun % 9.1'ini kapsamaktadır.

8 ilin oluşturduğu Bölge, öteki Bölge yada illere göç yoluyla nüfus veren bir bölge olduğu halde, nüfus artış hızı (% 3.4), Türkiye ortalamasının (% 2.2) çok üstündedir.

GAP Bölgesi Türkiye'nin az gelişmiş bölgelerinden biridir. Bölgenin 1985'te kişi başına bölgesel hasılası, Türkiye'nin kişi başına gayri safi yurtiçi hasılasının % 47.5'i kadardır. Bununla birlikte, Bölge, buğday, et ve süt ürünleri dahil, temel besin maddeleri açısından kendine yeterli düzeyine ulaşmıştır. Bunun gibi, GAP Bölgesi, ulusal üretimde önemli payı olan kimi tarımsal ürünlerin önde gelen üretim alanlarından biridir.

Türkiye'nin seçilmiş kimi göstergeleriyle karşılaştırıldığında GAP Bölgesinin çizdiği tablo Çizelge 1.1'deverilmiştir.

İlk olarak DSİ tarafından planlanan GAP, öncelikle sulama ve hidroelektrik üretimine yönelik bir projedir.

Toplam yatırım değeri 21 milyar ABD dolarına karşılık olan Güneydoğu Anadolu Projesi, tek bir proje olmayıp, Bölgede tasarlanan sulama ve enerji amaçlı 13 ayrı projenin toplamından oluşmaktadır. Bu projelerden 7'si Fırat Havzası'nda, 6'sıysa Dicle Havzası'nda yer almaktadır.

Çizelge 1.1
Seçilmiş Göstergeler Açısından Türkiye ve GAP Bölgesi

Gösterge	Türkiye	GAP Bölgesi	GAP'ın Payı
Yüzölçümü (Km ²)	774.815	75.358	9.7
Toplam Nüfus	56.743.035	5.158.013	9.1
Nüfus Artışı (1985-1990)	% 21.7	% 34.2	
Nüfus Yoğunluğu (km ² başına)	73	68	
Kentli Nüfus	33.326.351	2.870.251	
Kentli Nüfus Oranı (%)	59.0	55.6	
Ekonomik Yapı	GSYİH ve	GSBH İçindeki Payı (%)	
Tarım	17.7	39.6	9.0
İmalat	25.2	11.7	1.9
GSYİH (Milyar TL)	818.420	32.837	4.0
Kişi Başına GSYİH yada GSBH (Bin TL)	19.848	8.087	45.0

(GAP İdaresi Başkanlığı, 1992)

(1992 Ocak fiyatlarıyla)

Görüldüğü gibi, GAP, Güneydoğu Anadolu Bölgesi'nin yerüstü su kaynaklarını oluşturan iki önemli akarsu olan Fırat ve Dicle'nin enerji ve sulama potansiyelini kullanmayı amaçlamıştır.

Fırat Irmağı'nın sınırlarımızdaki toplam su potansiyeli yılda yaklaşık 30 km³ dolaylarında, Dicle Irmağı'nın sınırlarımız içindeki potansiyeliyse yine yaklaşık 12 km³'dür.

Projenin uygulama programlarında öngörüldüğü biçimde tamamlanması durumunda yaklaşık 1.693.000 hektar alan sulu tarıma açılacak ve sulama öncesi 27.345 Gwh enerji, sulama sonrası 24.000 Gwh enerji üretilcektir. Başka bir deyişle, planlanan toplam sulama alanı, Türkiye'nin ekonomik olarak sulanabilir toplam alanının (8.5 milyon ha) % 19'una, toplam yıllık elektrik üretimi, Türkiye'nin ekonomik olarak gerçekleştirilebilir elektrik enerjisi potansiyelinin (118 milyar kilovat saat) % 22.0'sine karşılık olmaktadır.

Fırat Havzası Projelerinden ilki Atatürk Barajı ve Hidroelektrik Santralidir.

1992'de deneme üretimine başlayan Atatürk Barajı, Şanlıurfa-Adıyaman il sınırında Şanlıurfa il merkezinin 62 km. kuzeybatısında, Adıyaman il merkezinin 35 km. güneyinde Fırat Irmağı üzerinde bulunmaktadır. Aşağı Fırat Projesi içinde yer alan Atatürk Barajı ve Hidroelektrik Santralı, gerek anılan Projenin, gerekse Güneydoğu Anadolu Projesi'nin en önemli ve kilit tesisidir.

Sulama ve enerji amaçlı bu tesisin kapasitesi, tüm Fırat Havzasının kurulu gücünün % 45.2'si, enerji üretiminin % 44.3'üdür.

Atatürk Barajı'nda düzenlenecek olan suları sulama alanlarına aktaracak olan Şanlıurfa Tüneli, dünyanın en uzun sulama tünelleri olup, çapı 7.62 m. ve uzunluğu 26.4 km. olan iki tünelden oluşmaktadır. Bu tünellerle Atatürk Barajı'nda depolanacak olan su, Şanlıurfa-Harran-Mardin-Ceylanpınar ovalarını sulamak üzere bu ovalara iletilecektir.

Şanlıurfa Tüneli, çıkışından sonra ana iletim (isale) kanalı üzerinde 50 MW kurulu gücünde yapılacak olan Şanlıurfa Hidroelektrik Santralından yılda 124 GWh elektrik enerjisi üretilecektir.

Şanlıurfa Tüneli sulaması, iki ana alt birimden oluşmaktadır. Bunlardan birincisi, Şanlıurfa-Harran Ovası sulamasıdır. Sulayacağı alan, yaklaşık 142 bin (141.835) ha. dır.

Şanlıurfa Tüneli sulamasının ikinci alt birimi olan Mardin-Ceylanpınar sulamasının toplam sulama alanı 335 bin ha. dır.*

Siverek-Hilvan pompaj sulaması, Atatürk Barajı'ndan pompajla yapılacak ve yaklaşık 160 bin ha. lık bir alanı sulayacaktır.

Aşağı Fırat Projesi'nin sonuncu projesi olan Bozova Pompaj Sulamasının toplam sulama alanı, 66.702 ha. dır.

* Bunlardan 149.000 hektarı pompaj, 185.639 hektarı cazibe (doğal eğim) sulamasıdır.

Fırat Havzası projelerinden Karakaya Projesi, Karakaya Baraj ve Hidroelektrik Santralını kapsamaktadır. Santralin toplam kurulu gücü 1800 MW olup yıllık elektrik enerjisi üretimi 7.354 GWh'dır. 1988 yılı sonuna kadar Barajın 6 ünitesi de devreye girmiştir.

Sınır Fırat Projesi iki birimden oluşmaktadır: İlki, kurulu gücü 672 MW, yıllık enerji üretimi 2519 GWh olan Birecik Barajı ve Hidroelektrik Santralını, ikincisi, kurulu gücü 180 MW, yıllık enerji üretimi 653 GWh olan Karkamış Barajı ve Hidroelektrik Santralını'dır.

Suruç-Baziki Projesi, Atatürk Barajı'ndan anılan ovalardaki 146.500 ha. lık bir alanın sulanmasını öngörmektedir.

Master Plan aşamasında olan Adıyaman-Kahta Projesi, 5 hidroelektrik santral ve 6 barajdan oluşmuştur. Kurulu gücü 195 MW, yıllık enerji üretimi 509 GWh olup, 77.824 ha. lık bir alanı sulayacaktır.

Adıyaman-Göksu - Araban Projesiyle toplam olarak yaklaşık 72 bin ha. lık alan sulanma olanağı bulacaktır.

89 bin ha. alanı sulayacak olan Gaziantep Projesi'nin kapsadığı barajlardan Hancağız Barajı 1988 yılında tamamlanmış olup, Kayacık Barajı yapım halindedir. Kemlin Barajı ve Fırat Irmağı'ndan (Birecik Barajından) yapılacak pompaj sulamasıysa planlama aşamasındadır.

Dicle Havzası projelerinden ilki, Dicle-Kralkızı Projesidir. Bu Projeye Dicle ve Kralkızı Barajı ve hidroelektrik santralıyla, toplam 126 bin ha. lık alan sulanırken, toplam 444 GWh enerji üretilecektir. Yapım halinde olan bu baraj ve santraller, Diyarbakır ili sınırları içinde olup Dicle Barajı Eğil ilçesinin 7 km. güneydoğusunda, Kralkızı Barajı Dicle Irmağı'nın Maden kolu üzerindedir.

Dicle projelerinden ikincisi olan Batman Projesi, Batman Barajı ve Hidroelektrik Santralını içermekte ve 483 GWh elektrik enerjisi üretimiyle yaklaşık 38 bin ha. alanın sulanmasını amaçlamaktadır.

Batman-Silvan Projesiyle Dicle sol sahil ovalarında 257 bin ha. lık alan sulanacaktır. Kurulu gücü 240 MW olan ve yılda 964 GWh enerji

Üretimi sağlayacak olan bu Proje, ön etüd aşamasındadır.

Garzan Barajıyla 60 bin ha. lık alanın sulanması öngörülmekte ve kurulu gücü 90 MW olan Hidroelektrik Santralıyla yıllık 315 GWh enerji üretilecektir.

Ilisu Projesi, Ilisu Barajıyla Hidroelektrik Santralını kapsamaktadır. Kurulu gücü 1200 MW olan santralin yıllık enerji üretimi 3830 GWh olacaktır.

Cizre Barajı'yla Hidroelektrik Santralını içeren Cizre Projesi, kurulu gücü 240 MW, enerji üretimi 1208 GWh olan bir santralla, 89 bin ha. lık alanı sulayacak bir baraj öngörmüştür (DSİ, GAP-DSİ Rapor ve Broşürleri, 1989-1990).

Anılan 13 projenin ana hedefleriyle dökümü yapıldığında GAP'nin sulama ve enerjiye ilişkin toplu sonuçları Çizelge 1.2'deki gibi özetlenebilir.

Çizelge 1.2'de anılan projelere ek olarak yine GAP içinde yer alan sulama amaçlı tek tek projelerden söz edilebilir.

Bunlardan Fırat Havzasında yer alanlar, çoğunluğu (33.580 ha. lık kesimi) işletme halinde olan toplam ve 35.440 ha. lık sulama alanı bulunan Nusaybin, Akçakale, Ceylanpınar, Hacıhıdır ve Dumluca Projesidir. Dicle Havzasındakilerse, 16.290 ha.'ı işletmede bulunan ve 26.312 ha. lık alanın sulanmasını amaçlayan Devegeçidi Projesi, Silvan, Nerdüş, Çınar-Göksu, Garzan-Kozluk Projeleridir (DSİ, 1989-2).

Kısaca özetlenecek olursa, GAP sulama ve enerji amaçlı, 7'si Fırat, 6'sı Dicle Havzasında yer alan 13 projeden oluşmaktadır.

GAP'yle Fırat-Dicle ırmakları ve kolları üzerinde 22 baraj ve 19 hidroelektrik santralin yapımı öngörülmüştür.

GAP'ın amaçladığı toplam 7460 MW'lık hidroelektrik güçle, Türkiye'nin hidroelektrik gücü ikiye katlanmış olacaktır.

Çizelge 1.2

Güneydoğu Anadolu Projesi Enerji ve Sulama Alt Projeleri

Proje	Sulama Alanı (Ha)	Güç (MW)	Enerji Üretimi (GWh/yıl)	İli	Durumu
1.Aşağı Fırat Projesi					
1. Atatürk Barajı ve HES	-	2.400	8.900	Adıyaman-Siirt	YH
2. Ş.Urfa Tüneli ve HES	-	50	124	Şanlıurfa	YH
3. Ş.Urfa-Harran Sulaması	141.835	-	-	Şanlıurfa	YH
4. Mardin-Ceylanpınar Sulaması					
İlk Aşama Sulaması	185.639	-	-	Mardin-Ş.Urfa	MP
İkinci Aşama Sulaması	149.000	-	-	Mardin-Ş.Urfa	MP
5. Siverek-Hilvan Pompaj Sulaması	160.105	-	-	Şanlıurfa	ÖE
6. Bozova Pompaj Sulaması	69.702	-	-	Şanlıurfa	ÖE
2.Karakaya Barajı ve HES	-	1.800	7.354	Diyarbakır	İ
3.Sınır Fırat Projesi					
Birecik Barajı ve HES	-	672	2.516	G.Antep-Ş.Urfa	YİD
Karkamış Barajı ve HES	-	180	652	G.Antep-Ş.Urfa	ATT
4.Suruç Bazik Projesi	146.500	-	-	Şanlıurfa	YH/MP
5.Adıyaman-Kahta Projesi					
Hidroelektrik Santral	-	195	509	Adıyaman	MP
Sulama Projesi	77.824	-	-	Adıyaman	MP
6.Adıyaman-Göksu-Araban Proj.	71.598	7	43	Adıyaman-G.Antep	YH
7.Gaziantep Projesi	89.000	-	-	Gaziantep	YH
Fırat Havzası Toplamı	1.091.203	5.304	20.098		
8.Dicle-Kralkızı Projesi					
1. Kralkızı Barajı ve HES	-	94	146	Diyarbakır	YH
2. Dicle Barajı ve HES	-	110	298	Diyarbakır	YH
3. Dicle Sağ Sahil Sulama.	52.033	-	-	Diyarbakır	ATT
4. Dicle Sağ Sahil Pom.Sul.	74.047	-	-	Diyarbakır	ATT
9.Batman Projesi					
1.Batman Barajı ve HES	-	198	483	Diyarbakır	YH
2.Batman Sağ Sahil Sulaması	18.758	-	-	Diyarbakır	ATT
3.Batman Sol Sahil Sulaması	18.986	-	-	Siirt	ATT
10.Batman-Silvan Projesi	257.000	240	964	Diyarbakır	ÖE
11.Garzan Projesi	60.000	90	315	Bitlis-Siirt	ÖE
12.İlisu Barajı ve HES	-	1.200	3.833	Mardin-Siirt	ATT
13.Cizre Projesi					
1.Cizre Barajı ve HES	-	240	1.208	Mardin	ATT
2. Silopi Sulaması	32.000	-	-	Mardin	ÖE
3.Nusaybin-Cizre-İdil Pompaj Sulaması	89.000	-	-	Mardin	ÖE
Dicle Havzası Toplamı	601.824	2.172	7.247		
GAP Toplamı	1.693.027	7.476	27.345		

(Basın Yayın ve Enformasyon Gen.Md.: S.E. Anatolian Project (GAP) 1992-Master Plan C 2, Tablo 53)

Kısaltmalar: HES: Hidroelektrik Santrali, YH: Yapım Halinde, ATT: Ayrıntılı Tasarımı Tamamlanmış, MP: Master Plan, ÖE: Ön Etüd, İ: İşletmede, YİD: Yap-İşlet-Devret.

GAP'yle yılda 27.345 GWh (27 milyar kilovatsaat) hidroelektrik enerjisi üretilecektir.⁽¹⁾

GAP'ın 13 projesinden 10'u sulamayı kapsamakta, ikisiyse sadece sulama amaçlı olarak tasarlanmaktadır (Master Plan (MP), C.2, 5.3).

Sulamanın tam gerçekleşmesiyle-% 64.7'si Fırat'dan olmak üzere-1.693.027 ha. alan sulu tarıma açılacaktır.⁽²⁾ Başka bir deyişle GAP'nin sulama projeleri tamamlandığında, Türkiye'nin şimdiye kadar gerçekleştirdiği sulama alanınının (3.3 milyon hektarın) yarısı kadar bir alan daha sulu tarıma katılacaktır. Böylelikle sağlanacak üretim artışlarıyla kimi ürünlerde ülkemizin toplam üretimini aşan bir üretim düzeyine ulaşılabilecek ve tarımsal üretimde de ikinci bir Türkiye yaratılmış olacaktır.

Anılan barajlardan 14'ü Fırat, 8'i Dicle üzerinde, hidroelektrik santrallerden 11'i Fırat, 8'i Dicle havzasındadır.

Fırat Irmağı ve kolları üzerindeki barajlardan Karakaya Barajı ve Hidroelektrik Santraliyle Hancağız Barajı tamamlanarak işletmeye alınmıştır. 3 barajın yapımı halen sürmekte olup 9 barajın kesin projesi tamamlanmak üzeredir. Birecik Barajıysa, yap-işlet-devret modeliyle gerçekleştirilecektir.

Dicle üzerinde kurulması öngörülen barajlardan Kralkızı, Dicle ve Batman barajlarının yapımı halen süregelmektedir (Bkz. Harita 1 ve 2).

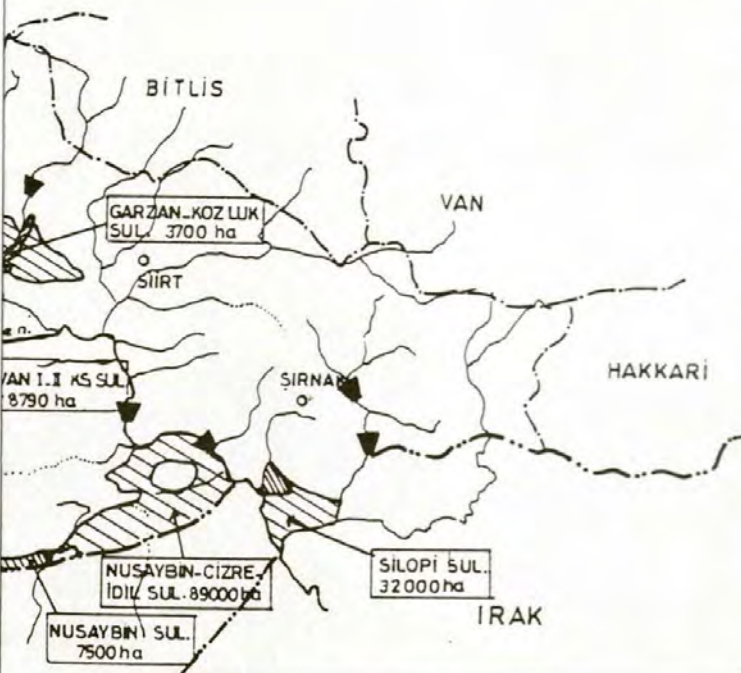
Master Plan

Açıklandığı gibi, başlangıçta sulama ve hidroelektrik üretimine yönelik 13 büyük projenin toplamı olarak planlanan GAP, bugün Bölgenin toplu sosyo-ekonomik kalkınmasını hedef alan çok sektörlü bir kalkınma projesine dönüşmüştür.

(1) 1992'de GAP yapısındaki elektrik santrallerinin kurulu kapasitesinin 5.900 MW'a, enerji üretiminin 22 milyar kilovatsaate ulaşması öngörülmüştür.

(2) GAP çerçevesinde halen, hidrolik kaynaklı enerji üretimi 7.354 GWh/yıl, sulanan alansa 68 bin ha. dır.

GAP BÖLGESİ 1 / 2000.000

HARİTA NO: **1** SULAMA PROJELERİ

- Barajlar
- Planlanmış sulama projeleri
- Başlangıç aşamasındaki sulama projeleri
- Mevcut sulama projeleri
- İnşaat halindeki sulama projeleri

YAS : YERALTI SULAMASI

kla-
(20
için
her
rle-
kamu
gede
sın-
nası
niş-
r.
pro-
je-
timi
de
bo-
da
yile
rini
elir
nak,
ar-
ına

Bölgenin kalkınma yolunda harekete geçirilebilecek tüm kaynaklarını geliştirmek ve sektörler arası ilişkileri ortaya koymak üzere (20 yıllık bir perspektifle) 2005 yılına kadar uzanan bir kalkınma için GAP Master Planı hazırlanmıştır. Master Plan, Proje kapsamındaki her sektör için temel hedef ve stratejileri saptayıp, öncelikleri belirlemiştir. Plan, bu hedeflere ulaşmak üzere gerekli kaynaklar ve kamu yatırımları için de yol gösterici niteliktedir. Anılan Plan, Bölgede oluşacak yapısal değişiklikleri sektörel gelişme perspektifleri açısından belirleyerek, öngörülen hedeflere bütüncü bir bölge kalkınması yaklaşımıyla ulaşmak ve böylece Bölgenin öteki bölgelere göre gelişmişlik farkını ortadan kaldırmak amacıyla gelişme senaryoları üretmiştir.

GAP, belirtildiği gibi, salt sulama ve hidroelektrik üretim projesi değil, öteki sektörleri de kapsayan projelerle birlikte bir projeler demeti, bütüncü (entegre) bir projedir.

Başka bir deyişle GAP, başlangıçtaki sulama ve enerji üretimi projelerine ek olarak, tarım, endüstri, ulaşım ve sosyal sektörler de dahil tüm ilgili sektörleri kapsamaktadır.

GAP Master Planında, GAP Bölgesinin bugünkü kaynakları ve darboğazları çözümlenerek ve ulusal ekonomi ve ulusal kalkınma amaçları da dikkate alınarak, Bölgesel kalkınmanın hedefleri ve stratejileri şöyle saptanmıştır:

Genel Kalkınma Hedefleri

1. Ekonomik yapıyı geliştirerek, GAP Bölgesindeki gelir düzeyini yükseltmek ve böylece GAP Bölgesiyle öteki bölgeler arasındaki gelir farklılığını azaltmak,
2. Kırsal alandaki verimliliği ve istihdam olanaklarını artırmak,
3. GAP Bölgesindeki büyük kentlerin nüfus emme kapasitesini artırmak,
4. Bölge kaynaklarının etkili kullanımı yoluyla, kendi başına

ekonomik büyüme, sosyal kararlılık ve dışsattımın özendirilmesi gibi ulusal amaçlara katkıda bulunmaktadır.

Tarımsal Kalkınma Hedefleri

1. Tarımsal verimliliğin artırılması ve çiftçilik etkinliklerinin çeşitlendirilmesi yoluyla kırsal bölgelerdeki gelir düzeyini yükseltmek,
2. Tarımsal endüstrilere yeterli girdiyi sağlamak,
3. İstihdam olanaklarını artırarak kırsal nüfusun dışa göç eğilimini en aza indirmek,
4. Dışa satılabilir (ihraç edilebilir) ürünlerin üretilmesine katkıda bulunmaktadır.

Endüstriyel Kalkınma Hedefleri

1. Bir yandan GAP Bölgesinin ekonomik kalkınmasında sürükleyici bir güç rolü oynayarak, öte yandan eğitim-öğretim ve teknolojik gelişme için talep yaratarak GAP Bölgesinin toplumsal refahını ve halkın güdülenmesini geliştirmek,
2. Yüksek gelirli istihdam olanaklarını genişleterek bölgelerarası gelir eşitsizliklerinin giderilmesine katkıda bulunmak,
3. Dışsattımın özendirilmesi ve döviz gelir ve tasarruflarının artırılması konusundaki ulusal amaçlara katkıda bulunmaktadır.

Kalkınma Stratejileri

Temel Kalkınma Stratejisi

1. Sulama, kentsel ve endüstriyel kullanımlar açısından toprak su kaynaklarını geliştirmek ve yönetmek,
2. Daha iyi tarımsal işletme yönetimi, tarımsal pratikler ve bitki desenleri uygulayarak toprak kullanımını geliştirmek,

3. Tarımla ilişkili ve yerel kaynaklara dayalı üretime özel ağırlık vererek imalat sanayilerini özendirmek,

4. Yöre insanların gereksinmelerine yanıt verecek, teknik ve yönetici personelin bölgede kalmasını özendirecek biçimde sosyal hizmetleri sağlamak,

Tarımsal Kalkınma Stratejisi

1. Genel olumsuz tarımsal (agro-ekolojik) koşulların üstesinden gelmede etkili olacak yerlerde sulama olanakları sağlamak,

2. Öteki tarımsal girdilerle birlikte tarımsal mekanizasyonu geliştirmek,

3. Daha nitelikli girdileri yeterli miktar ve kalitede ve zamanında dağıtmak,

4. Toprak mülkiyet sistemini iyileştirmek,

5. Çiftçilerin özendirilmesi için, fiyat ve pazarlamayı geliştirmek,

Sulama

1. Agro-ekolojik koşullar ve pazarlama dikkate alınarak stratejik ürünleri saptamak ve özendirmek,

2. Yüksek ürün yoğunluğunu, sulama ücretlerini ayarlayarak ve ürün rotasyonunu yerleştirerek özendirmek,

3. Sulanan alanlardaki çiftçileri su kullanımı ve tarımsal yatırım için örgütlemek,

Hayvancılık

1. Hayvancılıkta verimliliğin artırılması için;

a. Yerli sığır ırklarının yetiştirilmesini sağlamak,

b. Otlak yönetimi, yem bitkileri ve konsantre yem üretimi yoluyla hayvanların beslenmesini iyileştirmek,

2. Ticari hayvancılık üretimini geliştirmek için fiziksel alt yapıyı iyileştirmek,

Endüstriyel Kalkınma Stratejisi

1. Yerel hammaddeleri kullanan ve dışsatıma yönelik endüstrileri saptamak ve aşamalı olarak geliştirilmelerini özendirmek,

2. Üretim ve yönetim teknolojilerini, sermaye sağlanmasını, girişimciliğin geliştirilmesini ve uluslararası pazarlara açılmayı özendirmek için stratejik önemdeki endüstrileri örnek alarak değerlendirmek,

3. Karşılaştırmalı yer seçimi avantajları ve iller arası ilişkileri gözönüne alarak azgelişmiş beş ilin her birinde en az bir stratejik endüstri kurmak,

4. İlgili kamu kuruluşlarının fonksiyonlarını iyileştirmek,

5. Kredi, bilgi ve teknik destek sağlayarak, yerel girişimcileri özendirmektir (MP, C.1, 3-4).

Anılan hedef ve stratejilerden yola çıkılarak Master Plan'ın, GAP Bölgesi için saptadığı temel senaryo, Bölgeyi "Tarıma Dayalı Dışsatım Bölgesi" duruma getirmektir.

Bu senaryonun başlıca özellikleri,

1. Bölge ekonomisinde endüstri bitkileri lehine ürün çeşitlendirilmesi, yoğun hayvan yetiştiriciliği, tarıma dayalı endüstrilerle yerel kaynak kullanan endüstrileri temel alan bir endüstriyel kalkınma yoluyla yapısal değişikliklerin gerçekteştirilmesi;

2. Kırsal ve kentsel alanlar arasında uygun bir işlevsel dağılımın sağlanması,

a. Bu amaçla, öncelikler düzenine göre, sulama projelerinin aşamalı olarak yürütülmesi,

b. Öteki sektörlerin gereksinimleri dahil, agro-ekolojik özelliği ve pazarlanabilirliği gözönüne alınarak GAP Bölgesinde ağırlık-

lı olarak bulunan tahıl, baklagiller ve pamuğa ek olarak yağlı tohumlar, meyve ve sebzeler ve yem bitkilerinin özellikle sulama alanlarında özendirilmesi, üründe rotasyona gidilmesi,

c. Önerilen ürün desenine göre, sulama projeleri uygulamaya alındıkça buğday ve baklagiller ana ürün olarak yaygınlığını korurken, pamuk ekilen alanların hızla gelişmesidir.

Endüstriyel kalkınma senaryosuna gelince, aşamalı olarak gerçekleşecek olan endüstrileşme sürecinin ilk aşaması olarak, tüketim malları ve inşaat malzemeleri endüstrilerindeki gelişme eğilimi korunurken, stratejik önemdeki yeni endüstrilerin geliştirilmesi öngörülmüştür.

Master Plan'a göre umut verici stratejik endüstriler, sırasıyla buğday ve pamukla ilgili endüstriler, yemeklik yağ, hayvansal ürünler, inşaat malzemeleri endüstrileridir.

Master Plan'da, il bazında stratejik önem taşıyan endüstrilere de yer verilmiştir.

Buna göre, Gaziantep dışında, daha az gelişmiş GAP illeri için stratejik önemi olan endüstriler şunlardır:

İl	Ana Endüstriler	Ötekiler
Adıyaman	Turizmle İlgili End.	
Diyarbakır	Yemeklik Yağlar End.	Hayvan Yemi-Hayvansal Ürün End.
Mardin	-	Çırçır, Un, Meyve İşleme-Şarap İşleme, Fosfat-Gübre
Siirt	Et İşleme ve Deri End.	Bakır Madenciliği-Asfaltit,
Şanlıurfa	Tekstil-Giyim End.	Yemeklik Yağlar, Hayvan Yemi, Turizm.

(MP, C.1, 5-9)

Bölgede daha şimdiden önemli ekonomik etkinliklerden biri olan madencilik de geliştirilmesi öngörülen sektörler arasında sayılmıştır. Ancak henüz petrol, linyit, kömür, bakır ve fosfat üretimiyle sınırlı kalan bu sektörün, önemli dar boğazları aşması gereği vurgulanmıştır. Madencilik için öngörülen temel strateji, bir yandan Bölgede sistematik

ve kapsamlı biçimde maden arama etkinliklerini sürdürmek, bu etkinlikleri gelişme potansiyeli yüksek kaynaklarda yoğunlaştırmak ve yatırım sermayesi sağlamak üzere özel girişimin ilgisini Bölgeye çekmektir.

Master Plan, GAP uygulaması için öngördüğü sosyo-ekonomik çerçeve için olası üç alternatif arasında en uygun alternatif olarak "yavaş (istikrarlı) gelişme"yi önermiştir. Gerekli kamu yatırımlarının hacmi ve uzun dönemli yatırım kararlarına ilişkin belirsizlikler karşısında maksimum sulamaya ve maksimum elektriğe dayalı alternatifler yerine yapılan bu seçimle, şimdilik önceliği olmayan projelerin ertelenmesi öngörülmüştür. Bu yaklaşımla belli göstergelerin 2005 yılında göstereceği gelişmeler kestirilmiştir. Buna göre öncelikli projelerle sulanan alanın 984 bin hektarda, başka bir deyişle planlanan toplam sulanabilir alanın % 55'i düzeyinde kaldığı, öncelikli hidroelektrik enerji projelerinin toplam üretim kapasitesinin 5.300 MW ölçeğinde gerçekleştiği, yani tüm projelerin toplam tesis kapasitesinin (kurulu gücün) % 70'ine karşılık olduğu durumda belirecek sosyo-ekonomik tablo şudur: ⁽¹⁾

Çizelge 1.3

Önerilen Alternatife Göre Sosyo-Ekonomik Projeksiyonlar (1985-2005)
(Ocak 1992 Fiyatlarıyla)

	1985 (Değer)	Trend Projeksiyonu Yıllık Artış Hızı (%)	Önerilen Kalkınma (2005) Yıllık Artış Hızı (%)
GSBH (Milyar TL)	21.882*	4.7	6.8
Tarım	8.657	2.7	4.0
Endüstri	3.434	6.0	9.1
İnşaat	1.628	4.6	5.9
Hizmetler	8.163	5.8	8.1
Nüfus (bin)	4.304	2.9	3.0
Kent Nüfusu	2.148	4.2	4.6
Kır Nüfusu	2.156	1.2	0.7
İstihdam (bin)	1.528	2.2	3.1
Kişi başına GSBH (bin TL)	5.087*	1.8	3.7

Master Plan, C.2, Çiz. 4.1-GAP İdaresi Başkanlığı, GAP Raporu, 1992)

* 1991 yıl sonu fiyatlarıyla GSBH 20.116 (milyar) TL, kişi başına GSBH ise 4.206 (bin) TL. sıdır.

(1) Master Plan'ın, seçtiği alternatif uyarınca, öncelikli saydığı projeler, yapım halinde olan Dicle-Kralkızı 1, Hancıoğlu, Batman Sulama, Garzan-Kozluk, Atatürk Barajı, Urfa Tüneli, Urfa ve Harran Sulama projeleridir.

Önerilen kalkınma senaryosuna göre, Gayri Safi Bölge Hasılasının yıllık ortalama 6.8 oranında artması ve 1985 yılı 100 alındığında 2005 yılında 375'e yükselmesi, en hızlı artışın % 9.1'le endüstri ve % 8.1'le hizmetler kesiminde olması öngörülmüştür.

Bu gelişmeyle GSBH'nda kesimlerin payı 1985'e göre önemli değişimler gösterecek, tarımın payı, % 40.0'dan % 23.0'e gerilerken inşaat kesimi görece konumunu koruyacak, buna karşılık endüstri % 16.0'dan % 24.0'e çıkarırken, hizmetler % 37.0'den % 47.0'ye yükselecektir.

Bölgede 2005 yılına kadar ortalama yıllık nüfus artış hızının % 3.0 olacağı, ancak bu artışın büyük çoğunlukla kentlerde toplanacağı kestirilmiştir. İstihdamın % 3.1'lik bir hız kazanacağı ve kişi başına gelirse yıllık % 3.7'lik artış göstererek (1992 Ocak fiyatlarıyla 8.09 milyondan 17.79 milyon TL. ye yükseleceği) kısacası iki katına çıkacağı hesaplanmıştır.

Yine aynı kestirmeyle seçilmiş tarımsal ürünlerin üretiminde 2005 yılında beklenen artışlar Çizelge 1.4'de verilmektedir.

Öte yandan aynı projeksiyonla, endüstri katma değerinin 1985-2005 yılları arasında göstereceği gelişme şöyledir:

Anılan dönemde toplam olarak 581.7 (milyar TL) den 3.307 (milyar TL)'ye yükselecek olan endüstriyel katma değer, önemli bir kesimiyle (% 23.9'la) yeni ve/veya geliştirilecek imalat sektörü yada alt sektörlerinde gerçekleşecektir.

Bu sektörler, işlenmemiş yemeklik yağlar ve küspeler, rafine yemeklik yağlar, buğday unu irmik/makarna, çırçır, pamuk ürünleri, hayvan kesimi ve et ürünleri işleme, post ve deri, meyve-sebze işleme, çimento, fosfat gübresidir. Öte yandan, toplam endüstriyel katma değer içinde, imalat kesiminin payının % 63.9, madencilik % 9.3, kamu hizmetlerince % 26.8 olacağı hesaplanmıştır (MP, C.2, Çiz. 4.4).

Çizelge 1.4
Tarımsal Ürün Üretiminde Beklenen Artışlar (2205 Yılında)

Tarımsal Ürünler	Üretim (bin ton)	Katma Değer	Üretim (bin ton)	Katma Değer
Bitkisel Ürünler				
Buğday	1.748.8		3.270.2	
Arpa	1.103.8		1.624.6	
Kuru Fasulye	2.0		53.3	
Mercimek	464.7		704.6	
Pamuk	160.6		477.8	
Susam	18.3		70.3	
Mısır	8.3		150.0	
Pirinç	6.4		96.4	
Yem Bitkileri	6.4		265.4	
Soya Fasulyesi	-		158.0	
Ayçiçeği	5.5		91.1	
Antep Fıstığı	33.0		124.7	
Üzüm	698.6		786.6	
Toplam Bitkisel Üretim Katma Değeri (Milyar ₺)		Katma Değer 1.068.1		Katma Değer 2.438.1
Endeks		100.0		228.3
Hayvansal Ürünler				
Süt	394.8		1.253.7	
Et	75.7		162.0	
Toplam Hayvansal Üretim Katma Değeri (Milyar ₺)		365.8		648.0
Endeks		100.0		177.1
Toplam Tarımsal Katma Değer (Milyar ₺)		1.467.1		3.186.1
Endeks		100.0		217.0

(Master Plan, C.2, Çiz. 4.3-GAP İdaresi Başkanlığı, Faaliyet Raporu, 6)

Master Planda da tasarlandığı gibi GAP, sulama ve enerji projelerine ek olarak öncelikle bir tarımsal ve endüstriyel kalkınma projesidir.

Ancak, anılan Plan, bu kesimler için hedef ve stratejiler belirlemekle kalmamış, mekansal çerçeveden çevre korumaya kadar geniş bir veldazede gelişme ve önlem önerileri sunmştur.

Master Plan mekansal çerçeve başlığı altında toprak kullanım stratejisini üç temel soruna yanıt olarak saptamıştır. Bu sorunlar, toprak verimliliğinin artırılması; ağaçlandırma ve erozyon kontrolü; kentleşme ve alt yapı için alan ayrılmasıdır.

Planın, mekansal düzenleme bağlamında üzerinde önemle durduğu sektörlerden biri ulaştırmadır. Saptanan bölgesel ulaştırma stratejisi,

a. Hem bölge içi, hem de bölgelerarası trafik açısından asli ulaşım türü olarak karayolu şebekesinin iyilestirmesi ve bunun için de ana yolların iyileştirilmesi ve geliştirilmesi, şebeke bağlantılarının tamamlanması ve seçilmiş kırsal merkezlere ulaşabilirliğin sağlanması,

b. GAP'la ilgili mallar için dışsatım koridorları kurmak ve pekiştirmek amacıyla seçilmiş ana yolların ve demiryolu sisteminin iyileştirilmesi, dış limanların-gerekli tesislerin kurulmasıyla-desteklenmesi ve geliştirilmesi,

c. Seçilmiş hava alanlarını iyileştirerek, yerel hava ulaşım şebekeleri kurarak ve öncelikle iç ve dış turizmle endüstriyel kalkınmaya yönelik bölgelerarası hizmetleri artırarak hava ulaşımının geliştirilmesi,

d. Kırsal bağlantı yolları, depolar, terminaller gibi belli yerel ulaşım gereksinmelerinin karşılanmasıdır.

Planda, mekansal gelişme çerçevesinde yerleşim dokusunda değişimler ve kentlerin gelişmesi öngörülmüştür.

Bölgede egemen olan küçük ve dağınık yerleşme düzeninin sulu tarım ve kentsel etkilerle değişmesi ve kentlerin büyüme eğilimi kazanması beklenmektedir. Tasarlanan bölgesel gelişme, önemli ölçüde iç göç ve kentsel nüfus artışı öngörmektedir. Bu nedenle, kentsel gelişme için alan ayrılması ve özellikle kentlerin yetersiz olan alt yapılarının (su şebekesi, kanalizasyon vb. gibi) tamamlanması ve geliştirilmesi önerilmiştir.

Plana göre, herhangi bir bölgede, özellikle sert doğa koşullarında çevre gereğince yönetilmediğinde hızlı ekonomik büyüme sürecinin sürdürülemeyeceği yaygın kabul görmektedir. Sorun, ekonomik kalkınmayla çevre korunması arasındaki çelişki değil, sürekli ekonomik büyüme-yi sağlayacak bir çevre yönetiminin belirlenmesidir.

Büyük ölçekli ve çok sektörlü bir proje olan GAP'ın çevre üzerinde önemli etkileri olacaktır. Değişen toprak ve su rejimleri, hem bitki örtüsü ve hayvan türlerini, hem de insanları etkileyecektir.

Bu etkilerin kalıcı olacağı gözönüne alınarak, çevre boyutu GAP bölgesel kalkınmasının bütünleyici bir parçası olarak ele alınmalı ve öteki önlemlerle uyum içinde kapsamlı bir yaklaşım benimsenmelidir.

Master Plan, mekansal gelişme sürecini irdelerken, GAP Bölgesinde, bir kırık gelişme aksı saptamıştır. Anılan aks, Gaziantep, Şanlıurfa ve Diyarbakır kentlerini birleştiren ana arter üzerindedir. Bu karayolunun her iki tarafındaki koridor bandının yüksek potansiyele sahip olduğu düşünülmüştür. Çeşitli ekonomik etkinliklerin ana koridor-da yoğunlaşması, Bölgenin öteki alanlarına oranla daha kolay sağlanacağından bu koridorun çeşitli yönlerde genişletilmesi ve geliştirilmesi önerilmiştir.

Yine aynı çerçevede, kent hizmetlerine ulaşabilme ve toprak niteliği, toprak kullanım kapasitesi ölçütlerine başvuru olarak Bölgede altı büyük gelişme alanı belirlenmiştir.

Yüksek potansiyelli bu alanlar; 1. Diyarbakır-Batman Gelişme Alanı, 2. Şanlıurfa Büyük Gelişme Alanı, 3. Gaziantep Gelişme Alanı, 4. Siirt Gelişme Alanı, 5. Adıyaman Gelişme Alanı, 6. Mardin Sınır Gelişme Alanıdır.

GAP Master Planı, ekonomik sektörler ve alt yapının planlanmasıyla yetinmeyerek, toplumsal projeler de geliştirmiştir.

Bu projeler içinde başta gelenleri, eğitim ve sağlık projeleridir.

Kalkınmanın temel öğelerinden sayılan insan kaynağını nicel ve nitel olarak geliştirmeyi öngören plana göre, insan kaynaklarının gelişimi, salt başarılı bir bölgesel kalkınma için değil, kendi başına bir amaçtır. İnsan kaynaklarının geliştirilmesi; a. Bölge dışına net göç eğilimini tersine çevirmeyi ve b. Bölge içindeki insan gücünü geliştirmeyi hedeflemektedir.

Bunları gerçekleştirmek için önerilen önlemler, öncelikle çeşitli düzeylerdeki okullaşma oranlarının 2005 yılına kadar en az bugünkü ulusal ortalamaya ulaştırılması, çeşitli tarımsal etkinlikler için kapsamlı bir teknik eğitim ve öğretimin özendirilmesi, dokümacılık, el sanatları ve ev ekonomisi gibi somut gereksinmelere uygun bir yaygın eğitimin desteklenmesi ve yakın gelecekte bir yüksek öğretim kurumunun açılmasıdır.

Sağlık alanında, sağlık tesisleri ve personelinin sağlanmasına ilişkin sağlık ve eğitim hizmetlerinin geliştirilmesi ve sulama ve göletlerin kurulmasına bağlı olarak artabilecek hastalıkların izlenerek denetim altına alınması öngörülmüştür.

Bölgede gelişme potansiyeli olan sektörler arasında turizme de yer veren Master Plan'a göre, turizm etkinlikleri çok sınırlı düzeydedir. Bu sektörü geliştirmek üzere konaklama tesisleri nitelikçe ve sayıca yeterli düzeye çıkarılmalı ve bunlara destek hizmetleri sağlanmalı, potansiyel kaynaklar değerlendirilmeli ve tanıtım etkinliklerine ağırlık verilmelidir.

Master Plan son olarak saptadığı hedeflere ulaşabilmek için alınması gereken kurumsal önlemleri sıralamıştır:

Tarım alanında,

- Bölgedeki toprak sahipliği durumunun ivedilikle düzenlenmesi,
- Topraksız ortakçı/kiracıların toprak sahipleri karşısındaki konumlarını güçlendirmek için kredi ve öteki girdilerden yararlanmalarının sağlanması;
- Öncelikle 10-50 dönümlük aile işletmelerinin mülkiyetindeki toprakların artırılması,
- Girdilerin sağlanabilmesi için orta büyüklükteki aile işletmelerini kapsayan kooperatiflerin kurulması,
- Toprak toplulaştırmasının yapılması,
- Tarımsal yayım, araştırma ve bilgilendirme hizmetlerinin geliştirilmesi,
- Kredilendirme kolaylıkları sağlamak amacıyla Ziraat Bankası sisteminde değişiklik yapılması ve tarım kredi kooperatiflerinin güçlendirilmesi,
- Tohumluk, gübre ve ilaçlama gibi girdilerin sağlanması,
- Tarımsal mekanizasyonu yaygınlaştırmak amacıyla tarımsal araç-gereç kiralama hizmetlerinin genişletilmesi,
- Tarım satış kooperatiflerinin yeniden örgütlenmesiyle, tarımsal ürünlerin işlenmesi, depolanması ve korunması için gerekli tesislerin kurulmasıyla pazarlama olanaklarının artırılması,
- Hayvancılığı geliştirmek üzere kontrollü otlatma örneklerinin verilmesi, hayvanların aşılanması ve hayvansal ürünleri pazarlama koşullarının geliştirilmesi, hayvansal üretimi artırmak için yapay tohumlamaya ağırlık verilerek sığırlarda melezlemenin özendirilmesi,
- Ormancılık alanında işletme bazında ağaç yetiştirilmesinin özendirilmesi.

Endüstri alanında, imalat kesiminde, öncelikle yatırımcılara teknik yol göstericilik sağlanmalı, bu arada teknik eğitim tüm GAP Bölgesini kapsayacak biçimde genişletilmelidir.

Bölgede mali sistem iyileştirilerek kaynakla desteklenmeli, bu amaçla kalkınma bankalarının şube sayıları, kredi hacmi artırılırken yabancı sermaye özendirilmelidir.

Yerel yönetimlere teknik konularda rehberlik ve yardım edecek danışmanlık sistemi kurulmalı, potansiyel girişimciler için yatırım fırsatları sergilenmelidir.

Madencilik kesiminde yataklar ve sondaj sonuçları özel kesimin kolayca yararlanabileceği bir belgeye dönüştürülmelidir.

Turizm, kaynak envanterleri, eylem programlarıyla yol gösterici bir çerçeve içinde ele alınmalı, turizm personeli eğitilmelidir.

Bankacılık ve mali danışmanlık sistemi geliştirilerek ve uygulamalı eğitim programları yürürlüğe konarak ticaret desteklenmelidir.

Alt yapı konusunda Master Plan'ın öngördüğü kurumsal önlemler şöyle özetlenebilir:

Sulama suyunun yönetimi ve kullanımını akılcı ve verimli biçimde gerçekleştirebilmek için sulama birliklerinin kurulması gerekmektedir. Bunun yanısıra, örnek çiftlikler kurulmalı, çiftçiler sulama etkinliklerini ve yönetimini üstlenecek uygulamacı bir kuruluş içinde örgütlenmelidir. Su ve toprak kaynaklarının değerlendirilme etkinlikleri, havza amenajmanı kavramına dayanmalıdır.

Ulaşım konusunda, özellikle karayolu taşımacılığında alınması gereken önlemler, trafik yol ve talebinin saptanması, kırık kalkınma aksı boyunca stratejik endüstrilerin alt yapı ve hizmet gereksinmelerini saptamak üzere bir koridor çalışmasının yapılması; demiryolunun rolünün açığa çıkarılarak sistemin iyileştirilmesi; Bölge dışındaki limanların yeni gereksinmelere göre değerlendirilmesi, alternatif ulaş-

tırma tercihlerini ve yük dağılımını belirlemek üzere hava ulaşımı dahil, bir bölgesel ulaştırma planlamasının gerçekleştirilmesi önerilmiştir.

Toplumsal alt yapı sözkonusu olduğunda, eğitim ve sağlık hizmetlerinin geliştirilmesine birinci öncelik verilmeli, yaygın eğitim özendirilmeli, bu eğitimin bölgesel gereksinmelere yanıt vermesi sağlanmalı, Bölgede önemli bir öğretim/araştırma kuruluşu kurulmalıdır.

Kent kesiminde öngörülen gelişmeleri sağlamak üzere, yerel yönetim gelirlerinin geniş ölçüde artırılmasına, bunun için de, genel bütçeden sağlanan desteğin artırılmasına, belediyelere özel faiz indirimli borç sağlanmasına, belediye fonlarının GAP projelerinde kullanılmaya hazır bulundurulmasına, yerel yönetimler için yeni gelir kaynaklarının bulunmasına gerek vardır.

Önemli kent merkezlerinin planlanmasında gözönüne alınması gereken ilkeler şunlardır:

a. Planlar yalnızca fiziksel düzeyde kalmakla yetinmeyip, bölgesel kalkınma bağlamı içinde kentsel kalkınmanın sosyo-ekonomik çerçevesini belirlemelidir.

b. Kentsel gelişme planı, gerçekçi ve uygulanabilir olmalıdır.

c. Özel kesim kaynaklarını da devreye sokmalı ve bu bakımdan yol gösterici olmalıdır.

d. Kentsel planlamanın yöntemleri ortaya konmalıdır.

Görüldüğü gibi, Master Plan, GAP'nin (çeşitli alternatiflerle) hedef ve stratejilerini belirleyen çok sektörlü bölgesel kalkınmanın araç, yöntem ve önlemlerini öneren ve çerçevesini çizen ana belgedir.

Kısaca özetlenecek olursa, 2005 yılını hedef alan Master Plan, Bölge için üç ayrı alternatif kalkınma senaryosu öngörmüştür. Bunlardan birincisi, tüm sulama potansiyelinin, ikincisi tüm enerji potansiyelinin harekete geçirilmesine, üçüncüsüyse öncelikli sulama ve hidro-

elektrik projelerinin gerçekleştirilmesine dayandırılmıştır. İlk senaryoya göre 2005 yılında sulanacak alan 1.693 bin hektar, ikinci ve üçüncü senaryolara göre ise 894 bin hektardır. Buna karşılık maksimum enerjiye dayalı ikinci senaryoya göre hidroelektrik enerjisi projelerinin üretim kapasitesi 7561 MW, birinci ve üçüncü senaryolara göre 5.306 MW'dır (MP, C.1,9-10, Çiz.4-Tablo 9).

Siyasal karar organlarının yada GAP İdaresinin bu senaryolardan hangisini seçerek uygulamaya koyduğu belli değildir. Gerçi İdarenin çeşitli yayınları ve "faaliyet raporları"nda öngörülen hedeflere bakıldığında-Planın öngördüğünden farklı olarak-maksimum sulamaya dayalı ilk senaryonun "tam gelişme" adıyla seçildiği izlenimi doğmaktadır.⁽¹⁾ Başka bir deyişle GAP tanıtım yayınlarında 2005 yılı için "tam gelişme" başlığı altında-gerçekte sulamanın tam gerçekleşmesini öngören-birinci (A) alternatifinin projeksiyonları kullanılırken, hidroelektrik projelerin de gerçekleşeceği varsayılmaktadır.⁽²⁾ (Bkz. GAP İdaresi Başkanlığı, GAP, 1992).

Öte yandan Master Plan'ın bağlayıcılığı konusunda bir siyasal yada yönetsel karar üretilmiş değildir. Gerçi Plan, bir yasal belge niteliği taşımadığı için Kalkınma Planları gibi buyurucu değil, yol gösterici niteliktedir. Ancak Plan'da öngörülen "iddialı" hedeflere ulaşılabilmesi, yine Planda dile getirilen yatırım programlarına ve kurumsal önlemlere uyulmasıyla olanaklıdır. Oysa uygulamanın, 2005 yılı için öngörülen hedeflerin gerektirdiği yatırım, örgütlenme, araç ve düzenlemelerin çok gerisinde olduğuna kuşku yoktur.

Gerçekten Master Plan'a göre, bölgesel kalkınmanın gerçekleşmesi, öncelikle ekonominin itici gücünü oluşturacak sulama projelerinin gerçekleşmesine bağlıdır. Ancak, sulama amaçlı çalışmaların beklenen

(1) Oysa Master Plan'a göre, ilk alternatif (Alternatif A), planlanmış alanın tümünün sulanmasını, buna karşılık enerji üretiminden bir ölçüde özveride bulunmayı gerektiren bir alternatiftir (MP, C.2, s.4.2,MP. Çiz. 4.1).

(2) Buna karşılık GAP İdaresi'nin 1991 Yılı Faaliyet Raporu'nda "istikrarlı gelişme" diye adlandırılan ve her iki alanda (sulama ve enerji) öncelikli projelerin gerçekleştirilmesini öngören üçüncü senaryo (Alternatif C), "ülke ölçeğindeki büyüme hızına yakınlığı nedeniyle gerçekleşme şansı daha yüksek bir alternatif olarak nitelenmiştir (GAP İdaresi Başkanlığı, 1991 Faaliyet Raporu, 7).

bir hızla yürüdüğünü söylemek zordur. Gerçi Atatürk Barajı ve Şanlıurfa tünelleri gibi su tutma ve aktarma tesisleri tamamlanmak üzeredir. Ancak sulama tesislerinin aynı hızla yürüdüğünü savunmak olanaksızdır.

1992 tarihine göre Bölgede sulamaya açılabilen alan, ancak 55.120 hektardır. Yapımı süregelen tesislerle 1995 yılında sulanan alanın 811.487 hektara çıkacağı varsayılrsa bile bu tarihte plan perspektifinin kalan 10 yılında özellikle 1. senaryonun hedeflerine ulaşmak çok zor görünmektedir.

Öte yandan, bölgesel kalkınmanın son göstergesi olan kişi başına bölgesel hasıla yada gelirin, baz alınan 1985 yılına göre, A senaryosunda yıllık % 3.7, B senaryosunda % 3.9, C senaryosunda % 3.7 oranında artması, başka bir deyişle, A ve C alternatiflerinde 2.07, B alternatifinde 2.14 kat artması öngörülmüştür. Ancak, bu hedeflerin gerçekleşmesinin nüfus artış hızıyla yakından ilişkili olduğu bir gerçektir.

Bilindiği gibi, 1985-1990 yılları arasında Bölgedeki nüfus artış hızı, % 3.4'dür. Bu değer, "kararlı kalkınma (Alternatif C)"nin öngördüğü % 3.0'ün üzerinde, Alternatif B ile Alternatif A arasındadır.

Oysa, sulama ve enerji üretim projelerinin ilk iki (A ve B) alternatifin öngördüğü hızla yürümediği de bir gerçektir. Nüfus artışının, uygulamada seçildiği anlaşılan C Alternatifinin öngördüğü hızın oldukça üzerinde gerçekleşmesi ve yakın bir gelecekte bu artış hızının düşeceği yolunda belirtilerin bulunmayışı, beklenen kalkınma düzeyinin yakalanamayacağı kanısını uyandırmaktadır. Başka bir deyişle, Plan, nüfus artış hızında gerçekçi bir kestirmede bulunamamıştır.

Kısacası, GAP'nin ulusal gelir hedeflerine ulaşabilmesi için bir yandan sulama uygulamalarının hızlandırılmasına, öte yandan da nüfus artış hızının düşürülmesine gerek vardır.

Türkiye'nin bugünkü finansman kaynaklarının sınırlılığı, yatırımların A senaryosunda öngördüğü hızla gerçekleşmesi yolunda ciddi

bir engeldir. Buna karşılık, nüfus artışının temel bileşenlerinden olan içe (Bölgeye) göç, tüm senaryolarda öngörülen bir gelişme olduğuna göre, yüksek doğurganlık hızının frenlenmesi, nüfus artışını saptanan düzeyde tutabilmenin biricik yolu gibi görünmektedir. Bu nedenle etkin bir nüfus planlaması, GAP uygulamasının ayrılmaz bir ögesi niteliği kazanmaktadır.

Bunun gibi, Master Plan, hedeflediği kalkınma düzeyine ulaşabilmek için gerekli kurumsal önlemlere gereken ayrıntıda ve ağırlıkta yer vermemiştir. Bunlardan başta geleni mülkiyet ve gelir dağılımına ilişkindir. Öngörülen kişi başına ortalama gelir düzeyinin yakalanabilmesi, tek başına bir başarı göstergesi değildir. Gelir bölüşümünün dengelenmemesi durumunda gerçek anlamda bir kalkınmadan söz edilemeyeceği açıktır. Genel refah düzeyinin yükselebilmesi, kalkınmadan herkesin ve her kesimin pay alabilmesiyle olanaklıdır.

Gerçi Master Plan, "GAP Bölgesindeki toprak sahipliği durumunun ivedilikle düzenlemeye ihtiyacı" olduğunu vurgulayıp, topraksız ortakçı ve kiracıların toprak sahipleri karşısındaki konumlarının güçlendirilmesini önermekle birlikte, genel olarak "sosyal" içerikli değildir. Teknik niteliği ağır basan Plan'ın hedeflerini gerçekleştirmek üzere gereken sosyal politikalara yeterince yer vermediği söylenebilir. Oysa (İtalya, Japonya örneklerinde olduğu gibi) Dünya'daki bölge kalkınması girişimleri, genel olarak toprak mülkiyeti düzenlemesini bir önkoşul saymıştır. Güneydoğu Anadolu gibi, toprak mülkiyet düzeninin alabildiğine bozuk olduğu bir bölgenin kalkınması ve Bölgede sağlanan gelişmelerin küçük bir azınlığın yararıyla sınırlı kalmaması için özellikle böyle bir düzenlemeye gerek vardır. Bu düzenleme gereksinmesi, salt mülkiyet dağılımıyla sınırlı değildir. Toprak toplulaştırmasından kamu topraklarının kullanılmasına kadar geniş bir alanda mülkiyet düzenlemesine gerek vardır.

Toprak mülkiyeti ve kullanma koşullarını kalkınma hedefleri doğrultusunda yeniden düzenleyecek bir toprak reformunun, yandaş yada kar-

şıt önkoşullanmalardan arınarak irdelenip uygulanması, GAP'nin başarı koşullarının başında yer alır.

Sulama ağırlıklı GAP'nin başarı koşullarından biri de, gerçekleştireceği alt yapı tesislerinin ekonomik bakımdan uzun ömürlü olması ve yüksek yararı sağlamasıdır. Bu da salt tesislerin kurulmasıyla yetinilmeyip en yüksek verimlilikle en uzun süre kullanılmasını sağlayacak önlemlerin alınmasıyla olanaklıdır. Enerji yada sulama amaçlı baraj göllerinin bu performansı gösterebilmesi, ciddi bir çevre düzenlemesi ve denetimine bağlıdır. Özellikle baraj göllerini besleyen havzaların erozyon etkilerinden korunması yolunda önlemlerin alınması gerekir. Bu amaçla başta ağaçlandırma olmak üzere geniş kapsamlı ve etkin kontrol önlemleriyle, erozyonun etkilerini en aza indirecek projelere gereksinim vardır.

Gerçekten, Bölgedeki iki ana su kaynağının yukarı bölgelerinde toprağın çıplaklığı ve yüksek eğimli alanların tarıma açılmış olması nedeniyle baraj göllerinde tortu birikim hızının çok yüksek olduğu saptanmıştır. Bu nedenle , toprak denetim önlemleri GAP'nin ayrılmaz bir yönünü oluşturmaktadır.

Bunun gibi, Projenin başarısı için alınacak önlemler arasında sulama ve toprak kullanma tekniklerinin önemli bir yeri vardır. Su açığı olan Bölgede suyun aşırı kullanımının önlenmesi, toprağın tuzlanma ve alkalilenmesinin engellenmesi için, çiftçinin sulama ve tarım teknikleri konusunda eğitilmesi ve deneyim kazanması gerekir.

Özetle, başta toprak ve su kullanımı olmak üzere uygun tarımsal yöntem ve teknikler bilgisinin olabildiğince yaygınlaştırılması, GAP içinde gereken yeri almalıdır.

Son olarak GAP'nin başarı şansı, çeşitli projelerin uyumlu ve etkin biçimde yürütülmesini sağlayacak bir eşgüdüme bağlıdır. Bölgede proje kapsamında hizmet veren kuruluşlar yada uygulayıcı birimler, geniş ölçüde birbirinden bağımsız ve kendi program önceliklerine göre ça-

lıılmakta, bu durum, bütüncü bir projenin gereken bir hız ve etkinlik-
le yürütülmesi yolunda ciddi bir engel oluşturmaktadır.

Bu nedenle, GAP Yönetiminin bu eşgüdümü sağlayacak biçimde yeni-
den düzenlenmesi, GAP'nin hedefine ulaşması ve beklenen kalkınmanın
gerçekleşmesi yolunda ivedi çözüm bekleyen sorunlardan biridir.

GAP'nin Bugünkü Durumu

Master Plan'da, hedef ve stratejileri belirlenmiş olan GAP'nin
7 yıllık uygulaması kısaca değerlendirildiğinde beliren tablo şudur:

Projenin, bugünkü durumuyla henüz sulama ve enerji üretimi alt
yapısını tamamlamaya çalıştığı gözlenmektedir:

Anılan 13 sulama ve hidroelektrik enerji projesinden şu sırada
işletmede olanları, Aşağı Fırat Havzasında Karakaya Barajı (1987), Han-
cağız Barajı (1988) dır. Bunlardan Karakaya Barajı, enerji üretimi
amaçlı olup, 1.800 MW kurulu güçle 7.354 (GWh) enerji üretmektedir.
Sulama amaçlı olan Hancağız Barajı'nın 1989'dan beri suladığı alan
7.330 hektar, 1992'de sona eren Hacıhıdır Barajı'nın sulayacağı alansa
2.080 hektardır.

Dicle Havzasındaysa daha önce gerçekleştirilen Devegeçidi sula-
masıyla 7.500 hektarlık bir alan sulanırken, Nusaybin sulaması yine
7.500 hektarlık, Silvan I ve II kısım sulamasıysa 8.790 hektarlık ala-
nı sulamaya açmıştır.

Bunlara ek olarak DSİ eliyle gerçekleştirilen Akçakale ve Cey-
lanpınar yeraltı sulamalarıyla sulanan alan yaklaşık 24 bin hektarı
bulmaktadır.

Özetle, bugüne kadar GAP'yle gerçekleştirilen sulama şebekele-
riyle (Hancağız, Devegeçidi, Silvan, Akçakale ve Ceylanpınar) sulanan

alan, 1992 yılı itibariyle 55.120 hektardır. (1)

GAP'nin ilk ve öncelikli hedefi olan tarımsal kalkınma konusunda henüz alt yapı düzeyinde bile yeterince yol alındığını söylemek güçtür.

Bölgenin 3.091.170 hektarlık ekilebilir alanının yalnızca % 3.9'unu oluşturan 120.740 hektarı sulanabilmektedir (GAP İdaresi Başkanlığı, 1991 Faaliyet Raporu, 4).

Bu nedenle sulamaya, teknolojik dönüşüme ve yeni ürün desenine bağlı olarak Bölgede öngörülen tarımsal yapı değişikliği, üretim ve verimlilik artışı yönünde bir gelişmeden söz etmek için henüz çok erkendir.

Tarımsal Üretim

GAP, sulama ve öteki tarımsal girdilerin kullanılmasıyla modern tarımın yaygınlaşmasını ve Bölgenin bir tarımsal dışsatım üssü olmasını hedeflemiştir. Bu değişmelerle herşeyden önce, tarımsal üretimde sıçrama sayılabilecek gelişmeler öngörülmüştür. Buna karşılık Bölgede bugünkü tarımsal üretim hacmi, henüz hedeflenenin çok gerisindedir:

Çizelge 1.5

GAP Bölgesinde Tarımsal Üretim (Bin Ton)

	Öngörülen Gelişme (2005)	Bugünkü Durum (1989)	Türkiye içindeki Payı %
Buğday	3.279	1.100	6.8
Arpa	1.476	614	13.6
Pamuk	900	124	20.2
Susam	107	16	44.3
Sebze	2.952	1.250	8.2
Et	162	27	16.6

(1) Halen yapımı süregelmekte olan projelerin gerçekleşmesi durumunda, 1995 yılı sonuna kadar Aşağı Fırat Projesinde yer alan Şanlıurfa Tünelleriyle 476.474 ha., Harran sulamalarıyla 141.835 ha., Adıyaman-Kahta Projesinde yer alan Çamgazi Barajıyla 6.532 ha., Gaziantep Projesinde yer alan Kayacık Barajıyla 13.680 ha., Derik-Dumlucaca sulamasıyla 1860 ha., Dicle Havzası Projelerinde yer alan Dicle-Kralkızı sulamasıyla 126.080 ha., Batman sulamasıyla 37.744 ha., Çınar-Göksu sulamasıyla 3.582 ha., Garzan-Kozluk sulamasıyla 3.700 ha. olmak üzere toplam 811.487 ha. alanın sulanması planlanmıştır (DSİ Bülteni, 1992).

Öte yandan GAP Master Planında Bölgenin ürün deseninde yapısal değişimler öngörülmüş ve sözgelimi tahıl üretimine ayrılan alanın % 48'e gerilemesi planlanmıştır. Oysa bugün tahıl üretiminin yapıldığı alan tüm tarımsal alanın % 83'üdür.

Henüz tarımsal kalkınmadan hız alamayan endüstriyel gelişme konusunda da öngörülen önlemlerin sonuç alacak nitelikte olduğunu savunmak zordur.

Bölgede endüstri yatırımlarını hızlandırmak üzere yatırım özendirme önlemlerinden yararlanılması düşünülmüştür:

Bilindiği gibi, öngörülen özendirme (teşvik) sistemi çerçevesinde gelişmemiş illerin kalkınmasını sağlamak amacıyla iller kalkınma düzeylerine göre sınıflandırılmış ve 1964 yılında başlatılan "Kalkınmada Öncelikli Yörelere" uygulamasıyla anılan illere sermaye akışını hızlandırmak üzere kimi ayrıcalık ve kolaylıklar sağlanmıştır. Kalkınmada öncelikli iller için geliştirilen yatırım özendirmesinin başlıca araçları, asgari yatırım düzeyinin daha düşük tutulması, indirimli kredi faiz oranlarının uygulanması, vergi avantajları sağlanması ve dışalım için gümrük bağışıklığı tanınmasıdır. Bu özendirmelerin etkisiyle çekiciliği artan Bölgeye, yerli ve yabancı endüstri yatırımlarının yönelmesi beklenmiştir.

GAP Bölgesinde Master Planda öngörüldüğü gibi, özendirilen kesimler, öncelikle buğday ve pamuğa dayalı endüstriler, yemeklik yağ endüstrisi, hayvancılığa dayalı endüstriler, inşaat malzemeleri ve madenciliktir. Bu amaçla, Bölgedeki küçük ve organize sanayi bölgelerinin yapımı hızlandırılırken, Bölgeye verilen teşviklerin ülke toplamına oranı 1990'da % 23.2'ye yükselmiştir. Bununla birlikte, endüstri kesiminin GSBH içindeki payı henüz % 16.0 dolayındadır.

GSBH içindeki payı % 11.7 olan imalat endüstrisi henüz geleneksel yapısını korumaktadır. Bugünkü durumyla, işyeri sayısı bakımından Türkiye'deki küçük endüstrinin % 6.0'sını, büyük endüstrinin % 2.6'sını

kapsayan GAP Bölgesinin istihdam içindeki payı, küçük işyerleri için % 6.2, büyük işyerleri için % 1.9'dur. Toplam olarak Bölgenin imalat endüstrisi içindeki yeri, işyerleri bakımından % 5.2, istihdam bakımından % 5.1, katma değer bakımından % 1.9'dur.

Ulaştırma alanında Bölge içi ve dışı ulaşım ağının gerçekleştirilmesi, yolcu ve yük taşımacılığının önemli bir yoğunluğa ulaşması öngörülmüştür. Bu amaçla Karadeniz-GAP; Şanlıurfa, Adana, Mersin ottoyollarının yaptırılması ve Bölgenin yurtdışı bağlantısını sağlayacak olan İskenderun ve Mersin Limanlarının yeniden düzenlenmesi çalışmaları başlamıştır. Bu limanlara deniz taşımacılığıyla gelen malların E 24 uluslararası karayoluyla Habur sınır kapısına taşınarak, Ortadoğu ülkelerine dışsatımının sağlanması tasarlanmıştır. Bu arada, geliştirilen demiryolu ve havayolu ulaşımıyla Bölgede ticaretin canlanması ve dışsatımın artması beklenmektedir. Ancak bütün bu çalışmaların henüz sonuçlanmamış olduğu da bir gerçektir.

Merkezler ve öteki yerleşimler arasında ulaştırma şebekesi kurulurken, kırsal ve kentsel yerleşimlerin-alt yapıları tamamlanarak-yeni bir düzene kavuşturulması planlanmıştır. Böylelikle kentsel gelişmeye sağlıklı bir ivme kazandırılırken, kırsal yerleşme düzeni dağınıklık-tan kurtarılmak istenmiştir.

Bu amaçla, bugüne kadar Türkiye genelinin % 8.7'sini oluşturan 5.192 km'lik devlet il yollarıyla Türkiye'deki köy yollarının % 9.1'ini oluşturan 28.173 km'lik köy yolu şebekesinin iyileştirilerek geliştirilmesi ve henüz karayolu şebekesine bağlı olmayan köy ve mezraların merkezlerle bağlantısının kurulması planlanmıştır.

Kırsal ve kentsel alt yapının kurulup geliştirilmesi, GAP'nin ana hedefleri arasındadır.

Dağınık bir desen gösteren kırsal yerleşimlerin yol bağlantıları kurulur yada iyileştirilirken, köylerin içme suyu ve elektrikleendirme eksikliklerinin giderilmesine çalışılmaktadır.

Bu çalışmalarla, 1985'den 1992'ye kadar içme suyu yetersiz olan köylerin oranı, % 22'den % 18'e, içme suyu olmayan köylerin oranıysa % 43'den % 39'a indirilebilmiştir.

Elektriklendirme GAP içinde en hızlı gelişme gösteren alt yapı sektörüdür. Bu alandaki gelişmelerle Bölgede elektrikleştirilmiş köy oranı 1980 yılında % 16.5'ken, 1992'de % 99'a yükselmiştir (GAP İdare-si Başkanlığı, GAP Raporu, 1992).

Kentsel alt yapı alanında da gelişmeler sağlanmakla birlikte, GAP Bölgesi kentlerinin henüz yeterli bir alt yapıya kavuşturulduğunu söylemeye olanak yoktur.

Bölgede yer alan 131 belediyeden ancak 32'sinin içme suyu bulunmaktadır. 70'inin su şebekesi yenilenirken 20'si henüz susuz durumdadır. Öte yandan modern ve yeterli kanalizasyonu olan belde sayısı yalnızca 3'tür.

Bölgede gelişen iletişim ve haberleşme hizmetlerinin, değişen koşullara ve teknolojiye uygun duruma getirilmesi amaçlanmıştır. Bu amaçla Bölge illerinin TV 1, GAP adıyla yayın yapan TV 2 ve TV 3-4 yayınlarını alması sağlanırken, TV 1 yayınlarının izlenebilme oranı % 80'in üzerine çıkarılmıştır. Öte yandan, GAP Bölgesindeki köylerin hemen tümünün telefon bağlantısı sağlanmıştır.

Eğitim, GAP'nin öncelikli hizmet kesimlerinden biridir. Bölgenin düşük eğitim düzeyini yükseltmek amacıyla eğitim alt yapısının tamamlanması ve okullaşma oranının artırılması hedeflenmiştir. Bu amaçla, Yatılı İlköğretim Bölge Okulu (YİBO) uygulamasının yaygınlaştırılması, öğretmen açığının hızla kapatılması, yeni bir üniversitenin kurulması yanında, çiftçi eğitim etkinliklerinin yeniden örgütlenmesi gibi önlemlere öncelik tanınmıştır. Bölgede, temel ve uygulamalı tarımsal araştırmalar yapmak üzere ileri teknolojiye sahip uluslararası bir merkezin kurulması planlanmaktadır.

Bununla birlikte, bugünkü durumda GAP Bölgesinde eğitim alt yapısının yetersizliği kadar toplumsal nedenlere bağlı olarak okullaşma oranı her düzeyde Türkiye ortalamasının altındadır.

1990 yılına göre, Bölgedeki çeşitli öğrenim düzeylerinde okullaşma oranı Türkiye geneliyle karşılaştırıldığında, lise dışındaki her düzeyde Bölgenin eğitim olanağından daha az yararlandığı gözlenmektedir:

Çizelge 1.6
Okullaşma Oranı (%)

Öğrenim Düzeyi	Türkiye	Bölge
İlk	96	79
Orta	60	33
Lise	18	18
Yüksek	12	3

(BBKİB, GAP Raporu, 1992)

Sağlık alanında da ciddi gelişmeler öngörülmüştür. Bölgedeki sağlık tesislerine yenilerinin eklenmesi ve tropik hastalıklar, sıtma vb. gibi yaygın hastalıklar alanında araştırma ve eğitim hastanelerinin kurulması hedeflenmiştir.

Ancak GAP Bölgesi, temel sağlık hizmetleri göstergeleri bakımından Türkiye genelinden düşük bir düzeydedir:

Çizelge 1.7
Sağlık Hizmeti Göstergeleri

Gösterge	Türkiye	Bölge
Kişi/Yatak	466	859
Kişi/Hekim	1.162	2.277
Kişi/Hemşire+Ebe	749	1.272

(BBKİB, GAP Raporu, 1992)

Öte yandan, toplu konut uygulamasıyla, konut sorununa köklü ve kalıcı çözümler getirilmek istenmişse de bu yolda ciddi adımlar atılabilmiş değildir.

Bölgenin turizm potansiyelinin değerlendirilmesi ve gelişen alt yapısıyla turizmin ilgi odağı durumuna getirilmesi için çalışmalar başlatılmışsa da henüz önemli bir gelişme sağlanamamıştır.

Kamu eliyle yürütölen geniş kapsamlı ve bütöncü bir Bölge Kalkınma Projesinin büyük yatırımlara gereksinme duyduğu açıktır.

GAP kapsamı içinde salt su kaynaklarını geliştirme projeleri için yapılan harcamaların tutarı, 1974-1990 yılları arasında (1992 fiyatlarıyla) 50.7 trilyon TL dır. Ancak, Projenin alt yapısı için henüz yüksek yatırımlara gereksinme olduğu gibi, çeşitli finansman darboğazlarının bulunduğu bilinmektedir.

Bu ölçekteki bir yatırımla GAP su kaynaklarını geliştirme projelerinin fiziksel gerçekleşme oranlarına bakıldığında, tamamlanan Karakaya Projesiyle Hancağız ve Hacıhıdır baraj ve sulamalarına ek olarak Atatürk Barajı HES % 98, Şanlıurfa Tünelleri % 87, Urfa Sulama I % 83, Urfa Sulama II % 25, Harran Sulama I % 65, Derik-Dumluca Barajı % 91, sulama % 48, Dicle Barajı HES % 45, Garzan-Kozluk Sulama % 69, Çınar-Göksu Barajı % 92, Batman Barajı % 82, Kralkızı Barajı HES % 81, Kralkızı-Dicle İsaleyse % 36 oranında gerçekleşmiştir. Kısacası 3 baraj bitmiş, 7'siyse yapım halindedir.

Sonuç olarak GAP'yle Bölgede yaşayan ve henüz tüm göstergeler açısından ölkede ortalamasının altında bir yaşam düzeyinde olan Bölge halkının yaşam koşullarının değışmesi ve buna bağılı olarak toplumsal ve kültürel yapının çağdaşlaşması öngörülmektedir.

GAP'nin etkilerinin Bölgeyle sınırlı kalmayacağı, yaratılacak yüksek tarım ve sanayi potansiyelinin ekonomiye eklenmesiyle ölkenin genel refah düzeyinin yükseleceğı beklenmektedir:

GAP'nin Bölge ölçeğinde tasarladığı gelişmeler, il düzeyinde şöyle öngörülmüştür:

Adıyaman

Adıyaman'da kültür balıkçılığının yanısıra pamuklu dokuma, süt, yem ve et işleme tesisleri yatırımları ağırlık kazanacaktır.

Nemrud Milli Parkı ve çevresi önemli bir turizm merkezi durumuna gelecektir.

Batman

Türkiye'nin petrol rezervinin büyük bir bölümünün yer aldığı Batman, ham petrol rafinajının yanında, hizmet ve ticaret sektörlerinde gelişecek ve bakır üretiminde dünya piyasalarını hedef alarak dış-satıma yönelik üretim yapacaktır.

Diyarbakır

Bölge'de geleneksel sanayi dallarının merkezlerinden olan ve Bölge endüstrisinde ikinci sırada yer alan Diyarbakır, yemeklik yağ endüstrisinde üretim ve pazarlama kapasitesini artırmanın yanında; yem, et ve et ürünleri endüstrilerine yönelecektir.

Gaziantep

Gaziantep'de büyük ve orta ölçekli tesis ve işletmelerden oluşan geniş bir imalat ve ticaret yelpazesi vardır. Gaziantep, 5400 imalat endüstri kuruluşuyla halen Bölgedeki endüstri üretiminin % 40'ını gerçekleştirmektedir. Gaziantep halen 40 ülkeye, 120 değişik mamul üreten yapısıyla dışsatımcı özelliğini sürdürmektedir.

Mardin

Mardin'de sulanacak 100 bin hektar alanda üretilebilecek pamuk, Organize Sanayi Bölgesi'ndeki işletmelerde değerlendirilecektir. Ayrıca; unlu mamuller üretimiyle meyve işleme ve tohum üretiminin yanısıra, yetiştirdiği üzümü de endüstri bazında değerlendirecektir. Bölgedeki tarımın gerek duyduğu fosfatlı gübrenin bir bölümü, ildeki gübre fabrikalarıyla sağlanacaktır.

Siirt

Hayvancılığın çok yaygın olduğu Siirt, entegre et işleme ve deri endüstrisinde yüksek potansiyele sahiptir. Ayrıca geniş orman ve

fundalık alanlarıyla orman ürünleri endüstrisine yönelebilecektir. Sebze ve fıstıkta büyük potansiyel gösteren bu ilin asfaltit, bakır ve krom madenlerinde de önemli rezervleri vardır.

Şanlıurfa

Şanlıurfa'da tekstil ve giyimdeki bugünkü endüstri daha da geliştirilirken, aynı zamanda yemeklik yağ ile yem üretimi endüstri kuruluşlarının ekonomik kapasiteleri artırılacak ve bu ürünler Türkiye içine ve dışına pazarlanacaktır.

Şırnak

Şırnak ili, 1990 yılı itibariyle 500 bini aşkın hayvan varlığıyla, dışsatım amacıyla et işleme ve deri endüstrisinde uzmanlaşabilecek, rezervi 29 milyon ton olan asfaltit madenini değerlendirecektir.

Yatırım Politikası

GAP'nin gerçekleşerek hedeflerine ulaşması, yatırımların programlandığı biçimde gerçekleştirilmesine bağlıdır. GAP gibi kapsamlı bir projenin salt alt yapı (sulama ve enerji) alanında bile büyük ölçekli yatırımlara gereksinme gösterdiği bilinmektedir. Dev boyutlu alt yapı projelerinin planlandığı sürede tamamlanması, kamu yatırımlarının aksamadan yapılmasını gerektirmektedir. Ayrıca, özel kesim yatırımlarının öngörüldüğü oranda Bölgeye yöneltilebilmesi, özendirme önlemlerinin etkin biçimde uygulanmasıyla olanaklıdır.

Ülke ölçeğinde büyüme hızına yakın büyüme hedefleri öngördüğü için gerçekleşme şansı daha yüksek olan "kararlı gelişme" seçeneği temel alındığında, Bölge için gerekli olan kamu yatırımları toplamı, 1985-2005 dönemi için-1991 fiyatlarıyla-143.550 milyar TL. sına ulaşmaktadır. Anılan alternatif uyarınca, kamu yatırım harcamalarının en düşük, yatırım etkinliğininse en yüksek oranda gerçekleşmesi planlanmıştır. Bölgeye olan nüfus akışının da en düşük düzeyde tutulduğu bu gelişme alternatifinde, projelerin gerçekleştirilme süreçleri daha ge-

niş bir zamana yayılmakta ve yatırımların öncelikli olan projelere yöneltilmesi öngörülmektedir. Sonuçta GSBH artış oranının görece düşük olmasına karşın, kişi başına düşen hasıladada tam gelişme alternatifinde hedeflenen artışa ulaşılması beklenmektedir.

Bu seçimle, GAP kapsamında 1988-2005 yılları için toplam kamu yatırımlarının kesimlere dağılımı şöyle programlanmıştır (Bkz. Çizelge 1.8):

Çizelge 1.8

Master Plan Uyarınca Kamu Yatırımlarının Kesimlere Dağılımı (1988-2005)

Kesimler	Yatırım (Milyar TL)	Oran (%)
Tarım	46.461	32.4
Enerji	39.403	27.4
Madencilik	3.563	2.5
İmalat Endüstrisi	6.860	4.8
Ulaşım	33.983	23.7
Konut	1.485	1.0
Eğitim	3.059	2.1
Sağlık	1.013	0.7
Turizm	258	0.2
<u>Öteki Hizmetler</u>	<u>7.465</u>	<u>5.2</u>
Toplam	143.550	100.0

Görüldüğü gibi GAP yatırım programı içinde en büyük payı, % 59.8'le tarım (sulama) ve enerji projeleri almakta, buna ulaşım (% 23.7) ve konut (% 1.0) eklendiğinde salt alt yapı projelerinin yatırım payı % 84.5'e yükselmektedir. Buna karşılık Bölge için büyük önemi olan eğitim, sağlık ve öteki hizmetlerin oranı ancak % 8.2 düzeyinde kalmaktadır. Bu programa göre, GAP'nin bir fiziksel alt yapı yatırım projesi niteliğinde olduğu söylenebilir.

Öngörülen 143.550 milyarlık toplam Bölgesel kamu yatırımı, aynı dönem için ülkesel toplam yatırım maliyetinin ancak % 6.8'ini oluş-

turmaktadır. Yine aynı dönem için GAP'nin gerektirdiği dış finansman tutarı, 4.9 milyar dolardır (GAP İdaresi Başkanlığı, Faaliyet Raporu, 1991, 8).

Kamuoyunda başta Atatürk Barajı ve Urfa Tünelleri olmak üzere büyük enerji ve sulama yatırımlarının, kamu kaynaklarından önemli bir pay aldığı kanısı yaratılmışsa da gerçekte Projeye ve Bölgeye yapılan yatırımlar, ne kamuoyunda tasarlandığı ölçüde, ne de programlanan düzeydedir.

Gerçekten, 1991 yılında-normal gelişmişlik düzeyinde olan Gaziantep bir yana bırakıldığında Bölgeye yapılan yatırımlar, programda beklenen düzeyde olmak şöyle dursun, öngörülenden daha düşük düzeyde gerçekleşmiştir (Bkz. Çizelge 1.9):

Çizelge 1.9

1991 Yılı Kamu Yatırımları (Program ve Gerçekleşme)

	Cari Fiyatlarla Revize Ödenek*	Nakdi Harcama*	Türkiye Oranı	Ödeneye Göre Gerçekleşme (%)
Adıyaman	38.403	34.805	0.3	90.6
Diyarbakır	243.706	213.742	1.7	87.7
Mardin	45.461	40.148	0.3	88.3
Şanlıurfa	935.426	890.219	7.1	95.2
Siirt	26.743	25.325	0.2	94.7
Batman	106.064	55.161	0.4	52.0
Şırnak	14.102	8.642	0.1	61.3
Bölge	1.409.905	1.268.042	10.1	83.9
Türkiye	14.543.600	12.569.027	100.0	86.4

(DPT: 1992, s.137)

* Birden çok ili kapsayan "öteki" yatırımlar toplamdan düşülmüştür.

Çizelgeden anlaşılacağı gibi, herşeyden önce 1991'de Türkiye'de il bazında gerçekleşen yaklaşık 12.6 trilyonluk toplam yatırımdan Bölgeye ayrılan pay, Bölgenin Türkiye nüfusu içindeki payından biraz

daha yüksektir. Gaziantep dışında 1990 yılında ülke nüfusundaki payı % 7.1 olan Bölgenin yatırımlardan aldığı pay % 10.1'dir. Başka bir deyişle, Bölge ölçeğinde programlanan yatırımlar % 88.9 oranında gerçekleşmiştir. Bu yatırım düzeyinde, öteki boyutları bir yana, Projenin fiziksel alt yapı bazında bile öngörülen sürede gerçekleşmesi çok güçtür.

Üstelik Bölgedeki toplam yatırımların illere göre dağılımında büyük bir dengesizlik vardır:

GAP alt yapı projelerinden öncelikli olanların yürütüldüğü Şanlıurfa'nın tüm yatırımlar içindeki payı, Türkiye genelinin % 7.1'i (Bölgenin % 70.2'si)'dir. Buna göre, yatırımlardan Bölgenin geri kalan 7 iline düşen payı yalnızca % 3.0'dür. Öteki illerin yatırım payı %1.7 (Diyarbakır) ile % 0.1 (Şırnak) arasında değişmektedir.

Öte yandan, revize ödeneklerin gerçekleşme oranlarının da illere göre büyük değişimler gösterdiği saptanmaktadır. Özellikle GAP alt yapı projelerinin yürütüldüğü illerde program gerçekleşme oranları yüksektir. Bu oranlar Şanlıurfa için % 95.2, Siirt için % 94.7 ve Adıyaman için % 90.6'yken Şırnak'da % 61.3, Batman'da % 52.0'dir.

Kısacası GAP Bölgesindeki yatırımlar, öngörülen düzeyde gerçekleşmemiştir.

Öte yandan Bölgeye yapılan yatırımların önemli kesimi dar anlamda GAP'ne ayrılmıştır. Başka bir deyişle, 1990 yılı yatırımlarında DSİ'nin payı yaklaşık % 60'luk bir düzeye varmaktadır.

Oysa GAP, salt sulama ve enerji üretim projesi olmayıp, kent ve kır yerleşimlerinin alt yapısından ulaştırmaya, sağlıktan eğitim ve kültüre kadar geniş bir alanı kapsayan bütüncü bir kalkınma projesidir. Buna karşılık, sözkonusu projelere ayrılan yatırım payı çok düşüktür.

1990 yılı programına göre yatırımlarda tarım ve endüstrinin yeri yaklaşık % 1.2, eğitimin payı % 4, kültürün % 0.5, sağlığın % 1'dir (Özer, 1991, 40-41).

Gerçekten, 1992 yatırım programı incelendiğinde, GAP'ne ayrılan ödeneğin çok sınırlı bir düzeyde kaldığı ve bu ödeneğin de büyük ölçüde tarım, enerji, kamu hizmetleri ve madencilik alt kesimlerindeki alt yapı projelerinin finansmanına ayrıldığı anlaşılmaktadır.

1991 yılına göre önemli projeler kapsamında yer alan ve özel izlemeye alınan 96 projeden 9'u GAP Bölgesinde yer almaktadır. Bu 9 projenin toplam maliyeti 16.5 trilyon ₺, yığılımlı harcama 10.1 trilyon, nakdi gerçekleştirme oranıysa % 61.2'dir (Bkz. Çizelge 1.10):

Çizelge 1.10
Yapımı Süren Önemli Projeler (1991)

		(Milyon ₺)					1992
	Proje Adı	Başlama-Bitiş Tarihi	Toplam Proje Tutarı	Yığılımlı Harcama	Gerçekleşme Oranı (%)	Yatırım Ödeneği	
Tarım							
Diyarbakır	Kralkızı-Dicle	1985-96	1.349.946	225.156	16.7	70.000	
Şanlıurfa	Aşağı Fırat (GAP)	1977-95	2.062.891	729.780	35.4	240.000	
Siirt	Batman II	1986-95	800.552	55.510	6.9	4.000	
Enerji							
Diyarbakır	Kralkızı-Dicle GAP	1981-94	590.000	266.284	45.1	110.000	
Şanlıurfa	Fırat I (GAP)	1975-95	10.230.000	8.624.366	84.3	427.000	
Siirt	Batman I	1985-94	431.000	93.763	21.8	20.000	
Kamu Hizmetleri							
Şanlıurfa	İçme Suyu (GAP)	1979-85	912.000	59.597	6.5	23.000	
Madencilik							
Siirt	Madenköy	1980-1992	21.762	18.586	85.4	100	
Siirt	Raman Petrol	1987-91	63.205	61.762	97.7	15.500	
Toplam						909.600	

1992 yatırım programında dört sektörde toplanan bu projeler için ayrılmış olan ödenek 909.6 milyar TL. dır. Bu ödeneğin % 61.2'si enerji, % 34.5'i sulama projelerine ayrılmıştır. Geri kalan iki kesimin (madencilik ve kamu hizmetlerinin) payıysa ancak % 4.3'dür. Yine 1992 yılı yatırım programına göre adı geçen dört sektörde programlanan toplam yatırım tutarı, 25.9 trilyon olduğuna göre, GAP yatırımlarının ilgili sektörler toplamı içindeki payı % 3.5, toplam yatırımlar (52.8 trilyon) içindeki payıysa yalnızca % 1.7'dir (DPT, 1992 Yatırım Programı, 2).

Topluca özetlenecek olursa; GAP Bölgesi, toplam yatırımlardan gereken ölçüde pay alamadığı gibi, Bölgeye ayrılan yatırımların çok büyük bir bölümü sulama ve enerji projelerine ayrılmaktadır.

KESİM 2

GAP Yönetimi

GAP gibi, çok yönlü, çok amaçlı ve bütüncü bir bölge kalkınma projesinin planlama ve uygulama çalışmalarını yürütmenin, kapsamlı ve karmaşık işlev ve etkinlikleri içerdiği ve bu nedenle özel bir yönetim örgütlenmesine gereksinme gösterdiği daha başlangıcında kabul edilmiştir.

GAP'nin başta gelen sorunlarından biri olan yönetim örgütlenmesine ilişkin tartışmalar, Projenin doğuş yıllarına kadar iner.

GAP için yönetsel örgütlenme sorunu ilk kez, TÜBİTAK tarafından hazırlanan "Güneydoğu Anadolu Projesi ve Entegre Bölge Kalkınması Yaklaşımı" başlıklı Rapor'da yer almıştır (Sönmez, Balaban, Karadeniz, 1985).

Bu konudaki Ara Rapor'a göre, Güneydoğu Anadolu Bölgesinde teknik, ekonomik, toplumsal ve kültürel gereksinmelerin karşılanması için tüm planlama ve uygulama aşamalarında kuruluşlar arası etkili bir eşgüdüm (koordinasyon) sağlanması gerekmektedir. Bu nedenle, merkezde eşgüdümü, Bölgede de uygulamayı yürütecek olan bir otoritenin örgüt olarak tanımlanması zorunludur.⁽¹⁾

Bu Rapor'a dayalı olarak hazırlanan Sonuç Rapor'a göreyse, fiziksel tesisleri yapım durumunda olan GAP'nin ülke ekonomisine büyük katkıyı sağlayarak Bölgenin kalkınmasında sürükleyici bir güç durumuna gelmesi için alınması gerekli önlemler arasında başta gelenlerinden biri örgütlenmedir.

(1) Bölgede hizmet veren Bölge kuruluşlarından yalnızca alt yapı ve tarımla ilgili olanlar, Devlet Su İşleri (DSİ) 10. Bölge Müdürlüğü, T.C. Karayolları 9. Bölge Müdürlüğü, Türkiye Elektrik Kurumu (TEK) İşletme Grup Müdürlüğü, PTT Basmüdürlüğü, Köy Hizmetleri 8. Bölge Müdürlüğü, T. Ziraî Donatım Kurumu, İller Bankası 11. Bölge Müdürlüğü, Tarım Reformu Şanlıurfa Bölge Müdürlüğü'dür.

Rapor, GAP için örgütlenme yönünden iki ayrı yaklaşımı irdeleyerek değerlendirmiştir. Bunlardan birincisi, eşgüdümleyici yaklaşım, ikincisiye ayrı bir örgütlenme (otorite) yaklaşımıdır.

Birinci yaklaşımla, projenin öngördüğü kalkınma Bölgede hizmet veren kuruluşlar arasında etkili bir işbirliğiyle sağlanacaktır. Bu anlayış, varolan kurumsal yapıyı temel almakta ve kuruluşlar arası etkin bir işbirliğiyle projenin gerçekleştirilmesini öngörmektedir.

İkinci yaklaşımsa, Bölge kalkınmasının kurulacak yeni bir örgüt (otorite) eliyle gerçekleştirilmesidir. Varolan kurumların dışında salt bu işle görevli yeni bir kuruluş oluşturulmasını öngören bu yaklaşım, Bölge potansiyelinin ancak bu yolla harekete geçirilebileceği anlayışındadır.

Konuya pratiklik açısından bakıldığında ilk (eşgüdüm) yaklaşım daha avantajlı görülmektedir. Türkiye'de yeni bir yapılaşmaya gidilmesi, zaman alıcı ve bürokratik engellerle karşılaşan bir işlemi gerektirmekte, buna karşılık eşgüdümse bir protokol yada kararnameyle sağlanabilmektedir.

Ancak, eşgüdümün sağlanması amacın gerçekleşmesi demek değildir. Geçmişte bu anlayışla ele alınan Çukurova, Antalya, Zonguldak ve Marmara Bölge Planlama ve Master Plan çalışmalarında uygulamaların sonuçlanmadığı gözlenmektedir. Geri besleme (feed-back) mekanizması işlemeden kalkınma çabalarının başarıya ulaşması olanaklı değildir. Mekanizmanın işlemesiye, planı hazırlayan ve uygulamayı yürüten tek bir otorite aracılığıyla sağlanabilir. Bu nedenle, eşgüdüm yaklaşım geçmiş deneyimlerin ışığında başarı şansı düşük bir yaklaşımdır.

Bu değerlendirmeye, Bölge kalkınmasının planlanması ve uygulanmasının merkezi kurumlar eliyle gerçekleştirilmesi uygun bir seçenek olarak görülmemiş ve Bölge sorunlarının tanınması, halkın eğilimlerinin bilinmesi ve ivedi önlemler alınabilmesi için Bölgede yerleşmiş bir kurumun varlığına gerek duyulmuştur.

Kısaca özetlendiğinde, bölge kalkınmalarında "merkezcilik ve eşgüdüm" yerine "yerinden yönetim ve ayrı bir otorite" yaklaşımı daha rasyonel bulunmuştur. Buna göre, Bölgede planlama ve uygulamadan tek başına sorumlu, bağımsız yatırım bütçesi olan bir "GAP Kalkınma Otoritesi" kurulmalı ve merkezde bu otoritenin bağlı olduğu bir Bakan, Başbakan adına bakanlıklar arası eşgüdümü sağlamalıdır.

GAP yönetim örgütlenmesi için bir üçüncü seçenek daha önerilmiştir (Balaban, 1986).

Yukarıda anılan ilk iki seçeneği irdeleyerek eleştiren bu üçüncü yaklaşım, "Matriks Örgütlenme" yaklaşımıdır.

Buna göre, "mevcut idari yapıda koordinasyon ile yönetim" de bağımsız ama eşgüdümlü biçimde işleyen işlevsel (fonksiyonel) kuruluşlarla proje amacı gerçekleştirilmeye çalışılır. Burada sorun, projeye katkısı olacak tüm kuruluşların hizmetin gereğine uygun biçimde yönlendirilip yönetilebileceği bir örgütlenme biçiminin bulunmasıdır.

Duruma bu açıdan bakıldığında, "işlevsel örgütlenme" gösteren bugünkü yönetsel yapının bu iş için uygun olmadığı anlaşılmaktadır. Çünkü GAP, çok "taraf"ın katılmasını gerektiren bir projedir. Bu taraflarsa belirli işlevleri kendi başlarına yapmak, kimi özel ve ilineksel durumlardaysa öteki taraflarla eşgüdüm sağlayarak işlevlerarası sorunları çözmek amacıyla kurulmuşlardır. Rutin bürokratik yöntemin gerekleri ancak böylelikle yerine getirilebilmiştir. Uygulamada, eşgüdüme ilişkin önemli sorunlarla karşılaşıldığında, işlevsel birimler çoğu kez genişleyerek eşgüdüm gereksinmesi kalmayacak bir yapıya dönüşmeye çalışmıştır. Bu durumsa, eşgüdüm olanaklarını daha da güçleştirmiştir. Kaldı ki böylesine kapsamlı bir entegre kalkınma projesinin, ülkemizde ve benzer koşullara sahip öteki ülkelerde, varolan kurumsal yapıda eşgüdümlü yürütülüp gerçekleştirildiğinin başarılı bir örneğine rastlanmamıştır.

Matriks örgütlenme yaklaşımı bölgesel kalkınma için "Entegre Kalkınma Otoritesi"nin (Bağımsız GAP Kalkınma Otoritesinin) oluşturulması seçeneğini de irdelemiştir:

Bu alternatif örgütlenmede, GAP planlama ve uygulama yetkileri, Bölgede kurulacak bir "kalkınma otoritesi"ne verilmelidir. Bu otorite bağımsız bir yatırım bütçesine sahip olmalı, merkezde Başbakan adına eşgüdümünden sorumlu bir Devlet Bakanına bağlı bulunmalıdır. GAP otoritesi, bir kamu kuruluşu olmakla birlikte, yönetim kuruluyla yönetilmeli ve özel bir şirketin karar verme ve yürütme esnekliğine sahip bulunmalıdır. Dünya'daki benzer büyük projelerin bir bölümü böyle bir örgütlenmeye dayanarak başarıyla gerçekleştirilmiştir.

Matriks Örgütlenme (GAP İdaresi Başkanlığı) yaklaşımıysa uzlaş-tırıcı bir yaklaşımdır. Bu yaklaşımda varolan kurumsal yapıdaki çeşitli birimlerin yetkilerinin, projenin gerektirdiği bir bileşim içinde kullanılmasını sağlayan ve Proje İdaresi olarak tanımlanan bir otorite esas alınmıştır.

Matriks Örgütlenme yapısında işlevsel birim yöneticileri yalnız kendi işlev alanları içine giren konularda GAP'nin gerektirdiği işlerin yapılmasında yetkili ve sorumlu olup, GAP İdaresi Başkanı, bu işlevlerin uygun biçimde bir araya getirilmesi ve Projenin yürütülmesinde yetkili ve sorumludur. Başka bir deyişle, örgüt yapısında düşey ve yatay doğrultudaki yetki (otorite) akımlarına eş ağırlık tanınmıştır.

Matriks Örgütlenmenin klasik yönetsel yapıya göre üstünlük ve yetersizlikleri şunlardır:

Üstünlükleri; sorumluluk ve yetkilerin belirlenmiş olması, proje bütünü'nün gözönünde tutulması, kararların daha az gecikmeyle alınması, proje yönetimine zamanında ve yeterli bilgi sağlanması, ara yönetim aşamalarının katılımının sağlanması, giderek büyüyen bir yapılaşmaya kapalı olmasıdır.

Yetersizlikler arasında başta geleniyse, işlevsel yöneticilerin kimi yetkilerini Proje yöneticisine aktarmalarından kaynaklanan sorunlardır.

Bunun yanısıra, böyle bir örgütlenme yapısının başarılı olabilmesi için, üst yönetimin tam desteğine, proje etkinliklerinin açık ve net biçimde saptanmasına ve iyi bir zamanlama ve izleme yöntemine gerek vardır.

Matriks örgütlenmenin en ilgi çekici yönü, yetkilerin halen kurulu olan işlevsel birimlerle proje yöneticisi arasında bölüşülmesidir. Burada bir işlevsel birimin projeyi ilgilendiren yetkisinin Proje Yönetimiyle işbirliği içinde kullanılması sözkonusudur.

Bu yaklaşıma göre, GAP İdaresi adıyla, görev ve yetkileri yasayla belirlenmiş bir otorite merkezi kurulmalıdır. GAP örgütlenme yapısında, kilit konumundaki yöneticiler, Başbakan (yada Devlet Bakanı), GAP İdaresi Başkanı (Proje Yöneticisi) ve işlevsel birimlerin (Bakanlıkların) taşra yöneticileridir.

Özetle, bu modelin ayırıcı özelliği, GAP Proje İdaresi adıyla tanımlanan bir otoritenin kurulması ve işlevsel birimlerin proje kapsamındaki yetkilerinin proje yönetimiyle işbirliği içinde kullanılmasıdır.

GAP'nin yönetimine ilişkin olarak seçilebilir bu üç yaklaşımın (örgütlenme modelinin) ayrı ayrı savunulabilir yönleri olduğu gibi, eleştirilebilir özellikleri de vardır.

Varolan yönetsel yapıda eşgüdüm yoluyla yönetim, en kestirme ve en pratik bir çözüm yolu gibi görünmekteyse de yukarıda sayılan gerekçelerle başarı şansı en düşük seçenektir. Kamu yönetimi içinde eşgüdümü sağlayacak organın, çeşitli bürokratik engeller ve sayısız görev-yetki çatışmaları karşısında eşgüdümü gereği gibi sağlayabilmesi olanaksız denecek kadar güçtür.

GAP'nin yerinde ve bağımsız bir kalkınma otoritesinin (yetkili kuruluşun) yönetiminde gerçekleştirilmesi seçeneği, başarı şansı daha yüksek olmakla birlikte kimi sorunları içeren bir yaklaşımdır. Bağımsız bütçesiyle bir yatırım ve uygulama kuruluşu olarak örgütlenme, yönetime karar ve yürütme esnekliği sağlamakla birlikte, Türk kamu yönetimi ge-

leneğine uygun düşmediği gibi, işlevsel birimlerle ilişkisi çözümlenmesi zor sorunlar yaratabilecek bir çözüm yoludur.

Matriks örgütlenme yaklaşımı herşeyden önce, bölgesel kalkınma çalışmalarının bürokratik yapıda ayrı bir örgütlenme içinde yürütülmesini öngörmesi nedeniyle, proje amaçlarının benimsenmesi ve kaynakların daha etkin biçimde kullanılmasını sağlaması bakımından ilk seçeneğe oranla üstünlük taşır. Öte yandan kamu yönetimi içinde bir yapılanma öngördüğü ve eşgüdümü bürokratik düzeyde sağladığı için, ikinci seçeneğin sorunlarını yanıtlar niteliktedir. Bununla birlikte, bu seçenek de kimi eşgüdüm sorunlarını aşmak durumundadır. Açıklandığı gibi matriks modelinin temel öngörüsü, varolan kurumsal yapıdaki çeşitli işlevsel birimlerin Projeye ilişkin yetkilerinin özel amaçlı bir yönetimce kullanılmasıdır. Ancak bu yetki göçeriminin-düşeyliğine yada yataylığına-eş ağırlıkta olması nedeniyle, modelin ciddi yetki geçişlerine yolaçabileceği söylenebilir.

Modelde, işlevsel birim yöneticilerine görev alanlarında GAP'ne ilişkin işlerin yapılmasında yetki verilirken GAP İdaresi Başkanına birim yöneticilerinin görev alanlarına karışma yetkisinin tanınması, eşdüzeyde bir yetki bölüşümüyle açıklanamaz bir niteliktedir.

Öte yandan, işlevsel birimlerin taşra yöneticilerinin bölgedeki görevlerini yürütürken, bağlı oldukları kurum yöneticisine olduğu kadar ilgili konularda GAP İdaresi Başkanına karşı sorumlu olmaları, yönetimde iki başlılık yaratabilecektir.

Özetle, GAP yönetimi için öngörülen üç seçeneğin de kimi üstünlükleri bulunmakla birlikte, özellikle görev-yetki bölüşümü bakımından uygulamada önemli sorunlara açık olduğu söylenebilir.

Bu konuda başarı şansı en yüksek modelin ilkelerini saptamak üzere bugüne değin başka ülkelerde denenmiş bölgesel kalkınma modellerinin, Türk kamu yönetimi örgütlenmesi ve geleneği de gözönüne alınarak irdelenmesinde yarar vardır.

Bölgesel Kalkınma ve Örgütlenme Modelleri

Bölgesel kalkınma kavramı, çeşitli bağlamlarda değişik kapsam ve içerikte kullanılan bir kavramdır.

Bu kavram, "dengeli bölgesel gelişme" yada "bölgelerarası denge-sizliklerin giderilmesi" gibi adil bir kalkınma anlayışını dile getirdiği kadar, azgelişmiş bölgelerdeki kalkınma potansiyelini harekete geçirerek ulusal hedefleri gerçekleştirme amacını dile getirmek üzere de kullanılmaktadır.

Bölgesel kalkınma, ulusal kalkınmayı güdülemek yada refahı yaygınlaştırmak amacıyla başvurulmuş bir araç olduğu gibi, pazar ekonomisinin engellerini ortadan kaldırmak amacıyla da izlenen bir yöntemdir.

"Tümüyle pazar ekonomisine dayanan ülkelerde, planlama pazar mekanizmasının eksikliklerini giderme aracı olarak görüldüğünden, bölgesel kalkınma planlaması çok sınırlı bir rol oynar. Bölgesel planlama pazar ilişkileri dışında düşünülmediğinden, ulusal ölçekli politikalara sınırlı bir önem verilir.

Batı Avrupa türü karma ekonomilerde, bölgesel planlama, geleneksel olarak bölgeler arasındaki gelir ve istihdam ayrımlarını ortadan kaldırmayı amaçlamıştır. Bu ülkelerde, bölge planlaması verimlilikten çok refaha yöneliktir.

Planlı ekonomilerdeyse, bölgesel boyut her zaman için toplam ekonomik verimliliği artırma aracı olarak görülmüştür. Karma ekonomilerde geri kalmış bölgelere yatırımların artırılması biçiminde destek verilirken planlı ekonomilerde yatırım özellikle büyüme potansiyeli bulunan bölgelere yapılır." (Albegov-Andersson-Snickars, 1982, 3-4).

Bölgesel kalkınma kavramı, kapsamlı bir planlamayı yansıttığı gibi, ekonomik süreçleri harekete geçirecek kimi önlemlerle sınırlı bir uygulama anlamında da kullanılabilir.

Bölgesel kalkınma, herşeyden önce ulusal gelişmeden farklı bir kavramdır. Her ikisi de bir plana dayanmakla birlikte, ulusal (makro) planlama, ülke çapında ekonomik gelişmeyi hedeflerken, bölgesel (mikro) plan, bölge ölçeğinde kalkınmaya yöneliktir.

Görüldüğü gibi, iki kavram arasındaki ilk ayırım kapsam bakımındandır. Ulusal plan, tüm ülkeyi kapsarken, bölgesel plan belli bir bölgeyle sınırlıdır. İkincisi, ulusal plan dar anlamda ekonomik gelişmeyi hedeflerken, bölgesel plan refahın yaygınlaşmasını ve sosyo-ekonomik kalkınmayı amaçlar. Ulusal ve bölgesel planlar arasındaki üçüncü önemli ayırım, ulusal planın sağlanacak ekonomik gelişmenin alan (bölgesel) dağılımıyla değil, sektörel tabanıyla ilgilenmesine karşılık, bölgesel kalkınma planının bölge bazında sektörler arası bir denge arayışı içinde olmasıdır.

En genel tanımıyla bölgesel kalkınma, bölge potansiyelini oluşturan insangücü, doğal kaynak ve sermaye olanaklarının gelişme yönünde harekete geçirilmesi ve sektörler ve sosyo-kültürel hizmetler arasında optimal bir dengenin kurulmasıdır (Sönmez, Balaban, Karadeniz, 1985, 25-27).

Tüm öğelerini içerecek biçimde tanımlandığında, Bölgesel Kalkınma, sınırları belli bir bölgenin her türlü kaynağının harekete geçirilerek ve ekonomik ve toplumsal sektörler arasında optimal bir denge kurularak refahın en azından ülke düzeyine yükseltilmesi amacıyla girilen planlı etkinliklerin bütünüdür.

"Bölgesel kalkınma" gibi "bölgesel kalkınma için örgütlenme" de bir ülkenin bölgesel gelişmişlik düzeyine, kalkınma modeline, planlama yaklaşımına, bölgesel kalkınmaya tanıdığı öneme, bölgelerarası farklılıklara bağlı olarak değişen bir yapılanma göstermiştir (Isard-Cumberland, 1961, 19-21).

Bununla birlikte, bölgesel kalkınmaya yönelik yönetim örgütlenmeleri birkaç başlık altında incelenebilir. Kalkınma yönetimi;

1. Devletin merkez ve bölge kuruluşları eliyle,
2. (TVA örneğinde olduğu gibi) Yönetmelik ve mali açıdan özerk bir kamu kuruluşu eliyle,
3. Yerel yönetim yada yerel kuruluş birlikleri eliyle,
4. Genel-yerel kamu kurum ve kuruluşlarıyla özel kesimin oluşturduğu yarı kamusal yada karma şirketler eliyle,
5. Özel şirketler eliyle, yürütülebilmektedir.

İlk yaklaşım, kalkınma girişimlerinin gerek hazırlanması, gerekse uygulanmasının devletin merkezi ve bölge yönetim örgütleri tarafından yürütülmesidir. Bu yaklaşım genellikle kolektivist sistemlerde izlenmiş olmakla birlikte, demokratik ülkelerde de örnekleri sıkça görülen bir yaklaşımdır.

İkinci yaklaşım, bölgesel kalkınma işlerinin bağımsız olarak yönetilen ve finanse edilen, ancak özel bir hükümet yada parlamento kararıyla oluşturularak hükümet eliyle denetlenen bir devlet kuruluşu yada organına bırakılmasıdır. Bu uygulamanın bir çok demokratik ülkede örnekleri varsa da, en bilinen örneği ABD'deki Tennessee Vadisi Yönetimidir.

Üçüncüsü, bölgesel kalkınmanın, yasayla öngörülen düzenlemelere göre yerel yönetimler yada bireylerden oluşan yetkili bir organ yada kuruluş tarafından yürütülüp yönetilmesidir. Bu yaklaşım, İtalya'da ve Fransa'da-özellikle toprak iyileştirme ve sulama konularında uygulanmıştır.

Bölge kalkınma yönetimlerinin dördüncü bir türü, merkezi yönetim ve yerel yönetim temsilcileriyle-ticaret-tarım odaları vb. gibiyarı kamusal hatta özel kuruluşları bir araya getiren karma şirketler eliyle işlerin yürütülmesidir. Bu durumda kalkınma kuruluşu olağan şirketler hukukuna göre, ancak Devlet denetimi altında çalışır. Devlet, gözetimini bir hükümet görevlisi aracılığıyla yürütür. Bu yarı kamusal şirket sistemi özellikle Fransa'da uygulama alanı bulmuştur.

Bir yaklaşım da Devlet yada başka kamu makamları tarafından ayrıcalık tanınmış bir özel şirket tarafından kalkınma girişiminin yönetilmesidir. Tanınan yetki, şirketin yönetime karşı olan sorumluluklarını ve yönetimin işe karışma koşullarını içermektedir. Bu sistemin izlendiği durumların çoğunda, ayrıcalık süresinin sonunda gerçekleştirilen işlerin mülkiyetinin Devlete geçmesi sözkonusudur (Isard-Cumberland, 1961, 198-199).

Bu yönetim modelleri GAP açısından kısaca irdelendiğinde, şunlar söylenebilir:

Bölgesel kalkınma projesinin merkezi ve bölgesel kamu kuruluşları aracılığıyla yönetilmesinin, başka bir deyişle, varolan kurumsal yapıdaki örgütler arasındaki eşgüdümle yürütülmesinin başarılı olmadığı yukarıda açıklanmıştır.

GAP'nin yerel yönetimler yada kuruluşlar eliyle yürütülmesi de uygun bir seçenek değildir. Bunun başlıca nedeni, ülkemizde yerel yönetim kuruluşlarının yapı ve işleyişleriyle böyle kapsamlı bir projeyi üstlenmek şöyle dursun, kendi işlevlerini bile gereğince yerine getirecek durumda olmayışlarıdır. Üstelik bu boyutta, projeleri üstlenmek gibi bir gelenekleri de yoktur. Öte yandan, yerel ilgililere ve çıkar gruplarına karşı çok duyarlı olan yerel yönetim ve kuruluşlarının bölge ölçeğinde en rasyonel kararların alınmasını gerektiren bir projenin yönetimi için elverişli olmadığı da bir gerçektir.

Projenin kamu kesimiyle özel kesimin işbirliğiyle yürütülmesi, özel kesim beklentilerinin kamu politikalarıyla uyum sağlaması konusunda ciddi sorunları içeren bir yaklaşımdır.

Özel bir şirket eliyle toplumsal amaçlı kamusal bir projenin yürütülmesi, Türkiye'de örneği bulunmayan ve uygulanma şansı olmayan bir seçenek niteliğindedir.

GAP'nin yönetimi konusunda başka seçenek de projenin mali ve yönetsel özerkliği olan bir örgütlenmeyle yürütülmesidir. Böyle bir uygu-

İlamanın en tipik örneği ABD'nde Tennessee Vadisi Yönetimi (Tennessee Valley Authority: TVA)'dır.

TVA, 1933 yılında adigeçen bölgenin doğal kaynaklarının korunması, uygun kullanılması, barajların yapımı ve işletilmesi, taşkınların denetlenmesi, tarımsal girdilerin üretilmesi, tarımsal alanların korunması çalışmalarını programlayarak desteklemek amacıyla kurulmuştur. Bu proje yönetimiyle, bölgesel kalkınmanın halkça benimsenmesi, demokrasinin kökleşmesi, sosyo-ekonomik gelişmenin sağlanması ve doğanın denetim altına alınması yoluyla refah düzeyinin yükseltilmesi ve yöre halkının kendi geleceğini belirlemesi öngörülmüştür.

TVA, Başkanca atanıp Senato'ca onaylanan üç kişilik bir Yönetim Kurulunca (Board of Directors) yürütülen, yönetsel ve mali özerkliği bulunan, "hedeflere göre yönetim" modelini benimsemiş özgün bir örgütlenmedir. Örgütlenmenin ayırıcı özelliklerinden biri de yerel kuruluşlar ve halkın katılımına açık olmasıdır. Bölgedeki kuruluşlarla görev çatışmasına düşmemek üzere yakın ilişkilerin kurulması, örgütlenmenin bir başka özelliğidir (Pritchett, 1943, Clapp, 1955, Selznick, 1966).

Bu yaklaşımla, merkezcilik yerine yerinden yönetim ilkesinin egemen olduğu bir yönetim modeli geliştirilmiştir. Örgüte olabildiğince yetki göçerilerek karar ve yürütme süreçlerine etkinlik kazandırılmıştır.

TVA, GAP olarak adlandırılan projeler demetinin uygulamaya konmasında ve en uygun yönetime kavuşturulmasında esinlenebilecek başarılı bir deneyimdir (Karaer-Öktem, 1988, 58-59).

Bütün bu açıklamalar karşısında, GAP için bugüne kadar izlenen örgütsel yaklaşımın, projenin başarıyla gerçekleşmesini güvenceye alacak bir yeterlikte olduğunu savunmak güçtür.

Adıyaman, Diyarbakır, Gaziantep, Mardin, Siirt ve Şanlıurfa il-
lerini içine alan GAP Bölgesi için gerekli araştırma ve uygulama pro-
jelerini yapmak ve yaptırmak; Bölge içindeki etkinlikleri yönlendirmek,
uygulamasını değerlendirmek ve izlemek; Bölgede plan ve programlar uya-
rınca çeşitli sektörlerde yapılacak yatırımlar konusunda çalışmalarda
bulunmak, çalışmalarını yönlendirmek, eşgüdümü ve uygulamaların gerçekleş-
mesini sağlamak; Bölgede sektörler arası bütünlüğü sağlayacak biçimde
bölge planlamasını gerçekleştirmek; Bölgede kaynakların kullanılması,
ekonomik ve mali konularda gerekli çalışmalarını yapmak; imar planları
yapmak veya yaptırmak, altyapı, konut, sanayi ve ulaştırma hizmetleri-
ni yürütmek; kamu bina ve tesislerinin yapılmasında eşgüdümü sağlamak;
halkın eğitim düzeyinin yükseltilmesini ve her derecedeki eğitim kurum-
larının açılmasını sağlamaktır.

Bu görevleri yerine getirecek olan örgütün kuruluşu şöyle dü-
zenlenmiştir:

Örgüt, "GAP Yüksek Kurulu"yla "GAP Bölge Kalkınma İdaresi Ba-
şkanlığı (GAP İdaresi)"ndan oluşmuştur.

Yüksek Kurul, Başbakan veya görevlendireceği bir Devlet Baka-
nının başkanlığında GAP'la görevli Devlet Bakanı, DPT'nin bağlı olduğu
Devlet Bakanı ve Bayındırlık ve İskan Bakanından kuruludur. Kurul, GAP
İdaresi tarafından hazırlanacak her türlü plan, proje ve programları
inceleyerek karara bağlamakla görevli ve yetkilidir.

GAP İdaresi Başkanlığı bir başkan, iki başkan yardımcısıyla ye-
teri kadar personelden oluşur. Uygulamada, Başkanlığın yönetiminde ça-
lışan çeşitli alanlardaki uzmanları kapsayan bir "Uzmanlar Grubu" oluş-
turulmuştur.

GAP İdaresinin bu Merkez Kuruluşuna ek olarak yalın bir taşra
örgütlenmesi vardır. Bu örgütlenme, Proje alanında (Ş.Ürfa'da) oluşturul-
muş bir Bölge Müdürlüğü'yle bu Müdürlüğe bağlı olarak çalışan bir uz-
manlar grubundan kurulur.

Görüldüğü gibi, anılan Karamanıyla GAP Yönetimi, Başbakanın başkanlığında üç Bakandan kurulu bir karar organı (Yüksek Kurul) ile yürütme organı olan GAP İdaresi (Başkanlık)'nden oluşan iki organlı yalın ve bürokratik bir yapılanma kazanmıştır. Bu yapılanma içinde örgütün ana işlevleri,

- a. Araştırma ve uygulama projelerini gerçekleştirmek,
- b. Bölge içindeki etkinlikleri yönlendirmek,
- c. Yatırım çalışmalarının eşgüdümünü sağlamak,

d. Bölgede sektörler arasında bütünlüğü sağlamak üzere bölge planlamasını gerçekleştirmektir.

Özetle, proje yönetimi, etkinliklerin yönlendirilmesi, eşgüdüm ve bölge planlaması görevlerinden sorumlu olan GAP yönetimi örgütlenmesi, merkezi yönetim içinde siyasal bir organın güdümünde bürokratik bir yapı göstermiştir.

Öncelikle bir uygulama ve eşgüdüm kuruluşu olmakla birlikte planlama görevi de bulunan bu örgütün gerek düzenleme, gerekse uygulamada bu kimliği kazandığını söylemek güçtür.

Planlama işlevi bağlayıcılığı olmayan Master Plan'la sınırlı kalan GAP Yönetimi, yeterli yetkiyle donatılmadığı için yönlendirme ve eşgüdüm görevlerini de gereğince yapamamış, Bölgeye yatırım götüren ve hizmet veren merkezi ve yerinden yönetim kurum ve kuruluşları arasında bir eşgüdüm sağlayamamıştır. "Uygulamacı kamu kuruluşlarının çalışmaları, kendi önceliklerine göre ve bütüncü bir bölge kalkınma anlayışından uzak bir biçimde yürütülmektedir." Başka bir deyişle, il ve bölge kuruluşlarının (işlevsel birimlerin) Projeye ilişkin yatırım ve uygulamaları, yetki yetersizliği nedeniyle GAP Yönetimince yönlendirilip yönetilememiştir. Bu alanda GAP Yönetiminin yetkisi eşgüdüm toplantıları düzenlemek ve ilgili kuruluşlarca bilgilendirilmekten öteye geçememiş ve bugüne kadar temel etkinliği "proje yönetimi"nin sınırlarını aşamamıştır.

GAP'nin Niteliği ve Örgütlenme İlkeleri

GAP gibi geniş kapsamlı ve uzun dönemli bir projenin tutarlı ve bütüncü bir yaklaşımla başarıyla gerçekleştirilmesi için farklı bir planlama ilke ve uygulamasına ve özel bir örgütlenmeye gereksinme gösterdiği açıktır. GAP, bugünkü kapsamıyla birçok Bakanlık ve bu Bakanlıkların bölgede görevli olan ilgili uygulama birimleri tarafından yürütülen bir dizi projedir.

Bölge ölçeğinde tüm sektörleri içeren böyle bir proje Türkiye'de ilk kez denenen bir uygulamadır. Seçilen planlama yöntemi, ülkemizin geçmiş ve bugünkü planlama uygulamasından ayrılan "sektörlerarası ve bölgesel" bir yaklaşımdır.

Merkezi ve sektörel planlama geleneği ve deneyimi olan Türkiye'de bu Proje, sektörlerarası (kapsayıcı) ve merkezci olmayan (bölgesel) planlamaya geçişin bir örneğidir.

Sonuç olarak, kamu kuruluşlarının çoğunun katılımını gerektiren bu çok sektörlü bütüncü proje yaklaşımı, kuşkusuz bütünleyici eşgüdüm konusunu öne çıkarmıştır.

GAP çerçevesinde 13 ana projeden 5'inin işlemeye başladığı ve Bölgede yaklaşık 600 kamu yatırım projesinin yürütülmekte olduğu göz-önüne alındığında, işlevsel birimler arası eşgüdümün önemi kendiliğinden ortaya çıkmaktadır.

GAP yönetiminin bugünkü örgütlenmesiyle etkin bir eşgüdüm görevi yerine getiremediği açıktır. Projenin başarısını belirleyecek olan bu işlevin yerine getirilmesi, bölgesel planlama anlayışına uygun ve yeterli etkinlikte bir örgütsel yapılanmayla olanaklıdır.

Ayrıntılı bir örgüt şeması bu çalışmanın kapsamını aştığı için, böyle bir örgütlenmenin temel ilkeleriyle sınırlı kalmak üzere şu önerilerde bulunulabilir:

GAP yönetimi herşeyden önce, kamu yönetimi içinde yer almakla birlikte, salt bürokratik bir kuruluş olmaktan çıkarılan özerk bir yapıya kavuşturulmalıdır.

Bu özerklik, kalkınma modellerinde tanımlanan bağımsız otorite ölçeğinde olmasa da, yürütme organına daha geniş yetkiler tanıyarak, yönetime esnek bir yapı kazandırmalıdır. Böyle bir örgütlenme merkez örgütünden taşra kuruluşuna yetki göçerimine olanak tanımalıdır.

Merkezde ve Bölgede etkin bir eşgüdümün sağlanabilmesi için, yönetim organları gerekli yetkiyle donatılmalı ve bu yetki işlevsel birim yöneticilerinin proje kapsamındaki görevlerini yerinde ve zamanında yapmalarına olanak tanımalıdır.

Daha da önemlisi, GAP yönetiminin bağımsız bir bütçesi bulunmalıdır. Parasal kaynakların denetimi, etkinlik ve eşgüdümün de temel güvencesidir.

Kaynak kullanımı ve yatırımların örgütçe yönetilip yönlendirilmesi, projenin başarısında en önemli etkenlerden biridir. Bu gerekçeyle, GAP Yönetimi, projelerin zaman ve alan eşgüdümünü sağlamak üzere uygulayıcı kuruluşlara kaynak ayıracağı bağımsız bütçeye sahip olmalıdır. Ayrıca GAP yönetim örgütlenmesi, bir bölgesel kalkınma projesinin ön koşullarından biri olan katılımı da sağlayabilmelidir. Bu katılım, halkın desteğinden Bölgedeki özel ve kamusal yerel kuruluşların işbirliğine kadar geniş bir alanı kapsamalıdır. Yerinden katılım, öncelikle yerel yönetim kuruluşlarının tek tek yada birlik olarak kaynak ve örgütleriyle bölgesel kalkınma yönünde güdülenme ve eşgüdümünü içerir. Katılım ikinci olarak özel yatırımcı ve girişimcilerin harekete geçirilmesiyle sağlanabilir. Bu katılım, özel bölgesel kalkınma örgütleri eliyle olabileceği gibi, kamu-özel karma kuruluşlar yada birlikleri yoluyla olabilir.

Halkın katılımıysa, gerekli bilgi akışıyla yeterince bilgilendirilip güdülenmeleri sağlanarak, projeye çeşitli bakımlardan destek

vermeleri yada dönemsel toplantılarla aydınlatılmaları, sorun ve beklentilerinin saplanması yoluyla gerçekleştirilebilir.

Son olarak GAP Yönetim Örgütünün, kendisinden beklenen çok yönlü işlevi yerine getirmeye elverecek nitelik ve nicelikte personelle donatılması, başarısı için ön gerekimlerden biridir.

Böyle bir örgütlenme, kaynakların en uygun (optimal) biçimde kullanılmasını sağlayacağı gibi, kaynak darboğazlarını aşmada kolaylıklar sağlayacaktır.

Yine böyle bir örgütlenmeyle, GAP, salt bir yatırımlar dizisi olmaktan çıkarak, katılımcı ve demokratik bir bölge kalkınma atılımına dönüşecektir.

KESİM 3

GAP BÖLGESİ

Coğrafi Yapı

Güneydoğu Anadolu Bölgesi, 36° - 38° kuzey enlemleriyle 36° - 42° doğu boylamları arasında yer alan yaklaşık 75.000 km²'lik bir alanı kapsamaktadır.

Topografik ve Jeolojik Yapı

Güneydoğu Anadolu Bölgesi, Güneydoğu Torosların eteklerinden Suriye sınırına kadar uzanan ve yeryüzü biçimlerinin yalın ve silik olduğu bir bölgedir. Bölgeyi bir yay gibi kuzeyden kuşatan Güneydoğu Toroslara yaklaşıldıkça, ortalama yükselti artarken, dalgalı ve tepelik bir görüntü egemen olmaya başlar. Güneydoğu Anadolu düzlüklerinin yükseltisi, Güneydoğu Torosların eteklerinden Suriye sınırına doğru giderek azalır. Bu hafif eğimli kesimde ortalama yükselti 500-800 m. dir. Bu düzlükler, kenarlara doğru vadilerle parçalanmış platolara dönüşürken, orta kesimlerde ova görünümü alır. Bu silik görünüşte iki önemli engebe dikkati çeker: Bunlar, Karacadağ kütlesiyle Mardin eşiğidir.

Bölgeyi iki bölümde incelemek olanaklıdır: Bunlardan Aşağı Fırat bölümü, güneybatıda Fırat Irmağının ayırdığı Şanlıurfa ve Gaziantep düzlüklerini içerir. Bu bölümde yeryüzü biçimleri genellikle yalın (az engebeli) dir. Diyarbakır'ın güneybatısında yükseltisi 1900 m. yi aşan Karacadağ volkanik kütlesi, bu bölümün başlıca engebесidir. Şanlıurfa'nın güneyinde Suriye sınırına doğru genişleyen Harran Ovası yer alır. Aşağı Fırat bölümünün batısında, Fırat Irmağı vadisi boyunca engebeli yapı yeniden belirir.

Dicle bölümünde, Karacadağ kütesinin geniş lav örtüleri doğu yönünde Dicle Vadisine kadar uzanır. Bu bölümde, Bölgenin kökeni farklı bir ilginç oluşumu olarak Mardin eşiği yer alır. Bu eşik, doğuda

Midyat dağları denilen kesimde Güneydoğu Toroslarla birleşir. Bu kesimde Dicle Vadisi, küçük bir yarma vadisi görünümü alır. Burada batıya doğru uzanan Mardin eşiği, Mazıdağı yöresinde birden sona erer. Eşiğin yükseltisi 1500 m. yi geçmemekle birlikte, yöre yeryer oldukça engebeldir. Eşiğin eteğinde ansızın yükselen oluşumlardan biri Mardin kentinin bulunduğu yerdir (Yücel, 1987, 111-113 - Anonim, Yurt Ansiklopedisi, C.10).

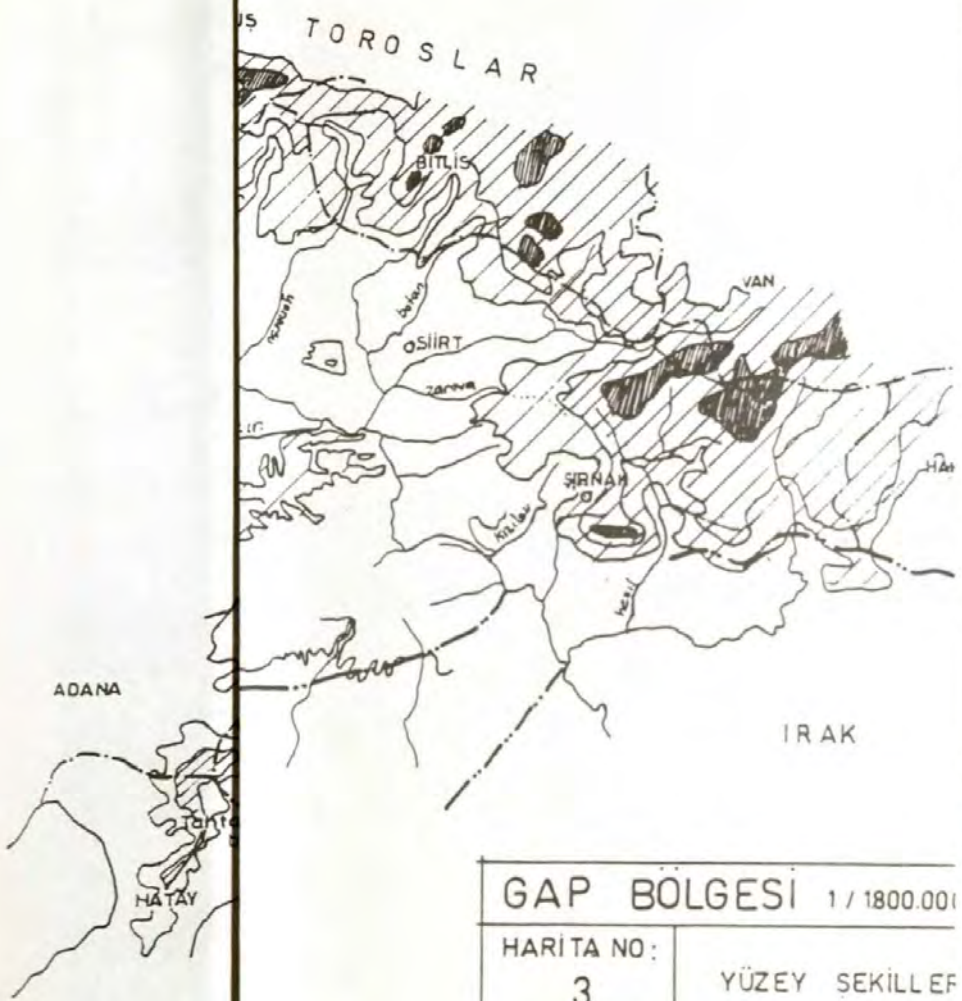
Mardin eşiğiyle Karacadağ kütlesi, Güneydoğu Anadolu düzlüklerini, biri kuzeydoğu, öteki güneybatıda kalan iki parçaya ayırır. Kuzeydoğudaki düzlük Diyarbakır Havzasıdır. Bunun çıkış ekseninden batı-doğu doğrultusunda geniş Dicle Vadisi uzanır. Tabanı kaplayan ince bir alüvyon katmanı altında 3. zaman yaşlı kalker ve marnlar yer alır. Özellikle doğuya doğru, 1263 metrelik Raman Dağı gibi petrol bakımından zengin önemli oluşumlara rastlanmaktadır.

Güneydoğu'da kimi yanardağlarla Güneydoğu Toroslar dışında yüzü biçimlerini platolar oluşturmaktadır. Batıda Gaziantep platosu, Şanlıurfa platosunun yanısıra, doğuya doğru Diyarbakır havzası tipik birer platodur. Bu düzlüklerin toplam yüzölçümü 23 bin km²'yi bulur.

Kısaca özetlenecek olursa, Antitoros sistemi ve bunlara katılan dalgalı yapılar bölgeyi genel olarak batıdan ve kuzeyden sınırlar. Bölge, az engebeli plato düzlüklerinden ve bunlar arasında yer alan çok sayıda çanaklaşmış havzalar ve alçak tepelerden oluşmuştur. Karacadağ püskürük kütlesi, Bölgeyi genel olarak iki ana gruba ayırır. Bunlar batıda Aşağı Fırat Havzası, doğudaysa Dicle Havzasıdır.

Yükselti kuzeyden güneye doğru bir alçalma göstererek Urfa'da 500-1000 metreyken, Harran ve Ceylanpınar ovalarında 375 metreye kadar iner (Aksoy ve Diğerleri, 1986, 45 ve sonrası-Girgin ve Diğerleri, 1986, 65 ve sonrası).

Bölge Fırat ve Dicle havzalarıyla yukarı Mezopotamya düzlüklerinden oluşmuştur. Bölgenin yaklaşık 2 milyon hektar yüzölçümündeki ovaları Urfa-Harran; Birecik, Suruç-Baziki; Siverek-Hilvan; Mardin-

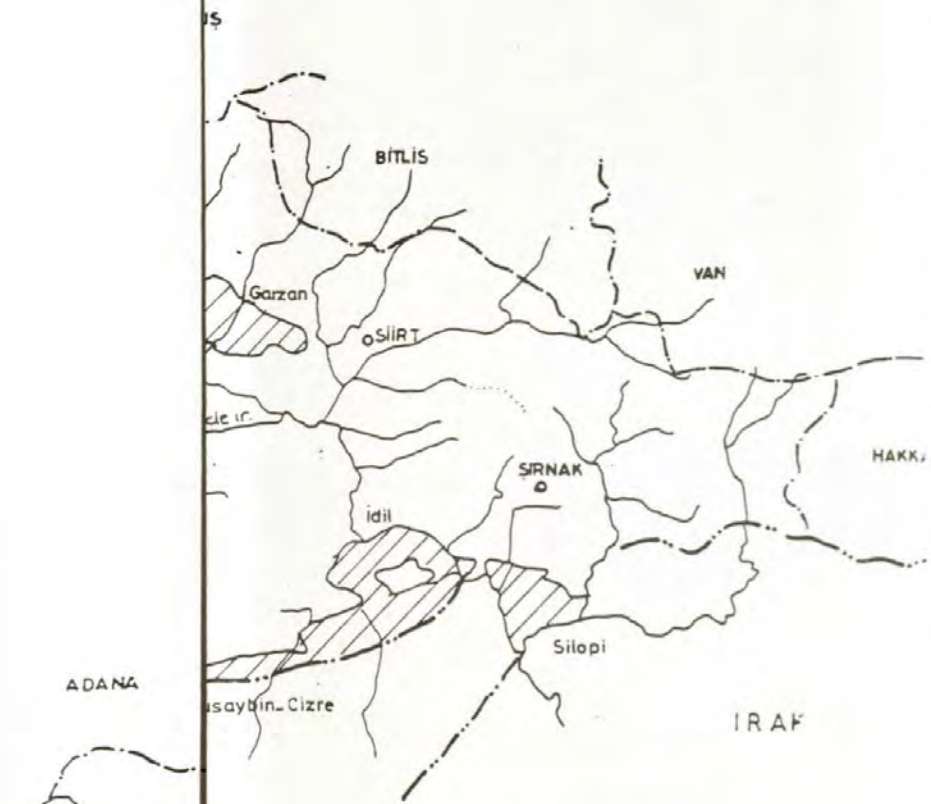
GAP BÖLGESİ 1 / 1800.001

HARİTA NO:
3

YÜZEY ŞEKİLLERİ

GAP BÖLGESİ 1/1800 000

HARİTA NO:

4

OVALAR

----- Ülke sınırı

----- İl sınırı

////// Ovalar

Ceylanpınar; Gaziantep, Yavuzeli-Araban; Besni-Keysun, Adıyaman, Kahta Sağ Kıyı, Kahta Sol Kıyı; Çermik, Dicle Sol Kıyı; Dicle Sağ Kıyı, Batman-Garzan; İdil; Nusaybin-Cizre'dir.

Türkiye'nin jeolojik yapısı, genel olarak doğu-batı doğrultusunda uzanan kıvrımlar ve faylarla belirlenir. Ülke kuzeyden güneye doğru sıralanan dört teknolojik öğeye ayrılmıştır: Bunlar, Pontidler (Pontus-Karadeniz yapıları), Anatolidler (Orta Anadolu yapıları), Tauridler (Toros yapıları) ve sınır kıvrımları bölgesidir. GAP Bölgesi jeolojik olarak Tauridler ve sınır kıvrımları bölgesi olarak sınıflandırılmıştır. Taurid birimi, bu birimin güney sınırlarında yer alan bir üst sahanlık halinde, sınır kıvrımları üzerine çökmüştür.

Bölgenin alçak ovalık kesiminde sınır kıvrımları birimi yer alır. Bu kesim, daha güneydoğuda Arap Blokunun marjındaki alta geçme şeridinin bir parçasıdır ve İran-Suriye jeosenkinal kuşağının bir bölümünü kapsamaktadır. Bu kuşak, petrol yataklarının bulunduğu alandır. (1)

Taurid biriminin önemli özelliği, mağmatik krom depozitleriyle volkanik etkinlik sonucu oluşmuş bakır alaşımlı demir sülfat yataklarının varlığıdır. Ergani ve Güleman yatakları bakır alaşımlı demir sülfat ve mağmatik krom yataklarının en ünlüleridir. GAP Bölgesinin ekonomik değer taşıyan maden kaynakları, petrole ek olarak asfaltit, bakır, fosfat ve kömürdür (Master Plan, C.3, B.12) (Atalay, 1989, 9-24).

Farklı jeolojik formasyonlardan oluşan Güneydoğu Anadolu Bölgesi, Türkiye'nin ana deprem kuşakları dışında kalır. Tektonik ve sismik yönden pasif alanda yer alan bölgenin kimi alt bölgelerinde deprem oluş sıklığı sığırna yakındır (Bkz. Harita 3 ve 4).

(1) Ülkemizde orta ve batı Toroslarda olası petrol yatakları, aşırı yer hareketleri nedeniyle petrolün toplanmasını sağlayan antiklinaller yada petrol kapanları parçalanmıştır. Bu nedenle, petrol yatakları, kıvrım sisteminin az ve seyrek olduğu Güneydoğu Anadolu'da Arap sert kütleinin üzerinde bulunan Tersiyer denizel çökeltileri üzerinde oluşmuştur (Atalay, 1989, 289-290).

Doğal Oluşum ve Kaynaklar

Akarsular

Bölgenin iki ana akarsuyu, GAP'nin doğal kaynağı olan Fırat ve Dicle ırmaklarıdır.

Bu iki ırmak da, yukarı ve orta çığırılarının bir bölümü Türkiye topraklarında olan ve ülke dışında sona eren ırmaklardır.

Doğu Anadolu (Erzurum ve Ağrı) dağlarından kaynaklanan Murat ve Karasu kolları, Keban Barajı'nın 12 km. kuzeyinde birleşerek Fırat adını alır. Fırat'ın uzunluğu 2.800 km, sınırlarımız içindeki bölümünün uzunluğuysa 971 km. dir. Çok geniş bir alanın sularını toplayan Fırat, bu bakımdan ülkenin birinci akarsuyudur. Yüksek ve karlı dağların sularıyla, gür kaynaklarıyla beslenen bu ırmağın, yine gür akışlı çok sayıda kolu vardır. Her biri ayrı bir ırmak niteliğinde olan bu kollardan Peri, Munzur ve Pülümür kolları, Keban Barajı gölünde ana kola katılır. Malatya yakınlarında Tohma çayını alan Fırat, Adıyaman ili sınırlarında Göksu ve Kahta çayını, Ş. Urfa ilinde Karacadağ yönünden Hacıhıdır deresini, Gaziantep ili sınırlarında Karasu ve Nizip çaylarını alarak Karkamış'ta sınırı geçer ve Suriye-Irak ovalarına akar (DSİ-Tanıtım, 1990, 11).

Saniyede ortalama 100-150 m³ suyu taşıyan Murat'la taşıdığı su 800-900 m³'ü bulan Karasu gibi kollarıyla Fırat, ülkenin en verimli ve su potansiyeli en yüksek ırmağıdır.

Fırat, en önemli kolunu oluşturan Murat ırmağıyla Keban Barajı'nın hemen üstünde birleşir. Havza Keban Barajı'nda 64.092 km²'dir. Keban'ı geçince Atatürk Baraj alanına doğru S biçiminde bir yatak oluşturarak 364 km. yol alır. Keban'ın 166 km. güneyinde Karakaya Barajı yer alır. Irmak, Atatürk Barajı'nın aşağısında, açık bir vadi içinde güneye doğru akarak 128 km. sonra Suriye sınırına ulaşır. İrmağın bu kesiminde Birecik ve Karkamış hidroelektrik santralleri planlanmış bulunmaktadır. 102.876 km²'lik bir alanı kapsayan Fırat Havzasının % 22'si Bölge sınırları içindedir.

Irmakta yıllık ve mevsimlik debi (akış) değişimleri dikkati çeker. Olağan bir yılda en yüksek akış miktarı Nisan, en düşük akış miktarıysa Eylül'de gözlenir. Ortalama bir yılda, aylık akış miktarı, yıllık ortalamanın % 275'iyle % 33'ü arasında değişir.

GAP kapsamında sulama ve enerji üretimi amaçlı Fırat projelerinin Irmaktan yılda yaklaşık 9 milyon m³ su çekmesi beklenmektedir. Bu miktar, Irmağın Karkamış'daki yıllık ortalama debisinin (30 milyon m³) yaklaşık % 30'una karşılıktır. GAP Projelerinin tamamlanmasıyla Fırat ırmak sisteminden sulanacak alan, 1.083 bin hektar olarak hesaplanmıştır.

Dicle, yine ana kaynaklarını Doğu Anadolu'dan alan, çok sayıda koldan beslenerek Türkiye topraklarını aşır Basra Körfezi'ne dökülen ikinci ana ırmaktır. Dicle'nin toplam uzunluğu 1.900 km., Türkiye topraklarında kalan bölümünün uzunluğuyse 523 km. dir. Dicle'nin hemen tüm ana kolları ülkemiz toprakları içindedir.

Dicle Havzasını Murat Havzasından ayıran Karaoğlan dağlarından kaynaklanan Dicle, Güneye, Diyarbakır'a doğru akar, doğuya dönerek sol yakasından önemli kolları olan Batman, Garzan ve Botan çaylarını alarak doğuya doğru yol alır. Güneydoğuya dönerek, Suriye sınırı yakınında, Habur ve Hezil suyunu alarak Cizre'de 38.295 km²'lik geniş bir havza alanı oluşturur ve Suriye sınırı boyunca akarak, Irak topraklarına girer.

Dicle'de yıllık debi değişimleri Fırat'inkine çok benzemekle birlikte biraz daha fazladır. Suriye sınırının kuzeyinde (Cizre'de) yıllık ortalama debisi 16.7 milyon m³ olan Dicle sisteminden yararlanacak projelerin yılda 3.7 milyon m³ su çekmesi beklenmektedir. Bu, ortalama debinin % 22'sine karşılıktır. Dicle projelerinde toplam sulanacak alan 558 bin hektardır (MP, C-4; E1-E2, E6, C-2-5.1-5.2).

Yeraltı Suları

GAP Bölgesinde özellikle Şanlıurfa, Mardin ve Diyarbakır illerinin alçak ovalarında yeraltı suyu potansiyeli yüksektir. Bu yeraltı suları, kentlerin kullanım suyu gereksinmesinin karşılanmasında ve Şanlıurfa'da sulama amacıyla değerlendirilmektedir.

Urfa ili, yeraltı suyu potansiyeli bakımından Bölgenin en zengin ovalarını kapsar. Bu ovadaki yıllık kapasite, Harran'da 190 hm³, Ceylanpınar'da 852 hm³, Suruç Ovasındaysa 47 hm³'dür.

Diyarbakır ve çevre ovalarınının 420 hm³ olan yeraltı potansiyelinden yılda 240 hm³'lük kesimi, güvenilir olarak çekilebilmektedir.

Mardin-Kızıltepe ovasındaki rezerv, 13 hm³'dür. Gaziantep ovalarınının 9 hm³'e yaklaşan kapasitesinin üçte ikisinden fazlası kullanılmaktadır.

Adıyaman ovalarındaysa yeraltı suyu potansiyeli yoktur (DSİ, Tanıtma, 12).

Bitki Örtüsü

Güneydoğu Anadolu'nun başlıca bitki örtüsünü stepler oluşturur. Egemen bitki örtüsü yazların kurak ve sıcak geçmesine bağlı olarak oluşmuştur.

Kahramanmaraş-Gaziantep-Siirt çizgisinin güneyinde bulunan stepler, Güneydoğu Torosların güneyindeki plato ve ovaları kaplayarak Mezopotamya'ya açılır. Bu alanda stepler, 700-850 m. ye kadar yükselir. Mardin, Şanlıurfa-Viranşehir çizgisinin güneyi, Bölgenin en çorak yeridir. Arabistan-Suriye kökenli çölümsü step bitkileri oldukça yaygındır. Güneydoğu Anadolu'nun büyük bölümünde, yaz aylarında dikenler de dahil, bütün otsu bitkiler kurur. Başlıca step bitki türleri, devedikeni, hindibağ, yabani arpa, sütleğen, sığırkuyruğu vb. dir.

Ancak Bölge'de Gaziantep'in batısından başlayarak etkisini gösteren Akdeniz iklimi, bu Bölgede yaygın bitki örtüsünün oluşmasına olanak vermiştir. Bunlar, maki ve gariglerdir (Atalay,1989, 182).

Yaprakları küçük, mat, dikensi, kalın ve sert olan maki türü bitkiler sıcak ve kurak yaz aylarına uyum sağlar. Zeytin bunun en tipik örneğidir.

Maki türünden zeytin, Güneydoğu Anadolu bozkırında Ceylanpınar'a kadar ilerlemiş, ancak güçlkle tutunabilmiştir.

Fırat Irmağının batısındaki kalķer platolarda zeytin ve antepfıstığı 500-600 metreye kadar yükselir. Diyarbakır Havzası'nın ortasındaki Dicle Irmağı ve kollarının çevresinde, sürekli yeşil gariglere rastlanır.Garigler, makilerin sürekli yıkıma uğradığı alanlarda yada iklim ve toprak koşullarının maki boyutunda çalılıarın bile oluşmasına elvermediği kesimlerde yetişen bodur çalı topluluklarıdır.

Ormanlara gelince, bu Bölgedeki ormanları oluşturan başlıca ağaç türü meşedir. Bölgenin yüksek kesimlerinde az oranda karaağaç da görülebilir. Güneydoğu Torosların güney eteklerinde Diyarbakır ve Mardin yörelerinde stebi çevreleyen yamaçlarda Raman Dağında 750 m. nin üzerinde sık yada seyrek meşe korulukları bulunur. Şanlıurfa stebini çevreleyen dağlardaysa 850 m. den sonra çalı ve orman örtülerine rastlanır. Diyarbakır Havzası'nı ikiye bölen Dicle Irmağının iki yanında çevredeki step görünümüne uymayan yeşil bitkiler ve 750 m. yükseklikte meşe ağaçları gözlenir.

İklim, Ekolojik ve Meteorolojik Koşullar

Bölgede kara (step) iklimi egemen olmakla birlikte, Akdeniz ikliminin önemli katkıları vardır. Bu özellik, Bölgenin batı bölümünde daha belirgindir.

Step (bozkır) ikliminin ayırıcı özelliği, mevsimler arasındaki sıcaklık farklarının yüksekliği ve yağışların az olmasıdır. Başka bir deyişle, yazlar kurak ve sıcaktır, kışlarsa ılık olup, yağış düşüşünün

en çok rastlandığı mevsimdir. (1)

Güneydoğu Anadolu Bölgesi, Antitorosların ayırdığı Doğu Anadolu'ya göre daha alçak ve güneyde olduğundan kışlar daha ılık geçer. Kış soğukları bölgenin doğusunda artar. Kışın sıcaklığın sık sık 0°C nin altına düştüğü görülmekle birlikte, en soğuk ay olan Ocakta ortalama sıcaklık 2°C ile 5°C arasındadır.

Buna karşılık yazlar çok sıcaktır. Yaz sıcakları Bölgenin güney bölümüne, Suriye çölüne yaklaştıkça artar. En sıcak ay olan Temmuzda ortalama sıcaklık genellikle 30°C 'ın üstündedir. Türkiye'de en yüksek sıcaklık 46.5°C ile Şanlıurfa'da gözlenmiştir (Bkz. Çizelge 3.1):

Çizelge 3.1

Yıllık Ortalama Sıcaklık ve En Düşük - En Yüksek Sıcaklıklar

İstasyon ve Yüksekliği (m)	Yıllık Ortalama Sıcaklık ($^{\circ}\text{C}$)	Ocak Ayı Ortalama Sıcaklık ($^{\circ}\text{C}$)	En Düşük Sıcaklık	Temmuz Ayı Ortalama Sıcaklık ($^{\circ}\text{C}$)	En Yük. Sıcaklık	0°C 'nin Altındaki Gün Sayısı
Adıyaman (750)	16.4	4.3	-14.4	30.6	44.0	23.9
Diyarbakır (660)	15.8	1.8	-24.2	31.0	46.2	61.4
Gaziantep (855)	14.5	2.6	-17.5	27.1	42.8	56.8
Mardin (1.080)	15.7	2.7	-13.4	29.6	42.0	34.3
Siirt (895)	14.4	2.5	-19.3	30.4	42.7	44.9
Şanlıurfa (547)	18.0	5.1	-12.4	31.7	46.5	34.3

(MP, E-3, Agro-Teknik, 36)

Bölgede yıllık ortalama yağış, yeryüzü biçimleri daha silik olan orta kesimde 500 mm. nin altındadır. Bu değer, Suriye çölüne doğru daha da düşer. Sözelimi Ceylanpınar'da 290 mm. dir. En yüksek yağış kayıtlarına Bölgenin kuzeybatısında, Toros Dağlarının yamaçların-

(1) İklim koşulları, Bölgenin illerinin coğrafi konumuna ve topoğrafik yapısına göre kimi değişmeler gösterir. Adıyaman'da yazlar sıcak, kışlar soğuk ve kar yağışlı geçer. İlkbahar yağışları boldur. Diyarbakır'da yazlar çok sıcak ve kurak, kışlar soğuk geçer. Kuzeyi kar yağışlıdır. Mardin'de yazlar sıcak ve kurak, kışlar soğuk ve yağışlıdır. Şanlıurfa'da yazlar çok sıcak ve kurak, kışlar serin ve yağışlıdır. İlkbahar ve sonbaharda yağışlar yağmur biçimindedir. Siirt'de yazlar uzun, kurak ve çok sıcak, kışlar ılık ve yağışlı geçer. İlkbahar ve sonbahar yağışları kısa sürelidir.

da rastlanır. Yağışların güneye doğru gidildikçe azalmasının nedeni, enlem, kara iklimi ve topoğrafya koşullarıdır. Yağış miktarı, kuzeybatıdaki yamaçlarda 1.200-1.300 mm. ye ulaşırken, güney sınırı yakınlığında yaklaşık 300 mm. de kalmaktadır. Güneydoğu Anadolu Bölgesinde yağışların mevsimlere dağılımı, Akdeniz Bölgesine benzer. Yazlar son derece kurak geçerken, yağışların hemen tümü kış ve ilkbahar mevsimine (Ekim-Mayıs aylarına) rastlar. Haziran-Eylül aylarında hemen hiç yağış yoktur.

Bölgede yıllık ortalama nem oranı* yaklaşık % 50 olup, yaz aylarında bu değer % 25-30, kış aylarındaysa % 70-80 arasında değişir (Bkz. Çizelge 3.2):

Çizelge 3.2
Yıllık Ortalama Yağış ve Görelî Nem

İstasyon	Ortalama Görelî Nem (%)	En Düşük Görelî Nem (%)	Yıllık Ortalama Karlı Gün	Yıllık Ortalama Yağış
Adıyaman	49.1	1	6.7	835.5
Diyarbakır	52.6	1	13.0	495.9
Gaziantep	60.8	2	11.9	558.9
Mardin	51.7	0	19.8	713.4
Siirt	51.9	3	18.2	756.2
Şanlıurfa	48.3	0	2.9	473.1

(MP, E-3, Agro-teknik, 36)

Kısacası bölge, step ikliminin egemenliğine bağlı olarak ortalama sıcaklığı yüksek, yağışı az, nem oranı düşük bir bölgedir.

* Görelî nem, belirli bir anda atmosferde bulunan hava buharının, atmosferin doymuş duruma oranını gösterir.

KESİM 4

YERLEŞME VE NÜFUS

Güneydoğu Anadolu Bölgesi, genel olarak Türkiye'nin yerleşme düzeninin izlerini taşımakla birlikte, özgün fiziksel yapısıyla kimi ayırıcı yerleşme özellikleri de gösterir.

Bölgede yerleşme alanlarının seçilmesinde jeolojik yapının yanı sıra, topoğrafik ve morfolojik yapı belirleyici bir rol oynamıştır.

Yerleşme merkezlerinin çoğunluğu (% 71.5'i) 900 m. eş yükseklik eğrisi altında kalan düzlüklerde yer almıştır. Yerleşmelerin geri kalan % 28.5'iyse etek ve yamaçlarda kurulmuştur.

Görüldüğü gibi Bölgede yerleşme merkezlerinin dağılımını belirleyen etkenlerin başında yerleşme yerinin morfolojik yapısı gelir. Bunun sonucu olarak düzlük ve ovalarda daha yoğun bir yerleşme dokusu gözlenir (Girgin ve Diğerleri, 1986, 66-69).

Bölgenin yerleşme deseni çeşitli ölçütler açısından incelendiğinde, beliren durum şudur:

Türkiye'nin "Yerleşme Merkezleri Kademelenmesi" ölçütlerine göre 7, 6, 5 ve 4. kademe merkezleri kent, 3, 2 ve 1. kademe merkezleri kır yerleşimi sayıldığında⁽¹⁾ Bölgenin kırsal karakteristikli bir yerleşme düzeni sergilediği saptanmaktadır. Buna göre Bölgede 1 altıncı kademe merkez (Gaziantep), 1 beşinci kademe merkez (Diyarbakır), 2 dör-

(1) DPT'nin 1982 tarihli "Yerleşme Merkezleri Kademelenmesi", Türkiye'de yerleşimleri nüfuslarına, işlevsel yapılarına, etki alanlarına ve eş kademe merkezler arasındaki uzaklıklarına göre gruplandırmış ve bu ölçütlerle 7 kademe belirlenmiştir. Bunlardan, 7. kademe merkezi ülke metropolü, 6. kademe merkezi bölge metropolü, 5. kademe merkezi bölge merkezi, 4. kademe merkezi alt bölge merkezi, 3. kademe merkezi ilçe ve il merkezi, 2. kademe merkezi büyük köy ve bucak merkezi, 1. kademe merkeziyse köy merkezleridir (DPT, 1982).

düncü kademe merkez (Şanlıurfa ve Mardin), 30 üçüncü kademe merkez, 133 ikinci kademe merkez ve 3429 1. kademe merkez bulunmaktadır. Bununla birlikte, bu merkezlerin işlevleri, nüfus etki grupları ve eşdeğer kademe merkezleri arasındaki uzaklık bakımından gösterdiği özelliklerin genel olarak ülke ortalama değerlerinden farklı olduğu belirtilmelidir.

Öteki ölçütleri de içerdiği varsayılarak yerleşimler nüfus ölçütüne (1986, 69) göre gruplandırıldığında Güneydoğu Anadolu ölçeğinde, nüfusu 100 binin üzerinde olanlar büyük kent, 100 bin - 50 bin arasında olanlar kent, 50 bin - 20 bin arasındakiler küçük kent, 20 bin - 5 bin arasında olanlar kasaba, 2000'in altında bulunanlar köy sayılacak olursa, Bölgenin yerleşme dağılımının verdiği tablo şudur (Bkz. Çizelge 4.1):

Çizelge 4.1
Yerleşimlerin Nüfuslarına Göre Dağılımı

İller	100.000 ve üstü	100.000-50.000	50.000-20.000	20.000-5000	5000-2000	2000 ve altı	Toplam
Adıyaman	1	-	3	2	15	343	364
Diyarbakır	1	1	2	8	26	719	757
Gaziantep	1	2	1	5	20	596	625
Mardin	-	2	2	8	20	498	530
Şanlıurfa	1	2	3	4	19	754	783
Siirt	-	1	-	5	7	265	278
Batman	1	-	1	3	6	249	260
Şırnak	-	1	2	2	10	235	250
Toplam	5	9	14	37	123	3659	3847

(DİE, 1990,GNS)

Görüldüğü gibi, GAP Bölgesindeki 3847 yerleşim yerinden 3659'u (% 95.1'i), nüfusu 2 binin altında olan kırsal yerleşim (köy) dir. Buna büyük köy niteliğinde olan 2 bin - 5 bin nüfuslu yerleşimler de eklendiğinde, kırsal yerleşimlerin oranı % 98.3'e varmaktadır. Nüfusu 5 binle 20 bin arasında bulunan ve kırsal niteliği ağır basan "kasaba"

tipi yerleşim sayısı 37'dir. Kent sayılabilecek olan 20 binden çok nüfuslu yerleşimlerin sayısı 28'de kalmaktadır.

Öte yandan, kent ve köy ayrımında yönetsel ölçüte başvurularak nüfuslarına bakılmaksızın il ve ilçe merkezleri kent, bucak ve köyler kırsal yerleşim sayıldığında kent ve kır yerleşimlerinin sayısal dağılımı şöyledir (Bkz. Çizelge 4.2):

Çizelge 4.2

Yerleşimlerin Yönetsel Statüsüne Göre Dağılımı (1990)

İller	İl Merkezi	İlçe Merkezi	Bucak	Köy	Toplam
Adıyaman	1	8	23	332	364
Diyarbakır	1	13	27	716	757
Gaziantep	-	10	15	600	625
Mardin	1	9	14	506	530
Şanlıurfa	1	10	30	742	783
Siirt	1	6	14	257	278
Batman	1	5	13	241	260
Şırnak	1	6	12	231	250
Toplam	7	67	148	3625	3847

(DİE, Genel Nüfus Sayımı, 1990)

Görüldüğü gibi, 3847 yerleşim yerinden köy statüsünde olan 3625 yerleşimle bucak merkezi konumunda bulunan 148 yerleşim çıkarıldığında, yönetsel tanıma göre kent yerleşimlerinin sayısı 74'le sınırlı kalmaktadır.

Yerleşim yerlerinin çokluğu ve dağınıklığı, özellikle kırsal yerleşimler için sözkonusudur. 1990'da Türkiye nüfusunun % 9.1'ini, kırsal nüfusuna % 9.9'unu içine alan Bölgenin kırsal yerleşimler (köyler) den aldığı pay % 10.4'tür.

Köy sayısında zaman içinde bir azalma olmakla birlikte, yaygın kırsal yerleşme düzeni süregelmektedir.

Yerleşme deseninin dağınıklığı öncelikle köylerin fiziksel biçimlenmesinde yansıma bulmuştur. Yönetsel bir birim olarak toplam köy sayısı içinde dağınık olanların oranı, Türkiye genelinde % 33.4'ken, Bölgede % 45.7'ye ulaşmaktadır.

Köyler, dağınık bir düzen göstermekle kalmamış, köye bağlı çok sayıda (köy altı) yerleşim biriminden oluşmuştur. Bölgede köy merkezleri dışında köye bağlı yerleşme birimleri sayısı, köy sayısından fazladır (Anonim, (DSİ), 1986, 32).

Özetle, GAP Bölgesi, çeşitli fiziksel, ekonomik ve toplumsal nedenlerle çok sayıda birimden oluşmuş yaygın ve dağınık bir yerleşme deseni gösterir. Başka bir deyişle, özellikle az nüfuslu köy altı yerleşimlerin çokluğuna bağlı olarak Bölge bir yerleşimler mozaiği görünümündedir.

Köyaltı Yerleşimler

Bölgede rastlanan köyaltı yerleşimler kom, oba, yayla, dam ve mezraa'dır.

Kom: Köy dışında hayvan beslemek için yapılmış bir kaç ağıl yada çoban kulübesinden oluşan yerleşim birimidir.

Oba: Göçebe toplulukların hayvancılık amacıyla geçici olarak barındıkları çadır yada evlerden oluşan küçük yerleşim yeridir.

Yayla: Çoğunluk kamu mülkiyetinde yada orta malı olan ve yazın belirli bir süre hayvan otlatmak yada tarım yapmak üzere kullanılan yerleşim eklentisidir.

Dam: Yine hayvancılığa bağlı olarak beliren tek katlı ve az sayıda barınaktan oluşmuş küçük yerleşim yeridir.

Mezraa: Çoğunluk şahıs mülkiyetinde olan ve hayvancılığın yanı sıra tarla tarımının yapıldığı küçük (az nüfuslu) ve sürekli yerleşim birimidir.

GAP Bölgesinde köyaltı yerleşimlerin sayısal dağılımı şöyledir:

Çizelge 4.3

Köy ve Köyaltı Yerleşim Sayısı (1981)

Köy	Mahalle	Kom	Oba	Mezraa	Dam	Köyaltı Yerleşim Toplamı
3522	875	23	44	5486	51	6479

(Köyışleri ve Kooperatifler Bakanlığı (KKB), Köy Envanter Etüdü (KEE) 1981)

Görüldüğü gibi GAP Bölgesi, kırsal yerleşme biçimlerinin ve kırsal toplulukların egemen olduğu bir bölgedir.

Bu durumu, nüfusun kırsal ve kentsel yerleşimlere dağılımından izlemek olanaklıdır.

Nüfusun Yerleşimlere Dağılımı

Büyükliklerine göre yerleşimlere dağılımına bakıldığında, Bölgede yaşayan nüfusun, büyük bir çoğunlukla kırsal nitelikteki küçük yerleşimlerde toplandığı anlaşılmaktadır (Bkz. Çizelge 4.4):

Çizelge 4.4

Nüfusun Yerleşimlerin Büyüklüğüne Göre Oransal Dağılımı (1990)

İller	100.000'in üstü*	100.000-50.000	50.000-20.000	20.000-5.000	5.000-2.000	2.000'in altı	Toplam
Adıyaman	19.5	-	18.7	4.4	7.3	50.1	513.131
Diyarbakır	34.8	5.5	7.0	8.0	5.0	39.7	1.094.996
Gaziantep	52.9	12.4	3.0	4.1	4.8	22.8	1.140.594
Mardin	-	20.3	14.2	14.3	10.2	41.0	557.727
Şanlıurfa	27.6	12.0	10.1	5.9	4.6	39.8	1.001.455
Siirt	-	28.1	-	17.2	6.4	48.3	243.435
Batman	42.7	-	6.6	6.9	3.5	40.3	344.669
Şırnak	-	19.1	18.5	10.2	8.8	43.4	262.006
Bölge/Nüfus	1.508.498	553.343	459.562	388.949	299.661	1.948.000	5.158.013
Oran	29.2	10.7	8.9	7.6	5.8	37.8	100.0

(DİE, 1990, GNS)

* 1990 sayımına göre Bölgede nüfusu 100 bini aşan yerleşimler, sırasıyla Gaziantep (603.434), Diyarbakır (381.144), Şanlıurfa (276.528), Batman (147.347) ve Adıyaman (100.045) dir.

Görüldüğü gibi, Bölge nüfusunun % 37.8'i 2 binden az nüfuslu yerleşimlerde (köylerde) yaşamakta, 20 binlik nüfus ayırım ölçütü olarak alındığında % 51.2'si kırsal yerleşimlerde toplanmış bulunmaktadır. Buna karşılık 100 binden çok nüfuslu yerleşimlerde yaşayan nüfus oranı ancak % 29.2'de kalmaktadır.

Duruma iller açısından bakıldığında, nüfusu 20 binin üzerinde olan yerleşimler nüfusunun oranı, sırasıyla Gaziantep'te % 68.3, Batman'da % 56.2, Şanlıurfa'da % 49.7, Şırnak'da % 47.8, Diyarbakır'da % 47.3, Siirt'de % 45.3, Adıyaman'da % 42.5 ve Mardin'de % 34.5'dir.

Kısacası, Bölge yeterince kentleşmediği gibi, kentli nüfusun illere ve kentlere dağılımı da dengeli değildir.

1990 Nüfus Sayımına göre nüfusu 50 binin üzerindeki 14 kentin nüfuslarıyla toplam nüfus ve kentli nüfus içindeki payları şöyledir (Bkz. Çizelge 4.5):

Çizelge 4.5
Kentsel Yerleşimlerin Nüfus Payları (1990)

Kent	Nüfus	Toplam Nüfus İçindeki Payı (%)	Yönetmelik Ölçütüne Göre Kentli Nüfus İçindeki Payı (%)	Nüfus Ölçütüne Göre Kentli Nüfus (20 bin ve üstü) İçindeki Payı (%)
Gaziantep (M)	603.434	11.70	21.02	23.93
Diyarbakır (M)	381.144	7.39	13.28	15.12
Şanlıurfa (M)	276.528	5.36	9.63	10.97
Batman	147.347	2.36	5.13	5.84
Adıyaman	100.045	1.94	3.48	3.97
Kilis	82.882	1.60	2.89	3.29
Siirt (M)	68.320	1.32	2.38	2.70
Siverek	63.049	1.22	2.20	2.50
Kızıltepe	60.134	1.16	2.09	2.38
Silvan	59.865	1.16	2.04	2.37
Nizip	58.604	1.14	2.00	2.32
Viranşehir	57.461	1.11	1.85	2.28
Mardin (M)	53.005	1.03	1.84	2.10
Şırnak	50.023	0.96	1.74	1.98
Toplam	2.061.841	5.158.013	2.521.403	2.870.251
Oran	-	40.0	81.8	71.8

Çizelge 4.5'den izlenebileceği gibi, Bölgedeki 14 büyük kent'in toplam nüfus içindeki payı ancak %40.0'dır. Buna göre, nüfusunun beşte üçü, 50 binden az nüfuslu yerleşimlere dağılmış durumdadır. Anılan kentsel yerleşimlerin yönetsel ölçüte göre kent sayılan yerleşmeler nüfusu içindeki oranı % 71.8'dir. Başka bir deyişle, yönetsel ölçütle kentli sayılan nüfusun yaklaşık dörtte üçü bu kentlerde toplanmıştır. nüfusu 20 binin üzerindeki yerleşimler kent sayıldığında, 14 yerleşimin kentli nüfusa oranı % 81.8'e yükselmektedir. Kısacası, Bölgede kentli nüfusun beşte dördü, nüfusu 600 binle 50 bin arasında değişen 14 yerleşime yayılmıştır. Bu yerleşimler içinde en yüksek nüfusu olan Gaziantep çıkarıldığında, kentsel yerleşimlerin büyüklüğü yaklaşık 400 binle 50 bin arasında değişmektedir.

Nüfusun kent ve kırsal yerleşimlerine dağılımı yönetsel ölçüte göre irdelendiğinde, yönetsel konumuna bağlı olarak kimi yerleşimlerin kent sayılmasından ötürü, kentli nüfus lehine bir tablo belirlemekteyse de, Bölge kırsal görünümünü korumaktadır (Bkz. Çizelge 4.6):

Çizelge 4.6

Nüfusun İl ve İlçe Merkezleriyle Bucak ve Köylere Dağılımı (1990)

İller	Toplam Nüfus	İl ve İlçe Merkezleri Nüfusu	Oran (%)	Bucak ve Köyler Nüfusu	Oran (%)
Adıyaman	513.131	219.304	42.7	293.827	57.3
Diyarbakır	1.094.996	600.640	54.8	494.356	45.2
Gaziantep	1.140.594	821.127	72.0	319.469	28.0
Mardin	557.727	249.032	44.6	308.695	55.4
Şanlıurfa	1.001.455	551.124	55.0	450.331	45.0
Siirt	243.435	110.139	45.2	133.296	54.8
Batman	344.669	193.621	56.2	151.048	43.8
Şırnak	262.006	125.264	47.8	136.742	52.2
Toplam	5.158.013	2.870.251	55.6	2.287.762	44.4

(DİE, 1990 GNS)

Çizelge 4.6'dan da anlaşılacağı gibi, çoğu kırsal niteliğini korumakla birlikte, yönetsel ölçütle kent sayılan yerleşimler hesaba katılsa bile kentsel yerleşimlerin nüfus payı Bölgede % 55.6 düzeyinde

kalmaktadır. Aynı oranın 1985'te % 50.8 olması, Bölgede nüfusun yerleşimlere dağılımında kent nüfusu lehine bir değişme olduğunu göstermekle birlikte, henüz kırsal yerleşim ve nüfusun Bölgeyi nitelediği söylenebilir.

Öte yandan Bölgenin yaygın ve dağınık yerleşme yapısından ötürü gerek kentli, gerekse köylü nüfus çok sayıda yerleşmeye dağılmış durumdadır. Gerçekten, il ve ilçe merkezleri için yerleşme başına nüfus, 38.787, bucak ve köyler için 606'dır. Üstelik bu ortalama nüfusun yerleşmelere dağılımı dengeli değildir.

Sözgelimi Bölge içinde kentli nüfus payı en yüksek olan Gaziantep çıkarıldığında, ortalama kentsel yerleşme büyüklüğü 28.460'a düşmektedir. Köyler arasında nüfusu 2 binin üstünde olanlar düşüldüğünde ortalama köy büyüklüğü 542'de kalmaktadır.

Yerleşimlerin küçüklüğü özellikle köy yerleşimleri için sözkonusudur. Kendi içinde ayrıca mahalle ve köyaltı yerleşmelere bölünmüş olan köy yerleşimleri toplu birimler sayılsa bile, nüfusu 500 ve 1000'in altında olan köyler gerek sayıca, gerek nüfusça kırsal yerleşmeler arasında çoğunluğu oluşturmaktadır (Bkz. Çizelge 4.7):

Çizelge 4.7'nin gösterdiği gibi, 1990 verilerine göre toplam 3775 köyden % 55.6'sının nüfusu 500'ün altında olup, toplam köylü nüfusunun dörtte birini (% 25.1'ini) kapsamaktadır. Nüfusu 1000'in altında olan köyler, tüm köylerin % 85.3'ünü, köylü nüfusuna % 59.6'sını içeren bir grup oluşturmaktadır. Nüfusu 1000-2000 arasında değişen köyler, tüm köylerin % 11.7'sini oluştururken, köylü nüfusun % 25.5'ini kapsamaktadır. Buna karşılık, nüfusu 2000'i aşan köyler sayıca % 3.0'de, nüfusca % 14.9 oranında kalmaktadır.

Duruma iller açısından bakıldığında, benzer tablonun kimi farklılıklar göstermekle birlikte hemen her ilde yinlendiği anlaşılmaktadır.

Herşeyden önce, ortalama köy nüfusu Adıyaman'da 828'ken, bu sayı Gaziantep'te 519'a, Siirt'te 492'ye düşmektedir.

Çizelge 4.7

Köylerin Nüfus Gruplarına Dağılımı (1990)

	500'den Az				501-1000				1001-2000				2001'den Çok				Toplam				Orta. Nüfus
	Sayısı	Oran	Nüfusu	Oran	KS	0	KN	0	KS	0	KN	0	KS	0	KN	0	KS	0	KN	0	
Adıyaman	118	33.2	41.976	14.3	145	40.8	107.933	36.7	80	22.5	107.200	36.5	12	3.5	36.718	12.5	355	100.0	293.827	100.0	828
Diyarbakır	350	47.1	103.381	20.6	252	33.9	179.179	36.2	117	15.7	152.026	30.8	24	3.3	59.770	12.1	743	100.0	494.356	100.0	665
Gaziantep	404	65.6	100.049	31.3	152	24.7	105.708	33.1	40	6.5	53.323	16.7	20	3.2	60.387	18.9	616	100.0	319.467	100.0	519
Mardin	328	62.9	82.260	26.6	124	23.9	84.946	27.5	46	8.8	61.730	20.0	23	4.4	79.759	25.9	521	100.0	308.695	100.0	593
Şanlıurfa	443	57.4	129.807	28.8	228	29.5	158.423	35.2	83	10.8	110.054	24.4	18	2.3	52.047	11.6	772	100.0	450.331	100.0	583
Siirt	166	61.3	42.028	31.5	86	31.7	59.587	44.7	13	4.8	15.793	11.9	6	2.2	15.888	11.9	271	100.0	133.296	100.0	492
Batman	138	54.3	37.988	25.1	77	30.3	54.110	35.8	34	13.4	46.760	31.0	5	2.0	12.190	8.1	254	100.0	151.048	100.0	595
Şırnak	151	62.1	36.541	26.7	57	23.5	40.054	29.3	27	11.1	37.144	27.2	8	3.3	23.003	16.8	243	100.0	136.742	100.0	563
Bölge	2098	55.6	574.030	25.1	1121	29.7	789.940	34.5	440	11.7	584.030	25.5	116	3.0	339.762	14.9	3775	100.0	2287.762	100.0	606
Türkiye	21827	60.3	5637.836	24.4	9037	24.9	6329.736	27.3	3536	9.8	4749.383	20.5	1826	5.0	6429.729	27.8	36226	100.0	23146.684	100.0	639

(DİE, 1990 GNS)

Nüfusu 500'ün altında olan köylerin oranı Adıyaman'da en düşük oranda (% 33.2'de) kalırken, Gaziantep'te % 65.6'ya yükselmektedir.

Nüfusu 1000'in altında olan köylerin oranına bakıldığında, bu oran Siirt'de % 93.0'e, Gaziantep'de % 90.3'e ulaşırken, Adıyaman'da % 74.0'de kaldığı, öteki illerdeyse % 80.0'in üzerinde olduğu saptanmaktadır.

2000'in üzerinde nüfusu bulunan köylerin oranıysa, % 4.4 (Mardin)'le % 2.0 (Batman) arasında değişmektedir.

Topluca değerlendirildiğinde, Adıyaman'da köylerin ortalamaya daha yakın bir büyüklükte olmasına karşılık, Gaziantep'de düşük nüfuslu köylerin egemen olduğu söylenebilir. Öteki illerse bu iki uç arasında yer almaktadır.

Nüfusu görece yoğun olan köylerse, Mardin ve Gaziantep'de en yüksek orandadır.

Buna göre Adıyaman, Diyarbakır ve Şanlıurfa'da köy nüfusları ortalama çevresinde toplanma gösterirken, Mardin ve Gaziantep iki uç nüfus grubuna dağılma eğilimindedir.

Duruma köylerin nüfus gruplarına göre köylü nüfustan aldıkları pay açısından bakıldığında, aynı eğilimin yineleniği gözlenmektedir.

Sözgelimi 500'den az nüfuslu köylerde yaşayanların oranı Adıyaman'da % 14.3'ken, Gaziantep'de % 31.1'dir. Öteki illerde bu oran % 20'yle % 30 arasında değişmektedir.

Buna karşılık, 2000'den çok nüfuslu köylerde yaşayanların oranını, Adıyaman, Diyarbakır ve Şanlıurfa'da % 12 dolaylarındayken, bu oran Gaziantep'de % 18.9, Mardin'de % 25.9'a yükselmektedir.

Kırsal yerleşimlerin zaman içinde gösterdiği değişmeye bakıldığında, 1985'e oranla Bölgedeki kırsal yerleşimlerin genel yapısını korumakla birlikte kimi anlamlı gelişmeler olduğu anlaşılmaktadır. 1985-

1990 arasında, herşeyden önce, köy sayısı 3052'den 3775'e çıkarken, nüfus artışına bağlı olarak üst nüfus gruplarında yer alan köylerin nüfus paylarında artış olmuştur. Bu gelişme, özellikle Gaziantep ve Mardin'de gözlenmiş ve anılan illerin 2000'den çok nüfuslu köylerinin nüfus payları anlamlı oranda yükselmiştir.

Özetle, Bölgede son 5 yıllık dönemde köy sayısı arttığı gibi, ortalama köy nüfusu da artmış, ancak nüfus artışı özellikle büyük köylerde olmuştur. Bu durum, kırsal nüfusun da belli yerleşimlerde toplanma eğiliminde olduğunu göstermektedir.

Nüfusun Demografik Özellikleri

1990 Genel Nüfus Sayımına göre Türkiye nüfusunun % 9.1'ini oluşturan Bölgede yer alan illerin Bölge nüfusu içindeki payları ve nüfus yoğunlukları şöyledir (Bkz. Çizelge 4.8):

Çizelge 4.8

Nüfusun illere Göre Dağılımı ve Nüfus Yoğunluğu (1990)

İller	Yüzölçüm (km ²)	Nüfus	Oran %	Nüfus Yoğunluğu
Adıyaman	7.614	513.131	9.9	67
Diyarbakır	15.355	1.094.996	21.3	71
Gaziantep	7.642	1.140.594	22.1	149
Mardin	8.891	557.727	10.8	63
Şanlıurfa	18.584	1.001.455	19.4	54
Siirt	5.406	243.435	4.7	45
Batman	4.694	344.669	6.7	73
Şırnak	7.172	262.006	5.1	37
Toplam	75.358	5.158.013	100.0	69

(DİE, 1990 GNS)

Görüldüğü gibi, GAP Bölgesinin nüfusunda en büyük payı olan iller, sırasıyla Gaziantep (% 22.1), Diyarbakır (% 21.3) ve Şanlıurfa (% 19.4) dir. Bölge nüfusunun üçte ikisini (% 62.8) kapsayan bu illerden ilk ikisi Batman'la birlikte nüfus yoğunluğu açısından da önde ge-

len illerdir. Bölgede görece düşük olan nüfus yoğunluğu, çoğunlukla ortalama çevresinde toplanmakla birlikte, en yüksek 149 (Gaziantep)'la en düşük 37 (Şırnak) arasında değişmektedir.

Bölge nüfusunun demografik karakteristiklerine bakıldığında cinsiyet ve yaş dağılımı bakımından sunduğu tablo şöyledir (Bkz. Çizelge 4.9-4:10):

Çizelge 4.9
Nüfusun Cinsiyete Göre Dağılımı (1985)

İller	Erkek (%)	Kadın (%)
Adıyaman	50.4	49.6
Diyarbakır	51.4	48.6
Gaziantep	50.7	49.3
Mardin	51.0	49.0
Şanlıurfa	51.7	48.3
Siirt	51.0	49.0
Bölge	51.1	48.9
Türkiye	50.7	49.3

(DİE, Nüfusun Sosyal ve Ekonomik Nitelikleri (NSEN),1985)

Bölgenin ve illerin cinsiyet dağılımı, Türkiye geneline yakın olmakla birlikte, özellikle Şanlıurfa, Diyarbakır'da erkek nüfusun görece yüksek olduğu gözlenmektedir.

Çizelge 4.10
Nüfusun Yaşa Göre Dağılımı (1985)

İller	Yaş Grupları		
	0 - 14	15 - 44	45 +
Adıyaman	49.1	36.9	14.0
Diyarbakır	49.4	39.3	11.3
Gaziantep	44.6	41.4	14.0
Mardin	51.2	36.4	12.4
Şanlıurfa	48.8	39.2	12.0
Siirt	52.0	36.4	11.6
Bölge	48.8	38.7	12.5
Türkiye	37.5	44.6	17.9

(DİE, NSEN, 1985)

Cinsiyet dağılımı bakımından Türkiye geneline benzer bir yapıda olan Bölge nüfusu, yaş dağılımı bakımından önemli ayrımlar göstermektedir. 0-14 yaş grubu Gaziantep dışındaki her ilde yarıya yakın bir orana ulaşırken, 45 yaşın üzerindeki nüfusun payı Türkiye genelinden düşüktür. Bu durum, Bölgede genç nüfusun egemenliğini sergilemektedir.

Yaş dağılımının cinsiyete göre değişkenlik gösterip göstermediğini saptamak üzere cinsiyet ve yaşın birlikte dağılımı yapıldığında, ortaya çıkan tablo şudur (Bkz. Çizelge 4.11):

Çizelge 4.11

Nüfusun Cinsiyete ve Yaşa Göre Dağılımı (1985)

İller	Erkek			Kadın		
	0-14	15-44	45 +	0-14	15-44	45+
Adıyaman	50.8	35.3	13.9	47.4	38.6	14.0
Diyarbakır	50.3	38.8	10.9	48.4	39.8	11.8
Gaziantep	45.6	41.1	13.3	43.6	41.6	14.8
Mardin	52.7	35.2	12.1	49.6	37.6	12.8
Şanlıurfa	49.7	38.8	11.5	47.9	39.6	12.5
Siirt	53.7	35.6	10.7	50.1	37.2	12.7
Bölge	50.0	38.0	12.0	47.5	39.4	13.1
Türkiye	38.1	44.7	17.2	36.9	44.5	18.6

(DİE, NSEN, 1985)

Çizelge, genç yaş öbeklerinde toplanma eğiliminin her iki cins için sözkonusu olmakla birlikte, erkekler arasında 0-14 yaş grubunun görece daha ağırlıklı olduğunu ortaya koymaktadır. Buna karşılık 45'in üzerindeki yaşlı nüfusun kadın nüfus içindeki payı görece yüksektir.

Yaşa ilişkin bütün bu özellikler, nüfusun ortalama yaşında anlamını bulmuştur. İllere, Bölgeye ve Türkiye geneline göre ağırlıklı yaş ortalamasını gösteren aşağıdaki çizelgeden, Bölge nüfusunun Türkiye ortalamasına oranla çok daha düşük bir yaş ortalaması verdiği anlaşılmaktadır (Bkz. Çizelge 4.12):

Çizelge 4.12
Cinsiyete Göre Ağırlıklı Yaş Ortalaması (1985)

İller	Ağırlıklı Ortalama Yaş		
	Toplam	Erkek	Kadın
Adıyaman	21.93	21.25	22.01
Diyarbakır	20.50	20.09	20.93
Gaziantep	22.52	22.02	23.04
Mardin	20.56	20.02	21.11
Şanlıurfa	20.86	20.43	21.31
Siirt	19.67	19.06	20.30
Bölge Ortalaması	21.00	20.48	21.45
Türkiye Ortalaması	25.51	25.10	25.93

(DİE, NSEN, 1985)

Nüfus içinde genç yaş öbeğinin göreceli ağırlığı kuşkusuz yine bir başka demografik özellikten kaynaklanmaktadır. Bu özellik, Türkiye nüfusunun genel eğilimi olmakla birlikte, Bölge için özellikle geçerli olan yüksek doğurganlıktır.

Yüksek doğurganlık Bölgede genel ve süregelen bir eğilimdir. Toplam doğurganlık oranı⁽¹⁾, 1975'de Türkiye'de 5.0'ken, Bölgede 6.9, 1980'de Türkiye'de 4.5'ken, Bölgede 7.0, 1990'da Türkiye'de 3.4'ken, Bölgede 5.7'dir.

12 ve daha yukarı yaşlardaki evli, eşi ölmüş yada boşanmış kadın nüfusun canlı doğan çocuk sayısına göre dağılımını veren aşağıdaki çizelge, Bölgedeki yüksek doğurganlık ve çok çocukluluk eğilimini açıkça vurgular niteliktedir (Bkz. Çizelge 4.13):

(1) Toplam doğurganlık oranı, kadın nüfusun üreme çağıının (15-49) sonunda doğurmuş olduğu ortalama çocuk sayısıdır (Gürtan, 1969, 190-192).

Çizelge 4.13

Canlı Doğan Çocuk Sayısına Göre Kadın Nüfus (1985)

(12 ve Daha Yukarı Yaşdaki Evli, Eşi Ölmüş ve Boşanmış Kadın)

Çocuk Sayısı (%)

İller	0	1	2-3	4-5	6-7	8-9	10 ve üstü
Adıyaman	8.3	7.5	17.8	18.5	19.4	15.4	13.1
Diyarbakır	9.6	8.3	18.6	17.6	17.0	14.0	14.9
Gaziantep	9.1	8.7	21.3	20.7	17.2	12.3	10.4
Mardin	9.9	8.0	17.2	17.0	17.0	14.4	15.7
Şanlıurfa	9.9	8.3	18.8	18.9	17.7	13.3	12.7
Siirt	10.0	8.2	18.2	17.3	16.3	13.8	15.6
Bölge	9.5	8.1	18.7	18.3	17.3	13.8	13.7
Türkiye	9.2	10.6	30.4	21.3	13.5	8.2	6.4

(DİE, NSEN, 1985)

Görüldüğü gibi, Bölge düzeyinde hiç canlı doğum yapmayan kadın nüfusun oranı % 9.5'te kalırken, yalnızca % 8.1'i 1 canlı doğum yapmıştır. Bu gruba 2-3 canlı doğum yapanlar eklendiğinde 3 ve daha az doğum yapanların oranı % 36.3'te kalmaktadır. Buna karşılık, 4-5 ve 6-7 canlı doğum yapan kadınlar yakın oranlarda (sırasıyla % 18.3, % 17.3 ile) birbirini izlerken, 8-9 doğumlular oranca % 13.8'e, 10 ve daha fazla doğumlularsa % 13.7'ye yükselmektedir.

Türkiye geneliyle karşılaştırıldığında, hiç canlı doğum yapmayanlarla 1 canlı doğum yapanların oranı Bölgede yaklaşık olarak yinele-nirken, canlı doğum sayısı arttıkça Bölgenin verdiği oranlar, ülke geneline göre giderek yükselmektedir. Bölgede 6-7 canlı doğum yapanların oranı Türkiye genelinden yaklaşık % 4, 8-9 doğum yapanlar % 5-6, 10 ve daha fazla doğum yapanlarsa % 7.3 oranında daha fazladır.

Topluca özetlendiğinde, canlı doğum sayısı 5'in üstünde olanların oranı Türkiye genelinde % 28.1'ken, bu oran Bölgede % 44.8'dir. Kısacası Bölge kadınlarının oranca yarıya yakını 6 ve daha çok canlı doğum yapmıştır.

Duruma iller açısından bakıldığında, doğurganlık oranının ilin gelişmişlik düzeyiyle ters orantılı olduğu ve sözgelimi 5 ve daha çok

doğum yapanların oranının Gaziantep'de % 39.5'de kalırken, Mardin'de % 47.1'e, Siirt'de % 43.8'e yükseldiği gözlenmektedir.

Yüksek doğurganlık en açık anlatımını, 12 ve daha yukarı yaşlardaki kadın nüfus başına düşen ortalama canlı çocuk sayısında bulmaktadır:

Çizelge 4.14
Kadın Nüfus Başına Canlı Doğan Ortalama
Çocuk Sayısı (1985)
(12 ve Daha Yukarı Yaşlar)

Adıyaman	5.4
Diyarbakır	5.2
Gaziantep	4.8
Mardin	5.4
Şanlıurfa	5.1
Siirt	5.3
Bölge	5.2
Türkiye	4.1

(DİE, NSEN, 1985)

Anlaşılabacağı gibi, doğurgan çağdaki kadın nüfus başına ortalama çocuk sayısı Türkiye'de 4.1'ken, Bölgede 5.2'dir. İllerin ortalamalarına bakıldığında, görece endüstrileşmiş ve kentleşmiş olan Gaziantep dışında, her ilde benzer oranlar yinelenmektedir.

Doğurganlığı en üst düzeyde kullanan Bölgede, doğurgan yaştaki (12-49) kadın nüfusun son bir yıl içinde yaptığı canlı doğumlara bakıldığında, % 15.5'inin bir yıl içinde bir yada daha çok doğum yaptığı saptanmaktadır (Bkz. Çizelge 4.15):

Çizelge 4.15

Son Bir Yıl İçinde canlı Doğan Çocuk Sayısına Göre
Kadın Nüfus (1985)

(12-49 Yaştaki Evli, Eşi Ölmüş ve Boşanmış Kadın)

İller	Canlı Doğan Çocuk Sayısı (%)		
	0	1	2+
Adıyaman	85.69	14.06	0.25
Diyarbakır	84.09	15.75	0.17
Gaziantep	84.45	15.33	0.22
Mardin	83.22	15.55	0.21
Şanlıurfa	86.10	13.69	0.21
Siirt	82.93	16.88	0.19
Bölge	84.42	15.23	0.21
Türkiye	88.96	10.89	0.14

(DİE, NSEN, 1985)

Türkiye nüfusunun tipik demografik özelliklerinden olan yüksek doğurganlığa karşın ölüm oranlarının, özellikle çocuk ölümlerinin henüz yüksek düzeyde olmasından ötürü nüfus artış hızı bir ölçüde frenlenmektedir.

1989 Türkiye Nüfus Araştırması Sonuçlarına göre, GAP Bölgesinin içinde yer aldığı Bölgeyle Türkiye genelinde kaba doğum, kaba ölüm, bebek ölüm hızlarıyla toplam doğurganlık oranı şöyledir (Bkz. Çizelge 4.16):

Çizelge 4.16

Nüfusun Demografik Göstergeleri (1989)

Bölge	Kaba Doğum Hızı (‰)			Kaba Ölüm Hızı (‰)			Bebek Ölüm Hızı (‰)			Toplam Doğurganlık		
	Toplam	Kır	Kent	Toplam	Kır	Kent	Toplam	Kır	Kent	Toplam	Kır	Kent
Bölge	37.2	37.9	35.7	9.6	10.0	8.7	79.5	84.9	67.3	5.7	6.1	4.9
Türkiye	27.7	29.4	25.9	7.8	8.5	7.1	62.3	71.3	51.6	3.4	4.0	2.8

(DİE, İstatistik Yıllığı (İY), 1990)

Görüldüğü gibi, Bölge, kaba doğum oranı bakımından olduğu gibi, kaba ölüm oranı, özellikle bebek ölüm oranı bakımından Türkiye genelinin üstünde değerler vermektedir.

Gerçekten, kadın nüfusunun son bir yıl içinde bir yaşını doldurmadan ölen çocuk sayısına göre dağılımına bakıldığında, özellikle Bölgede 0-1 yaş grubundaki çocuk ölümlerinin Türkiye ortalamasının üstünde olduğu saptanmaktadır.

Çizelge 4.17
Bir Yaşını Doldurmadan Ölen Çocuk Sayısına Göre
Kadın Nüfus (1985)
(12-49 Yaştaki Evli, Eşi Ölmüş ve Boşanmış Kadın)
Ölen Çocuk Sayısı (%)

İller	0	1	2+
Adıyaman	98.62	1.32	0.05
Diyarbakır	99.04	0.95	0.01
Gaziantep	99.05	0.92	0.03
Mardin	97.16	0.81	0.01
Sanlıurfa	98.66	1.30	0.04
Siirt	98.96	1.01	0.01
Bölge	98.79	1.03	0.03
Türkiye	99.29	0.69	0.02

(DİE, NSEN, 1985)

Çizelgeden izlenebileceği gibi, son bir yıl içinde bir yaşını doldurmadan 1 yada daha çok çocuğu ölen kadın nüfus oranı, Türkiye genelinde % 0.7'yken, Bölgede % 1.0'den yüksektir.

Yüksek doğurganlık, genç yaş grubunun, özellikle 0-14 yaş grubunun nüfus içindeki yüksek payının sorumlusu olduğu gibi, bağımlılık oranını artırıcı bir etkidir.

0-14 yaş grubuyla 65 ve daha yukarı yaşlardaki nüfusun 15-64 yaşları arasındaki etkin çağıdaki nüfusa oranı olarak hesaplanan bağımlılık oranı, çalışma çağıında olmayan yada bu çağı aşan nüfusun etkin çağıdaki nüfus üzerindeki yükünü dile getirir.

Aşağıdaki çizelgede görüleceği gibi, GAP Bölgesinde 65 ve daha yukarı yaşlar için bağımlılık oranının düşük olmasına karşılık, 0-14

yaş grubu için bağımlılık oranı Türkiye ortalamasının çok üstündedir (Bkz. Çizelge 4.18):

Çizelge 4.18
Yaş Bağımlılık Oranı (1985)

İller	0-14 Yaş Grubu	65 ve üstü Yaş Grubu	0-14 ve 65+ Yaş Grubu
Adıyaman	103.4	6.7	110.0
Diyarbakır	102.9	5.1	108.0
Gaziantep	86.0	6.1	92.0
Mardin	117.8	6.4	118.0
Şanlıurfa	101.1	5.4	106.6
Siirt	114.4	5.0	119.4
Bölge	104.2	5.8	109.0
Türkiye	64.6	7.2	71.8

(DİE, NSEN, 1985)

0-14 yaş grubu için Türkiye genelinde % 64.6 olan bağımlılık oranı, Bölgede % 104.2'ye yükselirken, 65 ve üstü yaş grubu için %7.2 den % 5.8'e düşmektedir. Toplam bağımlılık oranı ülke genelinde %71.8 ken Bölgede % 109.0'dur. Bölgede bağımlılık oranının en düşük olduğu il Gaziantep'dir.

Türkiye nüfusu gibi, Bölge nüfusu da öncelikle yüksek doğurganlığa bağlı olarak hızlı bir artış eğilimi içindedir. Son sayım yıllarında bu oranda görece bir duraklama olmakla birlikte⁽¹⁾ genel nüfusumuz yine de yüksek bir hızla artarken, artış hızı kimi bölge ve yerleşimlerde ortalamanın da üzerindedir. GAP Bölgesi, Türkiye ortalamasının üstünde artış gösteren bölgelerden biridir. Bu artış özellikle göç yoluyla dışarıdan nüfus alan il ve ilçe merkezlerinde gözlenmektedir (Bkz. Çizelge 4.19):

(1) 1950-1960 yılları arasında yıllık %30.0 dolaylarında artan Türkiye nüfusunun artış hızı, 1965'ten başlayarak sürekli bir azalma eğilimi kazanmış ve 1980-85 arasında %24.9'a yükselmekle birlikte son beş yılda %21.7'ye gerilemiştir.

Çizelge 4.19
İl ve İlçe Merkezleriyle Bucak ve Köylerde
Nüfus ve Yıllık Nüfus Artış Hızı (1985-1990)

İller	Toplam	Nüfus		Artış Hızı (%)		
		İl ve İlçe Merkezleri	Bucak ve Köyler	Toplam	İl ve İlçe Merkezleri	Bucak ve Köyler
Adıyaman	513.131	219.304	293.827	35.0	65.5	15.0
Diyarbakır	1.094.996	600.640	494.356	31.7	44.4	17.2
Gaziantep	1.140.594	821.127	319.467	33.0	46.2	2.7
Mardin	557.727	249.032	308.695	25.9	42.4	13.5
Şanlıurfa	1.001.455	551.124	450.331	46.2	60.5	29.9
Siirt	243.435	110.139	133.296	12.5	38.4	- 6.6
Batman	344.669	193.621	151.048	37.7	55.9	16.6
Şırnak	262.006	125.264	136.742	39.0	107.3	- 8.1
Bölge	5.158.013	2.870.251	2.287.762	34.2	52.3	13.6
Türkiye	56.473.035	33.326.351	23.146.684	21.7	33.8	5.5

(DİE, GNS, 1990)

Çizelge incelenecek olursa 1985-1990 yılları arasında GAP Bölgesi toplam nüfus artışı bakımından olduğu kadar, kent ve kır nüfusunun artış hızıyla Türkiye ortalamasının üzerindedir.

Gerçekten, anılan dönemde Türkiye nüfusu için %21.7 olan toplam nüfus artış hızı, GAP Bölgesi için %34.2'dir. Bu artış, il ve ilçe merkezlerinde (Türkiye geneli %33.8'ken) %52.3, bucak ve köylerde (%5.5'lik Türkiye geneline karşılık) %13.6'dır.

Ancak Bölgenin iller ve illerin kent ve kır kesimlerindeki nüfus değişimleri bu ortalama artış eğiliminden anlamlı ayrımlar göstermektedir. Kıra oranla yaklaşık 4 kat hızla artan il ve ilçe merkezlerindeki nüfus artış hızına bakıldığında, bu hızın Şırnak (%107.3), Adıyaman (%65.5), Şanlıurfa (%60.5) ve Batman (%55.9)'da en yüksekken, öteki illerde yaklaşık %40 dolaylarında olduğu gözlenmektedir. İl ve ilçe merkezleri için nüfus artışı genel bir eğilim olmakla birlikte, bucak ve köylerin nüfusları değişik eğilimler göstermektedir.

Bölge illeri içinde kır nüfus artış hızı en yüksek olanı %29.9'la Şanlıurfa, en düşük olanıysa %2.7'yle Gaziantep'tir. Buna karşılık Şırnak ve Siirt illerinin kır kesiminde artış eksi olarak gerçekleşmiş ve anılan illerden ilkinin kır nüfusu %8.1, ikincisi %6.6'lık bir azalış göstermiştir (DİE, GNS, 1990).

Kısaca özetlendiğinde, GAP Bölgesinde kırsal nüfus artışı düşük düzeyde kalmakla birlikte, kent nüfusu Türkiye ortalamasının üstünde bir artış hızı göstermiştir. Yıllık %3.4'lük bir artış hızının Bölge için öngörülenin üzerinde ve bölge kalkınması için engel niteliğinde bir hız olduğu söylenebilir.

Kentsel nüfusta gözlenen bu yüksek artış eğilimi, önemli bir bölümüyle yüksek doğurganlıktan yada doğal artıştan kaynaklanırken, bir bölümüyle de nüfusun yerleşmelere dağılımında kent lehine beliren değişmelerden doğmaktadır. Başka bir deyişle, kentsel yerleşmelerin, kırsal yerleşmelerden içgöç yoluyla aldığı nüfus, kentli nüfusun artış hızında önemli bir rol oynamıştır.

1985 ve 1990 sayımlarına göre Bölgedeki kent ve kır yerleşmelerinin nüfus paylarını aşağıdaki çizelgeden izlemek olanaklıdır (Bkz. Çizelge 4.20):

Çizelge 4.20

Kent ve Kır Nüfuslarının Payları (%)

İller	1985		1990	
	İl ve İlçe Merkezleri	Bucak ve Köyler	İl ve İlçe Merkezleri	Bucak ve Köyler
Adıyaman	36.7	63.3	42.7	57.3
Diyarbakır	51.5	48.5	54.8	45.2
Gaziantep	67.4	32.6	72.0	28.0
Mardin	41.1	58.9	44.6	55.4
Şanlıurfa	51.2	48.8	55.0	45.0
Siirt	39.7	60.3	45.2	54.8
Batman	51.3	48.7	56.1	43.9
Şırnak	34.0	66.0	47.8	52.2
Bölge	47.6	52.4	52.3	47.7
Türkiye	55.5	44.5	59.0	41.0

(DİE, GNS, 1990)

Ancak, nüfusun yerleşmelere dağılımında kentsel yerleşme lehine beliren bu nüfus hareketinin il dışından değil, geniş ölçüde illerin kır kesimlerinden kaynaklandığı söylenebilir. Başka bir deyişle, kentsel yerleşimlerin gösterdiği hızlı artış, iller arasındaki nüfus alış-verişini ölçü alan içgöç tanımının yokumsadığı bir nüfus dinamiğiyle, yani Bölgenin yada illerin kırsal yerleşimlerinden kentsel merkezlere doğru olan nüfus yönelimiyle açıklanabilir.

Gerçekten, Bölge illerinde yaşayan nüfusun doğum yerlerine bakıldığında, başka il doğumlu nüfusun çok sınırlı bir düzeyde kaldığı gözlenmektedir. Bu nüfusun da yüksek bir olasılıkla ve çoğunlukla ildeki-başka il doğumlu-görevlilerden oluştuğu kestirilebilir (Bkz. Çizelge 4.21):

Çizelge 4.21

Nüfusun Doğumyeri ve Cinsiyete Göre Dağılımı (1985)

İLde Doğanların İLde Yaşayanlara Oranı (%)

İller	Toplam	Erkek	Kadın
Adıyaman	95.0	94.6	95.5
Diyarbakır	86.8	85.0	88.7
Gaziantep	86.7	85.4	88.1
Mardin	93.6	91.3	95.9
Şanlıurfa	93.3	91.7	95.1
Siirt	87.4	85.6	89.2
Bölge	89.9	88.3	91.7

(DİE, NSEN, 1985)

Çizelgeden izlenebileceği gibi, Bölge illerinde yaşayanların yaklaşık % 90.0'ı yaşadığı ilde doğmuş yada ilin yerlisidir. Yabancı doğumlu nüfusun çok düşük bir düzeyde olması, Bölge illerinin iç göçe geniş ölçüde kapalı olduğunun göstergesidir. Duruma cinsiyet açısından bakıldığında yerli nüfus içinde kadın oranının (% 91.7), erkeklere (% 88.3) göre daha yüksek olduğu anlaşılmaktadır. Bu fark, kadınların nüfus hareketine daha düşük oranda katılmasından doğmaktadır.

Yerli nüfus oranı illere göre kimi değişmeler göstermektedir. Bu oran, Adıyaman ve Şanlıurfa'da en yüksek, Gaziantep ve Diyarbakır'da en düşük düzeydedir. Bu bulgu da, ilk iki ilin yerli nüfusunu bir ölçüde koruyabildiği gibi, dıştan daha az nüfus almasıyla, son iki ilinse gelişmişlik düzeyine bağlı olarak iç göçe görece daha açık olmasıyla açıklanabilir.

Bölge illeri, kısa döngülü (köylerden il ve ilçe merkezlerine doğru) bir göç hareketine sahne olmakla birlikte, il dışından çok düşük düzeyde nüfus alan, buna karşılık dışa göç veren illerdir.

Gerçekten, 1965'ten beri GAP Bölgesi için net göç hep eksi olmuştur.⁽¹⁾ Başka bir deyişle, Bölgenin dışa verdiği nüfus, dıştan aldığı nüfustan sürekli fazla olmuştur. Son yıllarda net dış göç oranında görece bir düşüş olmakla birlikte, ortalama net dış göç oranları, her zaman Türkiye ortalamasının üzerinde gerçekleşmiştir. 1970'ten sonraki dönemler için GAP Bölgesinin net dış göç oranları, Türkiye oranının iki katıdır (Bkz. Çizelge 4.22):

Çizelge 4.22

İllerin Net Göç Alma ve Göç Verme Oranları (%)

	Dönemler			
	1965-1970	1970-1975	1975-1980	1980-1985
Adıyaman	- 7.4	- 8.7	- 3.2	- 3.5
Diyarbakır	- 1.1	- 1.6	- 2.2	- 1.5
Gaziantep	0.9	1.3	- 0.2	- 0.5
Mardin	- 3.7	- 2.8	- 5.3	- 3.2
Şanlıurfa	- 3.9	- 8.0	- 5.9	- 2.0
Siirt	- 1.0	- 1.3	- 2.6	- 3.8
Bölge	- 2.7	- 3.5	- 3.2	- 2.1

(DİE, Daimi İkametgaha Göre İçgöçler (DİİG), 1985)

Çizelge 4.22'den de izlenebileceği gibi, GAP Bölgesinin net dış göç oranı sürekli % -2.0'nin üzerinde gerçekleşmiş, bu oran 1970-75 yılları

(1) Net göç oranı, göç eden net nüfusunu (iç ve dışa göç farkının) yıl ortası fiili (de facto) nüfusa oranıdır.

rı arasında en yüksek değerine ulaşmıştır. Net dış göç oranı en yüksek iller, 1975'e kadar Adıyaman ve Şanlıurfa'yken, 1975'te bu illere Mardin eklenmiş, 1980-85 yılları arasında Şanlıurfa'nın nüfus yitirme oranı düşerken Adıyaman ve Mardin'le birlikte Siirt önceliği almıştır.

Buna karşılık net dış göç oranı en düşük iller, Gaziantep ve Diyarbakır'dır. Ancak 1975'e kadar göç yoluyla nüfus alan Gaziantep, giderek düşük oranda da olsa nüfus veren bir ile dönüşmüş, Diyarbakır' sa net göçü aynı düzeyde eksi veren il özelliğini bugüne kadar korumuştur.

Kısacası, GAP Bölgesinin dışa verdiği göç, her zaman dıştan aldığı göçten fazla olmuştur. 1980-85 yılları arasında GAP Bölgesine iç (dışardan) göçle, Bölgeden dış (içerden) göçün verdiği tablo şudur (Bkz. Çizelge 4.23):

Çizelge 4.23

GAP Bölgesine İç Göçün Kaynaklarına Göre Dağılımı (1980-85)

İller	GAP Bölgesi	Komşu % İller(1)	Çukurova Bölgesi(2)	Metropo- liten Merkez.(3)	Öteki % İller	% Toplam					
Adıyaman	1.857	12.7	2.407	16.5	2.542	17.4	2.667	18.3	5.113	35.1	14.586
Diyarbakır	9.470	23.5	5.744	14.3	3.066	7.6	9.973	24.7	12.047	29.9	40.300
Gaziantep	8.978	24.3	6.571	17.8	5.479	14.8	6.037	16.4	9.833	26.7	36.898
Mardin	6.031	26.6	1.293	5.7	2.164	9.6	5.494	24.2	7.676	33.9	22.658
Şanlıurfa	5.344	19.2	1.613	5.8	7.630	27.4	5.127	18.4	8.087	29.2	27.801
Siirt	5.181	29.3	2.402	13.6	1.208	6.8	3.533	20.0	5.363	30.3	17.687
Bölge	36.861	23.0	20.030	12.5	22.089	13.8	32.831	20.5	48.119	30.1	159.930

(DiE, DiİG, 1985)

(1) Komşu iller, Bingöl, Bitlis, Elazığ, Hakkari, Malatya, K.Maraş, Muş ve Van'dır.

(2) Çukurova Bölgesini oluşturan iller Adana, Hatay ve İçel'dir.

(3) Metropoliten Merkezler Ankara, İstanbul ve İzmir'dir.

Görüldüğü gibi, GAP Bölgesine olan iç göçün yaklaşık dörtte biri yine GAP Bölgesinden kaynaklanmış, komşu iller de hesaba katıldığında üçte biri aşkın bir bölümü (% 35.5'i) yerel alanla sınırlı kal-

mıştır. Öteki il doğumluların Bölgeye olan göçte üçte bire yakın bir ağırlığı vardır.

İç göçün yöneldiği iller arasında öncelikli olanlar Diyarbakır ve Gaziantep'dir. Adıyaman ve Siirt'se Bölgeye olan göçten en düşük payı almaktadır.

İllere olan göçün kaynaklarına bakıldığında, tümü için "öteki" illerin görece ağırlık taşımasına karşılık, Şanlıurfa'ya olan göçte Çukurova'nın, Siirt'e olan göçteyse GAP Bölgesinin görece bir öncelik kazandığı anlaşılmaktadır.

Bölgeye göçün çizdiği tablo 1975-80 dönemiyle karşılaştırıldığında, GAP Bölgesine olan göçün yöneldiği iller bakımından durumun değişmediği ortaya çıkmaktadır.

Bölgeye göç, Bölgeden göçle karşılaştırıldığında, Bölgenin anılan dönemde, iç göçle aldığı nüfusun % 48.3 fazlasını dış göçle verdiği anlaşılmaktadır (Bkz. Çizelge 4.24):

Çizelge 4.24

GAP Bölgesinden Dış Göçün Hedeflerine Göre Dağılımı (1980-85)

İller	GAP Bölgesi		Komşu İller		Çukurova Bölgesi		Metropo- liten Merkezler		Öteki İller		Toplam
	%	%	%	%	%	%	%	%	%		
Adıyaman	3.162	11.3	4.859	17.4	8.985	22.3	6.384	22.9	4.490	16.1	27.880
Diyarbakır	5.773	11.2	3.149	6.1	10.271	19.9	16.892	32.7	15.597	30.1	51.682
Gaziantep	3.970	9.6	3.424	8.3	3.424	8.3	11.624	28.2	10.532	25.6	41.134
Mardin	8.535	21,2	1.104	2.7	8.596	21.5	12.083	30.0	9.914	24.6	40.232
Şanlıurfa	8.592	20.4	1.727	4.1	14.626	34.8	8.142	19.4	8.931	21.3	42.018
Siirt	6.829	20.0	1.959	5.7	7.297	21.4	7.879	23.1	10.201	29.8	34.165
Bölge	38.861	15.5	16.222	6.8	61.399	25.9	62.964	26.6	59.665	25.2	237.111

(DİE, DİİG, 1985)

Bölgenin dış göç tablosu, iç göç tablosundan anlamlı biçimde farklıdır. Dış göçte GAP Bölgesinin payı % 15.4'de, komşu illerle birlikte yakın çevrenin payı % 22.3'de kalırken, metropoliten merkezlerle Çukurova'nın payı yarıyı aşmaktadır. Dış göç payıyla sayısal olarak

Diyarbakır önceliği alırken, yaklaşık aynı sayıda göç veren Şanlıurfa, Gaziantep ve Mardin ikinci sırada, Siirt ve Adıyaman'ısa son sırada yer almaktadır.

Dış göç tablosu 1975-80 verileriyle karşılaştırıldığında göç eden nüfusun yöneldiği merkezler bakımından durumun değişmediği, ancak anılan dönemde birinci sırada yer alan Şanlıurfa'nın önceliği Diyarbakır'a bıraktığı saptanmaktadır.

GAP Bölgesinden ve GAP Bölgesine net göçe bakıldığında, beliren tablo şudur (Bkz. Çizelge 4.25):

Çizelge 4.25

GAP Bölgesinden ve GAP Bölgesine Net Göç (1980-1985)

(Kaynak ve Hedef Bölgelerine Göre)

İller	GAP Bölgesi	Komşu İller	Çukurova Bölgesi	Metropolitan Alanlar	Öteki İller	Toplam
Adıyaman	-1.305	-2.452	-6.443	-3.717	623	-13.294
Diyarbakır	3.697	2.595	-7.205	-6.919	-3.550	-11.382
Gaziantep	5.008	3.147	-6.145	-5.277	- 699	- 4.236
Mardin	-2.504	189	-6.432	-6.589	-2.238	-17.574
Şanlıurfa	-3.248	- 114	-6.996	-3.015	- 844	-14.217
Siirt	-1.648	443	-6.089	-4.346	-4.838	-16.478
Bölge Sayı	-	3.808	-39.310	-29.863	-11.546	-77.181
Bölge Oran	-	-4.9	51.1	38.8	15.0	-

(DİE, DİİG, 1985)

Görüldüğü gibi, GAP Bölgesi bütün olarak net göçü eksi olan, kısacası göç veren bir bölgedir. İller arasında sayısal olarak net göçü en yüksek olanlar, Mardin ve Siirt'dir. Buna karşılık Gaziantep, net göçü en düşük olan ildir.

Gaziantep ve Diyarbakır, GAP Bölgesi ve komşu iller için net göçü artı olmakla birlikte, özellikle Çukurova Bölgesi ve Metropolitan merkezlere verdiği nüfusla net göçü eksi veren illerdir.

Net göçe GAP Bölgesi içinde bakıldığında, sırasıyla Şanlıurfa, Mardin, Siirt ve Adıyaman'ın Gaziantep ve Diyarbakır lehine nüfus yi-

tirdiği, nüfus yitiren iller arasında Şanlıurfa ve Mardin'in önde geldiği gözlenmektedir.

GAP Bölgesinden net dış göçün (net eksi göçün) % 51.1'i Çukurova Bölgesine, % 38.8'iyse metropoliten alanlara olmaktadır. GAP Bölgesi için net göçün artı verdiği iller, yalnızca komşu illerdir. Bu net iç göçün (net artı göçün) boyutu da küçüktür.

Bu durum 1975-80 dönemiyle karşılaştırıldığında, GAP Bölgesi için net göçün sayısal olarak azalma gösterdiği gibi, nüfus alışverişinin genel eğiliminde anlamlı değişmelerin olduğu anlaşılmaktadır. Bir önceki dönemde net dış göçte metropoliten alanlar % 40.7'yle ilk sırayı, Çukurova Bölgesi % 37.2'yle ikinci sırayı alırken, 1980-85 döneminde Çukurova öncelik kazanmış, bu arada anılan gruplar dışında kalan illerin payı azalmıştır.

GAP Bölgesinin kendi içindeki nüfus hareketlerine bakıldığında, net göçü artı veren illerin sırasıyla Gaziantep ve Diyarbakır olduğu, öteki illerin anılan iki il lehine nüfus yitirdiği anlaşılmaktadır (Bkz. Çizelge 4.26):

Çizelge 4.26

GAP İllerinden GAP İllerine Net Göç (1980-85)

Kaynak İller	Hedef İller						Toplam
	Adıyaman	Diyarbakır	Gaziantep	Mardin	Şanlıurfa	Siirt	
Adıyaman	-	16	-1.256	-1	-129	155	-1.305
Diyarbakır	-16	-	108	2.280	546	779	3.697
Gaziantep	1.256	-108	-	152	3.419	289	5.008
Mardin	1	-2.280	-152	-	-442	369	-2.504
Şanlıurfa	219	-546	-3.419	442	-	56	-3.248
Siirt	-155	-779	-289	-369	-56	-	-1.648
Toplam	1.305	-3.697	-5.008	2.504	3.248	1.648	-

(DİE, DİİG, 1985)

Çizelgeden izlenebileceği gibi, GAP Bölgesinde net dış göç, Şanlıurfa ve Adıyaman'dan Gaziantep'e, Mardin'den Diyarbakır'a, Siirt'den tüm GAP illerine doğrudur.

Bu eğilim, bir önceki döneme göre Siirt açısından bir değişmeyi yansıtmaktadır. 1975-80 döneminde GAP illeri için net göçü artı olan Siirt, bu dönemde Diyarbakır öncelikli olmak üzere net göç veren bir il niteliği kazanmıştır.

Bölge illeri arasındaki nüfus alışverişine toplu olarak bakıldığında 1980-85 dönemindeki eğilimin dönemsel değil, süregelen bir eğilim olduğu ortaya çıkmaktadır (Bkz. Çizelge 4.27):

Çizelge 4.27

Bölge İl Nüfusları İçinde Bölge İl Doğumlarının Oranı (1985)

İller	Toplam	Adıyaman	Diyarbakır	Gaziantep	Mardin	Ş.Urfa	Siirt	Bölge Doğumlu Oranı(%)
Adıyaman	430.728	95.0	0.10	0.22	0.10	0.40	0.12	0.94
Diyarbakır	934.505	0.26	86.81	0.13	3.43	1.16	0.93	5.91
Gaziantep	966.490	1.25	0.14	86.70	0.20	3.70	0.21	5.50
Mardin	652.069	0.09	0.53	0.11	93.6	0.36	1.02	2.11
Şanlıurfa	795.034	0.36	0.26	0.28	1.70	93.30	0.08	2.68
Siirt	524.741	0.05	2.22	0.09	4.96	0.12	87.40	7.44
GAP illeri Toplamı	4.038.870	413.334	866.575	891.508	623.917	763.691	479.845	93.9
Öteki iller	264.697	17.394	67.930	74.982	28.152	31.343	44.896	6.1
Genel Toplam	4.303.567	430.728	934.505	966.490	652.069	795.034	524.741	100.0

(DİE, NSEN,1985)

Çizelge herşeyden önce, Bölge illerinin iç göçe geniş ölçüde kapalı olduğu ve dıştan aldığı nüfusun bir bölümüyle yine Bölge illerinden kaynaklandığını göstermektedir. Gerçekten yerli nüfusu % 90'ın altına düşen iller, yalnızca Gaziantep ve Diyarbakır'dır. Öte yandan, tüm Bölge illerinde GAP Bölgesi dışında doğmuş olanların oranı ancak % 6.1'dir.

Duruma iller açısından bakıldığında yabancı doğumlu nüfus içinde Bölge doğumluların oranı yaklaşık olarak Adıyaman'da % 1, Mardin'de

% 2, Şanlıurfa'da % 2.5'ken, Gaziantep'de % 5.5, Diyarbakır'da % 6, Siirt'de % 7.5'dir. Başka bir deyişle Bölge içi göçten en çok pay alan il Siirt, en az pay alan Adıyaman'dır.

Öte yandan il nüfusları içinde GAP Bölgesi doğumluların paylarına bakıldığında Siirt, Diyarbakır ve Şanlıurfa'da Mardin doğumluların, Gaziantep'deyse Şanlıurfa ve Adıyaman doğumluların anlamlı bir büyüklüğe ulaştığı anlaşılmaktadır. Bölge dışından nüfus alan illerse, sırasıyla Gaziantep (% 7.80), Diyarbakır (% 7.28) ve Siirt (% 5.16) dir.

Nüfusun Kesimlere Dağılımı

Nüfusun demografik özelliklerinin yanısıra ayırıcı özelliklerinden biri de ekonomik etkinlik kollarına yada kesimlere dağılımıdır.

Bölge nüfusu bu açıdan ele alındığında, 12 ve daha yukarı yaşlardaki nüfus içinde ekonomik bakımdan etkin nüfus payının % 63.8'le yaklaşık Türkiye düzeyinde (% 61.1) olduğu gözlenmektedir.

Duruma cinsiyet açısından bakıldığında, 12 ve daha yukarı yaşlardaki erkek nüfus içinde ekonomik bakımdan etkin olanların oranının Türkiye için % 78.3'ken, Bölge için % 81.0 olduğu, kadın nüfus içindeyse Türkiye için % 43.6'yken, Bölge için % 46.3'e vardığı anlaşılmaktadır.

Öte yandan ekonomik bakımdan etkin olan nüfusun Türkiye genelindeki cinsiyet dağılımı (% 64.6'sı erkek, % 35.4'ü kadın), Bölgede de yaklaşık olarak aynıdır.

Etkin nüfusun cinsiyet dağılımı bakımından Türkiye geneline yakın bir tablo çizen Bölge, etkin nüfusun ana kesimlere dağılımında Türkiye genelinden derin ayrımlar göstermektedir:

Ekonomik bakımdan etkin nüfusun üç ana kesime dağılımını veren aşağıdaki çizelge, GAP Bölgesinde tarımın-Gaziantep dışındaki-her ilde egemen kesim olduğunu sergilemektedir (Bkz. Çizelge 4.28):

Çizelge 4.28

Etkin Nüfusun Ana Kesimlere Oransal Dağılımı (1988)

İller	Tarım (%)	Endüstri (%)	Hizmetler (%)
Adıyaman	83	4	13
Diyarbakır	72	3	25
Gaziantep	53	13	34
Mardin	78	3	19
Şanlıurfa	71	4	25
Siirt	77	4	19
Bölge	70	8	21
Türkiye	59	15	26

(Agro-Teknik, 37)

Çizelgeden anlaşılan, genel olarak tarımsal yapının egemen olduğu Bölgede tarım dışı kesimlerin toplam nüfus payıyla yarıya yaklaştığı tek il olan Gaziantep bir yana bırakıldığında, nüfusun kesimlere dağılımında tarımın % 71'le % 83 arasında değişen bir ağırlık taşıdığıdır.

Etkin nüfusun ana kesimlere göre dağılımında tarım ağırlıklı bir tablo sunan Bölgede, aynı nüfusun alt ekonomik kesimlere dağılımı, tarım dışı etkinlikler arasında, ekonominin sürükleyici kesimi olan imalat endüstrisinin oranca çok sınırlı bir düzeyde kaldığını göstermektedir (Bkz. Çizelge 4.29):

Çizelgeden görüleceği gibi, 12 ve daha yukarı yaşlardaki etkin nüfus içinde tarımla uğraşanların oranı, Türkiye için % 59.0'ken bu oran Bölgede % 70.8'e yükselmektedir. Öte yandan inşaat dahil endüstrinin payı Türkiye genelinde % 15.0'ken Bölgede % 8.5'e, hizmetlerin payıysa % 26.0'dan % 20.7'ye düşmektedir.

Bölgenin gösterdiği bu özellik Gaziantep dışında tüm illerde yinelenmekte, başka bir deyişle, ekonomik etkinlikler içinde tarımın payı, anılan ilin dışında yaklaşık dörtte üçlük bir ağırlığa varmaktadır.

Çalışan nüfusun kesimlere dağılımında tarımın aldığı öncelik, işgüç türlerine göre dağılımında da yinelenmektedir (Bkz.Çizelge 4.30):

Çizelge 4.29
Nüfusun Ekonomik Etkinlik Kollarına Göre Dağılımı (1985)
(12 ve Daha Yukarı Yaşlar)

İller	Toplam	Tarım	Çıkarım	İmalat	Elektrik Gaz-Su	İnşaat Bayındırlık	Toptan Perak. Ticaret	Ulaştırma Haberleşme	Mali Kurumlar	Sosyal ve Kişisel Hizmetler	İyi Tanım- lanmamış İşler
Adıyaman	172.220	83.16	0.64	2.95	0.01	1.96	2.76	1.33	0.38	6.27	0.54
Diyarbakır	326.498	71.37	0.15	2.53	0.16	3.78	4.86	1.85	0.91	14.12	0.27
Gaziantep	316.577	53.00	0.07	13.67	0.14	3.90	9.27	3.89	1.09	14.44	0.53
Mardin	247.267	77.98	0.23	1.95	0.01	2.64	3.45	2.73	0.44	10.27	0.30
Şanlıurfa	287.417	73.96	0.02	3.10	0.04	3.62	5.12	1.58	0.51	11.09	0.56
Siirt	177.866	75.52	9.34	3.24	0.05	2.34	3.42	1.57	0.65	12.43	0.44
Bölge	1.527.845	70.82	0.20	4.98	0.08	3.21	5.20	2.46	0.71	11.91	0.43
Türkiye	20.556.786	58.95	0.67	10.63	0.11	3.65	6.73	3.00	1.89	13.85	0.52

(DİE, NSEN, 1985)

Çizelge 4.30

Nüfusun Son Haftada Tuttuğu İşe Göre Dağılımı (1985)
(12 ve Daha Yukarı Yaşlar)

İller	Toplam	Bilimsel ve Teknik Eleman (%)	Girişimciler İş Yöneticileri (%)	Yönetmel Personel (%)	Ticaret ve Şahıs Personeli (%)	Kişisel Hizmet (%)	Tarım-Orman Hayvancılık (%)	Tarımdışı Üre. Etkinlikleri (%)
Adıyaman	181.947	2.5	0.2	1.3	2.0	2.5	78.6	7.5
Diyarbakır	350.027	3.4	0.3	2.1	3.2	5.5	66.6	12.1
Gaziantep	339.714	3.8	0.6	2.4	6.0	5.8	49.4	25.2
Mardin	259.854	2.3	0.3	1.3	2.4	5.4	74.2	9.3
Şanlıurfa	305.301	2.4	0.2	1.7	3.5	4.1	68.8	13.3
Siirt	190.993	2.7	0.3	1.6	2.4	5.2	70.2	10.6
Bölge	1.627.836	2.9	0.3	1.8	3.5	4.9	66.4	13.9
Türkiye	21.579.996	4.7	0.8	3.4	4.5	5.1	55.9	20.7

(DİE, NSEN, 1985)

Çizelge 4.30'dan da izlenebileceği gibi, Türkiye genelinde tarımsal işgüç türlerinin payı % 55.9'ken, GAP Bölgesinde doğrudan tarımla uğraşanların oranı yaklaşık üçte ikilik (% 66.4) bir ağırlığa ulaşmaktadır. Buna karşılık tarımdışı üretim etkinlikleriyle uğraşanlar, Türkiye'de % 20.7'yken Bölgede ancak % 13.9 oranındadır.

Öteki işgüç kategorilerinin Bölgedeki oranları da Türkiye genelinin altındadır.

Bu durum, Bölgede işgüç türlerinin yeterince çeşitlenmediğini, tarımın egemen ekonomik uğraş niteliğinde olduğunu göstermektedir.

Çalışan nüfusun iş konumlarına dağılımı bakımından da Bölgenin Türkiye genelinden ayrımlar gösterdiği anlaşılmaktadır (Bkz. Çizelge 4.31):

Çizelge 4.31
Nüfusun Son Haftada Tuttuğu İşteki Konumuna Göre
Dağılımı (1985)
(12 ve Daha Yukarı Yaşlar)

İller	Toplam	Ücretli (%)	İşveren (%)	Kendi Hesabına (%)	Aile İşçisi (%)
Adıyaman	172.220	13.71	0.24	24.79	61.26
Diyarbakır	326.498	26.91	0.32	21.48	51.29
Gaziantep	316.577	36.72	0.92	24.23	38.12
Mardin	247.267	18.90	0.25	23.24	57.61
Şanlıurfa	287.417	23.61	0.36	25.17	50.84
Siirt	177.866	20.52	0.30	23.25	55.92
Bölge	1.527.845	24.80	0.43	23.61	51.16
Türkiye	20.556.786	33.95	0.94	22.68	42.43

(DİE, NSEN, 1985)

Bölgede etkin nüfusun % 24.8'i ücretli çalışırken, % 23.6'sı kendi hesabına, % 51.2'si ücretsiz aile işçisi olarak iş görmektedir. Bu oranlardan ilki ve sonuncusu Türkiye genelinden anlamlı biçimde farklıdır. Bölgede ücretli çalışanlar, Türkiye geneline göre oranca (% 9) daha düşükken, ücretsiz aile işletmesinde çalışanlar aynı oranda

yüksektir. Bu durum, Bölgede başta tarım olmak üzere, üretim etkinliklerinin ve işletmelerin geniş ölçüde aile boyutunda örgütlendiğini, ücretli işçi yerine aile bireylerinin işgücünden yararlandığını göstermektedir.

Ana etkinlik kollarına dağılımında dörtte üçüyle, işgüç türlerine dağılımında üçte ikisiyle tarımda toplanan etkin nüfusun, işle ilgisine (istihdam durumuna) bakıldığında beliren tablo şudur (Bkz. Çizelge 4.32):

Çizelge 4.32
Nüfusun İstihdam Durumu (1985)
(12 ve Daha Yukarı Yaşlar)

İller	Toplam	Ekonomik Bakımdan Etkin Olan		İşle İlg. Süren (%)	İşsiz olup İş Arayan (%)	Çalışmayan	Bilirmeyen
		Sayı	Oran (%)				
Adıyaman	254.211	181.947	71.6	94.6	5.4	71.543	721
Diyarbakır	551.799	350.027	63.4	93.3	6.7	201.040	732
Gaziantep	613.895	339.714	55.3	93.2	6.8	272.402	1.779
Mardin	369.766	259.854	70.3	95.2	4.8	109.012	900
Şanlıurfa	469.767	305.301	65.0	94.1	5.9	163.773	963
Sirit	292.000	190.993	65.4	93.1	6.9	96.734	4.273
Bölge	2.551.438	1.627.836	63.8	93.8	6.2	914.504	9.388
Türkiye	35.339.299	21.579.996	61.0	95.2	4.8	13.670.254	89.049

(DİE, NSEN, 1985)

İllere göre oranı % 63.4'le % 71.6 arasında değişen etkin nüfusun Bölge ortalaması Türkiye genelinin (% 61.0) üzerinde (% 63.8) olduğu gibi, etkin nüfus içinde işsiz olup iş arayanların görünür oranı (% 6.2) da Türkiye ortalamasınının (% 4.8) üzerindedir.

% 6.2 oranındaki açık işsizliğe, gizli işsizlik ve düşük istihdam da eklendiğinde, Bölgenin etkin nüfusa yeterli istihdam olanağı sunamadığı ortaya çıkmaktadır.

Kadın çalışmasının tarım dışında çok sınırlı kaldığı Bölgede işsiz olup da iş arayanlar arasında mutlak çoğunluğu erkekler oluştur-

maktadır. İş arayanlar içinde erkek oranı Türkiye'de % 84.9'ken, Bölgede % 92.2'dir.

Çalışmayan nüfusun konumlarına bakıldığında, bu kesimin çoğunlukla kadın nüfustan (ev kadınlarından) oluştuğu anlaşılmaktadır (Bkz. Çizelge 4.33):

Çizelge 4.33
Ekonomik Bakımdan Etkin Olmayan Nüfus (1985)
(12 ve Daha Yukarı Yaşlar)

İller	Toplam	Emekli (%)	Ev Kadını (%)	Öğrenci (%)	Başka Bilinmeyen (%)
Adıyaman	71.543	2.0	56.8	29.3	11.9
Diyarbakır	201.040	2.6	60.0	27.1	10.3
Gaziantep	272.402	2.7	67.8	21.6	7.9
Mardin	109.012	1.8	67.0	20.6	10.6
Şanlıurfa	163.773	1.5	68.2	19.5	10.8
Siirt	96.734	2.2	65.8	23.2	8.8
Bölge	914.504	2.2	65.0	23.1	9.7
Türkiye	13.670.254	6.8	60.7	24.4	8.1

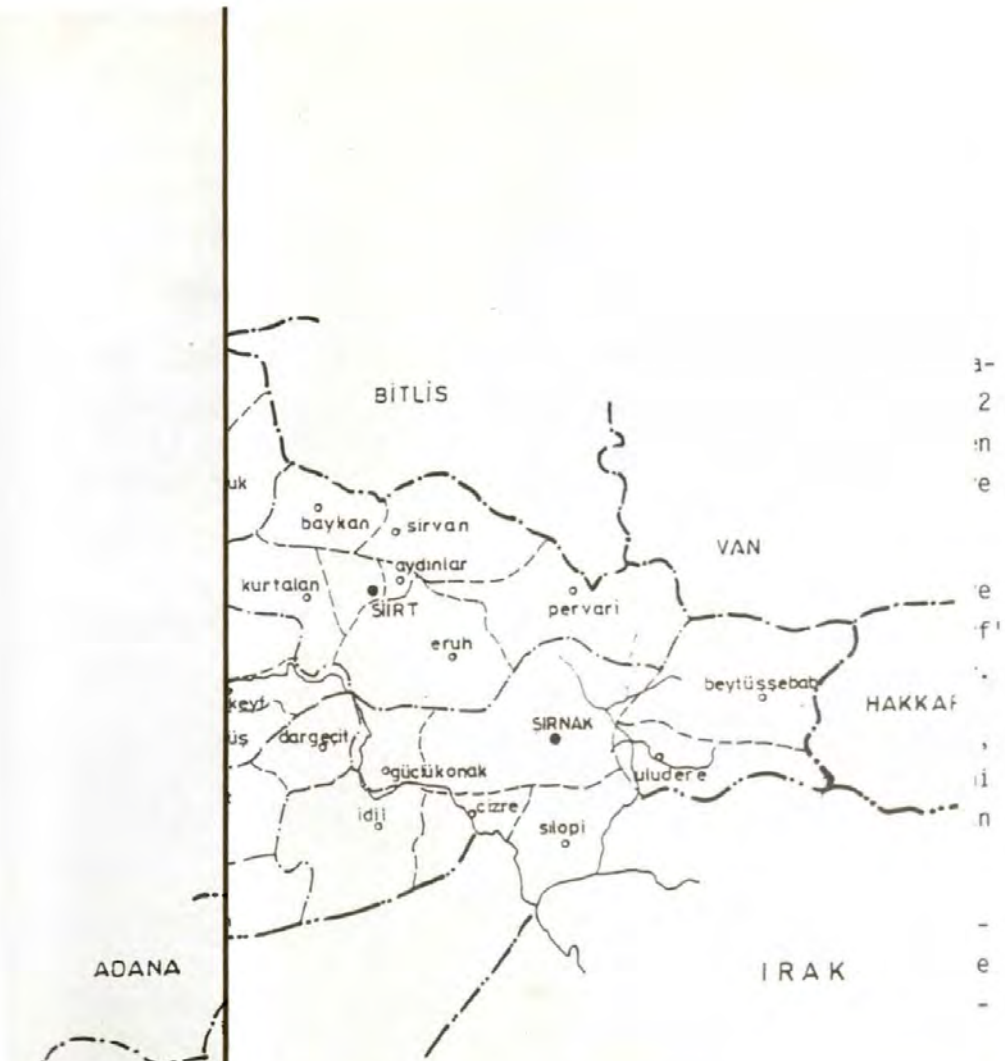
(DİE, NSEN, 1985)

Çizelgenin dile getirdiği gibi, ekonomik bakımdan etkin olmayan nüfusun yaklaşık üçte ikisi (% 65.0'i) ev kadınları, dörtte biri (% 24.4'ü) öğrencilerdir. Ev kadını oranı Türkiye genelinin üzerinde, öğrenci oranıysa altındadır.

Bu dağılım, kadının ev dışında çalışma ve öğrenim çağındaki nüfusun okullaşma olanağının Bölgede daha sınırlı kaldığı yolunda ipuçları vermektedir.

Sonuç olarak, GAP Bölgesinin tarımsal etkinlik temeli üzerinde biçimlenmiş bir yapı gösterdiği ve bu özelliğin kır kesimiyle sınırlı kalmayarak kentlerde de yansıma bulduğu söylenebilir.

Bu nedenle, GAP Bölgesinin yapısal profilinin çizilebilmesi için tarımsal-kırsal yapıdan yola çıkmak gerekir.

GAP - BÖLGESİ 1 / 1.800.000

HARİTA NO:

5

YÖNETSEL BÖLÜNÜM

----- Ülke sınırı

----- İl sınırı

----- İlçe sınırı

• İl merkezi

• İlçe merkezi

KESİM 5

YÖNETSEL BÖLÜNÜM

GAP Bölgesi, eski yönetsel bölümlenmeye göre Adıyaman, Diyarbakır, Gaziantep, Mardin, Siirt ve Şanlıurfa'dan (6 ilden) oluşurken, 2 yeni ilin kurulmasıyla bugün 8 ili kapsayan bir bölgedir. Adı geçen yeni iller 16.5.1990 tarih ve 3647 sayılı yasayla kurulan Batman ve Şırnak'dır (Bkz. Harita 5).

Batman ili Siirt'den 4 (Batman, Beşiri, Kozluk, Sason) ve Mardin'den 1 (Gercüş) ilçenin ayrılıp, bucakken ilçe yapılan Hasankef' le birlikte yeni bir yönetsel birim olarak örgütlenmesiyle oluşmuştur.

Şırnak'sa, Siirt'den 1 (Şırnak), Mardin'den 3 (Cizre, İdil, Silopi), Hakkari'den 2 (Beytüşşebap, Uludere) ilçenin yanısıra yeni kurulan Güçlükönak ilçesinin ayrı bir yönetim altında toplanmasından oluşan 7 ilçelik bir ildir.

Bölgenin batı ucunu oluşturan Gaziantep'in güneybatısında Hatay, doğusunda Adana, kuzeyinde Kahramanmaraş, kuzeydoğusunda Bölge illerinden Adıyaman'la doğusunda Şanlıurfa ili yer alır. Bu il, güneyde Suriye'yle komşudur.

GAP Bölgesinin kuzeybatısında yer alan Adıyaman, batısında Kahramanmaraş, kuzeyinde Malatya, doğusunda Diyarbakır ve güneydoğu ve doğusunda Şanlıurfa'yla sınırlıdır.

Bölgenin orta kuzey illerinden Diyarbakır; güneybatıda Şanlıurfa, batıda Malatya ve Adıyaman, kuzeyde Elazığ, Bingöl ve Muş, doğuda Batman ve güneyde Mardin'le komşudur.

Batman, batıda Diyarbakır, kuzeyde Muş ve Bitlis, doğuda Siirt, güneyde Mardin'le çevrelenmiştir.

Bölgede kuzeydoğu konumunda bulunan Siirt, batıdan Batman, kuzeyden Bitlis, doğudan Van ve güneyden Şırnak'la çevrilidir.

Bölgenin güney illerinden Şanlıurfa'nın komşu illeri batıda Gaziantep, kuzeybatıda Adıyaman, kuzeyde Diyarbakır, doğuda Mardin'dir. Şanlıurfa'nın güneyini Suriye sınırı oluşturur.

Mardin, Bölgedeki konumuyla orta güneyde bulunan bir ildir. Batısında Şanlıurfa, kuzeyinde Diyarbakır ve Batman, doğusunda Şırnak, güneyinde Suriye yer alır.

Bölgenin güneydoğusundaki sınır ili Şırnak'tır. Batısında Mardin'in kuzeyinde Siirt ve Van'ın yer aldığı bu ilin doğusunu Hakkari ili ve güneyini Suriye ve Irak sınırı belirler.

GAP Bölgesi illeri arasında yüzölçümü, nüfus yoğunluğu bakımından büyük ayrımlar vardır:

Çizelge 5.1

İllerin Yüzölçümleri ve Nüfus Yoğunlukları

İller	Yüzölçümü (km ²)	Oran (%)	Nüfus Yoğunluğu
Adıyaman	7.614	10.1	67
Diyarbakır	15.355	20.4	71
Gaziantep	7.642	10.1	149
Mardin	5.406	7.2	63
Şanlıurfa	18.584	24.7	54
Siirt	8.891	11.8	45
Batman	4.694	6.2	73
Şırnak	7.172	9.5	37
Bölge	75.358	100.0	68

Görüldüğü gibi, Şanlıurfa ili, yüzölçümüyle tek başına Bölgenin dörtte birini kapsamaktadır. Bu il Diyarbakır'la birlikte Bölgenin yaklaşık yarısını oluşturmaktadır. Buna karşılık, Şırnak, Mardin ve Batman'ın-birlikte-Bölge yüzölçümünden aldığı pay, yalnızca %22.9 dur.

GAP Bölgesini oluşturan 8 ile bağlı ilçe sayısı 73'dür. İlçelerin illere göre dağılımı şöyledir:

Çizelge 5.2
İlçelerin İllere Göre Dağılımı

İl	İlçe Sayısı
Adıyaman	9
Diyarbakır	14
Gaziantep	10
Mardin	10
Şanlıurfa	11
Siirt	7
Batman	6
Şırnak	7
Toplam	74

Adıyaman'a bağlı ilçeler Merkez, Besni, Çelikhan, Gerger, Gölbaşı, Kahta, Samsat'la (Kahta'dan ayrılan) Sincik ve (Besni'den ayrılan) Tut ilçesidir.

Diyarbakır'ın ilçeleri Merkez, Bismil, Çermik, Çınar, Çüngüş, Dicle (Merkezden ayrılan) Eğil, Ergani, Hani, Hazro, Kulp, (Merkezden ayrılan) Kocaköy, Lice ve Silvan'dır.

Gaziantep'in Merkez niteliğindeki Şahinbey ve Şehitkamil dışındaki ilçeleri Araban, İslahiye, Kilis, (Nizip'den ayrılan) Karkamış, Nizip, (İslahiye'den ayrılan) Nurdağı, Oğuzeli ve Yavuzeli'dir.

Mardin'i oluşturan ilçeler, Merkez, (Midyat'tan ayrılan) Dargeçit, Derik, Kızıltepe, Mazıdağı, Midyat, Nusaybin, Ömerli, Savur ve (Merkezden ayrılan) Yeşilli'dir.

Siirt'e bağlı ilçeler, Merkez, (Eruh'dan ayrılan) Aydınlar, Baykan, Eruh, Kurtalan, Pervari ve Şirvan'dır.

Şanlıurfa'nın bağlı ilçeleriye Merkez, Akçakale, Birecik, Bozova, (Viranşehir'den ayrılan) Ceylanpınar, Halfeti, (Akçakale'den ayrılan) Harran, Hilvan, Siverek, Suruç ve Viranşehir'dir.

Batman, Merkez, Beşiri, Gercüş, Hasankeyf, Kozluk ve Sason'dan oluşurken, Şırnak'ın ilçeleri Merkez, Beytüşşebap, Cizre, Güçlükonak, İdil, Silopi ve Uludere'dir (ilçelerin yüzölçümleri ve nüfus yoğunlukları için Bkz. Ek Çizelge 1).

Bölgede bu ilçelere bağlı bucak sayısı 71'ken, köy sayısı 3775'dir. Buna göre ülkedeki bucakların % 9.7'si, köylerinse % 10.6'sı Bölgede yer almaktadır.

GAP Bölgesi, kentsel yönetim örgütlenmesi bakımından da gelişmiş değildir. Bölgedeki belediye kuruluşları, Türkiye'deki belediyelerin (2.302) % 5.5'ine karşılık olmak üzere toplam 131'dir.⁽¹⁾

Belediyelerin illere göre dağılımı şöyledir:

Çizelge 5.3

Belediyelerin illere Göre Dağılımı

İller	Belediye Sayısı	
	Sayı	Oran
Adıyaman	18	13.7
Diyarbakır	24	18.3
Gaziantep	23	17.6
Mardin	18	13.7
Siirt	12	9.2
Şanlıurfa	18	13.7
Batman	9	6.9
Şırnak	9	6.9
Toplam	131	100.0

Çizelgeden izlenebileceği gibi, belde niteliğindeki yerleşimlerden Adıyaman, Mardin, Şanlıurfa % 13.7 oranında pay alırken, bu oran Diyarbakır ve Gaziantep'de (sırasıyla % 18.3 ve % 17.6'ya yükselmekte, Siirt'de % 9.2'ye, Batman ve Şırnak'daysa % 6.9'a düşmektedir (Bölgedeki belediyelerin adları için Bkz. Ek Çizelge 2).

(1) GAP Bölgesinde yer alan 8 ilin belediyesiyle bu illere bağlı ilçe belediyelerinden 25'i (Tatvan Belediyesiyle birlikte) 1991'de GAP Belediyeler Birliğini oluşturmuştur.

EK ÇİZELGE 1
GAP BÖLGESİ İLÇELERİNİN YÜZÖLÇÜMLERİ VE
NÜFUS YOĞUNLUKLARI (1990)

	Yüzölçüm km ²	Nüfus	Nüfus Yoğun.		Yüzölçüm km ²	Nüfus	Nüfus Yoğun.
ADIYAMAN				SIIRT			
Merkez	1702	175.647	103	Merkez	273	82.075	301
Besni	1330	88.531	67	Aydınlar	84	5.203	62
Çelikhan	584	21.391	37	Baykan	594	27.387	46
Gerger	702	32.587	46	Eruh	1218	28.726	24
Gölbaşı	784	55.358	71	Kurtalan	763	47.035	62
Kahta	1490	94.928	64	Pervari	1459	26.871	18
Samsat	338	11.451	34	Şirvan	1015	26.138	26
Sincik	364	19.524	54	Toplam	5406	243.435	45
Tut	320	13.714	43	ŞANLIURFA			
TOPLAM	7614	513.131	67	Merkez	3791	372.020	98
DIYARBAKIR				Akçakale	1061	48.550	46
Merkez	2330	468.830	201	Birecik	852	58.907	69
Bismil	1748	99.662	57	Bozova	1550	56.812	37
Çermik	1032	49.107	48	Ceylanpınar	1990	43.555	25
Çınar	1952	50.445	26	Halfeti	646	36.058	56
Çüngüş	489	17.067	35	Harran	842	29.592	35
Dicle	711	35.980	51	Hilvan	1278	35.566	28
Eğil	451	21.148	47	Siverek	4314	133.832	31
Ergani	1489	78.603	53	Suruç	799	80.202	100
Hani	415	27.252	66	Viranşehir	1461	100.361	69
Hazro	419	23.971	57	Toplam	18584	1.001.455	54
Kocaköy	302	15.408	51	BATMAN			
Kulp	1601	50.482	32	Merkez	615	168.779	274
Lice	1037	47.088	45	Beşiri	889	34.358	39
Silvan	1379	109.953	80	Gerçüş	1062	33.002	31
Toplam	15355	1.094.996	71	Hasankeyf	320	11.690	37
GAZİANTEP				Kozluk	1058	64.427	61
Şahinbey	935	422.671	452	Sason	750	32.413	43
Şehitkamil	1270	267.177	228	Toplam	4694	344.669	73
Araban	496	36.773	74	SİRNAK			
İslahiye	804	72.235	90	Merkez	1715	47.154	27
Karkamış	304	15.830	51	Beytüşşebap	1717	22.409	13
Kilis	1243	121.752	98	Cizre	460	63.626	138
Nizip	1044	106.381	102	Güçlükonak	660	12.878	20
Nurdağı	709	31.609	45	İdil	1224	44.064	36
Oğuzeli	474	42.661	90	Silopi	815	46.946	58
Yavuzeli	463	23.955	52	Uludere	581	24.929	43
Toplam	7642	1.140.594	149	Toplam	7172	262.006	37
MARDİN				Bölge Toplamı			
Merkez	795	88.863	105	75.358	5.158.013	68	
Dargeçit	494	31.436	64				
Derik	1367	45.989	34				
Kızıltepe	1403	130.639	93				
Mazıdağı	869	30.276	35				
Midyat	1083	72.929	67				
Nusaybin	1177	85.448	73				
Ömerli	409	18.936	46				
Savur	1049	35.832	34				
Yeşilli	245	22.385	91				
Toplam	8891	557.727	63				

EK ÇİZELGE 2

1991 YILI SONUNA GÖRE GAP BÖLGESİNDEKİ BELEDİYELER

ADİYAMAN	Kaygısız	NURDAĞI
MERKEZ	EĞİL	Sakçagöz
Kömür	ERGANİ	Şatırhöyük
BESNİ	Şölen	OĞUZELİ
Çakırhöyük	HANİ	Yeşildere
Kesmetepe	HAZRO	YAVUZELİ
Suvarlı	KOCAKÖY	Toplam: 23
Şambayat	Özerkli	MARDİN
ÇELİKHAN	KULP	MERKEZ
Pınarbaşı	Ağaçlı	Ortaköy
GERGER	LİCE	DARGEÇİT
GÖLBAŞI	SİLVAN	DERİK
Belören	Bayrambaşı	KIZILTEPE
Harmanlı	Toplam: 24	Gökçe
KAHTA	GAZİANTEP	Şenyurt
Bölükyayla	BÜYÜKŞEHİR	MAZIDAĞI
SAMSAT	ŞAHİNBEY	MİDYAT
SİNCİK	Burç	Acırlı
TUT	Büyükşahinbey	Söğütlü
Toplam: 18	ŞEHİTKAMİL	NUSAYBİN
DIYARBAKIR	Arılı	Akarsu
MERKEZ	ARABAN	Duruca
Bağıvar	İSLAHİYE	ÖMERLİ
Kayapınar	Altınüzüm	SAVUR
BİSMİL	Fevzipaşa	YEŞİLLİ
Tepe	Yeşilyurt	Kabala
ÇERMİK	KARKAMIŞ	Toplam: 18
Yukarışeyhler	KİLİS	ŞANLIURFA
ÇINAR	NİZİP	MERKEZ
Alatosun	Salkım	Karaköprü
ÇÜNGÜŞ	Sekili	Kısas
DİCLE	Uluyatır	AKÇAKALE

BİRECİK
 Ayran
 BOZOVA
 Yaşlıca
 CEYLANPINAR
 HALFETİ
 Argıl
 Yukarıgöklü
 HARRAN
 HİLVAN
 SİVEREK
 SURUÇ
 Onbirnisan
 VİRANŞEHİR
Toplam: 18
 SİİRT
 MERKEZ
 Gökçebağ
 AYDINLAR
 BAYKAN
 Atabağı
 ERUH
 KURTALAN
 Gözpinar
 Kayabağlar
 PERVARİ
 Beğendik
 ŞİRVAN
Toplam: 12

BATMAN
 MERKEZ
 BEŞİRİ
 İkiköprü
 GERCÜŞ
 Kayapınar
 HASANKEYF
 KOZLUK
 SASON
 Yücebağ
Toplam : 9
 ŞIRNAK
 MERKEZ
 BEYTÜŞŞEBAP
 Uzungeçit
 CİZRE
 Güçlükonak
 İDİL
 SİLOPİ
 ULUDERE
 Hilal
Toplam: 9
Genel Toplam: 131

KESİM 6

TARIMSAL YAPI

GAP Bölgesinin tarımsal yapısı, doğa koşullarının derin izlerini taşır. Özellikle Bölgede egemen olan iklim ve meteoroloji koşulları (ekolojik koşullar) tarımsal yapıda belirleyici bir rol oynar. Bilindiği gibi Bölgede egemen olan kara ikliminde, kuru ve sıcak bir yazla serin ve yağışlı bir kış olmak üzere iki belirgin mevsim yaşanır.

Bölgenin bitki fizyolojisi bakımından önem taşıyan iklim etkileri topluca özetlendiğinde şunlar söylenebilir:

Yazın hemen hiç yağış almayan Bölgede kışın donlu gün sayısı çok düşüktür. Bu durum Bölgenin tarımda yüksek verimlilik için sulamaya olan gereksinmesini göstermekle birlikte, kış aylarında tüm serin iklim tahıllarının kışlık olarak yetiştirilmesine elverişli olduğunu ortaya koymaktadır.

Öte yandan, Bölgede taban sıcaklık bakımından uygun fotosentez sürelerinin çok uzun olması, bitkilerin yılın uzun bir bölümünde bol fotosentez ürünü oluşturabilmelerine olanak tanımaktadır.

Ayrıca Bölgenin kış başı ve sonundaki toprak sıcaklıklarının elverişli olması nedeniyle bir çok yörede aynı alandan yılda birden çok ürün kaldırılabilmesi olanaklıdır.

Ancak, yağış azlığı, Bölgenin üretim yapısını temelden etkileyen bir iklim özelliğidir. Kış yağışları kuruda yetiştirilen kışlıklarda belli bir ölçüde verimin güvencesiyse de, yazlık ürünler için sulamaya kesin gereksinme vardır.

İklim etkenine bağlı bir başka güçlük de Bölgede yaz sıcaklıklarının çok yüksek ve hava neminin çok düşük olmasıdır. Bu yüksek sıcaklık şokları ve düşük hava nemliliği, verimliliği düşüren bir etkenidir. Bu nedenle sulama uygulamalarına geçilmesi durumunda da, bu aş-

rı sıcaklık ve kuraklığın bitkisel üretimdeki olumsuz etkilerini de azaltacak önlemlere gerek vardır (Geçit ve Diğerleri, 1986, 111-112).

Kısacası GAP Bölgesi, iklim koşullarına bağlı olarak üretimi olumsuz yönde etkileyen bir yağış yetersizliği (kuraklık) sorunuyla karşı karşıyadır.

Bilindiği gibi, çıktısı tarımsal üretim olan enerji dönüşüm sisteminin üç temel girdisi vardır. Bunlar, tarım sistemi, güneş enerjisinin yıllık miktar ve dağılımıyla yıllık yağış miktarıdır.

Toprak koşulları ve tarım teknolojisini içeren tarım sistemi sabit tutulduğunda, üretim düzeyini güneş enerjisi ve yağış miktarı belirlemektedir.

Bölge, güneş enerjisi bakımından ülkenin en zengin bölgelerinden biridir. Bu özelliğiyle, yılda 2 yada 3 ürün alınmasına elverişlidir. Buna karşılık, güneyinde yer alan geniş ve yüksek potansiyelli ovalarda yağış ve nemlilik çok düşük düzeydedir. Yıllık yağış ancak 300 mm. dolaylarında kalırken yaz aylarında, yağış hemen hiç yoktur. Günlük ortalama sıcaklık 25°C'nin üzerinde olup, buharlaşma yüksektir.

Toprakta yağışlı dönemde biriken suyun yaz başında buharlaşmasıyla yitirilmesi, tarla bitkilerinin verimliliğini olumsuz yönde etkilemektedir.

Bu koşullar, Bölgede ancak iki yılda bir düşük verimlilikte (150 kg. dolaylarında) tahıl üreten nadaslı kuru tarıma olanak vermektedir.

Bu durumda, ürünün yetişme dönemindeki yağış eksikliği tarımsal üretim için en önemli kısıtlayıcı etken niteliğindedir. Başka bir deyişle, toprak nemlilik rejimi, modern bir tarım sisteminin uygulanabilmesine elverişli değildir.

Modern teknolojinin etkin kullanımına olanak veren sulama, ay-

nı zamanda ürün çeşitlenmesini sağlayarak, yılda bir kaç ürün elde edilmesine olanak verecek bir etkidir (Balaban, 1986, 3-4).

Toprak Yapısı

Bölge toprakları çoğunlukla "kırmızımsı kahverengi" toprak grubuna giren, fazlaca kalsiyum içeren ve ana madde olarak ince yapılı alüvyal materyel yada kireç taşından oluşan topraklardır. Organik madde ve fosfor oranları düşük olan bu topraklar yüksek oranda (% 49-62) kil içerir.

Bölge toprakları bileşimce zengin olmamakla birlikte, eğimce tarıma çok elverişlidir.

Tarıma ve başka kullanımlara elverişli toprak eğiliminin % 12'nin altında olması gerektiği kabul edilir. Bölge topraklarının %71.8 'i bu kategoriye girmektedir. Eğimi % 12'den fazla olan topraklar, Bölgenin kuzey ve kuzeydoğu sınırlarında olup, Adıyaman ve Siirt ilinin büyük bölümünü kapsamaktadır (Bkz. Çizelge 6.1):

Çizelge 6.1

Toprağın Eğim Gruplarına Göre Dağılımı
(% 12'nin Altı)

İller	Alan (Ha)	Oran (%)	Toplam (ha)
Adıyaman	204.119	33.0	617.062
Diyarbakır	897.089	75.6	1.186.380
Gaziantep	424.655	68.2	622.901
Mardin	687.984	74.5	923.847
Şanlıurfa	1.482.542	93.7	1.581.767
Siirt	185.189	39.2	470.947
Toplam	3.881.578	71.8	5.402.994

(MP., C.4, Çiz.D.4)

Görüldüğü gibi, Bölge topraklarının % 71.8'i tarıma elverişli eğimdedir. Bu oran Şanlıurfa'da % 93.7'yle en yüksek düzeye çıkmakta, Diyarbakır, Gaziantep ve mardin'de ortalama çevresinde kalırken, Siirt' de % 39.2'ye, Adıyaman'daysa % 33'e düşmektedir.

Bölge topraklarının işlemeye (tarıma) elverişlilik durumuna bakıldığında, toprak yetenek sınıflarına göre dağılımının verdiği tablo şudur (Bkz. Çizelge 6.2):

Çizelge 6.2
Toprağın Yetenek Sınıflarına Dağılımı

İller	İşlenebilir Topraklar Yüzölçümü	İşlenebilir Topraklar				Toplam (ha)	Oran (%)	İşlemeye Elverişsiz Topraklar V-VII Sınıf (%)	Tarımdışı Kullanılan Topraklar VIII Sınıf (%)
		I. Sınıf (%)	II. Sınıf (%)	III. Sınıf (%)	IV. Sınıf (%)				
Adıyaman	761.399	11	29	32	28	201.351	26	69	5
Diyarbakır	1.535.444	22	32	26	20	696.361	45	51	4
Gaziantep	764.170	22	33	21	24	366.448	48	51	1
Mardin	1.232.286	34	26	22	18	536.002	44	52	4
Şanlıurfa	1.902.057	39	20	21	20	1.178.692	62	37	1
Siirt	1.100.268	16	28	29	27	141.828	13	79	8
Toplam	7.295.624	29	26	24	21	3.120.682	43	53	4

(MP , C.4, Çiz.D.2-Geçit, 1986, 116)

Çizelgeden izlenebileceği gibi, Bölge toprakları sekiz sınıfa ayrılıp ilk üç sınıfa ek olarak kimi iyileştirici önlemlerle tarıma elverişli duruma getirilebilecek olan IV sınıf hesaba katıldığında, tarıma elverişli toprakların oranı % 42.8'e varmaktadır. İşlenebilir toprak oranının Türkiye genelinde % 36 olduğu gözönüne alındığında, Bölgenin tarımsal toprak varlığının zengin olduğu söylenebilir. Bu oran özellikle Şanlıurfa'da oldukça yüksek (% 62)'dir. En nitelikli toprakları kapsayan I ve II sınıf topraklar açısından bakıldığında, tüm illerde bu tür toprakların oranca % 40 ile % 60 arasında değiştiği, kısacası Bölgenin toprak varlığı bakımından yüksek bir potansiyele sahip olduğu ortaya çıkmaktadır.

İlk üç sınıftaki toprağın % 90'dan çoğu, 4.sınıftaki toprağınsa % 65 kadarı işlenmektedir. Bu sınıflardaki toprağın % 14 kadarı otlak yada yerleşim alanı olarak kullanılmakta yada çalılarla kaplı bulunmaktadır.

Bununla birlikte bu zengin toprak varlığı, kimi sorunları da içermektedir.

Herşeyden önce, Bölgede çok sığ (yüzlek) ve sığ toprakların oranı, toplam toprak oranının yarısını aşmakta, illere göre % 57'yle % 83 arasında değişmektedir. Orta ve derin toprakların oranıysa, en düşük % 9 (Siirt) ile en yüksek % 41 (Şanlıurfa) arasında değişmektedir.

Bilindiği gibi, sığ toprakların verimlilik düzeyi, gerek kuru, gerekse sulu tarımda düşüktür. Bölgenin kuru tarım alanında yapılan gözlemler, derin ve orta derinlikteki topraklarda bile nadasın su biriktirme yeteneğinin çok düşük olduğunu, sığ topraklardaysa nadasla su birikiminin olanaksızlığını ortaya koymuştur. Buna göre, nadas döneminde alınan yağışların çoğu yüzey akışı ve buharlaşmayla yitilmektedir. Toprakta tutulamayan bu yağışlar, nadas uygulaması nedeniyle erozyonu hızlandırarak yitime yol açmaktadır. Bölgede işlemeli tarıma uygun toprakların % 88'i orta derecede, % 12'si şiddetli erozyon etkisi altındadır.

Toprak derinliğinin sulu tarım uygulamasında da önemi vardır. Sığ topraklar, öncelikle yeterli kök sisteminin gelişmesini önlediği gibi, toprağın aşırı derecede ısınması nedeniyle bitki fizyolojisinin aksamasına yol açmaktadır. Üstelik Bölge topraklarında kil oranının yüksek, organik madde oranının düşük olmasından ötürü toprak kaymak bağlayıp çatlamakta ve bu durum bitkilerin kök sistemiyle fizyolojik etkinliklerine zarar vermektedir.

Bu nedenle, toprağın kurutulmaması, nemli tutulması ve kaymak bağlayarak çatlamasını önleyecek yetiştirme tekniklerinin uygulanması gerekmektedir.

Toprakla ilgili sorunlar, sıklıkla sınırlı değildir. Buna, tuzlanma ve alkalileşme, yüzeyin taşlık olması, rüzgar ve su erozyonu da eklenebilir.

Tuzlanma ve alkalilenme, şu anda Bölgede önemli bir sorun olmakla birlikte, Adıyaman ve Akçakale sulama alanlarında sınırlı da olsa gözlenen ve yaygın sulamayla boyutları büyüyecek olan bir sorun niteliğindedir.

Yüzeyin taşlık olmasıysa önemli bir sorundur. Taşlık topraklar, özellikle Mardin'de ve Şanlıurfa'yla Diyarbakır arasındaki sınır boyunca yaygındır. II, III ve IV. sınıf toprakların % 37'si taşlıktır.

Rüzgar erozyonuna uğrayan alanlar sınırlı kalmaktaysa da, su erozyonu ciddi boyutlardadır. Tüm illerde II, III ve IV. sınıf topraklarda orta düzeyli ve güçlü su erozyonu görülmektedir. Anılan toprakların % 61-79'unda orta düzeyde, % 4-18'indeyse güçlü su erozyonu vardır. Su erozyonuna açık alanların tarıma elverişli topraklara oranı, Adıyaman'da % 77.8, Diyarbakır'da % 79.0, Gaziantep'de % 96.6, Mardin'de % 66.1, Şanlıurfa'da % 69.2, Siirt'teyse % 77.6'dır. Düşük sınıflı topraklarda su erozyonu daha da artmakta ve bu sınıf toprakların % 90'ı aşkın bir kesimi için ciddi bir sorun niteliği taşımaktadır.

Toprak Kullanma Durumu

Çizelge 6.3'den izleneceği gibi, GAP Bölgesinin toplam 7.3 milyon hektarı bulan yüzölçümünün % 42.3'ü (3.0 milyon hektarı) tarımda kullanılmaktadır. İşlenen tarım topraklarından kuru yada sulu tarla tarımının yapıldığı alan (2.8 milyon hektar) tüm toprakların % 37.7'sini, meyve bahçeleri % 3.5'ini, özel ürünler % 1.1'ini oluşturmaktadır. Yine toplam Bölge topraklarının % 33.3'ü çayır ve otlak, % 20.5'i orman ve fundalıktır. Bölge topraklarının geri kalanı, yerleşim alanları, bataklıklar, akarsu yatakları, kayalar ve su yüzeylerinden oluşmaktadır. Su yüzeyleri oranca % 0.3'de kalmaktadır. Başka bir anlatımla tarımsal amaçla kullanılan toprakların % 89.2'si tarla tarımına, % 8.2'si bağ-bahçe tarımına % 2.6'sı özel ürünler üretimine ayrılmıştır. Tarla tarımı yapılan topraklar içinde kuru tarımın payı % 95.6'dır. Kuru tarım alanının % 97.4'ünde nadaslı kuru tarım yapılmaktadır. Buna göre 2.5 milyon hektarlık tarla toprağının yarısı, nem yetersiz-

Çizelge 6.3
GAP illerinde Bugünkü Toprak Kullanımı (1978)

İller		İşlenen Alan				Toplam	Çayır - Mera			Orman-Fundalık			Su Yüzeyleri	İl Arazi Büyüklüğü	
		Kuru Tarım	Sulu Tarım	Bağ Bahçe	Özel Bitki		Çayır	Mera	Toplam	Orman	Fundalık	Toplam			Başka
Adıyaman	ha	206.576	12.260	22.949	2.083	243.869	587	345.185	345.772	17.462	113.049	130.511	36.616	3.100	759.867
	%	27.2	1.6	3.0	0.3	32.1	0.1	45.4	45.5	2.3	14,0	17.2	4.3	0.4	100.0
Diyarbakır	ha	567.232	26.114	33.185	-	626.531	-	443.294	443.294	-	404.245	404.245	56.167	5.301	1.535.538
	%	36.9	1.7	2.2	-	40.8	-	28.9	28.9	-	26.3	26.3	3.7	0.3	100.0
Gaziantep	ha	294.085	22.634	95.017	67.466	479.202	-	193.098	193.098	42.939	42.587	85.526	7.411	1.055	766.292
	%	38.4	3.0	12.4	8.8	62.5	-	25.2	25.2	5.6	5.6	11.2	1.0	0.1	100.0
Mardin	ha	376.965	22.256	66.590	475	466.286	-	439.330	439.330	-	266.096	266.096	59.717	1.356	1.231.785
	%	30.6	1.8	5.4		37.9	-	35.7	35.7	-	21.6	21.6	4.8	0.1	100.0
Ş.urfa	ha	1.047.590	33.694	25.643	10.070	1.116.997	-	742.529	742.529	-	11.429	11.429	25.639	5.424	1.902.018
	%	55.1	1.8	1.3	0.5	58.7		39.0	39.0	-	0.6	0.6	1.3	0.3	100.0
Siirt	ha	136.245	5.025	8.742	-	150.012	-	263.206	263.206	-	595.523	595.523	87.472	4.020	1.100.233
	%	12.4	0.5	0.8	-	13.6	-	23.9	23.9	-	54.1	54.1	8.0	0.4	100.0
Toplam	ha	2.628.693	121.983	252.126	80.094	3.082.896	587	2.426.642	2.427.229	60.401	1.432.929	1.493.330	272.022	20.256	7.295.733
	%	36.0	1.7	3.5	1.1	42.3	-	33.3	33.3	0.9	19.6	20.5	3.7	0.3	100.0

(MP., C.4, Çiz. D.5)

liği nedeniyle nadasa bırakılarak her yıl üretim dışı kalmaktadır. Bölgede bugünkü sulu tarım uygulaması, 121.983 hektarla sınırlı kalmaktadır. Bu durum, Bölge tarımının sulamaya ne ölçüde gereksinme duyduğunun açık göstergesidir.

Bölgenin toprak varlığının illere dağılımlı dengeli değildir. Ekili toprakların en büyük kesimi (% 36.2'si) şanlıurfa'dadır. Bunu sırasıyla Diyarbakır (% 20.3), Gaziantep (% 15.5), Mardin (% 15.4), Adıyaman (% 7.9) ve Siirt (% 4.9) izlemektedir.

Toprak kullanma durumu illere göre önemli değişmeler göstermektedir.

Adıyaman

Adıyaman'da kuru tarım alanı (206.576 ha) ilin toplam tarım alanının % 84.7'sini oluşturmaktadır. Bu alanın tümünde nadaslı tarım yapılmaktadır. Kuru tarım alanının % 16.9'u VI ve VII. sınıf toprak olup tarımsal amaçlara uygun değildir.

Sulanan alan 12.260 hektar olup tarım alanı içindeki oranı % 5.0 düzeyinde kalmaktadır. İl topraklarının % 3.0'ünde bahçe tarımı yapılırken, ildeki antep fıstığı üretiminin artmasıyla özel ürün alanları genişlemiştir. Bu genişleme, otlak alanlarının daralmasıyla sağlanmıştır.

Adıyaman, Bölgede ormanların doğal bitki örtüsünü oluşturduğu iki ilden biridir. Ancak, ormanlık alan 17 bin hektarla il topraklarının yalnızca % 2.3'ünü oluşturmaktadır.

Diyarbakır

İldeki tarım toprağının (567.232 ha) % 90.5'inde kuru tarım yapılmakta ve nadas uygulanmaktadır. Kuru tarım alanının % 10.7'si VI ve VII. sınıf toprak olup otladığa dönüşmeye elverişlidir. Buna karşılık I ve II. sınıf toprakların % 15.4'ü otlak olarak kullanılmaktadır.

Sulu tarım toplam tarımsal alanın % 1.7'sinde (26.114 ha) yapılmaktadır. Ancak bunun yaklaşık % 10'u VI. sınıf topraktır. Bağ ve bahçeler % 2.2'lik bir yer tutarken, büyük bölümü düşük sınıflı topraklar üzerindedir. Diyarbakır'da fundalıklar % 26.3'lük bir alanı kapsarken, bu alanın % 4.1'i ilk dört sınıf toprak üzerinde yer almaktadır.

Gaziantep

Bu ilde işlenen alan (479.202 ha), toplam alanın % 62.5'ini oluşturmaktadır. Egemen toprak kullanımı kuru tarım (% 61.4) olup, bu tarımın yapıldığı alanın % 76.6'sında nadas uygulanmaktadır.

Kuru tarım yapılan toprakların % 20.6'sı VI ve VII. sınıftır. Bağ ve bahçelerle özel bitki alanları % 21.2'lik oranıyla Bölgede ilk sırayı almaktadır.

Mardin

Mardin'in tarım alanı (466.286 ha) nın % 80.8'inde nadaslı kuru tarım yapılmaktadır. Sulanan toprak % 1.8 oranında olup bunun bir bölümü VII. sınıf topraktır. İl topraklarının % 21.6'sı fundalıkla kaplıdır.

Şanlıurfa

İl topraklarının % 58.7'sini oluşturan (1.116.997 ha. lık) işlenen toprağıyla Bölgenin en geniş ekili alana sahip ili, Şanlıurfa'dır. Başka bir deyişle, tüm Bölgenin toplam ekili alanının % 36.2'si Şanlıurfa ili sınırları içindedir.

Ancak bu toprakların % 93.8'inde kuru tarım yapılmakta ve hemen tümüyle nadas uygulanmaktadır. Tarıma uygun toprağın % 38.5'ini oluşturan I. sınıf topraktaki kuru tarım alanı sulamaya elverişlidir. Kuru tarım alanlarının % 8.2'si VI ve VII. sınıf topraklarda yer almaktadır. Bağ ve bahçelerin oranı % 1.3'ü aşmazken, özel bitkiler alanı çok sınırlı kalmaktadır. İlde oranı % 39.0'a varan çayır-otlak alanının bir bölümü I ve II. sınıf toprakta olup, tarımsal amaçlarla kullanılabilir niteliktedir.

Siirt

Toplam ekilir alan (150.012), il topraklarının ancak % 13.6'sıdır. Nadaslı kuru tarımın egemen olduğu ilde, kuru tarımın payı % 0.5 düzeyindedir. Fundalıkların % 54.1'le en geniş alanı kapladığı bu il, Bölgenin tarımsal varlığı en sınırlı ilidir.

Bölgenin toprak kullanma durumuna ilişkin açıklamalar, bu durumu belirleyen en önemli etkenlerden birinin sulama yetersizliği olduğunu göstermektedir.

Gerçekten işlenen toprağın % 89 gibi büyük bir bölümünü oluşturan tarla toprağın tümüne yakın bir kesiminde (% 96'sında) kuru tarım uygulanmaktadır. Kuru tarım alanının % 97'sinde nadaslı kuru tarım yapılmaktadır. Başka bir deyişle, 2.6 milyon hektarlık tarla toprağının yarısı, nem yetersizliği nedeniyle nadasa bırakılarak her yıl üretim dışı kalmaktadır. Bu durum, Bölgenin sulamaya duyduğu büyük gereksinimin en açık anlatımıdır.

Bölgenin 2.6 milyon hektarlık sulanabilir tarım alanını olabildiğince harekete geçirmeyi amaçlayan GAP'yle halen sulanana ek olarak sulamaya açılacak olan alanın illere dağılımı şöyledir (Bkz. Çizelge 6.4):

Çizelge 6.4

GAP Bölgesinde Sulama Durumu* (1986)

İller	Sulanabilir	Halen Sulanan	GAP ile Sulanacak	Sulama Dışı	Toplam
	Alan (%)	Alan (%)	Alan (%)	Kalacak Alan (%)	Alan (ha)
Adıyaman	84.7	5.0	30.5	49.2	253.869
Diyarbakır	90.5	4.2	58.3	37.5	626.531
Gaziantep	61.4	4.7	35.8	59.5	479.202
Mardin	80.8	4.8	23.1	72.1	466.286
Şanlıurfa	93.8	3.0	78.3	18.7	1.116.997
Siirt	90.8	3.3	55.0	41.7	150.012
Bölge	85.3	4.0	54.4*	41.6	3.092.896

(MP., C.4, Çiz.D.5-Geçit, 1986, 121)

* DİE'nin 1991 tarihli Genel Tarım Sayımı Muhtarlık Anketi sonuçlarına göre, GAP Bölgesinde sulanan alanın toplam ekili-dikili alan içindeki oranı % 8.9, ekilen tarla alanına oranıysa % 8.5'tir. Ekilen tarla alanı içinde sulanan alanın oranı % 17.2'yle (Batman) % 4.7 (Mardin) arasında değişmektedir.

Görüldüğü gibi, GAP'nin sulama projelerinin devreye girmesiyle Bölgede sulanan alan toplam alanın % 58.4'üne, sulanabilir alansa % 63.8'ine ulaşacaktır.

GAP çerçevesinde gerçekleşecek olan sulama projeleri DSİ tarafından bir takvime bağlanmıştır. Bu takvime göre, anılan projelerin tamamlanma tarihleri 1992 ile 2002 yılları arasına yayılmıştır (Bkz. Çizelge 6.5):

Çizelge 6.5
GAP Sulama Takvimi

Sulama Projesi	Sulanacak Alan (ha)	Tamamlanma Tarihi
1. Urfa Harran	141.535	1992
2. Dicle sağ sahil	52.033	1993
3. Dicle sağ sahil pompaj	74.047	1993
4. Batman sağ sahil	18.758	1993
5. Batman sol sahil	18.986	1993
6. Adıyaman-Kahta	77.409	1994
7. Bozova-Pompaj	69.702	1995
8. Mardin-Ceylanpınar 1	230.130	1996
9. Adıyaman-Göksu-Araban	71.598	1997
10. Gaziantep	81.670	1997
11. Mardin-Ceylanpınar 2	104.809	2000
12. Suruç-Baziki	146.500	2000
13. Batman-Silvan	213.000	2001
14. Siverek-Hilvan Pompaj	160.105	2002
15. Garzan	60.000	2002
16. Silopi	32.000	2002
17. Nusaybin-Cizre-İdil	89.000	2002
Sulanacak Alan Toplamı	1.641.282	
Kuru Alan	1.439.900	

(MP, C.2, Çiz.3.1)

Tarımsal İşletmecilik

Toprak varlığının değerlendirilme yolu, tarımsal işletmeciliktir. Tarımsal işletmecilikse, herşeyden önce, toprak varlığının büyüklüğüne göre biçimlenir. Bu amaçla, tarım topraklarının işletmelere dağılımına bakıldığında, GAP Bölgesinin çizdiği tablo şudur (Bkz. Çizelge 6.6):

Çizelge 6.6

İşletmelerin Büyüklüklerine Göre Oransal Dağılımı (1978)

İller	Topraksız	İşletme Büyüklüğü (ha)				
		1.0 - 5.0	5.1-20.0	20.1-50.0	50.1-100.0	100.0 +
Adıyaman	21.2	58.3	16.7	2.8	0.7	0.3
Diyarbakır	45.1	41.3	10.3	2.1	0.7	0.5
Gaziantep	28.6	37.4	27.1	6.5	0.1	0.3
Mardin	41.3	46.7	9.6	1.6	0.5	0.3
Şanlıurfa	42.1	26.8	23.4	5.1	1.9	0.7
Siirt	44.6	46.6	7.2	1.0	0.5	0.1

(MP., C.3, Çiz.A.3)(Agro Teknik, 38)

Çizelgeden anlaşılacağı gibi, Bölgede tarımsal işletmecilik yapan (çiftçi) aileler arasında topraksızların oranı iki il dışında % 40'ın üzerindedir. % 45.1'le Diyarbakır'da en yüksek düzeye varan topraksızların oranı, en düşük düzeye indiği Adıyaman'da bile %20.0'nin üzerindedir.

Topraklı işletmelerin büyüklüklerine göre dağılımına bakıldığında, Bölge illerinde çiftçi ailelerin önemli bir bölümünün 50 dönümden küçük işletmelerde üretimde bulunduğu anlaşılmaktadır.

Bu tür işletmelerin oranı en yüksek % 58.3'le (Adıyaman), en düşük % 26.8'le (Şanlıurfa) arasında değişmektedir. Her ilde işletmelerin yarısından çoğunun büyüklüğü 20 hektarın altındadır: Topraklı-topraksız tüm tarımsal işletmeler içinde 20 hektardan küçük işletmelerin payı; sırasıyla Adıyaman'da % 75.0, Gaziantep'te % 64.5, Mardin'de % 56.3, Siirt'te % 53.8, Diyarbakır'da % 51.6 Şanlıurfada'ysa % 50.2'dir.

Verimli ve rasyonel bir işletmeciliğe elvermeyen büyüklükteki işletmelerin mutlak bir çoğunluğu oluşturduğu GAP Bölgesinde büyüklüğü 20-50 hektar arasındaki işletmelerin oranı % 6.5 (Gaziantep) ile %1.0 (Siirt) arasında değişmektedir.

Tarımsal işletmelerin elverişsiz büyüklükte olmasının başlıca nedeni kuşkusuz Bölgede toprak mülkiyeti dağılımındaki dengesizliktir.

GAP Bölgesinde toprak varlığının mülkiyete göre dağılımını veren aşağıdaki çizelge, toprak dağılımının dengesizliğini açıkça sergiler niteliktedir (Bkz. Çizelge 6.7):

Çizelge 6.7
İşletmelerin Mülkiyete Göre Dağılımı (1973)*

İşletme Büyüklüğü (ha)	İşletme (Aile) Sayısı	Oran (%)	İşlenen Alan (ha)	Oran (%)
1.0-5.0	141.903	61.4	199.075	10.5
5.1-20.0	74.843	32.4	756.291	40.0
20.1-50.0	12.211	3.3	395.559	20.9
50.1-100.0	603	0.3	66.880	3.5
100 +	1.389	0.6	473.787	25.1
Toplam	239.949	100.0	1.891.592	100.0

(DSİ, 1986, 32-Üçüncü Beş Yıllık Kalkınma Planı, 1973-1977, 862)

Görüldüğü gibi, tarımsal işletmelerin % 61.4'ü tarımsal üretime elvermeyen 1-5 hektarlık büyüklükte olup, tarımsal alanın ancak % 10.5'inin mülkiyetini elinde bulundurmaktadır. Büyüklüğü 20 hektarın altında olan işletmeler, tüm işletmelerin % 93.8'ini oluşturduğu halde tarımsal toprağın ancak yarısına sahip durumdadır. Buna karşılık 50 hektardan büyük olan işletmelerin oranı % 0.9'ken, sahip olduğu topraklar, tüm tarımsal alanın % 28.6'sıdır.

* 1985 yılında Bölgedeki kırsal aile sayısı 326 bin olarak kestirilmiştir. Bunlardan 125 bininin (% 38.4'ünün) hiç toprağı yada hayvanı yoktur. Buna karşılık çiftçi ailelerin % 8.0'i tarımsal toprakların % 51.0'ine sahiptir. Bu grupta işletme büyüklüğü aile başına 57 hektardır. İşletmelerin çoğunluğunu (% 40.7'sini) 1-5 hektarlık toprağa sahip olanlar oluşturmaktadır. Bu tarımsal küçük aile işletmeciliği özellikle Gaziantep ve Adıyaman'da belirgindir (MP, C.2, 6-10).

Daha genel bir anlatımla, Bölgede çiftçi ailelerin % 61.4'ünün sahip olduğu toprak % 10.5'de kalırken, toprağın % 49.5'i ailelerin % 4.2'sinin mülkiyetinde bulunmaktadır.

Bu durum, Bölgede toprağın mülkiyet bakımından işletmelere dağılımındaki ciddi dengesizliği sergilemektedir. Bu nedenle, Bölgedeki mülkiyet dağılımının iyileştirilmesi, bölge kalkınmasını ve toplu refah düzeyinin yükseltilmesini amaçlayan GAP'nin amacına ulaşabilmesinin önkoşulu niteliğindedir.

Mülkiyet dağılımındaki dengesizlik, özellikle Bölgede doğrudan işletmeciliğin yanısıra, değişik işletmecilik biçimlerinin doğmasına yol açmıştır. Bu işletmecilik biçimleri, yarıcılık-ortakçılık, kiracılık gibi üretim ilişkileridir. Bilindiği gibi, yarıcılık-ortakçılık işletmecinin toprak sahibine işlediği toprağın karşılığı olarak genelde ürünün yarısını-ama çoğu kez koşullara göre değişen bir oranını-verdiği işletmecilik biçimidir. Kiracılıksa, işletmecinin sahibi olmadığı toprağı işlemesi karşılığında toprak sahibine tutarı belirli (götürü) bir bedel ödemesidir.

1980 Tarım Sayımı sonuçlarına göre, bu değişik işletmecilik biçimlerinin oransal payları, aşağıdaki çizelgede verilmiştir (Bkz. Çizelge 6.8).

GAP Bölgesini kapsayan VI tarım bölgesinde, sahip olduğu toprağı bulunan işletmelerin oranı, % 98.1'e ulaşırken, toprağı bulunmayan işletmelerin yalnızca % 1.9 düzeyinde kaldığı gözlenmektedir. Toprağı olmayan işletmelerden yalnız kiracılık yapanların oranı % 1.0 yalnız ortakçılık yapanların % 0.2, karma işletmecilikte bulunanlarınsa % 0.7'dir. Buna göre, hiç toprağı olmayıp ortakçılık-kiracılık ilişkisi içinde bulunanlar % 1.9'luk bir oranda kalmakta, toprağı olup da dışardan toprak tutan yada dışarıya toprak verenler eklendiğinde bu oran % 2.7'ye yükselmektedir.⁽¹⁾

(1) 1980 tarım Sayımı, güvenilirliği düşük olduğu gibi, verilerini geniş bölgeler bazında sunduğu için, işletmecilik biçimleri açısından Bölgedeki durumu yansıtacak nitelikte değildir. Gerçekte Bölgedeki ortakçılık-kiracılık ilişkilerinin çok daha yüksek oranlarda olduğu bilinmektedir.

Çizelge 6.8
Toprağın İşletme Biçimi ve Büyüklüğüne Göre Dağılımı (%)
VI. Bölge

İşletme Büyüklüğü (Dönüm)	Toplam İşletme Alan		Sahip Olduğu Toprağı Olan İşletmeler						Sahip Olduğu Toprağı Olmayan İşletmeler					
			Dışardan Top. Tutmayanlar		Dışardan Tutup Toprak Vermeyenler		Dışardan Top. Tutup Toprak Verenler		Yalnız Kiray- la Toprak İşletenler		Yalnız Ortak- çılıkla Top. İşletenler		Başka Biçim- de Toprak İş- letenler	
			İşletme	Alan	İşletme	Alan	İşletme	Alan	İşletme	Alan	İşletme	Alan	İşletme	Alan
Büyük işletmeler	1.058	4.033.235	88.1	92.7	9.2	5.3	1.5	1.2	0.2	0.02	0.8	0.6	9.2	0.06
Küçük işletmeler	330.895	30.519.010	97.6	96.5	0.6	1.0	0.1	0.5	0.9	0.6	0.2	0.1	0.6	1.3
Toplam	331.095	35.582.245	97.3	96.0	0.7	1.5	0.1	0.6	1.0	0.5	0.2	0.2	0.7	1.2
Türkiye			90.6	86.7	7.3	11.1	0.3	0.4	0.8	0.6	0.4	0.4	0.6	0.8

(DİE, Genel Tarım Sayımı (GTS) 1980)

Ancak, Bölgede topraksız işletme oranınının % 21.1'le % 42.0 arasında değiştiği bilindiğine göre, topraksız ailelerin mutlak çoğunluğuyla ortakçılık-kiracılık biçiminde de olsa toprakla bir üretim ilişkisi kuramadığı ortaya çıkmaktadır.

Toprağın mülkiyet ve işletmelere dağılımındaki büyük dengesizliğin yanısıra, işletmelerin çok parçalı oluşu, üretim ve verimliliği olumsuz yönde etkilemektedir.

Gerçekten, Çizelge 6.9'dan izlenebileceği gibi, 1980 Tarım Sayımına göre GAP Bölgesini içine alan VI. Bölgede işletmeler ortalama 4.3 parçadan oluşmaktadır. Tek parça bir bütün oluşturan işletme oranı % 16.4'de, bu işletmelerin toplam tarım alanı içindeki payı % 9.0'da kalmaktadır. Öte yandan 2-5 parçadan oluşan işletmeler, tüm işletmeler içinde % 60.6, işlenen alan içinde % 42.9'luk bir orana sahiptir. Buna karşılık 6 ve daha çok sayıda parçalı işletmeler, tüm işletmelerin % 23.0'ünü oluştururken, tarımsal alanın % 48.1'ini kapsamaktadır. Duruma işletme büyüklüğü açısından bakıldığında, büyük işletmelerin daha çok parçadan oluştuğu ve çok parçalı işletmelerin daha geniş bir tarımsal alanı kapsadığı anlaşılmaktadır. Başka bir deyişle, işletmeler büyüdükçe parça sayısı artmakta, işletmelerin büyümesi ayrı parçaların eklenmesiyle olmaktadır.

Bu durum, GAP Bölgesinde rasyonel bir işletmecilik için toprağın mülkiyet dağılımının iyileştirilmesi kadar toprak toplulaştırılmasına olan gereksinmeyi dile getirmektedir.

İşletme Tipleri

GAP Bölgesinde tarımsal işletmeleri iki ana grupta incelemek olanaklıdır. Bunlar: a. yalnızca bitkisel ürün yetiştiren işletmeler, b. bitkisel ürün yetiştirdiği gibi hayvancılıkla da uğraşan işletmelerdir.

Bölgede egemen tarım işletmeciliği, bitkisel üretim ve hayvancılığın birlikte yürütüldüğü karma işletmecilik biçimidir.

Çizelge 6.9
İşletmelerin Büyüklük ve Parça Sayısına Göre Dağılımı (%)
VI. Bölge
(Toprağı Köy İçinde Olanlar)

İşletme Büyüklüğü (Dönüm)	Toplam		Parça Sayısı									
	İşletme	Alan	1 İşletme	Alan	2-3 İşletme	Alan	4-5 İşletme	Alan	6-9 İşletme	Alan	10 ve daha çok İşletme	Alan
Büyük işletmeler (500 ve üstü)	922	3.794.044	0.7	0.5	10.5	4.8	21.0	8.8	26.6	14.3	41.2	71.6
Küçük işletmeler (999 ve altı)	325.765	29.677.860	16.5	10.1	38.0	25.1	22.4	21.5	14.5	21.9	8.6	21.4
Toplam	326.687	33.471.904	16.4	9.0	38.1	22.8	22.5	20.1	14.5	21.1	8.5	27.0
Parça Sayısı	1.388.394											
Türkiye	3.227.886	199.984.708	10.1	3.5	27.4	15.8	22.4	19.4	21.6	25.7	18.5	35.6
Parça Sayısı	19.761.610											

(DİE, GTS, 1980)

Bölgede yalnızca bitkisel ürün yetiştiren (topraklı) işletmelerin oranı % 9.0'da kalırken (DSİ, Sempozyum, 1986, 33), bitkisel üretimin yanısıra hayvancılıkla uğraşan işletmeler % 91.0'lik bir ağırlığa ulaşmaktadır. Yalnızca hayvancılık yapan (topraksız) işletmelerin oranıysa % 9.3'tür (Bkz. Çizelge 6.10):

Çizelge 6.10
1991 Genel Tarım Sayımına Göre
Tarımsal Etkinliğe Göre İşletmelerin Dağılımı

İller	Bitkisel Üretim ve Hayvancılık Yapan (%)	Yalnızca Hayvancılık Yapan (%)	Toplam
Adıyaman	94.9	5.1	46.850
Diyarbakır	89.5	10.5	71.213
Gaziantep	94.5	5.5	52.385
Mardin	89.2	10.8	45.273
Şanlıurfa	87.4	12.6	81.128
Siirt	91.6	8.4	17.847
Batman	94.4	5.6	21.532
Şırnak	81.6	18.4	21.299
Bölge Sayı	259.245	26.736	357.527
Bölge Oran	90.7	9.3	100.0
Türkiye Sayı	3.918.590	147.653	4.066.243
Türkiye Oran	96.4	3.6	100.0

(DİE, Bülten, 1991)

Görüldüğü gibi hayvancılık bitkisel üretimde bulunan işletmelerin onda dokuzu için tamamlayıcı bir tarımsal etkinlik olmakla kalmayarak, başlı başına bir işletmecilik biçimi olarak belirlemektedir.

Türkiye genelinde % 3.6 oranında olan salt hayvan işletmeciliğinin Bölgede % 9.3'e yükselmesi, aynı zamanda Güneydoğu Anadolu için hayvancılığın önemini vurgular niteliktedir.

Ürün Deseni

Güneydoğu Anadolu Bölgesi, çeşitli tarımsal ürünler üretmekle birlikte, ilkece tahıl ve baklagil üretimi yapan bir bölgedir.

GAP Bölgesinde en çok yetiştirilen ürünler, tahıllardan buğday, arpa, baklagillerden kırmızı mercimek, nohut, endüstri bitkilerinden pamuk, yağlı tohumlardan susam, yumru bitkilerden soğan, yumuşak çekirdeklilerden armut, elma, taş çekirdeklilerden kayısı, zeytin, sert kabuklulardan antep fıstığı, üzüksü meyvelerden üzümdür.

Ancak, bu ürünler arasında tahıllardan buğday ve arpa, baklagillerden mercimek ve nohut, gerek ekiliş, gerekse üretimde başta gelen ürünlerdir.

Bölgede öncelikli olan tarla ürünlerinin ekiliş ve üretimleri Çizelge 6.11'de verilmiştir.

Öncelikle GAP Bölgesinde tarla ürünlerinin ekiliş ve üretimdeki paylarına bakıldığında, 1989 yılında 2.7 milyon hektarlık ekim alanı ve 2.8 milyon tonluk üretimiyle Türkiye'nin tüm tarla bitkileri tarımı içinde ekilişten % 14.7, üretimden % 6.1 oranında pay aldığı görülmektedir. Öte yandan Bölgenin tahıl üretimindeki payı, ekilişte % 12.0, üretimde % 7.4, baklagillerdeki payıysa ekilişte % 37.0, üretimde % 25.8'dir.

Tahıl ve baklagil üreten Bölgede bu iki ürün türüne ayrılan ekiliş alanı-% 60.0'ı tahıl olmak üzere-tüm ekilen alanın % 91.0'ine ulaşmaktadır. Tahıl üretimine ayrılan alan Türkiye geneline oranla daha sınırlı olmakla birlikte, baklagile ayrılan alan Türkiye ortalamasının yaklaşık 3 katıdır. Tahıl ve baklagiller, ekilişte olduğu gibi üretimde de payı büyük olan ürünlerdir. Bölgenin tüm tarla ürünleri üretimi içinde tahılın oranı % 62.8, baklagillerin % 15.8'dir.

Öteki ürün türleri arasında ekiliş ve üretimde önemli sayılabilecek bir büyüklüğe ulaşanı, her iki bakımdan yaklaşık % 6'lık bir

Çizelge 6.11

Tarla Ürünlerinin Ekiliş ve Üretimi (%)

İller	Tahıllar		Baklagiller		Endüstri Bitkileri		Yağlı Tohumlar		Yumru Bitkiler		Toplam		
	Ekiliş (ha)	Üretim (Ton)	Ekiliş (ha)	Üretim (Ton)	Ekiliş (ha)	Üretim (Ton)	Ekiliş (ha)	Üretim (Ton)	Ekiliş (ha)	Üretim (Ton)	Ekiliş (ha)	Üretim (Ton)	
Adıyaman	58.9	61.3	28.8	20.2	10.6	7.7	1.2	2.0	0.5	8.8	264.989	340.458	
Diyarbakır	58.0	67.5	34.2	12.7	6.2	5.4	1.3	8.1	0.3	6.3	694.927	696.034	
Gaziantep	63.9	48.9	28.2	13.1	5.7	5.8	0.6	5.2	1.6	27.0	276.449	346.934	
Mardin	52.0	61.4	44.2	25.7	3.4	4.0	0.06	6.2	0.4	2.7	417.416	313.785	
Şanlıurfa	63.9	64.9	24.5	14.5	6.0	7.0	5.6	12.8	0.07	0.8	954.781	875.514	
Siirt	62.0	67.5	28.9	13.6	8.8	10.1	0.08	4.1	0.3	4.7	152.216	174.728	
Bölge	Sayı	1.656.795	1.726.555	854.625	433.197	171.740	175.516	67.199	220.251	10.419	191.829	2.760.778	2.747.453
	Oran	60.0	62.8	31.0	15.8	6.2	6.4	2.4	8.0	0.4	7.0	100.0	100.0
Türkiye	Sayı	13.740.895	23.366.600	2.310.261	1.676.592	1.449.812	11.864.381	966.334	2.494.883	277.100	5.543.000	18.744.402	44.945.456
	Oran	73.3	52.0	12.3	3.7	7.7	26.4	5.2	5.6	1.5	12.3	100.0	100.0
Bölge/ Türkiye		12.0	7.4	37.0	25.8	11.5	1.5	7.0	8.8	3.8	3.5	14.7	6.1

(DİE, Tarımsal Yapı ve Üretim (TYÜ), 1989)

payı olan endüstri bitkileridir. Yağlı tohumlu ve yumru bitkilerin oranıysa ekilişte % 2.8'i, üretimde % 15.0'i bulmaktadır.

Duruma iller açısından bakıldığında benzer tablonun tüm GAP illerinde yinelenmekle birlikte, iller arasında kimi ayrımlar olduğu gözlenmektedir:

Sözelimi Adıyaman ve Siirt'de tahıl ve baklagillere ayrılan alan görece öteki illerden düşük, buna karşılık endüstri bitkileri ekilen alan daha yüksektir. Endüstri bitkileri ekilişi ilk ilde %10.6, ikincisindeyse % 8.8'dir. Bunun gibi Şanlıurfa, yağlı tohumların ekiliş ve üretiminde görece yüksek olan bir ildir.

Tarla ürünleri içinde tahılın ekiliş ve üretimce başta geldiği iller, Gaziantep ve Şanlıurfa, baklagillerin görece öncelik aldığı illerse Mardin ve Diyarbakır'dır.

Tahıl ve baklagillerin tarla ürünleri arasındaki önceliği, belli ürün türleri için de sözkonusudur.

Tahıllardan buğday ve arpa, baklagillerden nohut ve mercimek, gerek ekiliş, gerekse üretim bakımından egemen ürünlerdir.

Çizelge 6.12 ve 6.13'den izlenebileceği gibi, tahıllardan buğdayın Türkiye içindeki payı ekilişte % 11.2, üretimde % 6.8, arpanınsa ekilişte % 17.6, üretimde % 13.6'dır. Öte yandan Bölgenin ikinci ana ürün türü olan baklagillerden mercimeğin Türkiye geneline oranı ekilişte % 99.7, üretimde % 98.6, nohutunsa sırasıyla % 16.3 ve %15.5'dir.

Görüldüğü gibi, Bölgede tarla üretimi tahıl ve baklagillerden başlıca dört ürünle sınırlıdır.

Çizelge 6.13'den anlaşılacağı üzere, Bölgede buğday, arpa, nohut ve mercimeğin tarla ürünleri ekilen toplam alan içindeki yeri, % 90.6, üretim içindeki payıysa % 77.7'dir. Bu ürünlerden tahılda buğ-

Çizelge 6.12
Başlıca Tarla Ürünlerinin Ekiliş ve Üretimleri (1989)

	Buğday		Arpa		Nohut		Mercimek		Tütün		Pamuk		Susam		Ayçiçeği		Soğan		Patates	
	Ekiliş (ha)	Üretim (Ton)	E (ha)	Ü (Ton)	E (ha)	Ü (Ton)	E (ha)	Ü (Ton)	E (ha)	Ü (Ton)	E (ha)	Ü (Ton)	E (ha)	Ü (Ton)	E (ha)	Ü (Ton)	E (ha)	Ü (Ton)	E (ha)	Ü (Ton)
Adıyaman	114.281	156.837	40.402	48.434	39.431	40.931	34.358	22.197	23.197	17.266	4.720	4.007	3.005	492	100	104	923	23.955	373	5.427
Diyarbakır	258.176	280.008	141.064	184.199	40.703	27.398	193.874	56.660	3.770	5.471	37.633	31.987	3.065	717	5.804	3.741	2.015	38.658	225	3.859
Gaziantep	109.534	104.689	66.603	63.338	28.488	20.076	49.544	25.420	25	91	12.250	10.811	1.675	716	-	-	4.146	88.518	-	-
Mardin	144.112	128.931	72.252	62.714	12.227	6.770	171.604	72.613	121	246	14.590	12.167	258	141	-	-	477	5.663	207	2.767
Şanlıurfa	350.873	347.384	258.441	220.274	10.555	9.747	227.787	116.512	-	-	56.980	61.023	52.871	14.240	-	-	473	5.831	-	-
Siirt	66.680	81.988	27.391	35.289	1.885	1.538	41.903	22.139	8.888	13.226	4.665	4.388	116	93	-	-	468	8.522	-	-
Bölge	1.043.656	1.099.837	606.153	614.248	133.289	106.460	719.070	315.559	36.001	36.300	130.518	60.900	60.990	16.389	5.904	3.845	8.502	170.877	805	12.858
Türkiye	9.351.000	16.200.000	3.440.000	4.500.000	818.000	663.000	721.000	320.000	294.768	269.888	725.000	617.000	97.600	37.000	770.000	1.250.000	79.000	1.360.000	187.500	4.060.000

(DİE, TYÜ, 1989)

Çizelge 6.13

Başlıca Tarla Ürünlerinin Ekiliş ve Üretim İçindeki Oransal Payları (1989)

İller	Tahıl		Baklagiller				Endüstri Bitkileri				Yağlı Tohumlar				Yumlu Bitkiler					
	Buğday		Arpa		Nohut		Mercimek		Tütün		Pamuk		Susam		Ayçiçeği		Soğan		Patates	
	Ekiliş (ha)	Üretim (Ton)	E	Ü	E	Ü	E	Ü	E	Ü	E	Ü	E	Ü	E	Ü	E	Ü	E	Ü
Adıyaman	73.2	75.2	25.9	23.2	51.6	59.6	71.1	32.3	82.7	66.0	16.8	15.3	96.8	7.0	3.3	1.5	67.1	79.8	27.1	18.1
Diyarbakır	64.1	59.7	35.0	39.2	17.2	31.2	81.7	64.4	8.7	14.3	87.2	83.6	34.6	1.3	65.4	6.6	79.1	87.7	8.8	8.7
Gaziantep	62.0	61.8	37.7	37.4	36.5	44.0	63.4	55.8	0.2	0.5	79.6	53.8	100.0	4.0	-	-	89.7	94.4	-	-
Mardin	66.4	66.9	33.3	32.6	6.6	8.4	92.9	90.2	0.8	2.0	99.0	98.9	100.0	0.7	-	-	65.9	65.5	28.6	32.0
Şanlıurfa	57.5	61.1	42.4	38.7	4.5	7.7	95.2	91.9	-	-	99.7	99.8	99.4	12.7	0.6	0.2	72.8	82.7	-	-
Siirt	70.6	69.4	29.0	29.9	4.3	6.5	95.6	93.5	66.6	75.1	33.4	24.9	100.0	1.3	-	-	93.8	99.3	-	-
Bölge	62.9	63.7	36.6	35.6	15.6	24.6	84.1	72.8	21.0	20.7	76.0	70.9	90.8	7.4	8.8	1.7	81.6	89.1	7.7	6.7
Türkiye	68.1	69.3	25.0	19.3	35.4	40.7	31.2	19.1	19.6	2.3	50.0	5.2	10.1	1.5	79.7	50.1	28.5	24.5	67.5	73.2

(DİE, TYÜ, 1989)

dayın, baklagillerde mercimeğin büyük ağırlığı vardır. Tahıl yetiştirilmede buğday, ekilişte % 70.6, üretimde % 69.4, baklagil yetiştirmede mercimek, ekilişte % 95.6, üretimde % 93.5'lik bir paya sahiptir.

İki ana ürünün belirlediği Bölgede endüstri bitkileri üretimi sınırlı bir düzeydedir. Tarla ürünleri yetiştirilen alanın % 6.2'si endüstri bitkileri üretimine ayrılmıştır. Buna bağlı olarak endüstri bitkilerinin tarla ürünleri üretimindeki yeri %6.4'dür.

Tahıl ve baklagillerde olduğu gibi, endüstri bitkileri üretimi de iki ürünle sınırlıdır. Bunlar, pamuk ve tütündür. Bu iki üründen pamuğun Türkiye genelindeki payı, ekilişte % 18.1, üretimde % 20.1, tütününse ekilişte % 12.6, üretimde % 13.3'tür.

Bölgede endüstri bitkileri yetiştirilen alanın % 76.0'sında pamuk, % 21.0'inde tütün üretimi yapılmakta, bu iki ürünün toplam endüstri bitkileri üretimi içindeki oranı birlikte (% 70.9 ve % 20.7) % 91.6'ya varmaktadır.

Ancak, endüstri bitkileri üretimi, iller arasında tahıl ve baklagillere oranla daha büyük bir değişkenlik göstermektedir. Sözgelimi pamuk, Diyarbakır, Mardin ve Şanlıurfa'da endüstri bitkileri üretiminde egemen ürün niteliği taşıırken, tütün Adıyaman ve Siirt'de ağırlıklı olarak yetiştirilmektedir.

Bölgede ekiliş ve üretimi çok sınırlı düzeyde kalan ürünler, yağlı tohumlar ve yumru bitkilerdir. Bu iki ürün türünün toplam ekilen alan içindeki oranı % 2.8, toplam üretim içindeki payı % 15.0'dir. Ancak, bu ürünler arasında susamın ayrı bir yeri vardır. Bölge, bu ürünün ekilişi bakımından Türkiye genelinin % 62.5'ini, üretimi bakımından % 45.9'unu oluşturmaktadır. Yağlı tohumlar üretimine ayrılan alan içinde susam ekilen alanın oranı % 90.8'e, yağlı tohumlar üretimi içinde susam üretiminin payı % 7.4'e varmaktadır.

Yağlı tohumlar ve yumru bitkiler üretiminin iller arasındaki dağılımı da değişkenlik göstermektedir:

Yağlı tohumlar içinde susam Diyarbakır dışında her ilde egemen ürün niteliği taşırken, Diyarbakır'da ayçiçeği yaygın biçimde yetiştirilmektedir.

Yumru bitkilerden soğan her ilde yetiştirilirken, üç ille sınırlı olan patates, ekiliş ve üretim içinde çok sınırlı bir düzeyde kalmaktadır.

Bölgede genel olarak tarla ürünleri üretimi yapılmakla birlikte, üretim verimliliği görece düşüktür (Bkz. Çizelge 6.14).

Türkiye geneliyle karşılaştırıldığında, Bölgedeki ortalama verimliliğin, tütün, pamuk ve soğan dışında Türkiye ortalamasının altında kaldığı anlaşılmaktadır. Bölgedeki kuru tarım koşulları bu düşük verimliliğin başlıca sorumlusudur. Ancak, sözkonusu verim düşüklüğü salt sulama yetersizliğiyle açıklanabilecek boyutta değildir.

Düşük verimlilikte, sulamanın yanısıra verim artırıcı öteki girdilerin yetersizliği ve üretim tekniğine ilişkin sorunların da önemli bir rol oynadığı anlaşılmaktadır.

Tarla ürünleri dışında kalan tarımsal üretime gelince, Bölge bağ-bahçe ürünleri ve sebzeçilik bakımından sınırlı bir üretim düzeyindedir (Bkz. Çizelge 6.15).

Bağ-bahçe ürünleri üretiminde Bölgenin Türkiye içindeki payı, yumuşak çekirdeklielerde % 1.0, taş çekirdeklielerde % 1.5, sert kabuklularda % 6.5'tir. Sert kabuklular içinde antep fıstığının önemli bir yeri vardır. Bu ürün toplam 36.338 tonla sert kabuklu meyve üretiminin % 67.9'unu oluşturmaktadır.

Üzümsü meyvelerin Türkiye geneline oranı % 17.7'ye yükselirken, toplam 68.130 hektarlık alanda yapılan sebze üretiminin payı % 7.9'da kalmaktadır.

GAP Bölgesi, hayvancılığın yaygın bir ekonomik etkinlik niteliği taşıdığı ve bu nedenle yem bitkileri üretiminin özel önem ka-

Çizelge 6.14
Başlıca Tarla Ürünlerinin Verimleri (kg/ha)

İller	Buğday	Arpa	Nohut	Mercimek	Tütün	Pamuk	Susam	Ayçiçeği	Soğan	Patates
Adıyaman	1.372	1.199	1.038	676	744	849	164	-	25.953	14.589
Diyarbakır	1.151	1.354	2.292	406	1.451	850	255	648	18.365	17.228
Gaziantep	956	951	752	536	3.640	883	428	-	21.350	-
Mardin	915	869	554	468	2.033	834	585	-	11.872	13.367
Şanlıurfa	990	852	924	622	-	1.073	270	675	12.328	-
Siirt	1.245	1.298	838	565	1.488	983	802	-	17.642	-
Bölge	1.053	1.013	799	439	1.008	953	269	651	20.098	15.972
Türkiye Verimi	1.759	1.351	858	526	948	851	381	1.630	17.215	21.711
Bölge Üretimi	1.099.837	614.248	106.460	315.559	36.300	124.383	16.399	3.845	170.877	12.858
Türkiye'ye Oranı (%)	6.8	13.6	15.5	98.6	13.3	20.1	44.3	0.3	12.6	0.3

(DİE, TYÜ, 1989)

Çizelge 6.15

Bağ-Bahçe Ürünleri Üretimi (Ton)

	Yumuşak Çekirdekli	Taş Çekirdekli	Sert Kabuklu	Üzümsü Meyveler	Toplam	Sebzeler	
						Alan (ha)	Üretim
Adıyaman	2.854	2.079	7.729	84.954	97.616	5.031	79.900
Diyarbakır	4.705	2.913	6.897	106.066	120.581	24.064	421.650
Gaziantep	1.245	7.388	11.730	300.757	321.120	11.006	168.517
Mardin	1.450	3.394	2.719	124.475	130.038	15.082	249.064
Şanlıurfa	101	1.590	18.226	77.436	97.353	12.066	266.614
Siirt	13.302	7.240	6.231	3.371	30.144	881	28.047
Bölge	23.657	24.604	53.532	697.059	798.852	68.130	1.213.792
Türkiye	2.369.000	1.680.000	822.000	3.940.000	8.811.000	610.203	15.281.830
Türkiye'ye Oranı	1.0	1.5	6.5	17.7	9.1	11.2	7.9

(DİE, TYÜ, 1989)

zandığı bir bölgedir. Ancak Bölgede "mera" otlamacılığının egemen olması nedeniyle yem bitkileri üretimi çok sınırlı bir düzeydedir.

Çizelge 6.16 Bölge illerinde yem bitkileri üretiminin düzeyini Türkiye genelile karşılaştırarak sergilemektedir.

Çizelge 6.16
Yem Bitkileri Üretimi (1989)

İller	Alan (ha)	Fiğ Üretim Ton		Alan (ha)	Yonca Üretim Ton		Korunga Üretim Ton		
		Yeşil Ot	Kuru Ot		Yeşil Ot	Kuru Ot	Alan (ha)	Yeşil Ot	Kuru Ot
Adıyaman	23	71	25	419	4.895	-	-	-	-
Diyarbakır	181	-	304	1.196	4.721	4.494	46	59	141
Gaziantep	497	-	-	-	-	-	-	-	-
Mardin	15	-	-	-	-	-	-	-	-
Şanlıurfa	3	5	-	110	-	1.275	-	-	-
Siirt	53	513	-	-	-	-	-	-	-
Bölge	772	589	329	1.725	9.616	5.769	46	59	141
Türkiye	257.000	260.303	263.645	194.000	1.704.030	1.080.012	96.420	256.207	225.893

(DİE, TYÜ, 1989)

Topluca özetlenecek olursa, GAP Bölgesinde 2.760.778 hektarlık bir alanda (toplam işlenen alanın % 89.6'sında) tarla ürünleri üretilmekte ve bu alanın % 90.6'sında tahıl ve baklagillerden dört ürün yetiştirilmektedir. Bu ürünlerin toplam tarla ürünleri üretimi içinde dörtte üçlük bir payı vardır.

Toplam işlenen alan içindeki oranı % 10.8'de kalan bir alanda bağ, bahçe ürünleri yetiştirilirken, % 2.2'lik bir alanda sebze üretimi yapılmaktadır.

Kısacası, Bölgenin ürün deseni, kuru tarım koşullarında üretilen ürünlere dayalı olarak oluşmuştur. Tahılla baklagillerin egemen olduğu bir yapı gösterir.

Bölgede sulu tarımı yaygınlaştırmayı amaçlayan GAP, herşeyden önce Bölgenin ürün deseninde yapısal değişiklik öngörmüştür.

Master Plan'a göre GAP Bölgesinde tam sulamanın gerçekleşmesi durumunda bugünkü ürün deseni ve ürün yoğunluğu aşağıdaki biçimde değişmeye uğrayacaktır (Bkz. Çizelge 6.17):

Çizelge 6.17

GAP Bölgesinde Bugünkü ve Sulama Sonrası
Ürün Deseni ve Ürün Yoğunluğu

Ürünler	Bugünkü (1986) Ürün Yoğunluğu (%) (Toplam Alana Oranı)	Sulama Sonrası Ürün Yoğunluğu (%) (Toplam Alana Oranı)
Tarla ürünleri	72.5	48
Endüstri bitkileri	4.7	41
Sebzeler ve pamuk	2.8	25
Çok yıllık bitkiler	10.5	20
Nadas	9.5*	-
Toplam	100.0	
Ürün Yoğunluğu	90.5	134

(MP, C.3-Çiz.A.2/C.2-Çiz.3.2)

Görüldüğü gibi, GAP, Bölgenin ürün yoğunluğunu artırarak ürün desenine yeni bir yapı kazandırmayı amaçlayan bir projedir. Bu yapısal değişme, nadas alana son verirken, ürün deseninde tarla ürünlerine ayrılan alanın birim verimliliğinin artırılarak daralmasını ve başta pamuk olmak üzere endüstri bitkileri, sebzeler ve çok yıllık bitkiler tarımının olabildiğince yaygınlaşmasını sağlayacaktır.

* 1986 yılında nadasa bırakılan toprağın tüm tarımsal (ekili-dikili) alana oranı, Adıyaman'da % 2.7, Diyarbakır'da % 13.2, Gaziantep'te % 0.4, Mardin'de % 7.2, Şanlıurfa'da % 12.4, Siirt'te % 12.1'dir. 1980 Genel Tarım Sayımı sonuçlarına göre, nadasa ve dinlendirmeye bırakılan alanın, tüm ekili dikili alana oranı % 35.7, ekilebilir alana oranı % 37.1, ekili tarla alanına oranı, % 59.4'tür (DiE, GTS, 1980).

Master Plan'a göre, Bölgede uygulanagelen ve gelecekte uygulanacak olan ürün deseni içinde egemen ürünler tahıl, baklagiller ve pamuktur. Bu ürün deseni üç ürün grubunun yaygınlaştırılmasıyla çeşitlendirilecektir.

Yaygınlaşabilecek ürünler, öncelikle yağlı tohumlar (susam, yerfıstığı, mısır, soya fasulyesi, ayçiçeği, kolza ve aspir)dır. İkinci grup ürünlerse, meyve ve sebzelerdir. Çeşitlilik sorgum vb. gibi yeni stratejik ürünlerin ekimiyle de artırılabilir. Yaygınlaşması öngörülen üçüncü ürün grubuysa yem bitkileri ve yemelik baklagillerdir.

Bu üç grubun geliştirilmesi, sulanan alanda ürün çeşitliliğini ve bitki yoğunluğunu artıracaktır.

Sulu tarımda ürün nöbeti konusunda Plan, kışın nadasa bırakılan yada hasatı erken yapılabilen (kışlık sebzeler, yağ bitkileri yada baklagiller gibi) ürünlerin yetiştirildiği alanlarda pamuk ekilmesini ögütlemektedir (MP., C.2-Çiz.3.6-3.7).

Tarımda gerçekleşecek bu yeni ürün deseniyle 2005 yılında belli ürünlerde ulaşılması beklenen tarımsal üretim düzeyi aşağıdaki çizelgede gösterilmiştir:

Çizelge 6.17

2005 Yılında Beklenen Tarımsal Üretim Düzeyi

Üretim	Üretim (Ton) (1985)	(Alternatif B/C)	Artış (1985=100)
		Üretim (Ton) (2005)	
Buğday	1748.8	3270.0	187
Arpa	1103.8	1624.6	147
Pamuk	160.6	477.8	197
Sebze	1289.4	2205.9	171
Ay çiçeği	5.5	91.1	1656
Soya Fasulyesi	-	158.0	-
Susam	18.3	70.3	384

(MP, C.3-Çiz. A.42)

2005 yılı için öngörülen bu üretim düzeyine erişilmesi durumunda, Bölgenin endüstri bitkileri ağırlıklı olarak çeşitlenmiş tarımsal ürünleri ve artan tarımsal üretim hacmiyle bir dışsattım üssü olması beklenmektedir (GAP İB, Faaliyet Raporu, 1991, 6).

Tarımsal Üretim Zamanlaması

Bölgede tarımsal üretim evreleri (ekim ve hasat) iklim koşullarına göre zamanlanır.

Bölgede, iklim coğrafi konuma göre kimi değişmeler göstermekle birlikte, genel olarak yazlar sıcak ve kurak, kışlar serin ve yağışlıdır. Ancak, iklim koşulları, illerin coğrafi konumuna ve topoğrafik yapısına göre kimi değişmeler gösterir. Adıyaman, Diyarbakır ve Mardin de kara iklimi egemenken, Gaziantep, Şanlıurfa ve Siirt'de yazlar sıcak ve kurak geçmekle birlikte, kışlar serin yada ılıktır.

Bu iklim koşullarıyla bağlantılı olarak kışlık ekim (yalnızca tahıl ekimi) (Eylül) Ekim-Kasım aylarında, yazlık ekim (tahıl, baklagil, yem bitkileri, endüstri bitkileri, yağlı tohumlar, sebzeler) Nisan-Mayıs aylarında yapılır. Kışlık ekilen tahılların hasadı genellikle Haziran-Temmuz (Ağustos), yazlık ekilen ürünlerin hasadıysa ürün çeşidine göre Ağustos-Eylül-Ekim aylarına rastlar.⁽¹⁾

Bitkisel Ürün Yetiştirme Yöntemleri

Açıklandığı üzere GAP Bölgesi, nadaslı kuru tarımın egemen olduğu bir bölgedir. Tarla tarımının yapıldığı toplam 2.750.675 hektarlık alanın ancak 68.690 hektarında nadasız kuru tarım yapılabilmekte, başka bir deyişle, tarla tarımı içinde nadaslı kuru tarımın oranı % 93.1'e varmaktadır.

Ekim nöbetinin yaygın olduğu Bölgede araya nadas girmek üzere nöbetleşe aynı yada değişik ürünlerin ekildiği gözlenmektedir. Buğday-nadas-buğday, buğday-nadas-mercimek ekim nöbetleri yaygın olup buğdayın yerini arpa da alabilmektedir. Bölgenin kuzey kesimlerinde ürün

(1) Bu tablodan kimi ayrımlar gösteren iller ve yöreler vardır. Mardin'in düzlük (ova) ve dağlık yörelerinde, yükseklikten doğan ısı farkı, ekim ve hasat zamanlarında değişkenliğe yol açar. Hasat dönemi ova köylerinde erken, dağ köylerinde daha geçtir.

çeşitliliği artmakta ve (bostan, susam, tütün gibi) yazlık tarla bitkileri de düşük oranlarda ekim nöbetine girmektedir.

Tarla tarımı yapılan alanın % 4.4'ünü oluşturan (121.126 ha) sulu alanda yetiştirilen baş ürün pamuktur. Bu alanlarda yeryer buğday ekimi varsa da genelde-Çukurova'da olduğu gibi-ardarda pamuk ekimi yaygındır.

Görüldüğü gibi, Bölgenin sulanabilir geniş toprak varlığına ve elverişli iklim etkenlerine karşın, tarımsal üretim henüz egemen biçimde yaygın (ekstansif) tarıma dayalıdır.

GAP'nin tam gerçekleşmesi durumunda bile, Bölgede kuru tarımın önemli ölçüde süreceleceği, öte yandan denetimsiz uygulanması durumunda sulu tarıma bağlı kimi sorunların doğacağı beklenmektedir.

Kuru tarım alanlarında, halen uygulanmakta olan kışlık buğday-kışlık mercimek sisteminin ve giderek azalmak üzere kışlık buğday-nadas sisteminin uygulanması olanaklıdır. Ancak yapılan araştırmalar, Bölgede en umut verici ekim nöbetinin, buğday-mercimek, buğday-fiğ ve buğday-ayçiçeği olduğunu göstermiştir. Ardarda buğday yada arpa-buğday gibi ekim nöbetlerinin iyi sonuç vermediği gözlenmiştir.

Bölgenin asıl buğday türü olan makarnalık (topbaş) buğday çeşitlerinin ekilişi çok azalmış ve süne zararlısından korunmak amacıyla erkenci ekmeclik buğday çeşiti (floransa) ekimi yaygınlaşmıştır. Makarnalık buğdayın kurak bölgelerde daha nitelikli ürünler vermesi ve Bölgenin kış sıcaklığının bir risk oluşturması nedeniyle sulanmayan kesimlerde bu buğday çeşidine ağırlık verilmesi önerilmektedir.

Sulanan alanlar için önerilen, herşeyden önce toprağın dağılımını, parsellerin biçimlendirilmesini, ekim oranlarının (tarla bitkileri-çayır, otlak oranının) saptanmasını ve ekim nöbetinin planlanmasını içeren bir üretim planlamasıdır.

Herşeyden önce, gerek GAP Bölgesi, gerekse Türkiye tahıl üretimindeki payı çok düşük (% 5) olan çeltik, mısır ve darı gibi sıcak iklim tahıllarının verim potansiyelleri çok yüksek olduğu için Bölgede sulu tahıl alanının çeltik ve mısır tarımına ayrılması öngörülmektedir. Ülkenin ve Bölgenin gereksindiği darı (sorgum), suluda yüksek verim getirdiği için sulu alanda yer verilmesi gereken bir ürün sayılmaktadır.

Yemelik baklagil üretiminde Türkiye'nin önde gelen Bölgesi olan GAP Bölgesinde kolayca yetiştirilebilecek olan bakla ve bezelye dahil baklagillerin ekim nöbetindeki önemi anlaşıldıkça, gerek baklagillerin, gerekse sonraki bitkilerin verimlerinde önemli artışlar beklenmektedir.

Sulu tarım alanlarında buğday ve arpa gibi serin iklim tahıllarının sulanma gereksinimleri fazla değildir. Saçak köklü olan bu tahılların sulanan alanlarda ekim nöbetine sokulması, toprağın alt katlarında biriken suyun kurutulması ve tuzluluğun önlenmesi bakımından salık verilmektedir. Genel olarak tahıl ve baklagil bitkilerin üstüste ekiminden kaçınılması öğütlenmektedir. Baklagil bitkilerden asıl beklenen kendisinden sonra ekilebilecek bitkilere uygun toprak bırakmasıdır. Bu nedenle, ekim nöbeti seçiminde yemelik yada yemlik baklagillere mutlaka yer verilmesi önerilmektedir. Buğday ve arpa için önerilen uygun ve olanaklı ön bitkilerin başında pamuk ve soya gelmektedir.

Bölgede ikinci ürün yetiştirme olanakları da vardır. Sulanan alanlarda ana ürün olarak buğday, arpa, çeltik, ikinci ürün olarak susam, ayçiçeği, mısır, sorgum vb. gibi bitkiler yetiştirilebilir.

Genel bir kural olarak Güneydoğu Anadolu Bölgesi'nde ekim nöbetinin seçilmesinde sıcaklık etkeninin gözönüne alınması ve yetiştirilecek bitkilerin çiçeklenme ve dölllenme döneminde yüksek sıcaklık şokuna uğratılmaması önemle vurgulanmıştır (Geçit, 1986, 133-137).

Endüstri bitkilerinin, hemen tümüyle sanayi hammaddesi olarak kullanılması ve birim alanda verimlerinin ve dolayısıyla sağladıkları gelirin yüksek olması nedeniyle bitkisel ürünler içinde ayrı bir yeri vardır. Hemen tümü çapa bitkisi olan ve yazlık olarak yetiştirilen bu bitkiler, daha çok girdi ve işgücü kullanan ve yine çoğu sulu tarım koşullarında yetiştirildiğinde ekonomik olan bitkilerdir.

GAP Bölgesinin sulu tarıma açılması, özellikle endüstri bitkileri üretimine açılmasını sağlayan bir gelişmedir. GAP uygulamasında endüstri bitkilerinin ekim nöbetindeki yerinin gelişmiş tarımın oransal dağılım ölçüleri uyarınca % 30-35 oranında olması öngörülmüştür.

Endüstri bitkileri arasında dış pazarlar için önemi olan ürünler, tarım ürünleri dışsattımında birinci sırada yer alan pamuk olmak üzere, pancar, ayçiçeği, susam, yer fıstığı ve soya'dır.

GAP Bölgesinde 1960'lı yıllarda hızlı bir artış gösteren endüstri bitkileri üretimi içinde pamuk özel bir yer almış, ancak 1970'li yılların ortalarından başlayarak-pamuk tarımı yapılacak alanların son sınırına yaklaşmasından ötürü-artış hızı düşmüştür.

Bölgenin ekolojik (iklim-toprak) koşullarının nitelikli pamuk üretimi için çok elverişli olduğu gerekçesiyle pamuğun sulu alanda-yaklaşık % 30'luk bir kesimde-birinci ürün olarak yetiştirilmesi, ikinci ürün olarak yem bitkileri yada şeker pancarı ekilmesi önerilmiştir.

Ancak (yaygın biçimde uygulandığı üzere) pamuğun ardarda her yıl yetiştirilmeye dayanıklı bir bitki olmasına karşın, bu uygulamanın hastalık ve zararlıların artmasına ve toprağın çoraklaşmasına neden olacağı gerekçesiyle uygun bir ekim nöbeti gerektirdiğine dikkat çekilmiştir.

Pamuğun yanısıra, eskiden beri ekilegelen susamla birlikte yer fıstığı, ayçiçeği, soya vb. gibi endüstri bitkilerinin Bölgede sulu tarımın gelişmesiyle birlikte ekim alanları gelişecek ürünler olması beklenmektedir (Er, 1986, 145-153).

Tarımsal Teknoloji

Modern tarımın önkoşullarından olan tarımsal mekanizasyonun Bölgede yeterli düzeye ulaştığını savunmak güçtür.

Bölgedeki seçilmiş tarımsal araç ve makinaların sayısı ve illere göre dağılımı Çizelge 6.19'da verilmiştir.

Çizelgeden gözlenebileceği gibi, Bölgede başta karasaban olmak üzere geleneksel tarım araç ve gereçleri henüz yaygın biçimde kullanılmakta ve tarımsal makina ve donanımdan yararlanma oranı çok sınırlı bir düzeyde kalmaktadır.

Türkiye'deki karasabanın % 14.5'i gibi önemli bir oranı GAP Bölgesinde kullanılmakta, Bölgenin biçer-döğür sayısı içindeki payı % 4.4'de, traktör sayısı içindeki payıysa % 4.7'de kalmaktadır.

Tarım araç ve makinaların 100 ha. başına düşen sayılarının Türkiye geneliyle karşılaştırılması, Bölgenin tarımsal teknoloji kullanma düzeyini sergileyici sonuçlar vermektedir. Türkiye'deki tarla topraklarının % 14.7'sini kapsayan Bölge birim alan başına düşen araç ve makina sayısı bakımından yalnızca karasabanda Türkiye ortalamasının üzerindedir. Bölgede Türkiye ortalamasının altında değer veren araç ve gereçlerden başta gelenleri pulluk ve traktördür.

Sözgelimi, 1989 yılı için 100 ha. başına traktör sayısı 3.6'yken bu oran GAP Bölgesi için 0.9'dur. Başka bir deyişle, Türkiye genelinde traktör başına düşen tarla alanı 27.9 hektarken, Bölgede yaklaşık üç katı, 87.7 hektardır.

Bölgede mekanizasyonun düşük düzeyde olmasının başlıca nedeni kuşkusuz egemen olan kuru tarım sisteminin sulu tarım kadar yüksek mekanizasyona gereksinme duymamasıdır. Makinalaşmanın yetersizliğinde rol oynayan öteki nedenlerse, toprakların çok parçalı oluşu, toprak mülkiyet dağılımındaki dengesizlik ve kredi darboğazlarıdır.

Çizelge 6.19
Seçilmiş Tarımsal Araç-Gereçler (1989)

İller	Karasaban	Hayvan Pulluğu	Döven	Traktör Pulluğu	Harman Makinası	Bıçer-Döğür	Traktör
Adıyaman	7.189	553	2.591	4.539	-	3	4.723
Diyarbakır	6.642	2.016	3.974	5.674	1.325	123	6.040
Gaziantep	7.010	590	3.800	7.252	447	13	8.322
Mardin	37.214	3.090	3.913	2.733	1.122	174	4.633
Şanlıurfa	9.788	1.375	4.865	4.045	1.449	163	5.820
Siirt	8.449	628	2.637	1.885	964	34	1.937
Bölge	76.292	8.252	21.780	26.128	5.307	510	31.475
Türkiye	524.899	576.523	342.542	622.468	135.086	11.551	672.845
Türkiye'ye Oranı (%)	14.5	1.4	6.3	4.2	3.9	4.4	4.7

(DİE, TYÜ, 1989)

Türkiye genelinde oldukça yaygın olan örgütlü traktör ve makina kiralama hizmetleri, Bölgede sözkonusu değildir. GAP alanında traktör ve öteki makineler, genellikle aynı köydeki öteki çiftçilerden kiralanmaktadır. Hasat döneminin kısa, ekili alanın çok geniş olması, özellikle mercimek hasatında sorunlara yol açmaktadır.

Bölgeden bölgeye kiralanan biçerlerle yapılan hasat ürünlere zarar verip tane yitirimlerine neden olurken, elle yapılan hasat pahalı ve zaman alıcı olmaktadır.

Tarımsal Girdiler

Tohumluk

Üretim ve verimlilikte önemli bir payı olan tohumluğun GAP Bölgesinde yeterli nitelik ve nicelikte karşılandığını söylemek zordur.

Sözgelimi 1985 yılında dağıtılan buğday ve arpa tohumluğunun gerekli miktarı karşılama oranlarına bakıldığında, GAP illeri için karşılama oranının Türkiye genelinin çok altında kaldığı gözlenmektedir.

Gerçekten anılan yılda buğday tohumluğunda Türkiye için % 46 olan karşılama oranı Bölge için % 19, arpa tohumluğundaysa % 19'a karşılık % 2 oranındadır.⁽¹⁾ (MP., C.3-A9 ve Geçit, 1986, 124-125).

Yapılan saptamalara göre, GAP Bölgesinde başta buğday ve arpada olmak üzere tohumluk dağıtımı gereksinmeyi karşılamamakta, çiftçilerin çoğu-şeker pancarı ve pamuk dışında-kendi ürünlerini tohum olarak kullanmaktadır. Bunun sonucu da, düşük nitelikli tohum kullanmaya bağlı verim düşüklüğüdür.

Gübre

Bölgenin yine verim artırıcı girdilerinden biri olan gübre kullanımından da yeterince yararlanmadığı saptanmaktadır.

(1) Karşılama oranı, dekara 20 kg tohumluk kullanılması ve beş yılda bir tohumluk değiştirilmesi gerektiği ölçüsüne göre hesaplanmıştır.

Sözgelimi 1985 yılında Türkiye'de kullanılan ticari gübre-4.7 milyon tonu azotlu, 3.4 milyon tonu fosforlu, 63 bin tonu potaslı olmak üzere-8.2 milyon tondur. Toplam miktarın % 7.3'ünün kullanıldığı GAP illerindeyse, gübre çeşitlerinin kullanılma oranı, azotluda % 8.0, fosforluda % 6.5, potaslıda % 2.5'dur.

Bölgede kullanılan gübrenin % 63.5'ini azotlu, % 36.2'sini fosforlu, % 0.3'ünü potaslı gübreler oluşturmaktadır. Yaygın biçimde tahıl üretiminin yapıldığı Bölgede, özellikle fosforlu gübre kullanımı yetersiz düzeydedir.

Özetlemek gerekirse, hektar başına gübre tüketimi Türkiye için 299 kg iken, GAP illeri için 195 kg.'dır. Yörede yetiştirilmekte olan ürün çeşitlerinde ticari gübre kullanımıysa, tahılda 138 kg, pamukta 393 kg, mercimekte 100 kg olup, bu miktarlar ortalama gübre tüketiminin çok altındadır (Geçit ve Diğerleri, 1986, 126).

Öte yandan gübre tüketiminin iller arasında dengeli bir dağılım göstermediği, sırasıyla Şanlıurfa, Diyarbakır ve Gaziantep'in kullanılan toplam gübrenin % 70'ini tükettiği anlaşılmaktadır.

Son zamanlara kadar dağıtımı devlet tekelinde olan gübre, fiyatlarının hükümetçe belirlenmesine ve subvansiyona karşın, Bölgede yeterince kullanılan bir girdi değildir.

Master Plan, hedeflediği tarımsal üretim düzeyine ulaşmak üzere sulama yanında gübre kullanımının da yaygınlaşmasını ve ekili alan başına (ha) toplam gübre tüketiminin 2005 yılına kadar 195 kg'dan 772 kg'a yükselmesini öngörmüştür.

Tarımsal Savaşım (ilaçlama)

Bölgede-verimi % 20 oranında etkileyen-tarımsal savaşımın da fazla yaygın olmadığı gözlenmektedir. Oysa, GAP Bölgesi zaman zaman kimi zararlıların saldırısına uğramakta ve önemli ürün yitimleriyle karşılaşmaktadır.

Bölgede yapılan tarımsal savaşımında dönüm başına tahılda 40 gr. ilaç düşmekte olup, bu değer Türkiye ortalaması olan dönüm başına 100 gr.'ın çok altında kalmaktadır (Aksoy ve Diğerleri, 1986, 54).

Zararlılara karşı bitkilerin korunması, çiftçinin olduğu kadar ilgili kamu kuruluşlarının sorumluluğundadır.

Kredi

Tarımsal araç ve donanım finansmanının ve tarımsal yatırımın ana kaynağı olan kredi, GAP Bölgesinin yeterince yararlanamadığı girdiler arasındadır.

Ülkemizde tarımsal girdi sağlamak üzere kredi veren kuruluşlar, T.C. Ziraat Bankası ve Tarım Kredi Kooperatifleridir. Banka sistemi içinde tek tarımsal kredi kuruluşu olan Ziraat Bankası'yla karşılaştırıldığında, Kredi Kooperatiflerinin çiftçiyi kredilendirme olanakları çok sınırlıdır.

Tarımsal girdiler için görece düşük faiz uygulayan Ziraat Bankası'nın kredileri, kısa dönemli işletme (çevirme) kredileri, orta dönemli makina ve donanım kredileri ve orta-uzun dönemli yatırım kredilerinden oluşmaktadır.

Kısa dönemli üretim kredileri basit bir ürün-bütçe analizi yada birim üretim maliyet hesabı esas alınarak verilmekte, yatırım kredileri ayrıntılı proje ve fizibilite çalışmalarını gerektirmektedir.

Ancak GAP Bölgesinin yapısal özelliklerine bağlı olarak doğrudan Ziraat Bankası'ndan kaynaklanan kredilerden çok düşük düzeyde yararlandığı saptanmaktadır.

Tarım Kredi Kooperatifleriye çiftçilere kendi kaynakları ve Ziraat Bankası kaynaklarından kısa ve orta dönemli kredi sağlayan kuruluşlardır. Bunun yanı sıra, üyelerinin tarımsal girdi, makina ve donanım gereksinmelerini aynı olarak karşılar. Kimi yörelerde çiftçiden

ürün satın alıp işleyerek, tohumluk olarak dağıtan Tarım Kredi Kooperatifleri, hasattan önce gerekli girdileri karşılayabilmesi için üyelerine avans ödemesinde bulunur.

GAP Bölgesi, öteki alanlarda olduğu gibi kooperatifçilik alanında da yeterince örgütlenmediği için, bu kredi kaynağından da sınırlı bir ölçüde yararlanabilmektedir.

Türkiye'de genelinde tarım işletmelerinin % 40'ını temsil eden yaklaşık 1.5 milyon ortağın örgütlendiği 2474 tarım kredi kooperatifi varken, tüm GAP Bölgesindeki tarım kredi kooperatifi sayısı yalnızca 84'dür.

Anılan kaynaklara ek olarak Dünya Bankası tarafından sağlanan Tarımsal Kredi Proje paketinden Diyarbakır, Mardin ve Şanlıurfa illeri, başlıca nadas alanların daraltılması ve ikinci ürün tarımının geliştirilmesi amacıyla yararlanmaktaysa da bu kredinin kapsam ve tutarına sınırlı kaldığı anlaşılmaktadır.

Özetle, Bölgede kullanılan kredi olanaklarının gereksinmeyi karşılamaktan çok uzak olduğu bir gerçektir.* Bu nedenle, Bölge işletmeleri, girdi gereksinmesini geniş ölçüde kişilere borçlanarak karşılamaktadır. Bölgede yapılan saptamalar, işletmelerin sırasıyla şahsa, bankaya, devlete ve kooperatife borçlu olduğunu göstermektedir (Bülbül, 1986, 517).

Hayvancılık

GAP Bölgesinde hayvancılığın tarımsal etkinlikler içinde önemli bir yeri vardır. Başka bir deyişle hayvancılık, bitkisel üretimle birlikte ana tarımsal etkinlikler içinde yer alır.

Güneydoğu Anadolu Bölgesi, hayvancılık potansiyeli açısından önde gelen bir bölgedir. Hayvancılık özellikle küçükbaş hayvancılığa

* Bölge için özel önemi olan tarımsal kredi ve kooperatifçilik konusu ayrı başlıklar altında ele alınmıştır.

dayalıdır. Bölge hayvancılığının bir başka özelliği de mera otlatmacılığına dayalı olup, yem besiciliğinin sınırlı bir düzeyde kalmasıdır (Aksoy ve Diğerleri, 1986, 55).

İkinci planda kalan büyükbaş hayvan yetiştiriciliği içinde en önemli dalı sığır yetiştiriciliği oluşturur. Genel olarak tüm ülkede olduğu gibi, Güneydoğu Anadolu'da sığır yetiştiriciliği de hemen tümüyle meraya dayanmaktadır (Düzgüneş ve Diğerleri, 345).

Bölgedeki meralar ülkedeki toplam mera alanlarının % 11'ine karşılık olan yaklaşık 2.4 milyon hektardır. Ancak, 587 hektarlık bir alanı kaplayan çayırılık alanlar ülkedeki toplam çayırılık alanların % 0.4'ü dolaylarındadır.

Bölgenin iklim koşulları ve sosyo-kültürel gelenekleri konar-göçer hayvan yetiştiriciliğinin ağır basmasına yol açtığından küçükbaş hayvan (koyun-keçi) yetiştiriciliği bölgeye egemen olmuştur (MP., C.2, Çiz. A-8).

GAP Bölgesinin hayvan varlığı Çizelge 6.20'de verilmiştir:

Çizelge 6.20
Hayvan Varlığı (1989)

İller	Koyun	Keçi	Sığır	Manda	Tek Toynaklılar
Adıyaman	434.840	226.730	111.741	15	32.610
Diyarbakır	1.059.840	351.820	361.968	8.821	55.870
Gaziantep	403.770	237.330	34.240	275	19.730
Mardin	842.820	380.720	102.854	229	65.560
Şanlıurfa	1.847.640	323.720	138.369	250	40.110
Siirt	932.950	475.580	92.203	433	35.790
Bölge	5.521.860	1.995.900	841.375	10.023	249.670
Türkiye	43.647.600	11.942.000	12.446.428	428.458	1.841.000
Bölge/ Türkiye	12.7	16.7	6.8	2.3	13.7

(DİE, TYÜ, 1989)

Görüldüğü gibi, GAP Bölgesi 5.5 milyon koyunla -Türkiye'deki koyun varlığının % 12.7'sine, yaklaşık 2 milyon-her cins-keçiyle, keçi varlığının % 16.7'sine sahiptir.

Buna karşılık, büyükbaş hayvanlardan sığır (841 binle), ülkedeki tüm sığırların % 6.8'ini, manda (10 binle) % 2.3'ünü oluşturmaktadır.

Binek ve yük hayvanı olarak kullanılan tek toynaklılarda (at, eşek, katır, deve) Bölgenin payı % 13.7'ye yükselmektedir.

Hayvan varlığının Bölge içindeki dağılımı aynı deseni izlemekle birlikte bu varlığın illere dağılımında kimi anlamlı ayrımlar gözlenmektedir. Küçükbaş hayvanlardan koyun varlığı bakımından % 33.5'le Şanlıurfa ve % 19.2'yle Diyarbakır başta gelirken, Adıyaman (% 7.9) ve Gaziantep (% 7.3'le) son sırada yer almakta, keçi varlığında Siirt (% 23.8) ve Mardin (% 19.1) öncelik alırken Gaziantep (% 11.9) ve Adıyaman (% 11.4) yine son iki ili oluşturmaktadır.

Sığır varlığı bakımından Diyarbakır en yüksek orana (% 43.0) ulaşırken Gaziantep en düşük düzeyde (% 4.1) kalmaktadır.

Hayvansal Üretim

Hayvansal ürünler içinde başta geleni, kırmızı ettir. Çizelge 6.21'den görüleceği gibi, Bölgede her cinsten kesilen hayvan sayısı 1.243 binle Türkiye genelinin % 8.1'ini oluşturmaktadır. Buna karşılık et üretimi % 6.2'lik bir paya sahiptir.

Çizelge 6.21

Kesilen Hayvan Sayısı ve Et Üretimi (1989)

İller	Kesilen Hayvan Sayısı (Baş)	Et Üretimi (Ton)
Adıyaman	118.340	2.655
Diyarbakır	319.100	9.760
Gaziantep	165.930	4.115
Mardin	228.750	6.055
Şanlıurfa	254.320	7.605
Siirt	155.290	3.380
Bölge	1.241.730	33.570
Türkiye	15.385.060	544.395
Bölge/Türkiye	8.1	6.2

(DİE, TYÜ, 1989)

Öte yandan, kümes hayvancılığı ürünlerinden yumurta, 256.216 tonla düşük bir üretim düzeyinde (Türkiye genelinin % 3.6'sında) kalırken, arıcılık kovan sayısı (62.789) ve bal üretimiyle (487 ton) Türkiye üretiminin ancak % 2.0 ve % 1.2'sini oluşturmaktadır.

Kısacası, Bölgede hayvansal üretim geniş ölçüde küçük ve büyükbaş hayvan üretimine ve ürünlere dayalıdır.

Süt verimiyse, değişik hayvan ırklarına göre büyük ayrımlar göstermekte, sığırdan melez ırklar için 3.500 kg/yıl'dan yerli ırklar için 700 kg/yıl'a kadar değişmekte, koyun ve keçilerdeyse 40-70 kg/yıl dolaylarında kalmaktadır. GAP Bölgesinde 1987 yılında üretilen toplam süt miktarı 409 bin tondur. Bölgesel süt üretiminin dörtte üçü kadarı üreticiler tarafından tüketilmekte, kalanı pazarlanmaktadır.

Yaygın hayvan yetiştirme yöntemi şöyledir:

Aile işletmelerinin sahip olduğu sığırlar bir araya getirilerek bir sürü oluşturulur. Sabahki süt sağımından sonra bu sürü orta malı meralarda otlatılır ve yeniden sağılmak üzere ait oldukları hanelere dağıtılır. Daha sonra, genellikle saman, arpa ve yem verilerek beslenmeleri tamamlanır. Koyunlarsa, genellikle Ocak-Mart ayları arasında kuzular, yaz ayları boyunca yaylalardaki meralarda otlatılır. Kırpılma ve sağılma işlemleri de bu aylarda yapılır. Kıl tiftik ve Ankara keçileri de aynı konar-göçer hayvancılık çerçevesinde yer alır.

Hayvan varlığı genel olarak yerli ırklara dayalıdır. Yapay tohumlama çalışmaları Bölgenin dağınık yerleşim yapısı, yetiştirme konusundaki bilgi yetersizliği, özendirme eksikliği ve tesis yetersizliği nedeniyle sınırlı kalmaktadır.

Yapay tohumlamanın olmadığı yada yetersiz kaldığı yerlerde damızlık boğa barınakları kurulmuşsa da, doğal tohumlama uygulamaları da yeterince etkili olamamıştır.

Hayvan hastalıklarının denetimi de yetersiz kalmaktadır. Özellikle sınır ötesi göçebe hareketleri nedeniyle yaygınlaşan hayvan hastalıkları hayvan varlığı için tehdit oluşturmaktadır.

Hayvan ve hayvan ürünlerinin pazarlanmasına gelince, Bölgede iki tür hayvan pazarı vardır. Bunlar, belediyelerce düzenlenen ve haftanın belirli günlerinde kurulan hayvan pazarlarıyla, haftanın her günü açık olan hayvan borsalarıdır.

Hayvan ürünleri pazarlama tesisleriyse, EBK'nun et kombinaları, mandıralar, soğuk depolama ve öteki işleme tesisleridir.

Süt üretiminin yaklaşık dörtte üçü mandıralar aracılığıyla pazarlanır. Mandıralar, beyaz peynir ve tereyağ üretiminin yapıldığı küçük işletmelerdir.

Soğuk depolar yada soğutuculu araçlar gibi et pazarlama tesis araçları EBK ve özel girişimcilerce sağlanmaktadır.

Hayvan yetiştiriciliğinin sorunlarına gelince, bunlardan büyükbaş hayvancılığa ilişkin sorunların ilki ve en önemlisi hayvancılığın mera otlatmacılığına dayalı ve bağımlı olmasıdır.

Ancak, meralar sığırların gereksinmesini karşılayacak verimlilikte olmadığı için, hem hayvanlar yeterince beslenmemekte, hem de meralar bozulmaktadır. Yem üreticiliğinin gelişmemiş olması, meracılığın yaygınlaşmasına yol açarken, sığır yetiştiriciliğinin yoğunlaşmasını (entansifleşmesini) önlemektedir.

Gerçekten, Bölgede hayvan besleme, ilkel düzeyde olup, daha çok mera ve anız otlatmasına dayalı olarak yürütülmektedir. Devlet işletmeleri dışında yeşil yem bitkisi üreten, yoncaı tanıyan hayvan işletmesi yok denecek kadar azdır (Akyıldız ve Diğerleri, 1986, 406).

Hayvancılığın gelişmesi yolunda önemli engellerden biri de, Bölgenin gelişmemiş olmasına bağlı olarak, hayvancılığın kapalı (pazara yeterince açılmamış) bir ekonomi içinde yapılmasıdır.

Bütün bunlara bağlı olarak Bölgede hayvancılığın genelinde olduğu gibi, büyükbaş yetiştiriciliğinde de verim düşüktür.

Gerçi Bölgedeki büyükbaş (ve küçükbaş) hayvanların süt verimi en yüksek yerli ırk olmaları bu sorunu bir ölçüde hafifletmekteyse de, ticari üreticiliğin yaygınlaşması durumunda verimliliğin önemini artıracığı kuşkusuzdur.

GAP uygulamasıyla belirecek gelişmelerin hayvansal ürünlere olan talebi artırırken, Bölgenin üretim yapısı ve hayvan deseninde de önemli değişmelere yol açacağı kestirilmektedir.

Sulama etkinliklerinin yoğunlaşmasıyla mera olarak kullanılan alanların önemli ölçüde azalması ve Bölgenin hayvansal üretiminde önemli bir yeri olan koyun ve keçi yetiştiriciliğinin bugünkü etkinliğini yitirmesi beklenmektedir. Bu gelişmelerle yörede sığırın hayvansal üretimdeki önemi artarken, yem bitkileri ve yonca üretimine ayrılan alanların genişlemesiyle sığır yetiştiriciliğini destekleyecek kaba yem üretimi gerçekleştirilebilecektir.

Sığır yetiştiriciliğinin ensantifleşmesiyle sığır varlığının iyileşip sayıca artacağı, süt sığırcılığı başta olmak üzere hayvan ürünleri üretiminin ve verimliliğinin yükseleceği umulmaktadır (Düzgüneş ve Diğerleri, 1986, 349-356).

Küçükbaş hayvancılığın sorunlarına gelince, bunlar genel olarak hayvancılığa ilişkin olduğu gibi, koyun-keçi yetiştiriciliğe özgü sorunlardır.

Güneydoğu Anadolu Bölgesi'nde meraların genel niteliği ve sulama olanaklarının yetersizliği, meraya dayalı ekstansif koyun ve keçiciliğin yaygınlaşmasına neden olmuştur. Bölgenin kuzeyindeki "yaz meraları"yla güneyindeki "kış meraları" arasında yoğun bir hayvan hare-

keti vardır. Ayrıca canlı hayvan kaçakçılığı hayvan hareketlerini daha da hızlandırmaktadır. Meraların büyük çoğunluğu zayıf bir bitki örtüsüne sahip olup, aşırı düzeyde kullanılmaktadır.

Koyun ve keçi yetiştiriciliği küçük aile işletmeleri içinde örgütlenmiştir. İşletmelerin % 80 kadarı, 10-50 başlık sürülere sahip işletmelerden oluşmuştur.

Entansif tarım yapan işletmelerde, sulamanın da sağlayacağı olanaklarla süt sığırcılığı gelişirken, büyükbaş hayvan yetiştiriciliği -kapsamı daralmakla birlikte-entansifleşecektir. Koyun ve keçiye olan iç ve dış talebin süregelmesi, küçükbaş hayvancılığın da yapısal değişmelere uğrayarak yeni bir örgütlenmeye dönüşmesini gerektirecektir. Bu dönüşüm sırasında yerli ırkların iyileştirilmesinin sağlanması, döl ve süt veriminin artırılması birincil önem taşıyan konulardır (Elçin ve Diğerleri, 1986, 369-375).

GAP uygulamasıyla bitkisel ürünlerde olduğu gibi, hayvan ürünlerinde de sığrama sayılabilecek üretim artışlarının olması öngörülmektedir.

Sözgelimi 1986'da Bölgede 409.394 ton olan süt üretiminin 2005 yılında % 306'lık, 65.267 ton olan et üretiminin % 249'luk bir artış göstereceği hesaplanmıştır (MP., C.3, Çiz.A.6-Çiz.A.42).

Otlak Varlığı

Bölgenin tarımsal ekonomisi içinde hayvancılık önemli bir yer almakla birlikte, hayvan besiciliğinin başlıca kaynağı olan otlak (mera) ve çayırılık alan varlığı bakımından olanakları sınırlıdır. Bölgedeki meralar, yaklaşık 2.4 milyon hektarla ülkedeki otlak alanların % 11'ini oluştururken, çayırılık alanlar ülkedeki toplam çayırılık alanların ancak % 0.4'ü kadardır.

Mera otlatmacılığının yaygın olduğu Bölgede, otlak varlığının aşırı otlatma nedeniyle giderek nitelik yitirdiği ve ormanlık alanların aleyhine genişlediği saptanmaktadır.

Bu nedenlerle, otlaklar üzerindeki ağır baskıyı hafifletmek üzere hayvancılığın entansifleşmesine ve yem besiciliğinin geliştirilmesine gerek vardır.

Orman Varlığı

GAP Bölgesinin toplam yüzölçümünün 14.933 km²'si-yaklaşık beşte biri-ağaçlık ve çalılıklarla kaplıdır. Ancak, bu alan içinde orman varlığı son derece sınırlı bir düzeydedir.

Köy Hizmetleri Genel Müdürlüğü'nün sınıflamasına göre, gerçek orman alanı 604 km² (60.401 ha) dır.⁽¹⁾ Geri kalan funda ve çalılıklarla kaplı alan, "enerji ormanları" olarak nitelendirilmiştir.

Yapılan saptamalar, yetersiz olan orman kaynaklarının giderek nitelik yitirdiğini göstermektedir. Bu durum, su ve rüzgar erozyonunun artmasına ve odun veriminin giderek düşmesine neden olmaktadır.

Orman kaynaklarının azalmasına yol açan başlıca nedenler, yaygın otlatma, yakacak odun için ağaç kesimi, tarım topraklarının orman aleyhine genişlemesidir.

GAP Bölgesinin orman varlığı, yakacak odun gereksinmesinin % 47'sini, endüstriyel kereste talebinin % 25'ini karşılayacak düzeydedir.

Bu durum, Bölgede ormancılığın geliştirilmesi gereğini açıkça ortaya koymaktadır.

Bu amaçla, öncelikle düşük nitelikli enerji ormanlarının uygun bir orman işletmeciliğiyle verimli enerji ormanlarına dönüştürülmesi gerekmektedir.

Gerçek orman alanınının 2005 yılına kadar 47.916 hektardan 68.338 hektara çıkarılması, Bölgenin endüstriyel kereste bakımından % 36'lık bir yeterlik oranına ulaşmasını sağlayacaktır.

(1) Orman Genel Müdürlüğü'nün 1986 yılı saptamalarına göre gerçek orman alanı 479 km² dir.

Bu arada, erozyona karşı bir önlem olarak tarla içi ağaçlandırma da büyük önem taşımaktadır. Rüzgar ve erozyon kontrolü için gerekli asgari ağaç örtüsü, sulanabilir toprağın % 5'inin ağaçlandırılmasını gerektirmektedir. Kararlı büyüme seçeneğine göre GAP'yle 1.1 milyon hektarlık bir alanın sulu tarıma ekleneceği hesaba katıldığında, 62.000 hektarlık alanın ağaçlandırılması gerektiği ortaya çıkmaktadır.

Orman kalkınmasının gerçekleştirilmesi, ormancılığı geliştirme planlaması yanında halkla kurulacak işbirliğine bağlıdır. Geçimlik tarımın egemen olduğu bir çevrede, ormanın toplumsal ve ekonomik değerini korumak ve ormancılık programlarını başarıyla uygulamak zordur. GAP'nin yürürlüğe konması, üretken kapasitelerin gelişmesine bağlı olarak orman varlığına karşı daha duyarlı olunmasını sağlayacaktır.

Öte yandan GAP uygulamasıyla tarımsal toprakların sulama, dene-timli otlatma ve öteki önlemlerle daha yaygın ve yüksek verimliliğe ulaşması, orman kaynakları üzerindeki baskıyı azaltacaktır (MP., A12-A15).

Buna koşut olarak, işletme bazında ağaçlandırmanın yapılması ve uygun bir ormancılık geliştirme programının uygulamaya konmasıyla Bölgenin orman varlığını geliştirmek olanaklıdır.

Tarımsal Yayım

GAP Bölgesinin sulamaya ve ürün çeşitlenmesine bağlı olarak tarımsal teknikler, teknoloji ve üretim örgütlenmesi bakımından önemli değişimlerin eşliğinde bulunduğu açıktır. Yeni teknik ve teknolojilerin, yeni tarımsal uygulama ve üretim yöntemlerinin, yeni bilgi ve deneyimlere, yeni üretim alışkanlıklarına gereksinme gösterdiği açıktır. İşte gereksinilen bu bilgi, deneyim ve alışkanlıkların çiftçiye kazandırılmasını ve en etkin biçimde uygulanmasını sağlamanın yolu tarımsal bilgilendirme ve iletişim, kısacası tarımsal yayımdır.

Tarımsal yayım, en genel tanımıyla, tarımsal kalkınmayı hızlandıran bir araçtır. Daha açık bir anlatımla, uygulanabilir yeni teknolojilerin çiftçilere tanıtılması, teknoloji kullanımının öğretilmesi,

çiftçilerin yeni teknolojiyi benimsemeye güdülenmesi ve kendi üretim koşullarına en uygun teknoloji kullanımına ilişkin bilgi ve beceriyle donatılması etkinliğidir. Bu etkinlik, ilkece ilgili, kamu kurum ve kuruluşları eliyle yürütülen örgütlü bir etkinliktir.

Tarımsal yayımın başarısı, tarımsal araştırmaya bağlı olduğundan, tarımsal yayım araştırmadan ayrılmayacak bir çabadır.

Tarımsal yayım, Tarım ve Köyişleri Bakanlığı'nın ana görevleri arasında yer almıştır. 441 sayılı KHK'nin 2. maddesine göre, Bakanlık, "verimli ve faydalı tarım bilgilerini çiftçi ailelerine benimsetmek ve ülke düzeyinde yaygınlaştırmak amacıyla, tarımsal yayım ve eğitim sistemi ve programlarıyla projelerini hazırlamak, uygulamak, ... tarım yayımı ve eğitimi için her türlü eğitim merkezi gibi tesisleri kurmak, kurslar açmak, bu alanda teknisyen yetiştirmek"le görevlidir.

Tarım ve Köyişleri Bakanlığı'nın tarımsal yayımdan doğrudan sorumlu olan birimi, Teşkilatlanma ve Destekleme Genel Müdürlüğü'dür.

Genel Müdürlüğe, ötekilerin yanısıra, "tarımla ilgili faydalı bilgileri çiftçilere yaymak, örnek çiftçi yetiştirmek amacıyla eğitim program ve projeleri uygulamak" görevi verilmiştir. Bu Genel Müdürlüğün alt birimlerinden olan Yayım Dairesinin görevleriyse;

- Tarım ve kooperatifçilikle ilgili yeni bilgi ve teknikleri çiftçilere benimsetmek amacıyla yayım programları hazırlamak, geliştirmek, hazırlanan çiftçi eğitim ve yayım programlarını inceleyerek uygun görülenlerin uygulanmasını sağlamak,

- İç ve dış kaynaklı projelerin uygulandığı illerdeki hizmetlerin plan ve programlar doğrultusunda Bakanlığın ilgili birimleriyle işbirliği içinde yürütülmesini sağlamak vb. dir.

Türkiye'de tarımsal yayım hizmetlerinin yeniden düzenlenmesi ve etkinleştirilmesi amacıyla, Dünya Bankası destekli bir proje uygulamaya konmuştur:

1985 yılından başlayarak uygulanan "Tarımsal Yayım ve Uygulamalı Araştırma Projesi (TYUAP)" bugün Bölge illerinin tümünü kapsamaktadır.⁽¹⁾

Araştırma kuruluşlarıyla yayım örgütü ve uygulayıcı üreticiler arasında organik bir bağ kurmayı amaçlayan bu Proje, Tarımsal Üretim ve Geliştirme Genel Müdürlüğü'nün eşgüdümünde Merkezden üreticiye il, ilçe ve köyleri kapsayan bir örgütlenme öngörmüştür.

Bu örgütlenmenin temel birimleri Çiftçi Eğitim ve Yayım Şubeleri'dir. İl düzeyinde Tarım İl Müdürlüklerine bağlı olarak kurulan bu şubeler, bir Müdürün başkanlığında yayım planlama ve programlama; bütçe hazırlama ve proje değerlendirme, izleme ve yönetiminden sorumlu 3 yardımcı ve 6 konu uzmanı ziraat mühendisinden oluşmuştur. Bu hizmet, ilçelerde Tarım İlçe Müdürlükleri yapısı içinde ilçe yayım mühendisi, köy gruplarındaysa ziraat teknisyenleri eliyle yürütülmektedir.

TYUAP örgütlenme modeline göre, yayım hizmetlerinin, tarımsal işletmelere ulaşabilmek amacıyla-ürün bazında-kuru tarım alanlarında 550, sulu tarım koşullarında 250 çiftçi ailesine bir köy grubu teknisyeninin (KGT) hizmet sunmasını sağlayacak biçimde örgütlenmesi öngörülmüştür.⁽²⁾ Buna karşın, bugün uygulamada bu hizmet, 10 köylük bir gruba bir ziraat teknisyeni düşecek biçimde yürütülmektedir. Merkezi bir köye yerleştirilen KGT, oturmakta olduğu köyle birlikte çevresindeki köylerin çiftçilerine bilgi ulaştırmakla yükümlüdür. KGT'lerinin başlıca görevleri, çiftçilerin sorun ve gereksinmelerini yerinde saptayarak çözümlayici ve üretim artırıcı eğitim ve yayım hizmetlerini yürütmektir.

(1) Başlangıçta uygulama süresi 6 yıl olarak belirlenen bu Projenin kapsamının genişletilerek gelecekte tüm ülkeye yaygınlaştırılması planlanmıştır. Bu plan uyarınca, Projenin 18 ili kapsayan ve 1989 yılında başlayan 1. Aşaması-uzatmayla-1993 Temmuzunda sona erecektir. GAP Bölgesinde yer alan illerden, 1. Aşamanın kapsamına girenler Mardin, Diyarbakır ve Şanlıurfa'dır. 1990 yılında başlayan ve 1997'ye kadar sürecek olan 2. Aşama, GAP Bölgesinin öteki illeri de dahil, 21 ili kapsamaktadır.

(2) Köy gruplarını oluşturan çiftçi aile sayısı sonradan suluda 850'ye, kuruda 1950'ye çıkarılmıştır.

KGT, tarımsal etkinliklerin en az olduğu mevsimde çiftçileri yeni üretim dönemine hazırlamak, çiftçi işletmelerini dolaşmak, o mevsimde yürütülen tarımsal etkinliklere ilişkin bilgileri iletmek ve uygulamaya eylemli olarak katılmakla görevlidir. Buna göre, bir tarım teknisyeninin haftada en az 8, en çok 20 çiftçi işletmesini dolaşması planlanmıştır.

TYUAP'nin uygulama alanında kimi olumlu gelişmeler sağladığı bir gerçektir.

Yapılan izleme ve değerlendirme sonuçlarına göre, sözgelimi 1984 yılı baz alındığında 1988 yılında Türkiye genelinde 100'den 124'e çıkan tarımsal üretim değeri TYUAP dışı illerde 123'de kalırken TYUAP illerinde 126'ya yükselmiştir.

Ancak, yine yerinde yapılan saptamalar, TYUAP'nin yeterli bir etkinliğe kavuşmadığını göstermektedir. Bunun başlıca nedenleri, yayım elemanlarının nicelik ve nitelikçe yetersizliği alanda yeterli süre hizmet vermeyişleri, hizmet içi eğitime gereken önemin verilmeyişi ve gerekli alt yapı, donanım, araç ve gereç eksikliğidir.

Tarımsal Katma Değer

GAP Bölgesinde ekonomik bakımdan etkin nüfusun % 70.8'ini kapsayan tarım kesiminin Bölgede yaratılan katma değere (GSBH) olan katkısı çok sınırlıdır.

1985 fiyatlarıyla toplam olarak tarımın payı GSBH içinde %39.6; Türkiye tarımının katma değeri içindeki payı % 9.0'dır.

Alt kesimler bakımından incelendiğinde, yaratılan tarımsal katma değerlerin hemen tümüyle bitkisel üretim ve hayvancılık kesiminde gerçekleştiği, ormancılık ve balıkçılığın GSBH içindeki oranının % 1.0'de kaldığı anlaşılmaktadır.

Buna karşılık, etkin nüfusun % 8.5'inin istihdam edildiği endüstride-inşaat dahil-yaratılan katma değer, Bölgenin gayrisafi hasılası içindeki payı, % 24.1'dir. Hizmetler kesimininse, istihdamdaki payı % 20.7'yken, katma değerdeki payı % 36.3'tür.

Tarımsal katma değer illere dağılımına bakıldığında, ilk sıraları % 24.0'le Şanlıurfa ve % 22.0'yle Diyarbakır'ın aldığı, Mardin (% 19.2) ve Gaziantep (% 17.7) arada yer alırken, Adıyaman (% 9.8) ve Siirt (% 7.3)'in katma değeri en düşük iller olduğu anlaşılmaktadır (MP., C.2, Çiz.2.4).

Düşük Gelir

Kırsal yapının bütün bu özelliklerinin karşılığı, tarımda ortalama gelir düzeyinin düşüklüğü ve tarımsal gelirlerin bölüşülmesinde derin bir ayrılaşmanın belirmesidir.

Tarıma egemen olan düşük verimlilik, sonunda düşük bir gelir düzeyinde yansımaları bulmuş ve tarımsal işletmecilik çiftçi ailelerin geniş bir kesimine ortalamanın altında bir geçim standardı sağlayabilmiştir. (1)

Herşeyden önce, ulusal gelirin ekonomik kesimlere dağılımı tarım kesiminin aleyhindedir. Sözelimi 1990'da nüfusun % 40.1'ini kapsayan tarım kesiminin GSYİH içindeki payı, cari fiyatlarla % 17.4, sabit fiyatlarla % 16.8'dir. Üstelik bu oran, zaman içinde düşme eğilimindedir. Başka bir deyişle, 1990'da Türkiye genelinde kişi başına gelir 6.9 milyon TL yken, tarım kesiminde bu değer ortalama 2 milyon TL dir (DİE, İstatistik Yıllığı, 1990).

1983'e göre 1990 yılında tarım kesiminin GSYİH'daki payı cari fiyatlarla % 2.3, sabit fiyatlarla % 4.3 oranında gerilemiştir. Başka bir deyişle, tarım kesimi giderek yoksullaşma sürecindedir. Öte yandan tarım kesiminin ulusal gelirden aldığı pay düşük olduğu gibi, çiftçi aileler arasındaki dağılımı da büyük bir dengesizlik göstermektedir. Sözelimi 1973'de yapılan bir hesaplama göre, çiftçi ailelerden dü-

(1) Bölgede üretilen başlıca ürünlerin birim başına net gelirleri, İşletme Gider ve Geliri başlıklı EK Çizelgede verilmiştir (Bkz. s. 203)

şük gelirli % 28.5'lik bir kesimin toplam tarımsal gelirden ancak % 3.6 oranında pay almasına karşılık, yüksek gelirli % 2.4'lük kesimin tarımsal gelirin % 22.6'sını elde ettiği anlaşılmaktadır. Tüm kesimler açısından bakıldığında, küçük üreticiler, özellikle topraksız ve az topraklı çiftçiler, gelirden en düşük pay alan kesimlerdir.

GAP Bölgesinde kişi başına gelir, Türkiye ortalamasının altında yer aldığı gibi, gelir dağılımı ülke genelinden daha da bozuktur. Gerçekten 1991'de Bölgede kişi başına düşen gelir, Türkiye ortalamasının yarıdan azına karşılık olmak üzere 4.2 milyon TL. sıdır.⁽¹⁾ Bu gelirin tarım kesiminde yarıya düştüğü kestirilebilir. Öte yandan, toprak mülkiyeti ve gelir dağılımının en dengesiz bir tablo sunduğu Bölgede geniş bir kesimin bu değerlerin çok altında bir gelir düzeyinde olduğu kuşkusuzdur.

Eksik Çalışma ve Gizli İşsizlik

Kır kesiminde nüfus hızla artarken, tarımsal toprakların son sınırına ulaşması, tarımsal teknoloji ve girdi yetersizliği gibi etkenlere bağlı olarak tarımsal verimlilik ve gelir düşüklüğü, nüfus itici güçlerin işlemesine elverişli koşulları hazırlamıştır.

Tarımın bu yapısal özelliği, somut karşılığını herşeyden önce nüfusun toprak üzerinde yığılması anlamına gelen eksik çalışma (düşük istihdam) olayında bulunmuştur.

Tarımsal işletmelerde verimliliği belirleyen insangücü ve sermaye etkenlerinin karşılaştırılması, tarım kesiminde eksik çalışma sorunu yaratan bir işgücü fazlalığının bulunduğunu göstermektedir.

Sözgelimi 1990 yılında tarımdaki işgücü fazlası 468 bindir.⁽²⁾

(1) 1992 fiyatlarıyla GAP Bölgesinde kişi başına gelir, Türkiye genelinin % 45'ine karşılık olmak üzere 8.077 bin TL'dir (GAP İdaresi Başkanlığı, GAP Projesi, 1992)

(2) Bu sayıya 131 binlik açık işsizler eklendiğinde, tarımdaki açık ve gizli işsizlerin sayısı 599 bin, tarımda çalışanlara (9.965 bin) oranıysa % 3.1'dir (DİE, Hanehalkı ve İşgücü Anketi, 1990). Türkiye genelinde eksik çalışanların sayısı 1.446 bin, oranı %6.8, işsiz olanların sayısı 1.572 bin, oranıysa % 7.4'tür. 20 bin ve daha az nüfuslu yerleşim yerleri "kır" olarak tanımlandığında, 1990 yılında kentlerde işsizlik oranı % 7.2'yken, kırdaki % 4.8'dir (DİE, Aynı Kaynak, Çiz.A).

Tarımda eksik çalışmanın ilk nedeni, üretimin çeşitlenmemiş olmasına bağlı olarak üretim uğraşlarının yılın belli mevsimlerine yada aylarına yığılmasıdır.

Tarımsal kültürün çeşitlenmemiş olması yada işletmelerin mutlak çoğunluğunun tek ekilişle yetinmesi nedeniyle çoğunlukla tarla ürünleri üreten ortalama çiftçi, yılda yaklaşık 95 gün boştur.

Ancak tarımda düşük çalışmanın temel kaynağı, nüfus yığılmasıdır. Bu kesimde işgücünün öteki üretim etkenlerine oranla fazla oluşu, işgücü verimliliğinin düşüklüğünü dile getiren bir gizli işsizliğe yol açmaktadır. Bunun başlıca kanıtı, teknolojik gelişmeler sonucu işgücünün tarımdan çekilmesiyle toplam üretimde bir düşmenin olmayışıdır. Yapılan hesaplamalardan özellikle ölü mevsimlerde (Mart-Mayıs'ta) tarım kesimindeki gizli işsizlerin Türkiye genelinde sayıca 1.3-3 milyona vardığı anlaşılmaktadır. Eksik çalışma ve gizli işsizliğin, özellikle GAP Bölgesinde büyük boyutlarda olması, nüfusun geniş bir kesimini topraktan kopmaya zorlayan bir etken olarak rol oynamaktadır.

İşte GAP, ana çizgileriyle özetlenen bu tarımsal yapıda köklü dönüşümler öngörmektedir.

Topluca özetlenecek olursa, belli göstergelere göre, 1985-2005 yılları arasında tarımda GAP kalkınmasının vermesi beklenen sonuçlar şunlardır:

Çizelge 6.22

Sulama Sonucu Tarımsal Kalkınma Göstergeleri

Gösterge	1985	2005
Toplam tarım toprağı (bin ha)	3.081	3.389
Tarımda çalışan kişi başına tarım toprağı (ha)	2.84	2.35
Toplam sulanan alan (bin ha)	121	895
Sulanan alanın toplam tarımsal toprağı Oranı (%)	3.9	26.4
Ekili alan başına gübre tüketimi (kg/ha)	195	772
Ekili alan başına traktör sayısı (sayı/1000 ha)	8.3	26.6
Ekili alan başına katma değer (1985=100)	100	197.5
Kırsal nüfus başına katma değer (1985=100)	100	172.4

Tarımsal Krediler

Büyük bir çoğunlukla sermaye yetersizliği ve yatırım güclüğü içinde bulunan tarımsal işletmeler için kredi, tarımsal üretimin geliştirilmesi bir yana, geçimlik üretimde bulunmak için bile temel bir gereksinimdir.

Bununla birlikte, devletçe tarımsal girdilere verilen bir destek olan kredilerin, tutarınca yeterli olmadığı gibi, bölgeler ve işletmeler arasındaki bölüşümündeki dengesizlik, tarımsal işletmelerin geniş bir bölümünü bu olanaktan yoksun bırakmaktadır.

1970'li yıllara ilişkin DPT bulgularına göre, kredi alan yada borçlanan çiftçi aile oranı % 66'dır. Buna göre çiftçi ailelerin üçte biri kredi sisteminin dışındadır. Kredi kullananların (% 28'i banka, % 16'sı kooperatif olmak üzere) ancak % 44'ü örgütlü tarım kredilerinden yararlanabilmekte, % 51'iyse köyden bir kişiye, ağaya yada faizci ve tüccara borçlanarak kredi sağlamaktadır.

Bu saptama, Türkiye tarımında örgütlü kredilerin gereksinmeyi karşılayacak düzeyde olmadığını ve çiftçiyi ağır koşullarla borçlandıran örgütsüz kredi piyasasının geniş bir etkinliğe sahip olduğunu sergilemektedir.

Türkiye'de banka sistemi içinde tarımsal işletmelere doğrudan yada dolaylı olarak kredi sağlayan tek kuruluş Ziraat Bankası'dır. 1980'li yıllarda tarıma açılan toplam kredilerin ortalama % 98'i Ziraat Bankası'ndan kaynaklanmıştır.⁽¹⁾

Ancak, bu Bankanın tarıma açtığı kredi yetersiz olduğu gibi, ülkemizdeki kurumsal kredi sistemi ciddi yapısal sorunlarla yüklüdür.

Gerçekten, herşeyden önce, Ziraat Bankası'ndan kaynaklanan tarımsal kredilerin toplam kredi hacmindeki payı, tarımın kapsadığı iş-

(1) Ziraat Bankası kaynaklarının dağılımında tarımın büyük bir önceliği vardır. 1983 yılı sonuna göre Banka kaynaklarının % 78.3'ü tarıma ayrılmıştır. Günümüze doğru bu oran giderek artmıştır.

gücü ve ulusal gelirdeki payına oranla düşüktür. 1991 yılı sonu bakımından tarım kredilerinin uzmanlık kredileri içindeki payı % 56.3 olmakla birlikte, toplam krediler içindeki payı yalnızca % 13.9'dur. Üstelik bu oran zaman içinde düşme eğiliminde olduğu gibi, gerçek fiyatlarla tutar olarak azalma göstermektedir (Türkiye Bankalar Birliği, 1991, Çiz.16).

Tarımsal krediler Ziraat Bankasınca doğrudan verildiği gibi, kooperatifler eliyle dolaylı olarak da açılmaktadır. Adıgeçen Banka kaynaklarından kredi kullanan başlıca kooperatif kuruluşlar, tarım kredi ve tarım satış kooperatifleridir.

Bilindiği gibi, tarım kredi kooperatifleri, ilkece küçük boyutlu tarım işletmelerini aracı ve tefeciye karşı koruyarak kredi gereksinmelerini karşılamak üzere oluşturulmuş örgütlerdir.

Öz kaynakları çok sınırlı olan bu kooperatiflere doğrudan parasal kaynak sağlayan ana kredi kurumu, Ziraat Bankası'dır. Sözgelimi 1987 yılında Ziraat Bankası aracılığıyla, bu kooperatiflere ayrılan kaynak (plasman), tüm plasmanların % 12.8'idir. Aynı yıllarda kredi kooperatiflerinin öz varlıkları Ziraat Bankasından açılan kredinin ancak % 14.2'si düzeyindedir. Anılan kooperatiflerin banka plasmanı ve öz varlıklarıyla ortaklarına açabileceği kredi hacmi giderek artmakla birlikte, kredi olanaklarının gereksinmelere oranla çok sınırlı kaldığı ve kredi sisteminden yeterli payı alamadığı bir gerçektir. Sözgelimi 1985'de tarım kredi kooperatiflerinin kredi payı, tüm banka kredilerinin % 2.5'idir. Bunun yanısıra, Ziraat Bankası plasmanından kaynaklanan kredi olanağının büyük bir bölümü (1987'de % 86.8'i) kısa süreli kredilerdir. Ayrıca, Türkiye'de genel kredi düzeninin yapısal özelliği, kooperatif kredilerinde de yinelenmektedir.

Ziraat Bankası'ndan geniş ölçüde tarımsal kredi kullanan kooperatiflerden biri de tarım satış kooperatifleridir. Yine bilindiği gibi tarım satış kooperatifleri üreticilerin ürünlerini aracısız pazarlamalarını sağlamak amacıyla kurulmuş olan ve devletin destekleme alımlarına da aracılık eden örgütlerdir.

Yine öz varlıkları çok yetersiz olan bu kooperatifler geniş ölçüde Ziraat Bankası tarafından kaynaklandırılmaktadır. 1987 yılında normal alımlar ve destekleme alımları için Ziraat Bankası'nca ayrılan plasman, Bankanın tüm plasmanlarının % 6.8'idir. Ancak, kooperatifler aracılığıyla tarımsal ürünlerin fiyatlarını düzenlemeyi amaçlayan bu plasmanın gerçekte kredi değil, destekleme fonu olduğu bir gerçektir. Tarım satış kooperatiflerinin sahip olduğu sermaye gücüyle ortaklarının ürününü gereği gibi değerlendirme olanağı bulunduğundan söz etmek güçtür. 1985 yılında bu kooperatiflerin tüm banka kredilerinden aldığı pay % 5.5 düzeyinde kalmıştır.

Ziraat Bankası'nca tarıma açılan kredilerin alt kesimlere dağılımı şöyledir:

Çizelge 6.23

Ziraat Bankası'nca Açılan Tarımsal Kredilerin Alt Kesimlere Dağılımı (1990) (Milyon TL)

Kredi Alt Kesimleri	Yıl İçinde Açılan	Vadesi Gelmemiş	Vadesi Geçen	İşlemlerde Olan	Toplam
Doğrudan Üreticiye	2.255.312	2.711.523	556.287	464.868	5.987.990
Tarım Kredi Kooperatifleri Eliyle Açılan	2.067.692	2.061.183	-	-	4.129.145
Tarım Satış Koop. ve Birliklerine Açılan	1.380.169	7.896.614	-	-	9.276.783
Tohumluk İşletme K.	12.741	40.481	9.739	7.055	70.016
Toplam	5.715.914	12.709.801	566.026	471.923	19.463.664

(DİE, İstatistik Yıllığı, 1990)

Yukarıdaki çizelgeden de anlaşıldığına göre, 1990 yılında toplam 19.4 trilyona vardığı saptanan tarımsal kredilerin % 47.7'si tarım satış kooperatifleri, % 21.2'si tarım kredi kooperatifleri olmak üzere toplam % 68.9'u kooperatifler eliyle kullanılmıştır. Ziraat Bankası tarafından doğrudan üreticiye verilen kredilerse % 30.7 oranındadır.

Ziraat Bankası tarafından doğrudan verilen kredilerle tarım kredi kooperatiflerince verilenler karşılaştırıldığında, yıl içinde açılanlarla normal hesap niteliğinde (vadesi gelmemiş) olanlar içinde Banka kesiminin ağırlığı süregelmektedir.

Görüldüğü gibi, ilk bakışta yüksek düzeyde olduğu izlenimini veren kredilerin önemli bir kesimi gerçekte kredi değildir. Ziraat Bankasınınca doğrudan verilen kimi kredilerle, tarımsal ürünlerin satın alınması ve fiyat düzenlemeleri amacıyla tarım satış kooperatiflerine ayrılan destekleme kredilerinin gerçekte tarımsal kredi niteliği taşımadığı açıktır. Üstelik zaman içinde tarım kredi kooperatiflerine ayrılan kredi oranı düşerken, tarım satış kooperatiflerinin payı artmaktadır.

Ziraat Bankasınınca doğrudan üreticiye açılan kredilere gelince, bunların büyük ölçüde bitkisel üretim ve hayvancılık kredilerinden oluştuğu görülmektedir (Bkz. Çizelge 6.24):

Çizelge 6.24

Ziraat Bankası Tarafından Verilen Tarımsal Krediler (1990)
(Milyon ₺)

Kredi Türü	Yıl İçinde Açılan	Vadesi Gelmemiş	Vadesi Geçen	İzlemeye Olan	Toplam
Bitkisel Üretim K.	908.781	887.699	162.891	123.648	2.083.019
Hayvancılık K.	774.691	913.385	184.131	155.461	2.027.668
Tarımsal End. K.	5.405	33.334	4.506	75.183	118.428
Başka	545.265	679.949	201.003	106.596	1.532.813
Su Ürünleri K.	14.353	39.534	3.755	3.980	61.622
Taksitlendirilen K.	6.817	157.622	-	-	164.439
Toplam	2.255.312	2.711.523	556.286	464.868	5.987.989

(DİE, İstatistik Yıllığı, 1990)

Ziraat Bankası'nın üreticiye doğrudan verdiği krediler içinde -yaklaşık aynı oranlarda olmak üzere-bitkisel üretim kredileriyle hay-

vancılık kredileri-birlikte-toplam kredilerin % 70.3'ünü oluşturmaktadır. Tarımsal endüstri kredilerinin oranıysa % 2.0 düzeyinde kalmaktadır.

Alt kesimler içinde doğrudan üreticiye açılan krediler incelendiğinde, bunların kredi sistemi içinde üçte birlik bir paya sahip olduğu ve tutarı yetersiz olduğu gibi, çoğunlukla kısa süreli işletme (çevirme) kredilerinden oluştuğu anlaşılmaktadır. Orta ve uzun dönemli yatırım kredilerinin düşük bir oranda kalması, işletmeleri üretimi geliştirecek yatırımlarda bulunma olanağından yoksun bırakmaktadır.

Verilere göre 1980'li yıllarda Ziraat Bankasınca doğrudan üreticiye açılan krediler içinde işletme kredilerinin payı ancak beşte birdir. İşletme kredilerinin zaman içinde azaldığı saptanmaktadır. Bu düzeydeki bir kredi kaynağıyla tarımsal işletmeciliğin geliştirilemeyeceği açıktır.

Ayrıca kredi yetersizliği, küçük işletmelere verilen kredinin tüketime yönelmesine, büyük işletmelerdeyse düşük verimlilikte kullanılmasına neden olmaktadır.

Öte yandan, Ziraat Bankasınca kredilere uygulanan faiz oranlarının yüksekliği, kredi talebini sınırladığı gibi, geri ödenmesini zorlaştıran bir etkidir. Gerçekten Eylül 1989 tarihine göre uygulanan faiz oranı kısa dönemli (işletme) kredilerinden⁽¹⁾ 5 milyonun altındaki hayvancılık kredilerinde yıllık % 34, aynı tutardaki bitkisel üretim kredilerinde % 43'dür. 5 milyonu aşan borçlanmalarda kredi faizi, hayvancılıkta % 43, tarımsal üretimde % 50'dir. Buna karşılık, orta ve uzun dönemli (yatırım) kredilerinde⁽²⁾ 20 milyonluk bir limitin altında ve üstündeki borçlanmalar için kısa dönemli kredi limitlerine göre uygulanan faiz oranları söz konusudur. Vadesinde ödenmeyen, başka bir deyişle günü geçen hesaplara gecikme faizi olarak ayrıca 15 puan eklenmektedir. Genel kredi faizlerinden düşük olmakla birlikte, işletme gelirinin de çok düşük olduğu tarım kesimi için ağır sayılabilecek faiz

(1) Kısa dönemli kredilerde süre (vade) en çok iki yıldır.

(2) Uzun dönemli kredilerde süre (vade) en çok yirmi yıldır.

oranları, kredilerin önemli bir kesimiyle geri ödenmeyişinin başlıca nedenlerinden biridir.

Kredi faizlerinin yüksekliği ve ödeme güçlükleri nedeniyle zamanında geri ödenemeyen krediler ortalama % 20 dolaylarında olmuştur. 1990 yılı için bu oran % 17.0'dir.

Ülke genelinde sınırlı olan kredilerin faizleri yüksek olduğu gibi, dağılımları da dengesizdir. Kredi dağılımının dengesizliği herşeyden önce işletmeler arasında sözkonusudur. Gerçi yakın tarihlere ilişkin verilerden kredilerin işletmelere dağılımına ilişkin doğrudan sonuçlar çıkarmak çok güçtür. Ancak, bu konuda kimi kestirmelerde bulunmak olanaklıdır.

Yapılan kredi işlemlerine göre bir kestirme yapıldığında 1980'lerde çiftçi ailelerden % 96'sının kredi gereksinmesi duymakla birlikte en çok % 68'inin tarımsal kredilerden yararlanabildiği anlaşılmaktadır. Aynı çiftçi birden çok türde kredi alabildiğine ve kredilendirme ilkece mal varlığı karşılık gösterilerek yapıldığına göre, kredi kaynaklarının bölüşümünde önemli dengesizliklerin belirdiği kuşkusuzdur.

Ziraat Bankası tarımsal işletmelere maddi inanca karşılığında kredi verdiği için, işletmeler arasındaki büyüklük ve gelir dengesizliği tarımsal kredilerin dağılımına da yansımakta, kredi olanaklarından geniş ölçüde büyük ve varlıklı işletmelerin yararlanmasına yol açmaktadır.

Ziraat Bankası'nın "Tarımsal Krediler İzahnamesi"ne göre, Bankanın tarımsal kredi kullanırken güvence (teminat) olarak aradığı 15 kalem karşılıktan ilk sırada yer alanları; ortak borçluluk ve zincirleme kefalet, taşınmaz mal ipoteği ve-yasal hükümlerin ve ilgili düzenlemelerin elverdiği ölçüde-iş, çift ve irat hayvanlarıyla her türlü tarımsal araç, gereç ve makinanın, toplanmış ve toplanmamış ürünlerle işlenmemiş ürünlerin rehni'dir.

Küçük ve orta tarım işletmelerinin tarımsal üretim işletme ve yatırım kredisi taleplerinin, "en az üç borçlunun ortak borçluluk ve zincirleme kefaleti yada ödeme gücü yerinde en az iki kişinin aynı koşulda borçluya kefil olmaları karşılığında yerine getirilmesine Ziraat Bankası şubeleri yetkilidir."⁽¹⁾

Büyük ve öteki tarımsal işletmelere açılacak kredilerle şube yetkisi üzerindeki kredilere karşılık olmak üzere İzahname'de sayılan güvencelerden yeteri kadar alınmaktadır (T.C. Ziraat Bankası, Tarımsal Krediler İzahnamesi, 23-25).

Ziraat Bankası'nın başta yatırım kredileri ve şube yetkisini (250 milyonu) aşan krediler olmak üzere borçlandırmalarda en sık aradığı güvence, taşınmaz mal güvencesidir.

Kredilerin taşınmaz mal güvencesine bağlanması, küçük işletmelerin kredilerden yeterince yararlanmasını engellediği gibi, toprak ve mal varlığı bakımından yeterince güçlü olan işletmelere ek bir üstünlük sağlayarak toprak mülkiyeti ve tarımsal gelirler arasındaki ayırımı daha da derinleştirmektedir.

Ziraat Bankası, kredi karşılığı ipotek edilen toprağa verimli-lik derecesine göre değişen bir barem uyguladığından, toprağın niteliği de kredi tutarını belirlemede ve düşük nitelikli işletmeler kredilerden yararlanamadıkları için üretimi artırma olanağından yoksun kalmaktadır.

Üstelik henüz ülkemizde tapu-kadastro işlemlerinin tamamlanmamış olması, bir çok işletmenin tapusuzluk nedeniyle ipotek yoluyla kredi olanağından yoksun kalmasına yol açmaktadır.

Kredi sisteminin yapısal sorunlarından biri de-işletmelere olduğu gibi-bölgelere dağılımının da dengesiz olmasıdır. Başka bir deyişle, ülkenin çeşitli bölgelerinin toplam krediler gibi, tarımsal kredilerden aldığı pay dengeli değildir.

(1) Şube yetkisi, 250 milyona kadar olan borçlandırmayla sınırlıdır.

Sözgelimi GAP Bölgesinden 6 ilin içinde yer aldığı 11 ilden oluşmuş bir bölümlenimle Güneydoğu Anadolu Bölgesi'nin 1991 yılı sonuna göre toplam kredilerden aldığı pay % 0.7, tarımsal kredilerden aldığı pay % 1.8'dir (Türkiye Bankalar Birliği, 1991, Çiz.14).

GAP Bölgesinin ülkedeki örgütlü kredi sisteminden yararlanma oranının nüfusuna ve çiftçi aile sayısına göre düşüklüğü, zaman içinde süregelen bir eğilimdir.

Çeşitli yıllarda Ziraat Bankası kredilerinden Bölgeye açılanların illere göre dağılımı aşağıdaki çizelgede verilmiştir (Bkz. Çizelge 6.25):

Çizelge 6.25
Ziraat Bankası Kaynaklı Tarımsal Kredi Tutarları
Cari Fiyatlarla (Milyon ₺)

İller	1985		1990		1991	
	Tutar	Oran	Tutar	Oran	Tutar	Oran
Adıyaman	3.505	0.4	38.415	0.3	62.684	0.3
Diyarbakır	3.015	0.3	28.818	0.2	40.311	0.2
Mardin	4.463	0.5	24.319	0.2	26.449	0.1
Şanlıurfa	7.381	0.8	54.758	0.4	98.765	0.6
Siirt	2.925	0.3	7.147	0.07	5.503	0.03
Batman	-	-	11.513	0.1	13.516	0.07
Şırnak	-	-	2.553	0.02	849	0.004
Bölge	21.289	2.3	167.523	1.3	258.077	1.3
Türkiye	938.869	100.0	12.735.347	100.0	17.932.132	100.0

(DPT, 1992, 180)

Çizelgeden çıkan ilk sonuca göre, GAP Bölgesi-kooperatif aracılığıyla kullanılan krediler dahil-Ziraat Bankası kaynaklı kredilerden en düşük düzeyde yararlanan bölgelerden biridir. Üstelik tarımı kredilendiren tek kuruluş olan Ziraat Bankası kredilerini kullanma olanağının zaman içinde azaldığı, Türkiye genelinde verilen kredilerden Bölgeye düşen payın 1985'de % 2.3'ken, 1990 ve 1991'de % 1.3'e düştüğü saptanmaktadır.

Ziraat Bankası kaynaklı kredilerin 1991 yılı dağılımı incelendiğinde, Bölgenin toplam % 1.3 olan payının iller arasında dengeli bir dağılım göstermediği saptanmaktadır. Verilen kredilerden en büyük payı alan il, % 0.6'yla Şanlıurfa'dır. bunu % 0.3'lük bir payla Adıyaman, % 0.2'yle Diyarbakır izlemektedir. Buna karşılık, Siirt'in kredi payı % 0.03'de kalırken, Şırnak'a verilen tüm tarımsal kredilerin tutarı 849 milyondur. Zaman içinde-Mardin'in payındaki azalma dışında-yaklaşık aynı dağılımın süregeldiği gözlenmektedir.

Türkiye genelinde sınırlı olan tarımsal kredilerden Bölgeye düşen payın bu ölçüde düşük olması, kaynakların kısıtlılığı kadar, kredi koşullarının ağırlığına ve talebin düşüklüğüne de bağlanabilir. Topraksız ailelerin büyük boyutlara vardığı Bölgede ipotek koşuluna bağlı borçlandırma, talebi geniş ölçüde sınırlarken, çoğu geçimlik olan işletmelerin krediyi geri ödeme güçlükleri, krediden yararlanma olanaklarını azaltmaktadır.

Gerçekten verilerden, kredi yoluyla borçlananların bu borçlarını ödemekte güçlük çektiklerini ve bu nedenle önemli kesimiyle yönetsel ve yasal izlemeye uğradıkları anlaşılmaktadır.

GAP kapsamındaki illerde kullanılan kredilerin durumu aşağıda topluca verilmiştir(Bkz. Çizelge 6.26):

Çizelge 6.26
Bölgede Tarımsal Kredilerin Kalanı (1992)
(Milyon ₺)

	Vadesi Gelmemiş	Yönetsel İzleme	Yasal İzleme	Toplam
Kısa Vadeli K.	537.670	330.366	98.118	966.154
Orta ve Uzun Vadeli K.	102.449	58.143	34.829	195.421
Toplam	640.119	388.509	132.947	1.161.575

(Ziraat Bankası Gn.Md.)

Görüldüğü gibi, Haziran 1992 tarihine göre, Bölgeye açılan 1.2 trilyonluk toplam kredinin % 55.0'inin henüz süresi dolmamış normal kre-

di olduğu, buna karşılık % 24.0'ünün yönetsel, % 21.0'ininse yasal izlemeye alınmış kredilerden oluştuğu anlaşılmaktadır. Bu durum, Bölgedeki kredilerin yaklaşık yarısının geri ödeme güçlükleri nedeniyle izleme konusu olduğunu göstermektedir. Orta ve uzun dönemli kredilerde ödeme gücüğü görece artmaktadır. Kısa dönemli kredilerde izleme konusu olan kredi oranı % 44.3'ken, orta ve uzun dönemlilerde bu oranın % 47.6'ya yükseldiğı saptanmaktadır.

Özetle ortalama gelir düzeyi çok düşük olan Bölgenin bu özelliğı kredilerin geri ödenmesini geniş ölçüde önlemektedir. GAP Bölgesindeki illerde verilmiş kredilerin "tahsilat (ödenme)" durumu, Bölgenin kredi borçlarını geri ödeme gücünü sergiler niteliktedir (Bkz. Çizelge 6.27):

Çizelge 6.27
İllerin Tahsilat Oranları (1992)

	Tahsilat Oranı (%)
Adıyaman	75
Diyarbakır	67
Gaziantep	64
Mardin	45
Şanlıurfa	33
Siirt	29
Batman	74
Şırnak	31

(Z.B. GAP Kredileri Müdürlüğü)

Görüldüğü gibi, tahsilat oranının en düşük olduğu iller, genelde tarımsal yapısı en sorunlu ve güçsüz olan illerdir.

Aracılık - Tefecilik

Özellikle GAP Bölgesinde köylü ailelerin çoğunlukla gelirlerinin düşüklüğü ve sermayelerinin yetersizliğı, sermaye malları sağlamak da güçlük çekmeleri ve tasarruf eğilimlerinin zayıflığı nedeniyle, yatırım olanakları çok kısıtlıdır. Bu nedenle tarımsal kredi sistemi, tarım

işletmelerinin büyük çoğunluğu için, girdilerden yararlanabilme ve yatırım yapabilmenin biricik yoludur. Gözlemler, yatırım finansman kaynağı olarak kendi tasarruflarından yararlanan çiftçi aile oranının ancak % 10-25 dolaylarında olduğunu göstermektedir.

Tarımsal kredi olanaklarının yetersizliği ve kredi dağıtım sisteminin bozukluğu, tefecilik denilen ve tarımsal işletmelere yüksek faizle kredi veren bir mekanizmanın doğup gelişmesine yol açmıştır. Örgütlenmemiş kredi piyasası olarak adlandırılan bu sistemde köylünün borçlanma kaynakları, tefeci-tüccar ve büyük toprak sahipleridir.

Çoğunluk gereksinme duyulan durumlarda başvuru bir tüketim kredisi niteliği taşıyan bu borçlanmanın başlıca iki özellik taşıdığı anlaşılmaktadır. Bunlar, tutarca düşük olmaları, buna karşılık faiz oranlarının yüksekliğidir.

Gerçekten işletmeler, üretim sürecinin herhangi bir aşamasında kredi gereksinmesi duyduklarında yada olağandışı harcamalarda bulunmaları durumunda, oranı normal faizlerin birkaç katına kadar çıkabilen bir faizle borçlanmak zorunda kalmaktadırlar. Kimi durumlarda, büyük işletmelere Ziraat Bankasıncı açılan krediler, küçük işletmelerin borçlanma kaynağı olmaktadır. Özellikle düşük faizli işletme (çevirme) kredileri, yüksek faizle para işletmekte olan tüccar ve tefecinin elinde bir finansman aracı olarak rol oynamaktadır.

Tefeciliğin mülksüzleşmeye varan sonuçları bir yana, en sık görülen etkileri, tarımdaki gelir farklılaşmasını artırarak, üretim güçlerini geliştirmekten alıkoymasındır. Tefecilik, genellikle işletmecilik tipine göre değişen ölçülerde, küçük işletmelerin ürün fazlasını elden çıkarmalarına ve tarımsal verimliliği artıracak bir sermaye birikiminde bulunmaları şöyle dursun, giderek yoksullaşmalarına neden olmaktadır.

Türkiye tarımında tefeciliğin yıkıcı etkilerinden payını almayan işletme yok gibidir. Gerçi geçimlik düzeydeki küçük tarım işletmelerinde borçlanmayı karşılayacak bir ürün fazlası sözkonusu olmadığından,

bu işletmecilik için tefecilik etkinlikçe sınırlı kalmaktadır. Ancak bu çerçevede bile çeşitli kılıkklar altında işlerlik kazanmıştır. Burada köylü, ilerde emeğiyle ödemek üzere borçlandırılmaktadır. Alınan borç, ya alacaklının yada üçüncü kişilerin işlerinde çalışılarak ödenmektedir.

Tefecilik, öncelikle, girdi gereksinmesi duyan yoğun tarım kesimlerindeki küçük ve orta işletmecilik üzerinde etkin bir mekanizma olarak belirlemektedir. Bir ölçüde pazara üretim yapan köylü kredi gereksinmesinin ancak küçük bir bölümünü banka yada kooperatiften karşılayabildiği için tüccar ve tefeciye başvurmakta ve çoğu durumda, borçlanma karşılığında ürünlerini düşük bir fiyatla alacaklılara satmak zorunda kalmaktadır. Görüldüğü gibi, tefecilik çoğunluk aracılığıyla birlikte işlemekte ve bedeli-düşük fiyatlarla-peşin olarak ödenen "alivire" satış niteliği kazanmaktadır. Çoğu kez aynı kişi olarak beliren aracı ve tefeci, satış kooperatiflerinin yüksek fiyatlarından köylünün yararlanmasını önleyerek, ucuz fiyatla kapattığı ürünü yüksek fiyatlarla başka alıcılara yada kooperatiflere satarak üreticiyi tarımsal gelirden yoksun bırakmaktadır.

öte yandan, olağan koşullarda ve borçlanma dışı durumlarda da tarımsal ürünlerin değerlendirilmesi amacıyla devletçe sağlanan kolaylıklardan yararlanan çoğunluk aracı ve tefeci olmakta yada yine bu kişiler ürünlerin dağıtım ve pazarlamasını ele geçirerek, yüksek kârlar sağlamaktadır.

Bugün Türkiye'de pazarlama olanaklarının sınırlılığı ve örgütlenme yetersizliği nedeniyle, üreticiyle tüketicinin doğrudan ilişkiye geçemediği bilinmektedir. Bu yüzden, tarımsal ürünlerin pazarlanmasıyla ilgili işler, yüksek bir fiyatla (kârla) aracı denilen bir kategori tarafından yapılmaktadır. Aracı, yaptığı işin karşılığı olarak hem üreticiden, hem de tüketiciden yüksek bir ücret aldığından, kazancı tüketici ve üreticinin yitimi karşılığında çok yüksek olmakta ve giderek güçlenen bu kesim üretici güçlerin gelişmesini önleyici bir rol oynamaktadır.

Tefeci ve aracının, üreticiden sağladığı aşırı kazançlar, tarımda yaratılan ekonomik fazlanın önemli bir kesimini özümleyerek bu alanda sermaye birikimini engellemekte ve yaratılan kaynağın yatırıma değil lüks tüketime yönelmesine olanak sağlamaktadır. Bu nedenle, çoğunluğu düşük verimli küçük birimlerden oluşan tarımsal işletmeler, sermaye birikimi yapamadığı için, üretimi artırıcı yatırımlara girişmemekte, kısacası tüketimdeki gelişmeler üretime aktarılmamaktadır.

Sonuç olarak, kredi sistemindeki bozukluk ve pazarlama ilişkilerinin düzenlenmemiş olması nedeniyle, vergilendirilmeyen bir gelir kaynağı olan tefecilik ve aracılığın kır kesimindeki gelirler ve toplumsal kesimleri arasındaki ayrılaşmayı daha da belirginleştirdiğine kuşku yoktur.

Kooperatifçilik

Kooperatif, en genel tanımıyla, çeşitli ekonomik birimlerin ortak bir amaçla ve eşitlik temeli üzerinde isteğe bağlı (gönüllü) olarak oluşturdukları ekonomik kuruluşlardır.⁽¹⁾ Bu tanımdan anlaşılacağı gibi, ortak ekonomik amaçlar doğrultusunda ve gönüllülük temeli üzerinde kurulan kooperatifler belli bir ekonomik etkinlik alanına özgü değildir.

Öte yandan, kooperatifçilik üreticilerin olduğu kadar, tüketicilerin ekonomik amaçlı örgütlenmelerini de içerir. Ancak, kooperatif, gerek tarihsel kökeni, gerekse bugünkü biçimiyle özellikle tarımsal bir örgütlenme olarak belirmiştir.⁽²⁾

Yine egemen biçimiyle kooperatif, aracılık işlerinin doğrudan üreticiler tarafından yerine getirilmesi amacıyla oluşmuş örgütlerdir.⁽³⁾

(1) Yasalarımızın tanımına göre kooperatif "tüzel kişiliği haiz olmak üzere, ortaklarının belirli ekonomik menfaatlerini ve özellikle meslek ve geçimlerine ait ihtiyaçlarını karşılıklı yardım, dayanışma ve kefalet suretiyle sağlayıp korumak amacıyla gerçek ve kamu tüzel kişileriyle özel idareler, belediyeler, köyler, cemiyetler ve dernekler tarafından kurulan değişik ortaklı ve değişik sermayeli teşekküller"dir (24.4.1969 tarih ve 1163 sayılı Kooperatifler Kanunu).

(2) Kuşkusuz ülkemizde de tarımsal amaçlı olmayan kooperatifler de kurulmuştur. Kentsel etkinlikler alanında oluşan belli başlı kooperatif türleri, Esnaf ve Sanatkarlar Kefalet Kooperatifleri, Küçük Sanat Kooperatifleridir.

1969 tarihli Kooperatifler Kanunu'na kadar Türk Ticaret Kanununun ilgili hükümleri uyarınca bir ticaret ortaklığı gibi kurulan ve şirket hükümlerine göre işleyen bu kooperatiflerden esnaf ve kefalet kooperatifleri, ortakları olan esnaf ve sanatkarların mesleksele etkinliklerinde kullanılacak krediyi sağlamak için "kefil" olmak amacıyla 1951'de kurulmuştur. Bugün sayıları 820'ye varan bu kooperatifler, 26 bölge ve bir merkez birliği içinde örgütlenmekle birlikte, sağladığı küçük ve denetimsiz kredileriyle etkinlikten çok uzak kalmıştır.

Küçük Sanat Kooperatifleri, aynı sanat kolundan küçük sanatkarlar tarafından kuruluş ve işletme kredisi sağlama; ortak üretim, ortak tedarik ve pazarlama amaçlarıyla kurulmuş, ancak gereğince gelişme olanağı bulamamıştır. 1991 sonunda 5 bölge birliği içinde toplanmış 372 sanat ve sanayi kooperatifi vardır (Çağlar, 1991,25).

(3) Türkiye'de tüketicilerin pazar koşulları karşısında çıkarlarını korumak amacıyla örgütlendikleri de olmuştur. Tüketim kooperatifleri düşüncesinin ülkemizde eski bir geçmişi bulunmamakla birlikte, bu tür örgütlenmelerin ilk örnekleri fiyat artışlarının hızlandığı 1970'lerden sonra gözlenmiştir. Ancak sayıları bugün 3.512'ye varmakla birlikte etkin bir gelişme gösteremeyen tüketim kooperatiflerinin 17 birliği vardır.

Daha geniş bir tanımla, tarımsal kooperatifçilik, üreticilerin güçlerini birleştirerek tek başlarına sağlayamayacakları olanaklar yaratmak ve başkaları tarafından yapılan hizmetleri doğrudan yerine getirmek üzere gerçekleştirdikleri gönüllü ortaklıklardır.⁽¹⁾

Tarım kooperatiflerinin kurulmasında rol oynayan temel etken, tarımsal üretimin yapıca zayıflığıdır. Tek başlarına üretimi geliştirici önlemler alamadığı gibi, pazar koşulları karşısında güçsüz durumda olan üreticilerin bireysel olanaklarının sınırını aşmalarına yardımcı olur.

Kooperatifçiliğin üreticilere sağladığı sayısız yararlar vardır. Bunlardan başlıcaları şöyle özetlenebilir:

Kooperatif herşeyden önce, büyük bir çoğunluğuyla sermayesi yetersiz olan tarımsal işletmelerin, ucuz kredi bulmalarını ve kredi kârlarını geri almalarını sağlar.

Kooperatif aracılığıyla üyeler, güçbirliği yoluyla aracıyı ortadan kaldırarak ve pazarda güç kazanarak fiyatlar üzerindeki denetimlerini artırır.

Yine kooperatifçilik, üreticilerin diyasa istemlerine uyma olanaklarını artırarak pazara yönelik üretimi özendirir.

Kaynakları birleştirerek, üyelerin tek başına girişemeyecekleri yatırımlara olanak sağlar.

Üretimin küçük birimler içinde örgütlenmesinin yarattığı sorunları azaltır. Başka bir deyişle, işletmelerin girdilerden ekonomik olarak yararlanmalarını sağladığı gibi, tam kapasiteyle ve düşük maliyetle çalışmalarına olanak tanır.

Çeşitli risklerin paylaşılmasını sağlarken, tarım ürünlerinin spekülasyon konusu olmasını önler.

(1) Uluslararası Kooperatif Birliği tarafından 1966'da geliştirilen anlayışa göre, kooperatifçiliğin ilkeleri, açık üyelik, demokratik denetim, sınırlı faiz, maliyetine hizmet, toplumsal ve siyasal yansızlık, kooperatifçilik eğitiminin geliştirilmesidir.

Üretim tekniğinde gelişmeler yaratarak, ürünün niteliğini yükseltir.

Tüketim ve yatırım kalıplarının olgunlaşmasını ve ekonomik davranışların oluşmasını kolaylaştırır.

Üreticilerin gelirlerini artırarak, çeşitli hizmetlerden yararlanmalarını ve yaşam düzeylerinin yükselmesini sağlar.

Pazarda fiyat düzeyinin düşük belirmesine yol açarak topluma katkıda bulunurken, satın alma gücünü yükselterek öteki toplum kesimlerinin gelişmesinde yardımcı olur.

Üyeler arasında dayanışma, işbirliği ve eşgüdüm anlayışını geliştirerek toplumsallaşma ve demokratikleşmeye katkıda bulunur.

Ekonomik ve siyasal bilinçlenmeyi artırdığı gibi, yerel önderlerin yetişmesine olanak verir.

Bilindiği gibi, özellikle tarımda önemli bir yeri ve işlevi olan kooperatifler içinde en yaygın ve işlevsel olanları Tarım Kredi ve Tarım Satış Kooperatifleridir.

Tarım Kredi Kooperatifleri ve Birliklerini düzenleyen 1581 sayılı yasaya göre, bu kooperatifler, "üreticilerin aralarında ekonomik çıkarlarını korumak ve özellikle meslek ve geçimleriyle ilgili gereksinimleri sağlamak amacıyla karşılıklı yardım ilkesine dayanan ve tüzel kişiliği olan değişir ortaklı, değişir sermayeli kuruluşlar" olarak tanımlanmıştır.

Yasa, kooperatiflerin güçlerini birleştirmeleri amacıyla Bölge ve Merkez Birliği oluşturmalarına olanak tanımıştır. Buna göre, yukarıdaki ilkelere göre kurulan bir yada birkaç il içindeki kooperatifler Bölge Birliklerini, en az 5 bölge birliği de Merkez Birliğini kurar. Yine yasa, kooperatiflerin ve bölge birliklerinin çalışma alanı içinde birden fazla kooperatif ve bölge birliği kurulmasına izin vermemiştir. Yasa bir tarım kredi kooperatifinin kurulması için en az 30 üreticinin bir araya gelmesini öngörmüştür (Çağlar, 1991, 107-109).

Tarım Satış Kooperatifleri ve Birliklerine ilişkin 3186 sayılı yasaya göre, bu kooperatifler, yine üreticilerin, karşılıklı yardım, dayanışma ve kefalet yoluyla mesleksi çalışmalarıyla ilgili gereksinmelerini sağlamak, ürünlerini daha iyi koşullarda değerlendirmek ve ekonomik çıkarlarını korumak amacıyla aralarında kurdukları sınırlı sorumlu, değişir ortaklı ve değişir sermayeli tüzelkişiliklerdir.

Bir tarım satış kooperatifinin kurulabilmesi için en az 10 üreticinin, Tarım Satış Kooperatifleri Birliğinin kurulabilmesi içinse en az 3 tarım satış kooperatifinin bir araya gelmesi koşulu aranır (Çağlar, 1991, 45).

Anlaşılabacağı üzere, kooperatifleri düzenleyen yasalar, üreticilerin gerek kredi, gerekse satış konularında çıkarlarını korumaları ve güçlerini birleştirmelerini sağlamak amacıyla gönüllü olarak bir araya gelmeleri anlayışına dayalıdır.

Ancak, genel olarak Türkiye'de yeterince güçlü olmayan kooperatifleşme eğilimi, Bölgede daha da düşüktür. Bölge, öteki sivil örgütlenme alanlarında olduğu gibi, kooperatifçilik alanında da sınırlı düzeyde örgütlenmiştir. Bunda, ortak çıkarlar doğrultusunda kooperatif ve benzeri örgütlenmeler için ciddi bir engel oluşturan sermaye yetersizliği kadar, örgütlenmemiş geleneksel toplum anlayışının önemli bir rol oynadığına kuşku yoktur.

Bölgede sayıları çok az olan tarımsal amaçlı kooperatiflerin dağılımı Çizelge 6.28'de verilmiştir.

Görüldüğü gibi, Bölgede ülke genelinin % 3.4'ünü oluşturan 84 tarım kredi, yine Türkiye genelinin % 2.4'üne karşılık olan 10 tarım satış kooperatifi vardır. Bölgenin Türkiye'deki çiftçi ailelerden aldığı payın çok altında kalan bu oranlar, tarım kesiminde örgütlenme eğiliminin düşüklüğünü açıkça göstermektedir.

Çizelge 6.28
İllere Göre Tarım Kredi ve Tarım Satış
Kooperatifleri (1991)

	Kooperatif Türü	
	Tarım Kredi K.	Tarım Satış K.
Adıyaman	14	1
Diyarbakır	6	-
Gaziantep	32	5
Mardin	5	1
Şanlıurfa	25	3
Siirt	1	-
Batman	1	-
Şırnak	-	-
Bölge	84	10
Türkiye	2474	421
Bölge/Türkiye	3.4	2.4

(Türk Kooperatifçilik Kurumu)

Kooperatifler arasında güçbirliğini sağlayan Bölge Birliklerine gelince, Bölgede 1 Tarım Kredi Bölge Birliği, 1 Tarım Satış Kooperatifleri Birliğinin bulunduğu görülmektedir. Tarım Kredi Kooperatifleri Gaziantep Bölge Birliği, Bölge illerinden Gaziantep, Şanlıurfa ve Adıyaman'daki kooperatiflerin birliğidir. Bu birlik içinde (Kahramanmaraş da dahil) 4 il, 26 ilçe ve 71 köyde kurulmuş toplam 100 kooperatif örgütlenmiştir. Bölge illerinden Diyarbakır, Mardin, Siirt ve Batman'daki kooperatifler 10 ili kapsayan Malatya Bölge Birliğinde bir araya gelmiştir (Çağlar, 1992, 105).

Bölgedeki Tarım Satış Kooperatifleri Birliği'yse, merkezi Gaziantep'de olan ve 22 kooperatifin bağlı olduğu Güneydoğu Birlik'dir. Bu Birliğin pazarlama konusu olan ürünleri, baklagiller, antep fıstığı, çekirdekli kuru üzüm ve zeytinyağıdır (Çağlar, 1992, 38).

Türkiye geneline oranla daha düşük bir kooperatifleşme eğiliminde olan Bölgede, kooperatifçilik sorunları daha ciddi boyutlarda yaşanmaktadır.

Köy Kalkınma Kooperatifleri

Tarımsal amaçlı kooperatifler içinde sayıca en kalabalık olanı Köy Kalkınma Kooperatifleridir. Bunlar, köy kalkınmasını gerçekleştirmek işleviyle Türk Ticaret Yasası hükümlerine göre çok amaçlı olarak kurulmuştur. Amaçları, köy alt yapı yatırımlarını yapmak, ortaklaşa yöntemlerle tarımsal girdileri sağlamak, ürün işleme kuruluşları oluşturmak ve kredi-sigorta vb. gibi işlemlerde bulunmaktır.

Bu kooperatiflerin-onaylanmış bir projeyi yürürlüğe koymaları koşuluyla-yurt dışına işçi göndermede aracı olarak kullanılmaları sayılarını artırmıştır. Böylelikle, 1965'de sayıları 119'ken, 1970'de 1657'ye, 1976'daysa 8320'ye çıkmıştır. Ancak, yurt dışına işçi göçü durduktan sonra, çoğunluğu işlevsiz kalan bu kooperatiflerin sayısı 1991'de 3602'ye düşmüştür.

Bugün 1163 sayılı Kooperatifler Kanunu'na göre çalışan ve ortaklarının katılım paylarının yanısıra kamu kaynaklarından kredi sağlayan bu kooperatiflerin küçük bir kesimi çalışır durumdadır.

Köy Kalkınma Kooperatiflerinin ana amacından saptırılmış olması, kendilerinden beklenen yararı sağlamalarına engel olmuştur. 1988 yılında yürürlüğe giren 3476 sayılı yasa uyarınca, ana sözleşmeleri ve yönetmelikleri yeniden düzenlenen bu kooperatiflere bir çekidüzen verilmeye ve kuruluş başvurularının gerçekten gereksinmeden doğup doğmadığı araştırılmaya başlanmıştır.

Türkiye'de adigeçen yaygın kooperatiflerin yanısıra, özel amaçlı kooperatiflere de rastlanmaktadır. Belli bir işlevi (sözgelimi toprak sulama) yerine getirmek yada belli bir üretici kesime (parcar, çay ekicileri, orman ürünleri işleyenler yada hayvancılık, balıkçılıkla geçinenlere) hizmet vermek amacıyla kurulmuş olan kooperatiflerin güç ve etkinliklerinin sınırlı kaldığı söylenebilir.

Toprak ve Tarım Reformu Kooperatifleri

Ülkemizdeki kooperatifleşme hareketi içinde kısa ömürlü olmakla birlikte, ayırıcı özelliği bulunan Toprak ve Tarım Reformu Kooperatifleri üzerinde kısaca durmak gerekir.

25.6.1973 tarih ve 1757 sayılı Toprak ve Tarım reformu Kanunu'yla kurulan bu kooperatiflerin, tarımsal amaçlı öteki kooperatiflere benzer bir yapıda olmakla birlikte, kendine özgü kimi özellikleri vardır.

Bölgedeki tüm işletmelere açık olmakla birlikte, öncelikle toprak dağıtımından yararlanan çiftçileri örgütlemeyi amaçlayan bu kooperatifler, topraklandırılan çiftçiler için zorunlu bir örgütlenme olarak öngörülmüştür.

Adı geçen kooperatiflerin amacı, "tarımsal işletmelerin tek başlarına yapamayacağı yada birlikte yapılmasında yarar bulunan işleri yapmak, üretimin artırılmasını, değerlendirilmesini ve pazarlanmasını sağlamaktır."

Bu amacı gerçekleştirmek üzere Toprak ve Tarım Reformu Kooperatiflerine verilen başlıca görevler, ortaklarının her türlü girdi ve araç-gerecini sağlamak, ortaklaşa yapılması gereken iş ve hizmetleri örgütlemek, ürünleri doğrudan yada işleyerek pazarlamak, işleme kuruluşları kurmak, kredi gereksinmelerini karşılamak, ortaklaşa yararlanabilecek her çeşit makina ve donanımlar edinmek ve tarımsal üretimin düzenlenmesinde yardımcı olmaktır. Bunların yanısıra, ortakların tüketim ve eğitim işlerini görmekten tarımsal iyileştirme uygulamalarına değin çeşitli işlevlerle yükümlü tutulan bu kooperatiflerin, sigortacılık ve bankacılık işlemleri yapabilmesine olanak verilerek kendine yeterli örgütler olmaları sağlanmak istenmiştir.

Görüldüğü gibi, bu örgütlenmede-toprak dışındaki-üretim araçları ve üretim sürecinde, ortaklaşa kullanım ve iş ilkesi benimsenerek kooperatifler aracılığıyla küçük işletmelerin her türlü girdi ve hiz-

metlerden yeterince yararlanabileceği toplu üretim koşulları yaratılmaya çalışılmıştır.

Toprak ve Tarım Reformu Kooperatiflerinin yerinden ve demokratik bir yönetime kavuşturulması için, çoğunluğu topraklandırılan çiftçiler ve küçük işletme sahiplerinden oluşmak üzere kendi organları eliyle (yönetim kurulu ve başkanı) yönetilmeleri öngörülmüştür. Böylelikle kooperatiflere devletin yol göstericiliği ve denetimi altında öz-yönetimci bir yapı kazandırılmak istenmiştir.

Bu kooperatiflerin köy düzeyinde dağınık ve etkisiz birimler olmaktan çıkarılarak, merkezi yerleşim yerlerinde güçlü örgütler olarak kurulması tasarlanmıştır. Bu amaçla, bölge düzeyinde kooperatifler birliği, ulusal düzeyde merkez birliği biçiminde örgütlenmeye gitmeleri amaçlanmıştır.

Öte yandan, kooperatiflerin güç ve etkinliğini artırmak ve tarım dışı alanlara yaygınlaşmasını sağlamak üzere, kendi amaçları doğrultusunda kamu tüzelkişileriyle yada KİT'lerle ortaklık kurabilmelerine olanak tanınmıştır. Böylelikle kooperatif yönetiminin bir yandan yerel yönetimlerle bütünleşirken, bir yandan da yurt ölçeğinde alınacak ekonomik ve toplumsal kararların oluşmasında bir güç odağı olarak rol oynamaları beklenmiştir. Kimi yenilikler içeren bu kooperatif modeli, toprak ve tarım reformu uygulamalarının çok sınırlı kalmasından ötürü yaygınlaşmamıştır. Bu model uyarınca 1976'ya kadar 1027 ortaklı 4 kooperatif kurulabilmiştir. Bu tarihten sonra kooperatif sayısı 8'e çıkmakla birlikte, ortak sayısı azalmıştır.⁽¹⁾ Üstelik Toprak Reformu Yasası'nın iptali, bu kooperatifleri özgün hukuksal dayanağından yoksun bırakmıştır. Bu nedenle, günümüzde bu kooperatiflerin tümüyle işlevsiz bırakıldığı söylenebilir.

Kooperatifçilik Sorunları

Toplum kalkınması ve demokratikleşme sürecinde önemli işlevi bulunan tarımsal kooperatifçiliğin gelişebilmesi ve bu işlevi yerine getirebilmesi için yasal olanakların sağlanması yeterli değildir. Koo-

(1) Bu kooperatifler, ilgili yasa uyarınca reform uygulama bölgesi olarak seçilen Şanlıurfa'yla sınırlı kalmıştır.

peratif örgütlerin gerçek bir işlerlik kazanabilmesi, uygun ekonomik ve toplumsal koşullar içinde olanaklıdır.

Özetle belirtmek gerekirse, kooperatifçiliği geliştiren koşullar, nesnel ve öznel olmak üzere iki kümede ele alınabilir:

Belli bir ekonomik gelişme düzeyi başta olmak üzere, mülkiyet ve gelir dağılımının dengesizliği, işletmelerin genellikle küçük boyutlarda örgütlenmesi, sözkonusu etkinlik alanında kamu veya özel kuruluşların yetersizliği kooperatifçiliği özendiren nesnel koşullardır. Kooperatifçiliği güdüleyen öznel etkenlerse, toplumsal dayanışma anlayışı ve yaygın değerlerin örgütlenme ve toplu eylem koşullarına yatkınlığı, güvenli bir ortam, çıkar bilinci ve toplumsal güvence isteminin etkinlik kazanmasıdır.

Türkiye'de kooperatif örgütlenmesi için nesnel koşullar elverişli olmakla birlikte, öznel koşulların yeterince gelişmediği söylenebilir.

Yakın dönemlerde tarımsal amaçlı kooperatiflerin sayıca bir artış göstermekle birlikte, kendisinden beklenen işlevleri yerine getiremediği gibi, amacına aykırı bir işleyiş biçimi kazandığı görülmüştür.

Gerçekten kooperatifçilik süreci, Türkiye'de ekonomik ve toplumsal bilinçlenmeyi tabana yayarak güçlü ve etkin üretici birliklerinin oluşumuna elvermediği gibi, güç dağılımlarını yaygınlaştırarak demokratikleşmeye katkıda bulunmaktan uzak kalmıştır. Herşeyden önce işbirliği, dayanışma ve katılma bilinci yaratarak ekonomik gidişi denetlemesi ve toplum kalkınması çabalarıyla demokratikleşme sürecine öncülük etmesi beklenen kooperatif kuruluşların, böyle bir etkinlik gösteremediği anlaşılmaktadır. Günümüzdeki işleyişle kooperatifler, üyeleri arasında bir ortak çıkar bilinci yaratma düzeyine bile seyrek ulaşabilmiştir.

Öte yandan, Türkiye tarımında çoğunluğu oluşturan küçük üreticiler, işletme düzeyinde hizmet veren kooperatiflerden optimal yarar sağ-

layamadıkları için, bu hizmetlerden ancak yeterli büyüklükte toprak varlığı olan orta ve büyük işletmeler yararlanabilmektedir.

Bu nedenle, kooperatifler çoğu kez üreticilere ve düşük gelirli- lere hizmet sunmak yerine, ekonomik ve toplumsal bakımdan güçlü toplum kesimlerinin denetiminde ve onların çıkarları doğrultusunda işleyen ku- ruluşlar niteliğindedir.

Ayrıca sınırlı kooperatif olanaklarının genellikle elverişsiz ve küçük ölçekli projelere yatırılması ya kaynak savurganlığına yol aç- makta yada kooperatif yönetimine egemen olan bir azınlığın çıkarlarına yaramaktadır.

Kooperatifçiliğin ülkemizde kazandığı biçimlenmede, bu alandaki kamusal yönlendirme ve uygulamaların yetersizliği de önemli bir rol oynamıştır.

Herşeyden önce kooperatifçilik bilincini kökleştirecek ve koope- ratif ortak ve yöneticilerini yetiştirecek etkili ve yaygın eğitim programları tümüyle yokumsanmıştır.

İkinci olarak, kooperatiflere varlık kazandıran yasal düzenle- melerin bütünlükten yoksun olması, kooperatifçilik ilkeleri konusunda ayrımlara, görev geçişme ve çakışmalarına yol açmıştır.

Üçüncü olarak, kooperatifçilik oluşumuna yön verecek ilke ve yöntemleri saptama ve bu örgütleri yeterli kaynakla donatma konusunda çeşitli kamu kuruluşları arasında politika ve eylem eşgüdümü sağlana- mamıştır.

Dördüncüsü genellikle herbiri özel amaçlı ve çok sayıda olan kooperatifler bir birlik ve bütünlüğe kavuşturulamadığı için, bu alan- daki çabalar dağınık ve etkisiz kalmıştır. Aynı yörede ve benzer amaçla çalışan az üyeli ve düşük kaynaklı güçsüz örgütlerle kooperatifler, toplumsal ve ekonomik bakımdan etkin bir güç olamamıştır.

Beşincisi, kendi öz kaynaklarının çok kısıtlı olması ve genellikle yatırımlarının yüksek maliyetli yabancı kaynaklara dayanması nedeniyle kooperatiflerin-başta üretim olmak üzere-çeşitli etkinliklerinin maliyeti yüksek olmuş ve bu durum kooperatiflerin zarar etmesine yol açmakla kalmayarak, kendilerini destekleyen kamu kaynaklarının yitimiyle sonuçlanmıştır.

Altıncısı, kooperatif örgütlerinde yapılan özdenetim, etkisiz ve yetersiz kalmış; denetimsizlik kooperatiflerin amaçlarını gerçekleştiremeyişinde önemli bir rol oynamıştır.

Yedincisi ve daha da önemlisi, salt kredi, makina, girdi vb. gibi işletme düzeyinde kaynak sağlayan örgütlenmeyle kooperatifçiliğin gelişeceği varsayılmış, bu hareketin ancak, işletmeleri elverişli büyüklüğe ulaştıracak mülkiyet düzenlemeleriyle amacına ulaşabileceği unutulmuştur.

Son olarak, kooperatiflerin karşılaştığı bu sorunlara çözüm olmak üzere 1980'den sonra kooperatiflerin yönetiminde kamunun etki ve yetkilerinin artırılması ve devlet denetiminin yoğunlaştırılması, kooperatiflere bir kamu kuruluşu niteliği kazandırmıştır. Başka bir deyişle, kooperatif yönetim ve denetiminde merkezi yönetimce atanmış görevlilerin öne çıkması, bu kuruluşları kamu yönetiminin uzantılarına dönüştürmüş ve kooperatiflerin demokratikleşme yolunda kendilerinden beklenen işlevleri yerine getirmeleri olanağını ortadan kaldırmıştır.

Bölgenin Özgül Sorunu

Toprak Dağılımı ve Düzenlemesi

Güneydoğu Anadolu Projesi, herşeyden önce enerji üretiminin yanısıra, bir sulama projesidir. % 95'iyle kuru tarımın yapıldığı, suya açlık duyan Bölge topraklarının böylesine kapsamlı bir Projeye-geniş bir bölümüyle-sulu tarıma açılması, tarımsal üretimde patlama sayılabilecek artışlara yol açarken, toprak-insan ilişkilerine yepyeni boyutlar kazandıracaktır.

Tarımda sulama gibi üretimi önemli ölçüde etkileyen bir girdinin bu ölçekte kullanılması, Bölge topraklarının verimliliğini ikiye katlayacak, tarımsal gelirden büyük artışlar gerçekleştirecektir.

Ancak, bu durum Bölgedeki toprak dağılımı sorununu daha da belirginleştirecektir.

GAP Bölgesi, toprakların işletme ve mülkiyete göre dağılımının en dengesiz olduğu bölgelerimizden biri, hatta birincisidir. İşletmelerin büyük bir çoğunluğu verimli bir işletmeciliğe elvermeyen boyutlardaki topraklar üzerinde geçimlik işletmecilik yaparken, küçük bir azınlık, toprakların çok geniş bir bölümünü denetlemektedir.

Bu dengesiz toprak dağılımı, sulu tarımla birlikte varolan gelir dağılımını daha da bozacak, kamu eliyle gerçekleştirilen sulama yatırımlarından küçük bir azınlığın alabildiğine yararlanmasını sağlarken, büyük bir çoğunluğu oluşturan topraksız ve az topraklı çiftçilerin bu kalkınma atılımından hemen hiç pay almamasına yol açacaktır.

Bu nedenle, GAP'nin, Bölgedeki toprak düzenini iyileştirerek verimli ve etkin bir işletmeciliği yaygınlaştıracak ve böylece kalkınmayı tabana yayacak bir toprak ve tarım düzenlemesiyle birlikte yürütülmesine gerek vardır.

Böyle bir düzenlemenin, verimli bir işletmeciliğin yaygınlaştırılmasını, üretim, gelir ve refahın artırılmasını sağlamak bakımından

ekonomik içerimleri bulunduğu kadar, geniş toprak mülkiyetinden kaynaklanan çeşitli bağımlılık ilişkilerinin ve kalkınma yolunda bir engel niteliği taşıyan geleneksel kurumların giderilmesi bakımından derin toplumsal içerimleri de vardır.

Özellikle GAP Bölgesi için böyle bir toprak ve tarım düzenlemesi gereksinmesi, henüz bu projenin tasarlanmadığı yıllarda bile duyulmuş, Güneydoğu için bilinen adıyla toprak ve tarım reformu Türkiye gündeminden hiç düşmemiştir.

Gerçekte toprak yada tarım reformu, özellikle belli bölgeler (Çukurova, Amik, Söke Ovaları, Doğu ve Güneydoğu) için Cumhuriyetin ilk yıllarından başlayarak gündemde kalmıştır.

Ülkemizde toprak ve tarım reformunun ilk kez ciddi bir gereksinme olarak duyulduğu yıllar, 1929-1935 Dünya Bunalımını izleyen yıllardır. Bu bunalım yılları, özellikle tarım kesiminde yıkıcı etkilerde bulunmuş ve bunalımın ağırlığını en çok duyan kesim, küçük köylüler olmuştur. Bunalımı izleyen dönemde, giderek ağırlaşan toprak ve tarım sorunlarına çözüm olmak üzere tarımsal yapıda değişiklikler yapmak, toprak mülkiyetinin dağılımını ve tarımsal işletmeciliği yeniden düzenlemek amacıyla reform eğilimleri belirlemiştir.

Toprak düzeni ve tarımsal gelir dağılımı 2. Dünya Savaşı yıllarında daha da bozulmuş ve bu durum ilk kez 1945 yılında bir reform yasasının yürürlüğe konmasında önemli bir rol oynamıştır. Anılan yasa, 4753 sayılı Çiftçiyi Topraklandırma Kanunu'dur.

Kanunun gerekçesinde, ülkedeki tarım ekonomisinin geriliği, özellikle toprakların mülkiyet dağılımına ve bu dağılımın bir sonucu sayılan Ortaçağ artığı geri bir işletme rejiminin elverişsizliğine dayandırılmakta ve sözkonusu mülkiyet düzeni ve işletme rejimi değiştirilmek istenmektedir.

Çiftçiyi Topraklandırma Kanunu'nun amaçları 1. maddede saptandığına göre, a) toprağı olmayan ve yetişmeyen çiftçileri ailesiyle bir-

likte geçimlerini sağlayacak ve işgüçlerini değerlendirecek ölçüde toprağa sahip kılmak, b) bunları kuruluş, onarma ve çevirme sermayesi ve canlı ve cansız demirbaşla donatmak, c) yurt topraklarının sürekli olarak işlenmesini sağlamaktır. Çiftçinin topraklandırılması için Kanunun yararlanacağı kaynaklar, öncelikle devletin tasarruf ve mülkiyeti altındaki topraklar, köy, kasaba yada kentlerin orta malı toprağının gereksinme fazlası, sahibi bulunmayan topraklar ve iyileştirme yoluyla elde edilecek topraklardır. Bu kaynakların yeterli olmaması durumunda, yasa hükümlerine göre; a) vakıflar, b) özel idareler, c) belediyeler ve d) gerçek kişilerle özel hukuk tüzelkişilerine ait topraklardan kamulaştırılacak olanların dağıtılması öngörülmüştür.

1945 yılında yürürlüğe giren Çiftçiyi Topraklandırma Kanunu hükümleri gereğince, kamu tüzelkişileriyle, özel kişilere ait topraklardan hiç işlenmeyenlerin bütünü, ortakçılık ve kiracılıkla işlenenlerin 2000 dönümden fazlası ve düzenli bir biçimde işlenmiş olanlarınsa 5000 dönümden fazlasının karşılığı ödenerek kamulaştırılmasıyla yaratılan toprak kaynağı 798.222 dönümdür.

Buna karşılık, adı geçen yasa uyarınca, uygulamanın durdurulduğu 1962 yılına kadar 5167 köyde 360.353 ailenin topraklandırılması amacıyla 18.067.668 dönüm toprak dağıtımı yapılmıştır.

4753 sayılı Kanun, gerek getirdiği hükümlerin yetersizliği, gerekse uygulamada karşılaştığı güçlükler nedeniyle, öngördüğü amaçları gerçekleştirmek şöyle dursun, sonuç olarak kır kesiminde toprak mülkiyeti alanındaki ayrılaşmayı daha da artırıcı bir rol oynamıştır.

Çiftçiyi Topraklandırma Kanunu'nun başarısızlığı ve Türkiye'nin toprak ve tarım sorunlarının giderek ağırlaşması, 1960 iktidar değişikliğinin en önemli ürünü olan 1961 Anayasası'nın-1924 Anayasası'ndan değişik bir tutum benimseyerek-37. maddesiyle tarımsal işletmecilik ve toprak mülkiyeti alanında özlü ve buyurucu hükümler getirmesine yolaçmıştır:

"Devlet, toprağın verimli olarak işletilmesini gerçekleştirmek ve topraksız olan yada yeterli toprağı bulunmayan çiftçiye toprak sağlamak amaçlarıyla gereken tedbirleri alır. Kanun, bu amaçlarla değişik tarım bölgelerine ve çeşitlerine göre toprağın genişliğini gösterebilir."

Böylelikle çiftçinin topraklandırılması ve toprak mülkiyetinin sınırlandırılması bir Anayasa gereğı durumuna gelmiştir. Aynı Anayasa'nın 129. maddesindeki hüküm doğrultusunda hazırlanmış olan Kalkınma Planı (Birinci Beş Yıl) ülkenin tarım ve toprakla ilgili sorunlarının bir Toprak Reformu'yla çözümlenmesini öngörmüş ve sözkonusu reformun amaçlarını şöyle saptamıştır:

a) işletmelerin genişliğinin belirlenmesi, b) toprak toplulaştırılması, c) işletmelerin rasyonelleştirilmesi, d) toprak dağıtımı, e) ortakçılık ve kiracılık koşullarının düzenlenmesi.

Plan'ın öngördüğü reform ilkelerine uygun olarak 1961 yılında bir "Toprak Reformu Kanun Tasarısı" hazırlanmıştır. Yasalaşma olanağı bulamayan bu tasarının kalkış noktası, "yurt tarımının geliştirilmesi, toprak varlığının korunması ve tarımla uğraşanların refahlarının sağlanması için toprak mülkiyeti, tasarruf ve işletilmesiyle ilgili toprak statüsünü yeniden düzenlemek"tir.

1965'deki hükümet değişikliğinden sonra, Toprak Reformu Tasarıları'nda köklü değişiklikler yapılarak reform, sıradan bir toprak dağıtımı ve iyi işletmecilik biçimine dönüştürülmüştür. Giderek Türkiye'nin bir toprak reformuna değil, tarım reformuna gereksinme duyduğu görüşü, 1965 sonrası hükümetlerin temel anlayışı olarak belirmiş ve bu nedenle adı geçen tasarıların yasalaşması sözkonusu olmamıştır.

1971 Rejimi, öngördüğü reformlar arasında toprak ve tarım reformuna da yer vererek, bu alanda yeni bir yasama ve uygulama döneminin başlangıcı olmuştur. Bu dönemde partiler üstü yada partiler dışı hükümetlerce geliştirilen çalışmalar sonunda 1973 yılında 1757 sayılı "Toprak ve Tarım Reformu Kanunu"⁽¹⁾ yürürlüğe girmiştir.

(1) R.G., 19.7.1973, Sayı: 14599.

Kendisini önceleyen düzenlemelere oranla çok daha ayrıntılı olan bu yasa, reform alanında kimi yeniliklerine karşın, uzun dönemli ve aşamalı bir uygulama öngörmüştür.

Ancak, 1757 sayılı yasa, reformun tanımı ve amaçları bakımından sözkonusu tasarılarından kimi ayrımlar göstermektedir. Yasa "Toprak ve Tarım Reformu"nu toprak mülkiyet dağılımının, tasarruf ve işletmeciliğin ve işletmelerle ilgili yapının verimlilik ve sosyal adalet ilkesine uygun olarak düzenlenmesi" biçiminde tanımlayarak, şu amaçları öngörmüştür:

a) Tarımın verimli bir yapıya kavuşturulması, b) topraksız ve az topraklı ailelerin topraklandırılarak donatılmaları ve c) zorunlu olarak toprak ve tarım reformu kooperatifleri içinde örgütlenmeleri, d) toprağın birleştirme yada genişletme yoluyla toplulaştırılması ve parçalanarak küçülmesinin önlenmesi, e) kiracılık ve ortaklığın belirli bir düzene sokulması.

Reformu uygulama görevini Başbakanlığa bağlı "Toprak ve Tarım Reformu Müsteşarlığı"na veren yasaya göre, sözkonusu uygulama ilkece köy, ilçe yada il düzeyindeki sınırlı alanlarda aşamalı olarak yapılacaktır ve uzun süreli ve çok ayrıntılı işlemlere gereksinme gösterecektir.

Gerçekten reformun uygulanması, herbiri kendi içinde bir ön hazırlık ve çeşitli karmaşık işlemler gerektiren bir çok evreden oluşmuş uzun dönemli bir süreç olarak tasarlanmıştır. Örneğin, toprak dağıtımı için toprağın "müsteşarlık" eline geçebilmesine kadar izlenmesi zorunlu olan evreler, ana başlıklarıyla, reform bölgesinin belirtilmesi, bölgedeki tarım topraklarının tapulanması ve toprak kullanım haritalarının hazırlanması, toprak bildirimlerinin verilmesi, bildirimlerin incelenmesi, çiftçi kütüklerinin hazırlanması, sınır anlaşmazlıklarının çözüme bağlanması, vb. dir.

Reform amaçlarının gerçekleştirilebilmesi için öngörülen kaynaklar, hazinenin hüküm ve tasarrufunda yada mülkiyetinde olup da kamu hizmetinde kullanılmayan toprakların yanısıra, yasa hükümlerine göre

kamulaştırılacak topraklardır. Kamulaştırılması tasarlanan topraklara gelince, bunlar; vakıflara ait toprakların durumuna göre tümü yada bir bölümü; il, belediye ve köy tüzelkişilerinin mülkiyetindeki toprakların boş ve gereksinme fazlası, verimli olarak işletilmeyen yada özel durumlar dışında doğrudan işletilmeyerek kiraya yada ortakçılığa verilen toprakların tümü, ailelerle aile sayılan kişilerin doğrudan işledikleri yada işlettikleri toprakların belli bir sınırı aşan kesimidir.

Gerçek kişilere ait özel mülk toprakların kamulaştırılmasında temel alınan yada kişilere bırakılacak toprak miktarının saptanmasında başvuru olan ölçü değişkendir. Kamulaştırmada toprak sahibine bırakılacak toprak büyüklüğü sulu ve kuru alana göre değişen kimi birim toprak büyüklüklerinin, toprağın fiziksel niteliklerine göre saptanmış toprak endekslerine göre değişen bir katsayıyla çarpılmasıyla hesaplanmaktadır.

Bu hesaplamada birim olarak alınan toprak büyüklükleri, 50 endeks değeri ve 1 katsayı için sulu bölgelerde 300-1000 dönüm, kuru bölgelerdeyse 475-2000 dönüm arasında değişmektedir. Endeks değerleriyle birlikte ve onunla ters yönde (1.414'le 0.707 arasında) değişen katsayılara göre, kamulaştırma sonucu bırakılacak toprak büyüklüğü en geniş 0-25 endeksli kuru alanda, en darı 100 endeksli sulu alanda olmak üzere 2828 ile 212 dönüm olarak belirmektedir.

Ancak yasa, kamulaştırmada sahibine bırakılacak toprağın büyüklüğü konusunda kimi özel durumlara yer vermekte ve örnek işletme niteliği taşıyanlara bir katına yakın fazla toprak bırakılmasını öngörmektedir.

1757 sayılı yasanın kendi alanında daha önceki yaklaşımlarla karşılaştırıldığında getirdiği en önemli yenilik, toprak dağıtımında olduğu gibi, kamulaştırmada da aile birimini temel almasıdır. Daha önceki tasarımlarda ailenin ortaklaşa mülkiyetindeki topraktan kamulaştırılacak olan kesimin her kişiye düşen pay temeline göre saptanması ilkesi benimsendiğinden, toprağın aile bireyleri arasında paylaşılırak reform kapsamı dışında kalmasına olanak sağlanmıştır. Oysa bu yasa-

ya göre, ailelerle aile sayılan kişilere ait toprak miktarının saptanmasında toprakların tamamı hesaba katılmaktadır. "İştirak halindeki mülkiyette" ortakların, "müşterek mülkiyette" her paydaşın payına düşen toprak miktarı ayrı ayrı hesaplanarak ortak ve paydaşın toprak miktarına eklenmekte ve aile üyelerinin paylarına düşen toprakların toplamı, aileye ait toprak miktarına katılmaktadır.

Ancak yine aynı yasa, aile başkanının yanısıra "aile sayılan kişilere" de toprak bırakılmasını öngörerek, toprak kaynağı yaratma olanaklarını geniş ölçüde sınırlayıcı bir yaklaşımı benimsemiştir. Yasada kamulaştırma kapsamına giren "müşterek" mülkiyetli bir toprağın paydaşlarının birer "aile sayılan kişi" olarak belirmesine engel olacak bir hüküm yada bu konuda bir açıklık yoktur.

Açıklanan yöntemle saptanan sınırları aşan yada kamulaştırılacak olan toprağın karşılığı, alım, satım yada vergi değeri temel alınarak, bir bölümü peşin, geri kalanıysa belli taksitlerle 19 yılda ödenecektir.

Toprak ve tarım reformunun ikinci ana aşaması olan toprak dağıtımına gelince, bu, toprak gereksinmesi duyanlardan, belli özelliklere sahip olup, toprak isteminde bulunan aile ve aile sayılan kişilerin bir sıra gözetilerek belli ölçülerde topraklandırılması olarak anlaşılmıştır. Toprak dağıtımı, iklim ve toprak özellikleriyle Bölge için öngörülen tarımsal işletme tipleri gözönünde bulundurularak bir ailenin yeter gelire sahip olması için gerekli büyüklükte toprağın yirmi beş yıl taksitli bir borçlandırma yoluyla tapulanmasıdır.

Topraklandırmada dağıtılacak olan miktarların tavan sınırı, toprak sahibine bırakılacak toprak büyüklüğünün hesaplanmasında temel alınan ölçüye göre belirlenmektedir. Yine sulu ve kuru bölgelerde ayrı ayrı saptanan birim büyüklüklerin toprak endeksine göre değişen katsayılarla çarpılması sonucu elde edilen genişlikler, en yüksek sınır olarak tasarlanmıştır. Buna göre, toprak dağıtımında, verilecek toprağın büyüklüğü, en yükseği kuru alanda, en düşüğüyse sulu alanda olmak üzere 477'yle 23 dönüm arasında değişmektedir. Anlaşıldığı gibi, kamulaş-

tırmada sahibine bırakılacak toprak için öngörülen en yüksek sınır, toprak dağıtımında temel alınan tavan büyüklüğünün sulu toprakta 9.4, kuru toprakta 6 katıdır.

Yasa, dağıtılan topraklar üzerindeki tasarruf haklarına kimi kısıtlamalar koyarak devir, bölünme ve benzeri işlemleri yasakladığı gibi, toprağın öngörüldüğü biçimde işletilmesini zorunlu sayarak aykırı durumlarda geri alınmasını hükme bağlamaktadır.

Özetle değerlendirilecek olursa, 1757 sayılı yasa, önceki yasa ve tasarılar göre reformun başlıca amacı olan topraklandırma için gerekli kaynakları sağlamada kamulaştırmaya öncelik tanıyarak ve bu yolla yeterli toprak kaynakları yaratmak üzere kişilere bırakılacak toprağın büyüklüğünü daraltarak kuşkusuz daha gerçekçi bir yaklaşımı benimsemiştir.

Gerçekten öteki tasarılar kamulaştırma kaynağı olarak ağırlık tanınan hazine topraklarıyla vakıf, özel idare ve belediyelere vb. ait topraklar çok sınırlı kaldığı gibi, çoğunlukla zaten dağıtım yada işgal konusu olmuştur. Bu nedenle ülkemizde bir reform uygulamasınının salt tarımı verimli bir yapıya kavuşturmak için değil, aynı zamanda toprak dağılımındaki dengesizliği gidererek mülkiyeti yaygınlaştırmak için kamulaştırmada başvuracağı başlıca kaynak büyük özel mülk topraklardır.

Ancak, adı geçen yasanın bu kaynaktan yararlanma olanaklarını sınırlandıracak birçok boşlukları bulunduğu gibi, en önemli özelliği Türkiye'nin kısa dönemde çözüm bekleyen toprak ve tarım sorunlarını, aşamalı ve uzun süreli bir uygulamayla yıllarca erteleme eğiliminde olmasıdır. Gerçekten 1 Kasım 1973'de ilk reform bölgesi olarak seçilen Urfa ilinde uygulama süresinin sona erdiği 1 Kasım 1976'ya kadar çeşitli kaynaklardan kamulaştırılan 3 milyon dönümü aşkın toprağın⁽¹⁾ 230 bin dönümü dağıtılarak, ancak 1218 topraksız aile topraklandırılabilmiş-

(1) Yasa uyarınca il sınırları içinde kamulaştırılan 1.616.000 dönüm (Aksoy, 1986, 58) toprağa ek olarak hazineye ait işlenebilir 1.100.000 dönüm toprakla birlikte dağıtılmak üzere Müsteşarlığın tasarrufuna geçen toprak 2.800.000 dönümdür.

tir. Bunun gibi yasanın öngördüğü tarımsal örgütlenme amacından sapıtılırken, teknolojik donanım yeterince sağlanamamış, alt yapı yatırımları gereğince gerçekleşmemiştir.

Öte yandan, yasayla ilk dağıtımda topraklandırılacak 5000 kadar az topraklı ve topraksız çiftçi ailesinin üç büyük kooperatifte örgütlenmesi ve bu kooperatiflerin donatılması çalışmalarını askıda kalmıştır.

Toprak ve Tarım Reformu Kanunu'nun Anayasa Mahkemesi'nce-biçimsel yönden-iptal edilmesi ve 10 Mayıs 1978'de yürürlükten kalkması, reform uygulamalarının bir sorun olarak belirmesine ve bu alanda yasal bir boşluğun doğmasına yol açmıştır.

Bu arada yasanın dağıtım konusu toprakların dağıtılmasını öngörmesine karşın, kamulaştırılan yada Müsteşarlığın tasarrufuna geçen topraklar dağıtılmaksızın bekletilmiştir.

Yasanın iptaliyle doğan boşluğun giderilmesi amacıyla 22.11.1984 tarihinde 3083 sayılı "Sulama Alanlarında Arazi Düzenlemesine Dair Tarım Reformu Kanunu" kabul edilmiştir.⁽¹⁾

Bu yasanın başlıca amaçları, sulama alanlarıyla Bakanlar Kurulunca gerekli görülen alanlarda,

a) Toprağın verimli biçimde işletilmesini,

b) Yeterli toprağı bulunmayan ve topraksız çiftçilerin tarımsal aile işletmeleri kurabilmeleri için Devletin mülkiyetinde bulunan topraklarla topraklandırılmalarını,

c) Ekonomik üretime olanak vermeyecek biçimde parçalanmış topraklarının gerektiğinde ve olanaklar ölçüsünde genişletilerek toplulaştırılmasını,

d) Dağıtılmayan tarım toprağının değerlendirilme biçiminin belirlenmesini,

(1) R.G., 1.12.1984, Sayı: 18592.

e) Bakanlar Kurulunca gerekli görülen öteki bölgelerde taşınmaz malların ulusal güvenlik nedeniyle, mülkiyet ve tasarruf biçimlerinde ve yerleşim yerlerinde düzenlemeler yapmayı, sağlamaktır.

Görüldüğü gibi yasa, tarım reformunun amaçlarından biri saydığı çiftçinin topraklandırılmasını, ilkece devletin mülkiyetinde bulunan topraklarla sınırlandırmıştır.

Yasaya göre, "sulama alanı", Devletçe sulamaya açılan yada projeleri bitirilmiş olup da sulama yatırımları başlayıp süregelen alanlardır. Buna bağlı olarak, sulu alan, Devletçe sulanan alandır. Sahibinin kendi olanaklarıyla suladığı alan, kuru alan gibi işlem görür.

"Uygulama alanı yada bölgesi" yasanın amaçlarına uygun olarak Bakanlar Kurulunca sınırları belirtilmiş olan alandır.

İlgili ve uygulayıcı kuruluşsa, Tarım (Orman) ve Köyişleri Bakanlığına bağlı, Toprak ve Tarım Reformu Genel Müdürlüğüdür.

Uygulama alanını belirten Bakanlar Kurulu Kararı, kamulaştırma ve öteki işlemler bakımından kamu yararı kararı sayılarak, Resmî Gazete'de yayımlanır.

Uygulama alanlarında, devletin hüküm ve tasarrufu yada özel mülkiyetinde olup, kamu hizmetlerinde kullanılmak üzere ayrılmamış olan topraklar uygulama kararının yayımıyla, gerçek yada özel hukuk tüzelkişilerinin mülkiyetinde bulunan topraklar ve öteki taşınmazlar kamulaştırmayla uygulayıcı kuruluşların tasarrufuna geçer.

Kamulaştırılacak ve sahibine bırakılacak toprak, yasada şöyle düzenlenmiştir:

Uygulama alanlarında bu yasanın amacını gerçekleştirmek için ilgili kuruluşça-bağ, bahçe ve ağaçlık alan ve örnek işletmeler dışındagerçek kişilerle özel hukuk tüzelkişilerine ait tarım topraklarından o bölge için saptanan dağıtım normunun on katını aşan bölümü kamulaştı-

rılır. Böyle kamulaştırmalarda Devletçe sulanan toprak, sulu toprak sayılır.

Yasaya göre sahibine bırakılacak topraklar, bölgenin özellikleri gözönüne alınarak Bakanlar Kurulunca en çok yüzde elli oranında artırılabilir.

Ulusal güvenlik gerekçesiyle uygulama alanı olarak ilan edilecek diğer alanlarda, gerektiğinde toprak ve öteki taşınmazların tümü kamulaştırılabilir.

Kamulaştırmada sahibine bırakılabilecek toprak olabildiğince toplu halde toprak sahibi tarafından seçilir.

Toprak ve öteki taşınmazların bedeli, Bedel Takdir Komisyonu'nca saptanır.

Yasada belirtilen amaçları gerçekleştirmek üzere uygulama alanlarında ilgili kuruluşca isteğe bağlı yada olur aranmaksızın toprak toplulaştırması yapılabilir.

Toprak dağıtımı belirli bir norma göre yapılır. Bu norm, uygulama alanının iklim ve toprak özellikleriyle öngörülen tarımsal işletme tipleri gözönüne alınarak belirlenecek standartlara göre Bakanlar Kurulunca saptanarak Resmi Gazete'de yayımlanır.

Bu yasaya göre tarım toprağının dağıtımından yararlananlarla yerleştirilenler, mülkiyetini edindikleri toprağın "rayiç bedeli" üzerinden borçlanılır. Borçlandırılarak verilen tarım toprakları, sahiplerinin adına tapuya tescil edilir. Borçlar, borçlandırmadan sonraki dördüncü yılın Ocak ayını izleyen aylardan başlamak üzere on yılda ve on eşit taksitte ödenir.

Geçerli özürleri olmaksızın aralıksız üç yıl süreyle işletmemeleri durumunda topraklandırılan çiftçilerden, dağıtılan topraklar geri alınır.

Yasayla dağıtılan topraklar bölünemez, miras hükümleri dışında başkalarına devredilemez, haczedilemez, kiraya verilemez. Ancak, daha küçük parçalara bölünmemek koşuluyla devir ve temlik edilebilir.

Dağıtılan topraklar üzerinde kimi mülkiyet ve tasarruf haklarını kısıtlayan yasa, uygulama alanlarında Bakanlar Kurulu Kararının yayımı tarihinden başlayarak topraklar üzerindeki tasarruflara da beş yıllık kısıtlama koymuştur.

1757 sayılı yasanın yerini alan 3083 sayılı yasa, geçici 1. maddesiyle koyduğu hükümlerin ilk yasaya göre yapılan uygulamalarda toprağı kamulaştırılanlar için de uygulanmasını öngörmüştür.

Gerçekten anılan maddeye göre, kaldırılmış olan 1757 sayılı Toprak ve Tarım Reformu Kanunu uyarınca yapılan uygulamalarda kendilerinden toprak kamulaştırılanlara, altı ay içinde başvurmaları halinde "sahibine bırakılacak toprak"a ilişkin hükümler uygulanır. Geri verilecek toprak dağıtılmamış yada tahsis edilmemişse, bedelleri ödenmez. Bedellerin alınmış durumunda geri ödemesi koşuluyla geri verilen toprak ilgilinin adına tescil edilir.

Ancak geri verilecek toprak dağıtılmış yada tahsis edilmişse, hak sahiplerine varsa aynı değerde toprak verilir. Ancak, toprak sahibi verilen bu toprağı kabul etmezse, geri verilecek toprağı karşılık olan kamulaştırma bedeli kendisine yeni hükümlere göre ödenir.

Görüldüğü gibi, 3083 sayılı yasayla, 1757 sayılı yasa uyarınca toprakları kamulaştırılanların, bu topraklarını geri almalarına olanak sağlanmıştır.

Ancak, bunun için, yeni yasanın 3. maddesi uyarınca, Şanlıurfa ilinin uygulama alanı olarak ilanı ve toprak normunun belirlenmesi gerekmiştir. Bu işlem 16.6.1986 tarihli Resmi Gazete'de yayımlanan Bakanlar Kurulu Kararıyla gerçekleştirilmiştir (R.G., Sayı: 19136)

Sulama alanlarında toprak düzenlemesine ilişkin tarım reformu uygulama alanını, dağıtılacak "toprak normu"yla, "sahibine bırakıla-

cak toprak" esaslarını yürürlüğe koyan bu kararnameyle, Şanlıurfa ili uygulama bölgesi olarak ilan edilmiş, dağıtılacak toprak normu kuru alanda 200, sulu alanda 60 dönüm olarak, sahibine bırakılacak topraksa yine yasanın 5. maddesinin 1. fıkrası uyarınca dağıtılacak toprak normlarının 10 katı olarak saptanmıştır.

Kararnameyle toprağı kamulaştırılmış olanların kuruda 2000, suluda 600 dönüme kadarki topraklarını geri almalarına izin verilmiştir.

Kestirmelere göre, yeni yasa uyarınca 829 bin dönüm kadar toprağın 1356 aile tarafından geri alınması olanağı doğmuştur (Aksoy, 1986, 59).

Böylelikle, anılan geçici maddeyle 1757 sayılı yasanın uygulama biriminin denetimine verdiği toprakların bir bölümü, eski sahiplerince geri alındığı gibi, yeni yasanın sahibine bırakılacak ve dağıtılacak toprakta aile ölçütü yerine kişi ölçütünü benimsemiş olmasından ötürü kamulaştırılan toprakların tümünün, hatta fazlasının geri alınmasına olanak sağlanmıştır.

Gerçekten, bir yandan yasanın bağ, bahçe ve ağaçlık alanları ve örnek çiftikleri kamulaştırma dışı bırakan hükmü, öte yandan kamulaştırmada kişi ölçütünü uygulaması, toprak sahiplerinin çeşitli danışıklı (muvazaalı) yollardan yitirdiklerinden daha fazlasını almalarına fırsat tanımıştır.

Kısacası, 3083 sayılı yasayla Şanlıurfa ilinde aşağı yukarı eski toprak düzenine geri dönülürken, mülkiyet ve tasarruf düzeninde bir kargaşa yaratılmıştır.

1757 sayılı yasaya göre yapılan uygulamayla 3083 sayılı yasaya göre yapılan girişimler, bugünkü toprak düzenini belirsizleştirmiştir. Kadastro su tamamlanan ilk ilimiz olmakla birlikte, Şanlıurfa mülkiyet ilişkilerinin askıda olduğu bir reform bölgesidir. Toprakların büyük bir bölümü çekişmeli (nizalı) olup, dava konusudur. Tapu daireleri, artan devir işlemleriyle başa çıkamaz durumdadır.

Oysa Şanlıurfa, GAP Bölgesinin öteki illeri gibi, özellikle toprak mülkiyet düzenlemesinin kararlı, güvenli ve dengeli bir yapıya geçkinme gösterdiği bir ildir.

Bölge, üretim güçlerinin yetersizliği nedeniyle, az gelişmişliğin tipik özelliklerini gösteren bir bölgedir. Bu nedenle, Bölge illeri-Gaziantep dışında-kalkınmada öncelikli iller kapsamına alınmıştır.

Bölgede sermaye oluşumunu önleyen etkenler, yatırımları doğrudan engellediği gibi, talep piyasasını daraltarak, yatırımcılığı özendirerek koşulları ortadan kaldırmaktadır. Bu kısır döngünün aşılabilmesi, sermaye ve talep yaratıcı önlemlerin alınmasına ve bu yoldaki engellerin kaldırılmasına bağlıdır.

GAP Bölgesi, tarımsal üretime dayalı bir bölgedir. Bu nedenle bir yandan tarımsal sermaye oluşumuna ve yatırımlara, öte yandan talebin genişlemesine katkıda bulunmak üzere, tarımsal üretim güçlerinin geliştirilip yaygınlaştırılmasına ve adil bir bölüşüme kavuşturulmasına gerek vardır. Ana üretim etkeni olan toprağın dengeli bir dağılım kazanması, bir yandan işletmelerin rasyonel büyüklüklere ulaşarak geçim ekonomisinin sınırlarını aşmasına, bir yandan da topraksız ve az topraklı çiftçinin yeterli toprağa kavuşarak, refah düzeyinin yükselmesine olanak sağlar. Böylelikle tarımsal işletmeler bir yandan elde edeceği ürün fazlasıyla yatırım gücüne kavuşurken, yaratacağı taleple ekonominin öteki kesimlerini de güdüler. Bu da olabildiğince mülkiyetin yaygınlaştırılması ve tarımsal işletmeciliğin rasyonel-verimli bir yapıya kavuşturulmasıyla olanaklıdır. Bunun yolu da, toprağın mülkiyet ve işletmelere dağılımının alabildiğine dengesiz olduğu Bölgede bir toprak ve tarım düzenlemesinden geçer.

Üstelik bu Bölge, Türkiye tarihinin en büyük yatırımlarından birine sahne olmaktadır. Başta enerji ve sulama olmak üzere, Bölge kalkınmasının tüm alt yapı öğelerini içeren bu girişim, öncelikle tarımsal toprakların verimliliğini alabildiğine artırarak ek gelirler yaratacaktır. Bölgede enerji kullanımı ve sulamaya bağlı olarak sağlanacak üre-

tim artışlarından yalnızca küçük bir azınlığın yararlanmaması için gerekli önlemlerin alınması, salt toplumsal amaçlar bakımından değil, ekonomik amaçlar bakımından da önem taşımaktadır. Kamu yatırımlarıyla sağlanacak üretim ve gelir artışının olabildiğince geniş bir tabana yayılmasının sağlanması, GAP'nin ekonomik ve toplumsal amaçlarına ulaşabilmesinin ön koşuludur. Enerji ve sulama projelerinin uygulamaya konmasıyla sağlanacak gelişmelerden çok geniş bir çiftçi kesiminin yararlanması, Bölgesel kalkınmadan tüm Bölge halkının pay almasına olanak tanıyacak, sosyal refah düzeyini yükseltmekle kalmayarak, halkın Projenin amaçlarını benimseyip bölgesel kalkırma atılımına güçlü bir destek vermesini sağlayacaktır. Yine Projeyle sağlanacak üretim ve gelir artışının tabana yayılması tüm ekonomik ve toplumsal kesimler için gelişme yolunda güdüleyici bir etken olacaktır.

EK ÇİZELGE

İşletme Gider ve Geliri

Araştırma alanında ekilen başlıca ürünlerin kuru ve sulu alanda dönüm başına gider ve geliri (1992 sonu fiyatlarıyla) aşağıdaki çizelgelerde özetlenmiştir:

Buğday (Kuru Alanda)

Gider Kalemi	Gider (TL)
Tohum	23.000
Gübre	25.000
T. ilaç	5.000
Sürüm	20.000
Ekim	20.000
Hasat	20.000
Taşıma	10.000
<u>İşçilik</u>	<u>15.000</u>
Toplam	138.000
Ortalama Verim	175 kg/da
Çiftçinin Eline Geçen Fiyat	1335 TL/kg
Dönüm Başına Gelir	233.625 TL
Dönüm Başına Gider	<u>138.000 TL</u>
Net Gelir	95.625 TL

Buğday (Sulu Alanda)

Gider Kalemi	Gider (TL)
Tohum	35.000
Gübre	42.000
T. ilaç	5.000
Sürüm	40.000
Ekim	25.000
Hasat	40.000
Taşıma	20.000
<u>İşçilik</u>	<u>30.000</u>
Toplam	237.000

Ortalama Verim	375 kg/da
Çiftçinin Eline Geçen Fiyat	1335 TL/kg
Dönüm Başına Gelir	500.625 TL
Dönüm Başına Gider	<u>237.000 TL</u>
Net Gelir	263.625 TL

Mercimek (Kuru Alanda)

Gider Kalemi	Gider (TL)
Tohum	35.000
Gübre	25.000
T.İlaç	10.000
Sürüm	45.000
Ekim	20.000
Hasat	50.000
Taşıma	25.000
<u>İşçilik</u>	<u>75.000</u>
Toplam	285.000
Ortalama Verim	110 kg/da
Çiftçinin Eline Geçen Fiyat	3360 TL/kg
Dönüm Başına Gelir	369.600 TL
İkincil Ürün (Saman)	175 kg/da
Çiftçinin Eline Geçen Fiyat	700 TL/kg
Dönüm Başına İkincil Gelir	122.500 TL
Dönüm Başına Toplam Gelir	492.100 TL
Dönüm Başına Gider	285.000 TL
Net Gelir	207.100 TL

Pamuk (Sulu Alanda)

Gider Kalemi	Gider (TL)
Tohum	10.000
Gübre	50.000
T.İlaç	150.000
Toprak işleme	100.000
Ekim	15.000
Çapalama	50.000
Sulama	30.000
Toplama (Hasat)	150.000
Taşıma	35.000
<u>İşçilik</u>	<u>50.000</u>
Toplam	640.000
Ortalama Verim	300 kg/da
Çiftçinin Eline Geçen Fiyat	5125 TL/kg
Dönüm Başına Gelir	1.537.500 TL
Dönüm Başına Gider	640.000 TL
Net Gelir	897.500 TL

İllere Göre Başlıca Tarla Ürünlerinin
Ortalama Verimleri (kg/da)*

	Ortalama kg/da
<u>Buğday (Kuru)</u>	
Adıyaman	195
Diyarbakır	185
Gaziantep	175
Mardin	195
<u>Şanlıurfa</u>	<u>125</u>
Ortalama	175
<u>Buğday (Sulu)</u>	
Adıyaman	305
Diyarbakır	350
Gaziantep	415
Mardin	390
<u>Şanlıurfa</u>	<u>415</u>
Ortalama	375
<u>Mercimek (Kuru)</u>	
Adıyaman	105
Diyarbakır	110
Gaziantep	120
Mardin	110
<u>Şanlıurfa</u>	<u>105</u>
Ortalama	110
<u>Pamuk (Sulu)</u>	
Adıyaman	250
Diyarbakır	350
Gaziantep	275
Mardin	250
<u>Şanlıurfa</u>	<u>375</u>
Ortalama	300

* Ortalama verim, alanda tarım il ve ilçe müdürlükleri, Ziraat Mühendisleri Odası şube ve temsilciliklerinden alınan bilgilere ve yerinde yapılan saptamalara dayanılarak hesaplanmıştır.

İllere Göre Başlıca Tarla Ürünlerinden
Çiftçinin Eline Geçen Fiyatlar
(1992 Sonuna Göre)

<u>Buğday</u>	Ortalama
Adıyaman	1.300
Diyarbakır	1.400
Gaziantep	1.500
Mardin	1.225
<u>Şanlıurfa</u>	<u>1.250</u>
Ortalama	1.335
<u>Mercimek</u>	
Adıyaman	3.250
Diyarbakır	3.000
Gaziantep	3.350
Mardin	3.500
<u>Şanlıurfa</u>	<u>3.700</u>
Ortalama	3.360
<u>Pamuk</u>	
Adıyaman	5.850
Diyarbakır	4.900
Gaziantep	5.800
Mardin	3.800
<u>Şanlıurfa</u>	<u>5.275</u>
Ortalama	5.125

KESİM 7

BÖLGE KÖYLERİ

GAP Bölgesi, kırsal yapının egemen olduğu bir bölgedir. Kırsal topluluklar gerek sayıca, gerekse kapsadıkları nüfusla Bölgede yaygın topluluk tipidir. Başka bir deyişle, toplumsal yapı geniş ölçüde kırsal ilişkiler üzerinde örgütlenmiştir.

Bölgede kasaba yada küçük kent türü yerleşmeler de kırsal niteliği ağır basan bir yapı gösterir. Bununla birlikte, kırsal topluluk yada yerleşimlerin tipik örnekleri kuşkusuz köylerdir. Kendi iç dinamiğiyle gelişme gösterememiş olan Bölge kentleri, genel çizgileriyle kırsal yapının, köylerin taleplerine göre biçimlenmiştir.

Bu nedenle, Bölgede egemen yerleşim ve topluluk türü olan köylerin çeşitli bakımlardan sergilediği özelliklerin tanınması, Bölgenin yapısal niteliklerinin saptanması bakımından önem taşır.

Eldeki verilere göre, bölge köylerinin 1980'li yıllarda çizdiği genel tablo şudur:

Köylerin Topoğrafik Konumları

Herşeyden önce yüzölçümleri ve topoğrafik durumlarına bakıldığında, 1981'de Bölgedeki 3522 köyün alanca ortalama büyüklüğünün 18.741 dekar olduğu¹ ve Bölgenin genel topoğrafik yapısına uygun olarak köy alanının genellikle az eğimli ve düzlük topraklardan oluştuğu anlaşılmaktadır (Bkz. Çizelge 7.1).

Gerçekten Bölge genelinde köylerin % 67.3'ü tarımsal ve başka kullanım amaçlarına uygun düşen, % 2 - % 12 arasındaki "düz-hafif ve

(1) Bölgede köy başına düşen toprak varlığı, Türkiye ortalamasından (11.440 dekar) % 63.8 oranında daha büyüktür (DİE, Köy Genel Bilgi Anketi (KGBA), 1976).

Çizelge 7.1

Köylerin Yüzölçümlerinin Topoğrafik Durumlarına Göre Dağılımı (1981)

İller	Köy Sayısı	Toplam Yüzölçümleri (Dekar)	Ortalama Yüzölçüm. (Dekar)	% 2 Düz Eğim	%2-6 Hafif Eğim	%6-12 Orta Eğim	%12-20 Dik Eğim	%20-30 Çok Dik Eğim	% 30 Sarp Eğim	Ortalama Yükseklik (Metre)
Adıyaman	341	7.119.440	20.878	26.9	13.9	15.1	23.7	14.1	6.2	836
Diyarbakır	691	13.861.957	20.061	15.7	19.7	21.9	13.0	12.6	17.0	872
Gaziantep	588	7.460.624	12.688	33.6	19.9	19.6	16.7	7.7	2.5	673
Mardin	717	12.631.129	17.617	25.8	16.8	19.4	22.1	9.4	6.4	778
Şanlıurfa	689	16.470.044	23.904	36.3	23.0	27.3	11.9	1.4	0.1	566
Siirt	496	8.461.246	17.059	20.7	19.3	18.4	18.4	13.5	9.2	965
Bölge	3.522	66.004.440	18.741	26.6	19.3	21.4	16.7	8.9	6.8	782

(Köyleri ve Kooperatifler Bakanlığı,, Köy Envanter Etüdü, 1981)

orta" eğimli alan üzerinde kurulmuştur. Buna karşılık, kullanıma elverişli sayılmayan "çok dik ve sarp" eğimin Bölge genelindeki oranı % 15.7'de kalmaktadır.

Bununla birlikte, köylerin topoğrafik yapıları illere göre önemli değişimler göstermektedir. Sözelimi Şanlıurfa'da % 12 eğimin altında kalan toprakların oranı % 86.6'ya yükselirken, Diyarbakır'da % 57.3'e, Siirt'deyse % 58.9'a düşmektedir. Başka bir deyişle, Şanlıurfa'da % 30 eğimin üzerinde köy oranı % 0.1'de kalırken, bu oran Diyarbakır'da % 29.6, Siirt'deyse % 22.7 düzeyindedir.

Köylerin ortalama yükseltisi (782 m.), Bölgenin genel karakterine uygun olarak 566 m. (Şanlıurfa) ile 965 m. (Siirt) arasında değişmektedir.

Köylerin Coğrafi Konumları

Düşük eğimli bir yapı gösteren Bölge köyleri, coğrafi konumlarıyla genellikle düzlük yerleri (ovaları) yada etekleri yerleşim yeri olarak seçmiştir (Bkz. Çizelge 7.2):

Çizelge 7.2

Köylerin Coğrafi Konumlarına Göre Dağılımı (1981)
Oran (%)

İller	Köy Sayısı	Nehir Kenarı	Ova	Sırt	Vadi	Etek
Adıyaman	341	10.3	27.7	22.7	11.4	27.9
Diyarbakır	691	1.6	42.0	23.9	10.7	21.8
Gaziantep	588	1.8	36.7	38.3	7.4	15.8
Mardin	717	3.2	32.1	42.8	5.2	16.7
Şanlıurfa	689	4.5	60.7	23.5	3.8	7.5
Siirt	496	8.5	17.7	44.1	10.5	19.2
Bölge Sayı	3.522	152	1.337	1.155	272	606
Bölge Oran	100.0	4.3	38.0	32.8	7.7	17.2

(KKB, KEE, 1981)

Görüldüğü gibi, Bölge köyleri, % 38.0'ıyla ovada, % 17.2'yle bir engebenin eteğinde kurulmuştur. Buna karşılık, yüksek yerlerde (sırtta) yada derin tabanlarda (vadide) kurulanların oranı sırasıyla % 32.8 ve % 7.7'dir.⁽¹⁾

Irmak kenarını yerleşme yeri olarak seçen köylerse, % 4.3'de kalmaktadır.

Koşullar elverdiğince, düzlükleri seçme eğiliminde olan köyler, ilin coğrafi yapısına göre kuruluş yerleri bakımından değişkenlik göstermektedir.

Geniş ovaların bulunduğu Şanlıurfa'da ova köylerinin oranı % 60.7'ye ulaşırken, engebeli bir yapıda olan Siirt'te bu oran % 17.7'ye kadar düşebilmektedir.

Köylerin Fiziksel Yapıları

Az eğimli ve düzlük yerlerde konumlanan köylerin fiziksel yapıları yada tipleri, bu topoğrafik yapı ve coğrafi konuma olduğu kadar, ekonomik etkinliğe bağlı olarak belirlemiştir.

Bilindiği gibi, engebesiz düzlükler ve yaygın tarım (tahıl-baklagil tarımı), ters yönde etkide bulunan güvenlik, doğal kaynaklar yada ulaşım kolaylıkları vb gibi etkenlerin işe karışmadığı durumlarda toplu köy yerleşmelerine yol açmaktadır.

Toplu köy, konutların eklentileriyle birlikte bir arada toplandığı; meydan, okul, cami, çeşme vb. gibi alt yapı ve toplum hizmet merkezlerine yakın olmakla birlikte, işletmelerden uzak bir konumda bulunduğu yerleşme tipidir.

(1) Bölgenin engebesiz coğrafi yapısı içinde ova köylerinin oranca sınırlı kalması, düzlük alanlardaki geniş toprak mülkiyetine ve iklim koşullarına bağlanabilir.

1960 Köyler İstatistiğine göre, Türkiye'deki köylerin % 18.7'si ovada, % 15.8'i sırtta, % 10.7'si vadide, % 23.4'ü etekte, % 29.0'uysa yamaçta kurulmuştur (Sencer, 1971, 28).

Buna karşılık dağınık köy, genellikle topoğrafik koşulların toplulaşmaya elvermediği durumlarda yada bağ-bahçe tarımının yaygın olduğu koşullarda beliren ve konut ve eklentilerinin işletme içinde yada yakınında yer almasına karşılık, merkezleşmenin bulunmadığı köy tipidir (Sencer, 1971, 39-42).

Seyrek köyse, fiziksel yapısıyla toplu köyle-dağınık köy arasında bir ara tip oluşturur.

Bölge köyleri fiziksel biçimlenişleriyle, genelde toplu köy oluşturma eğilimindedir (Bkz. Çizelge 7.3):

Çizelge 7.3
Köylerin Fiziksel Yapılarına Göre Dağılımları (1981)
Oran (%)

İller	Köy Sayısı	Yolboyu Köyü	Toplu Köy	Dağınık Köy	Seyrek Köy
Adıyaman	341	2.3	65.8	29.6	2.3
Diyarbakır	691	5.5	38.6	47.3	8.6
Gaziantep	588	7.0	87.7	4.4	0.9
Mardin	717	2.5	65.8	28.7	3.0
Şanlıurfa	689	5.5	66.5	25.3	2.7
Siirt	496	5.0	32.7	62.1	0.2
Bölge Sayı	3522	168	2099	1142	113
Bölge Oran	100.0	4.8	59.6	32.4	3.2

(KKB, KEE, 1981)

Görüldüğü gibi, Bölge köyleri arasında % 59.6'yla en sık rastlanılanı toplu köylerdir. Dağınık köylerse % 32.4'lük bir oranla ikinci sırada yer almaktadır. En az rastlanılan tip, % 3.2'yle seyrek köydür. Öte yandan, tüm köylerin yaklaşık % 5'i yol boyunda kurulmuştur.

İl düzeyinde bakıldığında, toplu köy oranının en yüksek olduğu il, % 87.7'yle Gaziantep, en düşük olduğu illerse % 38.6'yla Diyarbakır, % 32.7'yle Siirt'dir. Yol boyunda kurulan köy sayısı bakımından yine Gaziantep % 7.0'yle önde gelirken, Adıyaman ve Mardin, köylerin yol kenarlarından kaçtığı iller arasında yer almaktadır.

Türkiye'de olduğu gibi Bölgede de tarihsel koşullara bağlı olarak genelde açık, korumasız yerlerden ve yol kenarlarından kaçma eğilimi gösteren köyler, topoğrafik, coğrafi ve ekonomik koşullara ek olarak toplumsal nedenlerle çoğunluk toplu yerleşme özelliği göstermektedir.⁽¹⁾

Köy tiplerinin ekonomik etkinliğe olduğu kadar, köyün kuruluş yerinin coğrafi yapısına bağlı olarak değişkenlik gösterdiğini aşağıdaki çizelgeden izlemek olanaklıdır (Bkz. Çizelge 7.4):

Çizelge 7.4

Köylerin Fiziksel Yapıları ve Coğrafi Konumlarına Göre Dağılımı (1981)
Oran (%)

Köy Tipi	Nehir					
	Kenarı	Ova	Sırt	Vadi	Etek	Toplam
Yol boyu köyü	6.4	54.8	21.1	6.8	10.9	100.0
Toplu köy	3.6	44.8	31.0	7.0	13.6	100.0
Dağınık köy	4.7	26.6	40.0	9.8	18.9	100.0
Seyrek köy	15.6	29.6	31.3	5.2	18.3	100.0

Çizelgeden izlenebileceği gibi, toplu köylerin % 44.8'i ovada, buna karşılık % 31.0'i sırtta yer alırken, dağınık köylerin % 40.0'ı sırtta, ancak % 26.6'sı ovada kurulmuştur. Başka bir anlatımla, ovada kurulan köylerin % 69.0'u, etekte kurulanların % 53.4'ü topluyken, aynı coğrafi konumlarda kurulmuş köylerin sırasıyla % 21.6'sı ve % 39.0'u dağınıktır. Buna karşılık, yolboyu köylerin yarıdan çoğu (% 54.8'i) ovada kurulmuşken, seyrek köylerin yaklaşık üçte biri (% 31.3'ü) sırtta yer almıştır.

Köylerin Ormanla İlişkisi

Bölgede orman varlığının çok sınırlı ve düşük nitelikli olması nedeniyle, Bölgede kuruluş yeri ve ekonomik etkinliği bakımından ormanla ilişkili köylerin sayısı azdır (Bkz. Çizelge 7.5):

(1) Türkiye genelinde köylerin üçte ikisi (% 66.6'sı) toplu, üçte biri (% 33.4'ü) seyrek ve dağınık köy niteliğindedir (DİE, KGBA, 1976).

Çizelge 7.5

Köylerin Ekolojik Konumlarına Göre Dağılımı (1981)

İller	Köy Sayısı	Oran (%)			
		Dağ Köyü	Orman Bitişiği	Orman İçi	Ormana 10 km
Adıyaman	341	19.6	7.0	10.0	1.5
Diyarbakır	691	22.6	9.8	13.2	21.1
Gaziantep	588	36.7	8.5	3.1	4.1
Mardin	717	12.7	1.5	0.8	0.6
Şanlıurfa	689	16.1	5.1	-	-
Siirt	496	41.5	10.1	6.3	1.0
Bölge Sayı	3522	847	238	180	184
Bölge Oran	100.0	24.0	6.8	5.1	5.2

(KKB, KEE, 1981)

Görüldüğü gibi, genel olarak engebesiz bir doğal yapısı olan Bölgede köyler arasında dağ köyü niteliğinde olanlar % 24.0 oranındadır. Bununla birlikte Türkiye genelinde "yayla" köyleri, dağ köyü sayıldığında, bu oran Türkiye'deki yayla köylerinin oranından (% 21.2) yüksektir.

Buna karşılık Bölgedeki köylerin ormanla ilişkili olanları düşük düzeydedir. Orman bitişiği köyler Türkiye'de % 27.3'ken, Bölgede % 6.8, orman içi köyleri Türkiye'de % 14.0'ken, Bölgede % 5.1'dir (DiE, KGBA, 1976).

Bölge içi dağılımına bakıldığında, dağ köyü oranının Şanlıurfa (% 16.1) ve Adıyaman'da (% 19.6) en düşük olmasına karşılık Gaziantep (% 36.7) ve Siirt'de (% 41.4) en yüksek olduğu saptanmaktadır.

Ormanla ilişkili köylerin % 34.1'le en yüksek orana vardığı il, orman varlığı en zengin olan Diyarbakır'dır. Orman varlığından en az pay alan Şanlıurfa'daysa, ormanla ilişkili köy oranı % 5.1'e düşmektedir.

Orman, bilindiği gibi, yerleşmeyi engelleyici bir ekolojik etken (çevre varlığı) olduğu gibi, aynı zamanda özendirici bir etkendir. Özellikle orman içi ve orman bitişiği köylerin, ulaşım güçlükleri yanında, tarım alanının sınırlılığı ve genişleme alanından yoksun kalmaları, caydırıcı bir etken niteliğindedir. Buna karşılık orman, sunduğu olanaklar ve ekonomik kaynaklarla köylerin kuruluş yerlerini seçmelerinde önemli bir rol oynar.

Orman varlığı, orman içi yada bitişiği köylerin gelişmesi yolunda bir engel olmakla birlikte, köylüyü ormanla bütünleştirecek bir orman işletmeciliğiyle orman köylüsü için bir geçim kaynağı olabilmektedir.

Köylerin Bağlı Yerleşim Birimleri

Yerleşme bölümünde açıklandığı gibi, Türkiye'de köyler önemli bir kesimiyle tek birim niteliğinde olmayıp, mahalle, kom, oba, dam ve mezraa gibi bağlı birimleri yada köy altı yerleşimleri içermektedir. Bir bölümüyle hayvancılık ekonomisinin ürünü olan ve köy etkinliklerinin uzantısı olarak ortaya çıkan bu köy altı yerleşimler, özellikle büyük toprak mülkiyetinin (ağalığın) olduğu Bölgede yaygındır. GAP Bölgesi, geniş toprak mülkiyeti içinde üretimin küçük yerleşim birimleri biçiminde örgütlenmesine bağlı olarak mezraa türü yerleşimlerin köy sayısını aştığı bir bölgedir.

Gerçekten, Çizelge 7.6'dan da izlenebileceği gibi, Bölge düzeyinde bağlı yerleşim birimi olan köy sayısı, olmayanlardan fazladır:

Çizelge 7.6

Köylerin Yerleşim Birimi Olup Olmadığına Göre Dağılımı (1981)

İller	Toplam Köy Sayısı	Yerleşim Birimi Olmayan Köyler		Yerleşim birimi Olan Köyler	
		Sayı	Oran (%)	Sayı	Oran (%)
Adıyaman	341	88	25.8	253	74.2
Diyarbakır	691	266	38.5	425	61.5
Gaziantep	588	394	67.0	194	33.0
Mardin	717	461	64.3	256	35.7
Şanlıurfa	689	190	27.6	499	72.4
Siirt	496	225	45.4	271	54.6
Bölge	3522	1624	46.1	1898	53.9

Görüldüğü gibi, Bölge köylerinin % 53.9'unun bağlı yerleşim birim yada birimleri vardır. Buna karşılık, % 46.1'i tek yerleşim birimi niteliğindedir.

Yerleşim birimi bulunan köylerin oranca en yüksek olduğu il, % 74.2'ye Adıyaman'dır. Bunu % 72.4'le Şanlıurfa izlemektedir. Bağlı birimi olan köy oranının en düşük kaldığı iller Mardin (% 35.7) ve Gaziantep (% 33.0) dir.

Köy altı yerleşimlerin illere ve türlerine göre sayısal dağılımına bakıldığında, herşeyden önce bağlı yerleşimlerin sayıca köylerden daha çok olduğu anlaşılmaktadır (Bkz. Çizelge 7.7)

Çizelge 7.7

Köylerin Bağlı Yerleşim Yerleri (1981)

	Köy Sayısı	Mahalle	Kom	Oba	Mezraa	Divan	Dam	Toplam
Adıyaman	341	29	-	-	784	-	-	813
Diyarbakır	691	103	17	19	1284	-	51	1474
Gaziantep	588	243	-	15	266	-	-	524
Mardin	717	25	3	3	449	-	-	480
Şanlıurfa	689	462	1	7	1845	-	-	2315
Siirt	496	13	2	-	858	-	-	873
Bölge	3522	875	23	44	5486	-	51	6479

(KKB, KEE, 1981)

1981 yılında Bölgede köy sayısı 3522'yken, toplam bağlı yerleşim sayısı 6479'dur. Bunlardan % 84.7'si mezraa, % 13.5'i mahalledir. Kom, oba, dam gibi alt yerleşimlerin sayısı çok sınırlıdır.

İller arasında bağlı yerleşimlerden en yüksek payı alan il, % 35.7'yle Şanlıurfa'dır. Bunu % 22.8'le Diyarbakır izlemektedir. Her iki ilin de bağlı yerleşimleri arasında mezraanın payı dörtte üçün üzerindedir.

Bölgede köy mahallelerinin fazlalığı da dikkati çekmektedir. Köy mahallelerinin genellikle yerleşim alanının darlığı dışında aile,

sülale, mezhep vb. bakımlardan ayrı grupları içeren köylerde belir-
diği gözönüne alındığında, Bölgede karma yapılı köylere görece sık
rastlandığı söylenebilir.

Köylerin Merkezlere Uzaklığı

Giderek dışa açılmaktaysa da, genelde kapalı ve kendine ye-
terli bir yapıda olan kırsal yerleşimlerin, bağlı oldukları yönetsel
merkezlerle ilişkilerini, bu merkezle bütünleşme düzeyleri kadar uzak-
lıkları da belirler.

Bölge köylerinin en sık ilişkide bulunduğu yönetsel merkez-
lere olan uzaklıkları incelendiğinde, bu uzaklığın merkezlerle ilişki
kurmada önemli bir engel oluşturduğu gözlenmektedir (Bkz. Çizelge
7.8).

Çizelgede de görüldüğü gibi, Bölge köylerinin % 61.9'u il
merkezlerine 50 km. den, % 21.9'u 100 km. den uzaktadır.⁽¹⁾ İlçe mer-
kezlerine uzaklıklarına gelince, köylerin % 94.1'inin 50 km. nin al-
tında bir uzaklıkta olmasına karşılık, 50 km. den daha uzak olanların
% 5.9'luk bir oranda olduğu saptanmaktadır. Bölge köyleri için en ko-
lay ulaşılabilir merkezler, hemen tümü için 50 km. nin altında bir
uzaklıkta bulunan bucak merkezleridir.

Bölge içinde il merkezine 50 km. den uzak olan köylerin en
fazla olduğu il % 76.8'le Diyarbakır'dır. Gaziantep'se köylerin il
merkezlerine en yakın olduğu ildir. Yine Diyarbakır, köylerin ilçe
merkezlerine en kolay ulaşılır uzaklıkta bulunduğu, Siirt'se % 16.8'i-
nin 50 km. den fazla uzaklıkta bulunduğu illerdir.

(1) Türkiye genelinde köylerin % 82.4'ünün il merkezine uzaklığı 30
km. nin üzerindedir. Buna karşılık % 3.0'ü 0-10 km, % 6.5'i 11-20
km., % 8.1'i 21-30 km. uzaklıktadır (DİE, KGBA, 1976).

(2) Ülke genelinde köylerin, ilçe merkezlerine uzaklığına gelince,
% 31.4'ü 0-10 km., % 29.0'u 10-20 km., % 18.7'si 21-30 km., %
20.9'uysa 30 km. den fazladır (DİE, KGBA, 1976).

Çizelge 7.8

Köyün En Sık İlişkide Bulunduğu ve Yönetmelik Bakımdan Bağlı Olduğu
Merkezlere Uzaklıkları (1981)

	Toplam	İl Oran (%)			Toplam	İlçe Oran (%)			Toplam	Bucak Oran (%)		
		1-50 km	51-100 km	101+ km		1-50 km	51-100 km	101 + km		1-50 km	51-100 km	101+km
Adıyaman	341	46.6	41.3	12.1	252	95.2	4.0	0.8	99	58.6	41.4	-
Diyarbakır	691	23.2	47.7	29.1	560	98.2	1.8	-	36	100.0	-	-
Gaziantep	588	48.3	44.9	6.8	446	96.6	3.4	-	198	100.0	-	-
Mardin	717	36.4	30.4	32.2	657	93.9	5.3	0.8	245	98.4	1.6	-
Şanlıurfa	689	46.4	35.0	18.6	504	97.0	2.8	0.2	273	99.6	0.4	-
Siirt	496	31.6	43.5	24.9	459	83.2	14.3	2.5	161	98.7	1.3	-
Bölge Sayı	3522	1341	1410	270	2878	2709	154	15	1012	964	48	-
Bölge Oran	100.0	38.2	40.0	21.9	100.0	94.1	5.4	0.5	100.0	95.3	4.7	-

(KKB, KEE, 1981)

Bölgede köylerin özellikle il merkezlerine uzaklığının bu ölçüde büyük olması, merkezlerin sunduğu hizmetlerden yararlanmasını zorlaştırdığı gibi, kentle bütünleştirilmelerini geniş ölçüde önlemektedir.

Köylerin Merkezlerle Yol Bağlantısı

Bölge köyleri, merkezlere uzak olduğu gibi, elverişli ulaşım olanaklarından da yoksundur. Köyleri yönetsel bakımdan bağlı oldukları il ve ilçe merkezlerine bağlayan yollar, genelde düşük nitelikli ve kolay ulaşım elvermeyen bir yapıdadır. Ulaşım alt yapısının yetersizliği, merkezlerle olan ilişkiyi olumsuz yönde etkileyen etkenlerden biridir.

Köylerin il ve ilçe merkezleriyle bağlantısını sağlayan yolların durumu aşağıdaki çizelgelerde verilmiştir (Bkz. Çizelge 7.9-7.10):

Çizelge 7.9

Köyün Yönetsel Bakımdan Bağlı Olduğu İl Merkezine
Yol Durumu (1981)
Oran (%)

	Köy Sayısı	Asfalt	Stabilize	Ham Toprak	Patika	Karışık
Adıyaman	341	7.9	15.8	-	-	76.3
Diyarbakır	691	7.1	0.4	1.5	-	91.0
Gaziantep	588	21.3	0.3	-	-	78.4
Mardin	717	8.9	1.3	1.4	0.1	88.3
Şanlıurfa	689	10.5	1.4	0.3	-	87.8
Siirt	496	9.5	5.2	0.2	1.0	84.1
Bölge Sayı	3522	384	104	23	6	3004
Bölge Oran	100.0	10.9	3.0	0.6	0.2	85.3

(KKB, KEE, 1981)

Görüldüğü gibi, Bölge düzeyinde köyleri il merkezlerine bağlayan yolların % 85.3'ü karma yapıdadır. İl merkezine asfalt yollarla bağlı olanların oranı % 10.9'da kalırken, % 3.8'i ancak stabilize,

ham toprak yada patika yollarla bağılı durumdadır. (1)

Köylerin ilçe merkezleriyle olan yol bağlantısı daha elverişsiz ve niteliksizdir (Bkz. Çizelge 7.10):

Çizelge 7.10

Köyün Yönetmelik Bakımdan Bağılı Olduğu İlçe Merkezine
Yol Durumu (1981)

		Oran (%)						
		Köy Sayısı	Toplam	Asfalt	Stabilize	Ham Toprak	Patika	Karışık
Adıyaman		341	252	3.6	54.0	6.3	1.6	40.5
Diyarbakır		691	560	6.2	12.1	31.8	3.8	46.1
Gaziantep		588	446	11.7	49.1	-	-	39.2
Mardin		717	657	7.3	14.5	5.9	1.8	70.5
Şanlıurfa		689	504	5.6	29.8	10.6	2.4	51.6
Siirt		496	459	9.2	13.7	9.8	3.7	63.6
Bölge	Sayı	3522	2878	215	713	174	208	1550
	Oran	100.0	81.7	7.5	25.3	11.0	2.3	53.9

(KKB, KEE, 1981)

İlçe merkezleriyle yol bağlantısı bulunan köylerin oranı, % 81.7'dir. Bu köylerden % 53.9'u ilçe merkezlerine karma nitelikte yolla bağılı durumdayken, yolu asfalt olanlar oranca % 7.5'de kalmaktadır. İlçe merkeziyle bağlantısını stabilize yolla sağlayanlar % 25.3, ham toprak yolla bağlantı kuranlar % 11.0, yalnızca patika yolu bulunanlarsa % 2.3 oranındadır. (2)

Köylerin gerek uzaklık, gerekse yol durumu bakımından il ve ilçe merkezleriyle ulaşım güçlüğü, bu toplulukların içe dönük ve yarı-kapalı yapılarının başlıca sorumlularından biridir.

(1) Türkiye genelinde köyleri il merkezlerine bağlayan yolların %51.9'u asfalt, % 27.0'si stabilize, % 13.4'ü ham yol, % 7.7'si patikadır (DİE, KGBA, 1976).

(2) Yine ülke genelinde köylerin ilçe merkezleriyle bağlantısını sağlayan yolların % 24.6'sı asfalt, % 33.2'si stabilize, % 27.2'si ham yol, % 15.0'iye patika yoldur (DİE, KGBA, 1976).

Köylerin Motorlu Taşıt Araçları

Köylerin çevreyle, özellikle merkezle olan ilişkisi, yol durumuna bağlı olduğu kadar, ulaşım ve taşıma gereçlerinin, kısacası taşıt araçlarının varlığına ve hızına bağlıdır. Bölge köylerinin sahip olduğu motorlu taşıt araçlarının varlığına bakıldığında, yolcu ve yük taşıma araçlarının sınırlı bir sayıda kaldığı görülmektedir (Bkz. Çizelge 7.11).

Herşeyden önce köylerin taşıt varlığı, tek başına köylerin ulaşım ve taşıma yoğunluğunun göstergesi değildir. Bu taşıtlardan bir kısmı salt köy içinde kullanılırken, bir bölümü köy dışında çalışmaktadır. Köyle merkezler arasında çalışanları, Bölge ölçeğinde 151 otobüs, 709 minibüs, 2162 otomobil, 259 cip, 1151 kamyon, 71 pikap, 3400 traktör'dür. Başka bir deyişle, Bölgede 100 köy başına otobüs sayısı 4, minibüs sayısı 20, otomobil sayısı 62, cip sayısı 7, kamyon sayısı 33, pikap sayısı 2, traktör sayısı 97'dir.

Bölge illeri arasında taşıt araçlarının ve türlerinin dağılımı önemli ayrımlar göstermektedir: Sözelimi Gaziantep'de 100 köye 13 otobüs düşerken, Diyarbakır'da 26 minibüs, Şanlıurfa'da 112 otomobil, 30 cip, 79 kamyon, yine Diyarbakır'da 4 pikap, 299 traktör düşmektedir.

Buna karşılık, Siirt'in 496 köyünde çalışan 1 otobüs, 2 cip, 2 pikap, her 100 köyünde 15 minibüs, 32 otomobil, 10 kamyon ve 40 traktör bulunmaktadır.

Merkezlere insan ve mal taşıyan araçların sayıca bu ölçüde az olması, köylerin içe dönüklüğünün yada kendine yeterliğinin bir sonucu olduğu kadar, köylerin merkezlerle olan ilişki kopukluğunun nedenlerinden birisidir.

Taşıt yetersizliği, köylerin alış-veriş ve pazarlamadan sağlık, eğitim ve kültüre kadar geniş bir alanda merkezlerle olan ilişki yoğunluğunu düşürerek, kapalı bir yapı kazanmalarında önemli bir rol oynamaktadır.

Çizelge 7.11

Köylerin Motorlu Taşıt Araçları (1981)

	Köy Sayısı	Otobüs		Minibüs		Otomobil		Cip		Kamyon		Pikap		Traktör		Motosiklet		Başka	
		A	B	A	B	A	B	A	B	A	B	A	B	A	B	A	B	A	B
Adıyaman	341	26	26	72	69	193	148	9	6	115	92	20	4	1965	742	31	16	41	16
Diyarbakır	691	22	20	226	179	530	331	4	3	160	120	30	26	2999	2061	32	13	-	-
Gaziantep	588	92	77	142	116	483	156	73	31	1280	99	59	6	3923	378	440	5	23	-
Mardin	717	20	16	194	178	815	579	11	6	373	231	14	9	1597	10	54	10	-	-
Şanlıurfa	689	11	11	103	94	1036	786	255	211	618	557	42	24	3105	8	687	32	-	-
Siirt	496	6	1	95	73	269	162	5	2	139	51	18	2	790	201	14	6	4	-
Bölge	3522	177	151	832	709	3326	2162	357	259	2685	1151	183	71	14379	3400	1258	82	68	16

(KKB, KKE, 1981)

A: Toplam taşıt sayısı

B: Köyle merkez arasında çalışanı

Köylerin Merkezlerle İlişkileri

Köylerin yönetsel bakımdan bağlı olduğu yerleşimlerle yada en yakın merkezlerle ilişkisini sağlayan yollar, uzunluk ve nitelikçe kolay ulaşım elvermediği gibi, bu ulaşımı sağlayacak taşıt araçlarının yetersizliği kapalı (soyutlanmış) bir yapı göstermelerinde önemli bir rol oynamıştır. Başka bir deyişle, köylerin kendine yeterlikleri ve kapalılıkları nedeniyle dışla, özellikle bağlı buldukları merkezlerle ilişkileri oldukça zayıftır. Kurulan ilişki sıklığı çok düşük olduğu gibi, bir kaç merkezle sınırlı kalmaktadır (Bkz. Çizelge 7.12):

Çizelgenin dile getirdiği gibi, köylerin yönetsel bakımdan bağlı oldukları il, ilçe ve bucak merkezleriyle ilişki nedenleri içinde mal alımı ve satımı % 43.9'la ilk sırada yer alırken, bunu % 31.9'la sağlık, % 11.8'le kültürel nedenler, % 8.0'le aktarma izlemektedir. Çalışma amaçlı ilişkinin oranı % 2.9'da kalırken, turistik amaçlar % 0.7'yle son sırada yer almaktadır.

Merkezlerle kurulan ilişkinin çoğunluğunu oluşturan ticari ilişkide mal alımı (alış-veriş), mal satımına (pazarlama) oranla daha ağırlıklıdır.

Mal alımı amaçlı ilişkide köy sayısına göre il merkezleri % 68.0'le ilk sırayı alırken, bunu yakın bir oranla (% 57.2'yle) ilçe merkezleri ve çok düşük bir oranla bucak merkezleri izlemektedir. Mal satımındaysa, il merkezleri önceliği ilçe merkezlerine bırakmaktadır. Pazarlamada il merkezlerinin oranı % 43.7'yken, ilçe merkezlerinin payı % 61.8'dir.

Çalışma amaçlı ilişkide de il merkezlerinin önceliği sürerken, ilçe merkezleri, aktarma ve kültürel amaçlı ilişkilerde öne geçmektedir.

Yine çizelgenin vurguladığı bir başka konu, özellikle Adıyaman ve Şanlıurfa'da dışla kurulan ilişkinin tek merkezle sınırlı kalmasına karşılık, başta Gaziantep olmak üzere öteki illerde çeşitlenmiş olmasıdır.

Çizelge 7.12
Köylerin İlişkide Bulunduğu Merkezlerle İlişki Nedenleri
Yönetmelik Bağlantısı Olan Merkezler (1981)

	Köy Sayısı	Mal Alımı			Mal Satımı			Çalışma			Aktarma			Sağlık			Kültürel			Turistik			Başka		
		il	İlçe	Bucak	il	İlçe	Bucak	il	İlçe	Bucak	il	İlçe	Bucak	il	İlçe	Bucak	il	İlçe	Bucak	il	İlçe	Bucak	il	İlçe	Bucak
Adıyaman	341	202	231	21	165	227	17	127	53	6	204	86	7	273	213	57	193	170	40	45	13	2	11	14	7
Diyarbakır	691	529	481	14	249	448	7	73	5	-	113	89	-	597	450	5	186	290	10	30	1	1	1	-	-
Gaziantep	588	468	382	28	456	327	26	7	-	-	33	12	7	565	414	119	270	305	38	9	10	-	-	-	5
Mardin	717	409	605	135	182	578	120	46	14	3	119	416	122	698	642	213	124	286	30	1	5	-	52	48	6
Şanlıurfa	689	377	327	40	346	305	37	94	118	10	60	31	6	568	466	102	101	99	11	-	-	-	-	-	-
Siirt	496	411	429	70	141	295	3	12	6	1	138	87	34	424	397	86	34	123	14	8	11	1	8	9	2
Bölge	3522	2396	2455	308	1539	2180	210	359	196	20	667	721	176	3125	2582	582	908	1273	443	93	40	4	62	71	20
İlişki Sıklığı	19690		5159		3929			575			1564			6289			2324			137			153		
Oran (%)	100.0		26.2		19.9			2.9			7.9			31.9			11.8			0.7			0.8		

(KKB, KEE, 1981)

Köylerde İçe ve Dışa Nüfus Hareketleri

Bölge köyleri genel olarak Türkiye'de olduğu gibi, yoğun bir hareketlilik içindedir. Ancak Bölgede, ekonomik ve toplumsal etkinliklere bağlı olarak nüfus daha dinamiktir. Bunda, hayvan sürüleri peşinde konar-göçer (göçebe) nüfusun Bölgede önemli bir büyüklükte olmasının yanında, yöre nüfusunun başta toprak yetersizliği olmak üzere ciddi ekonomik baskılar altında bulunması belirleyici bir rol oynamaktadır.

Yaylak ve kışlaklar arasında yaz-kış yer değiştiren konar-göçer nüfusun hareketleri geniş ölçüde köyden köye olmaktadır. Bu nedenle köyler, her yıl değişen sayıda ve kimileri sonradan yerleşmek üzere konar-göçer bir nüfusu barındırmaktadır.

Öte yandan, yine köylerin, ekonomik ve toplumsal nedenlere bağlı olarak dışarıdan aldığı bir nüfus vardır.

Bununla birlikte, Bölge köyleri için nüfus hareketinin genel doğrultusu içe değil, dışa göç yönündedir. Başka bir deyişle köyler için göçe bağlı nüfus hareketlerinin sonucu eksidir. Köy nüfusundaki genel artışın kaynağı, göç değil, doğal artıştır.

Aşağıdaki çizelge (Çizelge 7.13), 1981 yılında köylere göçebe olarak gelen aile sayısı ile, son 5 yılda köye yerleşen ve köyden göçen aile sayılarını vermektedir.

Çizelge 7.13

Köylerdeki Nüfus Hareketleri (1981)

	Aile Sayısı	Toplam Yerleşik Nüfus	Göçebe Olarak Gelen Aile Sayısı	Son Beş Yılda Yerleşen Aile Sayısı	Son Beş Yılda Göç Eden Aile Sayısı	Fark
Adıyaman	49.300	281.677	23	103	1.913	1.810
Diyarbakır	101.336	443.270	644	261	2.856	2.595
Gaziantep	51.729	280.388	129	298	2.133	1.835
Mardin	85.884	373.860	491	396	3.433	3.037
Şanlıurfa	73.579	312.221	31	109	1.091	982
Siirt	54.601	277.100	2.391	146	1.006	860
Bölge	416.429	1.968.516	3.709	1.313	12.432	11.119

Görüldüğü gibi, Bölge köylerine yazlamak yada kışlamak amacıyla gelen konar-göçer aile sayısı, toplam 3709'dur. Bunun, büyük çoğunluğu (% 64.5'i) Siirt ilindedir. Konar-göçerlerden Diyarbakır'ın aldığı pay % 17.4'ken, Mardin'in % 13.2'dir.

Buna karşılık, Bölge köylerinin göç yoluyla dıştan aldığı ve dışa verdiği nüfus karşılaştırıldığında, önemli ölçüde nüfus yitirdiği anlaşılmaktadır. Son 5 yılda, toplam 1.313 aile içe göç ederken, dışa göç eden aile sayısı 12.432'dir. Başka bir deyişle, Bölge nüfusu toplam aile ölçeğinde % 2.3'lük yitime uğramıştır.

Bölge illeri arasında iç ve dış göç bakımından-aile sayısı olarak-köyleri en çok eksi veren iller, 3037'yle Mardin, 2592'yle Diyarbakır'dır. Dış ve iç göç farkı en düşük olanlar 982'yle Şanlıurfa ve 860'la Siirt'dir.

Nüfus hareketliliği, konar-göçer nüfusla ve göçle sınırlı değildir. Kalıcı bir nüfus hareketi olan göçün yanısıra, köyden geçici olarak ayrılan ve köye geçici olarak gelenlerin yol açtığı bir nüfus hareketliliği vardır. Kalıcı olana oranla, boyutları çok daha büyük olan bu nüfus dinamiği köyden ayrılanlar için yurtdışına ve yurtiçine olmak üzere iki yönlüdür (Bkz. Çizelge 7.14):

Çizelge 7.14
Köylerden Geçici Olarak Ayrılanlar (1981)

	Aile Sayısı	Yerleşik Nüfus	Köyden Geçici Olarak Ayrılanlar				Köye Geçici Olarak Gelenler	
			Yurtdışına Gidenler		Yurtiçine Gidenler		Yurtiçinden Gelenler	
			Aile	Kişi	Aile	Kişi	Aile	Kişi
Adıyaman	49.300	281.677	315	1203	8035	31.886	245	356
Diyarbakır	101.336	443.270	192	1037	461	21.985	2	5
Gaziantep	51.729	280.388	1062	3799	2564	11.235	274	1491
Mardin	85.884	373.860	614	5674	2949	22.044	40	299
Şanlıurfa	73.579	312.221	2560	2706	15856	106.187	11	97
Siirt	54.601	277.100	374	1985	1396	8.493	20	110
Bölge	416.429	1.968.516	5117	16404	31.261	201.812	592	2358

Bölge köylerinden yola çıkarak yurtdışına-çalışmak ve görünüşte dönüş yapmak üzere-gidenler, toplam olarak 5117 aile ve 16.404 kişiden oluşmaktadır. Çalışmak üzere yurtdışına gidenler, geçici olarak köyden ayrılan toplam ailelerin % 14.0'ünü, nüfussuna % 7.5'ini oluşturmaktadır.

Yurtdışı işçi hareketinde aile sayısı bakımından önceliği alan iller % 50.0'yle Şanlıurfa, % 20.7'yle Gaziantep, kişi sayısı bakımından % 34.6'yla Mardin, % 23.2'yle Gaziantep'dir.

Köylerden yurtiçine geçici olarak gidenlerse, 31.261 aile ve 210.812 kişidir. Bu nüfusun Bölgenin toplam aile sayısı içindeki oranını % 7.5, yerleşik nüfus içindeki payıysa % 10.3'dür. Ya tarım işçisi olarak kırsal yörelere yada yine çalışmak üzere kentlere giden bu nüfus, Bölgeden kaynaklanan mevsimlik yada dönemsel işgücü hareketinin yoğunluğunun göstergesidir.

Çalışma amaçlı geçici nüfus hareketi aile ve kişi sayısı bakımından büyük bir önceliği bulunan Şanlıurfa'dan kaynaklanmaktadır. Bu ilin geçici olarak yurt içine giden aile sayısı içindeki payı % 50.7, kişi sayısı içindeki payıysa % 52.6'dır. Şanlıurfa'yı aile sayısı bakımından izleyen il % 25.7'yle Adıyaman, kişi sayısı bakımındansa % 15.8'le yine Adıyaman, % 10.9'la Mardin ve % 10.4'le Diyarbakır'dır.

Geçici nüfus hareketi içinde köy hedefli olanlar da vardır. Bölge köylerine çeşitli amaçlarla geçici olarak gelenler, toplam 592 aile ve 2358 kişidir. Bu sayıların, köy dışına yönelik nüfus içindeki payının çok düşük kaldığı açıktır.

Kısaca özetlendiğinde, Bölgede yoğun olan nüfus hareketi, genel eğilimiyle geçici-giderek kalıcı-konar göçer nüfus hareketinin yanısıra, sınırlı bir ölçüde içe, çalışma amacıyla yurtdışına, çok daha büyük ölçekte yurtiçine nüfus hareketiyle dışa doğrudur.

Köy Konutları ve Hanehalkı Sayısı

Bölge köyleri çeşitli tarihsel, fiziksel, ekonomik ve toplumsal etkenlere bağlı olarak az nüfuslu, çok sayıda ve dağınık bir yerleşme düzeni gösterir. Köylerin küçük yerleşim birimleri biçiminde serpiştirilmiş olması, en açık anlatımını köy sayısının çokluğuna karşın, köylerde yaşayan konut yada hanehalkı sayısının düşüklüğünde bulmaktadır (Bkz. Çizelge 7.15):

Çizelge 7.15

Köylerin Konut Sayısı (1981)

	Köy Sayısı	Toplam Konut Sayısı	Köy Başına Konut Sayısı
Adıyaman	341	42.257	124
Diyarbakır	691	63.008	91
Gaziantep	588	41.958	71
Mardin	717	62.078	87
Şanlıurfa	689	63.742	93
Siirt	496	36.771	74
Bölge	3522	309.814	88

(KKB, KEE, 1981)

Türkiye'de 1980'lerde köylerin % 9.8'ini kapsayan Bölge, Türkiye köylerinde yaşayan hanehalkından % 7.4 oranında pay almaktadır. Buna bağlı olarak ortalama konut yada hanehalkı sayısı, Türkiye'de 116'yken, Bölgede 88'dir. Ortalama konut sayısı en düşük 71 (Gaziantep) ile en yüksek 124 (Adıyaman) arasında değişmektedir.

Köy Konutlarının Yapım Malzemesi ve Yapım Sistemi

Bölgede köy konutlarının yapım malzemesi, öteki bölgelerde olduğu gibi, yerel ve ekolojik koşullara uygun malzemedir (Bkz. Çizelge 7.16).

Çizelge 7.16
Konutların Yapım Malzemesi

	Toplam	Oran (%)					
		Kerpiç	Tuğla	Taş	Briket	Başka	
Adıyaman	42.257	29.2	0.04	63.8	6.2	0.8	
Diyarbakır	63.008	27.1	3.4	66.5	0.9	2.1	
Gaziantep	41.958	19.3	2.3	65.0	13.3	0.1	
Mardin	62.078	17.7	0.4	74.7	7.1	0.1	
Şanlıurfa	63.742	39.6	0.4	53.3	6.5	0.2	
Siirt	36.771	23.4	2.6	68.4	4.0	1.6	
Bölge	Sayı	309.814	82.416	4539	201.655	18.787	2417
	Oran		26.6	1.4	65.1	6.1	0.8

(KKB, KEE, 1981)

Bölge konutlarında yaygın biçimde kullanılan dolgu maddeleri, % 65.1'le taştır. Bunu % 26.6'yla kerpiç, % 6.1'le briket izlemektedir. Yapım malzemesi olarak tuğlanın payı % 1.4'de kalmaktadır.

% 91.7'si taş ve kerpiçten yapılmış olan köy konutlarının taşıyıcı sistemlerine bakıldığında, % 95.7'sinin yığma yapı olduğu görülmektedir. Betonarme yapılar % 2.1, ahşap yapılar % 0.8, ötekiler % 1.4'le küçük bir azınlık oluşturmaktadır.

Konutların çatı sistemleri ise, yine yörenin gelenekleri ve ekolojik koşullarına göre belirmiştir. Konutların % 95.4'ü düz, % 3.2'si kubbe ve % 1.4'ü beşik çatıdır.

Bölgede çatı örtüsü olarak en çok kullanılan malzeme % 94.5'le topraktır. Saz, kiremit, mahya, tahta ve benzeri öteki çatı örtülerinin-yaklaşık aynı oranlarla-toplam payı ancak % 5.5'dir.

Konutların Sağlık Durumu

Anılan malzemeler ve sistemler kullanılarak yapılan köy konutlarının, genelde güvenli ve sağlıklı barınmaya elvermeyen bir nitelikte olduğu söylenebilir (Bkz. Çizelge 7.17).

Çizelge 7.17

	Konutların Toplam	Sağlamlık Durumu (1981) Oran (%)		
		Sağlam	Çürük	Anarılabilir
Adıyaman	42.257	44.8	37.5	17.7
Diyarbakır	63.008	35.8	61.0	3.2
Gaziantep	41.958	76.2	15.7	8.1
Mardin	62.078	63.0	22.2	14.8
Şanlıurfa	63.742	90.7	4.6	4.7
Siirt	36.771	77.5	9.1	13.4
Bölge Sayı	309.814	198.937	80.948	29.919
Bölge Oran	100.0	64.2	26.1	9.7

(KKB, KEE, 1981)

Görüldüğü gibi, köy konutlarının % 64.2'si sağlam yada oturulabilir durumdadır. Onarıma gereksinme gösteren yada onarılması koşulluyla oturulabilir bir nitelik kazanabilecek olan konutların oranı % 9.7'dir. Buna karşılık, yaklaşık dörtte biri, oturulması sakıncalı, çürük yapılar niteliğindedir.

Konutların sağlamlık durumu illere göre önemli değişimler göstermektedir. Diyarbakır'da sağlam konutların oranı % 35.8'e düşerken, Şanlıurfa'da % 90.7'ye yükselmektedir.

Topluca özetlemek gerekirse, Bölgede köy konutları, taş ve kerpiç kullanılarak yığma tekniğiyle yapılmış toprak damlı ve düz çatılı yapılar olup, üçte biriyle barınmaya elverişli nitelikte değildir.

Konutların Mülkiyet Durumu

Köylerde konutların genelde oturan hanehalklarının mülkiyetinde bulunduğu ve kiracılığın yada başka bir yoldan barınmanın ancak sınırlı bir düzeyde kaldığı gözlenmektedir.

Çizelge 7.18, köy konutlarının mülkiyet durumunu göstermektedir:

Çizelge 7.18

	Konut Sayısı	Konutların Mülkiyet Durumu (1981) Oran (%)		
		Mülk	Kira	Lojman
Adıyaman	42.257	97.6	1.1	1.3
Diyarbakır	63.008	91.8	3.8	4.4
Gaziantep	41.958	96.7	1.0	2.3
Mardin	62.078	97.4	1.0	1.6
Şanlıurfa	63.742	97.1	1.3	1.6
Siirt	36.771	96.9	2.5	0.6
Bölge Sayı	309.814	297.608	5692	6514
Oran	100.0	96.1	1.8	2.1

(KKB, KEE, 1981)

Görüldüğü gibi, Bölgede köy konutlarının % 96.1'i, oturanların mülkü durumundadır. Kiracı olanların oranı % 1.8'de kalırken, genelde kamu görevlilerinin oturduğu lojmanların oranı % 2.1'dir.

Bölge illerinde yaklaşık aynı oranlarda yinelenen bu dağılım, köylerde konut sahibi olma eğiliminin güçlülüğünü yansıttığı gibi, arsa, malzeme ve işçilik gibi konut maliyet öğelerinin ucuz olmasının, hemen her hanehalkına kendi konutuna sahip olma olanağı sağladığını göstermektedir.

Konutların Kat Sayısı

Köy konutları, niteliksiz ve dayanıksız malzemeye, yerel ustalar yada doğrudan sahipleri tarafından yapılan güvenlik ve çağdaş yaşam standartlarıyla bağdaşmaz yapılar olduğu gibi, genellikle tek katlı ve kullanım alanı sınırlı basit yapılardır.

Konutların kat sayılarına göre dağılımı aşağıda verilmiştir (Bkz. Çizelge 7.19):

Çizelge 7.19

Konutların Kat Sayısı (1981)

	Konut Sayısı	Oran (%)		
		Tek Katlı	İki Katlı	Üç Katlı
Adıyaman	42.257	64.7	34.7	0.6
Diyarbakır	63.008	60.3	39.4	0.3
Gaziantep	41.958	96.0	3.9	0.1
Mardin	62.078	97.9	2.0	0.1
Şanlıurfa	63.742	91.4	5.7	2.9
Siirt	36.771	78.2	21.6	0.2
Bölge Sayı	309.814	253.377	53.933	2504
Bölge Oran	100.0	81.8	17.4	0.8

(KKB, KEE, 1981)

Konutların % 81.8'i tek katlıdır. İki katlı yapılar % 17.4 oranında kalırken, üç katlı olanlar yok denecek kadar azdır (% 0.8). Diyarbakır, Adıyaman ve Siirt'te iki katlı konut oranı, ortalamanın üstündedir.

Konutların Oda Sayısı

Bölgedeki köy konutlarının büyük çoğunluğu tek katlı olduğu gibi, yarıdan çoğu bir yada iki odalıdır (Bkz. Çizelge 7.20):

Çizelge 7.20

Konutların Oda Sayısı (1981)

	Konut Sayısı	Oran (%)		
		Bir	İki	Üç ve Daha Çok
Adıyaman	42.257	6.1	32.6	61.3
Diyarbakır	63.008	37.1	50.2	12.7
Gaziantep	41.958	18.8	50.7	30.5
Mardin	62.078	46.1	33.1	20.8
Şanlıurfa	63.742	12.9	42.5	44.6
Siirt	36.771	23.3	54.8	21.9
Bölge Sayı	309.814	79.314	134.545	95.965
Bölge Oran	100.0	25.6	43.4	31.0

(KKB, KEE, 1981)

Gerçekten, tek odalı konutlar dörtte birlik bir paya sahipken, konutların üçte ikiden fazlasının (% 69.0'unun) 1 yada 2 odadan oluştuğu görülmektedir. 3 ve daha fazla odası olanların oranı % 31.0'dir. Tek odalı konutların ortalamasının üstünde olduğu iller Mardin (% 46.1) ve Diyarbakır (% 37.1) dir.

Kısacası, Bölge köylerinde hanehalklarının onda sekizi tek katlı, onda yedisi 1 yada 2 odalı konutlarda, dar bir alanda ve yüksek bir yoğunlukla barınmaktadır.

Konutlarda Tuvaletin Yeri

Hijyenik tuvalet standart ve alışkanlıklarının gelişmemiş olmasının, bulaşıcı ve salgın niteliğindeki hastalıkların Bölgedeki yaygınlığında önemli bir payı vardır.

Kanalizasyon yada atık su şebekesinin sözkonusu olmadığı köylerde tuvaletin yeri ve izolasyonu, çevre sağlığı ve sağlık koruma önlemleri bakımından büyük önem taşımaktadır.

Bölge köylerinde tuvaletin yerine bakıldığında varlığı saptanabilenlerin dörtte üçünün konut dışında, açıkta ve çevreyi kolaylıkla kirletebilecek bir konumda olduğu gözlenmektedir (Bkz. Çizelge 7.21):

Çizelge 7.21
Konutlarda Tuvaletin Yeri (1981)

	Konut Sayısı	Oran (%)	
		Ev İçi	Ev Dışı
Adıyaman	20.898	6.3	93.7
Diyarbakır	20.849	37.6	62.4
Gaziantep	36.390	19.2	80.8
Mardin	35.535	39.7	60.3
Şanlıurfa	16.781	11.2	88.8
Siirt	10.936	29.0	80.0
Bölge Sayı	141.389	35.302	106.087
Bölge Oran	100.0	25.0	75.0

(KKB, KEE, 1981)

Çizelgeden anlaşılacağı gibi, Bölge genelinde köy konutlarının % 45.6'sında tuvaletin varlığı yada yeri saptanmıştır. Bunlardan konut içinde bulunanların oranı % 25.0'dir. Tuvaleti içinde bulunan konutların oranı Mardin'de % 39.7'ye yükselirken, Adıyaman'da % 6.3'e kadar düşmektedir.

Kısacası, Bölgedeki köy konutları, fiziksel standartlara uygun olmadığı gibi, sağlık koşullarına aykırı bir yapıdadır.

Köylerin Doğal ve Tarihsel Değerleri

Bölge köyleri, özellikle belli illerin köyleri doğal ve tarihsel değerler bakımından oldukça zengindir. Bölge genelinde köylerden % 28.5'i bu tür değerlere sahiptir (Bkz. Çizelge 7.22):

Çizelge 7.22

Köylerin Doğal ve Tarihsel Değerleri (1981) Oran (%)

	Toplam Köy Sayısı	Doğal ve Tarihi Değeri Olmayanlar	Doğal ve Tarihi Değeri Olanlar
Adıyaman	341	34.6	65.4
Diyarbakır	691	52.5	47.5
Gaziantep	588	64.6	35.4
Mardin	717	85.9	14.1
Şanlıurfa	689	90.3	9.7
Siirt	496	84.3	15.7
Bölge Sayı	3522	2517	1005
Bölge Oran	100.0	71.5	28.5

(KKB, KEE, 1981)

Bölge illerinden av alanı, mesire yeri, şifalı su, ılıca, eski eser ve ziyaretgah gibi doğal ve tarihsel değere sahip köy oranları en yüksek olanlar, Adıyaman (% 65.4), Diyarbakır (% 47.5) ve Gaziantep (% 35.4) dir.

Köylerin Yeraltı Zenginlikleri

Bölge köyleri arasında yeraltı zenginlikleri bulunanlar, sayıca az olmakla birlikte, olanların sahip olduğu kaynaklar, çeşitli ve işletilebilir niteliktedir (Bkz. Çizelge 7.23):

Çizelge 7.23

Köylerin Sahip Olduğu Yeraltı Zenginlikleri (1981) Oran (%)

	Toplam Köy Sayısı	Yeraltı Zenginliği Olmayanlar	Yeraltı Zenginliği Olanlar
Adıyaman	341	86.8	13.2
Diyarbakır	691	93.2	6.8
Gaziantep	588	90.7	9.3
Mardin	717	98.5	1.5
Şanlıurfa	689	99.9	0.1
Siirt	496	91.7	8.3
Bölge Sayı	3522	3322	200
Oran	100.0	94.3	5.7

(KKB, KEE, 1981)

Bölge genelinde yeraltı zenginliği bulunan köy sayısı % 5.7'dir. İl düzeyinde bu tür zenginliğe sahip köy oranı en yüksek olanlar % 13.2'yle Adıyaman, % 9.3'le Gaziantep, % 8.3'le Siirt'dir.

Yeraltı zenginliklerinin türleri ve işletilme durumuna baktığında, türce çeşitli olmakla birlikte, işletilenlerin sınırlı bir düzeyde kaldığı anlaşılmaktadır (Bkz. Çizelge 7.24):

Görüldüğü gibi, işletilen madenler, saptananlara oranla % 32.0'de kalmakta, bunlar arasında % 22.3'le krom, % 12.8'le linyit başta gelmektedir.

Çizelge 7.24
Yeraltı Zenginliklerinin İşletilme Durumu (1981)

		Toplam	Linyit	Doğalgaz	Krom	Kükürt	Civa	Bakır	Demir	Başka*
Adıyaman	İşletilen	10	-	-	2	-	-	1	1	6
	İşletilmeyen	56	7	1	24	1	-	9	2	12
Diyarbakır	İşletilen	13	4	3	2	-	-	-	3	1
	İşletilmeyen	78	15	5	20	11	-	12	8	4
Gaziantep	İşletilen	33	1	-	15	-	-	-	1	16
	İşletilmeyen	35	1	-	24	-	3	-	2	8
Mardin	İşletilen	6	2	-	-	-	-	-	-	4
	İşletilmeyen	9	4	-	-	1	-	1	-	3
Şanlıurfa	İşletilen	2	-	-	2	-	-	-	-	-
	İşletilmeyen	1	-	-	1	-	-	-	-	-
Siirt	İşletilen	30	5	2	-	-	-	2	-	21
	İşletilmeyen	21	6	1	2	-	-	5	1	6
Bölge	İşletilen	94	12	5	21	-	-	3	5	21
	İşletilmeyen	200	33	7	71	13	3	27	13	6
	Toplam	294	45	12	92	13	3	30	18	27

* Bölgesel olarak çıkan alüminyum, petrol gibi zenginlikler "Başka" sütununda gösterilmiştir.

Köylerin İçme ve Kullanma Suyu

Su kaynakları kısıtlı olan Bölgede, bulunan kaynakların değerlendirilemeyişi nedeniyle ciddi bir su sorunu vardır.

Aşağıdaki çizelge (Çizelge 7.25), Bölge köylerinden içme ve kullanma suyu bulunan köylerle, bu suyun yeterlilik düzeyini sergilemektedir:

Çizelge 7.25

Köylerin İçme ve Kullanma Suyu Durumu (1981)

	Toplam Köy Sayısı	İçme ve Kullanma Suyu Olan Köy Sayısı	Oran (%)	
			Yeterli	Yetersiz
Adıyaman	341	293	19.4	80.6
Diyarbakır	691	573	26.5	73.5
Gaziantep	588	424	42.7	57.3
Mardin	717	444	29.7	70.3
Şanlıurfa	689	545	16.5	83.5
Siirt	496	326	18.7	81.3
Bölge Sayı	3522	2605	673	1932
Bölge Oran	100.0	74.0	25.8	74.2

(KKB, KEE, 1981)

Çizelgeden çıkan ilk sonuca göre, Bölgede içme ve kullanma suyu bulunmayan köy oranı % 26.0'ya varmaktadır. Suyu bulunan köylerdeyse % 74.2'si gereksinmeyi karşılamaya yeterli değildir. Suyu yeterli olan köylerin, suyu olanlar arasındaki oranı % 25.8, tüm Bölge içindeki oranıysa, ancak % 19.1'dir.

Bu tablo, Bölgede başta içme ve kullanma suyu olmak üzere su sorununun, başka sorunlara da kaynaklık eden en temel alt yapı sorunlarından biri olduğunu vurgulamaktadır.

Öte yandan, içme ve kullanma suyu bulunan köylerden Bölge düzeyinde % 96.1'inin içme ve kullanma suyunun aynı olduğu, başka bir deyişle içme ve kullanma suyu ayrımının bulunmadığı saptanmaktadır.

İçme ve Kullanma Suyunun Kaynağı ve Tesisleri

İçme ve kullanma suyu bulunan köylerin, su kaynaklarına bakıldığında, bunlar arasında dere, göl gibi yüzey sularının sınırlı bir payı olduğu, çoğunlukla kaynak suyu, kuyu gibi yeraltı sularının kullanıldığı anlaşılmaktadır (Bkz. Çizelge 7.26):

Çizelge 7.26

İçme ve Kullanma Suyunun Kaynağı (1981)

	Suyu Bulunan Köy Sayısı	Kaynak	Oran (%)		
			Dere	Göl	Kuyu
Adıyaman	293	92.5	2.7	0.4	4.4
Diyarbakır	573	74.7	1.4	-	23.9
Gaziantep	424	94.1	0.7	-	5.2
Mardin	444	75.7	1.6	-	22.7
Şanlıurfa	545	37.6	0.5	1.5	60.4
Siirt	326	89.9	6.1	0.3	3.7
Bölge Sayı	2605	1932	49	10	614
Bölge Oran	100.0	74.2	1.8	0.4	23.6

(KKB, KEE, 1981)

Çizelgenin dile getirdiği gibi, Bölge köylerinden içme ve kullanma suyu olanların % 74.2'si bunu kaynak (menbaa) dan sağlamakta, kuyudan sağlayanlarsa % 23.6'ya varmaktadır. Dere, göl gibi kaynakların içme ve kullanma suyu sağlamadaki payı % 2.2'de kalmaktadır.

İçme ve kullanma suyu bulunan köylerden % 62.4'ünde su ileten tesis YSE tarafından yapılmış, % 29.4'üyse köylü eliyle gerçekleştirilmiştir. Su tesisi YSE-köylü işbirliğiyle yapılan köy oranıysa % 8.2'dir. Su tesisinin köylü tarafından yapıldığı köy oranının en yüksek olduğu iller % 44.8'le Siirt, % 40.1'le Diyarbakır'dır.

Bu durum, köye su getirmenin genelde köylünün gücünü aşması yada köylünün ortak amaçlar doğrultusunda güçbirliği yapma eğiliminin düşük olmasıyla açıklanabilir.

Köylere su iletimi künk, eternit, demir, plastik ve öteki boru cinsleriyle sağlanmış, bunlar içinde en çok plastik boru kullanılmıştır.

Köylerin İçme ve Kullanma Suyunun Hijyenik Durumu

Köylerde içilen ve kullanılan suyun hijyenik denetiminin ne ölçüde yapıldığına bakıldığında, Bölge düzeyinde bakteriyolojik kontrolü yapılanların % 61.0 oranında olduğu, öte yandan ancak % 22.6'sının dezenfekte edildiği ortaya çıkmaktadır.

Suyu bakteriyolojik denetiminden geçen köy oranı Gaziantep'de % 92.7'ye ulaşırken, Mardin'de % 36.3 düzeyindedir. Bunun gibi suyu dezenfekte edilen köy oranı Gaziantep'de % 55.0'ken, Diyarbakır'da % 2.6, Siirt'de % 1.4'dir.

Özetle belirtmek gerekirse, suyu bulunan köyler arasında, % 39.0'u bakteriyolojik kontrolü yapılmamış, % 77.4'ü dezenfekte edilmiş suyu içip kullanmaktadır.

İçme ve Kullanma Suyu Bulunmayan Köylerin Su Kaynakları

İçme suyu getirilmemiş olan köylerin içme suyunu sağladıkları kaynağa bakıldığında, köylerin yaklaşık yarısının, taşıma yoluyla su sağladığı saptanmaktadır (Bkz. Çizelge 7.27):

Çizelge 7.27

İçme Suyu Bulunmayan Köylerde İçme Suyunun Sağlandığı Yer (1981)

İller	İçme Suyu Olmayan Köy Sayısı	İçme Suyunun Sağlandığı Yer (Oran (%))				
		Dere	Göl	Sarnıç	Taşıma	Başka
Adıyaman	48	37.5	2.1	4.2	52.1	4.1
Diyarbakır	118	39.8	5.1	13.6	22.9	18.6
Gaziantep	164	15.9	0.6	18.9	63.4	1.2
Mardin	273	2.9	0.4	13.2	76.2	7.3
Şanlıurfa	144	9.7	-	20.8	32.0	37.5
Siirt	170	45.9	2.4	13.5	32.9	5.3
Bölge Sayı	917	191	13	138	466	109
Bölge Oran	100.0	20.8	1.4	15.1	50.8	11.9

(KKB, KEE, 1981)

içme suyu bulunmayan köylerden % 20.8'i suyunu dereden, % 1.4'ü gölden su sağlamakta, sarnıçta toplayarak kullananlar % 15.1'e ulaşırken, su gereksinmesini taşıma yoluyla karşılayanlar % 50.8'e yükselmektedir.

Kısacası, içme ve kullanma suyu gereksinmesi, Bölge köylerinin en az dördte biri için birincil sorun niteliğindedir.

Köylerin Sahip Olduğu Güç Kaynağı

1980'li yıllarda Bölgede elektriği olan köy oranının yalnızca % 16.3 olduğu saptanmaktadır. Günümüzde Bölge köylerinin % 99.9 oranında elektrikten yararlandığı bilinmektedir (DPT, 1982, 232). Buna göre Bölgede son on yıldaki alt yapı atılımları içinde elektrifikasyonun başta geldiği söylenebilir.

Yine 1981 yılında Bölgede elektrikli köy sayısının azlığına bağlı olarak evlerde yada işletmelerde kullanılan elektrikli araç ve gereçlerin sayısı çok sınırlıdır. Anılan tarihte Bölge köylerinde 104.069 radyo, 13.047 televizyon alıcısı, 15.614 buzdolabı, 2276 fırın, 752 çamaşır makinası, 5634 yayık vardır.

Günümüzde köylerin hemen tümünün elektriğe kavuşması nedeniyle, bu sayılarda önemli artışlar olduğu varsayılabilir.

Köylerin Isınma Yakıtı

Köylerin, özellikle ısınma amacıyla kullandıkları yakıt türü, doğal çevre ve ekonomik kaynakların amaç dışı kullanılması yada yitirilmesine yol açması bakımından önem taşır. Özellikle odun ve tezeğin yakıt olarak kullanılması önemli ekonomik yitimlere neden olmaktadır (Bkz. Çizelge 7.28).

Çizelgenin açıkca vurguladığı, ısınmak ve başka amaçlarla Bölge köylerinde iki tür yakıtın kullanıldığıdır. Bunlardan birincisi, % 59.1'le odun, ikincisi % 38.6'yla tezeğdir. Her ikisi de yakıt olarak kullanımın dışında ekonomik değeri olan bu iki madde, her ilde

köylerin yaklaşık tümünde yakıt olarak birinci derecede seçilen maddelerdir. İller arasında değişen yalnızca bu maddelerin önceliğidir. Şanlıurfa'da tezek, Gaziantep ve Siirt'teyse odun büyük farkla önde gelmektedir. Öteki illerde iki madde de yakın oranlarda tüketilmektedir.

Çizelge 7.28

Köylerin Birinci Seçmelerine Göre Kullandıkları Isınma Yakıtı (1981)

İller	Birinci Seçme Sayısı	Kömür	Oran (%)		
			Odun	Tezek	Başka
Adıyaman	341	1.5	69.2	27.3	2.0
Diyarbakır	691	0.7	47.6	51.7	-
Gaziantep	588	2.2	85.5	12.2	-
Mardin	717	2.5	69.2	27.3	1.0
Şanlıurfa	689	0.9	8.8	90.3	-
Siirt	496	3.8	92.2	4.0	-
Bölge Sayı	3522	66	2082	1360	14
Bölge Oran	100.0	1.9	59.1	38.6	0.4

(KKB, KEE, 1981)

Köy Topraklarının Nitelikleri

Bölge köylerinin toprak varlığı alanca Türkiye ortalamasının önemli bir oranda üstünde olmakla birlikte, tarımsal kullanıma elverişsiz yada kültür dışı alanı da Türkiye ortalamasının üzerindedir (Bkz. Çizelge 7.29):

Görüldüğü gibi, Bölge köylerinin toplam 66.004.440 dekarlık yüzölçümünün % 13.9'utarıma elverişsiz yada başka amaçlarla kullanılan kültür dışı alanlardan oluşmaktadır.⁽¹⁾ Bölge düzeyinde % 86.1 olan kültür alanı, iller arasında kimi değişimler göstermektedir. Sözelimi tarımsal kullanıma elverişli toprakların oranı Şanlıurfa'da % 97.5'e yükselirken, Diyarbakır'da % 75.5'e kadar düşmektedir.

(1) Türkiye genelinde tarıma elverişsiz köy topraklarının oranı % 4.2 dir.

Çizelge 7.29

Köy Topraklarının Niteliği (1981)

İller	Toplam Köy Sayısı	Toplam Alan (Dekar)	Köy Başına Düşen Alan (Dekar)	Toplam Kültür Alanı (Dekar)		Toplam Kültür Dışı Alan (Dekar)	
Adıyaman	341	7.119.440	20.878	6.314.283	88.7	805.157	11.3
Diyarbakır	691	13.861.957	20.061	10.459.597	75.5	3.402.360	24.5
Gaziantep	588	7.460.624	12.688	6.207.199	83.2	1.253.425	16.8
Mardin	717	12.631.129	17.617	11.384.763	90.1	1.246.366	9.9
Şanlıurfa	689	16.470.044	23.904	16.059.099	97.5	410.945	2.5
Siirt	496	8.461.246	17.059	6.432.377	76.0	2.028.869	24.0
Bölge	3522	66.004.440	18.741	56.857.318	86.1	9.147.122	13.9

(KKB, KEE, 1981)

Köy Topraklarının Kullanımı

Köylerin kültür alanının tümü kullanılmadığı gibi, kullanılan alanın gereğince değerlendirilmediği anlaşılmaktadır.

Çizelge 7.30, Bölge köylerindeki kültür alanının kullanışa göre dağılımını vermektedir.

Herşeyden önce, Bölgede oranı % 86.1 olan kültür alanının % 96.9'unun tarımsal amaçla kullanıldığı, başka bir deyişle % 3.1'inin kullanım dışı kaldığı anlaşılmaktadır.

Kültüre elverişli olup, kullanılan alanın kullanılış durumuna göre bakıldığında, Bölge ölçeğinde % 51.4'ünün tarla tarımıyla değerlendirildiği görülmektedir. Tarla alanın % 70.5'i nadaslı kuru tarıma elverişliiyken, nadassız kuru tarım yapılan alan % 18.8'de, sulu tarım alanıysa % 10.7'de kalmaktadır. Genel kültür toprağı içinde nadaslı kuru tarım alanının payı % 36.2, nadassız alanın payı % 9.7, sulu tarım alanının oranıysa yalnızca % 5.5'dir.

Bağ, bahçe, zeytinlik, fıstıklık ve kavaklık alanın, kullanılan kültür alanı içindeki payı % 5.8 düzeyindedir.

Çizelge 7.30

Kültüre Elverişli Alanın Kullanma Durumuna Göre Dağılımı (1981)

Oran (%)

	Kullanılan Alan	Çayır	Otlak (Mera)	Orman	Fundalık	Nadaslı		Sulu		Bağ	Zeytin	Antep Fıstığı	Kavak	
						Kuru Tarım	Nadasız Kuru Tarım	Tarım	Bahçe					
Adıyaman	87.8	0.02	28.4	19.3	1.9	43.0	0.5	1.5	0.9	3.4	-	0.5	0.2	
Diyarbakır	69.5	0.04	6.6	28.6	10.7	51.6	6.7	2.8	1.0	2.0	-	-	0.03	
Gaziantep	80.8	0.11	10.6	12.1	3.4	21.3	27.8	2.9	0.8	7.8	5.4	7.7	0.1	
Mardin	87.6	1.26	22.6	7.3	14.6	16.3	13.1	19.1	1.2	4.1	-	0.01	0.2	
Şanlıurfa	96.1	0.07	35.8	0.6	0.02	54.1	4.4	1.5	0.1	1.9	0.04	1.4	0.02	
Siirt	73.9	0.09	38.7	31.0	3.1	9.7	13.6	1.9	0.8	0.9	0.07	0.1	0.2	
Bölge	Sayı 55.070.028	169.029	13.670.866	6.578.277	3.209.236	19.925.890	5.350.095	2.999.959	387.914	1.679.414	333.359	714.594	51.195	
	Oran	83.4	0.31	24.8	11.9	5.8	36.2	9.7	5.5	0.7	3.1	0.6	1.3	0.1

(KKB, KEE, 1981)

Buna karşılık, otlak ve çayır olarak kullanılan alan, hemen tümü otlak olmak üzere % 25.1'dir. Orman ve fundalık olarak nitelenen alansa, % 17.7 oranındadır.

Özetle, kültür topraklarının yaklaşık yarısı, bitkisel üretime, dörtte biriyse hayvan otlatmaya ayrılmıştır. Geri kalanıysa, bağ-bahçe, kavaklık, fundalık ve orman alanı olarak kullanılmaktadır.

Sulu tarımın Bölge köylerinde % 5.8 düzeyinde kalması, sulu tarıma duyulan gereksinmeyi açıkça vurgulamaktadır.

Kültür alanının kullanılma durumu, iller arasında önemli değişimler göstermektedir.

Tarla alanın oranca en yüksek olduğu iller % 61.1'le Diyarbakır, % 60.0'la Şanlıurfa'dır. En düşük olduğu illerse, % 25.2'yle Siirt, % 45.0'le Adıyaman'dır.

Tarla alanda Şanlıurfa, Diyarbakır ve Adıyaman'da nadaslı kuru tarım önde gelirken, Gaziantep ve Siirt'de nadassız kuru tarım alanı oranca daha fazladır. Tüm Bölgede oranı çok düşük olan sulu tarım alanının, ortalamanın üzerinde olduğu il % 19.1'le Mardin'dir. Bağ-zeytin-antep fıstığı, Gaziantep'de önemli bir büyüklüğe (% 20.9'a) ulaşırken, otlak alanlar % 38.7 (Siirt)'le % 6.6 (Diyarbakır) arasında değişmektedir.

Orman alanı bakımından en zengin iller % 31.0'le Siirt, % 28.6'yla Diyarbakır, en yoksunu % 0.6'yla Şanlıurfa'dır. Fundalık alanda Mardin % 14.9'la başta gelirken, Şanlıurfa ve Adıyaman'da böyle bir alan yok denecek kadar azdır.

Kültür Dışı Alanın Dağılımı

Geniş anlamıyla tarımsal amaçla değerlendirilmeyen kültür dışı alanın durumuna bakıldığında, karşılaşılan tablo şudur (Bkz. Çizelge 7.31):

Çizelge 7.31

Kültür Dışı Alanın Durumuna Göre Dağılımı (1981)

İller	Kültür		Oran (%)						
	Dışı Alan	Yerleşim Yeri	Su Yüzeyi	İrmak Bataklığı	Bataklık	Kara Kumları	Kayalık	Başka	
Adıyaman	11.3	7.6	0.7	8.0	2.3	0.9	80.0	0.5	
Diyarbakır	24.5	4.8	1.1	2.3	0.01	1.3	90.3	0.2	
Gaziantep	16.8	7.6	0.2	9.8	1.2	0.02	78.0	3.2	
Mardin	9.9	10.0	0.01	5.6	0.7	2.0	78.5	3.2	
Şanlıurfa	2.5	42.3	0.1	1.8	-	-	46.8	9.0	
Siirt	24.0	2.3	1.0	5.9	0.1	0.3	90.4	-	
Bölge	Sayı	9.147.122	666.382	67.437	464.323	43.742	83.193	7.698.765	123.280
	Oran	13.9	7.3	0.7	5.1	0.5	0.9	84.2	1.3

(KKB, KEE, 1981)

Bölge düzeyinde % 13.9'a ulaşan kültür dışı alanın büyük bir çoğunluğu (% 84.2'si) kayalık alanlardan oluşmuştur. Bunu ikinci sırada % 7.3'le yerleşim yerleri izlemektedir. Bataklık alan % 5.6'da kalırken, su yüzeyleri % 1'in bile altında (% 0.7) dir.

Kültür dışı alanın illere göre gösterdiği değişkenlik büyüktür. Bu tür alanlar Siirt'te toplam alanın dörtte birine yükselirken, Şanlıurfa'da yalnızca % 2.5'dir.

Kayalık alanlar, Siirt ve Diyarbakır'da tüm kültür dışı alanın onda dokuzunu kapsarken, Şanlıurfa'da % 46.8'dir. Buna karşılık yerleşim yeri olarak kullanılan alanın kültür dışı alan içindeki oranı Siirt'de % 2.3'ken, Şanlıurfa'da % 42.3'dür. Başka bir deyişle, kültür dışı alanı en düşük bir il olan Şanlıurfa'da bu alanın yaklaşık yarısı yerleşim yeriyken, yarısı da kayalık alandan oluşmuştur.

Köy Topraklarının Hukuksal Durumu

Köylerin kültüre elverişli alanlarının hukuksal durumu ele alındığında, toplam alanın % 3.1'inin (1.787.290 dekarının) işgalli, boş, ihtilafli yada vakıf toprağı olduğu saptanmaktadır. Bunlardan iş-

galli olan alanın oranı % 1.3, boş alanın % 0.3, hazine-şahıs arasında ihtilafli alanın % 1.5, vakıf alanınınansa % 0.02'dir.

Çiftçi Ailelerin Toprak İşleme Durumu

Köylerin tarımsal toprak varlığının çiftçi ailelerine dağılımı, Bölgede toprak mülkiyet dağılımının dengesizliğine bağlı olarak topraksızlığın büyük boyutlara vardığını ortaya koymaktadır (Bkz. Çizelge 7.32):

Çizelge 7.32

	Toplam Çiftçi Aile Sayısı	Toprak İşleme Durumu (1981) Oran (%)	
		Topraklı Çiftçi Aile	Topraksız Çiftçi Aile
Adıyaman	49.340	77.9	22.1
Diyarbakır	101.336	54.7	45.3
Gaziantep	51.729	65.0	35.0
Mardin	85.884	56.8	43.2
Şanlıurfa	73.579	57.7	42.3
Siirt	54.601	55.1	44.9
Bölge Sayı	416.469	248.770	167.699
Bölge Oran	100.0	59.7	40.3

(KKB, KEE, 1981)

Görüldüğü gibi, Bölge bazında çiftçi ailelerin yaklaşık % 60.0'ı topraklıyken, topraksızların oranı % 40.0 gibi yüksek bir düzeydedir. Toprak işleme durumu Bölge içinde aynı eğilimi korumakla birlikte, topraksız ailelerin Diyarbakır'da % 45.3'e ulaşırken, Adıyaman'da % 22.1'e düştüğü görülmektedir.

Toprakla üretim ilişkisi kuramayan çiftçi ailelerin, ya kiralık-ortakçılık gibi değişik işletmecilik biçimleriyle toprak işledikleri, ya tarım işçiliği yaparak yada hayvancılıkla geçimlerini sağladıkları varsayılabilir.

İşletme Büyüklükleri

Bölgede tarımsal toprakların mülkiyete göre dağılımının denge-sizliği, çiftçi aileler arasında yaygın topraksızlığın sorumlusu olduğu gibi, toprakların işletmelere dağılımında da büyük dengesizlik-lere yol açan bir etkidir (Bkz. Çizelge 7.33).

Toprak işleyen çiftçi ailelerin, işledikleri toprağın büyük-lüğüne göre dağılımı, çoğunluğunun-işletmeler mozayigi görünümünde-tarımsal toprağın ancak sınırlı bir bölümünü işlerken, küçük bir azınlı-ğın toprağın büyük bir bölümünü denetlediğini göstermektedir.

Gerçekten, Bölge genelinde çiftçi ailelerin yarıdan çoğu (% 52.7'si) 25 dönümden küçük, üçte ikisiyse (% 68.4'ü) 50 dönümden küçük topraklar üzerinde tarımsal işletmecilik yapmaktadır. Bu işletme-lerin işlenen alan içindeki payları, ilk grup için % 7.9, ikinci grup için % 15.7'dir.

51-100 dönümlük alt-orta işletmelerin çiftçi aileler ve işle-nen alan içindeki payı (% 14.3 - % 14.1) eşittir. 101-200 dönümlük orta işletmelerin çiftçi aile payı % 10.4'e düşerken, işledikleri alanın oranı % 19.8'e yükselmektedir. Buna karşılık 201-500 dönümlük üst-orta işletmelerin çiftçi aileler içindeki oranı % 4.8, işledikleri alan içindeki oranıysa % 19.8'dir.

500 dönümden büyük işletmelerin çiftçi aileler arasındaki payı yalnızca % 1.3'ken, işlenen alandaki payı % 30.5'dir.

Kısaca özetlemek gerekirse, topraklı çiftçi ailelerin % 68.4'ü toprakların % 15.7'sini işlerken, ailelerin % 1.3'ü tarımsal alanın % 30.5'ini denetlemektedir. Orta büyüklükteki işletmelerin aile payı % 29.5'ken, toprak payı % 53.8'dir.

Toprakların mülkiyete ve işletmelere göre dağılımındaki denge-sizlik, Bölgenin her ilinde yinelenmekle birlikte, kimi illerde daha büyük boyutlara varırken, kimilerinde sınırlı düzeyde kalmaktadır.

Çizelge 7.33

Topraklı Çiftçi Ailelerin İşletme Büyüklüğüne Göre Oransal Dağılımı (1981)
İşletme Büyüklüğü (Dekar)

	Topraklı Aile Sayısı	0-25		25-50		51-100		101-200		201-500		501-1000		1000 +		
		Aile	Alan	Aile	Alan	Aile	Alan	Aile	Alan	Aile	Alan	Aile	Alan	Aile	Alan	
Adıyaman	38.449	56.0	11.1	17.4	12.1	13.4	17.7	8.3	20.8	3.6	18.9	0.9	9.9	0.4	9.5	
Diyarbakır	55.455	57.7	8.3	17.6	8.7	11.3	11.1	7.4	14.1	3.9	16.4	1.3	12.0	0.8	29.3	
Gaziantep	33.611	27.8	5.1	20.9	8.3	23.4	17.7	17.7	26.9	8.5	27.4	1.4	9.6	0.3	5.0	
Mardin	48.763	68.5	15.6	11.1	8.3	9.3	13.1	7.1	18.9	2.7	16.9	0.8	11.0	0.5	16.2	
Şanlıurfa	42.433	29.7	2.8	16.4	4.8	22.7	13.6	17.8	19.6	8.8	20.7	3.2	17.2	1.3	21.4	
Siirt	30.059	73.8	16.2	10.3	9.3	7.3	13.0	5.7	20.0	1.8	14.2	0.8	16.7	0.3	10.7	
Bölge	Sayı	248.770	131.099	1.489.504	38.935	1.478.862	35.666	2.668.006	25.979	3.730.274	11.992	3.749.062	3529	2.453.210	1570	3.295.705
	Oran	59.7	52.7	7.9	15.7	7.8	14.3	14.1	10.4	19.8	4.8	19.9	1.4	13.0	0.6	17.5

(KKB, KEE, 1981)

Toprak dağılımının en dengesiz olduğu il Diyarbakır'dır. Bu ilde toprağı 50 dönümden küçük olan işletmelerin çiftçi aileler içindeki payı % 73.4'ken, tarımsal toprak payı % 17.0, 500 dönümden büyük işletmelerin çiftçi aileler arasındaki oranı % 2.1'ken, işlediğı toprak oranı % 41.3'dür.

50 dönümden küçük işletmelerin en yaygın olduğu ve en çok toprak işlediğı iller % 84.1'le Siirt, % 79.6'yla Mardin'dir. Bu işletme grubunun işlediğı alansa, sırasıyla % 25.5, % 23.9'dur. Gaziantep ve Şanlıurfa'ysa orta büyüklükteki işletmelerin ağırlıkta olduğu illerdir. Bu illerde 51-500 dönüm arasındaki işletmelerin tüm işletmeler içindeki payı sırasıyla % 49.6 ve % 49.3, toprak payıysa % 72.0 ve % 53.9'dur.

Büyük işletmelerin egemenliğı bakımından Diyarbakır'ı izleyen ilse Şanlıurfa'dır. Bu ilde ailelerin % 4.5'i, toprağın % 38.6'sını işlemektedir.

Kısacası Bölge, tarımsal toprakların mülkiyet ve işletmelere dağılımının en dengesiz olduğu Bölgedir.

Ortalama İşletme Büyüklüğü

Tarımsal toprağın işletmelere dağılımındaki dengesizlik en açık anlatımını, işletme dilimlerine göre ortalama işletme boyutlarında bulmaktadır (Bkz. Çizelge 7.34):

Çizelgeden anlaşılacağı gibi, Bölge genelinde tüm işletmeler için ortalama 75.8 dönüm olan ortalama işletme büyüklüğü,⁽¹⁾ 0-25 dönümlük işletmelerde tarımsal işletmeciliğe elvermeyen bir boyutta (11.4 dönüm) dür. 26-50 dönüm arasındaki işletmelerde 38.0 dönüm düzeyinde kalan bu büyüklük, 51-100 dönümlük işletme diliminde yaklaşık Bölge ortalaması yinelenmekte, işletme dilimi büyüdükçe katlanarak artmaktadır. 501-1000 dönümlük işletmelerde 695.2 dönüme çıkan ortalama

(1) Türkiye genelinde ortalama işletme büyüklüğü 62.4 dekadır (DİE, KGBA, 1976).

Çizelge 7.34
Ortalama İşletme Büyüklüğü (1981)

		Dekar						
Toplam		0-25	26-50	51-100	101-200	201-500	501-1000	1001 +
Adıyaman	54.7	10.8	38.0	72.3	137.4	289.5	605.2	1396.5
Diyarbakır	74.5	10.7	36.8	73.5	141.4	313.6	719.8	2593.9
Gaziantep	101.8	18.6	40.5	76.9	154.8	329.8	705.1	1649.0
Mardin	52.3	11.9	39.1	73.4	139.2	324.6	686.1	1793.3
Şanlıurfa	129.3	12.0	37.6	77.3	142.2	304.1	692.2	2146.5
Siirt	38.8	8.5	35.1	69.0	136.3	306.5	761.9	1599.4
İşletme	248.770	131.099	38.905	35.666	25.979	11.992	3.529	1.570
Bölge Alan	18.864.623	1.489.504	1.478.862	2.668.006	3.730.274	3.749.062	2.453.210	3.295.705
Oran	75.8	11.4	38.0	74.8	143.6	312.6	695.2	2099.2

(KKB, KEE, 1981)

ma büyüklük, 1000 dönümden büyük işletme diliminde bir sıçrama yaparak 2099.2 dönüme varmaktadır.

Toplam ortalama büyüklük bakımından Bölge ortalamasının üstünde kalan iller Şanlıurfa (129.3) ve Gaziantep (101.8) dir. Gaziantep 1000 dönümden büyük olanlar dışında her işletme diliminde Bölge ortalamasının üzerinde yer alan, başka bir deyişle, toprağın işletmelere daha dengeli dağıldığı bir ildir. En büyük toprak diliminde ortalamasının üstünde değer veren iller, büyük işletmelerin en yaygın olduğu Diyarbakır ve Şanlıurfa'dır.

İşletmelerin Parça (Parsel) Sayısı

Ülkemizde işletmelerin çok parçalı olduğu ve bu durumun işletme maliyetini artırdığı gibi, verimliliği olumsuz yönde etkilediği bilinmektedir. Türkiye geneli için sözkonusu olan bu durum, yaygın tarımın egemen olduğu Bölgede de belirgindir.⁽¹⁾

Bölge köylerinde işletmelerin parça (parsel) sayısı Çizelge 7.35'de verilmiştir:

Bölge genelinde işletmelerin ortalama parça sayısı 4.1'dir. Bu ortalama değer, işletme büyüklüğü arttıkça yükselmekte, başka bir deyişle, işletmeler büyüdükçe parça sayısı artmaktadır. 0-25 dönümlük işletme diliminde 3.3 olan ortalama parça sayısı 26-100 dönüm arasındaki iki dilimde 4.2'de, 101-200 dönümde 4.9'da kalırken, 201 dönümden başlayarak hızla yükselmekte, 500 dönüme kadar 7.6'yken 1000 dönüme kadarki işletmelerde yaklaşık 10'a çıkmaktadır. 1000 dönümden büyük işletmeler ortalama 14 parçadan oluşmuştur.

Aynı eğilim, benzer oranlarda her ilde gözlenmekle birlikte, parçalılığın en düşük olduğu il, ortalama 3.5 parçayla Gaziantep, en yüksek olduğu ilse 4.6 parçayla Şanlıurfa'dır.

(1) Türkiye genelinde işletmelerin ortalama parça sayısı 6.4'dür (1980 Genel Tarım Sayımı, 96).

Çizelge 7.35
İşletmelerin Ortalama Parça Sayısı (1981)

	İşletme Büyüklüğü (Dekar)														
	Ortalama	0-25		26-50		51-100		101-200		201-500		501-1000		1000 +	
	Parça Sayısı	Parça Sayısı	Parça Oranı	Parça Sayısı	Parça Oranı	Parça Sayısı	Parça Oranı	Parça Sayısı	Parça Oranı	Parça Sayısı	Parça Oranı	Parça Sayısı	Parça Oranı	Parça Sayısı	Parça Oranı
Adıyaman	4.0	2.9	40.2	4.1	17.7	5.0	16.7	6.2	12.7	8.7	7.8	15.8	3.5	15.3	1.4
Diyarbakır	4.3	3.4	46.3	4,9	20.3	4,9	12.8	5.1	8.8	6.5	5.9	8.2	2.4	17.4	3.4
Gaziantep	3.5	2.5	19.7	2.7	16.3	3.4	22.8	4.2	21.0	6.7	16.7	7.6	3.0	11.5	1.0
Mardin	4.0	3.8	65.5	4.6	12.9	3.5	8.2	3.4	6.1	5.9	4.0	8.3	1.8	12.1	1.5
Şanlıurfa	4.6	2.7	17.3	4.0	14.1	4.2	20.8	5.4	20.6	9.3	17.6	9.2	6.3	11.8	3.3
Siirt	4.0	3.8	64.0	5.1	13.0	4.7	8.6	5.3	7.6	6.9	3.1	12.2	2.6	17.6	1.1
Bölge															
İşletme Sayısı	248.770	131.099		38.905		35.566		25.979		11.992		3.529		1.570	
Parça sayısı	1.021.057	433.404		163.276		150.519		126.862		91.210		33.663		22.123	
İşletme Oranı	100.0	52.7		15.7		14.3		10.4		4.8		1.4		0.6	
Parça Oranı	100.0	42.5		16.0		14.7		12.4		8.9		3.3		2.2	
Parça Sayısı	4.1	3.3		4.2		4.2		4.9		7.6		9.5		14.1	

(KKB, KEE, 1981)

Bu durum, Türkiye genelinde olduğu gibi, Bölgedeki işletmelerde büyümenin bütünleştirici parçaların eklenmesiyle değil, birbirinden ayrı yeni parçaların işletmeye katılmasıyla sağlandığını göstermektedir.

Kiracılık-Ortakçılık

Bölgede topraksızlığın yaygınlığı ve toprak varlığının işletmelere dağılımındaki dengesizlik, kiracılık ve ortakçılık gibi doğrudan işletmecilikten değişik işletmecilik biçimlerinin doğmasıyla sonuçlanmıştır.

Bilindiği gibi, her iki işletmecilik de, işletmecinin sahibi olmadığı toprak üzerinde belli koşullara göre üretimde bulunmasıdır. Bunlardan kiracılık, işletmecinin mal (toprak) sahibine, toprağını işleme karşılığında yıllık olarak tutarı belli (götürü) bir bedel ödediği işletmecilik biçimidir. Buna karşılık ortakçılık-yada en sık rastlanan biçimiyle yarıcılık-işletmecinin toprak sahibine- tarafların işletmeye olan katkılarına göre-üründen belirli bir pay (genelde yarısını) ödediği durumdur. Bunlardan özellikle ortakçılığın, tarımsal işletmecilik ilişkisinin sınırlarını aşan toplumsal içerimleri de vardır.

Bölge köylerinde tarımsal amaçlı kiracılık ve ortakçılık ilişkilerinin sıklığına bakıldığında, köylerin önemli bir bölümünde-doğrudan işletmeciliğin yanısıra-bu tür işletmeciliğe yaygın biçimde başvurulduğu anlaşılmaktadır (Bkz. Çizelge 7.36):

Bölge genelinde köylerin % 18.3'ünde kiracılık, % 41.6'sındaysa ortakçılık biçimindeki işletmeciliğe rastlanmaktadır. Geleneksel bir işletmecilik biçimi olan ve çoğunluk sahibi tarafından doğrudan işletilmeyen geniş toprakların belli bir bölüşüm oranına göre topraksız yada az topraklı çiftçi tarafından işletilmesi anlamına gelen ortakçılık, Bölgede daha yaygın bir mülkiyet ve üretim ilişkisidir. Bu ilişki geniş toprak mülkiyetinin egemen olduğu Şanlıurfa'da (% 59.7'yle)

en yüksek orandadır. Bunu % 48.7'yle Adıyaman izlemektedir. Ortakçılığın en düşük olduğu il, % 27.2'yle Diyarbakır'dır.

Çizelge 7.36

Tarımsal Amaçlı Kiracılık ve Ortakçılık (1981)

	Köy Sayısı	Kiracılığın Bulunduğu Köyler	Oran (%)	Ortakçılığın Bulunduğu Köyler
Adıyaman	341	5.6		48.7
Diyarbakır	691	16.5		27.2
Gaziantep	588	18.9		35.5
Mardin	717	10.5		43.2
Şanlıurfa	689	28.9		59.7
Siirt	496	25.6		35.5
Bölge Sayı	3522	645		1460
Bölge Oran	100.0	18.3		41.6

(KKB, KEE, 1981)

Buna karşılık, alanı daha sınırlı olan kiracılık, çoğunluk genişleme gereksinmesi olan az topraklı ve orta büyüklükteki işletmelerin büyümek üzere başvurduğu bir işletme biçimidir. Kiracılığın en yaygın olduğu iller % 28.9'la Şanlıurfa, % 25.6'yla Siirt'dir. Bu işletmeciliğin en sınırlı kaldığı ilse, % 5.6'yla Adıyaman'dır.

Toprak dağılım dengesizliğinin en yüksek olduğu Diyarbakır'da kiracılık ve ortakçılığın görece sınırlı bir düzeyde kalması, gerek küçük ve orta büyüklükteki işletmelerde, gerekse büyük işletmelerde doğrudan işletmeciliğin yaygınlığına bağlanabilir.

Tarımsal Sulama

Tarımsal üretimin en önemli girdisi olan ve tarımsal verimlilikte belirleyici (ortalama % 40'lık) bir rol oynayan tarımsal sulama, içme ve kullanma suyu gibi, Bölgenin başta gelen sorunudur.

Su kaynaklarının kısıtlılığı ve olanların sulama amacıyla kullanılmasını sağlayacak tesislerin yetersizliği, Bölgede sulu tarımın alanca çok sınırlı kalmasına yol açmıştır.

Aşağıda sulama amaçlı tesisi bulunan köylerin tesis türüne göre dağılımı verilmiştir (Bkz. Çizelge 7.37):

Çizelge 7.37

Sulama Tesisi Olan Köylerde Sulama Suyunun Kaynağı (1981)

İller	Toplam Köy Sayısı	Tesisli Köy Sayısı	Oran (%)							
			Gölet	Havuz	Bent	Kaptaj	Cazibeli	Pompaj	Artezyen	Başka
Adıyaman	341	209	1.3	5.3	7.2	5.3	63.1	5.3	1.2	5.3
Diyarbakır	691	360	4.2	0.3	8.0	1.4	74.2	8.6	0.5	2.8
Gaziantep	588	174	1.1	1.1	24.2	7.5	51.7	6.3	5.2	2.9
Mardin	717	200	1.0	2.0	23.0	-	-	1.0	2.0	71.0
Şanlıurfa	689	193	1.0	1.0	2.6	1.0	47.2	31.1	15.6	0.5
Siirt	496	375	-	0.6	1.0	0.5	94.9	2.7	0.3	-
Bölge Sayı	3522	1511	24	22	141	33	936	125	61	169
Bölge Oran	100.0	42.9	1.6	1.5	9.3	2.2	61.9	8.3	4.0	11.2

(KKB, KEE, 1981)

Görüldüğü gibi, sulama tesisi bulunan köylerin % 42.9 oranında olmasına karşılık, bu sulama üçte ikisiyle cazibeli (toprağın doğal eğiminden yararlanılarak yapılan) sulama olduğu gibi, yeterli olmaktan uzaktır.

Gerçekten, tesisli sulamada cazibeli sulamanın payı % 61.9'a ulaşırken, bent, pompaj ve artezyen sulamasının oranı % 21.6'dır.

Çoğunluğu köylü tarafından gerçekleştirilen sulama tesisleriyle sulanan alan çok sınırlı kalmaktadır (Bkz. Çizelge 7.38):

Bölge ölçeğinde tesisli sulama yapılan alan, toplam tarla alanının % 4.8'idir. Bu oran Siirt'de % 10.2'ye yükselirken, Şanlıurfa'da % 2.6'ya düşmektedir.

Tesisli sulamanın yapılmadığı köylerde sulama suyu kaynağı, Bölge düzeyinde % 29.5'le akarsu, % 1.3'le göl, % 60.2'yle yer altı suyudur. Tesissiz sulamada akarsudan en çok yararlanan iller % 23.1'le Diyarbakır, % 21.9'la Gaziantep, yeraltı suyundan yararlananlarsa % 64.3'le Mardin ve % 47.6'yla Gaziantep'dir.

Çizelge 7.38

Tesisli Sulamayla Sulanan Tarla Alanı (1981)
(Dekar)

İller	Toplam Tarla Alanı	Sulanan Alan	Oran
Adıyaman	2.814.882	162.480	5.8
Diyarbakır	5.884.130	323.347	5.5
Gaziantep	3.135.958	201.142	6.4
Mardin	5.360.000	265.291	4.9
Şanlıurfa	9.505.370	248.888	2.6
Siirt	1.575.604	161.328	10.2
Bölge Sayı	28.275.944	1.362.476	4.8
Bölge Oran	51.3		

(KKB, KEE, 1981)

Kanal, pompaj ve artezyen yoluyla yapılan bu sulamanın yetersiz kaldığı bir gerçektir.

Gübre Kullanımı

Tarımsal girdilerden verimlilikte önemli payı (yaklaşık % 10) olan gübre kullanımı da Bölgede çok sınırlı bir düzeyde kalmakta ve bu amaçla çoğunlukla çiftlik gübresi (hayvansal gübre) kullanılmaktadır.

Bölge köylerinin-türlerine göre-gübre kullanma durumları aşağıdaki çizelgede verilmiştir (Bkz. Çizelge 7.39):

Çizelge 7.39

Köylerin Gübre Kullanma Durumu (1981)

İller	Topraklı Aile Sayısı	Gübre Kullanılan Aile Sayısı	Oran (%)		Dekara Atılan Ortalama Gübre	
			Çiftlik Gübresi	Kimyasal Gübre	Çiftlik G. (Ton)	Kimyasal G. (Kg)
Adıyaman	38.449	38.927	19.0	81.0	1	22
Diyarbakır	55.455	39.391	30.2	69.8	1	13
Gaziantep	33.611	32.881	17.2	82.8	1	22
Mardin	48.763	44.409	27.7	72.3	1	17
Şanlıurfa	42.433	27.114	3.8	96.2	1	19
Siirt	30.059	31.543	52.3	47.7	1	13
Bölge Sayı	248.770	214.265	54.808	159.457	1	18
Bölge Oran	100.0	86.1	25.6	74.4		

(KKB, KEE, 1981)

Görüldüğü gibi, topraklı aileler içinde gübre kullananların oranı % 86.1'e varmaktaysa da, bunların dörtte biri çiftlik gübresi kullanmakta, dekar başına kullanılan kimyasal gübrenin miktarıysa ortalama 18 kg. düzeyinde kalmaktadır.⁽¹⁾ Bu miktarın, Adıyaman ve Gaziantep'de 22 kg. a yükselirken, Diyarbakır ve Siirt'de 13 kg. a düştüğü gözlenmektedir.

Tarımsal Savaşım

Yine tarımsal verimliliği yakından etkileyen girdilerden olan tarımsal savaşım (ilaçlama), Bölgede çok sınırlı bir uygulama alanı bulmaktadır. Bölge köylerinde tarımsal zararlılarla savaşım durumu aşağıdaki çizelgede verilmiştir (Bkz. Çizelge 7.40):

Çizelge 7.40

Köylerin Tarımsal Savaşım Durumu (1981)

İller	Toplam Köy Sayısı	Oran (%)		
		Yapılan	Tarımsal Savaşım Yapılmayan	Kısmen Yapılan
Adıyaman	341	21.4	61.6	17.0
Diyarbakır	691	19.4	58.8	21.8
Gaziantep	588	19.7	46.1	34.2
Mardin	717	8.7	72.2	19.1
Şanlıurfa	689	6.7	57.7	35.6
Siirt	496	14.1	47.4	38.5
Bölge Sayı	3522	501	2038	983
Oran	100.0	14.2	57.9	27.9

(KKB, KEE, 1981)

Bölge düzeyinde tarımsal savaşım uygulayan köy oranı yalnızca % 14.2'dir. Kısmen savaşım yapılan köylerle birlikte bu oran ancak % 42.1'e yükselmektedir. Tarımsal savaşımın en yaygın olduğu il Gaziantep, en az uygulandığı ilse Mardin'dir. Tarımsal savaşım yetersizli-

(1) Türkiye genelinde gübre kullanan çiftçi ailelerden % 6.9'u yalnızca çiftlik gübresi, % 10.2'si yalnızca kimyasal gübre kullanmaktadır. Dekar başına kullanılan gübre miktarıysa 22.4 kg. dir.

ği, Bölgenin tarımsal varlığını tehdit ettiği gibi, önemli ürün yitimlerine uğramasına yol açmaktadır.

Köylerin Tarımsal Araç Gereç Durumu

Bölge tarımı, geri bir tarım teknolojisine dayalıdır. Geleneksel ve basit üretim ve iş araçları henüz egemen durumdadır (Bkz. Çizelge 7.41):

Karasaban, döğen, hayvan pulluğu gibi eski teknoloji gereçleri tarımda yaygın biçimde kullanılmaktadır. Bölge düzeyinde 78.290 karasaban, 10.567 hayvan pulluğuna karşılık, 14.379 traktör, 14.660 traktör pulluğu vardır. 26.160 döğene karşılık, biçer-döğen sayısı 253, harman makinası sayısı 916, batöz sayısı 2.987'dir.

Özel bir karşılaştırmayla, Bölgede köy başına karasaban sayısı 22'yken, traktör sayısı 4'dür.

Bölge illeri arasında modern tarım teknolojisinden en çok yararlanan iller Gaziantep, Adıyaman, Şanlıurfa ve Diyarbakır'dır. Sözelimi köy başına traktör sayısı Gaziantep'te 6.7, Adıyaman'da 5.8, Şanlıurfa'da 4.5, Diyarbakır'da 4.3'ken, Mardin'de 2.2, Siirt'te 1.6'dır.

Köylerin Hayvan Varlığı

Hayvancılık, Bölge köylerinde önemli bir tarımsal etkinliktir. Hemen her tarımsal işletmenin tarla üretiminin tamamlayıcısı olduğu kadar, bir çok tarımsal işletme için birincil uğraş niteliğindedir.

Bölge köylerinin gelir amaçlı hayvan varlığı Çizelge 7.42'de verilmiştir.

Herşeyden önce Bölgede otlak hayvancılığının, ahır (yem) hayvancılığına oranla büyük bir öncelik taşıdığı anlaşılmaktadır. Başka bir deyişle, ahır hayvancılığı yok denecek kadar sınırlıdır. Sözelimi Otlak sığırısı, ahır sığırınının 33 katıdır. Koyun ve keçideyse bu fark bir kaç kat fazladır.

Çizelge 7.41
Köylerin Tarımsal Araç ve Gereçleri (1981)

	Köy Sayısı	Kağnı	Tekerlekli		Karasaban	Hayvan		Traktör Pulluğu	Biçer Döğeri	Batöz	Harman Makinası	Biçer Bağlar	Traktör	Mibzer
			Araba	Döğeri		Pulluğu	Römork							
Adıyaman	341	46	129	5.670	7.454	5.202	1.977	2.309	6	403	767	17	1.965	217
Diyarbakır	691	13	238	3.537	10.992	1.845	2.957	2.792	60	1.091	35	31	2.999	802
Gaziantep	588	-	3.112	5.008	12.562	142	3.725	4.465	21	370	12	4	3.923	1.215
Mardin	717	34	1.127	2.626	20.496	1.443	3.263	1.413	82	252	6	5	1.597	709
Şanlıurfa	689	5	14.428	8.056	16.171	756	2.916	3.003	68	708	89	18	3.105	2.289
Siirt	496	8	-	1.263	10.615	1.179	751	678	16	163	7	14	790	35
Bölge	3522	106	19.034	26.160	78.290	10.567	15.589	14.660	253	2.987	916	89	14.379	5.267

(KKB, KEE, 1981)

Çizelge 7.42
Köylerin Hayvan Varlığı (1981)

	Köy Sayısı	Otlak Hayvancılığı				Ahır Hayvancılığı			
		Sığır (İneği)	Manda	Koyun	Keçi	Sığır	Manda	Koyun	Keçi
Adıyaman	341	48.300	560	244.825	234.530	2.282	-	6.350	1.500
Diyarbakır	691	224.765	10.424	1.198.216	688.851	11.401	307	11.150	2.805
Gaziantep	588	34.893	1.219	303.538	303.657	3.833	85	40.050	25.430
Mardin	717	48.676	242	680.348	557.303	350	-	-	-
Şanlıurfa	689	217.929	4.023	1.409.992	332.539	33	1	51	26
Siirt	496	90.265	2.180	777.229	835.897	2.060	-	-	-
Bölge	3522	664.828	18.648	4.614.148	2.952.777	19.959	393	57.601	29.761

(KKB, KEE, 1981)

Hayvancılığın salt meraya (otlağa) dayalı olması, otlakların aşırı kullanılmasına ve bozulmasına yol açtığı gibi, hayvanların yeterince beslenmesine olanak tanımamaktadır. Besiciliğin yetersizliği, Bölge için önemli ekonomik yitim nedenidir.

Gerek otlak, gerekse yem hayvancılığı, sığır, manda gibi büyük başlarla, koyun ve keçi gibi küçükbaş hayvanlarla sınırlıdır.

Buna karşın Bölge köyleri hayvan varlığı bakımından çok zengin değildir. Bölge düzeyinde köy başına düşen sığır sayısı 194, manda sayısı 5, koyun sayısı 1326, keçi sayısıysa 750'dir.

Üstelik çoğunluğu aşısız olan hayvanlar, salgın hastalıkların tehdidiyle karşı karşıyadır. Bölgede sık sık rastlanan yerleşmiş hayvan hastalıkları şap, bulaşıcı sarılık-tifo, akciğer hastalıkları ve şarbondur.

Ayrıca, Bölgenin hayvan varlığı iller arasında dengesiz biçimde bölüşülmüştür. Diyarbakır ve Şanlıurfa'nın Bölgenin sığır varlığından aldığı pay % 66.3'dür. Bölgedeki tüm küçükbaş hayvanların % 47.6'sı bu iki ilin köylerindedir.

Bir başka anlatımla, köy başına sığır sayısı Mardin'de 68, Gaziantep'de 66'yken, Diyarbakır'da 342, Şanlıurfa'da 316'dır. Yine ortalama koyun sayısı Şanlıurfa'da 2046, Diyarbakır'da 1750, Gaziantep'de 584, Adıyaman'da 737'dir.

Bölgede modern tarım teknolojisinin sınırlılığı nedeniyle, tarımsal üretim ve taşımacılıkta makina gücünden çok, hayvan gücünden yararlanılmaktadır.

Bölgede iş hayvanlarının türlerine göre dağılımı Çizelge 7.43 de gösterilmiştir.

Çizelge 7.43
Köylerin Hayvan Varlığı (1981)
İş Hayvanları

İller	Köy Sayısı	Öküz	Manda	İnek	Merkep	Deve	Katır	At
Adıyaman	341	13.879	-	4.462	24.095	-	3.887	3.124
Diyarbakır	691	25.319	2.440	8.199	33.425	453	3.576	6.641
Gaziantep	588	4.554	55	1.281	11.783	53	2.655	9.812
Mardin	717	11.269	13	3.010	42.302	193	9.720	9.121
Şanlıurfa	689	8.454	123	7.182	20.951	260	436	26.205
Siirt	496	11.823	39	1.000	14.568	121	13.285	5.136
Bölge	3522	75.298	2.670	25.134	147.124	1.080	33.659	60.039

(KKB, KEE, 1981)

Bölgede çift hayvanı olarak kullanılan iş hayvanları arasında öküz 75.298'le başta gelmektedir. Buna karşılık inek sayısı 25.134'ken manda sayısı 2.670'dir. Yük yada taşıma hayvanı olan iş hayvanlarından merkep 147.124'le önceliği alırken, bunu at ve katır izlemektedir.

Gelir hayvanları gibi, iş hayvanlarının da Bölge içindeki dağılımı dengeli değildir. Modern tarım teknolojisini en çok kullanan Gaziantep'de iş hayvanlarının varlığı sınırlı kalırken, geleneksel teknolojinin yaygın olduğu Mardin ve Siirt'de Gaziantep'den daha fazladır. Bununla birlikte, modern teknolojiyi görece daha çok kullanan illerde de hayvan gücünden önemli ölçüde yararlanılmaktadır.

Bölgede hayvancılığın geniş ölçüde büyük ve küçükbaş besi hayvancılığıyla sınırlı kaldığı söylenebilir. İpek böcekçiliği, arıcılık, kümes hayvancılığı ve benzeri etkinlikler ya hiç gelişmemiş yada ancak yerel gereksinmelere yanıt verebilecek düzeydedir. İpek böceği (koza) üretimi Diyarbakır ve Siirt'in kimi bölgeleriyle sınırlı olmak üzere 44.741 kg. düzeyinde kalırken, arıcılık alanında modern ve diğer kovanların Bölgedeki toplam sayısı 48.986'dır. Kümes hayvanı varlığıysa ancak doğrudan tüketime elverecek sayıdadır.

Tarım Ürünlerinin Üretim ve Satışı

Yakın tarihlere kadar Türkiye köylerinin çoğu için olduğu gibi Bölge köyleri için üretim, önemli bir bölümüyle pazar amaçlı değil, doğrudan tüketim amaçlıdır. İşletmelerin küçük, teknolojinin geri, girdilerin yetersiz ve verimliliğin düşük olduğu tarımda pazara sunulacak ürün fazlasının çok sınırlı kalması, endüstri bitkileri üretiminin yaygınlaşmamış olması, pazar ilişkilerini daraltmıştır. Başka bir deyişle, yaygın tahıl tarımının egemen olduğu Bölgede, üretilen ürünlerin önemli bir bölümü doğrudan tüketilmektedir.

Bölgede en çok yetiştirilen ürünlerin üretim ve satışları Çizelge 7.44'de karşılaştırmalı olarak verilmiştir.⁽¹⁾

Çizelgeden, başta buğday olmak üzere üretilen tahıl ve baklagillerin önemli bir bölümünün tüketime ayrıldığı, satılan miktarınsa düşük bir oranda kaldığı anlaşılmaktadır.

Sözgelimi buğdayda satılan miktarın üretimdeki payı, genelde üçte bir dolaylarında kalmakta, ancak bu oran Mardin'de % 12.0'ye düşerken, Siirt'de % 61.2'ye yükselmektedir.

Arpa'da satılan miktarın üretime oranı buğdaya göre daha da düşüktür. Bölge düzeyinde % 24.4 olan bu oran, Mardin'de % 10.6'yken Şanlıurfa'da % 46.7'dir.

Baklagillerden nohutta satış oranı % 22.8'ken, mercimekte % 55.8'dir. Mardin'de üretilen nohutun yalnızca % 5.3'ü, Gaziantep'teyse % 84.5'i satılmaktadır. Mercimekteyse Mardin'in satış oranı % 26.5'ken, Gaziantep'in % 46.7'dir. Fasulye, satış oranı en yüksek olan üründür.

Hayvan satışlarına gelince, Bölge ölçeğinde satılanların hayvan varlığına oranı koyunda yaklaşık beşte bir, keçideyse dörtte birdir.

(1) İki ayrı bazda ve aynı yılın farklı zaman dilimlerinde derlenmiş olan istatistik verilerin karşılaştırılmasıyla elde edilen bu çözümlene yaklaşık bir kestirme olarak değerlendirilmiştir.

Çizelge 7.44

Belli Tarım Ürünlerinin Üretim ve Satışı (1981)

	Buğday		Arpa		(Ton) Nohut		Mercimek		Fasulye		Koyun		(Bin Baş) Keçi	
	Üretim*	Satış**	Üretim	Satış	Üretim	Satış	Üretim	Satış	Üretim	Satış	Hayvan Varlığı	Satış	Hayvan Varlığı	Satış
Adıyaman	140.790	41.825	46.511	8.122	1.982	490	10.867	1.305	580	679	348	17	306	17
Diyarbakır	500.202	188.380	234.350	40.517	3.548	1.753	12.232	5.553	688	242	799	232	576	138
Gaziantep	299.374	81.367	81.990	26.235	3.280	2.772	42.987	20.055	-	30	429	66	383	59
Mardin	430.392	51.201	127.393	13.552	13.561	723	84.435	22.268	581	176	1.200	304	474	204
Ş.urfa	580.580	215.958	144.631	67.547	1.540	20	21.620	48.796	-	50	1.975	313	312	9
Sirit	121.319	74.108	34.458	7.181	1.770	95	4.380	473	24	-	777	196	557	242
Bölge	Sayı 2.072.657	652.839	669.333	163.154	25.681	5.853	176.521	98.450	1.873	1.177	5.528	1.128	2.608	669
Oran		31.5		24.4		22.8		55.8		62.8		20.4		25.6

* DİE Tarımsal Yapı ve Üretim 1981.

** Köyişleri Bakanlığı Köy Envanter Etüdü, 1981.

(KKB, KEE, 1981)

Kısacası, Bölgede tarımsal üretimin ürün türüne göre dörtte birle üçte iki arasında değişen oranları pazara sunulmaktadır.

Köylerin Pazar ve Panayır Durumları

Tarla (tahıl ve baklagiller) ve hayvan ürünleriyle sınırlı kalan tarımsal ürünlerin pazarlanması, il yada ilçe merkezlerinde olmaktadır. Bölge köyleri, pazar-panayır kurulacak kadar gelişmiş bir üretim yapısında değildir. Bunda pazara sunulacak ürün fazlasının çok düşük düzeyde kalmasının önemli bir payı vardır.

Bölge köylerinde pazar kurulan köy yok denecek kadar azdır. Başka bir deyişle, köylerin yalnızca birinde sürekli emtia pazarı kurulmaktadır. Hayvan pazarı kurulan köyde, hiç yoktur.

Köylerin Geçim Kaynakları

Bölge köyleri, hayvancılığın önemli bir yer tuttuğu tarımsal bir yapıdadır. Başka bir deyişle, Bölgede tarımsal üretim çeşitlenmemiş, tarla ürünleri ve hayvancılıkla sınırlı kalmıştır.

Gerçekten Bölge köylerinin birinci ve ikinci dereceden geçim kaynakları araştırıldığında, birinci derecede tarla tarımının, ikinci derecede ise hayvancılığın başta geldiği anlaşılmaktadır (Bkz. Çizelge 7.45):

Çizelgeden izlenebileceği gibi, köylerin birinci dereceden geçim kaynakları içinde üçte ikiyle (% 64.0'le) başta geleni tarla tarımıdır. Bunu % 18.4'le hayvancılık izlemekte, köylerin % 8.1'indeyse meyvecilik birinci sırayı almaktadır. Sebzeçiliğın başta geldiği köy oranıysa ancak % 2.8'dir. Toprak ve hayvan varlığının yetersizliğine bağlı olarak birinci derecede işçilikle geçimini sağlayan köyler, % 3.6 gibi bir orana ulaşmaktadır.

Kısaca özetlendiğinde, köylerin % 90.5'i birinci derecede geçimini tarla tarımı, hayvancılık ve meyvecilikle sağlamaktadır.

Çizelge 7.45

Köylerin Birinci Dereceden Geçim Kaynakları (1981)

	Köy Sayısı	Birinci Tercih Sayısı	Oran (%)					Öteki Tarımsal Etkinlikler*	İşçilik	Başka
			Tarla Tarımı	Meyvecilik	Sebzecilik	Hayvancılık	Zeytincilik			
Adıyaman	341	341	64.5	8.2	5.9	6.5	-	0.3	10.8	3.8
Diyarbakır	691	691	57.0	6.7	3.3	29.7	-	1.3	1.7	0.3
Gaziantep	588	588	57.8	23.5	2.0	5.7	10.7	-	0.3	-
Mardin	717	717	54.4	8.2	4.0	22.5	-	0.6	10.0	0.3
Şanlıurfa	689	689	91.7	0.9	0.3	5.4	-	-	-	1.7
Siirt	496	496	56.3	1.8	2.6	38.9	-	0.4	-	-
Bölge Sayı	3522	3522	2255	286	99	651	63	16	123	28
Bölge Oran	100.0	100.0	64.0	8.1	2.8	18.4	1.8	0.5	3.6	0.8

* El sanatları, tarım sanatları, orman ürünleri, ipek böcekçiliğini kapsar.

(KKB, KEE, 1981)

Ancak, Bölge genelindeki bu tablonun iller arasında değişmeler gösterdiği gözlenmektedir. Birincil geçim kaynakları arasında tarla tarımının en ağırlıklı olduğu il, % 91.7'yle Şanlıurfa, en düşük olduğu ilse % 54.4'le Mardin'dir. Tarla tarımının birincil geçim kaynakları arasındaki payının düşük olduğu illerde, önemli oranlarda hayvancılık öne çıkmaktadır. Gerçekten Siirt'te tarla tarımının oranı % 56.3'ken, hayvancılığın payı % 38.9, Diyarbakır'da tarla tarımı % 57.0' düzeyindeyken hayvancılık % 29.7, Mardin'deyse % 54.4'e karşılık % 22.5'dir. İşçiliğin birincil geçim kaynağı olarak önemli bir orana (% 10.0'a) vardığı iller, Adıyaman ve Mardin'dir.

Bölgede bu genel tablodan anlamlı kimi ayrımlar gösteren il Gaziantep'dir. Bu ilde, antep fıstığının yaygınlığına bağlı olarak meyvecilik % 23.5'le tarla tarımından sonra ikinci sırayı almakta, zeytincilik Bölgede tek örnek olmak üzere % 10.7'lik orana ulaşırken, hayvancılık % 5.7 düzeyinde kalmaktadır.

Çeşitli tarımsal etkinlikleri birlikte yürüten köylerin ikinci dereceden geçim kaynaklarına bakıldığında, özellikle hayvancılığın öne çıktığı ve bu tarımsal etkinliğin birinci sırada yer aldığı köylerdeyse tarla tarımının geçim kaynağı olarak ikinci sırayı aldığı anlaşılmaktadır (Bkz. Çizelge 7.46).

Çizelge, Bölge ölçeğinde yarıya yakın bir oranda (% 47.4) hayvancılığın ikincil geçim kaynağını oluşturduğunu ve bunu 19.4'le tarla tarımının izlediğini göstermektedir. İkincil geçim kaynağı olarak meyveciliğin oranı % 15.1'ken, sebzeçilik % 8.1'dir. İkinci sırada işçilikle geçinenlerin oranıysa % 5.3'e yükselmektedir.

Birincil geçim kaynaklarında olduğu gibi, ikincil geçim kaynağı bakımından Bölge genelinden ayırım gösteren iller vardır. Tarla tarımının ikincil geçim kaynağı olarak en yüksek düzeyde olduğu iller sırasıyla Siirt (% 27.6), Mardin (% 25.0) ve Gaziantep (% 24.9)'dir.

Buna karşılık, ikincil geçim kaynakları arasında hayvancılığın öne çıktığı iller % 57.1'le Siirt, % 56.5'le Diyarbakır, % 53.7'yle

Çizelge 7.46

Köylerin İkinci Dereceden Geçim Kaynakları (1981)

	Köy Sayısı	İkinci Tercih Sayısı	Tarla Tarımı	Oran (%)				Öteki Tarımsal Etkinlikler*	İşçilik	Başka
				Meyvecilik	Sebzecilik	Hayvancılık	Zeytincilik			
Adıyaman	341	333	17.1	26.1	7.8	29.1	-	0.3	15.6	3.9
Diyarbakır	691	667	18.7	7.7	8.4	56.5	-	2.6	6.3	0.2
Gaziantep	588	506	24.9	24.1	6.1	27.7	14.2	-	3.0	-
Mardin	717	700	25.0	14.6	6.0	48.9	-	1.7	3.6	0.3
Şanlıurfa	689	689	6.0	17.7	12.1	53.7	0.4	-	6.1	4.1
Siirt	496	475	27.6	5.5	7.4	57.1	-	1.1	0.8	0.6
Bölge Sayı	3522	3370	655	510	273	1597	75	33	180	47
Bölge Oran	100.0	94.4	19.4	15.1	8.1	47.4	2.2	1.0	5.3	1.5

(KKB, KEE, 1981)

Şanlıurfa'dır. Hayvancılığın en düşük oranda kaldığı illerse, % 29.1'le Adıyaman ve % 27.7'yle Gaziantep'dir. Buna karşılık meyvecilikte % 26.1'le Adıyaman ve % 24.1'le Gaziantep önde gelmektedir. İkincil uğraşlar arasında zeytinciliğe yine tek örnek olarak Gaziantep'de rastlanırken, işçilik Adıyaman'da önemli bir orana varmaktadır.

Kısaca özetlemek gerekirse, Bölge köylerinde geçim kaynaklarının sıra düzeni; birincil geçim kaynakları için tarım, hayvancılık, meyvecilik, ikincil geçim kaynakları için hayvancılık, tarım, meyveciliktir.

Köylerin Tarımsal Verimlilik Durumu

Bölge köyleri, başta teknoloji ve sulama olmak üzere tarımsal girdilerden yeterince yararlanamadığı için, düşük bir verimlilik sergilemektedir.

Bölgede en çok üretilen tarla ürünleri tahıl, baklagiller ve bir ölçüde endüstri bitkileridir. Bu ürün grupları içinde en çok üretilen ürünlerse buğday, mercimek ve pamuktur.

Bu üç tipik üründe Bölge köylerinin verimlilik düzeyleri incelendiğinde, özellikle kuru tarımda verim düşüklüğü açıkça ortaya çıkmaktadır (Bkz. Çizelge 7.47-48).

Herşeyden önce Bölgede en çok yetiştirilen buğdayda verimlilik ele alındığında, kuru tarımda dekara atılan tohumun ortalama 15.5 kg. olmasına karşılık, dekara verimin 118 kg. olduğu, kısa bir deyişle verimin 1'e 8 düzeyinde kaldığı görülmektedir. Buna karşılık, sulu toprakta dekara atılan ortalama 17.8 kg. tohumun verimi 203 kg, özetle 1'e 11-12'dir. Buna göre sulu tarım verimlilikte yaklaşık % 40-50'lik bir artış sağlamaktadır.

Çizelge 7.47

Köylerin Tarımsal Verimlilik Durumu (1981)

	Buğday				Mercimek				Pamuk			
	Dekara Atılan Tohum (kg)		Dekara Verim (kg)		Dekara Atılan Tohum (kg)		Dekara Verim (kg)		Dekara Atılan Tohum (kg)		Dekara Verim (kg)	
	Kuru	Sulu	Kuru	Sulu	Kuru	Sulu	Kuru	Sulu	Kuru	Sulu	Kuru	Sulu
Adıyaman	16.0	18.0	100	167	9.0	10.0	90	120	-	6.0	-	100
Diyarbakır	16.5	18.3	117	197	9.4	-	87	-	-	7.0	-	237
Gaziantep	16.8	19.4	146	267	14.0	-	118	-	4.3	4.4	67	156
Mardin	11.6	-	100	-	9.0	-	84	-	-	7.0	-	133
Şanlıurfa	16.2	17.5	122	202	16.0	-	117	-	-	5.8	-	206
Siirt	15.6	15.8	121	183	10.2	10.5	83	146	-	5.0	-	53
Bölge	15.5	17.8	118	203	11.3	10.2	97	133	4.3	5.9	67	148

(KKB, KEE, 1981)

Çizelge 7.48

Dekara Atılan 1 Kg Tohuma Karşılık Alınan Verim (Kg)(1981)

	Buğday		Mercimek		Pamuk	
	Kuru	Sulu	Kuru	Sulu	Kuru	Sulu
Adıyaman	6	9	10	12	-	16
Diyarbakır	7	11	9	-	-	34
Gaziantep	9	14	8	-	16	35
Mardin	9	-	9	-	-	19
Şanlıurfa	7	12	7	-	-	36
Siirt	8	12	8	14	-	11
Bölge	8	11	9	13	16	25

(KKB, KEE, 1981)

Baklagillerden mercimek için de durum yaklaşık olarak aynıdır. Büyük bir çoğunlukla kuru alanda ekilen mercimeğin, bu koşulda verimi dekar başına 11.3 kg.a 97 kg., başka bir deyişle 1'e 8-9; sulu alanda yetiştirilen mercimeğin verimiyse, 10.2 kg.a 133 kg., yani 1'e 13'dür. Mercimekte sulamanın verime etkisi % 60'a yükselmektedir.

Hemen tümüyle sulu alanda yetiştirilen pamuktaysa, Bölge ölçüğünde kuru tarımda verim 4.3 kg.a 67 kg. (1'e 16)'yken, sulu tarımda 5.9 kg.a 148 kg. (1'e 25) dir.

Sulu tarımın ana ürün türlerinde yaklaşık % 50 düzeyinde verim artışı sağlaması, Bölgede sulamaya duyulan gereksinmenin ve sulamanın taşıdığı önemin açık anlatımıdır.

Bölgede tarla ürünlerinin verimlilik düzeyleri illere (ve ilçelere göre) büyük farklar göstermektedir. Genel bir eğilim olarak, daha yüksek düzeyde makinalaşmış, girdilerden görece daha çok yararlanan ve ekolojik koşulları daha elverişli olan illerde verimlilik daha yüksektir.

Bölgede tarımsal verimliliği en yüksek iller, buğday üretiminde Gaziantep, mercimekte Adıyaman, pamuktaysa Şanlıurfa, Gaziantep ve Diyarbakır'dır.

Köylerin Kooperatifleşme Durumu

Belli ekonomik amaçlar doğrultusunda gönüllü olarak güç ve kaynak birliği sağlayan kooperatifler, ekonomik olduğu kadar, demokratik kitle örgütleridir. Bireysel girişimlerin gücünü artırdığı gibi ortaklarının ilgi ve çıkarlarını gözeterek toplumsal etkinliğini de artırır.

Özellikle bireysel işletmelerin kaynak sınırlılığı, işbirliği ve iletişim ve ortak girişim güçlüğü içinde olduğu tarım kesiminde kooperatifleşmenin önemi büyüktür. Ayrıca doğal etkenlere bağımlılığıyla işletme risklerine ve dalgalanmalarına karşı korunmasız olan bu kesim için kooperatifçilik bir tür güvence sistemidir.

Ancak, genel olarak ülkede olduğu gibi özellikle Bölgede, tüm öteki sivil örgütlenmeler gibi kooperatif örgütlenme de son derece sınırlı düzeyde kalmıştır. Kurulmuş olanlar da işlevini yerine getirmeye elverecek güç ve olanaktan yoksundur (Bkz. Çizelge 7.49):

Çizelgeden de izlenebileceği gibi, Bölgedeki köylerin yalnızca 223'ünde (% 6.3'ünde) kooperatif kuruluşu vardır. Bunların türlerine göre dağılımı, % 60'ının-etkinlikleri en sınırlı kalan-köy kalkınma kooperatiflerinden oluştuğunu göstermektedir. Buna karşılık, tarım kredi kooperatiflerinin oranı % 27.5 tarım satış kooperatiflerinin % 4.0, toprak-su kooperatiflerininse % 6.3'tür. Bunlara ek olarak sayısı 5'i (% 2.2'yi) geçmeyen üretim kooperatifi vardır.

Üstelik bu kooperatiflerden % 59.6'sı çalışır durumda değildir. Çalışan kooperatifler içinde % 18.4'ü köy kalkınma, % 16.1'i tarım kredi, % 3.1'i toprak-su, % 2.2'si üretim kooperatifleridir. Çalışır durumda olan yalnızca 1 tarım satış kooperatifi vardır.

Düşük gelirli ve tarımsal sermaye yetersizliği içinde olduğu gibi, elverişli pazarlama koşullarından yoksun olan Bölgenin kooperatifçiliğe duyduğu gereksinmeye karşın kooperatif sayısı gibi, ortak sayısı da çok sınırlıdır.

Çizelge 7.49

Köylerin Kooperatifleşme Durumu (1981)

İller	Köy Sayısı	Kooperatifi Olan Köy		Tarım Kredi Koo.		Tarım Satış Koo.		Köy-Kalkınma Ko.		Üretim Koop.		Toprak-Su Koop.	
		Sayısı	Oranı	Çalışan	Çalışmayan	Çalışan	Çalışmayan	Çalışan	Çalışmayan	Çalışan	Çalışmayan	Çalışan	Çalışmayan
Adıyaman	341	19	5.6	8	4	-	-	2	5	-	-	-	-
Diyarbakır	691	35	5.1	-	1	-	-	15	15	1	-	1	2
Gaziantep	588	123	20.9	12	15	-	6	14	62	3	-	6	5
Mardin	717	12	1.7	-	2	-	1	4	5	-	-	-	-
Şanlıurfa	689	28	3.9	16	3	1	1	3	3	1	-	-	-
Siirt	496	6	1.2	-	-	-	-	3	3	-	-	-	-
Bölge	3522	223	6.3	36	25	1	8	41	93	5	-	7	7

(KKB, KEE, 1981)

Ortak sayısı, tarım kredi kooperatiflerinde 31.275, tarım satış kooperatiflerinde 2668, köy kalkınma kooperatiflerinde 10.761, üretim kooperatiflerinde 859, toprak-su kooperatiflerindeyse 52'dir.

Üstelik bu sınırlı sayıda kooperatifçiliğin illere dağılımı da dengesizdir. Gaziantep'in çalışan-çalışmayan tüm kooperatifler içindeki payı % 55.1'dir. Geri kalan 5 ilde çalışır durumda olan kooperatiflerin % 24'ü tarım kredi, 1'i tarım-satış, 27'si köy kalkınma, 2'si üretim, 1'i de toprak-su olmak üzere toplam 55 kooperatif bulunmaktadır.

Köydeki Ticarethaneler

Köyler, özellikle Bölge köyleri, tarımsal etkinliklerin egemen olduğu topluluklardır. Bununla birlikte köylerde, köylü halka kimi küçük ticaret hizmetleri sunan etkinliklerin, yani ticarethanelerin yada esnaflığın da yeri vardır. Bunun yanısıra, yine köylerde genel üretim etkinliklerinin tamamlayıcısı olan yardımcı üretim etkinliklerine rastlanır. Küçük imalatçılık ve onarımcılık yada tamamlayıcı üretim uğraşları bunlar arasındadır.

Bununla birlikte, Bölge köylerinin genelde az nüfuslu ve düşük gelirli olması, esnaflık ve zanaatkarlığın tarımdan ayrılarak uzmanlaşmasına olanak tanımamıştır. Bu gibi etkinlikler, çoğunluk tarımın bir uzantısı olarak örgütlenmiş, tarımsal üretim uğraşlarına ek olarak yapılagelmiştir.

Bu nedenle, Bölge köylerinde bağımsız uğraş olarak esnaflıkla geçimini sağlayanlar, sayıca çok az olduğu gibi, zanaatkarlık etkinliği hemen hiç yoktur.

Köylerde saptanan yardımcı üretim etkinliği ve küçük ticarethanelerin dökümü Çizelge 7.50'de verilmiştir.

Görüldüğü gibi, Bölge köylerinde üretim etkinliğinin bir uzantısı olan değirmencilik, doğrudan tarım işletmeciliği dışında en yaygın işletmeciliktir. Toplam tarım dışı işletmeler içindeki payı

Çizelge 7.50
Köydeki Ticarethaneler (1981)

Köy Sayısı	Toplam	Motorlu Değirmen	Su Değirmeni	Yel Değirmeni	Fırın	Bakkal	Manav	Kasap	Kahve	Berber	Han	Otel	Araç İşletmesi	Başka
Adıyaman	341	750	49	131	1	1	475	7	-	60	21	-	-	5
Diyarbakır	691	772	21	241	1	8	342	2	9	130	13	-	-	5
Gaziantep	588	1003	90	20	-	14	622	-	15	145	38	1	-	53
Mardin	717	793	74	90	4	8	532	-	25	27	22	-	-	11
Şanlıurfa	689	368	44	18	2	10	252	11	4	21	5	-	1	-
Siirt	496	429	25	152	4	3	191	2	5	31	12	-	3	1
Bölge	3522	4115	303	652	12	44	2414	22	58	414	111	1	4	54

(KKB, KEE, 1981)

% 23.5'e ulaşan 967 değirmenden, % 67.4'ü su değirmeni, % 31.3'ü motorlu değirmen, % 1.2'siyse yel değirmenidir. Bununla birlikte, değirmeni olan köylerin oranı % 27.5'de kalırken, fırını olanlar ancak % 1.2'dir.

Köylerde değirmencilik dışında en yaygın ticaret etkinliği bakkallıktır. Tüm ticarethaneler içinde % 58.7'ye varan bakkallık, köylerin yaklaşık % 68.5'inde bulunmaktadır. Yine köylerde en sık rastlanan kahvehaneler, ticarethaneler içinde % 10.0'luk payı olan ve köylerin % 11.8'inde bulunan bir ticari etkinliktir. Sayılanlar dışında Bölge köylerinde anılmaya değer öteki ticarethaneler, berberler, kasaplar ve-Gaziantep'e özgü olan-araç işletmeleridir.

Köydeki İmalathaneler

Köylerde doğrudan köylüye hizmet veren küçük ticaret ve küçük imalatçılığın yanısıra hammaddesini, işgücünü yada her ikisini köyden sağlayan maden işletmeleri ve imalatçılığa da rastlamak olanaklıdır (Bkz. Çizelge 7.51):

Bölge köyelerine bakıldığında, toplam 273 maden ve imalat işletmesi bulunduğu, bunlardan 63'ünün (% 23.1'inin) taşocağı ve maden ocağından oluştuğu görülmektedir. Bunu % 8.4'le tuğla-kiremit gibi inşaat malzemeleri üreten imalathaneler izlerken, demir ve ağaç işleri yapan işletmeler-birlikte-% 12.5 oranındadır. Mandra, tütün atölyesi gibi tarım ürünlerine dayalı imalathaneler çok sınırlı kalırken, halı-kilim imalatçılığı % 39.6'yla önemli bir orana ulaşmaktadır.

Taşocakçılığı ve maden ocakçılığı Mardin ve Siirt'de, tuğla-kiremit atölyeleri Adıyaman ve Gaziantep'de toplanırken, halı-kilimcilik Adıyaman ve Mardin'de yoğunlaşmıştır.

Kısacası, köylerde yerel hammaddelere dayalı imalatçılık ve el sanatları, işyeri ve çalışanların sayısı bakımından önemli bir ekonomik etkinlik değildir.

Çizelge 7.51
Köydeki imalathaneler (1981)

	Toplam	Taş Ocağı	Maden Ocağı	Tekstil	Tuğla- Kiremit	Tütün Atölyesi	Mandra	Halı Kilim	Ağaç İşleri	Demir Metal	İçki İmalat.	Başka
Adıyaman	İşyeri S. 71	14	-	-	7	-	-	50	-	-	-	-
	Çalışan S. 118	-	-	-	18	-	-	100	-	-	-	-
Diyarbakır	İşyeri S. 12	5	-	-	-	-	1	3	-	1	-	2
	Çalışan S. 92	53	1	-	-	-	6	23	-	3	-	6
Gaziantep	İşyeri S. 57	5	-	-	14	-	4	1	6	11	-	16
	Çalışan S. 368	58	-	-	56	-	60	1	6	34	-	153
Mardin	İşyeri S. 82	8	1	-	1	-	-	54	10	5	2	1
	Çalışan S. 348	22	120	-	3	-	-	135	13	7	28	20
Şanlıurfa	İşyeri S. 22	3	-	15	1	-	-	-	1	-	-	2
	Çalışan S. 2	-	-	-	-	-	-	-	2	-	-	-
Siirt	İşyeri S. 29	25	2	-	-	2	-	-	-	-	-	-
	Çalışan S. 258	23	200	-	-	35	-	-	-	-	-	-
Bölge	İşyeri S. 273	60	3	15	23	2	5	108	17	17	2	21
	Çalışan S. 1186	156	321	-	77	35	66	259	21	44	28	179

Köyde Yardımlaşma ve Dayanışma

Köylük yerler, toplumbilimsel olarak birincil, yüzyüze ilişkilerin egemen olduğu, örgütlenmemiş, ancak yaygın biçimde yardımlaşmalı ve dayanışmalı topluluklardır. Kurumsal örgütlenmenin çok sınırlı kaldığı köylerde, yaklaşık benzer konum ve statüleri paylaşan aileler, geçim ve yaşam sürecinin çeşitli aşamalarında, karşılaşılan güçlüklerin ve sorunların aşılmasında güçbirliği yaparak dayanışma geleneğini paylaşır. Köylerin örgütlü ve kamusal hizmet ve tesislerden yararlanma olanağının çok sınırlı kalması, bu eğilimi desteklemektedir.

Bu nedenle köylerde, topluluğun ortak yararına ilişkin kimi işler yasal bir kurum olan imeceyle, yaşam ve üretim koşullarının işbirliğini gerektirdiği kimi işlerse yardımlaşma yoluyla çözülür.

Bölge köylerinde genel işlerde imece ve özel işlerde yardımlaşmanın boyutlarına bakıldığında, işlerin görülmesi ve güçlüklerin aşılmasında iş ve güç birliğinin yaygın biçimde başvurulan bir yol olduğu anlaşılmaktadır (Bkz. Çizelge 7.52):

Çizelge 7.52
Köyde Yardımlaşma ve Dayanışma (1981)

İller	Köy Sayısı	Oran (%)			
		Köy İşlerinde İmece		Köylü Aileler Arasında Yardımlaşma	
		Olan	Olmayan	Olan	Olmayan
Adıyaman	341	78.6	21.4	86.6	13.4
Diyarbakır	691	45.9	54.1	48.9	51.1
Gaziantep	588	76.5	23.5	70.5	29.5
Mardin	717	76.6	23.4	89.7	10.3
Şanlıurfa	689	27.4	72.6	51.4	48.6
Siirt	496	91.5	8.5	71.0	29.0
Bölge	3522	63.2	36.8	68.0	32.0

(KKB, KEE, 1981)

Gerçekten, Bölge düzeyinde köylerin yaklaşık üçte ikisinde (% 63.2'sinde) imece uygulandığı görülmektedir. İmece'nin en düşük olduğu iller % 45.9'la Diyarbakır, % 27.4'le Şanlıurfa'dır.

Köylü aileler arasında yardımlaşmaysa imeceden daha sık başvurulan bir yoldur. Yardımlaşmalı bir yapıda olan köy oranı, Bölge genelinde % 68.0'dir. Bölge içinde Mardin'de % 89.7'ye, Adıyaman'da % 86.6'ya yükselirken, yine Diyarbakır'da % 48.9'a, Şanlıurfa'da % 51.4'e düşmektedir.

Bu dağılım, köylülerin benzer geçim koşullarında sürdürdüğü küçük işletmeciliğin yardımlaşmayı özendirdiği, buna karşılık geniş toprak mülkiyeti yada ağalık düzeninin egemen olduğu köylerde yardımlaşma geleneğinin oluşmadığı izlenimini vermektedir.

Köylerin Yönetim ve Hizmet Tesisleri

Bölge köylerinin yerinde hizmet veren kamusal yönetim ve hizmet tesislerinden de yeterince yararlanamadığı anlaşılmaktadır (Bkz. Çizelge 7.53):

Çizelge 7.53

Köylerde Yönetim ve Hizmet Tesisleri (1981)

İller	Köy Sayısı	Belediye	Karakol	PTT	Selektör Evi	Köy Odası	Çamaşır Hane	Hamam	Genel Tuvalet
Adıyaman	341	-	11	31	7	7	2	-	48
Diyarbakır	691	-	24	23	2	22	14	-	32
Gaziantep	588	1	43	20	8	32	-	1	49
Mardin	717	1	44	19	2	34	4	4	113
Şanlıurfa	689	-	53	36	8	25	1	-	53
Siirt	496	-	26	11	1	13	17	4	444
Bölge	3522	2	201	140	28	133	38	9	739

(KKB, KEE, 1981)

Görüldüğü gibi, köylerin 2'sinde belediye kuruluşu varken, kamu hizmet kuruluşlarından karakolun bulunduğu köy oranı % 5.7, PTT şubesinin bulunduğu köy oranıysa % 4.0'dür. Tarımsal amaçlı kamu hizmet yeri olarak selektör evinin köy sayısına oranı yalnızca % 0.8'dir.

Kamusal amaçlı tesislerden köy odasının olduğu köylerin oranı % 3.8'de kalırken, ortak tesis niteliğindeki çamaşırhane ve ha-

mamın bulunduğu köyler çok az sayıdadır. Genel tuvaleti olan köylerin oranıysa % 21.0'i geçmemektedir.

Bu tablo, köylerden kamusal hizmet gereksinmelerinin büyük çoğunluğunu köy dışından karşıladığını vurgulamaktadır.

Köylerin Sürekli ve Geçici Kamu Görevlileri

Köylerde yasa yada hizmet gereği bulunan kamu görevlileri incelendiğinde, bunların bir bölümünün atanmış sürekli görevliler, bir bölümününse ücreti köy bütçesinden karşılanan geçici görevliler olduğu saptanmaktadır (Bkz. Çizelge 7.54):

Köylerin sürekli görevlileri içinde Bölge düzeyinde imamlar başta gelmekte, bunu korucu ve öğretmenler izlemektedir. Bölge köylerinin % 37.5'inde sürekli imam, % 6.2'sinde atanmış korucu (bekçi), % 3.6'sındaysa sürekli öğretmen bulunmaktadır.

İmam bulunan köy oranının en yüksek olduğu il, % 65.8'le Mardin, en düşük olduğu il % 0.7'yle Şanlıurfa'dır. Korucusu olan köy oranı bakımından Gaziantep % 19.1'le önde gelirken, hemen hiç köy korucusu bulunmayan Diyarbakır (% 0.3) son sırada yer almaktadır. Sürekli öğretmeni olan köy oranı Mardin'de % 14.2'ye ulaşırken, öteki illerde düşük düzeyde kalmaktadır.

Köylerde sürekli (köye atanmış) görevliler eliyle görülemeyen kimi kamu hizmetleri geçici yada gezici görevliler eliyle yürütülmektedir. Köye geçici olarak gelen kamu hizmetlileri genellikle insan ve hayvan sağlığı, aile planlaması, tarım, el sanat ve becerileri alanında hizmet yada eğitim verenlerle korucu, imam ve kuran kursu görevlileridir (Bkz. Çizelge 7.55):

Çizelgeden de izleneceği gibi, köye en sık gelen geçici görevliler sağlık memurlarıyla hayvan sağlık görevlileridir. Bölge düzeyinde bir yılda 5091 gezici sağlık memuru, 24 bin kez köylere gelecek sağlık hizmeti vermiş, hayvan sağlığını ilgilendiren konularday-

Çizelge 7.54

Köylerin Sürekli Kamu Görevlileri (1981)

	Köy Sayısı	Korucu		İmam		Öğretmen		Başka		Toplam
		Sayı	Oran	Sayı	Oran	Sayı	Oran	Sayı	Oran	
Adıyaman	341	27	7.9	102	29.9	-	-	1	0.3	130
Diyarbakır	691	2	0.3	199	28.8	5	0.7	3	0.4	209
Gaziantep	588	112	19.1	215	36.6	9	1.5	1	0.2	337
Mardin	717	9	1.3	472	65.8	102	14.2	5	0.7	588
Şanlıurfa	689	6	0.9	5	0.7	3	0.4	4	0.6	18
Siirt	496	63	12.7	326	65.7	6	1.2	0	0.0	395
Bölge	3522	219	6.2	1319	37.5	125	3.6	14	0.4	1677

(KKB, KEE, 1981)

Çizelge 7.55

Köylerin Geçici Kamu Görevlileri (1981)

	Gezici Sağlık Memuru		Aile Planlama Kursu		Hayvan Sağlık Memuru		Tarım Kursu		Gezici Dikiş Kursu		El Sanat. Kursu		Korucu		İmam		Kuran Kursu	
	A	B	A	B	A	B	A	B	A	B	A	B	A	B	A	B	A	B
Adıyaman	3693	474	-	-	327	198	-	-	10	9	2	3	3563	54	1.831	12	4	4
Diyarbakır	2224	556	-	-	841	219	1	1	6	6	3	3	-	-	115.391	346	365	1
Gaziantep	3924	807	5	9	1140	522	-	-	43	38	12	7	476	107	21.571	62	15	9
Mardin	2806	1774	3	15	714	621	-	-	-	-	-	-	37	26	56.673	260	-	-
Şanlıurfa	5834	819	-	-	555	402	366	2	8	10	3	6	4	5	63.186	203	1	2
Siirt	5520	661	-	-	1209	302	171	118	130	11	5	82	2283	747	55.416	170	-	-
Bölge	24.001	5091	8	24	4786	2264	508	122	197	74	25	101	6363	939	314.068	1053	385	16

(KKB, KEE, 1981)

A: Kaç kez geldiği

B: Gelen kişi sayısı

sa 2264 görevli 4768 kez köyü ziyaret etmiştir. Buna göre köy başına sağlık memurunun geliş sıklığı yılda 7, hayvan sağlık memurununsa yaklaşık 1'dir. Aile planması konusunda köylüyü aydınlatmak ve ilgili uygulamalarda bulunmak amacıyla köy düzeyinde verilen hizmet çok yetersizdir.

Köylerde açılan kurslara gelince, başta geleni tarım kursudur. Bu kurslar, köylerin % 14.4'ünde açılmış, biçki-dikiş ve el sanatları kursları açılan köylerin oranıysa % 6.3'de kalmıştır. Buna karşılık, köylerin % 11.0'ünde kuran kursu açılırken, köy başına ortalama 89 kez gezici imam gelmiştir.

Köylerin Sağlık Tesisleri

Bölge köylerinin önemli bir bölümünü tehdit eden yerleşmiş hastalıklarla, yine çevre koşullarından kaynaklanan öteki bulaşıcı hastalıkların yaygınlığında, bu köylerin sağlık hizmetlerine ulaşma yada bu hizmetlerden yerinde yararlanma olanaklarının sınırlılığı da önemli bir rol oynamaktadır.

Köylerdeki sağlık tesislerine bakıldığında, bu tesislerin sayıca yetersiz kaldığı gibi, büyük bir bölümünün çalışır durumda olmadığı gözlenmektedir (Bkz. Çizelge 7.56):

Çizelge 7.56

Köylerde Sağlık Tesisleri (1981)

İller	Köy Sayısı	Sağlık Ocağı		Sağlık Evi		Köy Grup Ebesi		Ana Sağlık Ocağı	
		Çalışan	Çalışmayan	Çalışan	Çalışmayan	Çalışan	Çalışmayan	Çalışan	Çalışmayan
Adıyaman	341	14	-	56	1	24	-	-	-
Diyarbakır	691	11	47	12	53	8	3	-	-
Gaziantep	588	1	25	-	14	5	87	1	1
Mardin	717	31	10	44	13	18	-	2	-
Şanlıurfa	689	29	18	107	35	2	1	-	-
Siirt	496	1	20	1	46	2	12	-	-
Bölge	3522	87	120	220	162	59	103	3	1

Bölgede kurulmuş 675 sağlık tesisinden 369'u hizmet verir (çalışır) durumdadır. Başka bir deyişle, sağlık tesisi olan köy oranını % 10.4'dür. Çalışır durumda olanların da sağlık personeli, araç-gereç sıkıntısı içinde bulunduğu gözönüne alındığında, yerinde hizmet veren sağlık hizmetlerinin yetersizliği açıkça ortaya çıkmaktadır.

Köylerdeki Özur ve Sakatlıklar

Bölgedeki köyler, çevre koşullarının bozukluğu, sağlık koruma önlem ve uygulamalarının yetersizliği, sağlığa aykırı alışkanlık ve pratiklerin yanısıra, içe kapalı olmaları ve her türlü ilişkinin köy ve akrabalık çerçevesinde kurulması nedeniyle, hastalıkların yanısıra, özur ve sakatlıkların da yaygın biçimde rastlandığı bir çevredir.

Özellikle akraba evliliğinin yaygınlığı, doğuştan özürlülüğe sık rastlanmasının başlıca sorumlusudur.

Çizelge 7.57'de Bölge köylerindeki özur ve sakatlıkların türlerine göre dağılımı verilmiştir:

Çizelge 7.57
Köylerdeki Özur ve Sakatlıklar

	Toplam Yerleşik Nüfus	Özürlü Toplamı	Özur		Oran (%)			Akıl Hastası	Başka
			Kör	Topal	Kötürüm	Sağır			
Adıyaman	281.677	2.633	24.5	31.8	9.8	22.2	11.1	0.6	
Diyarbakır	433.270	5.750	34.3	29.1	6.0	23.6	6.4	0.6	
Gaziantep	280.388	3.026	24.6	33.6	14.9	15.9	10.8	0.2	
Mardin	373.860	4.688	32.2	29.8	7.9	22.7	7.1	0.3	
Şanlıurfa	312.221	5.006	33.8	32.0	5.6	20.0	8.2	0.4	
Siirt	277.100	3.550	34.2	30.6	3.2	23.6	8.2	0.2	
Bölge Sayı	1.958.516	24.653	7778	7615	1814	5326	2021	99	
Bölge Oran		100.0	31.6	30.9	7.4	21.6	8.2	0.3	

(KKB, KEE, 1981)

Bölge köylerinde özürlü ve sakatlar % 1.3 gibi yüksek bir orandadır. Özur ve sakatlıklar arasında körlük % 31.6'yla başta gelirken, bunu % 30.9'la topallık, % 21.6'yla sağırılık izlemektedir.

il düzeyinde benzer tablo yinelenmekle birlikte, kimi ayrımlar da gözlenmektedir. Sözelimi özür ve sakatlıklar arasında körlük, Siirt'de % 34.2'ye yükselirken, Adıyaman'da % 24.5 düzeyinde kalmaktadır. Kötürümlük Siirt'de % 3.2 oranındayken Gaziantep'de % 14.9'a kadar yükselmektedir. Gaziantep'de % 15.9 düzeyinde olan sağırlık, Diyarbakır ve Siirt'de % 23.6 oranındadır.

Köylerde Sağlık Durumu

1980'li yıllarda, Bölge köylerinde, özellikle çevre sağlığının elverişsizliği ve bulaşıcı hastalıklarla savaşımın yetersizliğine bağlı olarak en yaygın hastalıklar sıtma, trahom ve veremdir (Bkz. Çizelge 7.58):

Çizelge 7.58
Köylerdeki Yaygın Hastalıklar (1981)

	Köy Sayısı	Oran (%)			
		Sıtma	Trahom	Cüzzam	Verem
Adıyaman	341	45.2	33.1	-	-
Diyarbakır	691	35.3	19.5	0.1	0.1
Gaziantep	588	10.2	4.4	-	-
Mardin	717	38.6	25.4	2.1	1.5
Şanlıurfa	689	36.3	26.6	0.7	0.6
Siirt	496	71.4	43.4	2.6	1.4
Bölge Sayı	3522	1339	854	34	23
Oran	100.0	38.0	24.2	1.0	0.7

(KKB, KEE, 1981)

Görüldüğü gibi, Bölge köylerinin % 38.0'inde sıtma, % 24.2'inde trahom, %1.0'inde cüzzam, % 0.7'sindeyse verem, yaygın hastalık niteliğindedir.

Hastalıkların Bölge içindeki dağılımına bakıldığında kimi illerde belli hastalıkların oranı yükselirken, kimilerinde düştüğü saptanmaktadır.

Sözgelimi sıtma, en yüksek Siirt köylerinde (% 71.4'ünde) en düşük Gaziantep köylerinde (% 10.2'sinde) rastlanan yaygın bir hastalıktır. Yine Siirt köylerinin % 43.4'ünde yaygın durumda olan trahom, Gaziantep köylerinin % 4.4'ünde yerleşmiş bir hastalık özelliği taşımaktadır. Cüzzamsa daha çok Siirt ve Mardin köylerinde gözlenen bulaşıcı bir hastalıktır.

Anılan hastalıkların özel savaşım program ve uygulamalarıyla önemli ölçüde önü alınmışsa da, günümüzde özellikle sıtma ve veremin yeniden yaygınlaştığı saptanmaktadır.

Köylerde Eğitim Durumu

Köylerin eğitim düzeyi, il genelinden daha düşüktür. Köylerde öğrenim talebinin sınırlı olması ve kimi geleneksel engellerin yanı sıra, sunulan öğretim olanaklarının yetersizliği bu durumun başlıca sorumlusudur (Bkz. Çizelge 7.59):

Eğitim düzeyinin düşüklüğü en açık anlatımını okuryazar olmayanların oranında bulmaktadır. Bölge ölçeğinde bu oran ortalama % 37.6'dır. İller arasında okuryazar olmayanların oranı büyük farklılıklar göstermektedir. Bu oran Gaziantep'de % 17.2'yken, Şanlıurfa'da % 64.3'dür.

Okuryazarlığın bu ölçüde düşük olması, nedenini öğrenim görenlerin azlığında bulmaktadır. Bölge genelinde okul çağında olup da okula gitmeyenlerin oranı % 33.7'dir. Başka bir deyişle, ilkökul dahil toplam okul çağındakilerin ancak üçte ikisi öğrenim görmektedir.

İlk ve orta öğrenim görenlerin büyük çoğunluğu (% 94.1'i) köy okullarında okumaktadır. Öğrenim çağında olup da köydeki okullarda eğitim görenlerin oranıysa % 58.7'dir. Geri kalanların % 3.7'si köy dışındaki ilk ve ortaokullarda, ancak % 0.7'si Yatılı Bölge Okullarında öğrenim görmektedir. Köylerde lise bulunmadığı için, % 1.5'lik bir kesim, bu öğrenimi köy dışında almaktadır.

Çizelge 7.59
Köylerde Eğitim Durumu (1981)

	Toplam Yerleşik Nüfus	Okul Çağındaki Nüfus	Köyde Okula Gidenler	Köy Dışında Okula Gidenler					Okul çağında olup okula Gitmeyenler	Lise üstü öğrenim Görenler	Okur-yazar olmayanlar
				ilk	Orta	Lise	Yatılı Bölge	Başka			
Adıyaman	281.677	47.224	32.050	141	1555	794	311	7	11.377	989	75.125
Diyarbakır	443.336	69.823	37.689	556	1884	1077	544	35	26.818	1220	147.012
Gaziantep	280.388	48.432	37.827	325	1973	1559	788	67	4.440	1453	48.217
Mardin	373.860	72.958	99.264	1594	1585	960	388	34	28.615	518	161.863
Şanlıurfa	312.221	72.114	35.090	1496	743	423	216	1	32.503	1642	200.913
Siirt	277.100	38.832	23.046	279	795	415	211	1	13.851	234	107.253
Bölge Sayı	1.968.582	349.393	204.966	4391	8535	5228	2458	145	117.604	6056	740.373
Oran	100.0	17.4	58.7	1.3	2.4	1.5	0.7	0.04	33.7	1.7	37.6

(KKB, KEE, 1981)

Lise ve üstü (yüksek) öğrenim gören oranıysa yalnızca % 1.7 dir.

Bu tablo, eğitim düzeyinin düşüklüğünde, öğrenim talebinin sınırlılığı kadar, hizmetlerin yetersizliğinin de rolü bulunduğunu göstermektedir.

Gerçekten, köylerin okul, sınıf, öğretmen ve öğrenci sayısını gösteren çizelge, alt yapı yada örgütlenme yetersizliği nedeniyle köylerin eğitim hizmetlerinden yeterince yararlanamadığını ortaya koymaktadır (Bkz. Çizelge 7.60):

Çizelgeden, Bölge köylerinin % 16.9'unda okul binası bulunmadığı, başka bir deyişle okul eğitimi verilse bile, bunun köy odası yada ev gibi okul dışı bir yapıda verildiği anlaşılmaktadır.

Bölge köylerinde % 98.0'i ilkokul, % 2.0'i ortaokul olmak üzere toplam 3451 okul vardır.

İlkokullar ortalama 1.5 dersliklidir. Derslik başına 40 öğrenci düşmektedir. Okul başına öğretmen sayısı 2.1, öğretmen başına öğrenci sayısıysa 28'dir.

Buna karşılık, toplam 68 ortaokulda ortalama derslik sayısı 3, öğretmen sayısı 4'dür. Derslik başına 22 öğrenci, öğretmen başına 18 öğrenci düşmektedir.

Bölge düzeyinde yetersiz kalan öğretim alt yapı ve hizmetlerinin iller arasında dengeli dağılım göstermediği gözlenmektedir.

Sözgelimi okul binası olmayan köy oranı Adıyaman'da %1.8'e düşerken, Şanlıurfa'da % 21.8'e, Mardin'de % 22.7'ye yükselmektedir.

Toplam okul sayısı bakımından köy başına Adıyaman'da 1.4, Gaziantep'de 1.0 okul düşerken, Mardin için bu sayı 0.9, Siirt içinse 0.8'dir. Aynı dengesizlik öğretmen sayısı için de sözkonusudur. Gaziantep'de okul başına öğretmen sayısı 2.3, Siirt'deyse 1.9'dur.

Çizelge 7.60
Köylerde Öğretim Durumu (1981)

	Köy Sayısı	Okul Binası Olmayan Köyler		Okul Sayısı	İlkokullar			Okul Sayısı	Ortaokullar		
		Sayı	Oran		Derslik Sayısı	Öğretmen Sayısı	Öğrenci Sayısı		Derslik Sayısı	Öğretmen Sayısı	Öğrenci Sayısı
Adıyaman	341	6	1.8	466	625	864	31.332	14	33	38	718
Diyarbakır	691	99	14.3	680	1044	1364	36.901	14	36	65	788
Gaziantep	588	81	13.8	543	892	1256	35.833	17	76	76	1994
Mardin	717	163	22.7	617	958	1436	38.331	16	47	64	933
Şanlıurfa	689	150	21.8	653	777	1257	34.866	4	12	15	224
Siirt	496	96	19.4	424	662	946	22.785	3	15	25	261
Bölge	3522	555	16.9	3383	4958	7123	200.048	68	219	283	4918

(KKB, KEE, 1981)

Öte yandan, Bölgedeki köy ortaokullarından % 25.0'i, köylerden aldığı pay % 16.7'de kalan Gaziantep'dedir.

Köylerin Dinsel Tesisleri

Köylerde kamusal amaçlı hizmet tesisleri içinde halkın kendi eliyle gerçekleştirdiği dinsel tesisler de yer alır. Dinsel pratiklerin yerine getirilmesi amacıyla yapılan ibadethane, dinsel tesislerin başında yer alır (Bkz. Çizelge 7.61):

Çizelge 7.61

Köylerde Dinsel Tesisler (1981)

	Köy Sayısı	Cami	Mescit	Kilise
Adıyaman	341	269	10	-
Diyarbakır	691	447	316	-
Gaziantep	588	345	3	1
Mardin	717	567	262	60
Şanlıurfa	689	295	41	-
Siirt	496	501	42	1
Bölge Sayı	3522	2424	674	62
Oran	100.0	66.9	19.1	1.8

(KKB, KEE, 1981)

Çizelgeden görüleceği gibi, Bölge köylerinin % 66.9'unda cami, % 19.1'inde mescit ve % 1.8'inde kilise bulunmaktadır.

İllere göre bakıldığında, Siirt'in-kimilerinde birden çok olmak üzere-köylerinde en çok cami bulunan il olmasına karşılık, Şanlıurfa'da köylerin yaklaşık % 42.8'inde cami bulunduğu anlaşılmaktadır. Cami sayısı bakımından Siirt'i izleyen iller, % 79.1'le Mardin, % 78.9'la Adıyaman, % 58.7'yle Gaziantep'dir. Bölge illerinde İslamlıktan başka dinlere ait ibadethane olarak Gaziantep ve Siirt'de birer, Mardin'deyse 60 kilise bulunduğu saptanmaktadır.

Köylerin Başlıca Sorunları

Yukarıdaki bölümlerde sayıldığı gibi, kimileri Türkiye genelinde rastlanan, kimileri Bölgeye özgü olan çok çeşitli sorunları bulunan Bölge köylerinin-köy yetkilisine ve gözlemcilerin saptamalarına göre-başlıca sorunları sıralandığında, beliren tablo Çizelge 7.62'de özetlenmiştir:

Çizelgede görüldüğü gibi, Bölge köylerinin tümü için köy yetkilisi tarafından toplam 10.738, gözlemciler tarafından toplam 8131 sorun belirtilmiştir. Yetkililere göre köy başına ortalama sorun sayısı 2.9, gözlemcilere göre 2.3'dür.

Sorunların anılma sıklığına bakıldığında, Bölge genelinde köy yetkililerine göre elektrik ve su sorunu beşte bir ağırlıkla (% 23.7 ve % 22.5) başta gelmekte, bunu % 18.4'le yol sorunu, % 9.5 le ekonomik tesis, % 7.3'le kültürel tesis ve % 6.7'yle sağlık tesisi sorunu izlemektedir. İkincil sayılabilecek olan sorunlarsa % 3.6'yla cami, % 2.2'yle nakil-iskan, % 1.5'le köy konağı, % 1.0'le sosyal tesis ve daha düşük oranlarla öteki sorunlardır.

Gözlemcilerin saptamaları da yaklaşık aynı oranlarda, aynı sıra düzenini vermektedir. Bu saptamalara göre su (% 21.3) ve elektrik (% 21.1) sorunu ilk sırayı alırken, yol sorunu (% 17.7) ikinci sıradaki yerini korumaktadır. Bu ana sorunları izleyenler, sırasıyla ekonomik tesis, kültürel tesis, sağlık tesisi, dinsel tesis, nakil-iskan, köy konağı ve sosyal tesis sorunlarıdır.

Dile getirilen sorunlara köy sayısı bazında bakıldığında, yetkililerin belirtimlerine göre, Bölge düzeyinde köylerin % 69.9'unun elektrik, % 66.4'ünün su, % 54.3'ünün yol sorunu vardır. Ekonomik tesis sorunu bulunan köy oranı % 28.0, kültür tesisi yetersiz olanlar % 21.5, sağlık tesisi gereksinmesi duyanlarsa % 19.7'dir. Dinsel tesis sorunu, köylerin % 10.7'si için sözkonusudur.

Çizelge 7.62

Köylerin Başlıca Sorunları (1981)

	Köy Sayısı	Toplam Sorun	Su Sorunu	Yol Sorunu	Elekt. Sorunu	Oran (%)											Köy Konağı Sorunu	Nakil İskan Sorunu
						Ekono. Tesis Sorunu	Sosyal Tesis Sorunu	Sağlık Tesisi Sorunu	Kanali-zasyon Sorunu	Veteri. Hizmet. Sorunu	Tarım. Araç Sorunu	Kültür. Tesis Sorunu	Cami Sorunu					
Adıyaman	341	A	1003	66.6	49.9	67.5	31.9	10.3	19.7	0.6	-	0.6	25.2	9.1	0.3	3.8		
		B	413	11.4	7.9	2.9	15.0	12.9	14.1	0.6	-	0.9	37.0	3.5	1.2	5.9		
Diyarbakır	691	A	2043	69.0	59.8	75.0	9.3	2.0	21.9	0.7	0.1	0.1	19.3	7.2	1.2	1.5		
		B	2045	67.6	58.2	60.1	14.0	1.7	31.6	1.0	0.1	0.3	21.4	5.5	1.5	1.6		
Gaziantep	588	A	1729	52.0	36.4	46.3	36.1	3.3	22.3	3.1	-	-	25.5	11.9	22.1	4.1		
		B	1726	54.6	37.2	44.2	36.2	3.2	25.3	4.1	-	-	27.9	8.7	11.1	4.1		
Mardin	717	A	2117	66.1	48.7	69.3	20.4	2.2	28.2	0.4	0.1	0.1	30.0	7.8	1.2	8.4		
		B	455	12.3	4.5	8.9	5.0	-	4.7	-	0.1	0.3	9.9	1.3	0.1	7.1		
Şanlıurfa	689	A	2026	67.8	55.2	86.2	11.3	2.9	16.3	0.6	-	-	25.1	16.4	4.6	2.8		
		B	2023	59.8	51.4	89.6	16.1	2.8	18.1	0.6	0.4	-	27.7	14.5	2.8	2.8		
Siirt	496	A	1460	77.8	70.8	75.8	11.3	6.1	17.3	1.0	-	0.2	19.8	8.3	1.2	1.2		
		B	1469	82.7	70.8	81.1	15.1	3.8	15.3	1.2	-	0.4	14.9	6.3	1.6	0.8		
Bölge	3522	A	10.378	66.4	54.3	69.9	28.0	3.1	19.7	1.1	0.06	0.1	21.5	10.7	4.6	6.4		
		B	8.131	49.3	41.0	48.7	25.8	2.8	16.8	1.3	0.1	0.2	19.9	8.1	3.7	5.7		

A: Köy yetkilisinin belirttiği sorunlar

B: Gözlemcinin belirttiği sorunlar

Gözlemcilerin belirtimlerine göre, Bölge köylerinin öncelikli sorunları, % 49.3'ü için su, % 48.7'si için elektrik, % 41.0'i içinse yol sorunudur. Köylerin % 25.8'inin ekonomik tesis sorunu bulunduğu belirtilirken, % 1.9'u için kültür tesisi, % 16.8'i içinse sağlık tesisi sorun olarak anılmıştır.

Anlaşılabacağı gibi, sorun saptayan her iki grubun sıralaması ve soruna tanıdığı ağırlık aynıdır. Aralarındaki tek ayırım, köy yetkililerinin daha çok sayıda (ortalama 3) sorun anmalarına karşın, gözlemcilerin ortalama 2 sorun saymalarıdır.

Bölge ölçeğinde her iki değerlendirmeye benzer bir tablo veren köy sorunları, illere göre irdelendiğinde, özellikle Adıyaman ve Mardin köyleri için önemli ayrımlar göstermektedir.

Adıyaman köyleri ele alındığında, yetkililerin saptamalarına göre köylerin % 67.5'i için elektrik sorunu, % 66.6'sı için su ve % 49.9'u için yol sorunu öncelik alırken, ekonomik, kültürel ve sağlık tesisi sorunları % 31.9, % 25.2 ve % 19.7'lik oranlarıyla ikinci sorun grubunu oluşturmaktadır.

Aynı ilde gözlemcilerin-sayıları çok daha düşük olan-değerlendirmeleri, sorunların öncelik sırası gibi, oransal ağırlığı bakımından farklı bir tablo sunmaktadır. Bu tabloya göre, köylerin % 37.0'si için kültürel tesis, % 15.0'i için ekonomik tesis, % 14.1'i için sağlık tesisi, % 12.9'u için sosyal tesis sorunu önde gelirken, su, yol ve elektrik sorunu daha düşük oranlarda ikinci grup sorun niteliği kazanmaktadır.

Benzer bir durum, Mardin için de sözkonusudur. Bu ilde köy yetkililerinin 2117 sorun anmalarına karşılık, gözlemcilerin saptadığı sorun sayısı 455'dir. Yetkililerin saptamaları Mardin için Bölgenin genel sorun tablosunu yinelemekle birlikte, gözlemcilerin değerlendirmesine göre, Mardin köylerinin % 12.3'ünün su sorunu, % 8.9'unun elektrik sorunu varken, % 9.9'unun kültürel tesis, % 5.0'inin ekonomik tesis, % 4.7'sinin sağlık tesisi sorunu bulunmaktadır.

Öteki illerin köyleri için iki grubun değerlendirmesi önemsiz ayrımlarla uygun düşmektedir. Her iki grup, bu köylerin sorunlarını Bölge geneline benzer biçimde sıralamıştır.

Özetlemek gerekirse, her iki grubun saptamaları da Bölgenin ana sorunlarının alt yapı sorunları olduğunu göstermektedir. Yapılan değerlendirmelerden bu alt yapı sorunlarının öncelik ve önem sırasına göre üç grupta toplanabileceği anlaşılmaktadır.

Bunlardan birincisi elektrik, su ve yol sorunudur. Bölge genelinde olduğu gibi, illerin çoğunda-yetkililere göre tümünde-bu sorunlar grubu önemli bir oransal farkla önde gelmektedir.

Köylerde çözüm bekleyen ikinci grup sorunsu, tesis sorunudur. Ekonomik, kültürel, sağlık, sosyal ve dinsel tesis gereksinmesi, sorunlar sıralamasında daha düşük bir oranla ikinci sırada yer almaktadır.

Bu iki grubu önemsiz oranlarda izleyen öteki sorunlarsa köy konağı, nakil-iskan, kanalizasyon, tarımsal araç ve veterinerlik hizmetleri sorunudur.

Anılan sorunların saptandığı tarihten bu yana geçen 10 yıllık zaman dilimi içinde, köy sorunlarının-elektrik sorunu dışında-geçerliliğini koruduğu ve kimi yeni sorunlarla birlikte ana başlıklarıyla gündemde olduğu söylenebilir.

Bölge Köylerinde Altyapı Gelişmeleri

1981'i izleyen son on yılda GAP Bölgesi köylerinde başta elektrikleendirme olmak üzere, alt yapı alanında kimi önemli gelişmeler olmuştur.

Bu gelişmelerle Bölge köyleri, elektrifikasyonunun yanısıra, köy yolları, köy içme suyu ve köy telefon bağlantısı alanlarında daha yüksek bir standarda ve daha elverişli olanaklara kavuşmuştur.

Köy Yolları

1981 yılında, Bölge köylerini il ve ilçe merkezlerine bağlayan yollar çoğunluğuyla-ham toprak yolu da içeren-karma bir yapıdayken, 1990'da hemen tümüyle asfalt-stabilize-tesviyeli yola dönüşmüş ve bu arada bağlı yerleşim birimlerinin yol bağlantıları da iyileştirilmiştir (Bkz. Çizelge 7.63):

Çizelge 7.63
Köy Yolları (1990)

	Toplam	Toplam Yerleşim Sayısı		Yolu Asfalt Stab. ve Tesv. Olan Yer (%)			Ham Yollu Yerleşimler (%)		
		Köy	Birim	Köy	Birim	Km	Köy	Birim	Km
Adıyaman	1011	350	661	96.9	88.2	3.859	3.1	11.8	320
Diyarbakır	1995	741	1254	99.6	77.3	6.256	0.4	22.7	860
Mardin	872	518	354	100.0	93.4	4.282	-	6.5	57
Şanlıurfa	2542	759	1783	99.1	83.0	6.828	0.9	17.0	864
Siirt	509	262	247	96.6	54.7	2.090	3.4	45.3	406
Batman	558	253	305	94.5	57.0	2.068	5.5	43.0	308
Şırnak	504	238	266	95.4	68.8	2.228	4.6	31.2	389
Bölge	7991	3121	4870	98.2	79.1		1.8	20.9	
Türkiye	Sayı 82.840	35.912	46.928	35.779	36.464	307.950	133	10.464	58.507
	Oran 100.0	43.3	56.7	99.6	77.7		0.4	22.3	

(DPT, 1992, 212)

Görüldüğü gibi, bugün yolu ulaşımaya elverişsiz (ham yollu) köy oranı % 1.8'e, yerleşim birimi oranıysa % 20.9'a düşmüştür.

İller açısından incelendiğinde, bağlantısını henüz ham yolla sağlayan köylerin anlamlı bir oranda kaldığı iller Batman (% 5.5), Şırnak (% 4.6) ve Siirt (% 3.4) dir.

Köy İçme Suları

Yine alt yapı konusunda belli gelişmelerin sağlandığı alanlardan biri, köy içme sularıdır. 1981'de içme ve kullanma suyu olmayan köylerin oranı % 26.0'ya, suyu bulunan köyler arasında yetersiz olan-

ların oranı % 74.2'ye ulaşırken, 1990 yılında susuz köy oranı % 23.6 ya suyu bulunanlar arasında yetersiz olanların oranıysa % 26.1'e düşmüştür (Bkz. Çizelge 7.64):

Çizelge 7.64
Köy İçme Suları (1990)

İller	Köy	Birim	Toplam	Suyu Yeterli Olanlar (%)		Suyu Yetersiz Olanlar (%)		Suyu Olmayanlar (%)	
				Köy	Birim	Köy	Birim	Köy	Birim
Adıyaman	347	647	994	74.1	42.7	13.3	7.7	12.6	49.6
Diyarbakır	741	1254	1995	51.0	23.1	19.8	12.2	29.2	64.7
Mardin	513	331	844	55.4	49.2	13.3	9.1	31.3	41.7
Şanlıurfa	755	1776	2531	52.3	29.4	30.1	25.3	17.6	45.2
Siirt	261	249	510	64.8	46.6	15.3	8.4	19.9	45.0
Batman	253	305	558	59.3	27.8	15.8	9.2	24.9	10.5
Şırnak	236	266	502	50.4	28.2	22.0	8.6	27.5	63.2
Bölge	3106	4828	7934	56.4	31.6	20.0	12.8	23.6	55.6
Türkiye	Sayı 35.028	44.299	79.327	25.873	22.306	5.311	5.114	3.844	26.879
	Oran			73.9	50.4	15.2	11.5	11.0	38.1

(DPT, 1992, 222)

Çizelgeden anlaşılacağı üzere, tüm Bölge içinde yeterli suyu bulunanların oranı 1981'e göre % 19.1'den % 56.4'e çıkarken, suyu yetersiz olanlar % 54.9'dan % 20.0'ye, suyu bulunmayanlarsa % 26.0'dan % 23.6'ya düşmüştür. Başka bir deyişle, bu gelişmelere karşın 1990'da Bölgedeki 3106 köyden 734'ünün hiç suyu yokken, 620'sinin suyu yetersizdir.

Suyu bulunmayan köy oranı bakımından Bölge ortalamasının üzerinde olan iller-sırasıyla-% 31.3'le Mardin, % 29.2'yle Diyarbakır, % 27.5'le Şırnak, % 24.9'la Batman'dır. Öte yandan bağlı birimler arasında suyu bulunmayanların oranı yarıdan fazla (% 55.6) dır.

Bu verilere dayanarak, sulama suyu gibi, içme ve kullanma suyunun da Bölge köyleri için henüz ciddi bir sorun niteliği taşıdığı söylenebilir.

Köy Telefon Bağlantıları

Son on yıllık dönemde Bölgede gerçekleştirilen en hızlı gelişme, elektrifikasyonun yanısıra, telekomünikasyon (PTT hizmetleri) alanında olmuştur.

1980'li yılların başında telefon bağlantısı olan köyler çok sınırlı bir sayıda kalırken, 1991'de köylerin % 97.3'ü, köy bağlantılarının % 15.2'si bu olanağa kavuşmuştur (Bkz. Çizelge 7.65):

Çizelge 7.65

Telefon Bağlantılı Köyler (1991)

İller	Yerleşim Sayısı		Telefon Bağlantılı Olan (%)	
	Köy	Birim	Köy	Birim
Adıyaman	360	644	98.9	11.2
Diyarbakır	766	1215	98.4	21.0
Mardin	514	485	100.0	15.1
Şanlıurfa	805	1853	95.3	16.2
Siirt	277	596	96.8	5.7
Batman	255	305	98.0	20.0
Şırnak	243	266	93.0	7.9
Bölge	3220	5364	97.3	15.2
Türkiye	36.347	45.961	99.5	11.0

(DPT, 1992, 238)

Görüldüğü gibi, telefon bağlantısı bakımından Türkiye geneli ni yakalayan Bölge köylerinin yalnızca % 2.7'si bu olanaktan yoksundur. Bununla birlikte, Bölge sayıları köy sayısını aşan bağlı yerleşim birimlerinin ancak % 15.2'si telefon bağlantılıdır.

KESİM 8

KENT KESİMİ VE KENTSEL ETKİNLİKLER

Bir toplumda kır ve kent kesimleri karşılıklı ilişki içinde biçimlenir. Başka bir deyişle, kırsal topluluklar temel özelliklerini kentin gelişme düzeyine göre kazanırken, kent toplulukları kırsal toplulukların taleplerine göre gelişir.

Özetle, kır ve kent kesimleri birbirine göre biçim kazanır.

GAP Bölgesinde-önceki bölümde açıklandığı gibi-kırsal yapı sınırlı üretim güçleri ve geleneksel toplumsal özellikleriyle kenti gelişme dinamiğinden yoksun bırakırken, kent kesimi geleneksel çerçevesini aşamayıp, kırsal topluluklara gelişme ivmesi kazandıramamıştır.

GAP Bölgesinde kentsel yerleşimler, nüfusça sınırlı bir gelişme gösterdiği gibi, geniş ölçüde kırsal özelliklerini korumuştur.

Yerleşme bölümünde açıklandığı gibi, GAP Bölgesinde nüfus ölçütüne göre kent sayılabilecek (20 binin üzerinde nüfusu olan) yerleşim sayısı 28, bu yerleşimlerde yaşayan nüfussa, tüm Bölge nüfusunun ancak % 48'idir. Nüfusu 50 binin üzerindeki yerleşimler kent sayıldığında, kentsel yerleşim sayısı 14'e, kentli nüfussa % 39.9'a düşmektedir. Öte yandan yönetsel ölçütle bile kentsel yerleşim sayısı 74, kentli nüfussa Bölge nüfusunun % 55.6'sidir.

Genel olarak, Bölgede kentler, sınırlı talebi olan kırsal kesime mal ve hizmet sunan ve kırsal niteliğini yitirmemiş topluluklar olarak örgütlenmiş, kentsel etkinlikler içinde başta kamu hizmetleri olmak üzere hizmet kesiminin ağırlık kazandığı topluluklar görünümündedir.

Gerçekten 12 ve daha yukarı yaşlardaki etkin nüfusun kesimlere dağılımı anımsanacak olursa, Bölgede tarım, toplam etkin nüfusun % 70.8'ini kapsayan bir kesimdir. Öte yandan çıkarım, elektrik-gaz-su, inşaat-bayındırlık kesimleri dahil endüstride çalışanların payı

% 8.5'de, hizmetlerin payıysa % 20.7'de kalmaktadır. Bölgenin kır-kent kesimlerinin birlikte sunduğu bu tablo, kuşkusuz kentte değişiklik göstermektedir.

Kır-kent ayrımı, 10 bin nüfusa göre yapıldığında, nüfusu 10 binin üzerindeki yerleşimlerde etkin nüfusun kesimlere göre dağılımı şöyledir (Bkz. Çizelge 8-1A, 8-1B)

Çizelge 8-1A, herşeyden önce, Bölgedeki toplam etkin nüfusun (1.527.845) ancak % 27.7'sinin 10 binden çok nüfuslu yerleşimlerde çalıştığını göstermektedir. Bu oran Bölge içinde önemli değişmeler göstermekte, Gaziantep'de % 45.7'ye yükselirken, Adıyaman'da % 14.1'e düşmektedir.

Yine Çizelge 8-1B'den izlenebileceği gibi, kentsel yerleşimlerde tarım, ekonomik etkinlikler içindeki % 15.8'lik payıyla henüz önemli bir kesim niteliğindedir. Geniş anlamda endüstrinin payı % 24.1'de kalırken, hizmetler % 60.1'e yükselmektedir.

Durum alt kesimlere göre incelendiğinde imalat endüstrisinin % 16.2 düzeyinde kalırken, inşaat-bayındırlığın % 7.5'lik bir ağırlık kazandığı, hizmetler kesiminde toplum hizmetleriyle toplumsal ve kişisel hizmetlerin % 33.3'lük bir payla önde gelirken, toptan ve perakende ticaretin % 16.7, mali kurum ve yardımcı hizmetlerinse % 6.5'lik bir oranda olduğu anlaşılmaktadır.

İller açısından bakıldığında, tarımla uğraşan nüfusun en yüksek olduğu iller, Şanlıurfa (% 27.9) ile Mardin (% 22.1)'dir. Tarımsal etkinlikte bulunanların en düşük olduğu ilse % 8.3'le Gaziantep'dir. Buna bağlı olarak, imalat endüstrisinde çalışanların en yüksek orana (% 28.3) vardığı il Gaziantep, en düşük oranda olduğu illerse, Şanlıurfa (% 9.4) ve Diyarbakır (% 8.3)'dir. Bir bütün olarak endüstri kesiminde çalışanların oranı Gaziantep'te % 35.9'a çıkarken, Şanlıurfa'da % 16.5'e düşmektedir. Hizmet kesimine gelince, çalışanların yarısından fazlasını istihdam eden bu kesimin payı, sırasıyla Diyarbakır'da % 69.6, Adıyaman, Mardin ve Siirt'te yaklaşık % 63.0, Gaziantep ve Şanlıurfa'daysa yaklaşık % 55.5'dir.

Çizelge 8-1A

Nüfusun Ekonomik Etkinlik Kollarına Göre Dağılımı (1985)
(Nüfusu 10 bini aşan yerler - 12 ve daha yukarı yaşlar)

	Toplam		Adıyaman		Diyarbakır		Gaziantep		Mardin		Şanlıurfa		Siirt	
	Sayı	%	Sayı	%	Sayı	%	Sayı	%	Sayı	%	Sayı	%	Sayı	%
Tarım-Ormançılık	66.752	15.78	3.778	13.62	11.379	13.12	12.024	8.30	9.441	22.08	24.412	27.91	5.718	15.54
Çıkarım E. (Madencilik)	1.787	0.42	780	3.17	200	0.23	78	0.06	250	0.58	24	0.02	455	1.24
İmalat Endüstrisi (Besin-Dokuma-Ağaç- Metal-Taş-Toprak)	68.610	16.23	4.308	17.70	7.211	8.31	40.902	28.25	3.115	7.29	8.261	9.43	4.813	13.08
Elektrik-Gaz-Su	972	0.22	7	0.02	404	0.46	367	0.25	34	0.08	93	0.10	67	9.18
İnşaat-Bayındırlık	31.592	7.48	1.920	7.89	7.205	8.30	10.685	7.38	2.969	6.95	6.080	6.94	2.733	7.43
Toptan-Perakende Tica.Lokanta-Otel	70.531	16.68	3.769	15.47	13.746	15.86	27.685	19.12	6.782	15.86	13.625	15.56	4.924	13.38
Ulaştırma-Haberleşme Depolama	27.650	6.54	1.532	6.29	4.502	5.19	9.538	6.58	4.361	10.20	5.990	6.84	1.727	4.69
Mali Kurumlar,Yard. Hiz.(Banka-Sigorta- Taş. Mal)	9.275	2.19	539	2.21	2.633	3.03	3.243	2.25	758	1.77	1.161	1.33	941	2.56
Toplum Hizmetleri, Toplumsal ve Kişi- sel Hizmetler	140.731	33.27	7.177	29.49	38.718	44.65	38.698	26.73	14.524	33.98	26.566	30.34	15.048	40.90
İyi Tanımlanmamış İş.	5.033	1.19	523	2.14	728	0.84	1.558	1.08	518	1.21	1.338	1.53	368	1.00
Toplam	422.633	100.00	24.333	100.00	86.726	100.00	144.478	100.0	42.752	100.00	87.550	100.00	36.794	100.00
Genel Toplam	1.527.845	100.00	172.220	11.3	326.498	21.4	316.577	20.7	247.267	16.2	287.417	18.8	177.866	11.6
Genel Toplama Oranı	27.7		14.1		26.6		45.7		17.3		30.4		20.6	

Çizelge 8-1B

Nüfusun Ekonomik Etkinlik Kollarına Göre Dağılımı (1985)
(Nüfusu 10 bini aşan yerler - 12 ve daha yukarı yaşlar)

Oran (%)

İller	Toplam (Sayı)	Tarım Ormancılık	Çıkarım Endüst.	İmalat Endüst.	Elektr. Gaz-Su	İnşaat Bayındırlık	Toptan Perak. Ticaret	Ulaştırma Haberleşme	Mali Kurumlar	Toplum Hizmetl. Kişisel Hizmetler	İyi Ta- nımlanmamış İşler
Adıyaman	24.333	13.62	3.17	17.70	0.02	7.89	15.47	6.29	2.21	29.49	2.14
Diyarbakır	86.726	13.12	0.23	8.32	0.46	8.30	15.86	5.19	3.03	44.65	0.84
Gaziantep	144.478	8.30	0.06	28.25	0.25	7.38	19.12	6.58	2.25	26.73	1.08
Mardin	42.752	22.08	0.58	7.29	0.08	6.95	15.86	10.20	1.77	33.98	1.21
Şanlıurfa	87.550	27.91	0.02	9.43	0.10	6.94	15.56	6.84	1.33	30.34	1.53
Siirt	36.794	15.54	1.24	13.08	0.18	7.43	13.38	4.69	2.56	40.90	1.00
Bölge	Sayı 422.633	66.752	1.787	68.610	972	31.592	70.531	27.650	9.275	140.731	5.033
	Oran 100.0	15.78	0.42	16.23	0.22	7.48	16.68	6.54	2.19	33.27	1.19

Özetlenecek olursa, GAP Bölgesinin kent kesiminde üretim etkinlikleri henüz tarımdan ayrılmamıştır. Nüfusu 10 binin üzerindeki yerleşimlerde doğrudan tarımsal etkinlik kollarında çalışanlar yaklaşık % 16'lık bir orana ulaşırken, imalat endüstrisi geniş ölçüde tarıma dayalıdır. Başka bir deyişle ürün ve mal üretiminde tarımla endüstri içiçedir. Bununla birlikte, her iki kesimin toplam istihdam içindeki payı, ancak % 40 dolaylarında kalmakta, çalışanların yaklaşık onda altısı hizmet kesiminde toplanmış bulunmaktadır.

ENDÜSTRİ

GAP Bölgesinde ekonomik kesimler içinde endüstrinin yeri sınırlı kaldığı gibi, endüstri kesimi içinde imalat endüstrisinin işletme sayısı ve istihdam bakımından payı da sınırlıdır.

Bölgede 1985 yılında toplam 11.378 imalat kuruluşunun 243'ü (% 2.1'i) 10 ve daha çok kişi⁽¹⁾ çalıştıran büyük işletmelerden oluşmuştur (Bkz. Çizelge 8.1):

Çizelge 8.1
İmalat Kesimindeki İşletme Sayıları (1980-85)*

İller	Büyük işletmeler				Küçük işletmeler			
	1980		1985		1980		1985	
	Sayı	Oran	Sayı	Oran	Sayı	Oran	Sayı	Oran
Adıyaman	4	2.3	5	2.1	669	6.9	839	7.6
Diyarbakır	13	7.6	22	9.0	1.058	10.8	1.443	13.2
Gaziantep	140	81.4	198	81.4	5.464	55.9	5.435	48.8
Mardin	3	1.7	5	2.1	753	7.7	917	8.2
Şanlıurfa	8	4.7	8	3.3	1.347	13.7	1.784	16.0
Siirt	4	2.3	5	2.1	480	5.0	687	6.2
Bölge	172	100.0	243	100.0	9.771	100.0	11.105	100.0
Türkiye	8.710		9.193		137.337		283.337	
Bölge/ Türkiye	1.9		2.6		7.1		6.0	

(MP, C.3, B-1)

(1) 1963 Sanayi ve İşyerleri Sayımı ve onu izleyen yıllık anketlerde işyeri büyüklük ölçüsü olarak 10 ve daha fazla işçi yerine 10 ve daha yukarı fazla kişi (iş sahibi ve ortaklarla ücretsiz aile bireyleri dahil) temel alınmıştır (Kasnakoğlu-Kulakoğlu, 1990,9).

* DiE tarafından 10 ve daha az kişi çalıştıran işyerleriyle, 1983'den başlayarak 25 ve daha az kişi çalıştıran işyerlerine ilişkin bilgiler, 5 yılda bir yapılan Sanayi ve İşyerleri Sayımıyla derlenmektedir. Bu konudaki son sayım, 1985 verilerini içeren sayımdır. Öte yandan 25 ve daha çok kişi çalıştıran işyerlerine ilişkin veriler, "Yıllık İmalat Sanayii Anketleri"yle derlenmektedir. Bu başlıklı son yayım ise 1989 yılına ilişkindir. Bu gerekçeyle küçük ve büyük işletmeleri aynı bazda karşılaştırabilmek amacıyla 1985 verileri kullanılmıştır.

Görüldüğü gibi GAP Bölgesinin Türkiye imalat endüstrisindeki yeri, 1985 yılına göre büyük işletmelerde % 2.6, küçük işletmelerde % 6.0'dır. Gerçi zaman içinde büyük işletmelerin oransal payındaki artışa karşılık, küçük işletmelerin payı azalmaktaysa da, Bölgede imalatçılığın geniş ölçüde küçük işletme düzeyinde örgütlendiği bir gerçektir.

İşletmelerin illere dağılımı karşılaştırıldığında, imalat endüstrisinin büyük ve küçük işletmelerden aldıkları pay bakımından iller arasında büyük ayrımların bulunduğu gözlenmektedir.

Duruma büyük işletmeler açısından bakıldığında, Bölgedeki toplam işletmelerin beşte dördünün (% 81.4'ünün) tek bir ilde (Gaziantep'de) toplandığı anlaşılmaktadır. Bu ili, büyük işletmelerin % 9.0'unun bulunduğu Diyarbakır izlemekte, öteki illerin bu tür işletmelerden aldığı paya % 3.3'le % 2.1 arasında değişmektedir.

Bölge içinde görece endüstrileşmiş tek il niteliğinde olan Gaziantep'in küçük işletmelerden aldığı pay daha düşük olmakla birlikte, yine de yarıya yakın (% 48.8) dır.

Küçük işletmeler açısından illerin sıra düzeni değişmekte ve Şanlıurfa % 16.0'yla ikinci sırayı alırken, Diyarbakır % 13.2'yle üçüncü sıraya düşmektedir.

Öteki illerse, küçük işletmelerden % 8.2'yle % 6.2 arasında pay almaktadır.

Özetle, küçük endüstri işletmeciliğinin egemen olduğu Bölgede, Gaziantep-başta büyük işletmeler olmak üzere-yarışmasız bir üstünlükle öne çıkarken, Diyarbakır ve Şanlıurfa imalatçılığın henüz gelişme eğiliminde olduğu iller görünümündedir.

İşletmelerin mülkiyet durumuna bakıldığında, 1988 İmalat Sanayi Anketi Sonuçlarına göre, 10 ve daha fazla kişi çalıştıran işyerlerinin % 15.2'si kamu, % 84.8'i özel kesimdedir.

1980-1988 yılları arasında GAP Bölgesindeki büyük işyerlerinin tüm ülkedeki işyerleri içindeki payı ortalama % 2'dir. Bu oran, kamu kesimi için % 6.3, özel kesim için % 1.8'dir. Bölgede devlete ait işyerleri 1980'den başlayarak hızla artmış, buna karşılık özel kesim işyerleri yaklaşık aynı sayıda kalmıştır (Kasnakoğlu-Kulakoğlu, 1990, 6-18). Bölgede Türkiye artış hızının iki katına ulaşan işyeri artış hızı devlet işletmelerindeki artışla gerçekleşmiştir.

İmalat endüstrisinin alt kesimlere dağılımı incelendiğinde, belli imalat gruplarının öncelik aldığı anlaşılmaktadır (Bkz. Çizelge 8.2):

Çizelge 8.2

İmalat Endüstrisinin Alt Kesimlere Dağılımı (1985)

İşletme Sayısı (Büyük İşletmeler)*

İller	Besin		Orman	Kağıt	Kimya		Taş	Metal		Toplam
	İçki	Dokuma			Petrol	Metal		Eşya		
	Tütün	Giyim	Mobilya		Kömür	Toprak	Ana	Makina		
Adıyaman	3	1	-	-	-	1	-	-	5	
Diyarbakır	12	2	-	1	-	4	-	3	22	
Gaziantep	50	66	4	5	35	3	6	29	198	
Mardin	1	2	-	-	-	2	-	-	5	
Şanlıurfa	6	1	-	-	-	-	-	1	8	
Siirt	2	-	-	-	1	2	-	-	5	
Bölge	Sayı 74	72	4	6	36	12	6	33	243 ⁽¹⁾	
	Oran 30.5	29.6	1.6	2.5	14.8	4.9	2.5	13.6	100.0	
Türkiye	Sayı 2277	2250	497	454	1020	681	491	2555	10.467	
	Oran 21.4	24.0	4.7	4.3	9.6	6.4	4.6	24.0	100.0	
Bölge/ Türkiye	3.25	2.82	0.80	1.32	3.53	1.76	1.22	1.29	2.28	

(Koçberber-Altın, 1990, 71-79)

* Kamu kesiminin tümünü ve 10 ve daha fazla kişi çalıştıran işyerlerini kapsar.

(1) 1988 Yılı İmalat Sanayii Anketine göre GAP Bölgesindeki büyük işletme sayısı 191'e, Türkiye içindeki payı 2.05'e inmiştir (Koçberber-Altın, 1990, 71).

İşletmelerin imalat alt kesimlerine dağılımı, Bölgede büyük ölçekli imalatçılığın % 88.5'iyile dört ana grupta toplandığını sergilemektedir: Bunlar, sırasıyla besin-içki-tütün (% 30.5), dokuma-giyim (% 29.6), kimya-petrol-kömür (% 14.8) ve metal eşya-makina (% 13.6) alt gruplarıdır.

Ancak bu alt sektörlerden Türkiye'deki büyük imalat işletmeleri içindeki paylarıyla % 3'ü aşanlar yalnızca ilk ve üçüncü gruptur.

Bölgedeki imalat endüstrisi alt kesimlerinin dağılımı Türkiye geneliyle karşılaştırıldığında, besin-içki-tütün, dokuma-giyim ve kimya-petrol-kömür gruplarının oransal paylarıyla ülke genelinin üzerine çıktığı saptanmaktadır.

Büyük ölçekli imalat endüstrisi alt kesimlerinin illere dağılımı toplam işletmelerin dağılımında olduğu gibi, değişkenlikler göstermektedir:

Tüm büyük işletmelerin % 81.4'ünü kapsayan Gaziantep'de dokuma-giyim % 33.3'le birinci sırada yer alırken, bunu % 25.2'yle besin-içki-tütün, % 17.7'yle kimya-petrol-kömür, % 14.6'yla da metal eşya makina grupları izlemektedir. Diyarbakır'daki büyük işletmelerin % 54.5'i, Şanlıurfa'daysa % 75.0'i besin-içki-tütün grubunda yer almaktadır.

Bu durum, Bölge ölçeğinde dört gruba yayılmış olan imalat endüstrisinin, Gaziantep bir yana bırakıldığında, ilkece iki grupta toplandığını, bunu bir ölçüde taş-toprak ürünleri imalatının izlediğini ortaya koymaktadır.

Kısacası, Bölgede sınırlı sayıda olan büyük imalat endüstrisi işletmeleri, endüstri grubu bakımından da çeşitlenmemiştir.

GAP Bölgesinde imalatçılık geniş ölçüde küçük ölçekli işletmelerde örgütlenmiştir (Bkz. Çizelge 8.3):

Çizelge 8.3

İmalat Endüstrisinin Alt Kesimlere Dağılımı (1985)
İşletme Sayısı (Küçük İşletmeler)

İller	Besin İçki Tütün	Dokuma Giyim	Ağaç Mobilya	Kağıt	Kimya Petrol Kömür	Taş Toprak	Metal Ana End.	Metal Eşya Makina	Başka	Toplam
Adıyaman	191	247	134	10	29	50	9	155	12	837
Diyarbakır	333	472	219	25	28	29	12	310	15	1473
Gaziantep	896	1902	821	60	334	134	49	1137	102	5435
Mardin	198	221	172	8	84	4	3	210	15	915
Şanlıurfa	426	504	295	16	24	46	20	370	38	1789
Siirt	135	232	97	11	74	8	9	165	5	686
Bölge Sayı	2179	3578	1738	130	603	271	102	2347	187	11135
Bölge Oran	19.6	32.1	15.6	1.1	5.4	2.4	0.9	21.1	1.8	100.0
Türkiye Sayı	19528	59082	37033	4467	7522	5295	2395	43260	4991	183573
Türkiye Oran	10.6	32.2	20.2	2.4	4.1	2.9	1.3	23.6	2.7	100.0
Bölge/ Türkiye	11.16	6.06	4.69	2.91	8.02	5.12	4.26	5.43	3.75	6.07

(Koçberber-Altın, 1990, 69-70)

Küçük ölçekli imalat endüstrisi kuruluşlarının alt gruplara dağılımı, bu kesimdeki imalat deseninin büyük işletmelerden değişik olduğunu göstermektedir. Gerçekten, küçük işletmecilikte de işletmeler çoğunlukla (% 84.4'üyle) dört ana grupta toplanmakla birlikte, bu grupların payı büyük işletmecilikte olduğundan farklıdır. Büyük işletmeler arasında birinci sırada yer alan besin-içki-tütün küçük işletmelerde % 19.6'yla üçüncü sıraya düşerken, dokuma ve giyim % 32.1'le ilk sırayı almakta, bunu % 21.1'le metal eşya-makina grubu izlemektedir. Büyük işletmelerde ilk dörde girmeyen ağaç-mobilya grubu % 15.6'yla dördüncü sırada yer almaktadır.

İmalat gruplarının Türkiye'deki dağılımıyla karşılaştırıldığında, küçük işletmelerin genel olarak ülke genelindeki imalat desenini izlediği, ancak besin-içki ve tütünde Türkiye genelinin üzerine çıkararak, ağaç-mobilyada altında kaldığı anlaşılmaktadır.

Küçük imalat işletmelerinin alt kesimlere dağılımı hemen her ilde Bölgedeki deseni izlemekle birlikte, iller arasında gerek işletmelerden aldıkları pay, gerekse imalat gruplarının öncelik sırası bakımından anlamlı ayrımlar gözlenmektedir. Küçük işletmelerin % 48.8'inin yer aldığı Gaziantep'de ilk dördü oluşturan gruplar sırasıyla dokuma-giyim (% 35.0), metal eşya-makina (% 20.9), besin-içki-tütün (% 16.5) ve ağaç-mobilya (% 15.1) dir. Buna karşılık, Diyarbakır ve Şanlıurfa'da dokuma-giyim ve besin-içki-tütün ilk iki sırayı alırken, metal eşya-makina üçüncü sıraya düşmektedir.

Adıyaman'da taş-toprak, Siirt'te metal eşya-makinanın görece önceliği dışında, öteki illerde benzer desen yinelenmektedir.

Katma Değer

1985 yılında Bölgenin imalat kesiminin Türkiye'nin imalat kesimi toplam katma değerine katkısı yalnızca % 1.9, Bölgenin gayri safi bölgesel hasılası içindeki payıysa % 11.7'dir.

Endüstri kesiminin-inşaat dahil-alt kesimlerinin paylarına bakıldığında, yaratılan bölgesel katma değer yarıya yakın bir oranda imalat kesiminden kaynaklandığı görülmektedir.

Çizelge 8.4

Kesimlerin GSBH ve Türkiye Geneli İçindeki Yeri (1985)

Kesimler	GSBH İçindeki Payı (%)	Türkiye/Bölge (%)
Endüstri	15.7	2.0
Madencilik	2.6	4.4
İmalat	11.7	1.9
Elektrik-Gaz-Su	1.4	1.4
İnşaat	7.4	7.9
Toplam	24.1	-

(MP, C.2, Çiz. 2.4)

Durum iller açısından incelendiğinde, imalat endüstrisinde katma değer illere dağılımında büyük değişiklikler gözlenmektedir. 1985

yılında Bölgede yaratılan imalat katma değerinde Gaziantep % 41.1'le başta gelirken, bu ili % 27.0'yle Siirt, % 14.8'le Diyarbakır izlemektedir. Buna karşılık, Şanlıurfa'nın payı % 6.3, Adıyaman'ın % 5.9, Mardin'inse % 4.9'da kalmaktadır. (1)

1980-1988 döneminde GAP Bölgesi imalat endüstrisinde yaratılan katma değer, Türkiye'de yaratılan katma değerın ortalama % 1.37'sini oluşturmaktadır. Bu oran devlet kesiminde % 2.05, özel kesimde 0.91 olmuştur.

GAP Bölgesi toplam katma değerının artış oranı 1985'de en yüksek noktasına ulaşmış, bu yıldan başlayarak genel bir düşme eğilimine girmiştir.

Endüstri alt kesimleri bakımından ele alındığında, Bölgede yaratılan katma değerın % 98'i besin-içki-tütün, dokuma-deri, kimya-petrol-kömür ve taş-toprak kesiminde gerçekleşmiştir.

Besin-içki-tütün alt kesiminin Türkiye genelinde, aynı kesimde yaratılan katma değere oranı % 2.3'dür. Bu oran, dokuma-giyim-deri grubunda % 3.4'e, taş-toprak grubunda % 2.8'e çıkarken, öteki gruplarda çoğunlukla % 1'in altında kalmıştır. Katma değerın yüksek olduğu gruplar devlet işletmelerinin ağırlıkta olduğu gruplardır.

İstihdam

Bölgede imalat endüstrisinin gelişmemiş ve geniş ölçüde küçük işletmeler içinde örgütlenmiş olmasından ötürü, bu kesimde istihdam edilenler oranca düşük olduğu gibi, çoğunlukla küçük boyutlu işyerlerinde toplanmıştır (Bkz. Çizelge 8.5):

1985 yılında toplam istihdam içindeki oranı % 4.98 olan imalat endüstrisinde çalışanlardan büyük işletmelerin aldığı pay % 37.6'yken, küçük işletmelerin % 62.4'dür.

(1) 1988 yılı verilerine göre, Bölgede büyük imalat endüstrisi toplam katma değerinin illere göre dağılımında, Gaziantep % 50.3'le ilk sırayı almakta, bu ili % 22.0'yle Siirt, % 12.6'yla Diyarbakır izlemektedir. Bu oran Adıyaman'da % 6.8, Şanlıurfa'da % 5.9 olarak gerçekleşirken, Mardin % 2.4'le son sırada yer almaktadır (Kasnak-oglu - Kulakoğlu, 1990, 19)

Çizelge 8.5
İmalat Kesiminde İstihdam
(1980-1985)

İller	Büyük İşletmeler*				Küçük İşletmeler			
	1980		1985		1980		1985	
	Sayı	Oran	Sayı	Oran	Sayı	Oran	Sayı	Oran
Adıyaman	1159	7.5	1662	9.4	1421	5.2	1908	6.5
Diyarbakır	1829	11.8	2780	15.8	2798	10.2	3765	12.9
Gaziantep	7462	48.0	10607	60.3	15637	57.1	16074	55.0
Mardin	527	3.4	718	4.1	1851	6.8	1878	6.5
Şanlıurfa	883	5.7	942	5.3	4357	15.9	4066	13.9
Siirt	3671	23.6	891	5.1	1328	4.8	1529	5.2
Bölge	15.531	100.0	17.600	100.0	27.392	100.0	29.220	100.0
Türkiye	795.650		936.740		454.931		472.062	
Bölge/ Türkiye	1.95		1.88		6.02		6.19	

(Koçberber-Altın, 1990, 70-71)

Bölgede imalat endüstrisinde çalışanların sayısında zaman içinde sınırlı da olsa bir artış olmakla birlikte, imalat işyerlerinin sayısal azlığına bağlı olarak, bu kesimde istihdam edilen kişi sayısı da düşüktür.

1980'e oranla büyük işyerlerinde çalışanların sayısı % 13.3'lük, küçük işyerlerinde istihdam edilenlerse % 6.7'lik bir artış göstermiştir.

Büyük işyerlerinde istihdam, görece daha hızlı artmakla birlikte, imalat kesiminde çalışanların henüz etkin nüfusun küçük bir azınlığını oluşturduğu bilinmektedir.

İmalatda istihdamın illere dağılımı, Gaziantep'in büyük işletmelerde % 60.3, küçük işletmelerde % 55.0'lik payıyla yine yarışmasız

* 1988 Yıllık İmalat Sanayi Anketine göre, büyük işletmelerde çalışanların sayısı Türkiye genelinde 1.015.304'e, Bölgede 21.120'ye yükselmiştir. Buna göre, GAP Bölgesinin büyük işletmelerdeki istihdamdan aldığı pay % 2.1'dir (Koçberber-Altın, 1990, 71 - Kasnaoğlu-Kulaoğlu, 1990, 4).

yerini koruduğunu, bu ili büyük imalat kesiminde % 15.8'le Diyarbakır'ın, küçük imalat kesimindeyse % 13.9'la Şanlıurfa'nın izlediği gözlenmektedir.

Büyük-küçük imalat kesiminde çalışanların oranı bakımından % 51.0'le yine ilk sırayı alan Gaziantep'i % 14.0'le Diyarbakır, %11.0'le Şanlıurfa izlemektedir.

Sektör (kamu-özel) bazında incelendiğinde, GAP Bölgesinde 1980'li yılların başlarına kadar toplam istihdamda kamu-özel kesim payları eşitken, 1983 yılından başlayarak kamu kesiminin payının azaldığı ve 1988 yılında % 34'e indiği saptanmaktadır. Ancak, aynı tarihte Türkiye genelinde çalışanların % 95'i aşkın bölümünün özel kesimde istihdam edildiği gözönüne alındığında, kamu kesiminin Bölgedeki ağırlığını koruduğu ortaya çıkmaktadır. Adıyaman, Diyarbakır ve Siirt illerinde çalışanların % 90'ı kamuda istihdam edilirken, Gaziantep ve Mardin'de durum tersinedir (Kasnakoğlu-Kulakoglu, 1990, 5-6).

İmalat endüstrisindeki istihdama, alt kesimler açısından bakıldığında, büyük işletmeler açısından beliren tablo şudur (Bkz. Çizelge 8.6):

Çizelge 8.6

İmalat Endüstrisinin Alt Kesimlere Dağılımı (1985) *

Çalışanlar Ortalaması (Büyük İşletmeler)

İller	Besin		Ağaç	Kağıt	Kimya		Taş	Metal		Toplam
	İçki	Dokuma			Petrol	Metal		Metal		
	Tütün	Giyim	Mobilya		Kömür	Toprak	Ana	Eşya		
Adıyaman	523	837	-	-	-	302	-	-	1.662	
Diyarbakır	1.268	808	-	-	-	442	-	247	2.780	
Gaziantep	2.543	5.235	317	170	877	717	112	636	10.607	
Mardin	42	-	-	-	-	-	-	-	718	
Şanlıurfa	350	-	-	-	-	-	-	95	942	
Siirt	44	-	-	-	548	276	-	-	891	
Bölge	Sayı 4.770	6.880	317	170	1.425	1.737	112	978	17.600 (16.389)*	
	Oran 29.1	42.0	1.9	1.0	8.7	10.6	0.7	6.0	100.0	
Türkiye	Sayı 193.432	235.548	21.677	36.336	88.807	71.317	80.903	203.071	936.740 (931.091)*	
	Oran 20.8	25.3	2.3	3.9	9.6	7.6	8.7	21.8	100.0	
Bölge/Türkiye	2.47	3.19	1.46	0.51	1.60	3.21	0.14	0.48	1.88	

* Kamu kesiminin tümünü ve 10 ve daha çok kişi çalıştıran işyerlerini kapsar (Koçberber-Altın, 1990, 71-79)

* Kimi işyerlerine ilişkin bilgiler gizlilik nedeniyle dağılıma sokulamamıştır.

İstihdamın imalat gruplarına dağılımı, işyerlerinin dağılımından değişik bir desen sergilemektedir.

İşyeri sayısı bakımından besin-içki-tütün grubu ilk sırayı alırken, çalışanların sayısı açısından dokuma-giyim % 42.0'yle öne çıkmaktadır. İstihdamda % 29.1'le ikinci sırayı alan besin-içki-tütün grubunu % 10.6'yla (12 işyerinde toplanan) taş-toprak endüstrisi izlemektedir. Buna karşılık, kimya-petrol-kömür ve metal eşya-makina alt gruplarında çalışanların oranı görece düşüktür.

Bu dağılım, özellikle dokumacılık, besin üretimi ve taş-toprak ürünlerinin emek-yoğun biçimde örgütlendiğini göstermektedir.

İstihdam, küçük işletmeler açısından irdelendiğinde, büyük işletmelerden değişik bir tablo sunmaktadır (Bkz. Çizelge 8.7):

Çizelge 8.7

İmalat Endüstrisinin Alt Kesimlere Dağılımı (1985)
Çalışanlar Ortalaması (Küçük İşletmeler)

İller	Besin İçki Tütün	Dokuma Giyim	Ağaç Mobilya	Kağıt	Kimya		Metal Ana End.	Metal Eşya Makina	Başka	Toplam	
					Petrol Kömür	Taş Toprak					
Adıyaman	547	506	243	26	56	185	22	307	16	1908	
Diyarbakır	1236	951	532	85	124	89	20	706	22	3765	
Gaziantep	3256	5271	2209	196	1093	514	181	3111	243	16074	
Mardin	506	441	280	22	162	15	8	425	19	1878	
Şanlıurfa	1416	880	552	48	129	130	50	791	70	4066	
Siirt	367	447	210	25	52	23	16	384	5	1529	
Bölge	Sayı	7328	8496	4026	402	1616	956	297	5724	375	29220
	Oran	25.1	29.1	13.7	1.4	5.5	7.3	1.0	19.6	1.3	100.0
Türkiye	Sayı	62014	137039	94511	13849	20055	16292	6900	110485	11275	472062
	Oran	13.1	29.0	20.0	2.9	4.2	3.5	14.6	23.4	2.3	100.0
Bölge/Türkiye		11.82	6.20	4.26	2.98	8.06	5.87	4.30	5.18	3.33	6.19

(Koçberber-Altın, 1990, 69-70)

Herşeyden önce, işletmelerin imalat alt kesimlerine dağılımında dokuma-giyim, metal eşya-makina ve besin-içki-tütün ilk üç sırayı oluş-

tururken, çalışanlar bakımından dokuma-giyim % 29.1'le yine önceliğini korumakta, buna karşılık besin-içki-tütün % 25.1'le ikinci sırayı alırken, bunları % 19.6'yla metal eşya-makina ve % 13.7'yle ağaç-mobilya izlemektedir.

Büyük işletmelerdeki istihdamla karşılaştırıldığında, dokuma-giyim ve besin-içki-tütün-daha düşük oranlarda da olsa-ilk sıradaki yerlerini korurken, metal eşya-makina ve ağaç-mobilya önemli oranlarda öne çıkmaktadır. Buna karşılık, büyük işletmeler bazında anlamlı oranda işgücü istihdam eden taş-toprak endüstrisi, küçük işletmelerde istihdam kapasitesini yitirmektedir.

Bu durum, büyük işletmelerde mekanizasyona dayanan metal-eşya ve ağaç-mobilya imalatının küçük işletmelerde emek-yoğun biçimde örgütlendiğini göstermektedir.

İşletme Büyüklüğü

Bölgede imalat işletmelerinin büyük çoğunlukla küçük ölçekli olması yanında, istihdam kapasitesinin düşüklüğü, bu kesimdeki işletmelerin büyüklüğe Türkiye ortalamasının altında kalmasına yol açmıştır.

İmalat endüstrisindeki büyük-küçük tüm işletmelerin ortalama büyüklüğü aşağıdaki çizelgede verilmiştir (Bkz. Çizelge 8.8):

Çizelge 8.8

İmalat Endüstrisinde İşletme Büyüklüğü (1985)

(Tüm İşyerleri-Kişi)

İller	Besin İçki Tütün	Dokuma Giyim Deri	Ağaç Mobilya	Kağıt	Kimya Petrol Kömür	Taş Toprak	Metal Ana End.	Metal Eşya	Toplam
Adıyaman	6	5	2	3	2	10	2	1	4
Diyarbakır	7	4	2	4	2	16	2	1	4
Gaziantep	6	5	3	6	5	9	5	2	5
Mardin	3	3	2	3	2	92	3	1	3
Şanlıurfa	4	3	2	3	2	3	3	2	3
Siirt	3	2	2	2	24	31	2	1	4
Bölge	5	4	2	4	5	11	4	2	4
Türkiye	12	6	3	10	13	15	30	3	7

(Koçberber-Altın, 1990, 82-83)

Bölgede imalat endüstrisinin her alt grubunda işletmelerin büyüklüğü Türkiye ortalamasının altındadır. Türkiye genelinde tüm işletmeler içinde ortalama çalışan sayısının 10'un altında kaldığı grupların (dokuma-giyim, ağaç-mobilya ve metal eşya) sayısı 3'ken, Bölgede ortalama büyüklüğü 10 kişinin üzerinde olan imalat grubu yalnızca taş-toprak ürünleri imalatıdır.

Büyük işletmelerin boyutlarına gelince, bu ölçekte, işletme başına düşen çalışan sayısı katlanarak artmakla birlikte, ortalama işletme büyüklüğü imalat gruplarının çoğunda Türkiye genelinin altında kalmaktadır (Bkz. Çizelge 8.9):

Çizelge 8.9
İmalat Endüstrisinde İşletme Büyüklüğü (1985)
(Büyük İşletmeler-Kişi)*

İller	Besin İçki Tütün	Dokuma Giyim Deri	Ağaç Mobilya	Kağıt	Kimya Petrol Kömür	Taş Toprak	Metal Ana Erd.	Metal Eşya	Toplam
Adıyaman	174	837	-	-	-	302	-	-	332
Diyarbakır	106	404	-	15	-	111	-	82	126
Gaziantep	51	79	79	34	25	239	19	22	54
Mardin	42	70	-	-	-	269	-	-	144
Şanlıurfa	58	497	-	-	-	-	-	95	118
Siirt	22	-	-	-	548	144	-	-	178
Bölge	65	104	79	31	40	191	19	30	72
Türkiye	85	92	44	80	87	105	165	79	88

(Koçberber-Altın, 1990, 84-85)

* Kamu kesiminin tümünü ve 10 ve daha fazla kişi çalıştıran işyerlerini kapsar.

Çizelgeden anlaşılacağı gibi, Bölgede, ortalama işletme büyüklüğü genelde düşük olmakla birlikte, kimi imalat gruplarında Türkiye ortalamasının üzerindedir. Bunlar, taş ve toprağa dayalı endüstriyle dokuma-giyim grubudur.

İmalat Endüstrisinin Örgütlenmesi

İşletmeler

Bölgede imalat endüstrisinin genel niteliği, az işçi çalıştıran ve sınırlı bir üretim kapasitesi olan küçük işletmecilik biçiminde örgütlenmiş olmasıdır.

Ancak, % 2.1'i büyük işletme niteliği taşıyan imalat endüstrisi işyerlerinin Bölgedeki yersel dağılımı dengeli olmaktan uzaktır. 1985 yılında tüm imalat kuruluşlarının % 49.5'i, büyük kuruluşların % 81.4'ü Gaziantep'dedir. Bu ili, tüm işletmelerdeki payı % 13.1 olmakla birlikte, büyük işletmelerin % 9.0'unu kapsayan Diyarbakır'la, toplam işyerleri içindeki oranı % 15.7 olmakla birlikte büyük imalat kuruluşlarından % 3.3'lük bir pay alan Şanlıurfa izlemektedir. İmalat işletmeleri içinde Mardin'in payı % 8.1, Adıyaman'ın % 7.4, Siirt'inse % 6.1'dir.

Küçük işletmelerin % 32.1'i dokuma ve giyim, % 21.1'i metal ürünleri, % 19.6'sı besin ve içki, % 15.6'sı ağaç ürünleri ve mobilya endüstrisinde etkinlik göstermektedir.

Büyük işletmelerin kesimlere dağılımıysa, besin ve içki, dokuma ve giyim endüstrilerinin büyük bir öncelik aldığını göstermektedir. Bunları sırasıyla kimya, lastik ve plastik ürünleriyle metal ürünleri izlemektedir.

İşgücü

Bölgede istihdam, işletmenin boyutuna göre yapısal ayrımlar içindedir.

Küçük işletmelerde işgücü, a) küçük atölyeler ve işyerlerinde doğrudan çalışan iş sahipleri ve ortakları, b) çırak ve kalfa gibi bağımlı işçiler ve c) süresi belirli bağitlarla çalışan mevsimlik işçilerden oluşmuştur.

Büyük işletmelerde, özellikle 20'den çok işçi çalıştıran kuruluşlarda genellikle çalışanlar iş bağıtıyla bağlı ücretli işçilerdir. Genelde sendikalı ve sigortalı olan bu işçilerin yanısıra, mevsimlik ve geçici işçiler de istihdam edilir. Geçici işgücü, işsiz sayılan gündelikçilerden sağlanır.

Kamu ve özel büyük işletmeler dışında, tüm kuruluşlarda ücretli yada ücretsiz aile emeğinden yararlanılır. Kadın istihdamı, genellikle düşük ve hazır giyim işlerine özgüdür. Çocuk emeğiye, özellikle küçük işletmelerde yaygın biçimde kullanılmaktadır.

İşletme sayısı ve istihdam bakımından ülke genelindeki payı düşük olan Bölge,⁽¹⁾ imalat endüstrisinin yapısı ve teknolojiyle Türkiye geneline büyük benzerlik göstermektedir.

İmalat İşletmelerinin Hukuksal Durumu

GAP Bölgesindeki imalat endüstrisinin küçük işletmeler kesiminde en yaygın mülkiyet biçimi, şahıs mülkiyeti olup, bunu adi ortaklık izlemektedir. Gaziantep'de bile şirketleşme eğilimi düşüktür.

Büyük işletmeler kesiminde de şahıs mülkiyeti ve adi ortaklık çoğunluktadır. 10-19 işçi istihdam eden kuruluşlar daha çok ortaklık biçiminde örgütlenmiştir. Bu ortaklıklar, genellikle bir ustayla sermaye sağlayan bir tüccar arasında gerçekleşmiştir. Anonim şirketler özellikle 25'den çok işçi çalıştıran büyük işletmelerde başvurulan bir şirketleşme biçimidir. Ancak, bu şirketler de aile denetimi altındadır.

Özellikle Gaziantep'de gerçekleşen yeni bir gelişme, yurtdışındaki işçilerin sermayesiyle kurulan orta büyüklükteki anonim şirketlerin yaygınlaşmasıdır. Anonim şirketlerin kurumsal olanaklardan daha çok yararlanması, bu tür örgütlenmeyi özendirmiştir.

Bölgede 10'dan az işçi (kişi) çalıştıran küçük girişimcilerin çoğu, eski atölye sahipleridir. Bu, özellikle metal işçiliği, ayakka-

(1) Bölgenin işletme sayısı bakımından Türkiye geneline oranı % 5.9, istihdam içindeki payıysa % 3.3'dür.

bıcılık ve ağaç ürünleri endüstrileri için geçerlidir. Daha büyük ölçekte sabit sermaye yatırımı gerektiren dokuma, kimya, plastik ve kimi besin endüstrisi gibi kollarda girişimciler, ticari kökenli olup, toptan yada perakende ticaret sonucu sermaye biriktirmiş kimselerdir. 40 yada daha çok işçi çalıştıran, görece daha büyük işletmelerde, girişimciler genellikle iş deneyimi olan iş adamları ve meslek sahipleri- dir. Ancak, bir çok küçük girişim de sonraki gelişmelerle, orta ölçek- li işletmelere dönüşebilmiştir.

Özellikle Bölgenin endüstri merkezi olan Gaziantep'de küçük ve orta işletmelerin sahipleri değişen teknolojiye kolayca uyarlanırken, küçük yapımevleri rekabet dışı kalmamak için kendini yenileme çaba- sındadır.

Buna karşılık, öteki illerdeki küçük imalathaneler, geleneksel niteliklerini sürdürmekte ve yeni deneyimler edinmeye daha az yatkın görünmektedir.

Bölgede, Gaziantep dışında girişimcilik ve yatırım potansiyeli- nin düşük olması, yatırımcı ve girişimcilerin daha elverişli olanakla- rı bulunan metropolleri yeğlemesine neden olmaktadır.

İmalat birimlerinin çoğunda en yaygın eğilim, ürünün üretiminden, yönetim ve pazarlamasına kadar her aşamasının işletme sahipleri tarafından üstlenilmesidir. İşletme sahipleri, eylemli üretim dışında -kimi zaman zanaatkarlık tipi işletmelerde üretim işleri de dahil-tüm gerekli iş etkinliklerini kendisi yerine getirir. Genellikle çıraklık- tan gelme ve düşük öğrenimli bu kişilerin, tüm işlemleri gereğince yürütme olanakları kuşkusuz çok sınırlıdır.

Endüstri kuruluşlarının yönetsel işlerden kimilerini başkaları- na aktarmayışı, işletmenin gelişme potansiyelini sınırlayıcı bir et- kendir. Gaziantep'de yönetsel işlevlerde uzmanlaşma-sınırlı bir ölçü- de de olsa-20 ve daha çok işçi istihdam edildiğinde ortaya çıkmaktadır.

Geleneksel atölyelerin girişimcileri, genel olarak endüstri mes- leğine çocukluk çağlarında çırak olarak başlamış, yeterli deneyim ka-

zandıktan sonra kalfa olup, giderek ustalığa yükselmiştir. Bu yetişme sürecinin aşamaları arasında kesin ayrımlar yoktur.

Geleneksel yetişme ortamında bir seçenek olarak ortaokulu bitirmiş bir kişi, meslek okuluna giderek pratik deneyimle öğrenimi birleştirip işini kurabilmektedir. Meslek okulu mezunlarının seçtikleri işyerleri, iş güvencesi ve sosyal güvenlik olanaklarından ötürü orta ve büyük ölçekli işletmelerdir.

Bölgede geleneksel yetişme sisteminin yaygın olmasına karşın, bu gelenek giderek değişmeye başlamıştır. Artan mekanizasyon ve yığın üretimi, nitelikli zanaatkarların yerini daha az nitelikli üretim bandı işçilerine bırakmasına yol açmaktadır. Bu durum özellikle değişim sürecindeki yapıyla Gaziantep ilinde daha belirgindir.

Teknisyen ve zanaatkar adaylarının yetişme olanakları daha sınırlıdır. Bu konuda KÜSGET (Küçük Sanayii Geliştirme Teşkilatı) başarılı sonuçlar veren bir projedir.

Bölgedeki makina ve donanım çok çeşitli olduğu gibi, kimileri yerel olarak yapılmış; kimileri de dıştan alınmış ve kullanılmış gereçlerdir. Genellikle bu kesimde kullanılan makina ve donanım eski ve modası geçmiştir. Modern donanım kullanımı yalnızca Gaziantep'de yaygındır.

İmalat endüstrisinde kullanılan girdiler ilkece GAP Bölgesinden sağlanmaktadır. Ancak, bu oran ilden ile değişmektedir. Yerli karşılama oranı Diyarbakır'da % 92'yken, Gaziantep'de % 35'dir.

Bir yörede imalat kesimi geliştikçe girdiler daha uzak yörelerden sağlanmaya başlar. Buna bağlı olarak, Gaziantep endüstrisi daha çok ilk üreticiler ve dışalımıcılara dayanırken, öteki iller endüstrilerini çevre illerdeki aracı ve tüccarlara dayanmaktadır.

GAP Bölgesinde imal edilen malların pazarlanmasına gelince, pazarın genel olarak yerel alanla sınırlı olduğu anlaşılmaktadır. Hesap-

lamalara göre Gaziantep ve Diyarbakır'da üretilen malların sırasıyla % 58'i ve % 48'i yine bu illerde tüketilmektedir. Öteki illerin tüketim alanıysa çoğunlukla GAP Bölgesidir.

Buna karşılık Gaziantep, endüstrileşmede ulaştığı aşamadan ötürü sınırlı ölçüde de olsa, Bölge dışı illere mal pazarlayabilmekte ve giderek yabancı pazarlara açılmaktadır.

Yatırım Özendirmeleri

1960'lı yılların ilk yarısında, Beş Yıllık Kalkınma Planlarıyla yıllık programlarda belirtilen bölgelere ve istenilen alt kesimlere (özellikle endüstriyel) yatırımları yönlendirmek üzere özendirici önlemler getirilmiştir. Bu özendirme politikasının başlıca öğeleri, gelir ve kurumlar vergisi indirimleri, yatırım malları dışalımında özel gümrük tarifesi, gümrük vergisi erteleme, indirim ve bağışıklıklarıyla düşük faizli kredi kullandırımıdır.

1980 öncesinde endüstri yatırımlarının hızlandırılmasında en önemli etken, anılan genel ekonomik yönlendirmelerin (düşük kredi faizleri, düşük döviz kuru, koruyucu önlemler, girdilerde devlet sübvansiyonu) uygulanması olmuştur. Devletin sağladığı özel özendirmeler (teşvik belgeleri) ise döviz ve kredi tahsisi gibi ulusal ekonomik kalkınma politikalarının yarattığı darboğazların aşılmasında yardımcı olmuştur.

1980'den başlayarak bürokratik engellerin çoğunun ortadan kaldırılmasıyla, daha serbest bir döviz kuru politikası uygulanmaya başlamış ve dışsatım özendirme yoluyla desteklenmiştir.

1980 sonrası gelişmelerle genel yatırım özendirme politikalarının kapsamı genişletilmiş, ürünlerin ulusal pazarlarda olduğu kadar, uluslararası pazarlarda rekabet gücüne ulaşabilmesi amacıyla doğrudan özendirmeler devreye sokulmuştur. Bu politikaların temel öğeleri dıştan alınan makinalarda gümrük bağışıklığı, yurt içinde makina üretiminin özendirilmesi, kaynak kullanımı destekleme primi, faiz oranları sübvansiyono-

nu, yatırım vergisi indirimi, vergi, resim, harç bağıışıklığı, dışsattımda vergi iadesidir.

Bu arada özendirme sistemi çerçevesinde görece daha az gelişmiş illerin kalkınmasını sağlamak amacıyla iller kalkınma düzeylerine göre sınıflandırılmış ve daha az gelişmiş illere yatırımları özendirmek üzere Kalkınmada Öncelikli Yörelere uygulaması geliştirilmiştir.

Kalkınmada Öncelikli Yörelere için 1964 yılından bu yana sözkonusu olan yatırım özendirmeleri Türkiye'de görece daha az gelişmiş yörelerde uygulanmakta olup, bu yöreler Bakanlar Kurulunca il bazında belirlenmektedir.

Güneydoğu Anadolu Bölgesinde; Gaziantep ili dışında bütün iller Kalkınmada Öncelikli Yöre (KÖY) statüsündedir. Bunlardan Adıyaman, Batman, Diyarbakır, Mardin, Siirt ve Şırnak 1. derecede, Şanlıurfa 2. derecede teşvik alan kalkınmada öncelikli il olarak saptanmıştır. 8.6.1992 tarihli Bakanlar Kurulu Kararıyla Şanlıurfa da 1. derecede öncelikli yörelere kapsamına alınmıştır.

1980'li yıllarda Kalkınmada Öncelikli Yörelere uygulaması-kapsamını genişletilerek-yeni özendirici önlemlerle desteklenmiştir:

Kalkınmada öncelikli yörelere, bu arada GAP illerine özel sermaye yatırımlarını yöneltmek ve özendirmek amacıyla başvuru alan "teşvik belgesi" uygulaması, Bölgede bir ölçüde özel kesim yatırımlarının yapılmasını ve istihdam olanaklarının yaratılmasını sağlamıştır.

Kalkınmada öncelikli yöre statüsünün yatırım özendirmesi bakımından sağladığı olanaklar şunlardır:

- Yatırımlara uygulanacak "Yatırım İndirimi Oranı", 2. derecede öncelikli yörelerde % 69, 1. derecede öncelikli yörelerde % 100'dür (Bu oran Kalkınmada Öncelikli Yörelere dışındaki yörelerde % 40 ve/veya daha düşüktür).

- Kamu Ortaklığı Fonu, Kalkınmada Öncelikli Yörelere kuruluş sermayesine en az % 10 oranında katıldığı yatırımlarda, düşük faizli işletme kredisi açmaktadır.

- Kalkınmada Öncelikli Yörelerde yapılacak yatırımlarda özkaynak koşulu, yatırımın sektörel özelliğine göre % 30'a kadar indirilmektedir.

- GAP Bölgesindeki yatırımlarda, Kalkınmada Öncelikli Yörelere statüsü gereğince yapılacak yatırımlar için satın alınan arazi yada arsalar, Veraset ve İntikal Vergisi, Damga Vergisi, Banka ve Sigorta Muameleleri Vergisi, Emlak Vergisi, Belediye Gelirleri Kanunu uygulamasından ve her türlü harç ve resimden bağıştıktır.

- Kalkınmada öncelikli illerden 1. dereceye girenlerden personel ücretlerinin gelir vergisindeki özel indirim oranı 3-4 kat, 2. derecede Kalkınmada Öncelikli Yörelere 2-3 kat daha fazladır.

- Teşvik Belgesi alabilmek için asgari yatırım tutarı, Kalkınmada Öncelikli Yörelere dışındaki yörelerde 3 milyar TL iken, Kalkınmada Öncelikli Yörelere bu tutar yalnızca 300 milyon TL dir.

- Teşvik Belgesiyle dışalım gereken makina ve donanımın yer aldığı Global Listedden gümrüksüz olarak ithal edilen kalemlerde CIF bedelinin % 5'i oranındaki "İhracatı Teşvik Fonu" kesintisi, Kalkınmada Öncelikli Yörelere için geçerli değildir.

- Yatırımlarda Kaynak Kullanımı Destekleme Fonu'ndan özkaynak üzerinden gerçekleşen kesime yapılan prim ödemesi ise şöyledir:

	Prim Ödemesi (%)
1. Derecede Kalkınmada Öncelikli Yörelere	50
1. Derecede Kalkınmada Öncelikli Yöreleredeki Organize Sanayi Bölgelerinde	60
2. Derecede Kalkınmada Öncelikli Yörelere	40
2. Derecede Kalkınmada Öncelikli Yörelere Organize Sanayi Bölgelerinde	50

- Üretilen ürünün dışa satılması halinde KDV geri ödenmektedir.

- Yatırımın Organize Sanayi Bölgelerinde yapılması durumunda nominal enerji fiyatından % 25-30 indirim yapılmaktadır.

- Turizm yatırımlarında uygun bir fizibilite raporunun bulunması halinde, verilen yatırım özendirmeleri dışında toplam yatırım tutarının % 50'si oranında kredi, Türkiye Kalkınma Bankası tarafından % 50 faizle açılmaktadır.

1984 yılında Kalkınmada Öncelikli Yörelere içinde yer alan Bölge illerinde toplam 17 yatırım teşvik belgesi verilmiştir. Bu belgelerle sağlanan toplam yatırım tutarı 8.8 milyon TL ve yaratması beklenen istihdamsa 519 kişidir. Buna göre, 1984 yılında verilen teşvik belgeleri içinde Bölgenin payı, Türkiye geneline göre % 1.4, Kalkınmada Öncelikli Yörelere toplamına göreyse % 12.1'dir. Yine aynı yıl içindeki yatırım tutarından Bölgenin aldığı pay, Türkiye genelinde % 0.5, Kalkınmada Öncelikli Yörelere toplamına göre % 6.8'dir.

Teşvik belgeli yatırımlarda belge sayısı, yatırım tutarı ve yaratılacak istihdam olanağı 1984'den 1990'a kadar kimi ayrıcalıklardan yararlanmak amacıyla giderek artmıştır. 1984-1989 yıllarında 31.919 kişilik istihdam yaratması öngörülen 656 yatırıma teşvik belgesi verilmiştir (DPT, 1992, 162-167).

Teşvik belgelerinin kesimlere dağılımı, yatırımların-illerin doğal gelişme eğilimleriyle aynı doğrultuda-besin, içki ve dokumacılık endüstrisinde toplanma eğiliminde olduğunu göstermektedir.

1990 yılında, Bölge için verilen belge sayısı 1044, Türkiye genelindeki payı % 33.2, Kalkınmada Öncelikli Yöreleredeki payı % 44.0'dür. Toplam yatırım tutarı Türkiye genelinin % 16.0'sına, Kalkınmada Öncelikli Yörelere % 37.4'üne karşılık olmak üzere 3.6 trilyondur. Öngörülen istihdamsa 27.667 kişidir.

Ancak, teşvik belgeli yatırımlara hibe olarak ödenen "Kaynak Kullanımı Destekleme Primi"nin 23 Şubat 1991 tarihli Bakanlar Kurulu Kararıyla düşük faizli krediye dönüştürülmesi ve kimi kesimlerin aynı tarihte özendirme kapsamından çıkarılması, genelde Kalkınmada Öncelikli Yörelere yatırım özendirmelerine olan talep şişkinliğinde önemli bir daralmaya neden olmuştur.

1991 yılında verilen yatırım teşvikleri, yatırım tutarı ve yaratılan istihdam aşağıdaki çizelgede verilmiştir (Bkz. Çizelge 8.10):

Çizelge 8.10
1991 Yılı Yatırım Teşvik Belgeleri

İller	Belge Sayısı	Yatırım Tutarı (Milyon ₺)	İstihdam (Kişi)
Adıyaman	49	899.288	3.816
Diyarbakır	87	2.116.261	6.683
Mardin	31	314.570	1.137
Şanlıurfa	28	728.133	2.513
Siirt	7	23.588	750
Batman	37	175.374	2.708
Şırnak	3	9.937	71
Bölge	242	4.267.151	17.678
KÖY Toplamı	663	8.786.732	52.987
Türkiye	1.775	38.131.252	172.186
Bölge/Türkiye	13.6	11.2	10.3

(DPT, 1992, 160)

Görüldüğü gibi, 1991 yılında GAP Bölgesi için verilen teşvik belgesi sayısı Kalkınmada Öncelikli Yörelere % 36.5'ine, ülke genelinin % 13.6'sına karşılık olmak üzere 242'dir. Yatırım tutarıysa 4.3 trilyon ₺ dir. Bu değer, Türkiye genelinin % 11.2'si, Kalkınmada Öncelikli Yörelere % 48.6'sıdır. Yarattığı beklenen istihdamsa, 52.987 kişidir.

İlk bakışta (özellikle yakın tarihlerde) Bölge için önemli sayılabilecek özel yatırıma özendirme belgesi verildiği görülmektedir. Ancak bu yatırımların ne ölçüde gerçekleştiği ve gerçekte ne boyutta istihdam yarattığı konusunda yeterli veri yoktur. Verilen teşviklerin uygulama sonuçlarının izlenmesi ve değerlendirilmesinin yetersizliği, bu politikanın etkinliğini geniş ölçüde engellemektedir. Gözlemler, teşvik belgesi taleplerinin özellikle destekleme primi ve benzeri özendirici olanaklardan yararlanmaya yönelik olduğunu göstermektedir. Çeşitli rapor ve saptamalardan, Bölgede "teşvik"le başlanan yatırımlardan

büyük bir kesiminin sonuçlanmadığı, gerçekleşenlerden bir bölümününse çalışmadığı anlaşılmaktadır. Destekleme primini ucuz krediye dönüştüren uygulamadan sonra taleplerin ve verilen belgelerin sayısındaki büyük düşüş, bu saptamaların dolaylı bir kanıtıdır.

Görülen odur ki, özendirme politikaları, kalkınmada öncelikli illere yönelik gerçek yatırım kararları üzerinde yeterince etkili olmamıştır. Yatırımcılar için sosyo-ekonomik bakımdan gelişmiş bölgelerin daha çekici olduğu anlaşılmaktadır. Bunun yanısıra, bugüne kadarki uygulamaların ışığında Bölgenin doğal kalkınma süreciyle uyumlu yatırımları desteklemenin daha gerçekçi olduğu ortaya çıkmıştır.

İllerin Durumu

İmalat etkinliklerinin illere göre sergilediği tablo şudur:

Adıyaman

Adıyaman'da imalat kesiminin büyük bölümünü zanaatkarlık ve küçük imalatçılık oluşturur. Bu işletmelerin yoğunlaştığı alt kesimler giyim, metal ürünleri ve dokumacılıktır.

Çoğu kamuya ait büyük imalat kuruluşlarının başlıca etkinlik alanları dokuma (tekstil), çimento, yem ve süt ürünleri, tütün işleme ve un fabrikaları gibi tarıma dayalı imalattır.

Diyarbakır

Gaziantep'den sonra büyük işletmecilik potansiyeline sahip ikinci il olan Diyarbakır'da bu potansiyelin gelişmesinde merkezi yönetim hizmet birimlerinin bu kentte kurulmasının önemli bir rolü olmuştur.

Dokumacılık ve giyim, besin ve içecek, taşa ve toprağa dayalı ürünler ve metal ürünleri endüstrileri, bu ildeki küçük işletmelerin başlıca etkinlik alanlarını oluşturmaktadır. Büyük işletmelerin çoğun-

luğuyrsa dokumacılık, besin-içki ve metal eşya endüstrilerinde toplanmıştır.

Gaziantep

Gaziantep, Bölgenin endüstri merkezidir. Uygun kapasite ve konumuyla Orta Doğu ülkeleriyle ekonomik ilişkilerini geliştirmiştir.

İldeki imalat işletmeleri, çoğunlukla il merkezi çevresinde yer alıp, mekansal olarak dağınıktır ve sanayi sitesi örgütlenmesine gereksinme göstermektedir.

Gaziantep'de imalat kesiminde işletmelerin büyüme eğilimine karşın gelişmeler özellikle küçük işletmeler düzeyinde olmaktadır. Ancak, verimli ve dışsatıma yönelik üretim hedefi, emek-yoğun üretimin yerini daha modern ve büyük ölçekli işletmeciliğe bırakmasını gerektirmektedir.

Mardin

Bu ildeki imalat kuruluşları, çimento, kireç ve tuğla, asbest boru, yem, süt ürünleri, un, yün ipliği ve hayvan kesimi alanlarında yoğunlaşmıştır.

İlkece yerli zanaatkara ait olan küçük işletmeler, imalat kesiminin temelini oluşturur.

Şanlıurfa

Endüstri potansiyelini geliştirememiş olan bu ildeki kuruluşlar çoğunlukla aile mülkiyetinde ve yönetimindedir. İldeki belli başlı endüstri kuruluşları KİT'lere ait işletmelerdir. Bunların başlıca etkinlik alanları çimento, makina ve donatım, yapağı ve tiftik, içki, yem, süt, süt ürünleri ve et üretimidir.

İldeki en önemli özel kesim işletmeleri, özellikle dokumacılık besin ve inşaat malzemeleri endüstrisinde toplanmıştır.

Şanlıurfa'nın birinci derecede kalkınmada öncelikli il statüsü kazanması yatırımları özendirici bir rol oynadığı gibi, Urfa-Harran sulama projesi, yerel girişimlerin beklentisini artıran bir etkidir.

Siirt

Eski yönetsel bölülemeye göre, Batman Petrol Rafinerisi bu ilde yer almakla birlikte, Siirt Türkiye'nin en az gelişmiş illerinden biridir.

İldeki KİT'lere ait işletmeler Peynir, Tereyağ ve Süt Fabrikası, Çimento Fabrikası ve-yeni yönetsel bölülemeyle Batman ilinde olan TPAO Batman Rafinerisi'dir.

Özel kesime ait kuruluşlarsa, un fabrikası, antep fıstığı işleme fabrikası, tütün işleme fabrikası ve tuğla kiremit fabrikasıdır (MP. C.3, B-1, B-4).

GAP Bölgesinin il merkezlerinde imalat endüstrisinde büyük işyeri niteliği taşıyan kuruluşlar istihdam ettiği işçi sayısıylar birlikte aşağıda verilmiştir:

Adıyaman

- Çimento Sanayii Müessesesi (319)
- Sümerbank İplik Fabrikası (801)
- Sümerbank Trikotaj Fabrikası (45)
- Yem Sanayii Müessesesi (39)
- TSEK Süt ve Tereyağ Fabrikası (36)
- Teksko Dokuma Fabrikası (1015)
- Garipoğlu Dokuma Fabrikası (175)
- Kaminanteks Bez Fabrikası (25)
- Adıyaman Tekstil Fabrikası (100)
- Fırat Tekstil Fabrikası (100)
- Güneygaz LPG Dolum Tesisi (30)
- Gasas (LPG Tüpü) Gaz Aletleri (50)
- Ketencioğlu Bulgur, Güçlü, Sinan, Cihan, Bozbaşak, Koç Un Fabrikaları

Diyarbakır

- Tekel İçki Fabrikası (462)
- Sümerbank Halıcılık Sanayii Müessesesi (401)
- Sümerbank Pamuklu Sanayii Müessesesi (423)
- Temsan-Makina ve Teçhizatı Şrk. (227)
- Ünisan Isı Cihazları San. ve Tic. A.Ş. Şrk. (53)
- Disan ve Dimak (Isıtma-Soğutma, Tarımsal Aletler) San. ve Tic. Şrk. (38)
- Çukurova İthalat ve İhracat (85)
- Tursan Tekstil San. ve Tic. Şrk. (60)
- Akyıl Ticaret Pámuk İşleme Fab. (40)
- Güneydoğu İpekçilik ve Halıcılık Şrk. (30)
- TSEK Süt ve Süt Mamulleri İşletmesi (74)
- Dicle Tarım-Gıda Sanayii (36)
- Köy-Tür Tavukçuluk (78)
- Güneydoğu Tavukçuluk (15)
- Yem Sanayii (50)
- Hamidiye, Başak, Gürüz Un Fabrikaları (49)
- Diyarbakır Tuğla Kiremit, Öz Topraksan, Osmanoğlu, Öz Bloksan, Aksan, Kilsan, Tuğla-Kiremit-Briket Fabrikaları (282)

Gaziantep

Gaziantep il merkezinde, başta besin maddeleri, dokuma (teks-til), makina ve ekipman üretimi olmak üzere, imalat endüstrisinde etkinlikte bulunan 364 büyük ve 2349 küçük işyeri vardır. Anılan kuruluşların alt kesimlere dağılımı şöyledir:

Endüstri Kolu	Büyük İşletme	Küçük İşletme
Besin Maddeleri E.	105	397
Dokuma E.	97	820
Makina ve Ekipman E.	51	309
Madeni Eşya E.	16	145
Ağaç Ürünleri E.	25	192
Kimya ve Plastik E.	20	179

Endüstri Kolu	Büyük İşletme	Küçük İşletme
Kağıt ve Ürünleri E.	14	104
Tuğla-Kiremit ve Briket E.	14	47
Çimento E.	4	53
Yedek Parça	10	63
Oto-Akü E.	4	15
Deri-Kösele E.	7	25
TOPLAM	364	2349

İl merkezinde imalat endüstrisinin en büyük kuruluşları dokuma, besin ve çimento endüstrisi kollarında toplanmıştır.

Bunlardan başta gelenleri dokumacılık kolunda Sanko, İsko, Teksko, Asko Grubu, Oba, Beslen Makarna ve Besin Maddeleri İşletmeleri ve Gaziantep Çimento San. A.Ş. dir.

Mardin

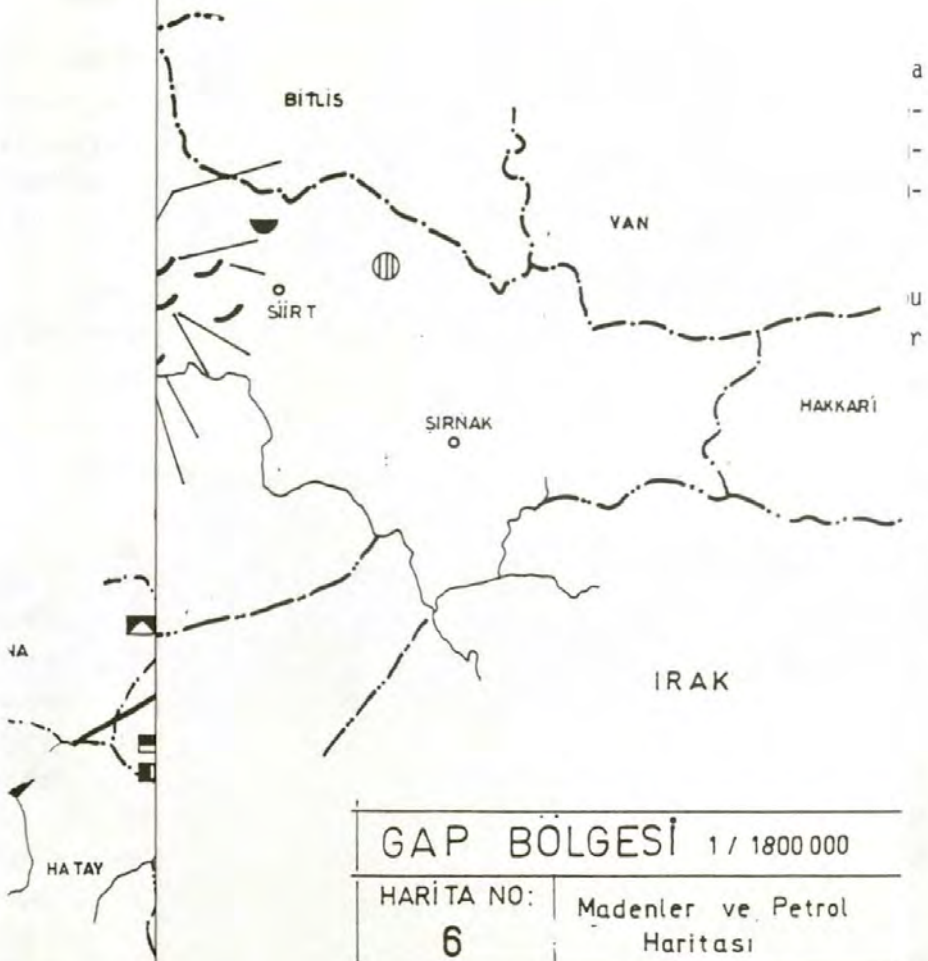
- Mardin Çimento Fabrikası (450)
- Marlit Asbest Boru San. ve Tic. Şrk. (180)
- Marsan İnşaat Malzemeleri (Kireç-Tuğla) San. ve Tic. Şrk. (100)
- Kidaş Mardin-Kızıltepe İplik ve Dokuma San. ve Tic. Şrk (180)
- Mardin EBK Et Kombinası

Şanlıurfa

- Şanlıurfa Çimento Fabrikası (301)
- TZDK Tarım Alet ve Makinaları Fabrikası (107)
- Yapağı Yıkama ve Yün İpliği Fabrikası (73)
- Şanlıurfa Şarap Fabrikası (109)
- Şanlıurfa Et Kombinası (167)
- Ön-Kar İnşaat Malzemeleri Tic. ve San. Şrk. (32)
- Yetkin, Öz Harran, Odabaşı, Birlik, Kasap Un Fabrikaları (94)
- Urtüdaş Tarım Ürünlerini Değerlendirme Tic. ve San. Şrk. (32)
- Upişaş Pamuk İpliği Sanayii (403)
- Harran Tarım, Mercan, Harran Çırçır Prese Fabrikaları (55)
- Güneygaz LPG Dolum Tic. ve San. Şrk. (35)

(Kaynak: Sanayi ve Ticaret İl Müdürlükleri)

GAP BÖLGESİ 1 / 1800 000

HARİTA NO:

6

Madenler ve Petrol
Haritası

Mermer	Demir
Barit	Manganez
Fosfat	Bakır
Krom	Petrol üretim yerleri
Boksit	Rafineriler

Madencilik

GAP Bölgesi, Türkiye'nin az gelişmiş bölgelerinden biri olmakla birlikte, maden kaynakları bakımından zengindir (Bkz. Harita 6). Ülkedeki ham petrolün % 99.3'ünü, asfaltit, fosfat ve çakmak taşının tümünü sağlaması nedeniyle, Bölgenin madencilik bakımından ekonomide önemli bir yeri vardır (Kasnakoğlu, 1990, 2; Koçberber, 1990, 54).

Maden kaynaklarının değerlendirilmesi sözkonusu olduğunda, bu kesimin başta gelen üretimi petrol alanında olup, bunu asfaltit, bakır fosfat ve kömür izlemektedir (Bkz. Çizelge 8.11):

Çizelge 8.11

Madencilik kesiminde Maden Cinslerine Göre Üretim (1988)

(Bin Ton/Yıl)

İller	Ham Petrol	Asfaltit	Fosfat	Linyit	Çakmak Taşı	Kaymak Tuzu	Krom	Bakır (1986)
Adıyaman	320.4	-	-	292.3	-	-	-	-
Diyarbakır	1111.3	-	-	3.5	6.2	-	-	583.0
Gaziantep	-	-	-	-	-	-	1.1	-
Mardin	131.7	72.5	615.7	-	-	-	-	-
Şanlıurfa	2.9	-	-	-	-	-	-	-
Siirt	978.1	551.6	-	-	-	3.8	-	-
Bölge	2544.5	624.1	615.7	295.9	6.2	3.8	1.1	583.0
Türkiye	2563.8	624.1	615.7	39025.0	6.2	26.3	1157.0	2500.0
Bölge/ Türkiye	99.3	100.0	100.0	0.76	100.0	14.6	0.09	23.3

(Koçberber-Altın, 1990, 55-56)

GAP Bölgesi 1985 yılında madencilik kesimindeki toplam katma değere % 4.4'lük bir katkıda bulunmuştur. Bölgedeki madencilik katma değeri, gayri safi bölgesel hasılanın % 3.6'sını oluşturmuştur.

Bununla birlikte, madencilik kesiminin istihdam ettiği işgücü çok sınırlıdır (Bkz. Çizelge 8.12):

Çizelge 8.12
Madencilik kesimindeki İşletme Sayısı ve
Çalışanlar Ortalaması (1988)

İller	İşletme		Çalışanlar Ortalaması	
	Sayı	Oran	Sayı	Oran
Adıyaman	8	11.7	278	12.8
Diyarbakır	31	44.9	496	22.9
Gaziantep	2	2.9	50	2.3
Mardin	6	8.7	599	27.6
Şanlıurfa	1	1.4	*	*
Siirt	21	30.4	746	34.4
Bölge	69	100.0	2169	100.0
Türkiye	838		110463	
Bölge/ Türkiye	8.2		1.96	

* ilgili bilgiler Diyarbakır kapsamındadır
(Koçberber-Altın, 1990, 57).

Görüldüğü gibi, GAP Bölgesinde toplam 69 maden işletmesinde çalışanların sayısı 2169'dur. Ortalama 31.4 işçi çalıştıran maden işletmelerinin % 44.9'u Diyarbakır'da, % 30.4'ü Siirt'dedir. Gaziantep'in maden işletmelerinden aldığı pay, yalnızca % 2.9'dur.

Bölgedeki maden işletmeciliğine gelince, Diyarbakır-Ergani'de kurulu bakır izabe tesisi çalışır durumdadır. Ancak, teknik performans çok düşük olan bu tesis, hammadde sıkıntısı çekmektedir.

1987'de Mazıdağı'nda başlatılan konsantré fosfat üretimi, gübre fabrikaları için çıktı vermekteyse de, taşıma maliyetinin yüksekliği rekabet yolunda bir engeldir.

Türkiye Kömür İşletmeleri, asfaltit rezervlerini işletmekte ve özellikle Şırnak-Siirt yakınında açık maden ocağında üretimde bulunmaktadır. Linyit üretimi, GAP Bölgesinde yalnızca Adıyaman'da yapıldığı gibi 1985'den sonra üretimde düşme olmuştur.

Bölgede TPAO'na ait 400, Shell'e ait 170 ve Mobil'e ait 20 kuyudan yılda 2.5 milyon ton ham petrol üretilmektedir.

Bölgedeki hemen her ilde yılda yaklaşık 550 bin tonluk asgari ekonomik kapasitesi olan birer çimento fabrikası vardır (MP, C.3, B-12, B-14).

Maden Rezervleri

Yurt içi toplam ham petrol talebinin % 13'ü Bölgedeki rezervlerden karşılanmaktadır. Bilinen rezervleriyle, şimdiki üretim düzeyinin daha yirmi yıl kadar sürebileceği anlaşılmaktadır.

Silopi ve Şırnak'da yer alan asfaltit rezervleri, bölgesel talebi uzun süre karşılayacak düzeydedir.

1924'den beri işletilen Ergani bakır madenindeki rezervler önemli ölçüde tükenmiş durumdadır. Siirt'in Madenköy'ünde (Şirvan) 14 milyon tonluk rezervi olduğu kestirilen ikinci bakır madeninin özel bir şirket tarafından işletmeye açılması beklenmektedir.

Çimento hammaddeleriye, Bölgede bol miktarda bulunmaktadır.

Bölgede Ergani bakır ve Mazıdağı fosfat işletmelerinin sahibi Etibank'dır. Asfaltit kömür kuruluşu, Türkiye Kömür İşletmeleri tarafından işletilmektedir. Bölgedeki tüm çimento fabrikaları, Türkiye Çimento Fabrikaları (ÇİTOSAN)'nın yönetimi altındadır. Petrol arama ve çıkarma işlemleriye, TPAO'nun denetiminde yürütülmektedir.

İnşaat

Etkin nüfusun % 3.2'sinin çalıştığı inşaat kesimi, GAP Bölgesinde yeterince üretken bir kesim değildir.

İnşaat etkinlikleri konusunda, inşaat ruhsatnameleri bir gösterge olarak alındığında, Bölge illerinde yapılaşmanın Türkiye genelinin altında kaldığı anlaşılmaktadır (Bkz. Çizelge 8.13):

Çizelge 8.13

Tümüyle Yada bir Bölümüyle Biten Yeni ve Ek Yapıların
Kullanma Amaçlarına Göre Dağılımı (1988)
(Yapı Kullanma İzin Belgesine Göre)

İller	Ev	Apartman	Ticari Yapılar	Endüst. Yapılar	Sağlık Sosyal Y.	Kültürel Yapılar	Dinsel Yapılar	Yönetsel Yapılar	Başka	Toplam
Adıyaman	313	45	42	2	-	-	-	-	-	409
Diyarbakır	282	244	18	2	1	-	-	1	5	553
Gaziantep	405	386	32	52	2	3	-	3	9	892
Mardin	45	29	4	-	-	-	-	1	-	79
Şanlıurfa	32	132	12	5	1	-	-	-	3	185
Siirt	222	51	6	-	2	-	-	-	2	283
Bölge Sayı	1299	887	114	61	6	3	-	5	26	2401
Bölge Oran	54.2	36.9	4.7	2.5	0.2	0.1	-	0.2	1.2	100.0
Türkiye Sayı	32130	46657	2872	787	113	64	33	265	793	83714
Türkiye Oran	38.4	55.8	3.5	0.9	0.1	0.07	0.03	0.3	0.9	100.0
Bölge/Türkiye	4.0	1.9	4.0	7.7	5.3	4.9	-	1.9	3.3	2.9

(Koçberber-Altın, 1990, 96)

Görüldüğü gibi, 1988 yılında Bölgede kullanma izni verilen toplam yapıların Türkiye içindeki payı ancak % 2.9'dur. Türkiye geneli içinde oranı en yüksek yapı çeşidi % 7.7'yle endüstriyel yapılar, % 5.3'le sağlık yapıları ve sosyal yapılarıdır.

İzin belgesi alan toplam yapıların % 54.2'si ev, % 36.9'u apartman olmak üzere % 91.1'i konut niteliğindedir. Konut yapılarını % 4.7'yle ticari, % 2.5'le endüstriyel yapılar izlemektedir. Öteki yapıların oransal payı çok düşüktür.

Bu dağılım, Bölge yapılaşmasının düşük düzeyde ve konutla sınırlı kaldığını, konutlar arasında da geleneksel konut tipi olan evlerin ağırlık kazandığını göstermektedir.

Bu düşük yapılaşmanın illere göre gösterdiği dağılım da dengeli değildir. Tüm yapılar içinde Gaziantep'in payı % 37.1'dir. Bölgede izin belgesi alan tüm yapıların % 60.0'ı bu ille birlikte Diyarbakır'da yer almaktadır.

Öte yandan, anılan yılda kullanma izni alan ticari ve endüstriyel yapılar içinde Gaziantep toplam olarak % 48.0'lık bir paya sahiptir.

Yapılaşmaya, aynı yıl yapılacak yeni ve ek yapıların kullanma amaçlarına göre dağılımı açısından bakıldığında, aynı desenin yinelenmesi gözlenmektedir (Bkz. Çizelge 8.14):

Çizelge 8.14

Yapılacak Yeni ve Ek Yapıların Kullanma Amaçlarına Göre Dağılımı (1988)

(İnşaat Ruhsatlarına Göre)

		Ev	Ticari Apartman	Endüst. Yapılar	Sağlık Y. Sosyal Y.	Kültürel Yapılar	Dinsel Yapılar	Yönet. Yapılar	Başka	Toplam	
Bölge	Sayı	1992	1323	159	67	25	15	4	18	66	3669
	Oran	54.3	36.0	4.3	1.8	0.7	0.4	0.1	0.6	1.8	100.0
Türkiye	Sayı	84848	43556	5631	1946	561	244	136	412	2662	139995
	Oran	60.6	31.1	4.0	1.4	0.4	0.2	0.1	0.3	1.9	100.0
Bölge/Türkiye		2.3	3.0	2.8	3.4	4.5	6.1	2.5	4.4	2.5	2.6

(Koçberber-Altın, 1990, 102)

İnşaat ruhsatlarına göre öngörülen yapılaşma, Türkiye geneline daha yakın bir desen sergilemesine karşın, gerçekleşen yapılaşmadan farklı değildir. Ruhsat sayısı, izin belgesinden fazla olmakla birlikte, yapı türlerine dağılımı genel eğilimiyle aynıdır.

Yine ev yada apartman (ev öncelikli olmak üzere) yeni yapılaşma içinde % 90.3'lük bir paya sahiptir. Geri kalan yapı türleri içinde

% 4.3'le ticari yapılar öne çıkarken, öteki yapılar oranca % 2.0'nin altında kalmaktadır.

Yapı kullanma izin belgesine göre, Türkiye'deki yapılaşma içinde % 2.9'luk bir yeri olan Bölgenin inşaat ruhsatlarına göre gerçekleşecek yapılaşmadaki payı % 2.6'ya düşmektedir.

Inşaat ruhsatnamelerine göre yapılaşma eğiliminde de Gaziantep önceliğini korumaktadır. Bu ilin, tüm inşaat ruhsatları içindeki payı % 32.0, ticari ve endüstriyel yapı ruhsatları içindeki payıysa % 37.7'dir.

Zaman içindeki değişmeler de gözönüne alındığında, inşaat m² birim fiyatlarının görece düşük olmasına karşın, GAP Bölgesinde inşaat kesiminde önemli bir gelişme olmadığı söylenebilir (Koçberber-Altın, 1990, 91).

Ticaret

Ticaret etkinlikleri, kentsel ekonomik yapıyı tamamlayan önemli hizmet etkinlikleri arasında yer alır. Üretken etkinliklerin süregelmesi ve toplum gereksinmelerinin karşılanabilmesi için gerekli hizmetler bu kesimce karşılanır. Toptan ve perakende ticaret, otelcilik-lokantacılık, ulaştırma, bankacılık, sigortacılık, taşınmaz mal işlemleri vb. gibi tamamlayıcı hizmetler olmadan verimli bir ekonomik etkinlik olanaksızdır.

Kent ve bölge ekonomisi pazarlama, finansman ve öteki destek hizmetler için bu kesime bağımlıdır. Bölgesel ve yöresel ürünler ticaretle uğraşanlar tarafından pazarlanır yada pazarlanmak üzere başka yörelere iletilir. Mali işler bankacılık kesimince yürütülür, sigortacılıksa risklere karşı güvence sağlar. Bu hizmetler, üretim ve pazarlama etkinliklerinin ayrılmaz öğeleridir. Kısacası, Bölgesel kalkınmanın temeli üretim etkinlikleri olmakla birlikte, ticaret kesimi üretimin gereksindiği yan hizmetleri yerine getirerek, bu süreçte önemli bir rol oynar.

GAP Bölgesinde 1985 yılında ticaret kesiminin istihdam ettiği etkin nüfusun oranı (% 5.9), imalat kesiminde çalışan nüfustan (% 5.0) daha yüksektir.

Ticaret kesiminin istihdamdaki payı illere göre anlamlı değişimler göstermektedir. Bu oran, Gaziantep'de % 10.4'e ulaşırken, Diyarbakır ve Şanlıurfa'da % 6.0 dolaylarında kalmakta, Siirt ve Mardin'de yaklaşık % 4.0'e, Adıyaman'daysa % 3.0'e kadar düşmektedir.

Bu kesimdeki istihdamın alt kesimlere göre dağılımı Çizelge 8.15'de verilmiştir:

Çizelge 8.15
Ticaret ve İş Hizmetleri İstihdamı (1985)

İller	Toptan Ticar.	Perakende Ticaret	Lokanta Otel	Bankacılık Finans	Sigorta	Taşınmaz Mal İşlemleri-Yrd. Hizmetler	Toplam
Adıyaman	159	3635	957	449	47	150	5397
Diyarbakır	1142	10864	3866	1208	211	1559	18850
Gaziantep	2353	20085	6917	1653	195	1595	32798
Mardin	347	6417	1774	676	19	395	9628
Şanlıurfa	1399	10327	2971	849	49	572	16167
Siirt	333	4475	1275	441	69	641	7234
Bölge Sayı	5733	55803	17760	5276	590	4912	90074
Bölge Oran	6.4	61.9	19.7	5.9	0.6	5.5	100.0
Türkiye Sayı	89172	961325	332139	202443	28178	158633	1.771890
Türkiye Oran	5.0	54.3	18.7	11.4	1.6	9.0	100.0
Bölge/Türkiye	6.4	5.8	5.3	2.6	2.1	3.1	5.1

(DİE, NSEN, 1985)

Görüldüğü gibi, Bölgenin ticaret kesiminde % 61.9'luk istihdam hacmiyle perakende ticaret mutlak bir önceliğe sahiptir. İkinci sırada yer alan lokanta ve otel hizmetlerinin payı % 19.7'dir. Toptan ticaret, banka ve finans etkinlikleri ve yardımcı hizmetler düşük ve benzer oranlarla üçüncü sırayı alırken, sigorta hizmetlerinin payı çok sınırlı kalmaktadır.

Ticaret etkinliklerinin oransal payları, illere göre de önemli değişimler göstermektedir. Bölgedeki tüm ticaret etkinlikleri içinde Gaziantep'in payı % 36.4'ken, bu oran Diyarbakır için % 20.9, Şanlıurfa için % 18.0'dir. Ticaret kesimindeki istihdamda öteki illerin aldığı pay % 11.0'le % 6.0 arasında değişmektedir.

Ticaret kesiminde çalışanların niteliği, bu hizmetin gereğince görülebilmesinde belirleyici bir rol oynar. Verilen hizmetin niteliği, bu kesimde çalışanların öğrenim durumuyla ölçüldüğünde, Bölgede tarım bir yana bırakılacak olursa, ticaret kesiminde çalışanların eğitim dü-

zeyinin öteki kesimlere oranla daha düşük olduğu saptanmaktadır (Bkz. Çizelge 8.16):

Çizelge 8.16

Ticaret ve İş Hizmetlerinde Eğitim Durumu (1985)

Bölge	İstihdam	Okur Yazar Olmayan %	Okur-Yazar	Okula Gitmemiş %	Lise Mezunu %	Meslek Lisesi Mezunu %	Yüksek Öğrenimli %	Başka Eğitim %
Ticaret ve İş Hizmet.	90.104	14.1	77.411	10.7	12.4	2.5	4.8	69.6
Özel Kesimler	355.735	9.4	322.149	5.4	9.2	7.0	8.6	69.8
Toplam	445.839	10.4	399.560	6.4	9.8	6.1	7.9	69.8

(MP, C.3, Çiz.B.28)

Çizelgeden anlaşılacağı gibi, tarım dışı etkinliklerde çalışanlar arasında okuryazar olmayanların oranı, öteki kesimlerde % 9.4'ken ticaret kesiminde % 14.1'dir. Yine öteki kesimlerde istihdam edilen yüksek okul mezunu % 7.9'ken, bu kesimde ancak % 4.8 düzeyinde kalmaktadır.

Bölgenin ticaret merkezi niteliğinde olan Gaziantep, bu konuda ayrıık yer tutmaktadır. Bu ilde, ticaret kesiminde çalışanlar arasında okumayazma bilmeyenler % 9.5'le en düşük düzeye inerken, yüksek öğrenimliler % 5.1'le en yüksek orana varmaktadır. Ticaret kesimindeki istihdamın en düşük düzeyde kaldığı illerse, Siirt ve Mardin'dir.

Alt kesimler düzeyinde, perakende ticarete çok sayıda üniversite mezununun çalıştırılmakta olduğu anlaşılmaktadır. Tüm ticaret kesiminde çalışan üniversite ve yüksek okul mezunlarından % 36.5'i, perakende ticaret işlerinde çalışırken, daha nitelikli personel gerektiren banka-finans hizmetlerinde çalışan yüksek öğrenimlilerin oranı % 11.3'de kalmaktadır. Meslek lisesi mezunlarının büyük bölümü (% 45.4'ü) de perakende ticarete yoğunlaşırken, geri kalanlar banka finans ve otel-lokantacılık alt kesimlerinde istihdam edilmektedir.

Türkiye dağılımıyla karşılaştırıldığında, perakende ticaretin oranca ülke genelinin üzerinde olmasına karşılık, banka-finans ve sigorta etkinliklerinin Bölgede çok sınırlı bir düzeyde kaldığı anlaşılmaktadır.

Gerçekten, Bölgedeki parasal işlemlerin bir göstergesi olmak üzere banka şubelerinin sayısı incelendiğinde, şubesi bulunan banka ve şube sayılarının düşük düzeyde kaldığı gözlenmektedir (Bkz. Çizelge 8.17):

Çizelge 8.17

Banka Şubelerinin Dağılımı

İller	TC Ziraat Bankası	Türkiye Emlak Bankası	Türkiye Halk Bankası	Vakıflar Bankası	Türkiye İş Bankası	Etibank	Sümerbank	Başka	Toplam
Adıyaman	7	2	4	1	4	-	-	3	21
Diyarbakır	16	5	8	1	4	1	1	14	50
Gaziantep	14	5	9	4	7	1	1	28	69
Mardin	9	1	3	3	5	-	-	7	28
Şanlıurfa	11	2	8	2	5	1	-	9	38
Siirt	6	1	2	1	1	-	-	3	14
Batman	5	1	2	1	1	-	-	3	13
Şırnak	6	-	1	-	1	-	-	-	8
Bölge	74	17	37	13	28	3	2	67	241

(Türkiye Bankalar Birliği, Bankalarımız, 1991)

Çizelge incelendiğinde Bölgede bankacılık etkinliklerinin geniş ölçüde kamu bankaları yapısında toplandığı anlaşılmaktadır. Bölgede hizmet veren tüm banka şubelerinin % 60.8'i, 6 ana uzmanlık bankasına aittir.

Bölgedeki toplam 241 banka şubesinden 74'ü (% 30.7'si) ilkece tarımsal bankacılık hizmeti veren T.C. Ziraat Bankası'nındır. Her il ve ilçe merkezinde en az bir şubesi bulunan bu banka, başta kredi ve borçlandırma olmak üzere parasal işlemlerin odağı durumundadır.

Küçük ve orta büyüklükteki girişimlere ve imalat firmalarına kredi açan Türkiye Halk Bankasının tüm Bölgede ancak 37 merkezde şubesi vardır.

Türkiye çapındaki özel bankalardan Türkiye İş Bankasının tüm Bölgedeki şube sayısıysa 28'dir.

Bölgede bankacılık sisteminin etkinlikçe sınırlılığı, şube sayılarından anlaşıldığı gibi, mevduat hacminin yetersizliğinden de anlaşılmaktadır. 1991 yılı sonu itibariyle Türkiye'deki toplam tasarruf mevduatı içinde Bölgenin payı, yalnızca % 1.3'dür. Bunun gibi, 1991 yılı sonunda bankalarca verilen tüm kredilerden Bölgenin aldığı pay % 0.7 düzeyindedir (T.B.B., Bankalarımız, Çiz. 13-14).

Katma Değer

Ticaret kesiminin düşük orandaki istihdam payına karşın yarattığı katma değer görece yüksektir. Yapılan kestirmelere göre Bölgedeki ticari etkinlikler (toptan ve perakende ticaret ve banka-finans) in katma değeri GSBH'nın % 13.7'sini oluşturmaktadır.

Bölge illeri içinde katma değer payı en yüksek il Gaziantep'dir. Ticaret GSBH'nın % 65.0'i, banka-finans kesimi GSBH'nın % 36'sı, bu kentte yaratılmaktadır. Bu ili çok daha düşük oranlarda Diyarbakır, Adıyaman ve Şanlıurfa izlemektedir.

Endüstride olduğu gibi, ticarete de Gaziantep'in özel konumu dikkati çekmektedir.

Bölgede ekonomik kalkınmanın, tamamlayıcı iş etkinliklerinin gelişmesiyle gerçekleştirebileceği açıktır. Öte yandan ticaret hacminin büyümesi de temel üretken kapasitelerin gelişmesine bağlıdır.

En alt düzeyde gerçekleşen bir ticari etkinliğin talebi karşılayabilme olanağı varsa da, etkin bir bankacılık ve finansman, ticaret, konaklama, taşınmaz mal alım satımı ve öteki iş hizmetlerinin varlığı, yerel girişimciliğe görece bir üstünlük sağlar.

GAP Bölgesinde ticaret kesiminin yeterince gelişmediği ve kimi sorunlarla karşı karşıya bulunduğu saptanmaktadır:

Bunların başlıcaları, ticaret etkinliklerinin aşırı bir yoğunlaşma göstererek, tek ilde toplanmasıdır.

Bunun yanısıra, bu kesimde çalışanların düşük nitelikte olduğu ve nitelikli işgücünden yeterince yararlanılmadığı gözlenmektedir.

Yine Bölgede bankacılık hizmetleri yeterince gelişmediği gibi, bu hizmetlerin yersel dağılımı da dengesizdir. Bu yetersizlik, özellikle küçük ve orta işletmeciliği destekleyen Türkiye Halk Bankası için sözkonusudur. Bu Bankanın şubelerinin bulunmadığı yerlerde, yeterli talep bulunmasa da, giderek artacak gereksinme ve sorunlara yanıt verilebilmesi için şubelerinin artırılmasına gerek vardır.

Öte yandan, kredi kaynaklarının artırılıp çeşitlendirilmesi ve her yönetsel birimde bankacılık hizmetlerinden yararlanabilme olanağının sağlanması ivedi bir gereksinmedir.

Son olarak, ulusal planlama sürecinin dışında tutulan ticaret kesiminin, ulusal politika kararlarının konusu olması, bu kesimde yatırım, personel eğitimi, örgütlenme ve iş yöntemlerini geliştirme konularının ulusal politikanın bir bölümünü oluşturması gerekmektedir (MP, C.3, B-23, B.26).

Halk Bankası Kredileri

Tarımı ilgilendiren Ziraat Bankası gibi, esnaf ve sanatkarı destekleyen Halk Bankası kredileri de Türkiye'deki kredi sisteminin yapısal özelliklerini taşımaktadır.

Tutarca sınırlı olduğu gibi, dağılımca dengesiz olan bu kredilerden Bölgenin yararlanma düzeyi aşağıda gösterilmiştir (Bkz. Çizelge 8.18):

Görüldüğü gibi, bir uzmanlık bankası olan Halk Bankası kredilerinden Bölgenin aldığı pay, Türkiye genelinin yaklaşık % 2.5'idir. Bölgenin nüfusuna ve küçük ticaret hacmine göre, Türkiye'deki payının çok altında kalan kredi tutarı, sermaye gereksinmesi içindeki küçük işletmeciliğin gelişme olanaklarından yoksun kalmasının başlıca sorumlularından biridir.

Çizelge 8.18
Halk Bankası Kaynaklı Mesleksel Kredi Tutarları
(Cari Fiyatlarla Milyon İL)

İller	1985		1990		1991	
	Tutar	Oran	Tutar	Oran	Tutar	Oran
Adıyaman	343	0.5	9.879	0.4	14.523	0.4
Diyarbakır	386	0.5	13.814	0.6	21.266	0.6
Mardin	361	0.5	7.712	0.3	10.657	0.3
Şanlıurfa	510	0.7	27.047	1.1	43.294	1.3
Siirt	262	0.3	685	0.03	1.011	0.03
Batman	-	-	3.897	0.1	7.599	0.2
Şırnak	-	-	35	-	263	-
Bölge	1.862	2.5	63.069	2.5	98.613	2.8
Türkiye	75.210	100.0	2.474.931	100.0	3.467.241	100.0

(DPT, 1982, 181)

Ulaştırma ve Taşımacılık

Ulaştırma kesimi de GAP Bölgesinde yeterince gelişmemiş kesimlerden biridir. Karayolu, demiryolu ve hava yolu ulaşımı, alt yapı ve araç yönünden gelişme düzeyi sınırlı, yük ve yolcu taşıma kapasitesi düşük sistemlerdir.

Karayolları

Karayolu şebekesi, Türkiye'de olduğu gibi devlet, il ve köy yollarından oluşmaktadır. 1990 yılında GAP Bölgesinde 5192 km. si devlet ve il yolu, 28.173 km. si köy yolu olmak üzere toplam 33.365 km. lik karayolu vardır (GAPİB, GAP Raporu, 1992)

Bu uzunluk, Türkiye'nin 367.699 km. lik toplam karayolu uzunluğunun % 9.1'ine karşılıktır. Ancak, Bölgenin devlet ve il yolları içindeki payı daha düşük (% 8.7) dür. Bölgenin köy yollarındaki payının daha yüksek bir oranda (% 9.1) olması Bölgedeki dağınık yerleşme düzeyinden kaynaklanmaktadır.

Bölgedeki karayollarının illere ve niteliğine göre dağılımı Çizelge 8.19'da verilmiştir:

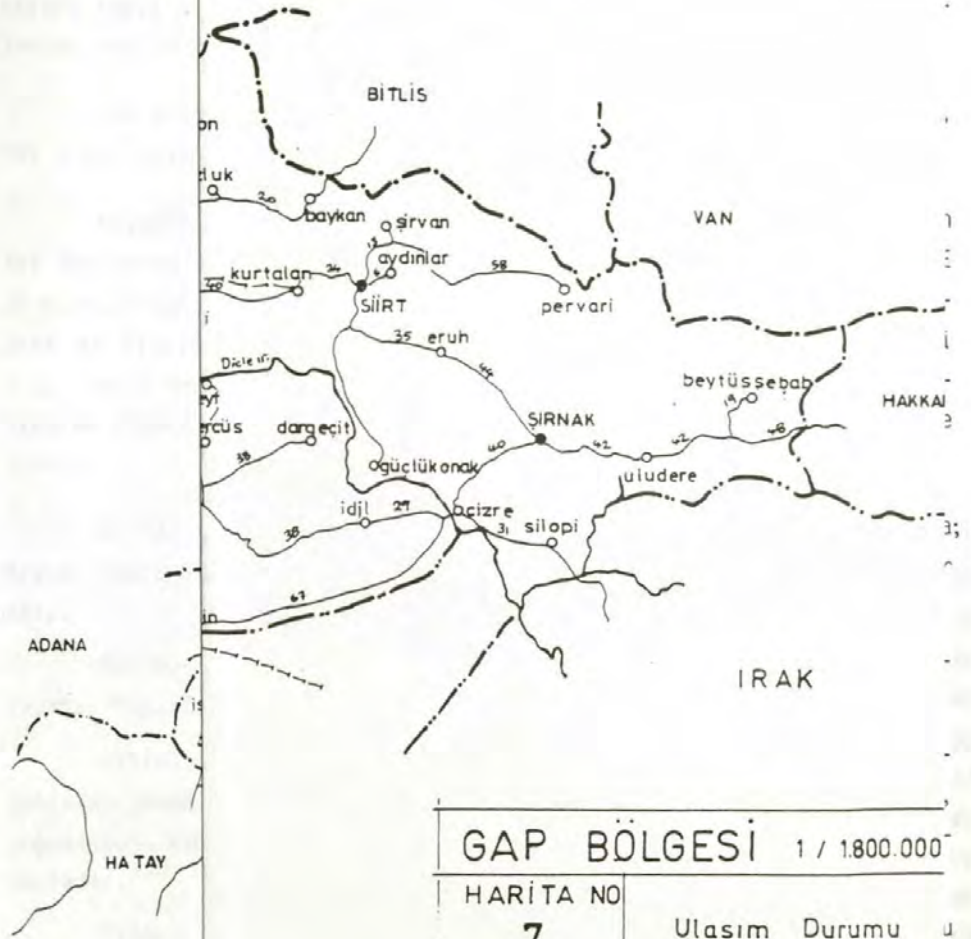
Çizelge 8.19

1991 Sonuna Göre Karayolu Ağı Durumu

	Asfalt	Parke	Stabilize	Toprak	Geçit Vermez	Şebeke Uzunluğu
Adıyaman	460	12	103	59	117	751
Diyarbakır	691	-	77	36	72	876
Gaziantep	615	-	-	8	-	623
Mardin	606	-	39	-	29	674
Şanlıurfa	748	-	34	52	32	866
Siirt	245	-	125	28	74	472
Batman	212	-	48	6	57	323
Şırnak	342	4	116	41	87	590
Bölge	3919	16	542	230	468	5175

(Karayolları Genel Müdürlüğü)

Büyük il merkezleri arasındaki yol şebekesi, çoğunluk stabilize tabanlı, tek şeritli asfalt yollardan oluşmaktadır. Kimi ilçe merkezlerini il merkezlerine ve öteki ilçelere bağlayan yollar, ikinci sınıf asfalt kaplı stabilize yolken öteki ilçe merkezleri, üçüncü sınıf yollardan oluşan bir şebekeyle birbirine bağlıdır.

GAP Bölgesinin yol ağı, 138 m/km². si asfalt/stabilize döşeli, 165 m/km²'siyse kaplamasız ve (veya) ham yol niteliğindedir.

Bölgede, Gaziantep'le Şırnak-Silopi arasında bağlantıyı sağlayan iki ana arter vardır. Bunlardan birincisi E 5 karayoluyla birleşen E 24 karayoludur. E 24 karayolu, Gaziantep'i, bölgenin güneyinden Şanlıurfa ve Kızıltepe üzerinden Şırnak ve Silopi'ye bağlarken, ikincisi yine Gaziantep'den başlayarak Bölgenin kuzeyinden Adıyaman, Bozova-Siverek (Şanlıurfa), Diyarbakır ve Siirt üzerinden Şırnak ve Silopi'ye uzanır.

Bu iki ana arter arasında Mardin ve Kızıltepe'yi Diyarbakır'a; Midyat üzerinden Batman ve Şırnak-Silopi'ye bağlayan ara arterler yer alır.

Bölgenin karayolu trafiğindeki odak noktaları, Gaziantep, Şanlıurfa, Kızıltepe, Batman ve Silopi'dir (Bkz. Harita 7).

Gaziantep-Silopi koridoru, Orta Doğu ticaret ve transit trafiğinin en büyük bölümünü taşımaktadır. Bu koridorlardaki trafik yükü, çoğunluğunu kamyonların oluşturduğu, günlük 4 bin araç olarak kestirilmektedir. (1)

İkinci ağır trafik yükü, Şanlıurfa-Diyarbakır-Silvan karayolu üzerindedir. Günde 1500 aracın seyrettiği bu yol, ilkece yurt içi trafiğini taşımaktadır (MP, C.2, 4.8).

GAP illerine bağlı köylerin çoğunluğu il ve ilçe merkezleriyle karayolu bağlantısı içindedir. Bölgedeki köy ve mezraların % 98'i devlet ve il karayolu sistemine bağlanmıştır. Eldeki bilgilere göre yalnızca Siirt'de kimi köyler doğrudan yol bağlantısından yoksundur. Yol şebekesi toplam 3625 köy ve 4879 mezraaya ulaşmaktadır.

(1) Son yıllarda Irak'daki siyasal değişmelere bağlı olarak bu trafik yoğunluğu geniş ölçüde düşmüştür.

Dağlık yörede olanlar dahil, bir çok köy, doğrudan köye giren yada köyün çevresinden geçen bağlantılarla karayoluna ulaşmaktadır.

Köy yolları bağlantısının genel dökümüne bakıldığında, % 13.7'sinin kaplamalı, % 84.2'sinin sert yüzeyli yolla bağlantı sağladığı, yolu olmayan köy oranınının % 2.2'de kaldığı anlaşılmaktadır.

Karayolunda ulaşımı sağlayan araçların (motorlu kara taşıtlarının) türleri ve sayıları, Türkiye'deki karayolu ulaşımının gelişmesine bağlı olarak GAP Bölgesinde de çeşitlenip, sayıca artmıştır. Ancak, Bölgenin bu alandaki gelişmeden aldığı pay sınırlı kalmıştır (Bkz. Çizelge 8.20):

Çizelge 8.20
Motorlu Kara Taşıtları (1990)

İller	Toplam	Otomobil	Minibüs	Otobüs	Kamyonet	Kamyon	Moto siklet	Özel Amaçlı Taşıtlar	Yol ve İş Makinası
Adıyaman	8532	4721	608	227	246	978	1497	97	158
Diyarbakır	17011	9368	1348	428	1354	2340	1459	198	516
Gaziantep	55300	21005	1236	769	1793	4972	24005	678	842
Mardin	10340	3839	1091	204	307	1898	387	1996	618
Şanlıurfa	26102	10150	941	393	603	3481	7819	1924	791
Siirt	5643	2670	680	141	365	1100	276	222	189
Batman	2603	1486	306	44	48	141	196	276	107
Şırnak	102	57	2	3	2	24	2	6	6
Bölge	125633	53296	6211	2209	4748	14934	35641	5397	3227
Türkiye	2981222	1649879	125399	63700	263407	257303	531941	26519	63024
Bölge/ Türkiye	4.2	3.2	5.0	3.5	1.8	5.8	6.7	20.4	5.1

(DİE, Ulaştırma İstatistikleri, 1990)

Karayolu ulaşımını sağlayan motorlu taşıtların Bölgedeki ve Türkiye'deki dağılımı, Bölgenin ülkedeki taşıt varlığından düşük düzeyde pay aldığını göstermektedir. Toplam olarak tüm motorlu kara taşıtlarının % 4.2'sinin bulunduğu Bölge, kamyon, minibüs bakımından görece daha yüksek bir paya sahiptir. Buna karşılık, GAP'ne bağlı nedenlerle özel

amaçlı taşıtlardaki payı % 20.4, yol ve iş makinalarındaki payıysa % 5.1'dir.

Yük taşımacılığında kullanılan kamyonet, kamyon sayısı bakımından, Bölgede en yüksek payı alan iller sırasıyla Gaziantep ve Diyarbakır'dır. Yolcu taşımacılığında kullanılan minibüs ve otobüslerin % 23.8'i yine Gaziantep'dedir. Gaziantep'in binek arabalardan aldığı pay otomobille birlikte % 37.3'e yükselmektedir.

Yük ve yolcu taşımacılığında karayollarının-ulaşım sistemi olarak-Türkiye'deki öteki sistemlere tam bir üstünlüğü vardır.⁽¹⁾

Demiryolları

Genel olarak Türkiye'de olduğu gibi, ulaşım ve taşımacılıkta demiryolu sistemi, karayolunun çok gerisindedir. Devlet Demiryolları (TCDD) sisteminin bir parçası olan Bölgedeki demiryolu ağı, iki ana demiryolu hattından oluşmuştur. Bunlardan birincisi, Bölgenin güney sınırı boyunca doğu-batı doğrultusunda ilerleyerek Türkiye'yi Suriye'ye ve Irak'a bağlar. Öteki hatsa, Malatya'yla Diyarbakır ve Siirt'in Kurtalan ilçesi arasındadır.

İkincil hatlar da dahil Bölgedeki toplam demiryolu uzunluğu 805 km. dir (Bkz. Çizelge 8.21):

Görüldüğü gibi, Demiryolu GAP Bölgesinde, yük taşımacılığında bir ölçüde etkin bir ulaşım sistemi olmakla birlikte sınırlı bir alana hizmet vermektedir. Bölgedeki büyük kentlerden yalnızca Gaziantep, Diyarbakır ve Batman demiryolundan doğrudan yararlanabilmektedir. Adıyana-
(1) Türkiye'de 1960'dan günümüze 7 kat artan yük ve yolcu taşımacılığında 1960'lara kadar demiryolları, özellikle yük taşımacılığında karayollarından önce gelirken, zaman içinde karayolları her iki alanda da giderek artan bir ivmeyle öne geçmiştir.

1990 verilerine göre karayollarının yük taşımacılığındaki payı % 81.0, yolcu taşımacılığındaki payıysa % 94.6'dır. Yük taşımacılığında öteki sistemlerden demiryolları % 10.0'luk, denizyolları % 8.9, havayolları % 0.1'lik paya sahiptir. Yolcu taşımacılığında, demiryollarının payı % 4.5, denizyollarının % 0.1, havayollarının % 0.8'dir. (DİE, Ulaştırma İstatistikleri, 1990).

man, Mardin, Siirt, Şanlıurfa kentleri, demiryolundan 10 ile 50 km. uzaklıktadır. Tek hatlı olarak çalışan demiryolu şebekesi, yönetim ve tesis yetersizliği nedeniyle yeterli bir hizmet verecek nitelikte değildir.

Çizelge 8.21
Demiryolu Şebekesi (1990)

	Uzunluk (km)	Yolcu S. (Bilet S.)	Yük (bin) (Net ton/km)
Maden-Batman	173	300.777	44.706
Batman-Kurtalan	69	40.819	4.131
Narlı-Malatya	182*	143.357	570.059
Narlı-Gaziantep	84*	94.752	14.021
Gaziantep-Karkamış	91	96.420	5.832
Çobanbey-Karkamış	55	-	-
Karkamış-Nusaybin	326	70.156	10.878
Şenyurt-Mardin	24	-	165
Bölge	805	746.281	649.792
Türkiye	10.325	23.387.000	8.030.575
Bölge/Türkiye	7.8	3.2	8.1

* Bir bölümüyle Bölge içindedir.

(TCDD, Hareket Dairesi)

Havayolları

Bölgede havayolu ulaşımı öteki sistemlerden daha az gelişmiştir. Bölge bakımından ticari amaçlı sivil hizmet veren Bölge içi dört, Bölge dışı (yada bitişliği) üç olmak üzere yedi havaalanı vardır. Bunlardan ilk dördü Gaziantep, Diyarbakır, Şanlıurfa, Batman, ötekilerse Elazığ, Malatya ve Adana'dır. Şanlıurfa ve Elazığ dışındakiler, DC-9 ve B-727 uçaklarının kullanılmasına elverişlidir. Adana dışındaki havaalanlarından günde en çok bir yada iki ticari amaçlı uçuş yapılmaktadır.⁽¹⁾ Bölge içinde havayolu hizmeti yoktur.

(1) THY'nin 1992 yılı kış uçuş tarifesine göre, İstanbul ve Ankara-Diyarbakır'la, İstanbul ve Ankara-Gaziantep arasında hergün, Ankara-Şanlıurfa arasında haftada 2 gün, İstanbul-Batman arasında hergün, karşılıklı tarifeli uçuş vardır.

Limanlar

Bölgenin hemen yakınındaki Mersin ve İskenderun limanları, bölgelerarası ve uluslararası tasımacılıkta kullanılabilecek iki limandır. Şu anda bu limanlar, Bölgenin dışa açılma noktaları olacak yeterlidir.

Karayolu Trafiği

GAP Bölgesinde geçmişte yapılan trafik etüdüleri incelendiğinde, Bölgenin trafik dokusu ve bu konudaki değişmelere ilişkin kimi değerlendirmelerde bulunmak olanaklıdır.

1975-1985 yılları arasındaki karayolu şebekesinin ana kesimlerindeki araçların cinslerine bakıldığında, E 24 karayolunda trafiğin, özellikle kamyon trafiğinin önemli ölçüde arttığı gözlenmektedir. Bunun başlıca nedeni, uluslararası yük hareketlerinin artmasıdır.⁽¹⁾

Ana yolların başka hiçbir kesiminde yük trafiğinde bir artış görülmezken, Ergani'deki bakır üretiminin azalması nedeniyle, Diyarbakır-Ergani yolundaki kamyon sayısında azalma olmuştur. Diyarbakır-Şanlıurfa yolundaki trafik yoğunluğundaki azalma, trafiğin E 24'e kaymasından kaynaklanmıştır.

Bu iki yol dışındaki bölümlerde yük trafiğinde taşınan mallar ağırlıklı olarak tarım ürünleri, mamul mallardan oluşmuştur. Diyarbakır-Şanlıurfa yolunun batısında mamul malların, doğusunda tarım ürünlerinin payı daha yüksektir. Hayvan taşımacılığı geniş ölçüde Adıyaman-Diyarbakır-Siirt güzergahında, hayvan ürünleri taşımacılığıysa E 24 karayolunun Irak sınırına giden doğu kesiminde yoğunlaşmıştır.

Diyarbakır çevresinde otobüs trafiği önemli ölçüde artarken, otomobil hareketleri azalmıştır.

(1) Son yıllarda Irak'taki eylemli durum ve Güneydoğu'nun güvenlik sorunları, trafik yoğunluğunda ve dokusunda önemli değişmelere yol açmıştır.

Demiryolu Trafiği

Türkiye'deki ulaştırma sistemlerindeki tercih değişikliğine bağlı olarak demiryolunun yolcu ve yük hareketlerindeki payı, son otuzyılıda hızla azalmıştır.

1990 yılında demiryolu sisteminin yük taşımacılığındaki payı % 10.0, yolcu taşımacılığında yalnızca % 4.5'dur.

GAP Bölgesinde demiryolunun taşımacılıktaki etkinliği daha da düşüktür. Türkiye'deki demiryolu şebekesinin % 7.8'ine sahip olan Bölgede, 1990 yılında ülkedeki toplam yolcu taşımalarının % 3.2'si, yük taşımalarının % 8.1'i gerçekleşmiştir.

TCDD Bölgeye ve Bölgeden tahıl, çimento, gübre, demir-çelik ürünleri, pamuk, petrol, kömür ve maden taşımaktadır.

Bölge içinde demiryoluyla taşınan yolcu ve yük miktarı çok sınırlıdır.

Havayolu Trafiği

Havayolları ilkece yolcu taşımacılığında kullanılmaktadır. 1990 yılında iç hatlarda Türk ve yabancı 192.064 iniş-kalkışla 5.348 bin yolcu ve 99.548 ton yük, havayoluyla taşınmıştır.

Aynı yıl, GAP illerindeki hava alanlarında gerçekleştirilen yolcu ve yük taşımacılığının dökümü aşağıda verilmiştir (Bkz. Çizelge 8.22):

Çizelge 8.22
Hava Taşımacılığı (1990)
(İç Hatlar)

İller	Hava trafiği (İniş-Kalkış)	Yolcu Sayısı	Taşınan Yük (Ton)
Diyarbakır	1080	104.027	1.389
Gaziantep	828	46.907	356
Şanlıurfa	438	7.503	113
Bölge	2346	158.437	1.858
Türkiye	192.064	5.347.723	99.548
Bölge/Türkiye	1.2	3.0	1.9

(DİE, Ulaştırma İstatistikleri, 1990)

Görüldüğü gibi, GAP Bölgesinin havayolları payı, hava trafiğinde % 1.2, taşınan yolcu sayısında % 3.0, taşınan yükte % 1.9'dur.

Deniz Taşımacılığı

GAP Bölgesine ilişkin deniz taşımacılığı, Bölge dışındaki iki liman - Mersin ve İskenderun limanları- aracılığıyla olmaktadır. Bu limanlardan geçen yük tonajında son yıllarda önemli bir artış olmamıştır. Başka bir deyişle, anılan limanların ülke ölçeğinde toplam deniz taşımacılığındaki önemi azalmıştır. Şu sırada bu limanların ulusal ve uluslararası taşımacılık için yüklenen kargodaki payı % 10, boşaltılan kargodaki payıysa % 20'nin altındadır.

Bölge Ulaşımındaki Beklentiler

Yolcu Trafiği

Nüfus artışı ve kentleşmeyle birlikte yolcu trafiği hızlandığı gibi, gelir düzeyindeki artış da nüfusu hareketlendirici bir rol oynar.

Bölge sözkonusu olduğunda, süregelen hızlı nüfus artışına ek olarak GAP'nin tüm boyutlarıyla uygulanmasına bağlı nüfus dağılımında belirecek değişmeler, yolcu trafiğini artırıcı etkide bulunacaktır.

GAP'nin uygulanmasıyla, büyük ölçekte üretilecek tarım ürünleri ve işlenmiş malların, Bölgenin yük ve trafik dokusunu değiştireceği açıktır.

GAP Master Planına göre, bu etkenlere bağlı olarak, karayolu yolcu trafiğinin yılda % 6.0, yük trafiğinin ton-kilometre olarak yılda % 4.0 oranında artması beklenmektedir.

Bu projeksiyonlar uyarınca, GAP Bölgesindeki ulaştırma ve taşıma alt yapısının nicelik ve nitelikçe gelecekteki yükü kaldıracak biçimde geliştirilip ulaştırma sistemlerinin paylarını saptayacak ve en uygun ulaşım şebekesini gerçekleştirecek bir ulaştırma planlamasına gerek vardır.

HABERLEŞME

Haberleşme, aędaŐ toplumun başlıca gereksinmelerinden biri olduğu kadar, ekonomik girişimlerin etkin biçimde iŐlemesini sağlayan hizmetlerden biridir.

Telekomunikasyon

Türkiye'de haberleşme hizmetleri üç aşamada gelişmiştir. 1967'ye kadarki dönemde bu hizmetler, yöresel ve düşük nitelikte kalmış, teknolojinin eskiliği nedeniyle verimsiz olduğu gibi, tümüyle dış teknolojiye dayanmıştır.

1967-1983 yılları arasında benimsenen dışalım karŐılayıcı politika uyarınca, PTT hizmetlerinde kullanılan yedek parçaların ülke içinde üretimini ve donanım montajını yapabilecek yeni kapasiteler yaratılmıştır.

Bu dönemde i ve dış sermayenin bu alana yatırımda bulunmaya özendirilmesiyle 1983'den sonra, telekomunikasyon alanında önemli atılımın koşulları oluşturulmuştur.

1983 yılından başlayarak modern teknolojiye, yabancı firmaların yerli firmalarla ortaklığına dayanan yeni bir politika benimsenmiş ve bu alanda kimi temel baŐarılar sağlanmıştır.

Bu dönemde, yurt içinde yaratılan endüstriyle kurulu kapasite birbuçuk katına çıkarken, kapsanan coğrafi alan iki katına yükselmiştir. Böylelikle geliştirilen kapasite, yerel talebi geniş ölçüde karŐımlarken, santral kapasitesindeki artış, Şebeke geniŐlemesinin önünde olmuştur.

Bu gelişmelerden GAP Bölgesi daha yavaş etkilenmiŐtir. Bölgede haberleşme hizmetleri, büyük merkezler dışında ülke genelindeki yeterlik düzeyinde değildir. Kentsel nüfus artışı ve ekonominin gelişmesiyle bu yetersizliklerin daha da belirgin duruma geleceği açıktır.

Modern telekomünikasyon sistemleri, geniş ölçüde sermaye-yoğun işletmeciliğe, az sayıda nitelikli personele gereksinme gösterir. Bu hizmetler, çeşitli gereksinimleri karşılayan bir şebekeyle olanaklıdır. Bu şebeke, telgraf, telefon, telefaks, teleks sistemlerini içerir. Eski santral sistemleri, talebi karşılamakta yetersiz kaldığı için, yerini kapasitesi yüksek elektronik santral sistemlerine bırakmıştır.

GAP Bölgesinin yönetsel merkezleri, otomatik santral sistemiyle donatılmıştır. PTT Genel Müdürlüğü verilerine göre, 1990 yılında Adıyaman ve Siirt dışındaki illerde köylerin % 98'den fazlasının, Bölge düzeyinde köylerin % 98.4'ünün telefon bağlantısı sağlanmıştır (Bkz. Çizelge 8.23):

Çizelge 8.23
Köy Telefon Hizmeti (1990)

İller	Köy Sayısı	Telefonlu Köy Sayısı	Oran (%)	Telefonlu Mezraa Sayısı	Santral Kapasitesi (Hat)	Abone Sayısı
Adıyaman	357	341	95.5	37	1170	622
Diyarbakır	730	717	98.2	205	2340	738
Gaziantep	617	617	100.0	104	6300	4178
Mardin	516	513	99.4	71	1200	265
Şanlıurfa	763	763	100.0	207	1980	627
Siirt	275	267	97.1	12	480	102
Şırnak	195	180	99.3	20	220	35
Batman	255	252	98.8	30	420	67
Bölge	3708	3650	98.4	636	13470	6532
Türkiye	36220	36037	99.5	3208	472618	267335

(PTT İstatistikleri, 1990)

Görüldüğü gibi, Bölgedeki köylerin yaklaşık Türkiye oranında telefon bağlantısı sağlanırken mezraaların % 65.8'ine telefon hizmeti ulaşımıştır. Ancak, Bölgedeki santral kapasitesinin % 4.5'i, abone sayısının % 2.4'ü köylere ayrılmış durumdadır.

GAP Bölgesinde toplam PTT santral kapasitesi 1985'de 91.850 hatken, 1990'da 299.471 hatta yükselmiştir. 1985'de bağlantıların (abonelerin) sayısı 82.762 olup, bunlardan % 52'si işyeri, % 48'i konut kullanımına ayrılmışken, 1990'da bağlantı sayısı 276.453'e yükselmiş, aboneler içinde işyeri oranı % 32.6'ya düşerken, konut payı % 67.4'e çıkmıştır.

Bölgedeki santral kapasitesinin illere göre gösterdiği gelişme aşağıdaki çizelgede özetlenmiştir (Bkz. Çizelge 8.24):

Çizelge 8.24

Telekomünikasyon Santrallarının Kapasite

Artışı (Hat Sayısı)

İller	1985	1990	Artış (%)
Adıyaman	7.440	21.774	293
Diyarbakır	18.580	55.279	297
Gaziantep	37.530	111.712	298
Mardin	7.930	28.070	354
Şanlıurfa	10.350	47.480	451
Siirt	9.840	11.894	357
Şırnak	-	6.892	-
Batman	-	16.420	-
Bölge	91.850	299.471	326
Türkiye	2.566.947	7.347.684	286
Bölge/Türkiye	3.6	4.1	

(MP, C.4, G-24, G-25, PTT İstatistikleri, 1990)

Görüldüğü gibi, telekomünikasyon tesislerinin santral kapasitesi, 1985-1990 yılları arasında Türkiye genelinde 2.9 katlık bir artış gösterirken, GAP Bölgesinde 3.3 katlık bir artış gerçekleşmiştir. İller arasında bu büyümeden en büyük payı alan il, 4.5 katlık artışla Şanlıurfa, en az pay alansa 2.9 katlık bir artışla Adıyaman'dır.

Türkiye'de ve Bölgede bugünkü telefon santral kapasitesi ve abone sayıları aşağıdaki çizelgede verilmiştir (Bkz. Çizelge 8.25):

Çizelge 8.25
Telefon Santral Kapasitesi (1990)
Abone Sayısı

PTT Başmüdürlüğü	Kapasite (Hat)		İş		Ev		Bekleyen	
	Otomatik	Manuel	Otomatik	Manuel	Otomatik	Manuel	Otomatik	Manuel
Adıyaman	20.004	1.770	4.923	72	14.067	555	3.669	1.711
Diyarbakır	52.939	2.340	18.834	157	32.862	581	11.931	811
Gaziantep	105.382	6.330	35.269	189	67.556	3989	21.923	1.418
Mardin	26.870	1.200	5.821	82	18.041	182	8.782	2.010
Şanlıurfa	45.500	1.980	16.474	58	26.526	569	10.309	1.571
Siirt	11.414	480	3.315	43	7.769	59	763	159
Şırnak	6.622	220	2.025	35	4.181	-	3.018	108
Batman	16.000	420	2.794	30	9.358	37	5.813	421
Bölge	284.731	14.740	89.455	666	180.360	5972	66.208	8.101
Türkiye	6.875.066	472.618	2.157.500	24947	4.436.573	242388	1.084.134	334.271
Bölge/Türkiye	4.1	3.1	4.1	2.7	4.1	2.5	6.1	2.4

(PTT İstatistikleri, 1990)

Çizelgeden izlenebileceği gibi, Türkiye'de kurulu 6.9 milyon hatlık telefon santral kapasitesinin % 4.1'i GAP Bölgesinde hizmet vermekte, iş abonelerinin % 6.8'i, ev abonelerinin % 6.6'sı yine bu Bölgede yer almaktadır. Bölgede santral kapasitesi, iş ve ev abone sayısı bakımından önde gelen il, yine Gaziantep'dir. Kapasitenin % 37.3'ünü kullanan bu ilin, iş abonelerindeki payı % 39.4, ev abonelerindeki payıysa % 38.4'dür.

Telekomünikasyon alt yapısı ve niteliğinin geliştirilmesi ve ulusal ve uluslararası sistemlere uygunluğunun sağlanması, sosyo-ekonomik gelişme sürecinin zorunlu gereksinmelerinden biridir.

PTT telefon sistemleri yatırım planları, kısa dönemli perspektiflere göre hazırlanmaktadır. Teknolojinin hızla değişmesi nedeniyle, kararlar talebe dayanmakta ve planlar en yeni ve ucuz teknolojiye göre oluşturulmaktadır.

Bölgenin kapasitesinde gerçekleşen gelişme, haberleşme alt yapısının geliştirilmesine verilen önemin göstergesidir.

GAP Bölgesinin dağınık yerleşim özelliği, bu gereksinimin gerçekleşince karşılanması yolunda sınırlayıcı bir etkidir. Kentsel merkezlerin büyümesi ve nüfusun daha az sayıda yerleşmede yoğunlaşması, yatırımların daha etkin olmasını sağlayacaktır. Gereğinde bir apartmanda yaşayan hahehalkı sayısı kadar nüfusu olan kırsal yerleşmelere haberleşme hizmeti götürmenin maliyeti çok yüksektir.

Bölgede giderek artacak olan talep de etkin telekomünikasyon hizmetlerinin sağlanması için daha yeni teknolojilerin araştırılmasını gerektirecektir.

Öteki PTT Hizmetleri

Bölgenin, doğrudan PTT tarafından sağlanan hizmetlerden yararlanma düzeyine bakıldığında, herşeyden önce Türkiye'de sayısı 42.568'e varan PTT işyerlerinin (şubelerin) % 10.9'unun Bölgede hizmet verdiği, bunların % 91.3'ünde PTT işlemleri yapıldığı anlaşılmaktadır (Bkz. Çizelge 8.26):

Çizelge 8.26
PTT İşyerleri (1990)
(Lokal ve Genel)

PTT Başmüdürlüğü	PTT İşlemleri Yapanlar	Posta İşlemleri Yapanlar	Toplam
Adıyaman	387	23	410
Diyarbakır	940	106	1.046
Gaziantep	693	61	754
Mardin	575	44	619
Şanlıurfa	883	134	1.017
Siirt	311	18	329
Batman	275	7	282
Şırnak	181	11	192
Bölge	4.245	404	4.649
Türkiye	41.175	1.393	42.568
Bölge/Türkiye	10.3	29.0	10.9

(PTT İstatistikleri, 1990)

PTT subelerinin illere dağılımı dengeli değildir. Bölgedeki tüm şubelerden üç ilin-sırasıyla Diyarbakır, Şanlıurfa ve Gaziantep'in-aldığı pay % 60.6'dır.

PTT işlemlerinin sayısı, iletişimin ve para (havale-çek) ve mal (koli) işlemlerinin göstergesi olarak alındığında, Bölgede PTT aracılığıyla gerçekleştirilen etkinliklerin çok sınırlı düzeyde kaldığı gözlenmektedir (Bkz. Çizelge 8.27):

Çizelge 8.27

Kabul Edilen ve Dağıtılan Posta Gönderileri (1990)

PTT Başmüdürlüğü	Mektup Sayısı (Bin)		Dağıtılan Posta Gönderileri (Bin)
	Yurtiçi	Yurtdışı	
Adıyaman	744	31	2.113
Diyarbakır	14.423	335	13.640
Gaziantep	11.371	468	24.654
Mardin	1.433	50	1.948
Şanlıurfa	6.072	325	15.840
Sirt	1.123	16	475
Bölge	35.166	1.245	58.670
Türkiye	1.209.561	199.949	1.677.021
Bölge/Türkiye	2.9	0.6	3.5

(PTT İstatistikleri, 1990)

Görüldüğü gibi, Bölgenin Türkiye genelinde mektupla yurtiçi haberleşme içindeki payı % 2.9, yurtdışı haberleşmedeki payıysa yalnızca % 0.6'dır. PTT eliyle dağıtılan posta gönderilerinin % 3.5'i Bölgeden kaynaklanmıştır.

İstihdam ve Katma Değer

Ulaştırma ve haberleşme kesimi Türkiye'de olduğu gibi, GAP Bölgesinde de genel istihdamdaki payı en düşük olan kesimlerden biridir. Bu kesimin 12 ve daha yukarı yaşlardaki etkin nüfus içindeki payı, Türkiye'de 1980'de % 2.7, 1985'de % 3.0, Bölgedeyse 1980'de % 2.3, 1985'de % 2.5'dir (Bkz. Çizelge 8.28):

Çizelge 8.28

Ulaştırma-Haberleşme Hizmetleri

İller	1980	1985	1985	
	Toplam	Toplam	Ulaştırma	Haberleşme
Adıyaman	1.966	2.285	2.025	260
Diyarbakır	5.119	6.025	4.972	1.053
Gaziantep	10.712	12.309	11.279	1.030
Mardin	4.494	6.742	6.422	325
Şanlıurfa	5.278	7.536	7.124	412
Siirt	2.206	2.796	2.512	284
Bölge Sayı	29.975	37.698	34.334	3.364
Oran	2.3	2.5	2.3	0.2
Türkiye Sayı	531.298	615.888	539.161	76.727
Oran	2.7	3.0	2.6	0.4
Bölge/Türkiye	5.6	6.1	6.4	4.4

(DİE, NSEN, 1985)

Görüldüğü gibi, ulaştırma-haberleşme kesiminin istihdamdaki payı zaman içinde Türkiye genelinde ve Bölgede sayısal ve oransal artış göstermekle birlikte, bu artıştan GAP Bölgesi yeterince pay alamamıştır. Bölgedeki istihdamın Türkiye geneline oranı 1980-1985 arasında % 5.6'dan % 6.1'e yükselebilmektedir.

Yine kesim bir bütün olarak ele alındığında, Bölge illerinin bu kesimdeki istihdamdan aldıkları payın dengeli olmadığı anlaşılmaktadır. 1985 yılında Gaziantep'in istihdamdaki payı tek başına % 32.7, Diyarbakır ve Şanlıurfa'yla birlikte % 68.6'dır.

Alt kesimler açısından bakıldığında, Bölge ölçeğinde bu kesimde ulaştırmanın oranı 1985'de % 2.3'ken, haberleşmenin % 0.2'dir.

Ulaştırma ve haberleşmede istihdam edilenlerin cinsiyet bakımından ayırım gösterdiği, ulaştırmada çalışanların % 99.2'sinin erkek olmasına karşılık, haberleşmede kadın oranının % 19.0'a vardığı saptanmaktadır.

1985 yılında ulaştırma-haberleşme kesiminin, GSBH içindeki oranı % 6.6'dır. Bu kesimde yaratılan katma değer Türkiye genelinde aynı kesimde gerçekleşen katma değer içindeki payı yalnızca % 2.7'dir (MP, C.2, Çiz. 2.4).

Sonuç olarak, ulaştırma ve haberleşmenin istihdamdaki ve GSBH içindeki payıyla Bölgede henüz gelişmemiş kesimlerden biri olduğu söylenebilir.

TURİZM

Tarih boyunca çeşitli uygarlıklara sahne olan ve tarihsel kalıntıların yanısıra, doğal va kültürel zenginlikleri barındıran Bölgenin, turizm potansiyeli yüksektir.

Gerçekten, tarihin ilk uygarlık örneklerini veren Mezopotamyanın kuzey yayını oluşturan Bölge, MÖ. 3500'lerdeki Sümerler döneminden Osmanlı İmparatorluğu'nun sonuna kadar değişik uygarlık ve kültürlerin beşiği olmuştur. Bölgede uygarlıklardan kalan resmi-askeri, dinsel ve sivil mimari ürünleri ve sanat yapıları çok sayıdadır.

Başta Adıyaman ilindeki Nemrut Dağı olmak üzere, Bölgenin her ilinde değişik uygarlıklara ilişkin olan tarihsel kalıntılar vardır.

Özellikle dinsel nitelikli tarihsel yapıtlar, Bölgede belirli yerlerde öbeklenmiştir. İslami yapıların yoğunlaştığı alanlar, Diyarbakır-Ergani, Siirt-Baykan, Gaziantep-Kilis ve Merkez, Mardin (Mardin-Diyarbakır karayolu), Şanlıurfa-Merkez'dir.

İslami olmayan yapı ve mezarların öbekleştii yerleşim alanları, Mardin-Merkez ve Midyat, Gaziantep-Merkez ve Yavuzeli'dir.

Bölgenin doğal zenginliklerine gelince, Orman Genel Müdürlüğüne bağlı Milli Parklar Dairesi, Nemrut yöresinde 14.225 hektarlık bir alanda ulusal park kurulmasına karar vermiştir. Buna ek olarak, halen Gaziantep'e 15 km. uzaklıktaki Dülükbaba ve Şanlıurfa'ya 8 km. uzaklıktaki Gölpınar'da iki orman dinlenme alanı, Birecik'de Kelaynaklar için ayrılmış iki korunma alanı ve Ceylandınar'da geyik koruma alanı bulunmaktadır.

Bölgede büyük göller bulunmamakla birlikte, GAP çerçevesinde oluşacak baraj gölleriyle, gelecekte geniş bir yapay göl alanı doğacağı açıktır. Toplam 2040 km² lik bir alanı kaplayacak olan baraj gölleri çevresinde ağaçlandırma çalışmaları başlamış bulunmaktadır.

Sıcak su kaynaklarının kullanımı Bölgede oldukça yaygındır. Bu kaynaklar genellikle yöre halkı tarafından işletilmekte, çok düşük bir kapasiteyle kullanılmaktadır. Siirt Billaris'deki sıcak su kaynaklarıyla Siirt il merkezine 15 km. uzaklıktaki Sağlara sıcak su banyoları, su debisi bakımından Pamukkale'den sonra ikinci sırada gelmektedir. Bu ve benzeri sıcak su banyoları geniş bir ziyaretçi kesimine hizmet sunacak niteliktedir (MP, C.3, B-16, B-19).

Bütün bu özellikler, Bölgedeki yüksek turizm potansiyelinin belirtileridir. Ancak, son yıllarda önemli gelişmeler göstermekle birlikte, turizm potansiyelini gereğince değerlendirmeyen Türkiye içinde GAP Bölgesi, turizm hareketlerinden en az pay alan bölgelerden birisidir.

Genel olarak Türkiye'ye ilişkin turizm hareketlerinin ayırıcı özellikleri, Bölge için de geçerlidir.

Türkiye'ye yabancı turist girişi, genellikle havayoluyla olmaktadır. 1989 yılında ülkeye giriş yapan 4.516.077 yabancıların % 52.0 si hava, % 29.4'ü kara, % 16.9'u deniz, % 1.7'siyse demiryolunu yeğlemiştir. Gelen yabancıların % 50.1'ibir hafta ve daha kısa, % 88.9'u 15 gün ve daha kısa süre kalmak üzere gelmiştir. Gününbirlik giriş yapanların oranıysa % 11.5'e varmaktadır. Gelenlerin % 79.1'i tek kısıdır. Türkiye'ye yabancı girişlerinin % 36.4'ü organize turlar aracılığıyla olmaktadır. Gününbirlik gelenler düşünüldüğünde, organize turların payı % 41.2'ye yükselmektedir.

Giriş yapan yabancılar içinde salt turistik amaçlı (eğlence, gezi, ziyaret) gelenlerin oranı % 88.6'dır (DİE, Turizm İstatistikleri, 1989).

Türkiye'de turizmin bu yapısal özellikleri GAP Bölgesini geniş ölçüde turizm hareketleri dışında bırakmaktadır. Genelde büyük hava alanlarından, önceden organize edilmiş yerlerde geceleme üzere kısa süreli girişler yapan yabancı turistler, Güneydoğuya ancak özel ilgileri yada turlar aracılığıyla ulaşabilmektedir.

Sözgelimi, giriş kapılarının bağlı olduğu ile göre gelen yabancılarından, GAP illerinden giriş ve çıkış yapanların dökümü şöyledir (Bkz. Çizelge 8.29):

Çizelge 8.29

Giriş Kapılarına Göre Gelen ve Giden Yabancılar (1989)

	Gelen Yabancılar			Giden Yabancılar		
	Havayolu	Karayolu	Demiryolu	Havayolu	Karayolu	Demiryolu
Diyarbakır	-	-	-	-	-	-
Gaziantep						
İslahiye	-	-	1.796	-	-	1.094
Karkamış	-	2.584	-	-	2.353	-
Öncüpınar	-	39.506	-	-	44.080	-
Mardin						
Nusaybin	-	10.800	-	-	9.174	-
Silopi (Habur)	-	28.877	-	-	32.715	-
Şanlıurfa						
Akçakale	-	3.029	-	-	2.926	-
Toplam	-	84.796	1.796	-	91.248	1.094

(DİE, Turizm İstatistikleri, 1989)

Görüldüğü gibi GAP Bölgesi, ancak Suriye ve Irak sınırlarındaki giriş kapılarından karayoluyla giriş ve çıkışlara sahne olmaktadır.

GAP Bölgesinin turizm etkinlik ve olanaklarından aldığı pay düşüktür. Son yıllarda bu payda önemli bir artış olmamıştır.

Sözgelimi Türkiye'ye gelen yabancıların 1985'de yalnızca % 1.8 i, 1990'daysa % 1.6'sı Güneydoğu Anadolu'yu ziyaret etmiştir (Bkz. Çizelge 8.30):

Çizelge 8.30

Konaklayan Kişi Sayısı, Konaklanan Gece, Ortalama Kalış Süresi (1985-1990)

	Konaklayan Kişi Sayısı			Konaklanan Gece Sayısı			Ortalama Kalış Süresi (Gün)		
	Yabancı	Yerli	Toplam	Yabancı	Yerli	Toplam	Yabancı	Yerli	Toplam
1985	35.680	95.653	131.333	50.384	133.617	184.001	1.41	1.40	1.40
1990	63.962	118.900	182.862	85.123	158.856	243.979	1.33	1.34	1.33
Türkiye									
1985	2.010.529	2.580.920	4.591.449	5.931.976	4.883.453	10.815.434	2.95	1.89	2.36
1990	3.869.116	3.584.287	7.453.403	13.270.641	6.878.368	20.149.009	3.43	1.92	2.70
Bölge/Türkiye									
1985	1.8	3.7	2.9	0.8	2.7	1.7			
1990	1.6	3.3	2.5	0.6	2.3	1.2			

(MP, C.3, B.16-Turizm Bakanlığı İstatistikleri Bülteni, 1990)

Görüldüğü gibi, yabancı turistlerin toplam gelenlere oranı 1985'de Türkiye için % 43.5'ken, GAP Bölgesi için % 27.1, 1990'daysa, Türkiye için % 51.9'ken, GAP Bölgesi için % 35.0'dir.

Güneydoğu Anadolu Bölgesi'ne yapılan turlar, Doğu Anadolu'ya düzenlenen turların bir parçası olarak uygulanmaktadır. Bu turlar içinde genellikle Adıyaman ve Şanlıurfa yer almaktadır. Halen Doğu Anadolu'yu da kapsamakla birlikte, öncelikle Güneydoğu Anadolu'ya yönelik turlar düzenlenmektedir.

Bölgenin yüksek potansiyeline karşın, turizm alt yapısının gelişmiş olduğunu söylemek güçtür.

GAP Bölgesi, turizm açısından Türkiye'nin en az gelişmiş bölgesidir. Başka bir deyişle, Bölge, yüksek potansiyeline karşın, turizm alt yapısı ve hizmetlerinin gelişmemiş olması nedeniyle, bu kesimdeki etkinliklerden en düşük düzeyde pay almaktadır. 1990 yılında Türkiye'deki konaklama tesislerindeki (1620) yatak sayısının (173.227) % 1.3'ü (2328'i) GAP Bölgesindedir. Yatak sayısı 1985-1990 yılları arasında Türkiye'de % 128'lik bir artış gösterirken, Bölgedeki artış % 61.6'da kalmıştır.

Yatak sayısının yetersizliği, Bölgede turistik belgeli konaklama tesislerinin bulunmamasına bağlıdır. Aşağıdaki çizelge, sınıflarına göre Türkiye'de ve Bölgedeki otellerin sayısını göstermektedir.

Çizelge 8.31

Sınıflarına Göre Turizm İşletme Belgeli Oteller (1990)

Otel	Bölge	Türkiye
5 yıldızlı	-	41
4 yıldızlı	1	58
3 yıldızlı	2	198
2 yıldızlı	6	370
Tek yıldızlı	8	256
Toplam	17	923

(Turizm Bakanlığı, Konaklama İstatistikleri Bülteni, Çiz. 1.A-Tursab, Turizm, 90 12)

Görüldüğü gibi, Türkiye'de konaklama hizmeti veren turizm işletmesi belgeli otellerin ancak % 1.8'i GAP Bölgesinde yer almakta olup, Bölgede beş yıldızlı otel yoktur.

Türkiye'de turizm etkinlikleri, Turizm Bakanlığı tarafından yönetilip, yönlendirilmektedir. Turizmle ilgili öteki kamu kuruluşlarının yanısıra, turizm dernekleri ve turizm amaçlı vakıflar, turizmin alt ve üst yapısının kurulmasında eşgüdümü olarak çalışmaktadır. Günlük turistik hizmetler Turizm ve Seyahat Acentaları Birliği (TUR-SAB) tarafından örgütlenip, yürütülmektedir.

Turizm potansiyeli çok sınırlı bir oranda değerlendirilen Bölgede turizm kesimindeki katma değer, GSBH'nin ancak % 6.3'ü düzeyindedir.

Mekansal Gelişme

Mekanın, ekonomik ve toplumsal etkinliklerin örgütlenmesi üzerinde büyük etkisi vardır. Yer seçimi, genellikle hizmet sunma sistemleri üzerinde önemli etki yapar.

Mekansal gelişme çerçevesi, gelişme potansiyellerinin mekan üzerindeki dağılımını gösterir. Bu çerçeve, kalkınmaya ilişkin mekansal kararların alınmasında yol göstericidir. Kalkınma çabalarını geniş bir alana yaymaktansa, yüksek potansiyele sahip, seçilmiş alanlar ve ulaşılabilir hedeflerde yoğunlaştırmak daha uygundur. Bu yöntem, seçilen bölgelerin art alanındaki (hinterlandındaki) gelişmeleri de özendirir.

GAP Bölgesindeki mekansal gelişme planlaması sözkonusu olduğunda, üç büyük kenti-Gaziantep, Şanlıurfa ve Diyarbakır-birleştiren koridor öne çıkmaktadır. Adana'ya kolayca bağlanabilecek olan Gaziantep, bölgelerarası trafikte de bağlantı noktasıdır.

Diyarbakır, Türkiye'nin kuzeydoğu bölgesinden gelen ve bu bölgelere giden malların toplanma ve dağılma merkezidir.

Şanlıurfa, Bölgenin mekansal konum olarak tam ortasında, öteki kent merkezlerine yaklaşık aynı uzaklıktadır. Bu kent, kendi agro-kültürlerini geliştirme ve beklenen tarımsal üretim artışından yararlanma potansiyeline sahiptir.

Öte yandan, nüfusun önemli bir bölümü ve imalat kuruluşlarıyla imalat kesimindeki toplam işgücünün beşte dördü bu koridorda bulunmaktadır.

Bu nedenle, Bölgenin bugünkü kentsel mekan dokusu, bölgesel kalkınma politikalarının, bu koridordaki alt yapı ve belediye hizmetlerinin iyileştirilmesine ve yaygınlaştırılmasına yöneltilmesini, stratejik önemdeki öndüstrilerin bu koridora yada yakınına kurulmasının özendirilmesini öngörmektedir.

Bu gelişmeyle koridorun, bir yandan güneydeki çevre için stratejik imalat kuruluşlarını barındıran bir üs olurken, öte yandan kuzey kesimde Güney ve Orta Anadoluya giden ve oradan gelen malların geçeceği bir kanal niteliği kazanması beklenebilir.

Gelişme, ulaşım koridorlarında yoğunlaşırken, bu koridorlarda üstün mekansal avantajlara, yönetsel konuma ve girişim potansiyeline sahip yerler, daha hızlı büyüyerek gelişebilir. Gelişmenin mekansal sonucu imalat endüstrilerinin önemli ulaşım koridorlarında toplanması ve geniş bir hizmet yelpazesine bir araya gelmesidir.

Çok kesimli olarak planlanması gereken bu koridorlar, uzak yörelerde yaşayanların kalkınma sürecine katılmalarını sağlayacak biçimde art alanıyla (hinterlandıyla) bütünleşmelidir.

Bu mekansal gelişme şemasına göre, koridorlardaki ana yerleşimler çeşitli düzeylerde istihdam ve hizmet sunan merkezlerdir. Büyük hastaneler, yüksek öğretim kurumları, bölgesel-yönetsel merkezler, ulaştırma terminalleri, uzmanlaşmış hizmetler ve toptan ticaret genellikle bu merkezlerde bulunur.

Nüfusu 20 bini aşan merkezlerse, sağlık klinikleri, orta öğretim olanakları, temel girdiler, haftalık pazarlar ve perakende ticaret hizmetleri sunarlar.

Bu koridorlarda yer almayan daha küçük yerleşimler, mal ve hizmet talepleriyle bu merkezlere bağımlı durumdadır.

Çevre köylerdeki gizli işsizler ve marjinal konumda olanlar, giderek bu merkezlerde iş bulup, buralara yerleşebilir. Dolayısıyla koridor merkezlerinin çekiciliğiyle, göç deseni bölgelerarası olmaktadır çıkarak, bölge içi göçe dönüşebilir.

Kimi kırsal yerleşimlerin ötekilerden daha hızlı büyümesi beklenir. Zengin tarımsal art alanı ve stratejik konumu olan kırsal yerleşimler yakın köylere de hizmet veren küçük imalat, ticaret ve pazar

olanaklarıyla merkez köylere dönüşebilir. Bu tür köylerin genellikle önemli koridorlar üzerinde gelişmesi olasılığı yüksektir. Bu köylerin hizmet kapasiteleri, daha büyük yerleşimlere ulaşmayı sağlayabilir. İlçe düzeyinde sunulan kamusal yada özel hizmetlerin kimileri, haftada bir bu köylere getirilerek, çevre köylerin daha kısa sürede bu hizmetlerden yararlanmaları sağlanabilir. Başta tarımsal yayım, bankacılık, sağlık, hukuk, kültür-eğitim ve eğlence hizmetleri, gezici araçlar da dahil, bu yoldan sunulabilir.

Bu koridorların değerlendirilmesi, Bölge çapında önemi olan iki koridorun bulunduğunu göstermiştir. Bunlar, Gaziantep'ten Mardin'e kadar uzanan koridorla, Gaziantep'den Diyarbakır'a kadar uzanan ana koridor (Kırık Gelişme Aksı) dır. Bu iki koridordan ikincisinin geliştirilme potansiyeli daha yüksektir. Bölge nüfusunun büyük bir oranı bu koridorda yaşamakta ve çalışmaktadır. Ayrıca, bu Bölgede daha az yerleşim yeri bulunduğu için, yatırımların yoğunlaştırılma olanağı vardır.

Stratejik bir mekansal kalkınmanın belirlenmesi, bir bölgenin kalkınma yapısını değiştirebilir. Özendirici bir yer seçimi, kullanılabilir kaynakların etkin dağılımını sağlar.

Kısacası, Master Plan'da olduğu gibi, il merkezlerini ve büyüme oranı yüksek merkezleri birleştiren karayolları arter kabul edilerek, bu arterin her iki yanındaki koridor şeridinin yüksek gelişme potansiyeline sahip olduğu düşünülerek, mekansal gelişme stratejisi saptanabilir (MP, C.4, D-21,D-32).

Kentsel Gelişme ve Alt Yapı

GAP Bölgesinde nüfus, Türkiye ortalamasının üstünde bir hızla artmaktadır. Bölge içindeyse, kentsel yerleşimlerin nüfus artış hızı, kırsal yerleşimlerin artış hızından ve Bölge ortalamasından daha yüksektir. Nüfus ölçütüne (20 bin ve üstü) göre kent sayılan ve nüfusun

% 48.8'ini barındıran yerleşimlerin (28) tümü aynı zamanda il yada ilçe merkezidir.⁽¹⁾

Sürekli olarak büyüyen bu kent merkezleri Bölgenin yönetim ve ticaret merkezleridir. Bunlardan Ceylanpınar dışındakiler ulaşım koridorları üzerindedir.

Bu merkezlerdeki nüfus artışları, büyük kentlerin bir işlevi değildir. Büyümelerinde daha etkin bir rol oynayan etkenler, merkezlerin konumu, yönetsel ve ticari işlevleridir.

1965'den beri, bu görece büyük merkezlerin çoğunun büyüme biçimi Bölgeninkiyle koşutluk göstermektedir. Ancak, bunların nüfus artış hızları, Bölgenin ortalama artış hızının üstünde gerçekleşmiştir. Son beş yıllık dönemde il merkezleri arasında en yüksek oransal artış, Şanlıurfa'da olmuştur (Bkz. Çizelge 8.32):

1985'e göre, 1990'da nüfusu oransal olarak ortalamanın üzerinde artan yerleşimler, nüfusu 50 binin üzerinde olanlardan sırasıyla Cizre, Kızıltepe; nüfusu 50 binle 20 bin arasında bulunanlardan Şırnak, Silopi, Bismil, Kahta ve Suruç'tur. Bunlardan Suruç, Kızıltepe, Cizre ve Silopi, Habura varan uluslararası yol üzerinde yer alan, Kahta'ysa GAP etkinliklerinin yerel merkezi niteliğinde olan yerleşimlerdir.

(1) Anılan kentsel merkezlerden, nüfusu **500 binin üzerinde** olan Gaziantep-Merkez, nüfusu **500 binle 100 bin arasında** olanlar, sırasıyla Diyarbakır-Merkez, Şanlıurfa-Merkez, Batman-Merkez, Adıyaman-Merkez, nüfusu **100 binle 50 bin arasında** olanlar, Gaziantep-Kilis, Siirt-Merkez, Şanlıurfa-Siverek, Mardin-Kızıltepe, Diyarbakır-Silvan, Gaziantep-Nizip, Şanlıurfa-Viranşehir, Mardin-Merkez, Şırnak-Cizre, nüfusu **50 binle 20 bin arasında** olanlarsa Mardin-Nusaybin, Adıyaman-Kahta, Şanlıurfa-Suruç, Diyarbakır-Bismil, Diyarbakır-Ergani, Gaziantep-İslahiye, Şanlıurfa-Ceylanpınar, Adıyaman-Gölbaşı, Mardin-Midyat, Şanlıurfa-Birecik, Adıyaman-Besni, Şırnak-Merkez, Şırnak-Silopi, Batman-Kozluk'dur.

Çizelge 8.32
Kentsel Merkezlerin Nüfus Artışları (1985-1990)

	Nüfusu 50 Binin Üzerinde Olanlar			Nüfusu 50 Binle 20 Bin Arasında Olanlar			
	1985	1990	Artış (%)		1985	1990	Artış (%)
Gaziantep-Merkez	478.635	603.434	26.1	Nusaybin	45.178	46.671	9.9
Diyarbakır-Merkez	305.940	381.144	24.6	Kahta	25.510	40.281	57.9
Şanlıurfa-Merkez	194.696	276.528	42.0	Suruç	25.660	39.905	55.5
Batman-Merkez	110.036	147.347	33.9	Bismil	24.862	38.834	60.2
Adıyaman-Merkez	71.644	100.045	39.6	Ergani	33.209	37.365	12.5
Kilis	59.876	82.882	38.4	İslahiye	29.031	34.607	19.2
Siirt-Merkez	53.884	68.320	26.8	Ceylanpınar	25.781	33.238	28.9
Siverek	48.433	63.049	30.1	Gölbaşı	22.153	29.588	33.6
Kızıltepe	40.852	60.134	47.2	Midyat	22.169	29.569	33.4
Silvan	45.825	59.865	30.6	Birecik	25.958	28.440	9.3
Nizip	50.067	58.604	17.1	Besni	17.763	26.076	46.7
Viranşehir	45.329	57.461	26.8	Şımak-Merkez	12.141	25.059	106.4
Mardin-Merkez	44.085	53.005	20.2	Silopi	13.071	23.430	79.2
Cizre	29.496	50.023	69.5	Kozluk	18.593	22.477	20.9
Toplam	1.578.798	2.061.841	30.6	Toplam	341.119	459.562	34.7

(DİE, Genel Nüfus Sayımı, 1990)

Kentsel Alan Gereksinmesi

GAP Bölgesinde, kentsel nüfusun gösterdiği hızlı büyüme, gelecekte bir yapıda olan bu yerleşimlerin kısıtlı alt yapı olanaklarını giderek zorlamaktadır.

Kentlerin alt yapı gereksinmesi, herşeyden önce kentsel alan bakımından sözkonusudur.

GAP Bölgesindeki kentsel merkezlerde nüfus yoğunluğu yüksektir. İncelenen 20 merkezin ortalama yoğunluğunun 213 kişi/hektar olduğu kestirilmiştir. Bunlar arasında nüfus yoğunluğu en yüksek olanlar, Şanlıurfa-Birecik, Diyarbakır-Merkez, en düşük olanlarsa Şanlıurfa-

Akçakale ve Şanlıurfa-Siverek'dir.

Bu merkezlerin yoğunluklarını belirleyen temel etken, coğrafi özellikleridir. Akçakale ve Siverek yayılma olanağı sağlayan düz bir ovada yer alırken, Birecik ve Diyarbakır, akarsularla çevrili olduklarından daha yoğun bir büyümeye zorlanmaktadır.

Bu durum, gelecekteki talep bir yana, bugün bile kimi kentlerin ek kent toprağına gereksinme duyduğunu göstermektedir.

Kendi gidişine bırakıldığında, kentlerin mekansal yayılmasının birinci sınıf tarım toprakları aleyhine gerçekleştiğini ortaya koymaktadır. İncelenen 20 kentsel merkezden 13'ünde, kentsel alanın yoğun sebzeçilik yapılan birinci ve ikinci sınıf tarım topraklarına doğru giderek yayıldığını göstermiştir. Üstelik bu dönüşüm, geri dönüşü olmayan bir süreçtir.

Bu nedenle, kentsel gelişme için alan ayrılırken, kentsel etkinliklerle tarımsal kullanım arasındaki ilişki gözönünde bulundurulmalıdır.

Bu konuda ivedi önlemler alınması gereken merkezler Suruç, Gaziantep-Merkez, Batman, Viranşehir, Diyarbakır-Merkez, Şanlıurfa-Merkez, Akçakale, Ergani, Siverek, Adıyaman-Merkez, Kızıltepe, Silvan ve Bismil'dir.

Kentsel alana ilişkin bir başka sorun da, kentin çok yakınında küçük ölçekli endüstri etkinliklerinin, kıt kent alanlarını zorlamakla kalmayarak, yol açtığı gürültü, hava ve su kirliliği ve yoğun trafikle olumsuz sonuçlar yaratmasıdır.

Bir çözüm olmak üzere belediyeler, gerekli alt yapısı olan sanayi bölgeleri yada siteleri oluşturarak, endüstri kuruluşlarını bu alanlara çekecek özendirme (kredi vb.) politikaları izlemeye başlamıştır. Ancak, GAP Bölgesinde böylesi "sanayi sitesi" sayısı henüz 11'dir. Hemen tümü 3 ilde (Gaziantep, Diyarbakır ve Şanlıurfa'da) top-

lanmış olan ve 4569 işyerini kapsayan bu sitelere ek olarak 17 site yapım halindedir (Bkz. Çizelge 8.33):

Çizelge 8.33
Küçük ve Organize Sanayi Siteleri (1992)

	Küçük Sanayi Sitesi				Organize Sanayi Bölgesi				Etüd
	Site Sayısı	İşyeri Sayısı	Site Sayısı	İşyeri Sayısı	Biten Sayı	Ha	Yapımı Süren Sayı	Ha	
Adıyaman	-	-	2	700	-	-	-	-	1
Diyarbakır	4	857	2	320	-	-	1	100	-
Gaziantep	4	2.922	6	2.370	1	260	1	500	2
Mardin	1	190	2	350	-	-	1	300	-
Siirt	-	-	1	373	-	-	-	-	1
Şanlıurfa	2	600	2	600	-	-	1	150	-
Batman	-	-	1	250	-	-	-	-	1
Şımak	-	-	1	50	-	-	-	-	-
Bölge	11	4.569	17	5.013	1	260	4	1.050	5
Türkiye	216	54.817	154	41.768	18	4.790	33	8.806	
Bölge/ Türkiye	5.1	8.3	11	12.0	5.3	5.5	12.0	11.9	

(Sanayi Bakanlığı, Küçük Sanatkar ve Sanayi Bölgeleri ve Siteleri Genel Müdürlüğü)

Endüstri kuruluşlarının özendirici önlemlerle bu sitelerde toplanması kentsel endüstri gelişimine daha sağlıklı bir yapı kazandırırken, yığılımlı etkisiyle gelişmenin ivme almasını sağlayacaktır. Bu sitelerin önemli bir yan etkisi de, kentlerde bulunan endüstri kuruluşlarına bu sitelerde sunulan tesisler ve olanaklardır (MP, C.4, D-22, D-34).

Konut ve Barınma

Gerçi GAP Bölgesi, süregelen bir eğilimle dışa göç veren bir bölge olmakla birlikte, yine de konut sayısı ve konutların fiziksel nitelikleriyle bir barınma alt yapısı sorunuyla karşı karşıyadır.

Göç yoluyla olmasa da hızlı doğal artışıyla nüfusu giderek artan kent merkezlerinde, büyük kentler ölçeğinde değilse de barınma ve konut darboğazları belirmeye başlamıştır. Kamu yada özel konut üretiminin artan talebe yanıt veremeyişi, konut açıkları yaratırken, varolan konutların yenilenemeyişi ve yeterli hizmet donanımından yoksun oluşu, çağdaş yaşamın gerekleriyle bağdaşmaz bir barınma tablosu çizmektedir.

Konut yetersizliği, herşeyden önce sayısal olarak ortaya çıkmaktadır. 1985'de Türkiye kent nüfusunun % 8.6'sını kapsayan Bölgede, ülkenin belediye örgütü bulunan yerlerindeki tüm binaların % 6.8'i, konutlarına % 6.7'si bulunmaktadır. Başka bir deyişle kentlerde konut başına birey sayısı Türkiye için % 6.4'ken Bölge için % 7.3'dür. Bu durum, Bölgedeki konutlarda görece bir sıkışıklığın yaşandığını göstermektedir.

Konut sorunu, konutların mülkiyet dağılımının dengesizliği nedeniyle daha da ağırlaşmaktadır. Konut üretiminin yetersizliği ve yüksek maliyeti, konutu bulunmayanların kiracılık yoluyla barınma sorununu çözmelerine yol açmaktadır. Kiracılık, Bölgede Türkiye genelinin altında kalmakla birlikte, il ve ilçe merkezlerinde (kentlerde) ülke düzeyindeki oranlara varmaktadır (Bkz. Çizelge 8.34):

Gerçekten 1985 Sayımına göre kira ödeyen hanehalklarının oranı, kır-kent Türkiye genelinde % 22.6, il ve ilçe merkezlerinde sırasıyla % 38.9 ve % 31.1'ken, bu oran Bölge genelinde % 16.9 olmakla birlikte, il merkezlerinde % 35.8, ilçe merkezlerindeyse % 25.1'dir.

Türkiye'de ve Bölgede genel olarak bina, bu arada konut sayıca yetersiz olduğu gibi, önemli bir kesimiyle eski, yıpranmış ve nitelik yitirmiş durumdadır. Bölgedeki binaların % 59.0'u 1974'den önce yapılmış olup, 1980 sonrası yapılanların oranı ancak % 10.6'dır (Bkz. Çizelge 8.35):

Çizelge 8.34

Kira Ödeme Durumuna Göre Hanehalklarının Dağılımı (1985)

İller	Toplam	Genel		İl Merkezleri			İlçe Merkezleri			Bucak ve Köyler		
		Kira Ödemeyen	Kira Ödeyen	Toplam	Kira Ödemeyen	Kira Ödeyen	Toplam	Kira Ödemeyen	Kira Ödeyen	Toplam	Kira Ödemeyen	Kira Ödeyen
Adıyaman	68.770	89.1	10.9	12.412	68.1	31.9	12.203	75.4	24.6	44.155	98.8	1.2
Diyarbakır	133.757	79.9	20.1	47.176	55.9	44.1	22.862	75.2	24.8	63.719	99.2	0.8
Gaziantep	165.098	76.3	23.7	86.707	66.1	33.9	28.847	72.9	27.1	49.544	96.2	3.8
Mardin	92.415	88.5	11.5	7.208	58.1	41.9	27.155	75.2	24.8	58.052	98,5	1.5
Şanlıurfa	118.773	87.1	12.9	30.918	71.8	28.2	29.796	79.0	21.0	58.059	99.4	0.6
Siirt	67.960	85.8	14.2	7.155	63.9	36.1	23.824	71.5	28.5	36.981	99.3	0.7
Bölge	646.773	83.1	16.9	191.576	64.2	35.8	144.687	74.9	25.1	310.510	98.6	1.4
Türkiye	9.730.018	77.4	22.6	3.840.865	61.1	38.9	1.658.406	68.9	31.1	4.230.747	95.5	4.5
Bölge/ Türkiye	6.6			5.0			8.7			7.3		

(DİE, NSEN; 1985)

Çizelge 8.35
Binaların Yapılış Tarihine Göre Dağılımı (1984)

İller	1974'den Önce		1975-79 Arası		1980 ve Sonrası		Başka Bilinmeyen		Toplam	
	Sayı	%	Sayı	%	Sayı	%	Sayı	%	Sayı	%
Adıyaman	16.865	64.2	6.029	22.9	3.200	12.2	191	0.7	26.285	100.0
Diyabakır	28.030	54.6	19.482	38.0	3.390	6.6	419	0.8	51.321	100.0
Gaziantep	53.122	58.4	26.496	29.2	10.312	11.3	958	1.1	90.888	100.0
Mardin	22.353	55.6	11.463	28.3	5.940	14.7	557	1.4	40.493	100.0
Şanlıurfa	37.012	61.0	17.205	28.4	5.788	9.5	660	1.1	60.665	100.0
Siirt	18.944	64.8	6.980	23.9	3.125	10.7	182	0.6	29.231	100.0
Bölge	176.506	59.0	87.655	29.3	31.755	10.6	2.967	1.1	298.883	100.0
Türkiye	2.837.044	64.7	1.096.622	25.0	418.039	9.5	32.666	0.8	4.387.971	100.0
Bölge/ Türkiye	6.2		8.0		7.6		9.0		6.8	

(DİE. Binalar Sayımı (BS), 1984)

Binaların yapılış tarihlerine göre dağılımına iller açısından bakıldığında, özellikle Adıyaman, Siirt ve Şanlıurfa'nın geleneksel konut yapısını koruduğu gözlenmektedir. 1980 sonrası yapılaşmada önde gelen iller Mardin, Adıyaman ve Gaziantep'dir.

Konut arzının yeterizliği, özellikle Bölge içinde nüfus alan yada nüfusu artan yerleşmelerde gecekondulasma sürecinin başlamasıyla sonuçlanmıştır.

Kır-kent tüm hanehalklarının oturdukları konut türüne göre dağılımı aşağıdaki çizelgede verilmiştir (Bkz. Çizelge 8.36):

Çizelgeye göre, Bölgedeki hanehalklarının % 86.0'sı ev, % 9.6'sı apartman, % 3.6'sıysa gecekondulu türü yerleşmelerde oturmaktadır. Bölgedeki konut tipi olarak ev oranının, Türkiye genelinin % 14.8 üstünde, apartman oranının % 13.3 altında kaldığı gözlenmektedir. Buna karşılık, Bölge düzeyinde % 3.6 olan gecekondulu oranı, ülke genelindeki orandan (% 5.5) düşüktür. Baska bir deyişle, 1985 yılında GAP Bölgesinin Türkiye'deki gecekondulardan aldığı pay % 4.4'dür.

Çizelge 8.36

Hanehalklarının Oturulan Konut Türüne Göre Dağılımı (1985)

İller	Hanehalkı Sayısı	Ev		Apartman Dairesi		Gecekondu		Çadır Baraka Mağara	
		Ev	%	Apartman Dairesi	%	Gecekondu	%	Çadır Baraka Mağara	%
Adıyaman	68.770	65.441	95.2	2.383	3.5	719	1.0	227	0.3
Diyarbakır	135.757	104.185	76.7	23.536	17.3	4.795	3.5	1.241	2.5
Gaziantep	165.098	133.121	80.6	20.608	12.5	10.146	6.2	1.223	0.7
Mardin	92.415	88.400	95.7	2.227	2.4	587	0.6	1.201	1.3
Şanlıurfa	118.773	103.067	86.8	9.104	7.7	5.244	4.4	1.358	1.1
Siirt	67.960	61.731	90.8	4.024	5.9	1.693	2.6	512	0.7
Bölge	648.773	555.945	86.0	61.882	9.6	23.184	3.6	5.762	0.8
Türkiye	9.730.018	6.924.757	71.2	2.228.572	22.9	531.305	5.5	45.384	0.4
Bölge/ Türkiye	6.6	8.0		2.7		4.4		12.7	

(DİE, NSEN, 1985)

Konut tiplerinin illere dağılımında anlamlı ayrımlar belirlemektedir. Apartman tipi konutlar, sırasıyla Diyarbakır (% 17.3), Gaziantep (% 12.5) ve Şanlıurfa (% 7.7)'de önemli bir orana ulaşırken, gecekondu yine sırasıyla Gaziantep (% 6.2), Şanlıurfa (% 4.4) ve Diyarbakır'da (% 3.5) Bölge ortalaması düzeyinde yada üzerindedir.

Bölgedeki gecekondu sayısının kentlerde (il ve ilçe merkezlerinde) oturan hanehalkı sayısına oranlandığında, bu tip konutların oranı % 6.9'a yükselmektedir.

Binaların kullanım amaçlarına bakıldığında (Çizelge 8.37), % 84.6'sının tümüyle yada bir bölümüyle konut olarak kullanıldığı, tümüyle yada bir bölümüyle işyeri olarak kullanılan binaların oranca % 14.2 olduğu saptanmaktadır. Buna karşılık, Bölgede resmi binaların oranı % 0.35, eğitim-kültür binalarının % 0.23, sağlık binalarının % 0.04'dür. Bu oranların tümü, Türkiye ortalamasının altındadır.⁽¹⁾ Bu dağılım kamu yapılaşmasının Bölgede düşük düzeyde olduğunu göstermektedir.

(1) Türkiye genelinde resmi binaların oranı % 0.43, eğitim-kültür binalarının % 0.30, sağlık binalarının % 0.05'dir.

Çizelge 8.37

Binaların Kullanım Amacına Göre Dağılımı (1984)

İller	Tümü Konut	Çoğunluğu Konut	Tümü İşyeri	Çoğunluğu İşyeri	Resmi	Dinsel	Sağlık	Eğitim Kültür	Karma	Başka Bililmeyen	Toplam
Adıyaman	21.701	1.317	2.332	543	109	72	11	99	73	28	26.285
Diyarbakır	40.191	2.869	7.009	571	231	134	34	142	112	28	51.321
Gaziantep	70.769	9.329	6.711	3.386	129	136	33	152	197	46	90.888
Mardin	30.653	1.208	7.342	633	224	185	22	100	80	46	40.493
Şanlıurfa	47.878	2.482	9.191	571	195	126	17	108	70	27	60.665
Siirt	23.871	779	3.681	382	155	124	14	79	128	18	29.231
Bölge	235.063	17.984	36.266	6.086	1.043	777	131	680	660	193	298.883
Türkiye	3.515.104	326.499	424.216	59.158	18.795	13.494	2.132	13.485	12.209	2.879	4.387.971
Bölge/ Türkiye	6.7	5.5	8.5	10.0	5.5	5.8	6.1	5.0	5.4	6.7	

(DİE, BS, 1984)

Yine Türkiye'de olduğu gibi, Bölgede binaların fiziksel nitelikleri düşüktür. Yapım teknik ve standartlarına uygun ve kullanılan malzeme bakımından nitelikli binaların oranı çok düşüktür. Özellikle Bölgede yerel malzeme kullanılarak geleneksel yapım teknikleriyle yapılan binaların sağlık ve güvenlik koşullarına uygun düşmediği bir gerçektir.

Binaların taşıyıcı sistem, yapım tekniği ve kullanılan malzemeye göre dağılımı incelendiğinde, sağlam bir taşıyıcı sisteme dayanan binaların-Türkiye'de % 29.7'ye- Bölgede % 18.3 düzeyinde kaldığını, binaların % 81.7'sinin yığma yapı niteliği taşıdığı gözlenmektedir (Bkz. Çizelge 8.38):

Yığma yapılarda kullanılan malzemeyse, çoğunlukla yerel yapı malzemesidir. Bu tür yapıların % 51.9'unda briket, % 31.7'sinde taş, % 8.1'inde kerpiç kullanılmıştır. Yığma malzeme olarak tuğla kullanılanların oranıysa % 7.8'dir. Türkiye geneliyle karşılaştırıldığında, Bölgede üçte birlik bir ağırlık kazanan taş yapıların ülkede % 19.9 düzeyinde kaldığı, buna karşılık, briket yapılar % 26.2'ye düşerken, tuğla yapıların % 36.9'a yükseldiği anlaşılmaktadır. Kerpiç yapıların Türkiye genelindeki oranıysa % 16.3'dür.

Bölgede binalar, geleneksel yöntemler ve yerel malzemeyle yapıldığı gibi, genelde sınırlı bir inşaat alanı üzerinde az katlı olarak yapılmıştır. Başta konutlar olmak üzere yapıların çoğunlukla tek katlı oldukları ve 1-2 katlı binaların, tüm binaların % 94.4'ünü oluşturduğu görülmektedir. Buna karşılık, aynı tip yapıların Türkiye'deki oranı % 87.1'dir.

Yine Bölgede, ikiden çok katlı binalar, taşıyıcı sisteme bağlı olarak iskeletli yapılarda % 13.9, yığma yapıdaysa % 3.3'lük bir paya sahiptir (Bkz. Çizelge 8.39)

Çizelge 8.38

Binaların Taşıyıcı Sisteme ve Yapı Malzemesine Göre Dağılımı (1984)

	İskelet			Yığma						Genel Toplam		
	Çelik Betonarme	Ahşap	Bilinmeyen	Toplam	Briket	Tuğla	Taş	Kerpiç	Başka Bilinmeyen		Bilinmeyen	Toplam
Adıyaman	9.022	311	15	9.348	6.629	291	4.996	4.956	47	18	16.937	26.285
Diyarbakır	4.278	400	1.812	6.490	5.748	15.593	19.465	3.731	72	22	44.831	51.321
Gaziantep	12.327	48	6	12.381	57.845	433	17.084	2.593	148	44	78.507	90.888
Mardin	7.678	197	24	7.899	15.854	1.125	14.180	1.285	146	4	32.594	40.493
Şanlıurfa	6.920	48	4	6.972	32.838	388	17.161	3.201	83	22	53.693	60.665
Siirt	11.277	115	13	11.405	7.817	1.369	4.365	3.708	558	9	17.826	29.231
Bölge	51.502	1.119	1.874	54.495	126.731	19.199	77.451	19.834	1.054	119	244.388	298.883
Türkiye	1.065.160	229.338	8.199	1.320.697	809.117	1.139.447	613.190	501.455	20.431	817	3.084.457	4.387.154
Bölge/Türkiye	4.8	0.4	22.9	4.2	15.7	1.7	12.6	3.9	5.0		7.3	

(DİE, BS, 1984)

Çizelge 8.39

Binaların Taşıyıcı Sisteme ve Kat Sayısına Göre Dağılımı (1984)

	İskelet					Yığma					Genel Toplam
	1-2	3-5	6+	Bilmeyen	Toplam	1-2	3-4	5+	Bilmeyen	Toplam	
Adıyaman	8.847	431	8	62	9.348	16.745	179	2	11	16.937	26.285
Diyarbakır	5.978	272	220	20	6.490	42.432	1.494	883	22	44.831	51.321
Gaziantep	7.753	4.091	405	132	12.381	74.812	3.544	129	22	78.507	90.888
Mardin	7.485	297	5	112	7.899	32.036	524	26	8	32.594	40.493
Şanlıurfa	5.433	725	324	490	6.972	53.408	252	22	11	53.693	60.665
Siirt	10.523	798	24	60	11.405	16.722	1.056	44	4	17.826	29.231
Bölge	46.019	6.614	986	876	54.495	236.155	7.049	1.112	72	244.388	298.883
Türkiye	887.519	346.225	61.980	6.973	1.302.697	2.932.687	137.263	13.861	646	3.084.457	4.387.154
Bölge/ Türkiye	5.2	1.9	1.6	12.5	4.2	8.0	5.1	8.0	4.6	7.9	6.8

(DİE, BS, 1984)

Bölgede konutların kat sayısı gibi, oda sayısı da düşüktür (Bkz. Çizelge 8.40):

Çizelge 8.40
Oturdıkları Konutun Oda Sayısına Göre Hanehalklarının
Dağılımı (1985)

	Çadır Baraka Mağara	1	2	3	4	5+	Bilin- meyen	Toplam
Bölge	5.762	41.174	173.032	272.140	108.789	44.003	1.873	646.773
Türkiye	45.384	310.859	1.787.326	4.052.297	2.574.702	926.831	32.619	9.730.018
Bölge/ Türkiye	12.7	13.2	9.7	6.7	4.2	4.7	5.7	6.6

(DİE, NSEN, 1985)

Görüldüğü gibi, Bölgede hanehalklarının % 0.9'u çadır, baraka ve mağara gibi barınaklarda yaşamaktadır. Bu oran Türkiye için % 0.7'dir. Buna karşılık 1-2 odalı konutlarda oturanlar Bölgede % 33.1, Türkiye'deyse % 21.6 oranındadır. 3-4 odalı konutların payı, Bölgede %58.9'da kalırken, Türkiye genelinde % 68.1'e yükselmektedir. Oda sayısı 5'den çok konutlarda yaşayanların oranı, Türkiye genelinde olduğu gibi, Bölgede de çok düşüktür.

Genelde aile yapısı, yapım tekniği ve malzemesi ve benzeri nedenlerle az katlı konut ve işyerlerinin oluşturduğu yerleşim düzeni, kuşkusuz yaygın bir düzendir. Kentsel yerleşmelerin yataylığına alabildiğine yayılması, kentsel arsa kıtlığı, çevre bozulması ve kirlenmesi, arsa spekülasyonu ve hizmetlerin alt yapı maliyetinin artması ve gecikmesi gibi çeşitli sorunların kaynağı olmaktadır.

Konutların fiziksel nitelikleri düşük olduğu gibi, alt yapı donanımları da çok yetersizdir. Konutların su, kanalizasyon ve elektrik donanımından yararlanma durumuna bakıldığında, Bölgede temel belediye hizmetlerinin sınırlı bir etkinliğe sahip olduğu, belde halkının önemli bir kesimiyle bu hizmetlerden yoksun kaldığı ortaya çıkmaktadır (Bkz. Çizelge 8.41):

Çizelge 8.41

Konutların Borulu Su, Atık Su ve Elektrik Tesisatına Göre Dağılımı (1984)

	Bina Sayısı	Borulu Su Tesisatı			Atık Su Tesisatı				Elektrik Tesisatı			
		Var	Yok	Bilinmeyen	Kanalizasyon	Foseptik	Başka Bilinmeyen	Yok	Var	Yok	Bilinmeyen	
Adıyaman	26.285	20.509	5.703	73	15.323	5.507	834	4.511	110	25.470	718	97
Diyarbakır	51.321	43.223	6.614	1.484	37.766	5.614	3.893	3.294	754	50.256	970	95
Gaziantep	90.888	52.186	38.448	254	77.678	7.147	227	5.197	639	89.247	1.395	246
Mardin	40.493	24.074	16.277	142	14.234	10.683	3.397	11.945	234	38.944	1.370	179
Şanlıurfa	60.665	51.349	9.103	213	34.629	5.822	3.075	16.403	436	57.099	3.313	253
Siirt	29.231	20.272	8.699	260	17.151	4.041	628	7.332	79	28.146	1.010	75
Bölge	298.883	211.613	84.844	2.426	196.781	38.814	12.054	48.682	2.251	289.162	8.776	945
Türkiye	4.387.971	3.503.493	866.942	17.536	2.400.876	1.050.636	171.899	744.814	19.746	4.207.921	129.998	50.062
Bölge/ Türkiye	6.8	6.0	9.8	13.8	8.2	3.7	7.0	6.5	11.3	6.9	6.7	1.9

(DİE, NSEN, 1984)

Bölgede borulu su tesisatı olan binaların oranca % 70.8, atık (pis) su tesisatı olanların % 78.8, elektrik tesisatı olanlarınsa % 96.7 düzeyinde olduğu saptanmıştır. Buna karşılık, Türkiye genelinde binalardan su tesisatı olanlar, % 79.8, atık (pis) su tesisatı olanlar % 78.6, elektrik tesisatı bulunanlarsa % 95.8 oranındadır.

Gerçi Bölge konut alt yapısı bakımından Türkiye geneline benzer oranlar vermekteyse de, aşağıda açıklanacağı gibi, özellikle su ve kanalizasyon şebekesi bakımından geleneksel, yıpranmış ve düşük kapasiteli, daha da önemlisi hijyenik ve teknik koşullara aykırı bir alt yapıya sahiptir.

GAP Bölgesinin kentsel hizmetlerden yararlanma düzeyi abone sayısı ile ölçüldüğünde, başta konut olmak üzere her yapı türüne bu hizmetlerin sınırlı bir ölçüde ulaşabildiği gözlenmektedir.

Sözgelimi, Bölgede su abonelerinin toplam hanehalkı sayısı içindeki payı şöyledir (Bkz. Çizelge 8.42):

Çizelge 8.42
Su Aboneliği (1985)

Toplam Hanehalkı Sayısı	Ortalama Hanehalkı Büyüklüğü	Su Abonesi Hanehalkı Sayısı	Abone Oranı
325.194	6.1	213.916	% 65.8

(MP, C.4, D.33)

Duruma aydınlanma (elektrik) hizmetleri bakımından bakıldığında beliren tablo farklı değildir (Bkz. Çizelge 8.43):

Görüldüğü gibi, 1990 yılında GAP Bölgesinde toplam elektrik abonesinin % 85.2'si konut, % 10.3'ü ticari, % 2.9'u endüstriyel işyeri niteliğindedir. Tüm aboneler içinde oranı % 0.7'ye varan resmi daire abonelerinin dörtte biri Diyarbakır'dadır. Bu ili, benzer oranlarda (yaklaşık beşte birle) Gaziantep ve Şanlıurfa izlemektedir.

Çizelge 8.43
Elektrik Abone Sayıları (1990 Yılı Sonu)

İller	Konut	Ticari İşyeri	Endüstriyel İşyeri	Resmi Daire	Başka	Toplam
Adıyaman	76.836	4.555	1.233	470	525	83.619
Diyarbakır	142.026	11.646	1.133	1.514	4.183	160.502
Gaziantep	195.174	34.667	10.450	1.040	433	241.764
Mardin	78.596	8.138	1.380	778	797	89.689
Şanlıurfa	124.100	17.131	8.360	1.094	-	150.685
Siirt	48.030	3.063	308	930	345	52.676
Batman	18.950	3.726	386	105	40	23.207
Şırnak	1.687	129	31	28	6	1.881
Bölge	685.399	83.055	23.281	5.959	6.329	804.023
Türkiye	12.715.468	1.822.866	484.701	105.862	413.641	1.554.538
Bölge/ Türkiye	5.4	4.5	4.8	5.6	1.5	5.2

(TEK İstatistikleri Özeti, 1990, 69-70)

1990 sayımına göre, Türkiye nüfusunun % 9.1'ini, hanehalkının-
sa % 6.6'sını kapsayan Bölgede elektrik aboneliği olan konut sayısının
% 5.4 düzeyinde kalması, öteki kesimler bir yana, konutların bir böl-
ümüne henüz elektrik hizmetinin götürülmediğini ortaya koymaktadır.

Belediyelerin Alt Yapısı

GAP Bölgesindeki belediyelerin alt yapısı çok yetersizdir. Hızlı nüfus artışı ve kentleşme karşısında mali kaynakların sınırlılığı, düşük bir kapasite ve karşılanamayan bir talep sorununa yol açmıştır. Başta su ve kanalizasyon olmak üzere, yol, atık toplama ve öteki belediye hizmetleri gereksinmeyi karşılamaktan çok uzaktır.

1987 yılında yapılan bir araştırmada, 89 belediyeden yalnızca 2'sinde kanalizasyon alt yapısı, 17'sinde içme suyu alt yapısı olduğu saptanmıştır. 1990'da 122 belediyeden suyu olanların sayısı 32, kanalizasyonu olanların sayısıysa yalnızca 3'dür. Öteki belediyelerde, ya yapım çalışmaları sürmekte, ya gerekli projeler hazırlanmaktadır. Kimilerindeyse, alt yapı planı hiç yoktur.

Anılan belediyelerin çoğunda, su ve kanalizasyon hizmeti gören kimi sistemler varsa da, bunlar günümüzün hijyenik ve teknolojik standartlarıyla bağdaşmaz niteliktedir.

Üstelik bu kentsel yerleşimlerdeki ekonomik gelişme ve hizmet talebinin artması, geleneksel alt yapı sistemlerini de zorlamaktadır.

GAP Bölgesinde, 1990'da tüm belediyelerin % 26'sında (32'sinde) içme suyu vardır. Kentsel yerleşimlerdeki evlerin yaklaşık % 66'sı belediyelerce sağlanmış su bağlantılarından yararlanmaktadır. Verilen su da talebin altındadır. Evlerin geri kalanında ya su yoktur yada kuyukaynak ve çevredeki tesislerden sağlanmaktadır.

Su şebekesinin eskimiş ve bakımının yetersiz olması nedeniyle sistem su yitirimlerine yol açmakta, evlere pompalanan suyun yalnızca % 64'ü ulaşabilmektedir.

1985'de su bağlantısı olan evler için kestirilen kullanma suyu miktarı, kişi başına günde 109 litredir. Bu miktar, su talebinin yalnızca % 60'ıdır. Su bağlantısı olmayan evlerin karşılanmayan tale-

bi de gözönüne alındığında, yetersizlik daha da büyük boyutlara varmaktadır (MP, C.4, D-33, D-38).

Kanalizasyon hizmetlerinin kapasitesine, bağlantılarına ve niteliğine ilişkin bilgiler çok sınırlıdır. Kanalizasyon alt yapısını tamamlamış olduğu bilinen merkez (belediye) oranı yalnızca % 2.4'dür. (GAPİB, GAP Raporu, 1992).

Belediyelerin hemen hiçbirinde arıtma tesisi yoktur. 1982'de Şanlıurfa Merkez'de bir arıtma tesisi yapılmasına başlanmış, ancak henüz tamamlanamamıştır.

Belediye alt yapı hizmetlerinin birbiriyle ilişkili olduğu, su bağlantısı olan evlerin çoğunda bir tür kanalizasyon bağlantısı da bulunduğu, ancak, bunun düşük bir kapasiteyle çalıştığı gözlenmektedir.

Bu nedenle, GAP Bölgesinde belediye alt yapısının geliştirilmesi, bugünkü gereksinimlerle gelecek yıllarda beklenen ekonomik büyüme ve nüfus artışı gözönüne alınarak ivedilikle planlanmalıdır.

Enerji

Türkiye'de 1990 yılında, ticari olmayan enerji de dahil, üretilen ve tüketilen enerjinin toplam miktarı aşağıdaki çizelgede verilmiştir (Bkz. Çizelge 8.44):

Görüldüğü gibi, 1990 yılında Türkiye'de üretilen toplam enerji, 28.6 milyon ton petrol eşdeğeridir (Mtpe). Yurtiçi enerji üretimi, zaman içinde sürekli artış göstermiştir. Ancak, yine zaman içinde dışalım ile karşılanan enerji açığı da giderek büyümüştür. 1990'da ülke enerji gereksinmesinin yaklaşık % 50'si (27 Mtpe'lik kesimi) dışalım ile karşılanmıştır. Enerji dışalımında petrolün payı % 74.1, taşkömürün payı ise % 13.0'dür.

Ülkemizdeki enerji kaynaklarına bakıldığında, hidroelektrik kaynakların büyük bir önem taşıdığı anlaşılmaktadır.

Türkiye'de ekonomik olarak üretilebilen hidroelektrik enerji potansiyeli 32.700 MW, yıllık enerji miktarıysa 118 bin GWh olarak hesaplanmıştır. Halen bu potansiyelin % 12'sinden yararlanılmaktadır.

Linyit rezervleri ise 7.9 milyon tondur. Rezervlerin hemen yarısı Güneydoğu'daki Afşin-Elbistan havzasında olup, niteliği düşüktür. Sürekli artış gösteren linyit üretimi 1990'da 9.2 Mtpe olmuştur.

Bilinen toplam taş kömürü rezervleri, 1.4 milyar ton olarak hesaplanmış olup bu rezervlerin tümü Zonguldak havzasında bulunmaktadır. Daha derin katmanlara inildikçe kömür üretimi düşerek 1990'da 2.0 Mtpe düzeyinde kalmıştır.

Bilinen ham petrol rezervleri 21 milyon tondur. Son on yıl içinde, çok az yeni yatak bulunduğu için, petrol üretimi önemli bir artış göstermemiştir. Petrol üretimi 1990'da tüketimin ancak % 16.2 sini karşılamaktadır.

Kanıtlanmış ve çıkartılabilir doğal gaz rezervleri 15 milyar m³ dür. Linyit yerine seçilen birincil enerji kaynağı olarak doğal gazın sınırlı yurtiçi üretimi gereksinmeyi karşılamadığından, SSCB (BDT)'den dışalımına gidilmiştir.

Çizelge 8.44
Birincil Enerji Üretimi ve Tüketimi (1990)
(Petrol Eşdeğeri) (Bin Ton)

	Toplam	Taş Kömürü	Linyit	Asfal- tit	Doğalgaz	Petrol	Hidrolik	Odun	Atıklar	Jeoter- mal	Elektrik Dışalımı	Elektrik Dışsatımı	Başka
Üretim	26.685	2.036	9.297	119	194	3.092	5.171	5.361	2.548	18	-	-	39
Tüketim	55.655	5.621	9.593	123	3.157	24.036	5.171	5.361	2.548	18	15	78	39

(DİE, 1990 İstatistik Yıllığı, Çiz.216)

Türkiye'de özellikle Batı Anadolu'da yoğunlaşmış umut verici jeotermal rezervler bulunmakla birlikte, üretim henüz çok sınırlı bir düzeydedir.

Ülkemizde nükleer enerji tesisi bulunmamakla birlikte, çıkartılabilir 8.800 ton uranyum, 380 bin ton toryum rezervleri vardır.

Elektrik Enerjisi Üretimi

Türkiye'nin bugünkü elektrik üretim tesislerinin (santrallerinin) kurulu kapasitesi (1990 yılında) 9.551 MW'ı termik, 6.764 MW'ı hidroelektrik olmak üzere toplam 16.315 MW'dır.⁽¹⁾ %90'ı TEK tarafından işletilen bu kapasite içinde hidroelektrik enerjinin payı, 1970'de % 32'yken, 1990'da % 41.5'e çıkmıştır. Bu arada, linyit de termik enerji üretimine katkısını artırmaktadır.

Elektrik üretimi, zaman içinde sürekli artış göstermiştir. Ayrıcalıklı şirketler, otoprodüktörler, belediyeler dahil, elektrik üretimi 1985'de 34.219 GWh (GVs) ken, 1990'da % 68.2'lik bir artışla 57.543 GWh'a yükselmiştir.⁽²⁾ 1986'dan başlayarak elektrik dışalımını hızla düşmüş, 1990'da ilk kez dışsattım (907 GWh), dışalımını (176 GWh) aşmıştır (DiE, 1990 İY, Çiz. 218).

Brüt (gayri safi) elektrik üretiminde hidroelektrik kaynağının payı sürekli artarak 1990 yılında % 40.2'ye yükselmiştir. Üretimde henüz % 59.8'lik büyük bir paya sahip olan termik kaynaklar (yakıtlar) içinde % 58.7'si katı, % 11.5'i sıvı yakıt, % 29.8'iye jeotermal ve doğal gaz kaynaklarıdır. Bu kaynaklar içinde % 56,9'u linyit, % 1.8'i taş kömürü, % 11.4'ü fuel-oil, % 0.06'sı motorin, % 0.23'ü jeotermal, % 29.6'sıysa doğal gazdır.

1980'den bu yana, termik üretimin kaynak deseni yapısal değişikliğe uğramış, katı yakıtlardan taş kömürünün payı düşerken, linyitin-

(1) MW = 10^3 kw

(2) GWh = 10^6 kwh

ki önemli oranda artmış, sıvı yakıtların payı azalırken, enerji kaynağı olarak odun yerini jeotermal kaynağa ve doğalgaza bırakmıştır (TEK, Türkiye Elektrik İstatistikleri Özeti, 1990, 37).

Enerji Tüketimi

Türkiye'de enerji tüketimi, üretimle olan açığını koruyarak sürekli artmış, 1990'da 55.5 milyon ton petrol eşdeğerine ulaşmıştır. Kişi başına düşen enerji tüketimi 1975'de 703 kpe'den (kg petrol eşdeğerinden), 1990'de 985 kpe'ye yükselmiştir (MP, C-4, F.2, -1990 İstatistik Yıllığı, Çiz. 216).

1990'da toplam tüketim içindeki % 43.1'lik payıyla en önemli enerji kaynağı petroldür. Taş kömürü de dahil, kömür, linyit ve asfaltit, toplam enerji tüketiminin % 27.5'ini oluşturmaktadır. Odun, hayvan ve bitki artıklarından oluşan ve ticari olmayan enerjinin payı % 14.2'dir. Hidroelektrik ve jeotermal enerji % 9.3'lük bir paya sahip olup, tüketim kaynağının geri kalanı dışalım ve doğal gazdır.

Son on yılda petrol tüketiminin, miktar olarak değilse de toplam tüketim içindeki payı azalmıştır. Buna karşılık, termik enerji üretiminin ana kaynağı olan linyitle hidroelektrik enerji daha çok kullanılmaya başlamıştır. Bunda, petrol fiyatlarının yükselişi yanında, petrol ürünlerine verilen sübvansiyonun kaldırılmasının önemli bir payı vardır.

Enerji tüketiminin kesimlere dağılımına bakıldığında, konutlar ve hizmet kesimi dahil, kent yerleşiminin toplam enerji tüketimi içindeki payıyla henüz önceliğini koruduğu anlaşılmaktadır. 1986 yılında % 34'lük bir payı bulunan bu kesimi-% 25'lik bir oranla toplam tüketim içindeki payını giderek artıran-endüstri kesimi, bunu da % 15'le ulaştırma kesimi izlemektedir. Tarım kesiminin enerji tüketimindeki payı sadece % 2.3'dür (MP, C.4, Çiz. F.1).

Türkiye'de petrol ürünleri tüketiminde en büyük payı alan yakıt türü, % 40-47'lik bir oranla dizel yakıtıdır. Bunu izleyenler sı-

rasıyla (% 27-39'la) fuel-oil, (% 12-15'le) motor benzini, (% 7-9'la) LPG ve (% 2'yle) gazyağıdır. Motor benzininin % 98'inden ve dizel yakıtının % 72'sinden fazlası ulaştırma kesimince tüketilmiştir. Dizel yakıtının % 26'sını tüketen tarım kesimidir. Endüstri kesiminin dizel tüketimindeki payı % 2'dir. Fuel-oil'se, endüstride % 75, konut, ticaret-hizmet kesimlerinde % 21, ulaşım sektöründe ise % 4 oranında tüketilmiştir (MP, C.4, F-1, F-2).

Elektrik Tüketimi

1990 yılında elektrik tüketimi, toplam enerji tüketiminin (brüt 53.002 bin-net 41.945 bin ton pe) % 9.4'ü (3.928 bin ton pe)'dür. Bu oran 1970'de % 4 dolaylarındayken, 1986'da % 8.1'dir. Bu artış, üretilen toplam elektriğin büyük bölümünü tüketen endüstri kesimindeki hızlı büyümenin sonucudur (Enerji ve Tabii Kaynaklar Bakanlığı APK Dairesi).

Elektrik tüketimi, üretim artışına bağlı olarak sürekli artmış, net tüketim 1985'de 29.709 GWh'ken, 1990'da % 57.6'lık bir artışla 46.820 GWh'a yükselmiştir. Bu gelişmeye bağlı olarak kişi başına elektrik enerjisi tüketimi 1985'de 591 KWh'ken, 1990'da 835 KWh'dır (DİE, 1990 İY, Çiz. 221).

Elektrik enerjisi kullanımının tüketici kesimlere dağılımında endüstri % 62.4'le başta gelmekte, bu kesimi % 19.4'le konutlar, % 5.5'le ticarethaneler izlemektedir. Elektrik tüketiminde payı çok düşük olan kesimler, % 3.1'le resmi daireler, % 2.6'yla genel aydınlatma, % 0.2'yle köy tüketimidir. Elektriğin % 6.8'i ise "öteki" alanlarda tüketilmektedir.

Zaman içinde bu dağılımın genel olarak süregeldiğini, ancak "öteki" alanların payı görece azalırken, konut tüketiminin arttığı gözlenmektedir (TEK, Türkiye Elektrik İstatistikleri Özeti, 1990, 66).

Endüstri kesimi içinde en çok elektrik kullanan alt kesimler demir-çelik, metal üretimi ve kimya endüstrisiyle tekstil-giyim endüstrileridir (DİE, 1990 İY, Çiz. 224).

GAP Bölgesi öteki alanlarda olduğu gibi, elektrik tüketiminden de düşük bir pay alan bölgedir (Bkz. Çizelge 8.45):

Çizelge 8.45

Elektrik Enerjisi Tüketiminin illere ve Kesimlere Dağılımı (1990)

İller	Endüstri (%)	Konut (%)	Ticaret (%)	Resmi Daire (%)	Başka (%)	Toplam	Türkiye'deki Payı (%)
Adıyaman	70.3	21.2	1.6	2.5	4.4	188.823	0.4
Diyarbakır	41.2	30.3	6.8	10.5	11.3	285.315	0.6
Gaziantep	68.8	20.5	1.4	1.4	7.8	719.317	1.5
Mardin	69.2	16.9	1.8	3.2	8.9	339.414	0.7
Şanlıurfa	40.9	15.3	4.2	11.2	28.5	432.002	0.9
Siirt	64.3	17.0	3.4	6.1	9.1	266.102	0.6
Bölge Sayı	1.327.766	442.609	65.955	120.497	274.146	2.230.973	4.7
Bölge Oran	59.5	19.8	2.9	5.4	12.4	100.0	
Türkiye Sayı	29.211.789	9.059.802	2.557.815	1.463.283	4.527.355	46.820.044	
Türkiye Oran	62.4	19.4	5.5	3.1	9.7	100.0	
Bölge/Türkiye	4.5	4.9	2.6	8.2	6.0	4.7	

(TEK, TEİÖ, 67-68)

Görüldüğü gibi, Türkiye'de toplam elektrik tüketiminden yalnızca % 4.7'lik bir pay alan Bölgede, bu tüketimin illere dağılımı da dengeli değildir. Gaziantep'in Türkiye tüketimindeki payı % 1.5'e yükselirken, Adıyaman'ın % 0.4'e düşmektedir.

Bölgede elektrik tüketiminin kesimlere dağılımı, Türkiye'deki dağılımı izlemekle birlikte, endüstrinin görece payının düşmesine karşılık, resmi daire ve öteki kesimlerin payının yükseldiğini göstermektedir. Kamusal hizmet kesiminin tüketim paylarının en yüksek olduğu iller, sırasıyla Şanlıurfa ve Diyarbakır'dır.

Örgütlenme

Sendikal Örgütlenme

GAP Bölgesi kooperatifleşme gibi, ekonomik amaçlı bir örgütlenme olarak sendikalaşma alanında da düşük örgütlenme düzeyindedir.

Bilindiği üzere işverenler gibi, işçilerin çıkarlarını korumak amacıyla kurdukları sendikalar, salt üyelerinin çıkarlarını korumakla kalmayarak, toplumsal ve ekonomik bir baskı grubu işlevi gören örgütlerdir. İşçi sendikaları, temsil ettiği kesimin çıkarlarını gözettiği kadar, sosyo-ekonomik politikaları tüm çalışanlar lehine etkileme çabasıdadır. Bu nedenle, sendikalaşma düzeyi, toplumun çalışan kesimlerinin kendi çıkarları konusunda olduğu kadar, toplumsal çıkarlar konusundaki bilinçlilik düzeyini de yansıtır.

Bölgenin sendikal örgütlenme düzeyi araştırıldığında, Türk-İş'e bağlı sendikalardan 14'ünün Bölge illerinde şubesinin bulunduğu ve bu şubelere kayıtlı üye sayısının toplam 33.352 olduğu saptanmaktadır (Bkz. Çizelge 8.46):

Ancak, çizelgeden görüleceği gibi, kimi sendikaların (Belediye-İş, Çimse-İş) her ilde şubesi varken, kimilerinin belli illerde şubesi bulunmakta ve bu şubelerden kimileri il şubesi olmakla kalmayarak, Bölge içi ve Bölge dışı bir kaç ili kapsayan bölge şubesi niteliği taşımaktadır.

Bölgedeki 14 sendika şubesi içinde GAP'nin yarattığı istihdama ve endüstrinin bölgesel niteliğine bağlı olarak üye sayısı en yüksek olanları sırasıyla % 28.0'le (TEK, DSİ çalışanlarını örgütleyen) Tek-İş, % 15.0'le Teksif, % 14.6'yla Yol-İş, % 11.6'yla Tek-Gıda İş ve % 10.8'le Belediye-İş'dir. Görüldüğü gibi, sendikalı işçilerin yoğunlaştığı işkolları, TEK, DSİ, Devlet Karayolları, Köy Hizmetleri, belediye hizmetleri gibi alt yapı sektörleriyle Bölgede imalat endüstrisinin yoğunlaştığı dokumacılık ve besin iş kollarıdır. Buna karşılık, örgütlü işçilerden % 3.0 ve daha düşük pay alan sendikaların önde gelenleri büro, eğitim, ticaret-market ve koo-

Çizelge 8.46

Bölgede Türk-İş'e Bağlı Sendika Şubeleri ve Üye Sayıları (1992)

İller	Belediye İş	Çimse İş	Haber İş	Koop İş	Maden İş	Petrol İş	Sağlık İş	Tarım İş	Tek-Gıda İş	Teksif İş	Tes-İş* İş	Tes** Koop İş	T.Harp İş	Yol-İş	Toplam	
															Sayı	Oran
Adıyaman	184	250	-	-	-	-	-	54	1050	1488	-	-	-	-	3026	9.0
Diyarbakır	1344	250 ⁽¹⁾	941	-	-	415	510 ⁽⁴⁾	496	800	586	4351 ⁽⁷⁾	568	767	4906 ⁽⁸⁾	15934	47.5
Gaziantep	631	260	-	377 ⁽²⁾	-	-	404 ⁽⁵⁾	-	1700	2967	--	425	-	-	6764	20.1
Mardin	262	270	-	-	270 ⁽³⁾	-	-	101	-	-	-	-	-	-	903	2.7
Şanlıurfa	1206	240	-	-	-	-	-	109 ⁽⁶⁾	350	-	5000	-	-	-	6905	20.6
Toplam	3627	1270	941	377	270	415	914	760	3900	5041	9351	993	767	4906	33532	100.0
Oran	10.8	3.8	2.8	1.1	0.8	1.2	2.7	2.3	11.6	15.0	28.0	3.0	2.3	14.6	100.0	

(Türk-İş)

* TEK ve DSi vb. çalışanlarını içerir

** Ticaret, büro, eğitim, koop, vb. çalışanlarını içerir.

(1) Şube Ergani'dedir.

(2) Adıyaman ve Kahramanmaraş'ı da kapsar.

(3) Mazıdağı Etibank Fosfat İşletmesini kapsar. Maden-İş'in Şırnak'da 470 üyeli bir şubesi vardır.

(4) Mardin ve Batman'ı kapsar.

(5) Adıyaman, Kahramanmaraş ve Şanlıurfa'yı da kapsar.

(6) Ayrıca Ceylanpınar'da 2216 üyeli bir şubesi vardır.

(7) İki şubeyi içermektedir.

(8) İki şubeyi içermektedir.

peratif çalışanlarını örgütleyen Tes-Koop'la Haber-İş ve Sağlık-İş'dir. Tarımda çalışanların sendikal örgütü olan Tarım-İş'in üye sayısı yalnızca % 2.3'dür. Tüm çalışanların dörtte üçünü kapsayan tarım işkolunda sendikalı oranının bu ölçüde düşük olması, tarımda doğrudan işletmecilik ve mevsimlik işçilik gibi engelleyici etkenlerin yanısıra, örgütlenme düzeyinin yetersizliğinin açık göstergesidir.

Öte yandan, illerin ekonomik gelişmişlik düzeylerine bağlı olarak sendikalı işçilerin Bölge içi dağılımı da dengeli değildir. Sözelimi sendikalı işçilerden Diyarbakır şubesinin aldığı pay % 47.6 Gaziantep'in % 20.1'ken, Mardin'in yalnızca % 2.7'dir. Üstelik sendikalı olanların tüm çalışanlara oranı çok düşüktür. Yine sözelimi 1990'da Gaziantep'de İş ve İşçi Bulma Kurumuna kayıtlı işçi sayısı 23.317'yken, aynı ilde sendika şubelerine kayıtlı işçi sayısı yalnızca 6.764'dür.

Toplumsal Örgütlenme

GAP Bölgesi, ekonomik amaçlı-kooperatif ve sendika türü-örgütlenme bakımından olduğu gibi-geleneksel toplumun bir özelliği olarak-toplumsal örgütlenme bakımından da gelişmemiş bir bölgedir.

Günümüzde toplumların çağdaşlık ölçütlerinden biri, örgütlenme düzeyidir. Çağdaş toplum, her düzlemde örgütlenmiş bir toplumdur. Böyle bir toplumda çeşitli kesimler, ilgi ve çıkar grupları kendi amaçları doğrultusunda örgütlenerek bu amaçları gözetme arayışı içindedir.

Çağdaş toplumun ayırıcı özelliklerinden biri de sivil toplum olmaktır. Sivil toplum, genel olarak kamu yönetimi dışında örgütlenmiş olan ve özel örgütlenmelerin kamu yönetimi karşısında onun otorite ve etkinliğini dengeleyebildiği bir toplumdur. İlgi ve çıkarların kamu kuruluşları içinde örgütlendiği, kamu yönetiminin şemsiyesi altına alındığı yada bu yönetimin uzantısı olduğu durumlarda sivil toplum koşulları oluşmamıştır.

Bu iki ölçüt açısından da ülkemizin genel olarak çağdaş (modern) toplum niteliği taşıdığını savunmak güçtür. Türkiye, tarihsel olarak ve günümüzde kamu yönetimi dışında sivil örgütlenmeye yabancı kalmıştır. Bu yabancılık, özellikle geleneksel toplum anlayışı ve ilişkilerinin egemen olduğu yörelerde ve kesimlerde daha belirgindir. Ekonomik ve toplumsal bakımdan güçlü kesimler odalar, vakıflar ve dernekler biçiminde örgütlenirken, gerçek örgütlenme gereksinimi içinde olan köylüler, esnaf ve sanatkarlar, bağımsız çalışanlar, tüketiciler gibi ekonomik ve toplumsal kesimler düşük örgütlenme düzeyindedir.

GAP Bölgesi, geleneksel ilişkilerin yaygınlık ve etkinliğine bağlı olarak sivil toplumsal örgütlenme alanında Türkiye genelinin altında bir örgütlenme eğilimi göstermiştir. Ekonomik amaçlı örgütler gibi toplumsal amaçlı olanlar, Bölgede ancak sınırlı sayıda ve belli amaçlar doğrultusunda kurulabilmiştir. Kurulanların da çoğuyla uzun

süreli olamadığı yada çalışır durumda bulunmadığı bir gerçektir.

Toplumsal amaçlı örgütlenmeler, dernekler ve vakıflardır. Bunlardan vakıflar bir toplumsal yarar (hayır) amacıyla kurulan, derneklerse belli ilgi ve çıkarları gözetmek ve gerçekleştirmek üzere çalışan örgütlerdir. Bir mal, gelir yada değer bir amaca ayrılması olarak tanımlanan vakıf, bir maddi varlığı gerektirir. Buna karşılık, üyelerin tüzükte belirtilen belli amaçlar doğrultusunda birlikte etkinlikte bulunmaları anlamına gelen derneklerse, sivil toplumsal örgütlenmenin en tipik örneğidir.

GAP Bölgesinde derneksel örgütlenme düzeyine bakıldığında, öteki alanlarda olduğu gibi bu alanda da örgütlenme eğiliminin çok düşük olduğu ve kurulan derneklerin bir kaç türle sınırlı kaldığı anlaşılmaktadır (Bkz. Çizelge 8.47):

Çizelge 8.47

Bölgede Amaçlarına Göre Dernekler (1992)

	Okul Der.		Cami-Kuran Kursu Der.		Spor Klübü Dernek.		Kamu Yara. Çalışan D.		Öteki Der.		Toplam	
	Sayı	Oran	Sayı	Oran	Sayı	Oran	Sayı	Oran	Sayı	Oran	Sayı	Oran
Adıyaman	43	29.9	21	14.6	39	27.1	8	5.5	33	22.9	144	12.3
Diyarbakır	96	38.3	25	10.1	42	16.9	8	3.2	77	31.0	248	21.3
Gaziantep	73	20.7	127	36.0	53	15.0	3	0.8	97	27.5	353	30.2
Mardin	58	48.7	5	4.2	27	22.7	9	7.6	20	16.8	119	10.2
Şanlıurfa	105	34.6	60	19.8	55	18.2	17	5.6	66	21.8	303	26.0
Toplam	375	32.1	238	20.4	216	18.5	45	3.9	293	25.1	1167	100.0

(İl Valilikleri)

Çizelgeden izlenebileceği gibi araştırma alanını oluşturan 5 ilde çalışır durumda olan toplam 1167 dernek bulunmaktadır. Bunlar, amaçlarına göre başlıca dört grupta toplanma eğilimindedir. Okul dernekleri oransal olarak başta gelenidir. Okul yapma, yaşatma, okul ve öğrenci koruma amaçlı derneklerin, tüm dernekler içinde üçte birlik bir paya sahip olması, derneksel örgütlenmede eğitim amacının öne çıktığını göstermektedir. Dernekler eliyle yapılması, yaşatılması ve korunması amaçlanan okullar arasında önde geleni, ilköğretim okulları ve ilkokullardır.

Dernekler içinde ikinci ana grubu oluşturanlar başta cami olmak üzere kuran kursu yaptırma, yaşatma ve koruma dernekleridir. Tüm dernekler içinde ibadet yeri ve dinsel eğitim kurumu oluşturma ve yaşatmayı amaçlayanların % 20.4'lük bir orana ulaşması, sivil örgütlenmede dinsel güdülerin önemli bir rol oynadığını açıkca ortaya koymaktadır.

Spor kulüpleriyle avcılık, atıcılık vb. gibi spor amaçlı dernekler, dernek kuruluşları arasında üçüncü grubu oluşturmaktadır. Oranı % 18.5'e varan bu derneklere, hemen her ilde aynı oranda rastlanmaktadır.

Kızılay, Çocuk Esirgeme, Türk Hava Kurumu başta olmak üzere sosyal yardım ve hizmet dernekleri-kamu yararına çalışan dernekler başlığıyla (ve % 3.9'luk bir oranla)-dördüncü dernek grubudur.

Bu grupların dışında çok değişik amaçlı dernekleri kapsayan ve dörtte birlik bir payı olan öteki dernekler grubu yer almaktadır. Bu grup içinde en anlamlı alt grup, meslek dernekleridir. Belli meslek gruplarının dayanışmasını sağlamak ve ilgi ve çıkarlarını gözetmek üzere kurulan bu dernekler, sanayicilerden, fıstıkçılardan, kuyumculardan, muhasebecilerden, muhtarlardan, din görevlilerine, emeklilere, oto parçacılarından seyyar satıcılara kadar geniş bir yelpaze oluşturmaktadır.

Bu ana grupta yer alan ikinci alt grup, turizm, güzelleştirme, tanıtma, çevre ve doğal varlıkları koruma, ağaçlandırma vb. gibi doğal, tarihsel ve toplumsal değerleri korumaya yönelik derneklerle müzik, halk oyunları, folklor vb. gibi sanat ve kültür amaçlı dernekleri kapsamaktadır.

Bu arada okul mezunları, Kore Gazileri, sakatlar vb. gibi belli toplumsal grupları örgütleyen dernekler de vardır.

Derneklerin illere dağılımı incelendiğinde, yaklaşık üçte birinin (% 30.2'sinin) Bölgenin en gelişmiş (endüstrileşmiş ve kent-

leşmiş) ilinde (Gaziantep'de) toplandığı anlaşılmaktadır. Gaziantep'i % 26.0'yla Şanlıurfa, % 21.3'le Diyarbakır izlemektedir. Dernekleşme düzeyinin en düşük olduğu iller, % 12.3'le Adıyaman, % 10.2'yle Mardin'dir.

Derneklerin türlerine göre dağılımı ilden ile anlamlı değişimler göstermektedir.

Eğitim amaçlı dernekler Mardin'de en yüksek orana (% 48.7'ye) ulaşırken, cami ve kuran kursu yaptırma ve yaşatma dernekleri Gaziantep'de % 36.0'ya yükselmektedir. Dernek çeşitlenmesinin önemli oranlara vardığı illerse Diyarbakır, Gaziantep, Şanlıurfa'dır.

Topluca değerlendirildiğinde, Bölgede toplumsal örgütlenme eğilimi güçsüz olduğu gibi, derneklerin yarısından çoğunun eğitim ve din amacına yönelik olduğu ve özellikle kır kesiminin ve tarımsal amaçların örgütlenmeye yabancı kaldığı saptanmaktadır.

KESİM 9

SAĞLIK

Sağlık, kendi başına bir insan hakkı olduğu kadar, insan gücünün nicelik ve niteliğini belirleyen koşullardan biridir. Ancak sağlıklı bir insangücü verimli ve üretken olabilir. İşgücüne nitelik kazandıran sağlık, koruyucu ve tedavi edici hizmetlerin sunulmasıyla sağlanır.

GAP Bölgesi, başka alanlardaki tesis ve hizmetlerden olduğu gibi, sağlık alt yapı ve hizmetlerinden de yeterince yararlanabilen bir bölge değildir. Genel sağlık hizmetlerinin yanı sıra, Bölgeye özgü sağlık sorunlarının izlenmesi ve giderilmesi yolundaki çalışmalar sınırlı kalmaktadır.

Yaygın Hastalıklar

Bölge, ekolojik yapısı, sağlık standartlarına aykırı koşulları ve beslenme davranış ve alışkanlıkları nedeniyle, özellikle bulaşıcı hastalıkların sıkça görüldüğü bir yöredir.

Türkiye'de yataklı tedavi kurumlarına yansıyan hastalıkların ve ölüm nedenlerinin başlarında yer alan enfeksiyonlar,⁽¹⁾ Bölgede, ülke ortalamasının oldukça üzerindedir.

1981'de oranı en yüksek olan enfeksiyon % 23.0'le paratifo'dur. Bunu izleyen bulaşıcı hastalıklar, sırasıyla dizanteri (% 16.0), sıtma (% 15.9), tifo (% 15.2), difteri (% 14.7), çocuk felci (% 12.2), boğmaca (% 11.6) ve kızamık (% 10.7) dır (MP, C.4, G-16).

1990 yılına gelindiğinde kimi hastalık türlerinin azalmasına karşılık, kimilerinin arttığı saptanmaktadır.

(1) 1990 yılında Türkiye genelinde hastanelere yatan hastaların hastalık tanıları içinde enfeksiyon ve paraziter hastalıklar, % 6.2 yle beşinci sırada yer almaktadır. Aynı yıl ölüm nedenleri arasında bu hastalık grubunun oranı % 8.2'dir (Sağlık Bakanlığı, Sağlık İstatistikleri, 1991).

Bu tarihte Türkiye genelinde, bildirilmesi zorunlu bulaşıcı hastalıklardan hastanede tedavi edilenler arasında barsak enfeksiyonları başta gelirken, bunu sırasıyla solunum sistemi tüberkülozu, bulaşıcı sarılık, besin zehirlenmesi, dizanteri, tifo, paratifo, malta humması ve kızıl-kızamık izlemektedir.

1991 yılında Türkiye'de ve Bölgede hastanelere yatan hastaların hastalıklarına (bulaşıcı olanlarına) göre dağılımı aşağıdaki çizelgede verilmiştir (Bkz. Çizelge 9.1):

Çizelge 9.1

Bulaşıcı Hastalıkların Olay Sayısı (1991)

	Solunum Sistemi Tüberkülozu	Tifo-Paratifo	A ve B Dizanteri	Bulaşıcı Menejit	Malta * Humması	Bulaşıcı Sarılık	Kızıl Sıtma	Toplam	
Adıyaman	244	303	59	2	300	152	20	70	1.150
Diyarbakır	492	3.436	1.573	109	655	432	56	1.877	8.630
Gaziantep	673	416	378	73	134	403	80	581	2.738
Mardin	187	1.787	192	25	441	237	53	631	3.553
Şanlıurfa	462	1.268	225	33	637	113	25	1.940	4.703
Siirt	88	397	49	1	114	81	10	798	1.538
Batman	99	131	25	1	71	35	5	412	779
Şırnak	111	361	217	4	82	70	11	-	856
Bölge	2.356	8.099	2.718	248	2.434	1.523	260	6.309	23.947
Oran (%)	9.8	33.8	11.4	1.0	10.2	6.4	1,1	26.3	100.0
Türkiye	25.742	10.893	8.186	1.678	4.658	24.342	5.974	12.026	93.499
Bölge/Türkiye	9.1	74.3	33.2	14.8	52.3	6.2	4.3	52.5	25.6

(Sağlık Bakanlığı, Sağlık İstatistikleri, 1992, 48)

(Bölge illeri için Sağlık Bakanlığı APK Dairesi)

* Malta humması (brusellosis), bir mikro organizma aracılığıyla keçilerde ortaya çıkan ve insana keçi sütüyle bulaşan bir hastalıktır.

Bölgede 1991 yılında rastlanan bulaşıcı hastalık sayısı incelendiğinde herşeyden önce çizelgede yer almayan barsak enfeksiyonları (enterit) ve streptokoksik anjinlerin en yüksek sıklıkta gözlenen

hastalıklar olduğu saptanmaktadır. Anılan yılda Bölgede barsak enfeksiyonları sayıca 65.946'ya, streptokoksik anjinlerse 8813'e ulaşmaktadır.

Çizelgede yer alan tanısı konmuş hastalıklar arasında bulaşıcı yada salgın niteliğinde olanlardan ülke geneline göre tifo ve paratifonun dörtte üçü, dizanterinin üçte biri, malta humması ve sıtmanın yarısından çoğu Bölgede gözlenmiştir. (1)

Bildirilmesi zorunlu olan hastalıklardan Bölge içinde tifo ve paratifonun % 33.8'le başta geldiği, buna % 11.4 oranındaki dizanteri, % 6.4 oranındaki bulaşıcı sarılık eklendiğinde su ve besinlerle bulaşan sindirim sistemi enfeksiyonlarının % 51.6'ya vardığı anlaşılmaktadır.

Bu grup hastalıklar, ülkenin alt yapı düzeyinin bir göstergesi olup sağlıklı içme ve kullanma suyunun bulunmadığı, çevre ve kişisel sağlık koruma (hijyen) koşullarının elverişsiz olduğu bölgelerde sıkça ve salgın biçiminde rastlanan hastalıklardır.

Öte yandan, yine Bölgede akciğer tüberkülozu % 9.8'le önemli bir orana ulaşırken, sıtma % 26.3'le ikinci sırada yer alan bulaşıcı bir hastalık olarak belirmektedir.

Bu tablo, 1981 verileriyle karşılaştırıldığında ilk dikkati çeken, difteri, çocuk felci, boğmaca ve kızamık gibi çocuklar arasında yaygın olan hastalıkların önemli ölçüde azalmış olmasıdır. Buna karşılık, 1981'de % 38.2 oranında olan tifo ve paratifoyla % 16.0 oranında rastlanan dizanteri bir ölçüde azalmakla birlikte yaklaşık olarak görece önlemlerini korurken, sıtma %15.9'dan % 26.3'e sıçramıştır. Yine 1981'de oransal payları çok düşük olan tüberküloz ve malta humması (brusellosis) yaklaşık % 10'luk bir orana yükselmiştir. Sıtma ve malta humma-

(1) Bildirilmesi zorunlu olan hastalıkların ülke geneline oranla Bölgede daha yakından ve titizlikle izlenip bildirilmesi, bu hastalıkların oransal payının yüksekliğinde belli bir rol oynamaktadır.

sı gibi yine hayvan aracılığıyla geçen (şarbon, kuduz vb. gibi) bulaşıcı hastalıklarda bir azalma gözlenmektedir.

Öte yandan koruyucu ve tedavi edici hizmetlerin etkinliğinin artmasına bağlı olarak bulaşıcı hastalıkların öldürücülük oranında belirgin azalmalar vardır.⁽¹⁾

Kimi enfeksiyon hastalıklarının azalmasında rol oynayan başlıca etken, Sağlık Bakanlığının yakın geçmişte başarıyla yürüttüğü yaygın ve kapsamlı bağışıklama (aşı) kampanyasıdır. Kimi hastalıklardaki artışta, genel sağlık koşullarının yetersizliği yanında, -verem ve sıtmada olduğu gibi-geçmiş yıllardaki kararlı savaşımın tavsamış olmasından kaynaklanmıştır.

Hastalıkların Bölge içindeki dağılımında kimi benzerlikler gözlenmekle birlikte, çarpıcı ayrımlar da saptanmaktadır. Nüfuslarıyla oranlandığında Gaziantep tüberküloz dışında bu tür hastalıkların en az rastlandığı bir ilken, tifo ve paratifo sırasıyla Mardin ve Diyarbakır'da, dizanteri ve malta humması yine Diyarbakır'da, sarılık Mardin, Şanlıurfa ve Diyarbakır'da, sıtmaysa Siirt, Şanlıurfa ve Diyarbakır'da daha sık gözlenen hastalıklardır. Özetle bulaşıcı hastalıkların rastlama sıklığı açısından 1981'de Diyarbakır önceliği almaktadır.

Bölgede su ve besin yoluyla bulaşan hastalıkların yaygınlığı, geniş ölçüde, köylük yörelerle kentlerde sağlık koşullarına, özellikle de içme ve kullanma suyunun durumuna bağlıdır. Sözelimi 1990'da içme suyu kaynağı olmayan kırsal yerleşimlerin oranı % 23.6, kaynağı yetersiz olanlarla birlikte sağlıklı içme suyundan yoksun köylerin oranı % 43.6'dır. Bu oran, kırsal nüfusun en az yarısının sağlıklı su

(1) Türkiye'de Sağlık Bakanlığının koruyucu sağlık hizmetleri içinde belli bulaşıcı hastalıklarla savaşım özel programlara bağlanmıştır. Bunlar arasında başta gelenleri, verem, trahom, frengi, cüzam (lepra) la savaş ve sıtma kontrol çalışmalarıdır.

kaynağı bulunmadığını göstermektedir. Kırsal yerleşimlerdeki içme suyu yetersizliği bakımından % 49.5'la Şırnak ve % 49.0'la Diyarbakır başta gelmekte, bu illeri, Şanlıurfa (% 47.7) ve Mardin (% 44.6) izlemektedir.

İçme suyunun yanısıra, konutlarda tuvaletin bulunmayışı yada sağlıklı olmayışı da anılan bulaşıcı hastalıkların oransal yüksekliğinde rol oynayan bir etkidir (MP, C.4, G-18).

Kısacası, sağlık istatistikleri, enfeksiyon hastalıkların zaman içinde tür ve sayıca azalmakla birlikte, Bölgede henüz en sık rastlanan hastalıklar olduğunu göstermektedir.

Sağlık Hizmetleri

Türkiye'de temel sağlık hizmetleri, tüm yerleşimlerdeki nüfusun sağlığını korumaya ve bu nüfusa tıbbi bakım sağlamaya yöneliktir.

Ancak, dağınık bir yerleşme düzeni gösteren ülkemizde sağlık hizmetlerinin en küçük yerleşim birimlerine götürülebilmesi ve dengeli bir dağılım göstermesi amacıyla, sağlık hizmetleri sosyalleştirilerek taşra sağlık örgütüne yeni bir biçim verilmiştir.⁽¹⁾

Buna göre, sağlık hizmetleri taşra örgütünün ilk basamağı, bir köy ebesi tarafından yönetilen **sağlık evidir**. İkinci basamağı, sağlık hizmetlerini halkın ayağına kadar götüren **sağlık ocakları** oluşturur. En az bir hekim tarafından yönetilen sağlık ocaklarına ortalama üç sağlık evi bağlıdır. Üçüncü basamaksa, yalnız il ve ilçe merkezlerinde kurulan **grup hastaneleridir**. Bu hastanelere 7-30 sağlık ocağı bağlıdır.

Türkiye'de koruyucu ve tedavi edici sağlık hizmetleri vermekle görevli yataksız sağlık kurumları, sağlık evleri, sağlık ocaklarının

(1) "Sağlık Hizmetlerinin Sosyalleştirilmesi"ne ilişkin 224 sayılı yasa, 1961'de kimi illerde yürürlüğe girmiş ve uygulamaya ilk kez 1963'de başlanmıştır (DİE, 1990 İstatistik Yıllığı, 89).

yanısına, ana çocuk sağlığı merkezleri ve dispanserlerdir (DİE, 1990 İstatistik Yıllığı, 89-90).

Bunlar içinde en yaygın olanları sağlık evleri ve sağlık ocaklarıdır. Sağlık ocakları başlıca üç tiptir: A 1 tipi olanlar, il merkezlerinde, 4 hekim ve 6 sağlık personeliyle 50 bin kişiye hizmet vermek üzere örgütlenmişlerdir. D 1 tipi sağlık ocağı, ilçe merkezlerinde 4 hekim ve 4 sağlık personelinden oluşan ve 30 bin kişiye hizmet veren kuruluşlardır. Köy tipi sağlık ocağıysa 1 hekim ve 3 sağlık personelini kapsayan ve 7-8 bin kişiye hizmet vermesi öngörülen sağlık kuruluşlarıdır. Sağlık evi bir ebeyle 2000-2500 kişiye hizmet veren en küçük sağlık birimidir (MP, C.4, G-17).

GAP Bölgesinde hizmet veren sağlık ocakları ve sağlık evlerinin türlerine göre dağılımı şöyledir (Bkz. Çizelge 9.2):

Çizelge 9.2

Sağlık Ocakları ve Sağlık Evlerinin İllere Göre Dağılımı (1991)

İller	Toplam	A1	D1	Köy	Merkez Sağlık Ocağı	Mahalle	Binası Olan	Başka	Toplam
Adıyaman	31	2	5	24	31	74	66	55	121
Diyarbakır	54	6	10	38	54	154	102	97	199
Gaziantep	55	16	3	36	55	217	11	127	138
Mardin	42	3	5	34	42	72	84	59	147
Şanlıurfa	51	3	9	39	51	138	111	40	151
Siirt	21	3	6	12	21	48	35	70	105
Batman	16	1	5	10	16	73	37	54	91
Şırnak	15	1	3	11	15	20	31	44	75
Bölge	285	35	46	204	285	796	477	546	1.023
Türkiye	3.672	523	502	2.647	3.672	8.031	3.263	7.999	11.262
Bölge/ Türkiye	7.8	6.7	9.1	7.7	7.8	9.9	14.6	6.8	9.0

(Sağlık Bakanlığı (APK), Sağlık İstatistikleri 1992)

Bölgede sağlık personeli ve donanımı açığı, yataklı sağlık kurumları sözkonusu olduğunda büyük boyutlara varmaktadır. Gerçek tedavi edici sağlık hizmetleri veren yataklı sağlık kurumları, gerek tesis sayısı, gerekse sağlık personeli bakımından çok yetersizdir (Bkz. Çizelge 9.3):

Çizelge 9.3

Hastane, Yatak, Sağlık Ocağı ve Sağlık Evi Sayısıyla
Sağlık Personelinin İllere Göre Dağılımı (1990)

İller	Hastane	Yatak Sayısı	Sağlık Ocağı	Sağlık Evi	Toplam	Hekim Uzman	Pratisyen	Hemşire
Adıyaman	5	325	31	121	142	35	107	234
Diyarbakır	15	2.680	54	199	1.002	521	481	821
Gaziantep	11	1.488	55	138	548	249	299	422
Mardin	5	475	42	143	146	28	118	210
Şanlıurfa	10	705	51	151	290	76	214	260
Siirt	3	255	21	105	111	17	94	87
Batman	3	175	16	91	82	30	52	86
Şırnak	4	155	15	75	76	6	70	49
Bölge	56	6.258	285	1.023	2.397	962	1.435	2.169
Türkiye	899	123.706	3.672	11.262	50.639	24.900	25.739	44.984
Bölge/Türkiye	6.2	5.0	7.8	9.0	4.7	3.9	5.6	4.8

(Sağlık Bakanlığı (APK), Sağlık İstatistikleri 1991-Sağlık Bakanlığı, Yataklı Tedavi Kurumları, 1990)

Çizelgeden izlenebileceği gibi, Bölgede, 6.258 toplam yataklı 56 hastane vardır. Türkiye geneline göre hastane sayısı bakımından % 6.2'lik bir payı bulunan Bölgenin, yatak sayısı bakımından payı yalnızca % 5.0'dir.

Bu yetersizlik temel ve yardımcı sağlık personeli bakımından daha da büyümektedir. Bölgedeki toplam hekim sayısı, 962'si uzman ve 1435'i pratisyen olmak üzere toplam 2397'dir. Bu sayı, Türkiye genelinin % 4.7'sine karşılıktır. Başka bir deyişle Türkiye'deki uzman hekimlerin % 3.9'u, pratisyenlerinse % 5.6'sı Bölgede hizmet vermektedir.

Yardımcı sağlık personeli içinde başta gelen hemşirelerin Bölgedeki sayısı da-Türkiye'nin % 4.8'ine karşılık olmak üzere-ancak 2169'dur.

Üstelik, hastane, yatak ve hekim sayısının Bölgenin illeri arasındaki dağılımı dengeli olmaktan uzaktır.1990 verilerine göre Bölge nüfusu içindeki payı % 21.2 olan Diyarbakır'ın hastane sayısından aldığı pay % 26.8, yatak sayısından % 42.8, hekim sayısından % 41.8, hemşire sayındaysa % 37.8'dir. Diyarbakır'a Gaziantep eklenecek olursa, Bölgedeki tüm hastanelerin % 46.4'ünün, yatak sayısının % 66.6'sının, hekimlerin % 64.7'sinin ve hemşirelerin % 57.3'ünün yalnızca nüfusun % 43.3'ünü kapsayan iki ilde toplandığı ortaya çıkmaktadır.

Geniş bir nüfusa hizmet veren hastanelerin bağlı oldukları kurumlara göre dağılımına bakıldığında, GAP Bölgesinde bu tesislerin büyük çoğunluğunu devlet hastanelerinin oluşturduğu saptanmaktadır (Bkz. Çizelge 9.4):

Çizelge 9.4

Hastane ve Yatak Sayılarının Bağlı Oldukları Kurumlara Göre Dağılımı (1991)

İller	Sağlık Bakanlığı		SSK		Üniversite		Özel		Başka		Toplam	
	HS*	YS*	HS	YS	HS	YS	HS	YS	HS	YS	HS	YS
Adıyaman	4	325	1	50	-	-	-	-	-	-	5	375
Diyarbakır	12	1280	1	330	1	1050	1	20	-	-	15	2680
Gaziantep	6	905	1	312	1	150	2	71	1	50	11	1488
Mardin	5	475	-	-	-	-	-	-	-	-	5	475
Şanlıurfa	9	595	1	110	-	-	-	-	-	-	10	705
Siirt	3	255	-	-	-	-	-	-	-	-	3	255
Batman	2	125	1	50	-	-	-	-	-	-	3	175
Şırnak	4	155	-	-	-	-	-	-	-	-	4	155
Bölge	45	4115	5	852	2	1200	3	91	1	50	56	6308
Türkiye	616	72513	103	22174	25	18298	112	4355	43	6366	899	123706
Bölge/ Türkiye	7.3	5.8	4.8	3.8	8.0	6.5	2.8	2.1	2.3	0.8	6.2	5.1

(Sağlık Bakanlığı, Sağlık İstatistikleri, 1992)

* HS: Hastane Sayısı

* YS: Yatak Sayısı

Gerçekten, Bölgedeki 56 hastaneden 45'i (% 80.3'ü), Sağlık Bakanlığına bağlıdır. Sosyal Sigortalılara hizmet veren SSK hastaneleri ise sayıca 5, oranca % 8.9 düzeyindedir. Üniversitelerin yönetiminde yada özel nitelikli hastanelerin sayısıysa 6'dır.

Herhangi bir nüfusun sağlık hizmetlerinden yararlanma düzeyinin tipik ölçüleri olarak birim nüfusa düşen yatak, hekim ve hemşire sayısı, Bölgedeki sağlık hizmetlerinin nicelik ve niteliğini özetleyen göstergelerdir (Bkz. Çizelge 9.5):

Çizelge 9.5

Onbin Nüfusa Düşen Yatak, Hekim ve Hemşire Sayısı (1991)

İller	Yatak Sayısı/ Nüfus (onbin)	Hekim Sayısı/ Nüfus (onbin)	Hemşire Sayısı/ Nüfus (onbin)
Adıyaman	7.3	2.8	4.6
Diyarbakır	24.5	9.2	7.5
Gaziantep	13.0	4.8	3.7
Mardin	8.5	2.6	3.7
Şanlıurfa	7.0	2.9	2.6
Siirt	10.5	4.6	3.6
Batman	5.1	2.4	2.5
Şırnak	5.9	2.9	1.9
Bölge	12.2	4.6	4.2
Türkiye	21.9	9.0	8.0

(Sağlık Bakanlığı, Sağlık İstatistikleri, 1992)

Görüldüğü gibi, Bölgede sağlık hizmetleri, üç temel gösterge bakımından Türkiye'nin çok gerisindedir.

Onbin nüfusa düşen yatak sayısı Türkiye'de 21.9'ken, Bölgede 12.2, hekim sayısı 9.0'a karşılık 4.6, hemşire sayısıysa 8.0'e karşılık 4.2'dir. Kısaca özetlemek gerekirse Bölge, sağlık hizmetlerinden ortalamanın yarısı kadar yararlanmaktadır.

Bölgede sağlık hizmetlerinin bu düşük düzeyine karşın, yatarak tedavi görenlerin, başka bir deyişle, hasta yataklarının kullanılma

oranı düşüktür. Bunun başlıca nedenleri, sağlık tesislerindeki personel ve donanım yetersizliğine ek olarak sunulan tedavi hizmetleri konusunda nüfusun yeterince bilgili olmayışı yada bu hizmetlere ulaşamayıdır. Öte yandan hasta daha iyi hizmet bulmak umuduyla Bölge dışındaki tesisleri kullanmayı yeğlemektedir.

Başka bir anlatımla, Bölgede ve Türkiye genelinde yatak, hekim ve hemşire başına düşen nüfusun- karşılaştırmalı olarak-verdiği tablo şudur (Bk. Çizelge 9.6):

Çizelge 9.6
Yatak, Hekim ve Hemşire Başına Nüfus (1990)

	Yatak Başına Nüfus	Hekim Başına Nüfus	Hemşire Başına Nüfus
Bölge	824	2152	2378
Türkiye	457	1115	1255

Ana Çocuk Sağlığı merkez şube, dispanser ve istasyonları, 0-6 ve 7-14 yaş çocuklarına ve 15-49 yaş grubu kadın nüfusa hizmet veren sağlık kuruluşlarıdır. Bu hizmetler, öncelikle 0-6 yaş grubuna ve kadın nüfusun gebelik, doğum ve doğum sonrası sorunlarına yöneliktir.

GAP Bölgesinde bu özel uzmanlık hizmeti veren birimlerden merkezlerin bulunmasına karşın, personel durumunun yetersiz kaldığı gözlenmektedir (Bkz. Çizelge 9.7):

Ana ve çocuk sağlığı, çocuk doğum ve ölüm oranlarının azaltılmasına olduğu kadar, doğumda anne ölümlerinin azaltılmasına da katkıda bulunan bir hizmettir. Bu özelliğiyle, ana ve çocuk sağlığı, koruyucu ve önleyici sağlık hizmetinin zorunlu bir parçasıdır.

Ana çocuk sağlığı hizmetlerinin kapsadığı danışma hizmeti, özellikle eğitim düzeyinin düşük olduğu yörelerde önemli bir etkinliktir. Bu nedenle, sağlık evlerine yada ocaklarına gelen kadınlara yada çiftlere bilgi ve öğüt (danışma hizmeti) verilmektedir. Uzak yerlerdeki aileler de sağlık personeline ziyaret edilmektedir.

Çizelge 9.7

Ana Çocuk Sağlığı ve Aile Planlaması Merkezleri
Personel Durumu (1991)

İller	Çocuk Hastalıkları Uzmanı	Kadın Hastalıkları Uzmanı	Aile Hekimi	Pratisyen Hekim	Diş Hekimi	Hemşire Ebe	Sağlık Memuru
Adıyaman	-	1	-	4	1	10	1
Diyarbakır	3	-	1	5	2	16	3
Gaziantep	2	2	-	3	2	8	-
Mardin	-	-	-	3	-	18	-
Şanlıurfa	-	1	-	1	1	7	-
Siirt	-	-	-	6	1	4	-
Batman	-	-	-	4	-	-	-
Şırnak	-	-	-	-	-	-	-
Bölge	5	4	1	26	7	63	4
Türkiye	118	102	17	892	136	1.691	366
Bölge/ Türkiye	4.2	3.9	5.8	2.9	5.1	3.7	2.0

(Sağlık Bakanlığı, Sağlık İstatistikleri, 1992)

Bununla birlikte, Türkiye genelinde olduğu gibi, doğum kontrol yöntemleri uygulayanların sayısı çok düşüktür. 1986'da Bölgede prezervatif kullananların sayısı 21.271, doğum kontrol hapı kullananların sayısı 17.394, rahim içi araç kullananların sayısıysa 13.082'dir (MP, C.4, G-19).

Bölgede özellikle bulaşıcı hastalıkların yaygınlığına karşın, tamamlayıcı sağlık hizmetlerinden eczacılık da yeterli düzeyde değildir. Bölgenin % 9.1'lik nüfus payına karşılık, eczane ve eczacılardan aldığı pay % 5.0 dolaylarındadır (Bkz. Çizelge 9.8):

Çizelge 9.8
Eczane ve Eczacı Sayısı (1990)

İller	Eczane	Eczacı
Adıyaman	34	36
Diyarbakır	178	202
Gaziantep	260	294
Mardin	63	68
Şanlıurfa	126	134
Siirt	51	52
Batman	1	3
Şırnak	2	2
Bölge	715	791
Türkiye	13.005	15.792
Bölge/Türkiye	5.5	5.0

(DİE, 1990 İstatistik Yıllığı, Çiz.83)

Kısaca özetlenecek olursa, GAP Bölgesi, sağlık koşullarının yetersiz olduğu ve sağlık koruma önlemlerine yeterince uyulmadığı için, sağlık riski ve hastalık oranı yüksek bir bölgedir. Buna karşılık ülkedeki sağlık hizmetlerinden-tesis, personel ve donanım olarak düşük payı almaktadır. Bu gerekçelerle, Bölgede hastalık yaratıcı koşulların iyileştirilmesinin yanısıra, koruyucu sağlık alışkanlık ve hizmetlerinin nicelik ve nitelikçe geliştirilmesine ivedi gereksinme vardır.

KESİM 10

EĞİTİM - ÖĞRETİM

İnsan kaynağı (nüfusun nicelik ve niteliği) kalkınmanın en önemli etkenlerinden biridir. Eğitim, bu potansiyelin değerlendirilmesinin başlıca yollarından biridir.

Bir nüfusun niteliğinin başlıca göstergelerinden biri, eğitim düzeyidir. Nüfus, eğitim yoluyla bilgi ve beceri kazandığı gibi, çağdaş toplumun düşünce, değer, tutum ve davranışlarını da benimser.

Ülkemizde eğitim düzeyi, genelde düşük olmakla birlikte çeşitli nedenlere bağlı olarak özellikle GAP Bölgesinde düşüktür. Bölgesel kalkınmada nitelikli işgücüne, geleneksel engelleri aşmada yenilikçi yaklaşımlara gereksinime duyan Bölge için bu özellik kalkınma yolundaki başlıca engellerden biridir.

Okuryazarlık

Eğitim yoluyla nitelik kazanmanın en alt düzeyi okuryazarlıktır. Okumayazma bilenlerin oranı Türkiye geneliyle karşılaştırıldığında, Bölgenin bu düzeyde bile ortalamanın çok altında kaldığı anlaşılmaktadır (Bkz. Çizelge 10.1):

Çizelge 10.1

Okur-Yazarlık Düzeyi (1980-1985)
(6 ve Daha Yukarı Yaşlar)

	Nüfus		Okuma-Yazma Bilmeyen (%)		Okuma-Yazma Bilen (%)	
	1980	1985	1980	1985	1980	1985
Adıyaman	281.157	341.248	56.1	38.1	43.9	61.9
Diyarbakır	609.446	739.419	58.8	47.7	41.2	52.3
Gaziantep	648.801	788.621	42.6	28.9	57.4	71.1
Mardin	434.147	502.747	63.7	51.8	36.3	48.2
Şanlıurfa	470.751	627.269	61.9	52.0	38.1	48.0
Siirt	338.650	398.505	63.9	48.3	36.1	50.7
Bölge	2.782.952	3.397.809	56.7	44.0	43.9	56.0
Türkiye	37.523.623	43.112.337	32.5	22.6	67.5	77.4

Çizelgeden de izlenebileceği gibi, Türkiye'de okuryazar olmayanların oranı 1985'de 22.6'yken, bu oran Bölgede iki katına % 44.0'e yükselmektedir. Gerçi okuryazar oranı 1980'e oranla 1985'de % 43.3'den % 56.0'ya yükselerek, ortalamanın üstünde (% 12.7'lik) bir artış göstermişse de bu artış hızına karşın Bölgeyle Türkiye arasındaki % 21.4'lük ayırım süregelmiştir.

Okuryazarlık durumunun zaman içinde ve illere göre gösterdiği anlamlı değişimler vardır. 1980'de okuryazar oranı en yüksek olan Gaziantep, 1985'de öteki illere oranla önemli bir farkla bu üstünlüğünü korumakta, yine 1980'de okuryazarlık oranının en düşük olduğu iller olan Siirt ve Mardin 1985'de aynı konumlarını sürdürmektedir. Buna karşılık, okuryazarlık oranı bakımından en hızlı artış gösteren il, % 18.0'le Adıyaman'dır. Kısacası, Gaziantep ve Adıyaman çıkarıldığında, Bölgedeki okuryazarlık oranı % 50 dolaylarındadır.

Okuryazarlığın cinsiyete göre önemli değişimler gösterdiği ve Türkiye genelinde olduğu gibi, Bölge genelinde ve her ilde okuryazar olanlar arasında erkek nüfusun kadın nüfusa oranla çok daha yüksek olduğu saptanmaktadır (Bkz. Çizelge 10.2):

Çizelge 10.2

Okuryazarlığın Cinsiyete Göre Dağılımı (1985) (6 ve Daha Yukarı Yaşlar)

	Okuma Yazma Bilmeyen (%)			Okuma Yazma Bilen (%)		
	Nüfus	Erkek	Kadın	Nüfus	Erkek	Kadın
Adıyaman	129.833	31.9	68.1	210.897	61.5	38.5
Diyarbakır	352.645	32.5	67.5	385.685	68.5	31.5
Gaziantep	227.913	29.1	70.9	557.235	59.2	40.8
Mardin	260.462	32.9	67.1	241.126	70.2	29.8
Şanlıurfa	326.321	34.3	65.7	300.197	70.4	29.6
Siirt	192.563	33.6	66.3	202.185	67.6	32.4
Bölge	1.489.737	32.5	67.5	1.897.325	65.4	34.6
Türkiye	9.703.662	30.2	69.8	33.321.762	56.5	43.5

Okumayazma bilmeyenler arasında erkeklerin oranı Türkiye genelinde % 30.2'de kalırken, kadınların oranı % 69.8'e yükselmekte, Bölgedeyse erkekler için % 32.5 olan bu oran, kadınlar için % 67.5'e çıkmaktadır. Buna karşılık, okumayazma bilenler arasında Türkiye genelinde % 56.2 olan erkeklerin oranı, Bölgede % 65.4'e yükselirken, kadınların oranı % 43.5'den % 34.6'ya düşmektedir. Bu dağılım, okuyazar olmayanlar içindeki cinsiyet ayrımının Bölgede Türkiye'dekine benzer bir oran vermekle birlikte, okuyazarlar arasında ülke geneline göre kadın nüfus aleyhine önemli bir sapma gösterdiğini ortaya koymaktadır. Başka bir deyişle, Bölgede okuyazarlık oranınının genel olarak düşüklüğü yanında, kadın nüfusu okuyazarlıktan engelleyen özgül etkenlerin işe karıştığı anlaşılmaktadır. Kısacası, Bölgede okuyazarlık konusunda cinsiyete göre beliren ayırmda, Türkiye için geçerli olan genel etkenlere ek kimi nedenler yürürlüktedir.

Erkek nüfusla kadın nüfus arasında okuyazar olanlarla olmayanların oransal paylarına bakıldığında, cinsiyetle okuyazarlık arasındaki ilişki daha açık biçimde ortaya çıkmaktadır (Bkz. Çizelge 10.3):

Çizelge 10.3

Nüfusun Cinsiyet ve Okuyazarlığa Göre Dağılımı (1985)

(6 ve Daha Yukarı Yaşlar)

	Toplam	Nüfus		Erkek		Kadın	
		Erkek	Kadın	O.Y. Bilen	O.Y. Bilmeyen	O.Y. Bilen	O.Y. Bilmeyen
Adıyaman	341.248	171.256	169.992	75.8	24.2	48.0	52.0
Diyarbakır	739.419	379.568	359.851	69.8	30.2	33.9	66.1
Gaziantep	788.621	397.991	390.630	83.3	16.7	58.8	41.5
Mardin	502.747	255.696	247.051	66.5	33.5	29.3	70.8
Şanlıurfa	627.269	323.819	303.450	65.4	34.6	29.4	70.6
Siirt	398.505	202.030	196.475	67.8	32.2	34.8	65.2
Bölge	Sayı 3.397.809	1.730.360	1.667.449	1.241.352	484.765	655.973	1.004.972
	Oran 100.0	50.9	49.1	72.0	28.0	39.6	60.4
Türkiye	Sayı 43.112.337	21.800.854	21.311.483	18.824.697	2.932.964	14.497.065	6.770.698
	Oran 100.0	50.6	49.4	86.5	13.5	68.2	31.8

(DİE, NSEN, 1985)

Çizelgeden izleneceği gibi okuryazarlık cinsiyetle yakından ilişkili bir değişkendir. Başka bir deyişle her ilde, Türkiye genelinde olduğu gibi, erkek nüfus içinde okuryazar olanların oranı, kadın nüfusa oranla önemli oranlarda daha fazladır.

Türkiye genelinde erkek nüfusun % 86.5'inin okuryazar olmasına karşılık, kadın nüfus içinde bu oran % 68.2'dir. Bölgedeyse bu ayrım büyüterek yinelenmektedir. Erkek nüfusun % 72.0'si okuryazarken, kadın nüfus arasında bu oran % 39.6'ya düşmektedir.

Erkek nüfusla kadın nüfus arasındaki okuryazarlık oranı farkı, Türkiye için % 18.3'ken, Bölge için % 32.4'dür.

Duruma il bazında bakıldığında okuryazarlık bakımından gözlenen dağılımın cinsiyet bakımından da yinelenildiği ve erkekler arasında okuryazar oranı en yüksek olan illerin, genel olarak okuryazar oranı yüksek olan iller (Gaziantep ve Adıyaman) olduğu anlaşılmaktadır. Bu durum, Bölgenin tüm ülke için geçerli kimi nedenlere ek olarak kendine özgü etkenler ve engeller sonucu, özellikle kadın nüfus için okuryazarlık düzeyinde bile eğitim talebinde bulunmadığını yada eğitim olanağından yoksun kaldığını göstermektedir.

Okuryazarlık açısından kadın aleyhine oluşan bu tablonun başlıca sorumlusu, kuşkusuz, ülkemizde genel olarak ailelerin kız çocukların eğitimini önemsemeyişleri yanında, Bölgeye özgü bir etken olarak dil ve kültür engelidir.

Nüfusun okuryazarlık durumu en alt düzeyde nitelik kazanma göstergesidir. Eğitim yoluyla nitelik kazanmanın güvenilir ölçütü, öğrenim düzeyidir.

Öğrenim Düzeyi

Okuryazar nüfusun öğrenim düzeyi bakımından büyük değişkenlik gösterdiği bir gerçektir. Türkiye genelinde olduğu gibi, Bölgede bitirilen öğretim kurumuna göre nüfusun dağılımı, eğitim yoluyla kazanılan nitelik düzeyini sergiler.

Herseyden önce, okuryazar nüfusun bir öğretim kurumunu bitiren bitirmediğine bakıldığında, okuryazarlıkta-örgün yada yaygın-kurumsal eğitimin düşük oranda kaldığı anlaşılmaktadır (Bkz. Çizelge 10.4):

Çizelge 10.4
Okuryazar Nüfusun Kurumsal Öğrenim Görme
Durumuna Göre Dağılımı (1985)
(6 ve Daha Yukarı Yaşlar)

İller	Bir Öğretim Kurumunu Bitimeyen (%)				Bir Öğretim Kurumunu Bitiren (%)			
	Nüfus	Erkek	Kadın	Toplam	Nüfus	Erkek	Kadın	Toplam
Adıyaman	76.826	54.1	45.9	36.5	133.916	65.7	34.3	63.5
Diyarbakır	134.635	61.2	38.8	35.0	250.805	72.5	27.5	65.0
Gaziantep	176.766	51.4	48.6	32.0	379.141	62.9	37.1	68.0
Mardin	91.838	62.3	37.7	38.2	149.072	75.0	25.0	61.8
Şanlıurfa	103.921	62.5	37.5	34.7	196.119	74.7	25.3	65.3
Siirt	80.332	58.9	41.1	39.8	121.804	73.3	26.7	60.2
Bölge	664.318	57.8	42.2	36.0	1.230.857	69.5	30.5	64.0
Türkiye	7.929.774	51.7	48.3	23.8	25.365.982	58.0	42.0	76.2

(DİE, NSEN, 1985)

Okuryazar nüfusun kurumsal öğrenim görme durumuna göre dağılımı, Türkiye genelinde % 23.8'inin, Bölgede üçte birinden fazlasının (% 36.0) kurumsal bir öğrenim görmeden yada tamamlamadan okumayazma öğrendiklerini ortaya koymaktadır. Örgün yada yaygın bir kurumsal öğrenim görmeksizin okuryazar olanlar arasında erkeklerin oransal ağırlığı, kadın nüfusa göre erkeklerin, askerlik, çalışma yaşamı gibi özel olanaklardan yararlanarak okumayazma öğrenme şansı bulduklarını göstermektedir. Ancak, bir öğretim kurumundan mezun olmadığı halde okuryazar olanların kadınlar arasında da önemli bir oranda olması, kız öğrencilerin okumayazmayı öğrendiği bir aşamadan sonra okulu bıraktıkları izlenimini vermektedir.

Bir öğretim kurumunu bitirerek okuryazar olanların oranıysa, Türkiye için % 76.2'yken, Bölgede % 64.0'dür. Kurumsal öğrenimle okuryazar olanların oranca en yüksek olduğu il Gaziantep, en düşük olduğu ilse Siirt'dir.

Kısaca özetlemek gerekirse, 1985 yılında Bölgede 6 ve daha yukarı yaşlardaki nüfus arasında okumayazma bilenlerin oranı % 56.0, bir öğretim kurumu bitirmiş olanların oranıysa % 36.2'dir.

Buna karşılık Türkiye genelinde öğrenim çağının üzerindeki nüfusun % 77.4'ü okumayazma bilirken, % 58.8'i kurumsal öğrenim görevi bir öğretim kurumundan mezun olmuştur.

Örgün eğitim görenlerin bitirdikleri son öğretim kurumuna göre dağılımlarına gelince, herşeyden önce Bölgede genel öğrenim düzeyinin, özellikle lise ve üstü öğrenim görenlerin Türkiye ortalamasının altında kaldığı gözlenmektedir (Bkz. Çizelge 10.5):

Çizelge 10.5

Okul Bitiren Nüfusun Öğrenim Düzeylerine Göre Dağılımı (1985)

	Öğretim Kurumu Bitiren Nüfus	İlkokul %	Ortaokul ve Dengi %	Lise ve Dengi %	Fakülte ve Yük- sek Okul %
Adıyaman	133.916	80.1	10.6	7.8	2.5
Diyarbakır	250.805	70.9	13.6	12.1	3.4
Gaziantep	379.141	79.5	9.9	8.1	2.5
Mardin	149.072	75.4	11.6	10.0	3.0
Şanlıurfa	196.119	75.8	11.5	9.6	3.1
Siirt	121.804	74.3	11.5	11.0	3.2
Bölge	1.230.857	76.2	11.3	9.6	2.9
Türkiye	25.365.982	74.0	11.0	11.2	3.8

(DİE, NSEN, 1985)

Görüldüğü gibi GAP Bölgesinde okul bitirmiş olanlar arasında ilkokul öğrenimlilerin oranı % 76.2'dir. Başka bir deyişle, ilkokul üstü öğrenim görenlerin okul bitirenler içindeki payı % 23.8, öğrenim çağı ve üstündeki tüm Bölge nüfusu içindeki payıysa % 8.6'dır.

Öğrenim düzeyi bakımından Türkiye geneliyle karşılaştırıldığında Bölge ilkokul ve orta ve dengi öğrenimliler bakımından (% 87.5 le) ülke genelinin üstünde, lise ve dengi öğrenimle yüksek öğrenimliler bakımından (% 12.5'le) altındadır.

İller açısından incelenecek olursa, ilköğrenimlilerin en yüksek orana vardığı ilin Adıyaman olduğu, orta ve üstü öğrenimlilerin sırasıyla Diyarbakır (% 29.1), Siirt (% 25.7) ve Mardin (% 24.6)'de en yüksek orana ulaştığı saptanmaktadır.

Okuryazarlık ve kurumsal öğrenim görme bakımından cinsiyete göre beliren ayrım, öğrenim düzeyleri bakımından daha da belirginleşmektedir.

Okul bitirenlerin cinsiyete göre dağılımına bakıldığında, her öğrenim aşamasında erkeklerin büyük bir oransal üstünlüğe sahip olduğu gözlenmektedir (Bkz. Çizelge 10.6):

Çizelge 10.6

Öğretim Kurumunu Bitirenlerin Cinsiyete Göre Dağılımı (1985)

	Öğretim Kurumu Bitiren Nüfus	İlkokul %		Ortaokul ve Dengi %		Lise ve Dengi %		Fakülte ve Yüksekokul %	
		Erkek	Kadın	Erkek	Kadın	Erkek	Kadın	Erkek	Kadın
Adıyaman	133.916	62.8	37.2	71.7	28.3	75.7	24.3	80.8	19.2
Diyarbakır	250.805	71.3	28.7	76.0	24.0	80.1	19.9	81.4	18.6
Gaziantep	379.141	61.1	38.9	70.8	29.2	65.9	34.1	79.1	20.9
Mardin	149.072	73.4	26.6	80.6	19.4	78.6	21.4	84.8	15.2
Şanlıurfa	196.119	73.1	26.9	79.7	20.3	78.1	21.9	84.4	15.6
Siirt	121.804	70.5	29.5	81.1	18.9	81.3	18.7	80.0	20.0
Bölge	1.230.857	67.5	32.5	75.8	24.2	75.7	24.3	81.5	18.5
Türkiye	25.365.982	55.3	44.7	65.8	34.2	62.8	37.2	74.8	25.2

(DİE, NSEN, 1985)

Çizelgenin gösterdiği gibi, öğrenim düzeyi yükseldikçe, bu düzeyde bir öğretim kurumunu bitirmiş olanlar arasında erkeklerin oranı artmakta, kadınlarınkiyse düşmektedir.

Bölge düzeyinde okul bitirenlerden ilkokul mezunları arasında erkeklerin oranı % 67.5'dir. Bu oran sırasıyla orta ve dengi okullarda % 75.8'e, lise ve dengi okullarda % 75.7'ye, yüksek öğrenimdeyse % 81.5'e yükselmektedir. Aynı eğilim, daha düşük oranlarla Türkiye genelinde de gözlenmektedir.

Bu durum, orta ve üstü öğrenim görme olanaklarının Bölgede-özellikle kadın nüfus için-Türkiye geneline oranla daha sınırlı kaldığını dile getirmektedir.

Bir öğretim kurumunu bitirenler bakımından ülke oranının altında kalan Bölgede, halen çeşitli düzeylerde öğrenim görmekte olanların o öğrenim çağındaki nüfusa oranları (okullaşma oranları) da düşüktür (Bkz. Çizelge 10.7):

Çizelge 10.7

Yaş Öbeklerine Göre Nüfus ve Öğrenci Sayısı (1985-1986)

İller	Yaş	Öğrenci	Yaş	Öğrenci	Yaş	Öğrenci
	(6-11)	Sayısı (İlkokul)	(12-14)	Sayısı (Ortaokul)	(15-18)	Sayısı (Lise)
Adıyaman	87.037	76.190	35.042	9.687	38.895	6.596
Diyarbakır	187.620	127.795	78.839	24.351	86.701	14.504
Gaziantep	174.726	165.632	78.750	30.051	90.767	19.209
Mardin	132.981	92.481	51.353	11.117	54.994	5.420
Şanlıurfa	157.502	108.103	62.995	13.236	71.920	8.759
Siirt	106.505	66.119	39.915	9.194	42.825	6.421
Bölge	846.371	636.320	346.894	97.636	386.102	60.909
Nüfusa Oranı (6 ve daha yukarı yaşlar)	24.9	18.7	10.2	2.9	11.3	1.8

(DİE, İstatistik Yıllığı 1990, Koçberber-Altın, 1990)

Bu verilere göre, Türkiye'de ve Bölgede çeşitli öğrenim düzeylerindeki okullaşma oranı aşağıdaki çizelgelerde verilmiştir (Bkz. Çizelge 10.8-10.9):

Çizelge 10.8

Türkiye'de Okullaşma Oranı (1985)

Yaş Grubu	Nüfus	İlkokul %	Orta ve Dengi %	Lise ve Dengi %	Yüksek Öğretim %
6-11	7.773.038	85.4	-	-	-
12-14	3.684.979	-	50.5	-	-
15-18	4.444.968	-	-	23.9	-
19-24	5.746.976	-	-	-	7.8

(DİE, NSEN, 1985, Koçberber-Altın, 1990)

Çizelge 10.9
GAP Bölgesinde Okullaşma Oranı (1985-1986)

	İlkokul	Orta ve Dengi	Lise ve Dengi
Adıyaman	87.5	27.6	16.9
Diyarbakır	68.1	30.9	16.7
Gaziantep	94.8	38.2	21.2
Mardin	69.5	21.6	9.8
Şanlıurfa	68.6	21.0	12.2
Siirt	62.1	23.0	15.0
Bölge	75.2	28.1	15.8
Türkiye	85.4	50.3	23.9

Türkiye ve Bölgede okullaşma oranları karşılaştırıldığında, Bölgenin her öğrenim düzeyinde daha düşük oranda okullaştığı anlaşılmaktadır.

Ülke geneliyle Bölgenin karşılıklı okullaşma oranları ilköğretimde % 85.4'e karşılık % 75.2, orta ve dengi okullarda % 50.3'e karşılık % 28.1, lise ve dengi okullarda % 23.9'a karşılık % 15.8'dir.

Çeşitli öğrenim düzeylerindeki okullaşma oranları, halen öğrenim görmekte olanların aynı düzeyde öğrenim görmüş olanlardan oranca daha yüksek olduğunu göstermektedir. Bu durum, öğrenim olanaklarının giderek daha geniş kesimlere ulaşmasına ve öğrenim talebinin zaman içinde bir ölçüde yükselmesine bağlanabilir.

Öte yandan Türkiye'yle Bölge arasında okullaşma oranı bakımından en büyük ayırım, orta ve dengi okullarda gözlenmektedir. Bu saptama, ilkokulu bitirenlerden ancak bir azınlığın ortaokula devam etmesine karşılık, ortaokulu bitirenler arasında liseye geçenlerin daha yüksek oranda olmasıyla açıklanabilir.

Yüksek öğrenim görenlerin doğum yerlerine göre dağılımına ilişkin veri bulunmadığı için, GAP Bölgesi için yüksek öğrenim düzeyinde okullaşma oranı hesaplanamamışsa da, bu oranın Türkiye ortalamasının altında kaldığı kesindir.

Çeşitli düzeylerdeki okullaşma oranları illere göre irdelendiğinde, Gaziantep dışındaki illerin, kimi dalgalanmalara karşın benzer oranlar verdiği anlaşılmaktadır. Gaziantep, her düzeydeki okullaşma oranı bakımından Bölge ortalamasının üstündedir.

Okul Öncesi Eğitim

Örgün eğitimin ilk basamağını oluşturan okul öncesi eğitim, zorunlu (ilköğretim) çağına gelmemiş çocukların eğitimini kapsar.

Okul öncesi eğitim, 3-5 yaş grubu için kreşlerde, 6 yaş grubu için anaokullarında verilir. İlkokula hazırlayıcı olduğu gibi, Bölge için Türkçe öğrenimi bakımından önem taşıyan bu eğitim aşaması için 1988-89 öğretim yılında hedef okullaşma, % 10.0 olarak saptanmıştır.

Bölgede okul öncesi eğitimin durumu, aşağıdaki çizelgede özetlenmiştir (Bkz. Çizelge 10.10):

Görüldüğü gibi, GAP Bölgesi Türkiye genelinde olduğu gibi, okul öncesi eğitimde düşük bir okullaşma düzeyi sergilemektedir.

Bölgede bu düzeyde eğitim veren-226'sı kentte, 68'i köyde olmak üzere-toplam 294 okul bulunmaktadır. Bu sayı, Türkiye'de okul öncesi eğitim yapan okulların % 8.2'sine karşılıktır. Buna karşılık, salt bu amaçla hizmet veren öğretmen sayısı, Türkiye'de olduğu gibi, Bölgede de çok düşüktür. Bu eğitimden yararlanan öğrenci sayıysa, Türkiye'nin % 7.5'ine karşılık olmak üzere, toplam 112.053 düzeyindedir. Bu öğrenciler arasında erkeklerin payı % 85.9'ken, kızların oranı yalnızca % 14.1'dir.

Düşük okullaşma eğilimi gösteren Bölgede, örgün eğitimin çeşitli düzeylerindeki okul, öğretmen ve öğrenci sayıları incelendiğinde okul sayısının yeterli olmasına karşın, öğretmen açığının önemli boyutlara vardığı, bu nedenle öğretmen başına düşen öğrenci sayısının yüksekliği nedeniyle okullarda bir sıkışıklık yaşandığı saptanmaktadır.

Çizelge 10.10
Okul Öncesi Eğitim (1989-1990)

	Yerleşim Yeri	Okul Sayısı	Öğretmen Sayısı	Öğrenci Sayısı		Toplam
				Erkek	Kız	
Adıyaman	Kent	14	-	255	225	480
	Köy	19	-	191	187	378
Diyarbakır	Kent	48	-	669	595	1.264
	Köy	17	-	184	157	341
Gaziantep	Kent	65	11	1.512	1.332	2.844
	Köy	10	-	72	79	151
Mardin	Kent	35	4	433	419	852
	Köy	5	-	65	37	102
Şanlıurfa	Kent	29	-	469	404	873
	Köy	9	-	100	91	191
Siirt	Kent	35	-	432	372	804
	Köy	8	-	84	65	149
Bölge	Kent	226	15	3.770	3.347	7.117
	Köy	68	-	696	616	1.312
	Toplam	294	15	4.436	3.963	8.429
Türkiye	Kent	2.705	650	51.160	45.127	96.287
	Köy	896	1	8.374	7.392	15.766
	Toplam	3.601	651	59.534	52.519	112.053
Bölge/Türkiye	Kent	8.3	2.3	7.4	7.4	7.4
	Köy	7.6	-	8.3	8.3	8.3
	Toplam	8.2	2.3	7.5	7.5	7.5

(DiE, Milli Eğitim İstatistikleri, Örgün Eğitim, 1989-1990)

İlkokullar

Bölgede ilköğretimin-okul, öğretmen ve öğrenci sayısı bakımından-çizdiği tablo Çizelge 10-11'de sunulmaktadır.

Çizelge 10.11

İlkokullarda Okul, Öğretmen ve Öğrenci Sayısı (1989-1990)

	Okul	Öğretmen	Öğrenci Sayısı		Toplam
			Erkek	Kız	
Adıyaman	738	2.073	43.819	37.706	81.525
Diyarbakır	1.094	3.547	89.894	59.135	149.029
Gaziantep	841	4.011	92.040	82.919	174.959
Mardin	889	2.516	56.124	36.728	92.852
Şanlıurfa	1.228	2.808	86.142	52.514	138.656
Siirt	713	1.974	38.741	30.801	79.542
Bölge	5.503	16.929	406.760	299.803	716.563
Türkiye	51.170	224.672	3.622.824	3.225.259	6.848.083
Bölge/ Türkiye	10.8	7.5	11.2	9.3	10.5

(DİE, MEİ, 1989-1990)

Görüldüğü gibi Bölgede, Türkiye'deki tüm ilkokulların % 10.8'i-ne karşılık olmak üzere 5.503 ilkokul bulunmakta, buna karşılık ilko-kul öğretmenlerinin % 7.5'ini oluşturan 16.929 öğretmen hizmet ver-mektedir.

İlkokul öğrenimi gören öğrenci sayısı-% 56.8'i erkek, % 43.2 si kız olmak üzere-716.563 olup, ülkede aynı düzeyde öğrenim gören öğrencilerin % 10.5'ini oluşturmaktadır.

Öğretmen başına öğrenci sayısıysa Türkiye'de 30.5'ken, Bölgede 42.3'dür.

İllere göre bakıldığında, okul sayısı bakımından en büyük payı % 22.3'le Şanlıurfa'nın aldığı, bunu % 19.9'la Diyarbakır'ın iz-lediği görülmektedir. Buna karşılık, öğretmen sayısı bakımından %23.7'yle Gaziantep başta gelirken, Diyarbakır % 20.9'la ikinci sırayı, Şan-liurfa'ysa % 16.6'yla üçüncü sırayı almaktadır.

Öğrenci sayısı içinde en büyük pay,% 24.4'le Gaziantep'indir. İkinci ve üçüncü sırada yer alan illerse Diyarbakır (% 20.8) ve Şanlıurfa (% 19.3) dır.

İlkokulların okul, öğretmen ve öğrenci sayısı yerleşim yerine (kır ve kente) göre önemli değişmeler göstermektedir (Bkz.Çizelge 10.12):

Çizelge 10.12

İlkokullarda Yerleşim Yerlerine Göre Okul, Öğretmen ve Öğrenci Sayısı (1989-1990)

	Okul	Öğretmen	K e n t Öğrenci			Okul	Öğretmen	K ö y Öğrenci		Toplam
			Erkek	Kız	Toplam			Erkek	Kız	
Adıyaman	52	854	16.835	14.460	30.845	686	1.219	27.334	23.246	50.680
Diyarbakır	98	1.970	47.230	35.053	82.203	996	1.577	42.664	24.02	66.746
Gaziantep	123	2.728	64.056	56.901	120.957	718	1.283	27.984	26.018	54.002
Mardin	68	1.331	28.267	19.293	47.560	821	1.185	27.857	17.435	45.292
Şanlıurfa	89	1.649	44.652	31.579	76.231	1.139	1.159	41.490	20.935	62.425
Siirt	82	1.144	24.747	17.232	41.979	631	830	23.994	13.569	37.563
Bölge	512	9.676	225.337	174.518	399.855	4.991	7.253	196.423	102.039	316.708
Türkiye	6.777	122.542	2.078.394	1.870.531	3.948.925	44.393	102.130	1.544.430	1.354.728	2.899.158
Bölge/Türkiye	7.6	7.9	10.8	9.3	10.1	11.2	7.1	12.7	7.5	10.3

(DİE, MEİ, 1989-1990)

GAP Bölgesindeki ilkokulların % 9.3'ü kentte, % 90.7'si köydedir. Bölgedeki kent ilkokullarının Türkiye geneli içindeki payı % 7.6'yken, köy ilkokulları içindeki oranı % 11.2'dir.

İlkokul öğretmenlerinden kentte hizmet verenleri % 57.2'si, köyde çalışanlarıysa % 42.8'idir. Öğrencilerin kente ve kıra dağılımlarına gelince, kent ilkokullarında okuyanların oranı % 55.8, köyde okuyanlarınsa % 44.2'dir. Köy okullarında okuyan öğrenciler arasında erkek öğrencilerin payı % 62.0'ye ulaşırken, kız öğrencilerin payı ancak % 38.0'de kalmaktadır.

İlköğretim Okulları

Türkiye'de ilköğretim veren eğitim kurumları içinde, ilköğretim okullarının-sayıları az olmakla birlikte-özel bir yeri vardır. Milli eğitim düzenlemesine göre, ilköğretim okulları aynı yönetim altında 5 yılı ilk, 3 yılı orta olmak üzere 8 yıllık temel eğitim veren okullardır. Bu okulların birinci ayağında hizmet veren okul ve öğretmenlerle, öğrenci sayıları aşağıda verilmiştir (Bkz. Çizelge 10.13):

Görüldüğü gibi, Bölgede 21'i kentte, 20'si köyde olmak üzere toplam 41 ilköğretim okulu bulunmaktadır. Bu okullarda eğitim gören öğrenci sayısıysa % 57.5'i erkek, % 42.5'i kız olmak üzere toplam 20.848'dir.

Okul sayısı bakımından Bölgenin Türkiye içindeki payı % 5.0, öğrenci sayısı bakımından payıysa % 7.4'dür.

İlköğretimle ortaöğretimin ilk basamağını bütünleştiren bölge kapsamında hizmet veren ilköğretim okulları, Türkiye'de olduğu gibi, Bölgede henüz yeterli bir etkinliğe kavuşamamıştır.

Milli eğitim sistemimiz içinde yatılı bölge okulları, ilköğretim bölge okullarının bir alt türü olarak oluşturulmuştur.

Çizelge 10.12

İlkokullarda Yerleşim Yerlerine Göre Okul, Öğretmen ve Öğrenci Sayısı (1989-1990)

	Okul Öğretmen		K e n t			Okul Öğretmen		K ö y		
			Erkek	Kız	Toplam			Erkek	Kız	Toplam
Adıyaman	52	854	16.835	14.460	30.845	686	1.219	27.334	23.246	50.680
Diyarbakır	98	1.970	47.230	35.053	82.203	996	1.577	42.664	24.02	66.746
Gaziantep	123	2.728	64.056	56.901	120.957	718	1.283	27.984	26.018	54.002
Mardin	68	1.331	28.267	19.293	47.560	821	1.185	27.857	17.435	45.292
Şanlıurfa	89	1.649	44.652	31.579	76.231	1.139	1.159	41.490	20.935	62.425
Siirt	82	1.144	24.747	17.232	41.979	631	830	23.994	13.569	37.563
Bölge	512	9.676	225.337	174.518	399.855	4.991	7.253	196.423	102.039	316.708
Türkiye	6.777	122.542	2.078.394	1.870.531	3.948.925	44.393	102.130	1.544.430	1.354.728	2.899.158
Bölge/Türkiye	7.6	7.9	10.8	9.3	10.1	11.2	7.1	12.7	7.5	10.3

(DİE, MEİ, 1989-1990)

GAP Bölgesindeki ilkokulların % 9.3'ü kentte, % 90.7'si köydedir. Bölgedeki kent ilkokullarının Türkiye geneli içindeki payı % 7.6'yken, köy ilkokulları içindeki oranı % 11.2'dir.

İlkokul öğretmenlerinden kentte hizmet verenleri % 57.2'si, köyde çalışanlarıysa % 42.8'idir. Öğrencilerin kente ve kıra dağılımlarına gelince, kent ilkokullarında okuyanların oranı % 55.8, köyde okuyanlarınsa % 44.2'dir. Köy okullarında okuyan öğrenciler arasında erkek öğrencilerin payı % 62.0'ye ulaşırken, kız öğrencilerin payı ancak % 38.0'de kalmaktadır.

İlköğretim Okulları

Türkiye'de ilköğretim veren eğitim kurumları içinde, ilköğretim okullarının-sayıları az olmakla birlikte-özel bir yeri vardır. Milli eğitim düzenlemesine göre, ilköğretim okulları aynı yönetim altında 5 yılı ilk, 3 yılı orta olmak üzere 8 yıllık temel eğitim veren okullardır. Bu okulların birinci ayağında hizmet veren okul ve öğretmenlerle, öğrenci sayıları aşağıda verilmiştir (Bkz. Çizelge 10.13):

Görüldüğü gibi, Bölgede 21'i kentte, 20'si köyde olmak üzere toplam 41 ilköğretim okulu bulunmaktadır. Bu okullarda eğitim gören öğrenci sayısıysa % 57.5'i erkek, % 42.5'i kız olmak üzere toplam 20.848'dir.

Okul sayısı bakımından Bölgenin Türkiye içindeki payı % 5.0, öğrenci sayısı bakımından payıysa % 7.4'dür.

İlköğretimle ortaöğretimin ilk basamağını bütünleştiren bölge kapsamında hizmet veren ilköğretim okulları, Türkiye'de olduğu gibi, Bölgede henüz yeterli bir etkinliğe kavuşmamıştır.

Milli eğitim sistemimiz içinde yatılı bölge okulları, ilköğretim bölge okullarının bir alt türü olarak oluşturulmuştur.

Çizelge 10.13

İlköğretim Okullarında Okul, Öğretmen ve Öğrenci Sayısı (1989-1990)

(I. Kademe)

	Yerleşim Yeri	Okul Sayısı	Yeni Kayıt			Okuyan		Toplam
			Erkek	Kız	Toplam	Erkek	Kız	
Adıyaman	Kent	2	295	303	598	1.559	1.327	2.886
	Köy	5	128	97	225	657	561	1.218
Diyarbakır	Kent	10	242	188	430	3.914	2.621	6.535
	Köy	6	235	122	357	1.265	680	1.945
Gaziantep	Kent	5	277	278	555	1.655	1.538	3.193
	Köy	4	72	62	134	418	365	783
Mardin	Köy	4	161	106	267	899	536	1.435
Şanlıurfa	Kent	1	81	70	151	368	364	732
	Köy	1	5	4	9	34	33	67
Siirt	Kent	3	272	195	467	1.226	828	2.054
Bölge	Kent	21	1.167	1.034	2.201	8.722	6.678	15.400
	Köy	20	672	391	1.063	3.273	2.175	5.448
	Toplam	41	1.839	1.425	9.264	11.995	8.853	20.848
Türkiye	Kent	356	20.323	17.391	38.214	99.649	88.767	189.416
	Köy	464	8.899	8.390	16.898	48.161	43.284	91.445
	Toplam	820*	29.222	25.981	55.203	147.810	133.051	280.861
Bölge/Türkiye	Kent	5.9	5.7	5.9	5.8	8.8	7.4	8.1
	Köy	4.3	7.5	4.7	6.3	6.8	5.0	6.0
	Toplam	5.0	6.3	5.5	5.9	8.1	6.7	7.4

* MEB'ndan alınan bilgiye göre ilköğretim okullarının sayısı, 1990-1991 öğretim yılı sonuna göre 2526'ya yükselmiştir.

Yatılı İlköğretim Bölge Okulları (YİBO)

İlgili yasal düzenlemeye göre, Yatılı İlköğretim Bölge Okulu (YİBO) nüfusun az ve dağınık olduğu yerleşim birimlerinde aynı yönetim altında kurulan ve parasız-yatılı olarak iki kademe 8 yıllık eğitim veren okullardır.

Özellikle Bölgede etkinlik gösteren bu okulların-öğrencileriyle birlikte-sayısal dağılımı, aşağıdaki çizelgede gösterilmiştir (Bkz. Çizelge 10.14):

Çizelge 10.14

Yatılı İlköğretim Bölge Okulu (1989-1990)
(I. Kademe)

	Yerleşim Yeri	Okul Sayısı	Yeni Kayıt			Okuyan		Toplam
			Erkek	Kız	Toplam	Erkek	Kız	
Adıyaman	Kent	2	95	30	125	509	133	642
Diyarbakır	Kent	4	296	50	346	1.269	262	1.531
Gaziantep	Kent	3	26	8	34	148	70	218
	Köy	1	-	-	-	72	34	106
Mardin	Kent	5	252	57	309	1.209	238	1.447
Şanlıurfa	Kent	5	200	42	242	1.071	188	1.259
	Köy	2	98	7	105	464	28	492
Siirt	Kent	5	122	64	186	590	520	1.110
Bölge	Kent	24	991	251	1.242	4.796	1.411	6.207
	Köy	3	98	7	105	536	62	598
	Toplam	27	1.089	258	1.347	5.332	1.473	6.805
Türkiye	Kent	87	3.034	1.137	4.171	16.272	5.725	21.997
	Köy	20	616	229	845	2.933	1.249	4.182
	Toplam	107*	3.650	1.366	5.016	19.205	6.974	26.179
Bölge/ Türkiye	Kent	27.5	32.6	22.1	29.8	29.5	24.6	28.2
	Köy	15.0	15.9	3.1	12.4	18.2	5.0	14.3
	Toplam	25.2	29.8	18.9	26.8	27.8	21.1	26.0

(DiE, MEİ, 1989-1990)

Türkiye genelinde sınırlı bir uygulama alanı bulan ve 1990'da sayıları 107'de kalan YİBO'ndan, Bölgenin aldığı pay oldukça yüksek-

* MEB'ndan alınan bilgiye göre, 1990-1991 öğretim yılı sonuna göre YİBO'ların sayısı 113'e yükselmiştir.

tir. Bu tür okulların 27'si (% 25.2'si) GAP Bölgesindedir. Buna bağlı olarak Bölgede bu okullarda öğrenim gören öğrenci sayısı (6805)-düşük olmakla birlikte-Türkiye genelindeki payıyla önemli bir orana (% 26.0 ya) varmaktadır. Öğrenci sayısı ile ilköğretim öğrenimi görenlere oranı % 0.9'da kalan YİBO'larda okuyan öğrencilerin % 78.3'ü erkektir.

Bölgenin az nüfuslu ve dağınık yerleşme dokusu içinde, eğitim alt yapısının götürülemediği köylere hizmet vermesi bakımından önemi büyük olan bu okulların geliştirilmesi önemli bir gündem konusudur.

Orta ve Dengi Okullar

Genel okul sisteminde ortaöğretimin ilk basamağını, ilköğretim ve YİBO'ların ikinci ayağını oluşturan ortaokullara gelince, bu düzeyde Türkiye genelinde olduğu gibi Bölgede okullaşma oranının hızla düştüğü saptanmaktadır (Bkz. Çizelge 10.15):

Çizelge 10.15

Okul, Öğretmen ve Öğrenci Sayısı (1989-1990)

	Okul	Öğretmen	Öğrenci		Toplam
			Erkek	Kız	
Adıyaman	51	304	10.105	3.305	13.410
Diyarbakır	65	387	22.780	7.139	29.919
Gaziantep	83	594	25.444	10.879	36.323
Mardin	42	218	10.654	2.019	12.673
Şanlıurfa	45	293	14.413	2.894	17.307
Siirt	41	172	10.433	1.782	12.215
Bölge	327	1.968	93.829	28.018	121.847
Türkiye	5.558	45.420	1.295.358	743.179	2.038.537
Bölge/ Türkiye	5.8	4.3	7.2	3.7	6.0

(DİE, MEİ, 1989-1990)

Bölgede eğitim veren genel ortaokullar, sayıca Türkiye'nin % 5.8'ine karşılık olmak üzere 327'dir. Öğretmen sayısıysa (1968) bu düzeyde öğretim veren öğretmenlerin % 4.3'üdür. Ortaokul öğrenimi gören öğrenci sayısı-% 77.0'si erkek, % 23.0'ü kız olmak üzere-toplam

121.852'dir. Bu sayı, ülke genelinde aynı öğrenimi görenlerin % 6.0'ıdır. Öğretmen başına düşen öğrenci sayısı Türkiye için 44.9'ken Bölge için 62.0'dir.

İllere göre incelendiğinde okul, öğretmen ve öğrenci sayısı bakımından başta gelen il Gaziantep'dir. Bu ilin okul payı % 25.4, öğretmen payı % 30.2, öğrenci payı % 29.9'dur. Bölgedeki okulların % 59.0'u, öğretmenlerin % 64.7'si, öğrencilerin % 68.8'i üç ilde (Gaziantep, Diyarbakır ve Şanlıurfa'da) toplanmıştır.

Bu veriler, Bölgede genel ortaokul düzeyindeki alt yapı ve öğretim personelinin yetersizliğini gösterdiği gibi, bu düzeyde-özellikle kızların-okullaşma oranının düşük olduğunu vurgulamaktadır.

Genel ortaokulların yerleşim yerlerine dağılımı, bu düzeydeki eğitimin özellikle kırsal kesimlerde etkinlikçe daha sınırlı kaldığını göstermektedir (Bkz. Çizelge 10.16):

Bölgedeki ortaokulların 170'i (% 52.0'si) kentlerde, 157'si (% 48.8'i) köylerde, kent ortaokullarında öğrenim gören öğrencilerin oranı % 88.8'ken, köyde okuyanlar yalnızca % 11.2 oranındadır. Öğrencilerin cinsiyet dağılımı da kente ve kıra göre değişmektedir. Erkek öğrencilerin oranı, kent okullarında % 75.9, köy okullarında % 84.8'ken, kızların oranı sırasıyla kentte % 24.1, kırdaki % 15.2'dir.

Bölgede ortaokul düzeyinde eğitim veren ilköğretim okullarının 2. kademesinde öğrenim görenler, genel ortaokullarda okuyanların yaklaşık % 10.0'udur (Bkz. Çizelge 10.17):

Çizelge 10.16

Genel Ortaokullarda

Yerleşim Yerine Göre Okul, Öğretmen ve Öğrenci Sayısı (1989-1990)

	Okul	Öğretmen	Kent			Okul	Öğretmen	Köy		
			Erkek	Kız	Toplam			Erkek	Kız	Toplam
Adıyaman	13	180	7.442	2.730	10.172	38	124	2.663	575	3.238
Diyarbakır	41	315	21.423	6.964	28.387	24	72	1.357	175	1.552
Gaziantep	39	434	21.377	9.985	31.362	44	160	4.067	894	4.961
Mardin	22	154	9.311	1.865	11.176	20	64	1.343	154	1.497
Şanlıurfa	30	228	12.741	2.620	15.361	15	65	1.577	274	1.851
Siirt	25	132	9.518	1.742	11.260	16	40	915	40	955
Bölge	170	1.443	81.812	25.896	107.708	157	525	11.922	2.132	14.054
Türkiye	2.297	31.779	1.075.986	658.945	1.734.931	3.261	13.641	219.372	84.234	303.606
Bölge Türkiye	7.4	4.5	7.6	3.5	6.2	4.8	3.8	5.4	2.5	4.6

Çizelge 10.17
İlköğretim Okulu (II.Kademe) (1989-1990)

	Yerleşim Yeri	Okul Sayısı	Yeni Kayıt			Okuyan		Toplam
			Erkek	Kız	Toplam	Erkek	Kız	
Adıyaman	Kent	2	354	128	482	1.200	452	1.652
	Köy	5	92	31	123	273	87	360
Diyarbakır	Kent	10	1.119	280	1.399	2.780	711	3.551
	Köy	6	138	13	151	317	19	336
Gaziantep	Kent	5	655	384	1.039	1.814	1.190	2.954
	Köy	4	91	38	129	295	129	424
Mardin	Köy	4	108	21	129	334	60	394
Şanlıurfa	Kent	1	203	37	240	605	118	723
	Köy	1	27	4	31	88	21	109
Siirt	Kent	3	399	89	488	1.330	280	1.610
Bölge	Kent	21	2.730	918	3.648	7.729	2.761	10.490
	Köy	20	456	107	563	1.307	316	1.623
	Toplam	41	3.186	1.025	4.211	11.036	3.077	12.113
Türkiye	Kent	356	34.721	21.115	55.836	116.355	65.519	185.874
	Köy	464	10.881	4.781	15.662	38.261	15.107	53.568
	Toplam	820	45.602	25.896	71.498	154.616	84.626	239.242
Bölge / Türkiye	Kent	5.8	7.9	4.3	6.5	6.6	4.0	5.6
	Köy	4.3	4.2	2.2	3.6	3.4	2.1	3.0
	Toplam	5.0	7.0	3.9	5.9	7.1	3.6	5.1

Bölgede ilköğretim okullarının ikinci basamağını oluşturan orta kısımda okuyan öğrencilerin sayıları az olduğu gibi, aralarında kızların payı çok düşüktür. Bu okullarda öğrenim gören öğrenciler arasında erkeklerin oranı % 91.1'ken, kızların oranı % 8.9'dur.

Ortaokul düzeyinde eğitim veren kurumlar içinde Yatılı İlköğretim Bölge Okulunun II.kademesi de yer alır. Ancak, Bölgenin yapısına uygun bir okul türü olmakla birlikte, I. kademe gibi sınırlı bir etkinliğe sahiptir (Bkz. Çizelge 10.18):

Çizelge 10.18

Yatılı İlköğretim Bölge Okulu (II. Kademe) (1989-1990)

Öğrenci Sayısı

	Yerleşim Yeri	Okul Sayısı	Yeni Kayıt		Toplam	Okuyan		Toplam
			Erkek	Kız		Erkek	Kız	
Adıyaman	Kent	2	168	30	198	575	86	661
Diyarbakır	Kent	4	357	67	424	1.118	174	1.292
Gaziantep	Kent	3	382	81	463	1.221	224	1.445
	Köy	1	162	10	172	472	39	511
Mardin	Kent	5	160	20	180	1.154	101	1.255
Şanlıurfa	Kent	5	449	27	476	1.199	46	1.245
	Köy	2	211	1	212	611	1	612
Siirt	Kent	5	226	61	287	897	238	1.135
Bölge	Kent	24	1.742	286	1.928	6.164	869	7.033
	Köy	3	373	11	384	1.083	40	1.123
	Toplam	27	2.115	297	2.312	7.247	909	8.156
Türkiye	Kent	87	6.601	1.476	8.077	21.908	4.196	26.104
	Köy	20	1.640	311	1.951	4.855	934	5.859
	Toplam	107	8.241	1.787	10.028	26.835	5.130	31.963
Bölge/ Türkiye	Kent	27.5	26.4	19.4	23.9	28.1	20.7	26.9
	Köy	15.0	22.7	3.5	19.7	22.3	4.3	19.2
	Toplam	25.2	25.6	16.6	23.0	27.0	17.7	25.5

Görülebileceği gibi, Bölgede Türkiye genelinin % 25.2'sini oluşturan 27 YİBO'nda okuyan öğrenci sayısı 8.156'dır. Bu sayı, Türkiye'de aynı okullarda okuyan öğrencilerin dörtte birini oluşturmaktadır.

Bununla birlikte, Bölge içinde ortaokul öğrenimi görenlerin % 5.2'sini oluşturan YİBO öğrencileri, büyük bir çoğunluğuyla (% 88.9 uyla) erkek öğrencilerdir.

Ortaokul düzeyindeki öğretim kurumları arasında beceri kazanılarak öğrencileri kısa yoldan yaşama hazırlayan mesleki ve teknik okulların etkinlik alanı da sınırlıdır (Bkz. Çizelge 10.19):

Çizelge 10.19
Mesleki ve Teknik Ortaokullarda Okul,
Öğretmen ve Öğrenci Sayısı (1989-1990)

	Okul	Öğretmen	Öğrenci Sayısı		
			Erkek	Kız	Toplam
Adıyaman	9	-	2.073	1.166	3.239
Diyarbakır	7	2	1.435	953	2.388
Gaziantep	11	11	2.409	1.813	4.222
Mardin	5	-	1.038	393	1.431
Şanlıurfa	9	-	2.467	1.149	3.616
Siirt	5	-	1.049	571	1.620
Bölge	46	13	10.471	6.045	16.516
Türkiye	804	284	158.429	95.006	253.435
Bölge/ Türkiye	5.7	4.6	6.6	6.4	6.5

Bölgedeki mesleki ve teknik okullar; Türkiye'nin % 5.7'sine karşılık olarak sayıca 46'da kalmaktadır. Bu okulların kadrolu öğretmen sayısı yalnızca 13'dür. Bu nedenle öğretmen başına öğrenci sayısı çok yüksektir. Bu okullarda öğrenim gören 16.516 öğrenciden % 63.4'ü erkek, % 36.6'sı kızdır.

Mesleki ve teknik ortaokullardan en yüksek payı alan il, % 23.9'la Gaziantep'dir. Bu ilin öğrenci sayısı bakımından payı da % 25.6'dır.

Bölgede mesleki ve teknik öğretim veren ortaokulların türlerine göre dağılımı, bunlardan yarıya yakınının imam-hatip ortaokullarından oluştuğunu göstermektedir (Bkz. Çizelge 10.20):

46 mesleki ve teknik ortaokuldan % 34.8'i Kız Teknik, % 13.0'ü Ticaret, % 4.3'ü Erkek Teknik Okuluyken, İmam-Hatip Okullarının oranı % 43.5'dir.

Çizelge 10.20

Mesleki ve Teknik Ortaokulların Türlerine Göre Dağılımı (1989-1990)

	Erkek Teknik Ortaokulu	Kız Teknik Okulu	Ticaret Turizm Okulu	İmam- Hatip Okulu	Özel Eğitim	Başka	Toplam
Adıyaman	-	4	1	4	-	-	9
Diyarbakır	-	2	2	2	1	-	7
Gaziantep	1	4	-	5	1	-	11
Mardin	-	1	1	3	-	-	5
Şanlıurfa	1	3	1	4	-	-	9
Siirt	-	2	1	2	-	-	5
Bölge	2	16	6	20	2	-	46
Türkiye							
Kent	22	285	66	382	37	7	709
Köy	-	2	1	1	1	-	5
Toplam	22	287	67	383	38	7	804
Bölge/Türkiye	9.0	5.6	8.9	6.4	5.3	-	5.7

Dinsel eğitim veren imam-hatip lisesi yapısında yer alan orta okulların okul ve öğrenci sayısı bakımından Bölgedeki dağılımı şöyledir (Bkz. Çizelge 10.21):

Çizelge 10.21

İmam-Hatip Lisesi Yapısındaki Ortaokullar

Yerleşim Yeri	Okul Sayısı	Yeni Kayıt			Öğrenci Sayısı		Okuyan		Toplam
		Erkek	Kız	Toplam	Erkek	Kız			
Adıyaman	Kent	4	539	147	686	1.784	731	2.115	
Diyarbakır	Kent	2	335	53	388	1.082	154	1.236	
Gaziantep	Kent	5	659	231	890	2.182	594	2.776	
Mardin	Kent	3	305	25	330	659	44	703	
Şanlıurfa	Kent	4	698	205	903	2.107	534	2.641	
Siirt	Kent	2	297	-	297	847	-	847	
Bölge	Kent	20	2.833	661	3.494	8.661	1.657	10.318	
Türkiye									
Kent		382	44.081	18.088	62.169	140.245	49.726	189.971	
Köy		1	43	17	60	136	69	205	
Toplam		383	44.124	18.105	62.229	140.381	49.795	190.176	
Bölge/Türkiye		2.6	6.4	3.6	5.6	8.0	8.8	8.3	

Bölgede tümü kentlerde bulunan 20 imam-hatip okulunun orta kısımlarında okuyan öğrenci sayısı, mesleki ve teknik öğrenim görenlerin % 62.5'idir. Bu okullarda öğrenim görenlerin % 73.0'ü sırasıyla Gaziantep, Şanlıurfa ve Adıyaman'dadır.

Lise ve Dengi Okullar

GAP Bölgesi, orta öğretimin ikinci basamağını oluşturan lise düzeyinde okullasma oranı bakımından Türkiye ortalamasının altında kaldığı gibi, tüm göstergeler açısından da düşük paya sahip bir bölgedir (Bkz. Çizelge 10.22):

Çizelge 10.22

Genel Liselerde

Okul, Öğretmen ve Öğrenci Sayısı (1989-1990)

	Okul	Öğretmen	Öğrenci Sayısı		Toplam
			Erkek	Kız	
Adıyaman	11	278	3.583	1.135	4.718
Diyarbakır	24	821	9.045	3.245	12.288
Gaziantep	27	570	10.649	5.166	15.815
Mardin	14	271	3.429	680	4.109
Şanlıurfa	14	296	4.302	1.219	5.521
Siirt	13	258	3.296	680	3.976
Bölge	103	2.894	34.304	12.123	46.427
Türkiye	1.627	62.634	427.516	324.213	751.729
Bölge/ Türkiye	6.3	4.6	8.0	3.7	6.2

(DİE, MEİ, 1989-1990)

Bölgedeki liselerin sayısı 103, Türkiye'deki payı % 6.3'dür. 2894 öğretmenle bu düzeyde eğitim veren öğretmenlerin ancak % 4.6'sına sahiptir. Lise öğrencilerinin sayısızsa, Türkiye genelinin % 6.2'sine karşılık olmak üzere 46.627'dir. Bu öğrencilerin % 73.9'unun erkek olmasına karşılık, % 26.1'i kızdır. Lise düzeyinde öğretmen başına öğrenci sayısı Türkiye genelinde 12'yken, Bölgede 16'dır.

Bu tablo, lise düzeyindeki okul ve öğretmen açığını sergilediği gibi, bu düzeyde kız öğrenci oranının düşüklüğünü de yansıtmaktadır.

Lise öğrenimine ilişkin göstergelere il bazında bakıldığında, her düzeyde olduğu gibi, bu düzeyde de Gaziantep'in önde geldiği anlaşılmaktadır. Genel liselerin % 26.2'si, öğretmenlerin % 33.5'i, öğrencilerin % 34.1'i bu ildir. Bu göstergeler açısından Diyarbakır ikinci sırada yer alırken, Şanlıurfa'nın daha alt öğrenim düzeylerindeki görece konumunda bir düşüş gözlenmektedir.

Lise düzeyindeki eğitimin genelde gösterdiği yetersizlik, köy liselerinde daha da artmaktadır (Bkz. Çizelge 10.23):

Çizelge 10.23

Genel Liselerde Yerleşim Yerlerine Göre Okul, Öğretmen ve Öğrenci Sayısı (1989-1990)

	Kent				Köy				Toplam
	Okul	Öğretmen	Öğrenci		Okul	Öğretmen	Öğrenci		
			Erkek	Kız			Erkek	Kız	
Adıyaman	8	234	3.344	1.051	3	44	239	84	323
Diyarbakır	24	821	9.045	3.243	-	-	-	-	-
Gaziantep	22	894	9.885	4.926	5	76	764	240	1.004
Mardin	13	257	3.374	673	1	14	55	7	62
Şanlıurfa	13	282	4.151	1.204	1	14	151	15	166
Siirt	13	258	3.296	680	-	-	-	-	-
Bölge	93	2.746	33.095	11.777	10	148	1.209	346	1.553
Türkiye	1.321	58.749	406.352	313.078	306	3.885	21.163	692	11.135
Bölge/ Türkiye	7.0	4.7	8.1	3.8	3.3	3.8	5.7		3.1

(DİE, MEİ, 1989-1990)

Bölgedeki 103 liseden 10'u köylerdedir. Bunlardan 5'i Gaziantep, 3'ü Adıyaman, 1'i Mardin, 1'i de Şanlıurfa'dadır. Köylerde toplam 10 okul ve 148 öğretmenle verilen lise eğitiminden yararlanan 1.553 öğrenciden % 77.8'i erkek, % 22.2'si kızdır.

Lise dengi mesleki ve teknik okullara gelince sayıları 94'e varan bu okulların da öğretmen sayısının azlığı ve ilgi yetersizliği nedeniyle düşük kapasiteyle çalıştığı saptanmaktadır (Bkz. Çizelge 10.24):

Çizelge 10.24
Mesleki ve Teknik Liselerde Okul, Öğretmen ve
Öğrenci Sayısı (1989-1990)

	Okul	Öğretmen	Öğrenci		Toplam
			Erkek	Kız	
Adıyaman	15	289	1.891	941	2.832
Diyarbakır	16	350	3.300	1.286	4.586
Gaziantep	25	513	4.906	1.804	6.710
Mardin	11	151	1.252	458	1.710
Şanlıurfa	16	265	2.257	638	2.895
Siirt	11	172	2.179	639	2.818
Bölge	94	1.740	15.785	5.766	21.551
Türkiye	1.738	47.360	400.146	177.135	577.281
Bölge/Türkiye	5.4	3.7	3.9	3.3	3.7

(DİE, MEİ, 1989-1990)

Türkiye'deki mesleki ve teknik liselerin % 5.4'ünü kapsayan Bölgede aynı daldaki öğretmenlerin ancak % 3.7'si hizmet vermektedir. Kadrolu öğretmen başına 12.4 öğrencinin düştüğü bu okullarda okuyan toplam öğrenci sayısı-% 73.2'si erkek, % 26.8'i kız olmak üzere-21.551 dir.

Bu liselerin en yüksek oranda olduğu il, % 26.6'yla Gaziantep, ikinci sırada yer alan illerse yaklaşık aynı oranlarda Diyarbakır, Şanlıurfa ve Adıyaman'dır. Ancak, öğrenci sayısı bakımından Gaziantep'in payı % 31.1'e yükselirken, Diyarbakır'ın % 21.3'de kalmakta, Şanlıurfa'nınsa % 13.4'e düşmektedir.

Mesleki ve teknik eğitim veren liselerin türlerine göre dağılımı, mesleki ve teknik ortaokullardaki tabloyu yinelemektedir (Bkz. Çizelge 10.25):

Çizelge 10.25

Mesleki ve Teknik Liselerin Türlerine Göre Dağılımı (1989-1990)

	Endüstri Meslek Lisesi	Teknik Lise	Anadolu Teknik Lisesi	Kız Meslek Lisesi	Ticaret Turizm Lisesi	Anado. Tica. Lisesi	Anado. Otel. Turizm	İmam Hatip Lisesi	Sağlık Ev Meslek Ekono- Lisesi	Lisesi	Topl.
Adıyaman	3	1	-	4	2	-	-	4	1	-	8
Diyarbakır	4	1	1	4	2	-	-	1	3	-	8
Gaziantep	6	3	1	4	3	1	1	5	1	-	22
Mardin	4	1	-	1	2	-	-	2	1	-	11
Şanlıurfa	6	1	-	3	2	-	-	3	1	-	8
Siirt	2	1	-	2	2	-	-	2	1	1	11
Bölge	25	8	2	18	13	1	1	17	8	1	66
Türkiye	407	156	31	328	214	20	14	365	117	3	1.665
Bölge/ Türkiye	6.1	5.1	6.4	5.5	6.1	5.0	7.1	4.6	6.8	33.3	5.7

(DİE, MEİ, 1989-1990)

Mesleki ve teknik liselerin türsel dağılımı, aynı nitelikteki orta okullarda olduğu gibi, 17'sinin (% 18.0'inin) İmam-Hatip Liseleri'nden oluştuğunu göstermektedir. Geri kalanlardan 25'i Endüstri Meslek Lisesi, 18'i Kız Meslek Lisesi, 13'ü Ticaret Lisesi'dir. Teknik liselerle, Sağlık Meslek Liselerinin sayısı 8'dir.

Türkiye'deki toplam mesleki ve teknik liselerin % 5.7'sinin bulunduğu Bölgede ülke geneline göre oranı en yüksek olan okullar, Sağlık Meslek, Endüstri Meslek ve Ticaret Liseleridir.

Mesleki eğitim içinde özel bir ağırlığı bulunan İmam-Hatip Liselerinin yoğunlaştığı iller, İmam-Hatip Ortaokullarında olduğu gibi, Gaziantep (5), Adıyaman (4) ve Şanlıurfa (3) dır.

İmam-Hatip Liselerinin dağılımı ve mesleki eğitim gören öğrencilerden aldığı pay aşağıda verilmiştir (Bkz. Çizelge 10.26):

Çizelge 10.26
İmam Hatip Liseleri (1989-1990)

	Yerleşim Yeri	Okul Sayısı	Yeni Kayıt		Toplam	Okuyan		Toplam
			Erkek	Kız		Erkek	Kız	
Adıyaman	Kent	4	214	50	264	721	103	824
Diyarbakır	Kent	1	158	-	158	599	1	600
Gaziantep	Kent	5	351	63	414	1.108	186	1.294
Mardin	Kent	2	105	-	105	299	1	300
Şanlıurfa	Kent	3	214	28	242	611	28	639
Siirt	Kent	2	103	-	103	321	-	321
Bölge	Kent	17	1.145	141	1.286	3.659	319	3.978
Türkiye	Kent	364	20.804	7.090	27.894	73.224	19.189	92.413
	Köy	1	18	11	29	84	30	114
	Toplam	365	20.822	7.101	27.923	73.308	19.219	92.527
Bölge/Türkiye	Kent	4.6	5.5	2.0	4.6	5.0	1.7	4.3

(DİE, MEİ, 1989-1990)

Ülkedeki tüm İmam-Hatip Liselerinin % 4.6'sının yer aldığı Bölgede bu liselerin mesleki ve teknik liselerde öğrenim gören öğrencilerden aldığı pay % 18.5'dir. Mesleki ve teknik ortaokullarda İmam-Hatiplilerin % 62.5 olan payının, lise düzeyinde % 18.5'e düşmesi, İmam-Hatip öğreniminin genelde ilkokuldan sonra başlamasına karşılık, teknik öğrenimin ortaokuldan sonra ilgi görmesinden kaynaklanmaktadır.

Bölgedeki eğitim ve öğretim durumu topluca özetlenecek olursa, şunlar söylenebilir:

Herşeyden önce, Bölgede okuryazarlık oranı 1980-1985 yılları arasında % 12.7'lik bir artış göstererek % 56.0'ya yükselmekle birlikte, henüz ülke ortalamasının (% 77.4) çok altındadır. Bu oran Bölge illeri için % 71.1'le % 48.0 arasında değişmektedir.

Bölgede okuryazar nüfus oranı gibi, okullaşma oranı da ülke ortalamasının altındadır. Bölgenin ilkokul düzeyinde okullaşma oranı, Türkiye ortalamasının % 10.2 altındadır. Bu fark, orta ve dengi okul

aşamasında % 22.2'ye yükselmekte, lise ve dengi okul düzeyindeyse % 8.1'e düşmektedir.

Okullaşma oranı Türkiye'de olduğu gibi, Bölgede de cinsiyete göre önemli değişmeler göstermektedir. Kızların toplam okullaşma oranını zaman içinde artırmakla birlikte, 1989-1990 öğretim yılında ilkokullarla genel ortaokul ve genel liselerde öğrenim gören öğrenciler arasında kızların oranı Türkiye genelinde % 44.5'ken, Bölgede % 38.4'dür.

Öte yandan, Bölgede eğitim elemanı ve öğretmen açığı öğretim hizmetlerinin verimliliğini olumsuz yönde etkilemektedir. 1989-1990 öğretim yılında Türkiye'de öğretmen başına düşen öğrenci sayısı, ilkokullarda 30.5, orta okullarda 44.9, liselerde 12.0'yken, Bölgede bu sayılar ilkokullar için 42.3, ortaokullar için 61.6, liseler için 16.0'dır.

Bölgede çeşitli düzeylerdeki okullarda öğrenim gören öğrencilerin sayısı, Türkiye geneline göre daha hızlı bir artış göstermektedir. Bunun sonucu olarak, özellikle ilköğretim aşamasında, Bölgedeki öğrenci sayısının ülke toplamındaki payı, Bölge nüfusunun artışından daha yüksek bir hızla artmaktadır:

Çizelge 10.27

Bölgedeki Öğrenci Sayısının Ülke Toplamındaki Payı

Okul	Bölgenin Payı	
	1980-1981	1989-1990
İlkokul	7.8	10.5
Ortaokul	5.4	5.9
Lise	5.8	6.2

Mesleki ve teknik öğretime gelince, bu eğitim kategorisinde Bölgenin payı daha düşüktür. Gerçi mesleki ve teknik ortaokullarda % 62.5'i İmam Hatip Okullarında olmak üzere toplam öğrenci sayısı Türkiye geneline oranla % 6.5'e yükselmekteyse de, bu oran mesleki ve teknik liselerde % 3.7'ye düşmektedir.

Bölgede örgün eğitimin yanısıra, yetişkinlere yönelik (yaygın) eğitim etkinliklerinin de yeri vardır. Bu eğitimin kapsadığı kurumsal etkinlikler, yetişkinler eğitim merkezleri, çıraklık eğitim merkezleri ve pratik kız meslek kurslarının çalışmalarıyla özel öğretim kursları, okumayazma kampanyası etkinlikleri ve gezici köy kurslarının çalışmalarıdır.

Bölgede eğitim ve öğretim alanında karşılaşılan ve aşılması gereken darboğazlar ve sorunlar şöyle özetlenebilir:

GAP Bölgesinin temel özelliği, özellikle kadın nüfus arasında okuryazarlık oranı ve genel eğitim düzeyinin düşüklüğüdür. Bu durumun başlıca sorumlusu, Bölgede Türkçe'den başka dillerin yaygın biçimde kullanılması değildir. Eğitim alt yapı ve hizmetlerinin özellikle öğretmen açığının bu durumun sorumlularından biri olduğu düşünülebilirse de, bu etkenin payı da sınırlıdır. Başta köy toplulukları olmak üzere, kırsal niteliğini koruyan kentsel toplulukların da, çeşitli nedenlerle çocukların, özellikle de kız çocukların eğitimden alıkonması düşük öğrenim düzeylerinin baş sorumlusudur.

Bu nedenle, okuryazarlık ve eğitim düzeyinin yükselmesi, dil, alt yapı ve personel yetersizliğinin giderilmesinin yanısıra, temel kültürel engellerin aşılmasını gerektirir. Bu amaçla, öğrenim çağındaki çocukların okula devamlarını önleyen etkenler giderilirken, eğitimin özendiriciliği artırılmalıdır.

Başta ilkokul olmak üzere, tüm öğretim aşamalarında okullaşma oranının yükseltilmesi için özel özendirici önlemlere gerek olduğu açıktır.

1990 sayımına göre, nüfusun % 51.2'sinin 20 binden az nüfuslu kırsal yerleşimlerde yaşaması ve nüfusun % 43.3'ünü kapsayan köylerin ortalama nüfusunun 606 olması, bu köylerde ve köy sayısını aşan mezraalarda yaşayan nüfusa eğitim hizmetlerinin götürülmesi yolunda büyük bir engeldir.

Bu yaygın ve dağınık yerleşim düzeninin, öteki hizmetler gibi, öğretim alt yapı ve hizmetlerinin her yerleşim birimine götürülmesine izin vermeyişi, özellikle Bölgede örgün ve yaygın öğretimin yeniden örgütlenmesine gerek göstermektedir.

Öte yandan, eğitim hizmetlerinin götürülebildiği yerlerde, bu hizmetlerin iyileştirilmesi, okulların araç-gereç donanımlarının yenilenerek tamamlanması, ekonomik durumu elvermeyen aileler için temel eğitim koşulu ve gereçlerinin sağlanması, eğitimin verimliliğini artıracak bir etkidir. Okul ve öğretmen kapasitesini artırmak üzere, ikili öğretim bir çözüm yolu olarak geliştirilmelidir.

Bu arada, eğitime ayrılan kamu yatırımları artırılırken, çeşitli eğitim alan ve türlerine öncelik tanımakta yarar vardır. Bu amaçla kaynak dağılımında ilköğretime ağırlık verilirken, özellikle nitelikli insangücü yetiştiren teknik liselerin, en azından ülke düzeyine çıkarılması için hedef okullaşma oranı yükseltilmelidir.

Bölge için eğitim politikaları saptanırken, Bölgesel kalkınmanın yaratacağı ekonomik ve toplumsal dönüşümler de gözönüne alınmalıdır.

Kısacası, Bölgede eğitim standardının yükseltilmesi için alınması gereken önlemler çok yönlü ve kapsamlıdır.

Yatılı Bölge Okulları

Bölgenin az nüfuslu ve dağınık yerleşme düzeninin eğitim hizmetlerinin yaygınlaştırılması yolunda yarattığı engellerin aşılması, yatılı ilköğretim bölge okullarının bir çözüm yolu olarak geliştirilmesine yol açmıştır.

Bu okul sisteminin güçlendirilmesi, fiziksel ve toplumsal darboğazların giderilmesinde etkili bir yol gibi görünmektedir.

Bölgede, bilindiği gibi, 1989-1990 öğretim yılında ilk ve ortaokul düzeyinde öğretimde bulunan 27 yatılı bölge okulu vardır. Bu okulların I. Kademesinde okuyan öğrenci sayısı 6.805, II. Kademesinde okuyansalarsa 8.156'dır. Bu öğrenci sayıları I. Kademe için Bölgedeki ilkokullarda öğrenim görenlerin % 0.9'u, II. Kademe için genel ortaokullarda okuyanların % 6.1'idir.

Öğrencilerin cinsiyete göre dağılımı, her iki kademede de erkek öğrencilerin büyük çoğunluğu oluşturduğunu göstermektedir.

Anlaşılabacağı gibi, bugünkü koşullarda yatılı bölge okullarının etkinliği çok sınırlı kaldığı gibi, bu okullarda okuyan öğrenci sayısı zaman içinde azalma eğilimindedir.

Görüldüğü kadarıyla, yatılı ilköğretim bölge okulları, II. Kademe için talebin daha yüksek olduğu ve özellikle bu kademede öğrencilerin tümüne yakınıyla erkeklerden oluştuğu okullardır.

Özellikle ilkokul düzeyinde etkin olamayan ve kız öğrencilere hizmet veremeyen bu okulların temel sorunları şöyle özetlenebilir:

Öncelikle ilkokul çağındaki çocuklar, özellikle de kız çocuklar sözkonusu olduğunda, hem ana-babalar, hem de çocuklar birbirinden ayrılmak istemedikleri için, bu aşamada yatılı okul yeterli etkinlikten yoksundur.

Bu okullara aday öğrenciler, yaşları küçük olduğu gibi, yeterince Türkçe konuşamadıkları için, ya devamda isteksiz davranmakta ya da öğrenim güçlüğü nedeniyle okulda genel olarak başarısız olmaktadır.

Yatılı okul, tüm okul dönemi boyunca öğretmenlerin tam gün çocuklarla ilgilenmesini gerektirmektedir.

Yatılı okulu bitirenler, ailelerinin ekonomik olanaklarının yetersizliği nedeniyle öğrenime devam konusunda zorlanmakta, çoğu orta öğrenimi bile tamamlamadan okuldan ayrılmaktadır.

Bu nedenle, Bölgede bir yandan okul öncesi eğitime ağırlık verilirken, yatılı bölge okullarının ilk kademesinin özendirici önlemlerle desteklenmesi ve özellikle talebin daha yüksek olduğu ikinci kademenin geliştirilmesi önerilebilir. Bu arada, okulu bulunmayan yerleşimler için, öğrencileri gününbirliğine merkezi konumdaki okullara taşıyabilecek hareketli (mobil) bir sistemin oluşturulması da düşünülebilir.

Yüksek Öğretim

GAP Bölgesi, öteki öğretim düzeylerinde olduğu gibi, yüksek öğretim düzeyinde de yeterince gelişmemiştir.

1990-1991 öğretim yılında ülkedeki 29 üniversiteden yalnızca 2'si GAP Bölgesindedir. Bunlar, Diyarbakır'daki Dicle, Gaziantep'deki Gaziantep Üniversitesi'dir.⁽¹⁾

Üniversitelere bağlı fakülte ve yüksekokullardan da Bölgenin aldığı pay düşüktür (Bkz. Çizelge 10.28):

Çizelge 10.28

Üniversite, Fakülte ve Yüksekokul Sayısı (1990-1991)

Üniversite	Türkiye	Bölge		Bölge Toplamı
	29	Dicle Üniv.	Gaziantep Üniv.	
Fakülte	203	7	4	11
4 yıllık yük- sekokul	70	2	-	2
2 yıllık yük- sekokul	125	5	5	10
Toplam	398	14	9	23

(Öğrenci Seçme ve Yerleştirme Merkezi, Yüksek Öğretim İstatistikleri, 1990-1991)

Bölgede Türkiye'deki üniversitelerin % 6.9'u, fakültelerin % 5.4'ü, 4 yıllık yüksekokulların % 2.8'i, 2 yıllık yüksekokulların % 8.0'i yer almaktadır. Toplam yüksek öğretim kurumları içinde Bölgenin payı % 5.8'dir.

1973 yılında kurulan Dicle Üniversitesi'nin Kuruluş Yasasında öngörülen 7 fakültesi; Tıp, Diş Hekimliği, Ziraat, Fen-Edebiyat, Hukuk, Mühendislik-Mimarlık ve Eğitim Fakülteleridir.

(1) 1990 yılında Şanlıurfa'da Harran Üniversitesi'nin kurulmasıyla Bölgedeki üniversite sayısı 3'e yükselmiştir.

Bu fakültelerden Ziraat Fakültesi Şanlıurfa'dadır. Dicle Üniversitesi'ne bağlı yüksekokullarsa, Diyarbakır ve Siirt Eğitim Yüksekokullarıyla, Diyarbakır, Mardin, Şanlıurfa ve Batman Meslek Yüksekokullarıdır.

1987'de kurulan Gaziantep Üniversitesi 4 fakülteden oluşmuştur. Bunlar; Tıp, Mühendislik-Mimarlık, Fen-Edebiyat, İktisadi ve İdari Bilimler ve Eğitim Fakültesi'dir. Bunlardan Fen-Edebiyat Fakültesi 1991-1992 öğretim yılında öğrenci almaya başlamış, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi'ye henüz öğretime açılmamıştır. Buna karşılık, Gaziantep Üniversitesi'ne bağlı olarak bir Şanlıurfa İlahiyat Fakültesi ve Kahramanmaraş Ziraat Fakültesi oluşturulmuştur. Gaziantep Üniversitesi'ne bağlı olan yüksekokullar; Kahramanmaraş Meslek Yüksekokulu bir yana, Gaziantep Meslek Yüksekokulu ve Kilis Meslek Yüksekokuludur. Aynı üniversiteye bağlı bir Türk Musikisi Devlet Konservatuvarı vardır.

3837 sayılı yasayla Şanlıurfa'da Harran Üniversitesi adıyla yeni bir üniversite kurulmuştur:

Bu üniversite, yeni kurulan Fen-Edebiyat, Tıp, Mühendislik fakülteleriyle Gaziantep Üniversitesi'ne bağlı Şanlıurfa İlahiyat Fakültesi ve Dicle Üniversitesi'ne bağlı Şanlıurfa Ziraat Fakültesinin adları değiştirilerek bağlanmasıyla oluşan İlahiyat ve Ziraat Fakültesiyle, Gaziantep Üniversitesi'ne bağlı Şanlıurfa Meslek Yüksekokulu ve Dicle Üniversitesi'ne bağlı Şanlıurfa Meslek Yüksekokulunun birleştirilmesi ve bağlantılarının değiştirilmesiyle oluşan Şanlıurfa Meslek Yüksekokulu ve yeni kurulan Sosyal Bilimler, Fen Bilimleri ve Sağlık Bilimleri Enstitülerinden oluşmuştur (R.G., 11.7.1992, Sayı: 21281).

Yeni kurulan fakülte ve yüksekokulların 1993-1994 öğretim yılında öğrenci almaya başlaması programlanmıştır.

Anılan bu yükseköğretim kurumlarındaki öğretim elemanı, öğrenci sayısı ve diploma alanların dağılımı, bu göstergeler açısından da

Bölgenin ülke genelinden aldığı payın çok düşük olduğunu göstermektedir (Bkz. Çizelge 10.29):

Çizelge 10.29

Öğretim Elemanı, Öğrenci ve Diploma Alanların Sayısı (1990-1991)

	Türkiye	Bölge		Bölge Toplamı
		Dicle Üniv.	Gaziantep Üniv.	
Öğretim elemanı sayısı	33.652	783	257	1.040
Öğrenci sayısı	695.710	7.926	3.426	11.352
Diploma alanların sayısı	78.851	1.961	510	2.471

(ÖSYM, Yöi, 1989-1990)

Türkiye'de yükseköğretim kurumlarında hizmet veren öğretim elemanlarından Bölgede olanların oranı-% 2.3'ü Dicle, % 0.8'i Gaziantep Üniversitelerinde olmak üzere-% 3.1'dir. Ülkedeki toplam üniversite öğrencisinden % 1.1'i Dicle, % 0.5'i Gaziantep Üniversitesinde, birlikte ele alındığında % 1.6'sı Bölgede öğrenim görmektedir. Gerçi Bölgedeki öğretim elemanlarının Türkiye geneline oranı, öğrenci oranından yüksektir. Başka bir deyişle, öğretim elemanı başına düşen öğrenci sayısı Türkiye için 20.7'yken, Bölge üniversiteleri için ortalama 11'dir. Ancak, tüm taşra üniversitelerinde olduğu gibi, Bölgede öğretim elemanlarının çoğunlukla öğretim yardımcılarında oluşması nedeniyle, öğretim üyesi (Prof. ve Doç.) başına düşen öğrenci sayısı çok daha yüksektir (Bkz. Çizelge 10.30)

Çizelge 10.30

Üniversitelerdeki Öğretim Elemanlarının Akademik Görevlerine Göre Dağılımı (1989-1990)

Üniversite	Prof.	Doç.	Y.Doç.	Öğrt.Görv.	Okutman	Uzman	Araşt.Görv.	Toplam
Dicle Üniv.	36	12	109	107	57	25	437	783
Gaziantep Ün.	7	17	28	74	44	4	83	257
Bölge	43	29	137	181	101	29	520	1.040
Türkiye	4.678	2.359	3.683	4.914	2.834	1.044	14.117	33.652
Bölge Türkiye	0.9	1.2	3.7	3.7	3.6	2.8	3.7	3.1

(ÖSYM, Yöi, 1989-1990)

Görüldüğü gibi, öğretim elemanlarının akademik görev ünvanlarına göre dağılımı, Türkiye'deki üniversitelerde görevli profesörlerin ancak % 0.9'unun, doçentlerinse 1.2'sinin Bölgedeki yükseköğretim kurumlarında hizmet verdiği anlaşılmaktadır. Profesör ve doçent başına düşen öğrenci sayısıysa, Türkiye'de 98'ken, Bölgede 158'e yükselmektedir.

1990-1991 öğretim yılında diploma alanlar arasında Bölgenin payı görece yüksek (% 3.1) dir. Bölgedeki 2471 üniversite mezunundan Türkiye genelinde Dicle Üniversitesinin payı % 2.5, Gaziantep'in ise % 0.6'dır.

Çizelge 10.31

Öğrenci ve Diploma Alanların Fakülte ve Yüksek Okullara Dağılımı (1990-1991)

	Öğrenci Sayısı	Diploma Alanların Sayısı
Dicle Üniversitesi		
Fakülte	5.486	1.094
4 Yıllık yüksekokul	857	463
2 yıllık yüksekokul	1.583	404
Gaziantep Üniversitesi		
Fakülte	2.076	162
4 yıllık yüksekokul	-	-
2 yıllık yüksekokul	1.350	348
Toplam	11.252	2.471

(ÖSYM, Yöi, 1990-1991)

Bölgede öğrenim görenlerin % 66.6'sı Fakülte, % 7.5'i 4 yıllık % 25.9'u 2 yıllık yüksekokullara kayıtlıdır (Bkz. Çizelge 10.32):

Çizelge 10.32

Önlisans ve Lisans Düzeyindeki Öğrenci Sayıları

Üniversite ve Fakülte	Yeni Kayıt (1990-1991)			Öğrenci Sayısı (1990-1991)			Mezun Sayısı (1989-1990)		
	T	K	E	T	K	E	T	K	E
<u>Dicle Üniversitesi</u>									
Tıp Fakültesi	124	35	89	1080	188	892	150	22	128
Diş Hekimliği Fakültesi	31	9	22	247	62	185	42	17	25
Fen-Edebiyat F.	255	83	172	984	313	671	185	66	119
Eğitim Fakültesi	483	160	323	1841	610	1231	363	123	240
Hukuk Fakültesi	103	25	78	620	152	468	210	71	139
Mühendislik-Mimarlık F.	71	12	59	406	72	334	68	19	49
Şanlıurfa Ziraat F.	79	25	54	308	73	235	76	10	66
Toplam	1146	349	797	5486	1470	4016	1094	328	766
<u>Diyarbakır</u>									
Eğitim Y.O.	99	30	69	209	65	144	119	34	85
Siirt Eğitim Y.O.	325	74	251	648	140	508	344	68	276
Diyarbakır Meslek Y.O.	178	65	113	468	178	290	89	37	52
Sağlık Hiz. Meslek Y.O.	27	27	-	27	27	-	-	-	-
Mardin Meslek Y.O.	100	8	92	181	15	166	80	7	73
Şanlıurfa Meslek Y.O.	245	38	207	623	100	523	159	21	138
Batman Meslek Y.O.	120	-	120	284	2	282	76	-	76
Toplam	1094	242	852	2440	527	1913	867	167	700
Dicle Üniversitesi Toplamı	2240	591	1649	7926	1997	5929	1961	495	1466
<u>Gaziantep Üniversitesi</u>									
Tıp Fakültesi	42	16	26	87	28	59	-	-	-
Mühendislik Fakültesi	367	49	318	1829	234	1595	162	22	140
Şanlıurfa İlahiyat F.	34	5	29	75	5	70	-	-	-
K.maraş Ziraat Fakültesi	41	10	31	85	24	61	-	-	-
Toplam	484	80	404	2076	291	1785	162	22	140
Gaziantep Meslek Y.O.	271	65	206	594	152	442	147	33	114
Sağlık Hizmet.Meslek Y.O.	23	23	-	23	23	-	-	-	-
Kilis Meslek Y.O.	68	3	65	145	11	134	26	1	25
K.Maraş Meslek Y.O.	254	58	196	504	100	404	175	43	132
Türk Musikisi Dev. Kons.	29	17	12	84	45	39	-	-	-
Toplam	645	166	479	1350	331	1019	348	77	271
Gaziantep Ün iv. Toplamı	1129	246	883	3426	622	2804	510	99	411
Genel Toplam	3369	837	2532	11352	2619	8733	2471	594	1877
Türkiye	174370	61327	113043	695710	236832	459378	78851	28460	50391
Bölge/Türkiye	1.9	1.5	3.1	1.6	1.1	1.9	3.1	2.1	3.7

Çizelgenin dile getirdiği gibi, 1989-1990 öğretim yılında Bölgedeki iki üniversiteye bağlı 11 fakülteden 10'u, 12 yüksek okuldan 11'i Bölge içindedir. Dicle Üniversitesine bağlı yüksekokullar Diyarbakır ve Siirt yüksekokulları eğitim bilimleri dalında öğretim yapmaktadır. Diyarbakır Meslek Yüksekokulu, bilgisayar programcılığı, işletmecilik, muhasebe; Sağlık Hizmetleri Meslek Yüksekokulu hemşirelik, Mardin Meslek Yüksekokulu inşaat, elektrik; Şanlıurfa Meslek Yüksekokulu inşaat, elektrik, makine, harita, kadastro, işletmecilik, muhasebe; Batman Meslek Yüksekokulu motor, inşaat, elektrik, rafineri dallarında eğitim vermektedir. Gaziantep Üniversitesinin yapısı içindeki Gaziantep Meslek Yüksekokulu motor, inşaat, elektrik, makine, bilgisayar programcılığı, iklimlendirme, endüstriyel elektronik, kontrol sistemleri teknolojisi, işletmecilik ve muhasebe; Sağlık Hizmetleri Meslek Yüksekokulu hemşirelik alanlarında öğretimde bulunurken, Kilis Meslek Yüksekokulu inşaat, elektrik, makine, muhasebe ve gümrük işletme dallarını kapsamaktadır.

Yine çizelgenin gösterdiği gibi, Türkiye'de yükseköğrenim görenlerin % 1.6'sını kapsayan Bölgedeki üniversitelerden 1990-1991 öğretim yılında mezun olanlar (2471) tüm üniversite mezunlarının % 3.1'idir. Buna karşılık, aynı öğretim yılında, bu üniversitelere, Türkiye genelinin % 1.9'unu oluşturan 3369 yeni kayıt olmuştur.

Halen fakülte düzeyinde öğrenim görenlerin öğretim dallarına dağılımına bakıldığında, mühendislik bölümünün % 29.5'le başta geldiği, bunu % 24.3'le eğitim bilimlerinin, % 18.7'yle sağlık bilimlerinin, % 13.0'le fen-edebiyatın izlediği görülmektedir. Hukuk ve ziraat fakültelerinde okuyanların oranıysa % 8.2 ve % 4.0'dür.

Fakülte bitirenler arasında, eğitimbilimleri % 28.9'la önceliği almakta, bunu % 18.3'le mühendislik, % 16.7'yle hukuk, % 15.3'le sağlık bilimleri, % 14.7'yle fen-edebiyat izlemektedir.

Yeni kayıtlar arasında da eğitim fakültesi % 29.6'yla en çok öğrenci alan fakültedir. Öğrenci kabulünde bu fakülteyi izleyen yük-

seköğretim kurumları % 26.8'le mühendislik, % 15.6'yla fen-edebiyat, % 12.1'le tıp ve diş hekimliği fakültesi, % 6.3'le hukuk fakültesidir.

Son olarak GAP Bölgesinde yer alan yükseköğretim kurumlarının illere göre dağılımı yapıldığında, iki üniversitenin kurulu olduğu Diyarbakır ve Gaziantep'in bu kurumlardan en yüksek payı aldığı gözlenmektedir.

İllere Göre Yükseköğretim Kurumları (1990-1991)

- Adıyaman : İnönü Üniversitesine bağlı Adıyaman Meslek Yüksekokulu;
 Diyarbakır : Tıp, Diş Hekimliği, Fen-Edebiyat, Eğitim, Hukuk, Mühendislik-Mimarlık Fakülteleri ve Diyarbakır Meslek Yüksekokulu, Sağlık Hizmetleri Meslek Yüksekokulu;
 Gaziantep : Tıp, Mühendislik Fakülteleri, Gaziantep Meslek Yüksekokulu, Kilis Meslek Yüksekokulu, Sağlık Hizmetleri Meslek Yüksekokulu;
 Mardin : Mardin Meslek Yüksekokulu;
 Şanlıurfa : Ziraat ve İlahiyat Fakülteleri, Şanlıurfa Meslek Yüksekokulu;
 Siirt : Siirt Eğitim Yüksekokulu;
 Batman : Batman Meslek Yüksekokulu.

Bu özellikleriyle Bölgedeki yükseköğretimin nicelik ve nitelikçe yeterli olduğunu savunmak güçtür.

Bölgede yükseköğrenim düzeyindeki okullaşma oranına gelince, yüksek öğrenim çağındaki (19-24) nüfus, 1985 yılı için 451.141 olarak hesaplandığında, yüksek öğrenimde Bölge içi okullaşma oranının yaklaşık % 1.5 olduğu kestirilebilir.⁽¹⁾ Aynı tarihte Türkiye'de yüksek öğretimde okullaşma oranının % 7.8 olduğu anımsanacak olursa, Bölgenin yüksek öğrenimden ne kadar sınırlı bir ölçüde pay aldığı anlaşılır.⁽²⁾

(1) 1985-1986 öğretim yılında Bölgedeki tek üniversite olan Dicle Üniversitesinde öğrenim gören öğrenci sayısı 6917'dir.

(2) 1989-1990 yılı için yüksek öğrenimde okullaşma oranının % 2.1 oranında olduğu kestirilebilir.

Bölgenin kalkınma sürecinde özellikle üst düzeyde nitelikli insangücüne gösterdiği gereksinme gözönüne alındığında, yüksek öğretimde okullaşma oranının hızla yükseltilmesi, bu amaçla da Bölgedeki yüksek öğretim kurumlarının kapasitesi artırılırken, Bölge dışı üniversitelerden daha çok yararlanma koşullarının hazırlanmasına gerek vardır.

Yaygın Eğitim

Genelde okul çağındaki nüfusu kapsayan örgün eğitimin yanında, yaygın eğitimin de önemli bir yeri vardır. Özellikle örgün eğitimden yararlanmamış yada herhangi bir çağda bilgi ve beceri kazanmayı yada yenilemeyi amaçlayan yetişkinlere yönelik olan yaygın eğitim, bu kesimin eğitim eksikliğini gidermek ve değişen koşullara uyarlanmasını sağlamak bakımından örgün eğitim kadar önem taşır.

Resmi tanıma göre yaygın eğitim, örgün eğitim sistemine hiç girmemiş yada herhangi bir kademesinde bulunan yada bu kademelerden çıkmış kişilere gerekli bilgi ve becerileri kazandırmak için, onların ilgi, istek ve yetenekleri doğrultusunda, ekonomik toplumsal ve kültürel gelişmeyi sağlayıcı nitelikte, çeşitli süre ve kademelerde yaşam boyu verilen eğitim-öğretim, rehberlik ve uygulama etkinliklerinin tümüdür.

Yaygın eğitim hizmetleri herkese açık olup, toplumun gereksinmelerine uygun olarak düzenlenir. Bu etkinliklerden yararlanmak için genellikle yaş sınırı yoktur. Belirli yaş ve eğitim düzeyi-programın özelliğine göre-gerektiğinde aranır.

Ülkemizde yaygın eğitim, Milli Eğitim Bakanlığı'na bağlı olarak çalışan kurslarla, Diyanet İşleri Başkanlığı'na bağlı olarak yürütülen kuran kurslarından oluşur.

Yaygın eğitim kurumları, Milli Eğitim sisteminin genel amaçlarıyla, yaygın eğitimin amaç ve işlevlerini gerçekleştirmek üzere il ve ilçe merkezleriyle, bucak ve köylerde açılabilen, örgün eğitim kurumlarını tamamlayarak bu eğitimle bir bütün oluşturacak biçimde örgütlenmiş eğitim kurumlarıdır.

Bunlardan başlıcaları, Pratik Kız Sanat Okulları, Olgunlaşma Enstitüleri, Endüstri Pratik Sanat Okulları, Yetişkinler Teknik Eğitim Merkezi, Mesleki Eğitim Merkezi, Halk Eğitim Merkezleri, Çıraklık

Eğitim Merkezleri, Meslek Kursları, Kuran Kursları ve özel dersane kurslarıdır.

Yaygın eğitimin 1988-1989 öğretim (uygulama) yılında, eğitim kurumlarına göre Bölgedeki etkinliği şöyle özetlenebilir (Bkz. Çizelge 10.33):

Çizelge 10.33

İllere Göre Yaygın Eğitim Kurumları (1988-1989)

	Pratik Kız Okulu	Olgunlaşma Ensti.	Endüst. Pratik San.Ok.	Yetişkin Tek. Eğt. Merkezi	Çırak Eğitim Merkezi	Halk Eğit. Merkz.	Meslek Kursla.	Özel Ders.ve Kurslar	Kuran Kursla.	Toplam
Adıyaman	3	-	-	-	-	7	-	18	22	30
Diyarbakır	5	1	-	-	1	12	-	41	23	82
Gaziantep	4	-	-	-	4	8	-	32	23	71
Mardin	4	-	-	-	-	12	-	29	9	54
Şanlıurfa	5	-	-	-	1	10	-	41	20	77
Siirt	2	-	-	-	2	11	-	27	10	52
Bölge Sayı	23	1	-	-	8	60	-	188	107	387
Bölge Oran	5.9	0.3	-	-	2.1	15.5	-	48.6	27.6	100.1
Türkiye Sayı	484	11	15	7	207	725	-	2147	3907	7503
Türkiye Oran	6.5	0.1	0.2	0.1	2.7	9.7	-	28.6	52.1	100.1
Bölge/Türkiye	4.7	9.0	-	-	3.9	8.3	-	8.6	2.7	5.2

(DiE, Milli Eğitim İstatistikleri-Yaygın Eğitim, 1988-1989)

Görüldüğü gibi Bölge, nüfusuna göre yaygın eğitim kurumlarından düşük pay alan bir bölgedir. Türkiye nüfusunun % 9.1'inin yaşadığı GAP Bölgesinde bulunan toplam yaygın eğitim kurumlarının oranı % 5.2'dir. Bölgede sayıları 387'ye varan bu kurumlardan yarıya yakını (% 48.6'sı) özel kurslar ve hazırlık dersaneleridir. Geri kalanlar (kamusal nitelikte olanları) arasında kuran kursları önemli bir yer tutmaktadır. Toplam kurumların % 27.6'sı, kamusal kurumların % 67.1'i kuran kurslarından oluşmaktadır.

Kuran kurslarından sonra en ağırlıklı yaygın eğitim kurumu % 15.5'le Halk Eğitim Merkezleridir. Bunu % 5.9'la Pratik Kız Sanat Okulları, % 2.1'le Çıracılık Eğitim Merkezleri izlemektedir. Bölgenin Türkiye genelinde kuran kurslarından aldığı pay % 2.7, Halk Eğitim Merkezlerinden % 8.3, Pratik Kız Sanat Okullarından % 4.7, Çıracılık Eğitim Merkezlerinden % 3.9'dur.

Üstelik yaygın eğitim kurumlarının illere göre dağılımı dengesizdir. Bu kuruluşların % 41.3'ü yalnızca iki ilde (Şanlıurfa ve Diyarbakır'da) toplanmıştır.

Bölgenin eğitim talebinin düşüklüğü yanında, öğretim kurumlarının yetersizliği nedeniyle, yaygın eğitimden gereğince yararlanılmadığı söylenebilir.

Sayısı yetersiz olan bu kurumların çalışmalarına bakıldığında etkinlikçe de sınırlı kaldığı anlaşılmaktadır (Bkz. Çizelge 10.34):

Çizelgenin gösterdiği gibi, 1988-1989 öğretim yılında Türkiye de yaygın eğitim gören toplam kursiyerlerin % 47.6'sı halk eğitim kurslarını, % 33.6'sı özel dersane ve kursları izlerken, Bölgede özel dersane ve kursların oranı % 52.1'e yükselmekte, halk eğitim kurslarıysa % 38.9'a düşmektedir. Bunun gibi pratik kız sanat eğitimi görenlerin Türkiye'deki oranı % 6.1'ken, Bölgedeki oranı % 4.3, çıracılık eğitimi görenlerin oranıysa % 4.9'a karşılık, % 1.9'dur.

Kuran kursu görenlerin oranı Bölgede görece düşük (% 2.8 oranında) kalırken, yaygın eğitim görenlerin Türkiye geneline oranla payı (% 6.6) da düşük kalmakta, Bölgenin özellikle kadın kursiyer oranı bakımından Türkiye genelinin ancak % 4.1'ini oluşturduğu anlaşılmaktadır.

Toplam kursiyer ve çeşitli kursları izleyenlerin sayısı bakımından Bölge illeri arasında ayrımlar vardır. Kurs alanların toplamı bakımından Diyarbakır'la-nüfusun görece azlığına karşın Siirt-önde

Çizelge 10.34

İllere Göre Yaygın Eğitim Kurumlarındaki Kursiyer Sayısı (1988-1989)

	Pratik Kız Sanat			Olgunlaşma Enstitüsü			Çıraklık Egt. Merkezi			Halk Eğitim Kursları			Özel Dershane ve Kurslar			Kuran Kursları			Toplam		
	T	E	K	T	E	K	T	E	K	T	E	K	T	E	K	T	E	K	T	E	K
Adıyaman	94	-	94	-	-	-	-	-	-	4.888	218	4.670	4.416	4.253	163	681	142	539	10.079	4.513	5.566
Diyarbakır	977	-	577	80	-	80	591	591	-	8.924	1.901	7.023	17.359	15.880	1.479	674	370	304	28.605	18.754	9.851
Gaziantep	2629	-	2629	-	-	-	1378	1378	-	8.236	852	7.384	10.662	8.122	2.540	976	333	643	23.881	10.685	13.136
Mardin	751	-	751	-	-	-	-	-	-	4.671	1.780	2.891	10.934	10.453	481	324	198	126	16.680	12.431	4.349
Şanlıurfa	1008	-	1008	-	-	-	397	397	-	6.124	3.022	3.102	16.115	15.664	451	632	270	362	24.276	19.353	4.923
Siirt	133	-	133	-	-	-	97	97	-	18.341	7.754	10.587	9.026	8.747	279	330	181	149	27.927	16.779	11.148
Bölge	Sayı 5592	-	5592	80	-	80	2463	2463	-	51.184	15.527	36.657	68.512	63.119	5.393	3.617	1.494	2.123	131.448	82.515	48.833
	Oran 4.3		100.0	0.06		100.0	1.9	100.0	-	38.9	30.3	69.7	52.1	90.1	9.9	2.8	35.0	65.0	100.0	62.9	37.1
Türkiye	Sayı 122.464	-	122.464	940	-	940	97.821	97.821	-	948.325	131.533	816.792	669.220	501.720	164.440	143.032	52.584	90.448	1991.711	786.821	1.204.890
	Oran 6.1		100.0	0.05		100.0	4.9	100.0	-	47.6	13.8	86.2	33.6	75.0	25.0	7.2	36.8	63.2	100.0	39.5	60.5
Bölge/ Türkiye (DİE, MEİ-YE, 1988-1989)	4.6		4.6	8.5		8.5	2.5	2.5	-	5.4	11.8	4.4	10.2	12.5	3.2	2.5	2.8	2.3	6.6	10.5	4.1

T: Toplam

E: Erkek

K: Kadın

gelmekte, bu illeri sırasıyla Şanlıurfa, Gaziantep ve Adıyaman izlemektedir.

Kursiyerlerin illere dağılımında Siirt dışındaki her ilde, özel dersane ve kurslar başta gelirken, anılan ilde halk eğitim kursları en çok izlenenlerdir. Bu bakımdan Siirt'i izleyen iller, Diyarbakır, Gaziantep ve Şanlıurfa'dır. Buna karşılık, pratik kız sanat ve çıraklık eğitimi bakımından öteki illerden önemli farkla önde gelen il Gaziantep'dir.

Pratik Kız Sanat Okulları

Pratik Kız Sanat Okulları, örgün eğitim sistemini tamamlamış yada herhangi bir kademesinden ayrılmış yada bu sisteme hiç girmemiş genç kız ve kadınlarımıza ev ve aile yönetimi bilgi ve becerileri kazandıran, değişik süre ve kademeli kurs programlarıyla meslek eğitimi veren ve ilgileri doğrultusunda meslek sahibi olmalarını sağlayan okullardır. Kız meslek liselerine bağlı olarak çalışanları olduğu gibi, bağımsız olarak etkinlikte bulunanları da vardır.

1988-1989 öğretim yılında Adıyaman'da 1 giyim, 1 nakış; Diyarbakır'da 28 giyim, 29 nakış, 6 el sanatları ve çiçekçilik, 3 yiyecek hazırlama ve pişirme; Gaziantep'de 59 giyim, 25 nakış, 10 el sanatları ve çiçekçilik, 8 uygulamalı resim, 1 ev yönetimi; Mardin'de 15 giyim, 10 nakış, 8 el sanatları; Şanlıurfa'da 37 giyim, 4 nakış, 7 el sanatları, Siirt'de 1 giyim, 2 nakış, 1 el sanatları kursu açılmıştır.

Kadınlar için açılan bu kurslara, 14-45 yaşları arasındaki ilk ve orta öğrenimli kişilerin devam ettikleri anlaşılmaktadır.

Bölgede kadınların örgün eğitim gibi yaygın eğitimden yararlanma isteklerinin düşüklüğüne bağlı olarak, bu okullarda öğrenim gören kadınların Türkiye geneline göre payı % 4.6'da kalmaktadır.

Olgunlaşma Enstitüleri

Bu enstitüler, kız meslek liseleri yada pratik kız sanat okullarını bitiren öğrencilerin, ilgi duydukları sanat dalı üzerinde mesleksel bilgi, beceri, görgü ve beğenilerini artırmak, girişim yeteneklerini geliştirmek, meslekleriyle yaşamlarını kazanabilecek biçimde yetişmelerini sağlamak amacıyla açılmış, iki yıl süreli-döner sermayeli-kurumlardır.

Bölgede yalnızca Diyarbakır'da bir Olgunlaşma Enstitüsü bulunmaktadır. Bu okulda öğrenim görenlerin Türkiye genelindeki payı % 8.5 dir.

Endüstri Pratik Sanat Okulları

İlkokulu bitirenlerle, ilkokuldan sonra öğrenimini sürdürememiş yada bir üst okula devam edip ayrılmış olanlara bir meslek alanının belirli işlevlerini yapabilecek alışkanlık ve davranış kazandıran ve süresi mesleklerinin özelliğine göre değişen okullardır. Bağımsız çalışanları varsa da genelde endüstri meslek liseleri içinde etkinlik gösterir.

GAP Bölgesinde endüstrinin gelişmemiş olmasına bağlı olarak bu eğitimi veren öğretim kurumu yoktur.

Yetişkinler Teknik Eğitim Merkezleri

Yine endüstri alanlarında enaz ilkokulu bitirmiş gençlere kurs yoluyla meslek kazandırmak, mesleğinde gelişmek isteyenlerin mesleksel bilgi ve becerilerini yeni teknolojilere koşut olarak geliştirmek amacıyla eğitim veren merkezlerdir.

Bu yaygın eğitim kurumu da Bölgede etkinlikte bulunma olanağından yoksun kalmıştır.

Çıraklık Eğitim Merkezleri

Bu merkezler, 2089 sayılı çırak, kalfa ve ustalık yasası gereğince çıraklık, kalfalık, eğitici ustalık eğitiminin yapıldığı eğitim kurumlarıdır.

Çıraklık Eğitim Merkezlerinin verdiği eğitimden Bölgenin yararlanma oranı çok düşüktür. Bu oran Türkiye genelinde % 4.9'ken, Bölgede ancak % 1.9'dur. Çoğunluk 16-30 yaş grubundaki erkeklere yönelik olan bu eğitimin Bölgede etkinlikçe bu ölçüde sınırlı kalmasının nedeni, talebin düşüklüğüyle açıklanabilir.

Halk Eğitim Merkezleri

Halk Eğitim Merkezlerinin verdiği kursların sayısı, çeşitliliği ve kurs görenlerin ve bitirenlerin sayıları bakımından yaygın eğitim kurumları içinde en etkini olduğu söylenebilir.

Bu merkezler, eğitimin amaç ve işlevlerini gerçekleştirmek üzere il ve ilçe merkezleriyle bucak ve köylerde açılmak üzere toplumsal ve kültürel kurslarla mesleksi ve genel bilgi kursları düzenleyen kurumlardır. Halk eğitim merkezi müdürlükleri çeşitli etkinliklerini, eğitim odalarında, ceza ve ıslahevlerinde, gecekondu bölgelerinde her düzeyden yerleşim yerinde, hastanelerde, işyerlerinde, örgün eğitim kurumlarına ait binalarda ve gereksinim duyulan başka yerlerde de sürdürür.

Yaygın eğitim hizmetlerinden yararlanmak üzere belli bir yaş ve eğitim sınırlaması yoktur. Ancak, uygulanacak programın özelliği gereği belli yaş ve eğitim düzeyi koşulu aranmaktadır. Aynı ad altında değişik zamanlarda-programın özelliğine göre-belli yaş grupları ve eğitim düzeylerindeki kursiyerler için aynı kurslar açılmaktadır.

Türkiye'de en etkin yaygın eğitim kurumu olan Halk Eğitim Merkezleri, 1988-1989 öğretim yılında çok değişik konularda kurslar açmış ve Türkiye genelinde 1.991.711, Bölgedeyse 131.268 kursiyere eğitim vermiştir.

Halk Eğitim Merkezleri tarafından B6lgede açılan kursların listesi ve sayıları aşağıda verilmiştir:

Adıyaman'da 44 biçki-dikiş, 4 iek yapma, 16 el nakışı, 1 ev ekonomisi, 1 elektrik, 1 daktilo, 11 giyim, 83 halıcılık, 2 kalorifer ateşçiliği, 33 makina nakışı, 1 marangozluk, 1 trikotaj, 2 folklor, 15 genel k6lt6r, 1 ingilizce, 14 sağlık bilgisi, 1 saz bağlama;

Diyarbakır'da 166 biçki-dikiş, 1 ciltçilik, 11 iek yapma, 3 çorap 6r6c6l6đ6, 15 el sanatları, 1 elektrik, 1 elektronik, 16 daktilo, 3 dokuma, 33 halıcılık, 3 kalorifer ateşçiliği, 26 makina nakışı, 3 muhasebe, 21 nakış, 1 steno, 17 trikotaj, 1 Arapça, 35 beden eğitimi, 1 buzdolabı, 1 coğrafya, 1 edebiyat, 1 fizik, 5 folklor, 35 genel k6lt6r, 1 6niversiteye hazırlık;

Gaziantep'de 7 batik, 127 biçki-nakış, 6 bilgisayar, 11 ocuk bakımı, 8 el nakışı, 1 el sanatları, 27 daktilo, 50 halıcılık, 1 iğne-mekik oyası, 3 kalorifer ateşçiliği, 34 makina nakışı, 9 muhasebe, 3 seramik, 1 sim-sırma, 4 trikotaj, 2 vitray, 23 ana-ocuk sağlığı, 1 Arapça, 27 Atat6rk6l6k, 11 evre sağlığı, 1 din k6lt6r6, 4 folklor, 23 genel k6lt6r, 3 ingilizce, 1 matematik, 11 n6fus planlaması;

Mardin'de 56 biçki-dikiş, 2 iek yapma, 2 el nakışı, 1 elektrik, 26 daktilo, 4 halıcılık, 1 hayvancılık, 1 kalorifer ateşçiliği, 26 makina nakışı, 1 muhasebe, 1 aynacılık, 1 pano, 1 sim-sırma, 8 trikotaj, 1 yorgancılık, 1 beden eğitimi, 1 din k6lt6r6, 1 edebiyat, 4 fen bilgisi, 1 fizik, 1 felsefe, 1 genel yetenek, 2 ilk yardım, 2 ingilizce, 2 kimya, 8 matematik, 3 satranç, 2 saz-bağlama;

şanlıurfa'da 68 biçki-dikiş, 1 elektrik, 4 daktilo, 1 kalorifer ateşçiliği, 6 makina nakışı, 4 trikotaj, 2 besin ve beslenme, 12 folklor;

Siirt'de 1 ayakkabıcılık, 192 biçki-dikiş, 48 iek yapma, 62 el nakışı, 11 ev ekonomisi, 1 ev y6netimi, 3 elektrik, 16 daktilo, 37 halıcılık, 1 hayvancılık, 33 makina nakışı, 5 sihihi tesisat, 4 triko-

taj, 37 ana-çocuk sağlığı, 15 Anadolu Lisesi hazırlama, 3 Arapça, 2 beden eğitimi, 1 biyoloji, 1 din kültürü, 2 edebiyat, 21 fen bilgisi, 2 fen lisesi hazırlama, 4 folklor, 63 genel kültür, 5 ilkokul bitirme, 3 kimya, 4 lise bitirme, 52 matematik, 2 müzik, 5 ortaokul bitirme, 24 üniversiteye hazırlık, 2 saz bağlama, 15 sosyal bilgiler.

Bölgede Halk Eğitim Merkezlerinin eğitim hizmetlerinden yararlananların Türkiye genelinde olduğu gibi, çoğunlukla kadınlar olduğu gözlenmektedir. Anılan öğretim yılında bu kursları izleyenlerin Türkiye'deki oranı % 86.2'yken, Bölgede % 69.7'dir. Bu farkın Bölgede kadınların eğitimden yararlanma eğilimlerinin düşüklüğünden kaynaklandığı söylenebilir.

Mesleki Eğitim Merkezi ve Meslek Kursları

Mesleki Eğitim Merkezi, okul ve işyerlerinde mesleki eğitim uygulamasını geliştirmek amacıyla Başkent'te kurulan bir yaygın eğitim kurumu olduğu için, yerel hizmeti yoktur.

Meslek kurslarıysa, 3308 sayılı yasaya göre, örgün eğitim görmeyen, istihdam için gerekli yeterliğe sahip olmayan kişileri iş yaşamına hazırlamak amacıyla, mesleki ve teknik öğretim okullarıyla yaygın eğitim kurumlarında açılan meslek kurslarıdır.

Bölgede 1988-1989 öğretim yılında bu kurslardan açılanlar; Diyarbakır'da 10 halıcılık ve 1 basımevi kursu, Gaziantep'de 1'er elektronik, motor ve tesviye kursu, Şanlıurfa'da 1 elektronik tesisat, 1 iş pedagojisi kursudur.

Bu kurslardan halıcılık eğitimi verene yalnızca kadınlar, ötekilere erkek kursiyerler katılmıştır. Genellikle ilk ve orta öğrenimlilerin ve 15-22 yaş grubunun aldığı bu kursların etkinliği çok sınırlı kalmıştır.

Özel Dersane ve Kurslar

Bunlar, Milli Eğitim Bakanlığı'nın izniyle özel kurum yada kişiler tarafından açılan kurslardır. Hazırlama dersanelerinde Anadolu Liselerine ve Üniversiteye hazırlık eğitiminin yanısıra, ara sınıflar için yetiştirme eğitimi de yapılmaktadır. Özel kurslarda, çeşitli branşlarda mesleki eğitim ve beceri kazandırmak amacıyla açılmış kurslardır.

1988-1989 öğretim yılında Türkiye genelinde 2147, Bölgede 188 özel dersane ve kursta, ülke düzeyinde 669.220, Bölge düzeyindeyse 54.206 kursiyer eğitim görmüştür.

Özel kurslarla hazırlık kurslarının Bölgedeki payı (% 52.1), Türkiye'deki payının (% 33.6) oldukça üzerindedir. Ayrıca bu kurslardan yararlananların % 90.1'i erkektir. Ancak, bu kurslar içinde dersanelerin payı, Türkiye geneline oranla düşüktür. Bu durum, anılan kursların orta ve yüksek öğrenime hazırlanmaktan çok, belli branşlarda beceri kazanmak üzere alındığını göstermektedir.

Kuran Kursları

Diyanet İşleri Başkanlığı'nın izniyle illerde müftülükler tarafından açılan kurslardır. Bu kurslarda çeşitli yaş ve öğretim grubundan kursiyerlere yüzeyden Kuran okuma ve hafızlık eğitimi verilmektedir.

1988-1989 öğretim yılında Kuran kursu görenler, Türkiye genelinde 143.032, Bölgedeyse 3.617'dir. Aynı yıl, toplam kurs alanları içindeki oranları Türkiye'de % 7.2'yken, Bölgede % 2.8'dir. Bu ayrım, Kuran kurslarının Bölgedeki etkinliğinin daha sınırlı olduğunu göstermektedir.

Kursiyerlerin cinsiyet dağılımına bakıldığında, Türkiye'de olduğu gibi Bölgede de bu kurslara büyük bir çoğunlukla ilkökul mezunu, 11-14 yaş grubundaki kız öğrencilerin katıldığı anlaşılmaktadır. Ger-

çekten bu kursları alanlar içinde kızların oranı Türkiye gibi Bölgede de üçte ikilik bir çoğunluk oluştururken, ülke genelinde kursiyeler arasında ilkökul mezunlarının oranı % 96.8'e, 11-14 yaş grubunda olanlarınsa % 87.5'e yükselmektedir.

Okumayazma Kursları

Okuryazar olmayanların oranca Türkiye ortalamasının üstünde olduğu ve ana dili Türkçe olmayanların önemli oranlara vardığı Bölgede okumayazma kurslarının ayrı bir yeri ve önemi vardır.

Gerçekten GAP Bölgesi, Türkçe'nin yanısıra, başta Kürtçe olmak üzere başka dillerin de yaygın biçimde konuşulduğu bir Bölgedir. Ana dili farklı olanlarda, özellikle kadın nüfus arasında Türkçe bilmeyenlerin ve bu nedenle okuryazar olmayanların oranı çok yüksektir. Türkçe bilenler içinde okuryazar olmayanlar bulunduğu gibi, okuryazarlığı olanlar arasında bunu geliştirme gereksinmesi duyanlar oldukça fazladır.

Bu nedenle Bölgede okumayazma kursları, aynı zamanda Türkçenin yeterince öğrenilmesini sağlaması bakımından bir dil kursu niteliği taşır.

Milli Eğitim Bakanlığı'nca yürütülen okumayazma çalışmalarının Türkiye genelinde ve Bölgedeki etkinliği aşağıdaki çizelgede verilmiştir (Bkz. Çizelge 10.35):

Çizelge 10.35

Okumayazma Etkinlikleri (I. Kademe)

Kurs Sayısı	T	Cinsiyet			14-44		45 ve Üstü	
		E	K	E	K	E	K	
Adıyaman	6	50	43	7	43	7	-	-
Diyarbakır	13	854	696	158	631	130	65	28
Gaziantep	2	109	109	-	109	-	-	-
Mardin	12	236	206	30	206	30	-	-
Şanlıurfa	9	1106	1046	60	929	60	117	-
Siirt	14	317	243	74	242	74	1	-
Bölge Sayı	56	2672	2343	322	2160	301	183	28
Bölge Oran	100.0	100.0	87.7	12.3	80.8	11.3	6.8	1.1
Türkiye Sayı	390	18177	13019	5158	12658	4940	361	218
Türkiye Oran	100.0	100.0	71.6	28.4	69.6	27.2	2.0	1.2
Bölge/Türkiye	14.3	14.7	18.0	6.2	17.1	6.1	20.7	12.8

T: Toplam, E: Erkek, K: Kadın
(DİE, MEİ-YE, 1988-1989)

Kurs sonunda katılanlara okuryazarlık belgesi veren I. Kademe okumayazma kurslarının etkinliği incelendiğinde, 1988-1989 öğretim yılında Türkiye'deki 390 kursa karşılık Bölgede 56 kurs açıldığı ve bu kurslara Türkiye genelinin % 14.7'sine karşılık olan 2672 kursiyerin katılarak okuryazarlık belgesi aldığı ortaya çıkmaktadır. Bunlardan % 87.7'si erkek, % 12.3'ü kadındır. Kadın oranı Türkiye ortalamasından daha düşüktür.

Okuryazarlık belgesi alanların % 92.1'i 14-44, geri kalanı 45 ve üstü yaş grubundadır. Her iki yaş grubunda da erkeklerin büyük ağırlığı vardır.

Bölge içinde, kurs sayısı bakımından Siirt ve Diyarbakır öncelik alırken, okuryazarlık belgesi alanlar bakımından Şanlıurfa başta gelmektedir. Gaziantep kurs ve kursiyerlerin sayısı bakımından Adıyaman'la birlikte son sırada yer almaktadır.

Özetle belirtmek gerekirse, I. Kademe okumayazma etkinliklerine Bölgenin katılma eğilimi yüksek olmakla birlikte, bu eğilim büyük bir çoğunlukla erkek ve 45 yaşın altındaki nüfus için geçerlidir.

Başarı gösterenlere ilkokul diploması veren II. Kademe okumayazma kursları, Bölgede I. Kademedeki çok daha etkin sonuçlar vermiştir (Bkz. Çizelge 10.36):

Çizelge 10.36

Okumayazma Etkinlikleri (II. Kademe)

Kurs Sonunda İlkokul Diploması Alanların Cinsiyet ve Yaşa Göre Dağılımı (1988-89)

	Kurs Sayısı	Cinsiyet			Yaş		45 ve üstü	
		T	E	K	14-44	K	E	K
Adıyaman	-	-	-	-	-	-	-	-
Diyarbakır	9	321	296	25	281	25	15	-
Gaziantep	2	11	11	-	11	-	-	-
Mardin	-	-	-	-	-	-	-	-
Şanlıurfa	11	832	832	-	777	2	53	-
Siirt	5	280	236	44	234	44	2	-
Bölge Sayı	27	1444	1375	69	1303	71	70	-
Bölge Oran	100.0	100.0	95.2	4.8	90.2	4.9	4.9	-
Türkiye Sayı	116	2672	2408	264	2282	237	126	27
Türkiye Oran	100.0	100.0	90.1	9.9	85.4	8.9	4.7	1.0
Bölge/Türkiye	23.3	54.0	57.1	26.1	57.1	30.0	56.5	-

(DİE, MEİ-YE, 1988-1989)

Herşeyden önce, adı geçen uygulama yılında ülke genelinde bu düzeyde açılan 116 kursun % 23.3'ü (27'si) Bölgede etkinlikte bulunmuştur. Kurs sonunda ilkokul diploması alanların % 54.0'ü Bölgedendir. Bunlar içinde erkeklerin oranı % 95.2'dir. Diploma alanların % 95.2'si 14-44 yaş grubundadır. 45 ve üstü yaş grubunda olup, diploma alanlar arasında kadın kursiyer yoktur.

II. Kademe okumayazma etkinliğinin de Bölge içi dağılımı değişkenlik göstermektedir. Adıyaman ve Mardin'de bu kurslar açılmazken, Gaziantep'de katılıp başarı gösteren çok sınırlı kalmış, en yüksek katılım ve başarı Şanlıurfa ve Diyarbakır'da olmuştur.

Bu kademedeki okumayazma etkinliğinin Bölgedeki başarısı, örgün eğitimin yetersiz kalması nedeniyle, katılanların salt okumayazma öğrenmekle yetinmeyerek ilkokul diploması alma gereksinmesiyle güdülendiklerini ortaya koymaktadır.

Topluca özetlemek gerekirse, Bölgede, örgün eğitim gibi yaygın eğitimin de yetersiz kaldığı söylenebilir.

KESİM 11

ADALET VE SUÇLULUK

Toplumu oluşturan bireyler (gerçek yada tüzelkişi) arasındaki ilişkilerin bir düzen içinde yürütülmesi, toplumsal yaşamın kaçınılmaz bir gereğidir. Öte yandan bireylerin kamu yönetimiyle (devletle) karşılıklı hak ve yükümlülüklerinin de bir düzene bağlanması toplumsal yaşamın gereklerinden biridir. Kamu düzeninin sağlanması ve kamu otoriteleriyle bireyler arasındaki hak ve ödevlerin düzenlenmesi için her toplum, kendi gelenek ve törelerine uygun kimi davranış kuralları ve normları geliştirmiştir. Toplumların hukuk anlayışı ve düzenlemeleri, sosyo-ekonomik ve kültürel yapılarıyla doğrudan ilişkilidir.

Hukuk, en genel tanımıyla, insanlıkça ortaklaşa benimsenen değerler, uluslararası normlar ve öğretilerin yanısıra yasalarda dile getirilen norm ve kurallar sistemidir. Bu norm ve kurallara aykırı davranışlar "suç", kuralların yaptırımına "ceza"dır. Hukuk, yasaların uygulanmasını sağlamak ve aykırılıkları önlemekle görevli polis ve güvenlik güçleri gibi yasa uygulayıcısı örgütlerle, yasalara aykırılıkların ve anlaşmazlıkların çözümlenerek hükme bağlanması için yargıçları ve mahkemeleriyle, yasaları çiğneyenleri özgürlüğünden yoksun bırakan cezaevleriyle yada iyileştirerek topluma yeniden kazandırılmalarını amaçlayan islahatçı örgütlü bir kurumdur.

Adalet, hukuk kavramının ayrılmaz bir ögesidir. Genel tanımıyla herkese hak tanımak, hak ve özgürlükleri korumak, karşıt çıkar ve yararlar arasında hukuka uygun bir denge kurmak ve hüküm vermektir. Dar anlamda adalet, hukuka aykırılıkların giderilmesi yada cezalandırılması, anlaşmazlıkların hukuka uygun olarak çözülmesi, hukuk düzeninin yürümesi için gereken eylem ve işlemlerin tümüdür.

Hukukun iki temel kavramı suç ve cezadır. Suç, yasalara aykırı davranışta bulunmak, cezaysa bu eylem için yasada belirtilen yaptırımı

uygulamaktır. Dar anlamıyla adalet, suç soruşturma, kovuşturma, yargılama ve cezalandırmadır.

Adalet işlerine ilişkin istatistikler, toplumun sosyo-ekonomik yapı ve sorunlarının tipik göstergeleridir.

Cumhuriyet savcılıklarınca yürütülen hazırlık soruşturması, adalet sürecini işleten başlıca mekanizmasıdır. Hazırlık soruşturması, ceza yargılamasının aşamalarından olup, delillerin toplanmasını sağlamak amacıyla savcı tarafından yürütülür. Yeterli kanıt toplanırsa, savcı tarafından kamu davası açılır, yeterli kanıt bulunmazsa, takipsizlik kararı alınarak soruşturmaya son verilir (E.Yılmaz, 1982, 86-Yenisey, 1987, 22-23).

Savcılığın iş yükü, ya kolluk tarafından duyurulan yada savcı tarafından kendiliğinden öğrenilen suç yüklemelerinin niceliğini göstermesi bakımından, suçluluğun ilk göstergesidir (Bkz. Çizelge 11.1):

Türkiye nüfusunun % 9.1'ini kapsayan Bölgede, DGM Savcılıklarınca yürütülen soruşturmalar bir yana, Cumhuriyet Savcılıklarınca başlatılan ve sonuçlanan hazırlık soruşturmalarının oranı Türkiye genelinin altındadır. 1988 yılında Türkiye geneline göre Bölgede, toplam soruşturmaların oranı % 5.5, geçen yıldan aktarılanların oranı % 6.6, yıl içinde gelenlerin oranıysa % 5.3'dür.

Buna karşılık, sonuçlanan toplam soruşturma sayısı bakımından Türkiye geneli içindeki payı % 5.6, kamu davası açılarak sonuçlananlar bakımından oranıysa % 5.3'dür.

Kısacası, gerek gelen soruşturma, gerekse kamu davasıyla sonuçlanan soruşturma oranıyla Bölge, Türkiye genelinin altındadır.

Cumhuriyet savcılıklarına gelen (açılan) soruşturmalardan Bölge düzeyinde % 18.1'i bir önceki yıldan aktarılmış, % 81.9'u yıl içinde başlatılmıştır. Buna karşılık Türkiye genelinde yıl içinde başlatılan soruşturma oranı % 84.9'dur.

ve nitelikleri Anayasada belirtilen Cumhuriyet aleyhine işlenen ve doğrudan doğruya Devletin iç ve dış güvenliğini ilgilendiren" suçlara ilişkin davalara bakmak üzere Ankara, Diyarbakır, Erzincan, İstanbul, İzmir, Kayseri, Konya, Malatya il merkezlerinde kurulmuş ve bu illerin adıyla anılan mahkemelerdir.

Bölge illerinden Diyarbakır, Mardin, Siirt ve Şanlıurfa, Diyarbakır DGM'nin, Adıyaman ve Gaziantep'se Malatya DGM'nin yargı çevresi içindedir (Devlet Teşkilatı Rehberi, 1986, 140).

DGM'nin 1988 yılındaki iş durumlarına bakıldığında, Diyarbakır DGM'nin toplam dava sayısının Türkiye genelinde DGM'nde görülen davaların % 21.1'ini oluşturduğu anlaşılmaktadır. Mahkeme önündeki 463 davadan % 22.7'si geçen yıldan aktarılmış, % 46.2'si yıl içinde gelmiştir. Bozularak gelen dava oranıysa % 31.1'dir. Mahkeme, yıl içinde bu davalardan % 54.4'ünü karara bağlamış, % 45.6'sıysa ertesi yıla aktarılmıştır. Karara bağlanan davalar içinde Diyarbakır DGM'nin payı, Türkiye genelinin % 15.3'üdür (Bkz. Çizelge 11.3):

Çizelge 11.3

Devlet Güvenlik Mahkemelerinin İş Durumu (1988)

	Toplam	Geçen Yıldan Aktarılan	Yıl İçinde Gelen	Bozularak Gelen	Karara Bağlanan	Gelecek Yıla Aktarılan
Diyarbakır	463	105	214	144	252	211
Türkiye	2191	519	1479	193	1652	539
Bölge/ Türkiye	21.1	20.2	14.5	74.6	15.3	39.1

(DiE, Ai, 1988)

DGM'lerince verilen kararların dağılımı, aklama kararının çoğunluğu oluşturmasına karşın, özgürlüğü bağlayıcı cezaların önemli bir orana ulaştığını göstermektedir (Bkz. Çizelge 11.4):

Çizelge 11.4

Karar Türlerine Göre Devlet Güvenlik Mahkemelerinde Karara Bağlanan Davalar (1988)

	Toplam	Aklanma	Özgürlüğü Bağlayıcı Ceza	Para Cezası	Tecil	Başka Önlemler	Görevsiz Yetkisiz	Birleş- time	Düşme
Diyarbakır	252	105	68	2	-	-	46	31	-
Türkiye	1652	521	369	7	4	34	427	279	11
Bölge/ Türkiye	15.3	20.2	18.4	28.6	-	-	10.8	11.1	-

(DİE, Aİ, 1988)

Çizelgeden, Diyarbakır DGM'nce 1988 yılında karara bağlanan 252 davadan % 41.6'sının beraat (aklanma) ile sonuçlandığı, özgürlüğü bağlayıcı (hapis) cezası verilen dava oranının % 27.0'ye ulaştığı anlaşılmaktadır.

Bölgede özgürlüğü bağlayıcı cezayla sonuçlanan davalar, Türkiye genelinde DGM'lerce aynı karara bağlanan davaların % 18.4'ünü oluşturmaktadır.

Anlaşılabacağı üzere, Bölge, DGM'nin yetki alanı içine giren suçların, Türkiye geneline oranla daha yoğun biçimde işlendiği bir bölgedir.

Ceza Davaları

Bilindiği gibi, ceza yargılamasıyla görevli ve yetkili mahkemeler ağır ceza, asliye ceza ve sulh ceza mahkemeleridir.

Ağır ceza mahkemeleri, ağır ceza işlerini gören başka bir deyişle ölüm, ağır hapis ve beş yıldan fazla hapis cezalarını gerektiren cürümlere ilişkin davalara bakan mahkemelerdir.

Asliye ceza mahkemeleri, ceza yargılamasının asıl mahkemesi olup, ağır ceza ve sulh ceza mahkemelerinin görevleri dışında kalan

davalara bakar. Sulh ceza mahkemeleriye, yine ceza yargılamasıyla yetkili olup, 825 sayılı yasayla ve ilgili öteki yasalarda görevleri belirtilen mahkemelerdir.

Bölgede ağır cezayı gerektiren davaların ve verilen özgürlüğü bağlayıcı cezaların illere göre dağılımı, Çizelge 11.5'de gösterilmiştir (Bkz. Çizelge 11.5):

Çizelge 11.5

	Gelen	Karara Bağlanan Dava		Özgürlüğü Bağlayıcı Ceza	
		Sayı	Oran	Sayı	Oran
Adıyaman	456	251	55.0	72	28.7
Diyarbakır	1.343	839	62.5	301	35.9
Gaziantep	1.025	627	61.2	196	31.3
Kilis	587	364	62.0	99	27.2
Mardin	471	305	64.8	88	28.9
Midyat	529	323	61.1	83	25.7
Şanlıurfa	613	380	62.0	118	31.1
Siverek	322	152	47.2	56	36.8
Siirt	341	212	62.2	57	26.9
Batman	295	158	53.8	80	50.6
Bölge Sayı	5.982	3.611	60.4	1.150	19.2
Türkiye Sayı	65.538	40.693	62.1	12.102	20.0
Bölge/Türkiye	9.1	8.9		8.8	

(DİE, Aİ, 1988)

Ceza uygulaması bakımından Bölgenin, görülen ağır ceza davalarından nüfusuyla orantılı bir pay aldığı anlaşılmaktadır.

Gerçekten, Ağır Ceza Mahkemelerine gelen davalar içindeki oranı % 9.1 olan Bölgenin, karara bağlananlar içindeki payı % 8.9, özgürlüğü bağlayıcı cezayla sonuçlananlar içindeki payı % 8.8'dir.

Bölge düzeyinde 1988 yılında görülmekte olan davalardan % 60.4'ü karara bağlanmış, % 19.2'si özgürlüğü bağlayıcı cezayla sonuçlanmıştır.

Bölge genelinde verilen 1150 özgürlüğü bağlayıcı cezadan % 51.8'i yine Diyarbakır ve Gaziantep (ve Kilis) deki mahkemelerce verilmiştir. Bu cezalar içinde Şanlıurfa (ve Siverek) nın payı % 15.1'dir.

Asliye ve Sulh Ceza Mahkemeleri önündeki davalar da Ağır Ceza Mahkemelerinde görülenlere benzer bir tablo sunmaktadır (Bkz. Çizelge 11.6):

Çizelge 11.6'dan izlenebileceği gibi, Bölge ölçeğinde asliye ve sulh hukuk mahkemelerinde görülen davaların oranı, % 30.1'i asliye, % 69.9'u sulh cezada olmak üzere toplam 128.358'dir. Bölgede asliye ve sulh ceza mahkemelerinde görülen davaların Türkiye geneline oranı-ağır ceza mahkemelerinde olduğu gibi-Asliye Ceza bakımından % 8.5, Sulh Ceza bakımından % 8.9, toplam dava sayısı bakımındansa % 8.8'dir.

1988 yılı içinde bu mahkemelerde görülen davalardan Bölge düzeyinde toplam % 75.5'i karara bağlanmıştır. Asliye cezada karara bağlananların oranı % 56.8'ken, sulh cezada % 83.8'dir. Bu oranlar, aynı yıl Türkiye genelindeki değerlere yakındır.

Asliye sulh ve ceza mahkemeleri önündeki davaların Bölge içindeki dağılımına bakıldığında, Ağır Cezadan farklı olarak Şanlıurfa'nın toplam olarak % 32.8'le ön sırada yer aldığı, bunu % 24.2'yle Diyarbakır'ın, % 16.8'le Gaziantep'in izlediği görülmektedir. Hemen her ilde sulh cezada görülen davalar çoğunluğu oluşturmakla birlikte, Şanlıurfa'da iki mahkeme arasındaki iş durumu farkının çok büyük olduğu ve asliye cezanın oranca % 15.6'da kalırken, sulh cezanın görülen davalar içindeki oranının % 40.4'e yükseldiği saptanmaktadır.

Çizelge 11.6

İllere Göre (Asliye ve Sulh) Ceza Mahkemelerinin İş Durumu (1988)

		Gelenler (Toplam)	Karara Bağlananlar		Özgürlüğü Bağla- yıcı Ceza		Gelecek Yıla Aktarılan	
			Sayı	Oran	Sayı	Oran	Sayı	Oran
Adıyaman	A	3.163	1.808	57.2	65	3.2	1.355	42.8
	B	8.041	5.757	71.6	278	4.8	2.284	28.4
	T	11.204	7.565	67.5	343	4.5	3.639	32.5
Diyarbakır	A	13.694	8.375	61.2	1.286	15.3	5.309	38.8
	B	17.320	13.396	77.3	189	1.4	3.924	22.7
	T	31.014	21.781	70.2	1.475	6.8	9.233	29.8
Gaziantep	A	6.666	4.160	62.4	681	16.4	2.506	37.6
	B	14.893	11.601	77.9	1.020	8.8	3.292	22.1
	T	21.559	15.761	73.1	1.701	10.8	5.798	26.9
Mardin	A	6.506	3.048	46.8	647	21.2	3.458	53.2
	B	5.707	4.604	86.7	1.115	24.2	1.103	19.3
	T	12.213	7.652	62.7	1.762	22.2	4.561	37.3
Şanlıurfa	A	6.141	3.103	50.3	222	7.2	3.038	49.7
	B	35.995	33.213	92.3	42	1.3	2.782	7.7
	T	42.136	36.316	86.2	264	0.7	5.820	13.8
Siirt	A	3.062	1.786	58.3	113	6.3	1.276	41.7
	B	7.170	6.110	85.2	83	1.4	1.060	14.8
	T	10.232	7.896	77.2	196	2.5	2.336	22.8
Bölge	A	39.232	22.290	56.8	3.014	13.5	16.942	43.2
	B	89.126	74.681	83.8	2.727	3.7	14.445	16.4
	T	128.358	96.971	75.5	5.741	5.9	31.387	24.6
Türkiye	A	461.407	279.369	67.8	31.857	11.4	182.038	32.2
	B	1.001.615	799.578	79.8	21.548	2.7	202.037	20.2
	T	1.463.022	1.078.947	73.3	53.405	4.9	384.075	26.7
Bölge Türkiye	A	8.5	7.8		9.5		9.3	
	B	8.9	9.3		12.7		7.3	
	T	8.8	9.0		10.7		8.2	

A: Asliye Ceza

B: Sulh Ceza

T: Toplam

(DİE, Aİ, 1988)

Buna karşılık, karara bağlanan davalar içinde özgürlüğü bağlayıcı cezayla sonuçlananların Mardin'de % 22.2'yle en yüksek orana vardığı, bunu % 10.8'le Gaziantep'in, % 6.8'le Diyarbakır'ın izlediği anlaşılmaktadır. Görülen ve karara bağlanan dava sayısı bakımından önemli bir farkla önde gelen Şanlıurfa'daysa, özgürlüğü bağlayıcı cezayla sonuçlananları en düşük oranda (% 0.7) dir.

Suç Türleri

Ceza mahkemelerinde karara bağlanan davalara temel olan suç (cürüm ve kabahat) türlerinin illere göre dağılımı verilmediği için, ceza davaları bakımından Türkiye geneline benzer bir tablo sunan Bölge için genel verilerden yola çıkılarak, kimi saptamalarda bulunmak olanaklıdır (Bkz. Çizelge 11.7):

Çizelgeden izlenebileceği gibi 1988 yılında, ceza mahkemelerinde karara bağlanmış davalar içinde, cürümlerin oranı % 29.7, kabahatlerin oranı % 4.8'ken, özel yasalara aykırı eylemler üçte ikilik (% 65.5'lik) bir çoğunluğu oluşturmaktadır.⁽¹⁾

Suçlar arasında toplumsal açıdan en önemlisi olan cürümlerin türlerine göre dağılımına bakıldığında, öldürme, yaralama, müessir fiil, hakaret ve dövme gibi kişiye karşı işlenen suçların % 40.0'la önde geldiği, ikinci sırada % 29.0'la hırsızlık, yağma, dolandırıcılık, taşınmaza tecavüz gibi para ve mal varlığına karşı işlenen suçların yer aldığı saptanmaktadır.

Devletin kişiliğine ve devlet güçlerine, özgürlüklere karşı işlenen suçlarla, kamu gücünün ve yetkilerinin kötüye kullanılması gi-

(1) Adigeçen yasalardan başlıcaları, 213 sayılı Vergi Usul Kanunu, 1177 sayılı Tütün ve Tütün Tekeli Kanunu, 1475 sayılı İş Kanunu, 1567 sayılı Türk Parasının Kıymetini Koruma Kanunu, 1782 sayılı Ölçüler Kanunu, 1918 sayılı Kaçakçılığın Men ve Takibine Dair Kanun, 2004 sayılı İcra İflas Kanunu, 2918 sayılı Karayolları Trafik Kanunu, 3167 sayılı Çekle Ödemelerin Düzenlenmesi ve Çek Hamillerinin Korunması Kanunu, 6136 sayılı Ateşli Silahlar ve Bıçaklar Hakkında Kanun, 6831 sayılı Orman Kanunu'dur.

Çizelge 11.7

Suç Türüne Göre Ceza Mahkemelerinde Karara Bağlanan Davalar (1988)

Suçun Türü (TCK'na Göre)	Karara Bağlanan Dava Sayısı		Genel Toplama Oranı
	Sayı	Oran	
A. Cürümler Toplamı	<u>385.806</u>	<u>100.0</u>	<u>29.7</u>
1. Bölüm (Devletin kişiliğine ve güçlerine karşı işlenen cürümler)	2.138	0.6	0.2
2. Bölüm (Özgürlüklere karşı işlenen cürümler)	24.461	6.3	1.8
3. Bölüm (Zimmet, irtikap, rüşvet, göre- vin kötüye kullanılması vb.)	34.811	9.0	2.7
4. Bölüm (Haksız suç yükleme, iftira, zor- la hak arama vb.)	5.387	1.4	0.4
5. Bölüm (Suça özendirme, kışkırtma vb.)	107	0.02	-
6. Bölüm (Sahtecilik)	13.197	3.4	1.0
7. Bölüm (Tehlike yaratma, kamu sağlığına aykırı eylemler)	10.298	2.7	0.8
8. Bölüm (Cinsel Suçlar)	29.455	7.6	2.3
9. Bölüm (Öldürme, yaralama, müessir fiil ve hakaret, sövme vb.)	154.330	40.0	11.9
10. Bölüm (Hırsızlık, yağma, dolandırıcı- lık, güveni kötüye kullanma ve tecavüz)	111.622	29.0	8.6
B. Kabahatler Toplamı	<u>62.493</u>	<u>100.0</u>	<u>4.8</u>
1. Bölüm (Yetkili mercilerin emirlerine itaatsizlik vb.)	12.188	19.5	1.0
2. Bölüm (Silah bulundurma, sürücü kusur- ları vb.)	25.160	40.3	1.9
3. Bölüm (Kumar, sarhoşluk-ahlaka aykırılık vb)	25.090	40.1	1.9
4. Bölüm (Kendine ait olmayan nesneyi bulundurmak yada açmak vb.)	55	0.1	-
C. Özel Yasalara Aykırı Eylemler Toplamı	<u>849.693</u>	100.0	<u>65.5</u>
Genel Toplam	1.297.992	100.0	100.0

bi kamuya karşı işlenen suçlar % 15.9'la üçüncü sırada, kaçırma, ırza geçme, zina gibi cinsel suçlar % 7.6'yla dördüncü sırada yer almaktadır. Öteki cürümler % 3.4 (sahtecilik)'le % 0.02 (suça özendirme) arasında değişen düşük oranlardadır.

Kabahatlere gelince, tehlike yaratıcı eylemler (silah bulundurma ve sürücü kusurları) le, sarhoşluk, kumar, edebe aykırı davranış gibi eylemler yaklaşık % 40'lık oranlarla iki ana kabahat grubunu oluşturmaktadır. "Yetkili amirlerin emirlerine itaatsizlik" % 19.5'le üçüncü sırada yer alan kabahatler grubudur.

Özetle, Türkiye'de ve Bölgede cürümler sıklıklarına göre, sırasıyla kişiye, mala, kamuya karşı işlenenlerle cinsel suçlar olmak üzere başlıca dört grupta toplanmaktadır.

Hukuk Davaları

Ceza mahkemeleri gibi, hukuk davalarına bakan mahkemeler de, asliye ve sulh mahkemelerinden oluşmuştur:

Asliye hukuk mahkemesi, sulh mahkemesinin yasalarda açıkça belirtilen görevleri dışında kalan tüm hukuk davalarına baktığı için, hukuk yargılamasının asıl mahkemeleridir. Sulh hukuk mahkemesiyse, belli alacak, taşınır ve taşınmaz mal, nafaka, taşınmaz mal tahliyesi vb. ilişkin davalarla yasaların kendilerine verdiği öteki davalara bakan mahkemelerdir (E.Yılmaz, 1982-Devlet Teşkilatı Rehberi, 1986, 138).

Türkiye genelinde ve Bölgede asliye ve sulh hukuk mahkemelerinin iş durumu Çizelge 11.8'de gösterilmektedir:

Görüldüğü gibi, ceza davalarından farklı olarak, hukuk davalarında Bölgenin Türkiye genelindeki payı düşüktür. Asliye hukuk mahkemelerindeki davaların % 5.9'u, sulh hukuktakilerin % 3.3'ü, toplam hukuk davalarının % 4.8'i Bölgede görülmektedir.

Çizelge 11.8

İllere Göre (Asliye ve Sulh) Hukuk Mahkemelerinin İş Durumu (1988)

		Gelenler Toplamı		Karara Bağlanan		Gelecek Yıla Devir	
		Sayı	Oran	Sayı	Oran	Sayı	Oran
Adıyaman	A	6.497	100.0	4.080	62.8	2.417	37.2
	B	2.275	100.0	1.717	75.5	558	24.5
	T	8.772	100.0	5.797	66.1	2.975	33.9
Diyarbakır	A	8.882	100.0	4.708	53.0	4.174	47.0
	B	3.650	100.0	2.827	77.4	823	22.6
	T	12.532	100.0	7.535	60.1	4.997	39.9
Gaziantep	A	12.750	100.0	7.138	56.0	5.612	44.0
	B	6.573	100.0	4.973	75.7	1.600	24.3
	T	19.323	100.0	12.111	62.7	7.212	37.3
Mardin	A	4.706	100.0	2.838	60.3	1.868	39.7
	B	2.294	100.0	1.924	63.9	370	36.1
	T	6.900	100.0	4.762	69.0	2.238	31.0
Şanlıurfa	A	9.662	100.0	5.862	60.7	3.800	39.3
	B	3.064	100.0	2.551	83.3	513	16.7
	T	12.726	100.0	8.413	66.1	4.313	33.9
Siirt	A	2.879	100.0	1.595	55.4	1.284	44.6
	B	1.290	100.0	1.059	82.1	231	17.9
	T	4.169	100.0	2.654	63.7	1.515	36.3
Bölge	A	45.376	100.0	26.121	57.6	19.255	42.4
	B	19.146	100.0	15.051	78.6	4.095	21.4
	T	61.522	100.0	41.172	63.8	23.250	36.2
Türkiye	A	773.200	100.0	433.293	56.0	399.907	44.0
	B	580.732	100.0	436.897	75.2	143.835	24.8
	T	1.353.932	100.0	870.190	64.3	543.742	35.7
Bölge/ Türkiye	A	5.9		6.0		4.8	
	B	3.3		3.4		2.9	
	T	4.8		4.7		4.3	

A: Asliye Hukuk

B: Sulh Hukuk

T: Toplam

1988 yılında Bölge düzeyinde görülen 64.522 hukuk davasından % 70.3'ü asliye, % 29.7'si sulh hukuk mahkemesindedir. Bunlardan % 63.8'i karara bağlanmış, % 36.2'siyse gelecek yıla devredilmiştir.

Bölge içinde hukuk davalarının toplamı bakımından Gaziantep % 29.9'la başta gelirken, bu ili % 19.7'yle Şanlıurfa, % 19.4'le Diyarbakır izlemektedir. Karara bağlanan dava sayısı bakımından da sıra düzeni aynıdır.

Hukuk Davalarının Türleri

Asliye ve sulh hukuk mahkemelerinde en sık görülen dava türleri incelendiğinde, aile ve mirasa ilişkin olanlarla nüfus işlemleri, alacak-borç ve taşınmaz mal anlaşmazlıklarının büyük bir öncelik aldığı gözlenmektedir (Bkz. Çizelge 11.9):

Çizelge 11.9'un sergilediği gibi hukuk davalarının Türkiye genelinde % 62.7'si, Bölgede % 70.1'i alfabetik sıra içinde anılan dava türlerinden oluşmaktadır. Ancak, dava türleri bakımından Bölgenin Türkiye genelinden kimi anlamlı ayrımlar gösterdiği saptanmaktadır.

Ülke genelinde veraset (% 16.8) ve boşanma (% 7.3) davaları başta gelirken, bunu % 7.8'le alacak, % 5.9'la tazminat gibi borç-alacak davalarıyla parasal anlaşmazlıklar, % 6.6'yla nüfus düzeltimi (tashihi) izlemekte, taşınmaz mala ilişkin, işlem ve eylemlerin (istimlak, kadastro tespitine itiraz, müdahalenin önlenmesi, tapu iptali, tescil, bedel artırımı vb.) % 17.5'le üçüncü ana dava grubunu oluşturmaktadır.

Bölgedeyse veraset davaları hemen aynı oranda (% 16.7) ilk sırayı almakla birlikte, boşanma davaları % 7.8'den % 4.9'a düşmektedir. Bunun gibi alacak ve tazminat davaları oranca % 13.7'den % 7.8'e inerken, nüfus düzeltimi % 6.6'dan % 17.3'e kadar yükselmektedir. Bölgede taşınmaz mala ilişkin dava konuları içinde istimlak (kamulaştırma) ve tezyidi bedele (bedel artırımına) ilişkin olanların Türkiye geneline göre daha yüksek olmasının nedeni, geçmiş yıllardaki toprak

Çizelge 11.9

Dava Türlerine Göre Hukuk Mahkemelerine En Sık Açılan Davalar (1988)

	Alacak	Boşanma	İptal	İstimlak	Kadastro Tespitine İtiraz	Meni Müdahale (Saldırının Önlenmesi)	Nüfus Düzeltilmesi	Tapu İptali	Tazminat	Tescil	Tezyidi Bedel (Bedel Artırım)	Veraset	Toplam	
Adıyaman	128	286	282	1.027	157	221	870	541	77	686	458	864	7.002	
Diyarbakır	259	264	34	205	371	499	1.937	517	818	153	162	1.317	10.949	
Gaziantep	830	1.270	68	819	98	346	2.069	1.073	586	240	2	3.426	14.769	
Mardin	115	178	1	89	186	182	1.237	175	567	346	52	914	5.898	
Şanlıurfa	119	405	11	205	1	207	1.987	219	236	220	894	1.445	9.081	
Siirt	51	86	9	88	-	170	701	691	130	128	17	493	2.943	
Bölge	Sayı	1.502	2.489	405	2.433	813	1.625	8.801	3.216	2.414	1.773	1.585	8.459	50.642
	Oran	3.0	4.9	0.8	4.8	1.6	3.2	17.3	6.4	4.8	3.5	3.1	16.7	100.0
Türkiye	Sayı	85.792	80.158	9.007	24.658	26.455	36.399	72.731	62.761	64.480	34.779	8.169	185.046	1.100.132
	Oran	7.8	7.3	0.8	2.2	2.4	3.3	6.6	5.7	5.9	3.2	0.7	16.8	100.0
Bölge/Türkiye		1.8	3.1	4.5	9.8	3.1	4.5	12.1	5.1	3.7	5.2	19.4	4.6	4.6

(DİE, Aİ, 1988)

reformu uygulamalarıyla günümüzde GAP'a ilişkin uygulamalarda aranabilir. Gerçekten, kamulaştırma ve bedel artırımı davalarının baraj yapımlarının süregeldiği Adıyaman ve Gaziantep'le reform uygulama bölgesi ilan edilen Şanlıurfa'da toplanmış olması, bu açıklamayı haklı göstermektedir.

Bölgede en sık rastlanan dava konusu olarak nüfus düzeltiminin özellikle kırsal yörelerde nüfusa yazım işlemlerinin gecikmesinden yada evlenme, erginlik haklarından yararlanma yada askerlik gibi nedenlerle yaş büyültme yada küçültme gereksinmesinden kaynaklandığı söylenebilir.

Son olarak, Bölgedeki boşanma davalarının ülke genelinden anlamlı oranda düşük olması, kırsal yapının ayırıcı özelliklerinden olan çok-karıllık ve boşanmaların seyrekliği olgusuna bağlanabilir.

Cezaevleri ve Cezaevine Yeni Giren Hükümlüler

Suçun yaptırımı cezadır. Cezanın en ağırlarından biri, özgürlüğü bağlayıcı olandır. Bu cezanın çektirildiği yerler cezaevleridir. Bunların yanısıra, sayıları az da olsa suçlu çocukların gözetimi ve topluma yeniden kazandırılmalarını amaçlayan ıslahevleri vardır.

Türkiye'de cezaevlerinin türsel ve yersel dağılımı, Bölgede kapalı cezaevlerinin mutlak çoğunlukta olmasına karşılık, açık cezaevi ve çocuk ıslahevinin hiç bulunmadığını göstermektedir (Bkz. Çizelge 11.10):

Çizelge 11.10

Türlerine Göre İllerdeki Cezaevleri (1988)

	Toplam	Kapalı	Açık	Yarıaçık	Çocuk	İslahevi
Adıyaman	7	6	-	1	-	-
Diyarbakır	13	13	-	-	-	-
Gaziantep	8	8	-	-	-	-
Mardin	13	12	-	1	-	-
Şanlıurfa	10	9	-	1	-	-
Siirt	11	11	-	-	-	-
Bölge Sayı	62	59	-	3	-	-
Bölge Oran	100.0	95.2	-	4.8	-	-
Türkiye Sayı	638	605	7	22	4	4
Türkiye Oran	100.0	94.8	1.1	3.5	0.6	0.6
Bölge/Türkiye	9.7	9.7	-	13.6	-	-

(DİE, Aİ, 1988)

Ülkedeki toplam cezaevleriyle kapalı cezaevlerinin % 9.7'si, yarı açık cezaevlerininse % 13.6'sı Bölgede yer almaktadır. Cezaevleri içinde kapalı olanların oranıysa % 95.2'dir.

Türkiye'de 1988 yılında cezaevine konan toplam hükümlü sayısı, 45.821'dir. Bu hükümlülerin suç türlerine göre dağılımları aşağıdaki çizelgede verilmiştir (Bkz. Çizelge 11.11):

Çizelge 11.11
Cürüm ve Kabahat Türlerine Göre Cezaevine Yeni
Giren Hükümlüler

Suç (Cürüm ve Kabahat Türü)	Toplam		Erkek		Kadın	
	Sayı	Oran	Sayı	Oran	Sayı	Oran
Sağlık, yiyecek ve içeceğe ilişkin cürümler (Uyuşturucu Madde)	1.046	2.3	1.028	98.3	18	1.7
Irza geçme	2.388	5.2	2.381	99.7	7	0.3
Kaçırma	1.310	2.9	1.274	97.3	36	2.7
Zina	548	1.2	331	60.4	217	39.6
Adam öldürme	3.206	7.0	3.084	96.2	122	3.8
Yaralama	4.097	8.9	4.003	97.7	94	2.3
Hakaret etme-sövme	311	0.7	296	95.2	15	4.8
Hırsızlık	6.373	13.9	6.202	97.3	171	2.7
Kabahatler	689	1.5	682	99.0	7	1.0
<u>Özel Yasalar</u>	<u>17.821</u>	<u>38.9</u>	<u>17.509</u>	<u>98.2</u>	<u>312</u>	<u>1.8</u>
Orman Suçları	2.324	13.0	2.316	99.7	8	0.3
Ateşli silahlar	1.211	6.8	1.202	99.3	9	0.7
Trafik Yasası	1.090	6.2	1.090	100.0	-	-
İcra-İflas Yasası	13.192	74.0	12.898	97.8	294	2.2
<u>Maarif Yasası</u>	<u>4</u>	<u>-</u>	<u>3</u>	<u>-</u>	<u>1</u>	<u>-</u>
Öteki Cürümler	8.032	17.5	7.875	98.0	157	2.0
TOPLAM	45.821	100.0	44.665	97.5	1.156	2.5

Özgürlüğü bağlayıcı cezaya uğrayan cürüm ve kabahatlerin türlerine göre dağılımında özel yasalara aykırı eylemler % 38.9'la başta gelirken, bunu % 16.6'yla kişiye karşı işlenen (adam öldürme, yaralama, hakaret-sövme gibi) eylemler izlemekte, mala karşı işlenen

suçlarsa (hırsızlık) % 13.9'la üçüncü sırada yer almaktadır. Irza geçme, kaçırma, zina gibi cinsel suçlar % 9.3'le dördüncü grup suçları oluştururken, uyuşturucu maddelerin üretimi, dışalım ve dışsatımı, kullanılması suçlarından özgürlüğü bağlayıcı hüküm giyenlerin oranı % 2.3'dür.

Özel yasalara aykırı eylemlerden ötürü cezaevine konanların kendi içindeki dağılımına bakıldığında, icra-iflas yasasına aykırılıkların dörtte üçlük bir oranla öne çıktığı saptanmaktadır. Bunu izleyen % 13.0'le orman suçlarıdır. Ateşli silahlar ve trafik yasalarını çiğneyen davranışların payı da % 13.0'dür.

Cezaevine yeni giren hükümlülerin cinsiyet dağılımı, belli birkaç suç dışında cürüm ve kabahatlerin hemen tümüyle erkekler tarafından işlendiğini göstermektedir. 1156 kadın hükümlüden % 63.1'i dört suçtan hüküm giymiştir. Bunlar % 22.8'le icra-iflas yasasına aykırılık, % 18.9'la zina, % 14.8'le hırsızlık, % 10.6'yla adam öldürmedir.

Suçlular arasında kadınların oranının bu ölçüde düşük olması, kuşkusuz kadının toplumdaki rol ve statüsüyle yakından ilişkilidir.

Bölgede cezaevine yeni giren hükümlülerin sayısına ve cinsiyet dağılımına bakıldığında toplam hükümlü oranı gibi kadın suçlu oranının da düşüklüğü saptanmaktadır (Bkz. Çizelge 10.12):

Çizelge 11.12

Cezaevine Yeni Giren Hükümlülerin Cinsiyete Göre Dağılımı (1988)

	Toplam	Erkek		Kadın	
		Sayı	Oran	Sayı	Oran
Adıyaman	219	218	99.5	1	0.5
Diyarbakır	946	938	99.2	8	0.8
Gaziantep	934	902	96.6	32	3.4
Mardin	307	301	98.0	6	2.0
Şanlıurfa	520	518	99.6	2	0.4
Siirt	203	203	100.0	-	-
Bölge	3.129	3.080	98.4	49	1.6
Türkiye	45.821	44.665	97.5	1.156	2.5
Bölge/Türkiye	6.8	6.9		4.2	

Herşeyden önce, 1988 yılında Bölgede cezaevine giren toplam hükümlülerin, Türkiye toplamının % 6.8'ini, kadın hükümlülerinse yine ülke genelinin % 4.2'sini oluşturduğu anlaşılmaktadır. Bölge düzeyinde hüküm giyenlerin % 98.4'ü erkek, % 1.6'sı kadındır. Toplam hükümlü sayısında olduğu gibi, kadın hükümlü sayısında da Gaziantep'le Diyarbakır önde gelmektedir. Cezaevine girenlerin % 60.0'ı, kadın hükümlülerin % 81.6'sı bu iki ildedir. Bu dağılım, Bölgenin görece kentleşmiş olan illerinde suçluluk oranınının daha yüksek olduğunu göstermektedir.

Cezaevine yeni giren hükümlülerin yaş gruplarına dağılımı (Çizelge 11.13) da ülke geneline benzer bir tablo sunmaktadır. Hükümlülerin Türkiye genelinde % 69.0'unun, Bölgedeyse % 72.0'sinin 19-39 yaş grubunda toplandığı ve daha genç ve yaşlı gruplara gidildikçe hükümlü oranınının azaldığı gözlenmektedir.

Buna karşılık, yaşı 19'dan küçükler arasında bu oran Türkiye'de % 3.4'e, Bölgede % 5.8'e düşerken, 40-59 yaş grubunun payı, ülke genelinde % 25.0, Bölgede % 20.4'dür. Yeni hüküm giyenlerden 60 yaşın üstünde olanlar her iki ölçekte de çok düşüktür. Bu oran Türkiye'de % 2.5, Bölgede % 2.2'dir.

Genelde genç ve orta yaşlara özgü bir davranış sapması olduğu gözlenen suçluluğun bu özelliği Bölgede daha belirgindir. Ergin olmayan nüfus arasında suçluluk oranınının Türkiye ortalamasından anlamlı biçimde yüksek olması, kimi suçların daha hafif cezalarla geçiştirilmesi amacıyla küçüklerin kullanıldığı izlenimini vermektedir.

Cezaevine yeni girenlerin öğrenim durumları incelendiğinde, Bölgede öğrenim düzeyinin düşüklüğüne bağlı olarak hükümlüler arasında ilkökul altı öğrenimlilerin daha yüksek bir oranda olduğu anlaşılmaktadır (Çizelge 11.14):

Gerçekten, ülke genelinde, yeni hükümlüler arasında okuryazar yada değil, ilkökul öğrenimi görmemiş olanların oranı % 16.3, Bölgedeyse % 37.0'dir. Buna karşılık, ilkökul öğrenimli olanlar Türkiye genelinde % 70.3'e yükselirken, Bölgede % 51.0'e düşmektedir. Kısa bir

Çizelge 11.13

Cezaevine Yeni Giren Hükümlülerin Yaş Gruplarına Göre Dağılımı (1988)

	Toplam	-15		16-18		19-21		22-29		30-39		40-49		50-59		60-64		65+	
		E	K	E	K	E	K	E	K	E	K	E	K	E	K	E	K	E	K
Adıyaman	219	-	-	9	-	21	-	90	-	50	-	38	1	10	-	-	-	-	-
Diyarbakır	946	12	-	47	-	74	-	370	3	247	1	128	2	53	1	5	2	2	1
Gaziantep	934	12	-	52	1	88	-	292	16	236	4	148	4	56	4	10	1	8	2
Mardin	307	2	-	12	1	27	-	95	2	91	2	40	1	23	-	9	-	2	-
Şanlıurfa	520	1	-	27	-	42	-	174	1	167	-	66	-	28	-	9	1	4	-
Siirt	203	1	-	6	-	19	-	87	-	54	-	23	-	13	-	-	-	-	-
Bölge Sayı	3.129	28	-	153	2	271	-	1108	22	845	7	443	8	183	5	33	2	16	3
Bölge Oran	100.0	0.9	-	4.9	0.06	8.7	-	35.4	0.7	27.0	0.2	14.2	0.3	5.8	0.1	1.1	0.06	0.5	0.6
Türkiye Sayı	45.821	185	1	1405	13	2742	77	14239	320	13847	366	7054	218	4062	113	753	29	378	19
Türkiye Oran	100.0	0.4	-	3.0	-	6.0	0.2	31.1	0.7	30.2	0.8	15.4	0.5	8.9	0.2	1.6	0.06	0.8	0.04
Bölge/Türkiye	6.8	15.1	-	10.9	15.4	10.0	-	7.8	6.9	6.1	1.9	6.3	3.7	4.5	4.4	4.4	6.9	4.2	16.0

(DİE, Aİ, 1988)

Çizelge 11.14

Cezaevine Yeni Giren Hükümlülerin Sürekli Oturma Yerlerine ve
Öğrenim Durumlarına Göre Dağılımı (1988)

	Toplam	Okuryazar Olmayan	Okuryazar	İlkokul	Ortaokul	Meslek Okulu	Lise	Fakülte ve Yüksek Okul
Adıyaman	253	4.7	10.8	70.7	7.9	0.4	5.1	0.4
Diyarbakır	881	13.1	13.5	57.4	9.0	0.1	5.3	1.6
Gaziantep	935	10.9	38.7	44.8	3.7	0.3	1.2	0.4
Mardin	411	20.2	19.0	47.2	7.8	0.5	3.6	1.7
Şanlıurfa	582	12.8	27.9	46.0	7.0	0.5	5.5	0.3
Siirt	245	15.1	20.8	49.3	8.6	0.4	4.9	0.8
Bölge Sayı	3307	422	799	1687	228	11	130	30
Oran	100.0	12.8	24.2	51.0	6.9	0.3	3.9	0.9
Türkiye Sayı	45821	2237	5231	32219	3613	295	1736	490
Oran	100.0	4.9	11.4	70.3	7.9	0.6	3.9	1.0
Bölge/Türkiye	7.2	1.89	15.3	5.2	6.3	3.7	7.5	6.1

(DİE, Aİ, 1988)

anlatımla cezaevine girenler arasında ilkokul ve altı öğrenim düzeyinde olanlar; Türkiye'de ve Bölgede sırasıyla % 86.6 ve % 88.0'dir. Başka bir deyişle, yeni hükümlülerin yaklaşık onda dokuzu düşük eğitimidir.

Orta öğretimli hükümlülerin oranı iki bazda da yaklaşık onda birlik bir oranda (% 12.4 - % 11.1) dır. Yüksek öğrenim görmüş hükümlü oranıysa % 1.0'lik bir düzeydedir.

Gerçi üst öğrenim düzeylerine yükseldikçe nüfus gruplarının daraldığı ve düşük öğrenimlilerin toplumun geniş bir kesimini oluşturduğu bir gerçektir. Ancak, genel nüfus içinde orta ve yüksek öğrenimlilerin oransal payları gözönüne alındığında, bu gruplar arasında suçluluk eğiliminin düşük olduğu söylenebilir.⁽¹⁾

Son olarak, hükümlülerin cürüm ve kabahat türlerine göre dağılımları, ülkede ve Bölgede en sık rastlanan suç türlerini sergilemektedir (Bkz. Çizelge 11.15):

Cezaevinden çıkan hükümlülerin suç türlerine göre dağılımlarından çıkan sonuç, herşeyden önce, 1988 yılında cezaevinden çıkan hükümlülerin (ülke genelinde 47.567, Bölgede 3.120), hüküm giydikleri suç türü bakımından cezaevine yeni girenlerle büyük bir benzerlik gösterdiğiidir.

Gerçekten Türkiye genelinde mala karşı işlenen suçlar (hırsızlık) % 13.9'la ilk sırada yer alırken, bunu % 7.5'le adam öldürme ve % 8.7'yle yaralama-dövme gibi kişiye karşı işlenen suçlar izlemektedir. Cinsel nitelikli suçlar (kaçırma, ırza geçme ve zina) % 8.7'yle üçüncü sırada yer alırken, özel yasalara göre suç sayılan eylemlerden orman suçları % 5.7'lik bir orana ulaşmaktadır.

Buna karşılık Bölgede, hırsızlık % 17.7'yle ülke genelinden daha yüksek bir oranla önceliğini korumakta, adam öldürme ve dövme-

(1) Orta ve yüksek öğrenimli nüfusun oranı, Türkiye genelinde % 26.0, Bölgedeyse % 23.8'dir.

Çizelge 11.15

Suç İşledikleri Sırada Oturdıkları Yere ve Cürüm ve Kabahat Türlerine Göre
Cezaevinden Çıkan Hükümlüler (1988)

	Toplam	Adam Öldürme	Dövme Yaralama	Kız-Erkek Kaçırma	Irza Geçme Sarkıntılık	Zina	Hırsız- lık	Zimmete Para Geçirme	Rüşvet Sahte- cilik	Dolan- dırıcı- lık	Sövme Haka- ret	Uyuşt. Madde Suçu	Kaçak- çılık	Orman Suçu	Başka
Adıyaman	218	18.8	14.7	0.9	2.3	0.9	16.4	1.4	-	0.5	0.5	0.5	-	1.8	41.3
Diyarbakır	891	13.2	14.5	2.2	1.8	0.2	15.0	0.6	0.9	1.5	0.7	7.8	0.1	0.7	40.7
Gaziantep	866	9.4	12.1	0.9	3.7	1.7	26.0	-	3.1	4.6	0.9	4.4	0.5	0.8	31.9
Mardin	355	22.8	9.0	1.4	3.9	0.6	15.9	1.2	2.4	2.0	-	1.2	-	0.6	39.0
Şanlıurfa	528	18.9	13.6	0.9	3.4	0.4	13.8	0.4	2.8	1.8	0.4	2.1	-	-	41.2
Siirt	262	19.8	14.9	0.4	5.0	-	10.7	0.4	2.3	1.9	-	4.1	0.4	1.1	38.9
Bölge Sayı	3120	473	509	41	98	23	552	15	65	76	16	137	6	22	1187
Bölge Oran	100.0	15.2	13.1	1.3	3.1	0.7	17.7	0.5	2.0	2.4	0.6	4.4	0.2	0.7	38.1
Türkiye Sayı	47567	3585	4137	1293	2298	566	6626	392	982	1006	247	1003	86	2697	22649
Türkiye Oran	100.0	7.5	8.7	2.7	4.8	1.2	13.9	0.8	2.1	2.1	0.5	2.1	0.2	5.7	47.7
Bölge/Türkiye	6.6	13.2	9.8	3.2	4.3	4.1	8.3	3.8	6.6	7.6	6.5	13.7	7.0	0.8	5.2

(DİE, Aİ, 1988)

yaralama suçları toplam % 28.3 gibi bir oranla Türkiye ortalamasının çok üstünde bir düzeye ulaşmaktadır. Cinsel suçlar toplam % 5.1'le Türkiye genelinin altına düşerken, uyuşturucu madde suçları (% 2.1'e karşılık) % 4.4'e yükselmektedir. Bölgede orman varlığının çok sınırlı olması nedeniyle, orman yasasına aykırı davranışlardan hüküm giymiş olanların oranı % 0.7'de kalmaktadır.

Bu suç dağılımından, Bölgede yoksulluk koşullarına bağlı olarak hırsızlık ve kan davasına bağlı olarak adam öldürme ve yaralama suçlarının önde geldiği anlaşılmaktadır.

Suçların illere göre dağılımları anlamlı ayrımlar göstermektedir: Hırsızlık en çok kentleşmiş olan Gaziantep'de % 26.0'ya yükselirken, kırsal niteliğini koruyan Siirt'de % 10.7'ye düşmektedir. Tersine adam öldürme ve yaralama-dövme suçları, kırsal ilişkilerin egemen olduğu illerde (sözgelimi Siirt'de % 34.7'yle, Adıyaman'da % 33.5'le) daha yüksek bir orana ulaşırken, kentsel niteliği ağır basan illerde (sözgelimi Gaziantep'de % 21.5'le) görece düşük bir oranda kalmaktadır. Yine kaçırma kırsal, öteki cinsel suçlarsa kentsel yörelerde daha baskındır. Rüşvet, sahtecilik, dolandırıcılık, uyuşturucu madde suçları, görece kentsel, orman suçları kırsal suçlardır.

Kısaca özetlemek gerekirse, suçluluk türleri toplumsal yapının egemen niteliğine göre değişkenlik göstermektedir. Kırsal yörelerde kimi suçlar, topluluk tarafından özendirilir, hatta zorlanırken, kimi suçlara toplumun ortak gözetim ve denetimi nedeniyle çok seyrek rastlanmaktadır. Sözgelimi kan davası ve namusa saldırı gibi durumlarda adam öldürme, dövme, yaralama gibi etkin (müessir) eylemler topluluğun beklentisiyle özendirilirken, kız kaçırma hoşgörülle karşılanan, kimi zaman yardım gören bir suçtur. Irza geçme, zina gibi suçlarsa, topluluğun normları ve yaygın denetimiyle engellenen davranış sapmalarıdır.

Buna karşılık enformel ilişkilerin ve kurumlaşmış örgütlü denetim sistemlerinin egemen olduğu kentsel yörelerde, başta hırsızlık, dolandırıcılık, hilecilik, kaçakçılık ve uyuşturucu ticareti gibi yüz kızartıcı suçlar, daha sık rastlanan sapma davranışlardır.

KESİM 12

HANEHALKLARI

Genel olarak Türkiye'de olduğu gibi, Bölgede de temel toplumsal birim, hanehalkıdır. Hanehalkı, araştırmanın yöntemi bölümünde ayrıntılı biçimde açıklanacağı gibi, en küçük toplumsal birim olan aileden daha geniş kapsamlı bir kavramdır.

Geleneksel ailenin derin izlerini taşıyan ülkemizde ve özellikle Bölgede hanehalkı, yataylığına (aynı kuşaktan) yada düşeyliğine (ayrı kuşaklardan) aileler yada bireyler içeren, bununla da kalmararak aralarında hısıım-akrabalık bağı olmayan kimi öğelerle tanımlanabilecek bir olgudur.

Bu nedenle hanehalkı, araştırmada toplumsal anlamını da içerecek biçimde yöntemsel olarak şöyle tanımlanmıştır:

Hanehalkı, aralarında akrabalık bağı bulunsun bulunmasın, aynı çatı altında yaşayan, aynı bütçeyi paylaşan ve aynı kazandan yemek yiyen bir yada birden çok bireyden oluşmuş bir birimdir.

Hanehalkı kavramı, salt birlikte yaşama, aynı bütçeye katılma, ortak bir yönetim ve sorumluluğu paylaşma gibi tanımlayıcı öğelerinin yanısıra, çeşitli toplum kesimlerine göre değişik içerimler de gösterir. Özellikle kır-kent kesimlerine ve her iki kesimde sosyo-ekonomik farklılaşmaya göre hanehalkının, gözönüne alınması gereken boyut ve nitelikleri vardır.

Tarımsal etkinliklerin egemen olduğu kır kesiminde hanehalkı, aynı zamanda bir işletme birimi özelliği gösterir. Genellikle hanehalkı reisinin mülkiyetinde yada denetiminde olan tarımsal mal varlığı (toprak, hayvan, üretim araçları), işgücü hanehalkı bireylerince karşılanmak üzere hanehalkı tarafından işletilir. Hanehalkı tanımının temel öğesi olan aynı bütçeyi paylaşma olgusu, özellikle kırdaki, tarımsal işletmecilikte karşılığını bulur.

Ancak, hanehalkının aynı zamanda bir işletme niteliği taşıması salt kira özgü bir olgu değildir. Küçük ticaret ve küçük imalat niteliğindeki kimi etkinlikler de geniş ölçüde hanehalkı (aile işletmesi) düzeyinde örgütlenmiştir. Geleneksel tanımıyla esnafılık-zanaatkarlık olarak adlandırılan bu işletmecilik biçimi, yine işyerinin -atölye yada dükkanın-hanehalkı reisinin yönetiminde olduğu ve işgücünün geniş ölçüde hanehalkı bireylerince sağlandığı, gelir ve giderinin ortaklaşa paylaşıldığı bir örgütlenmedir.

Hanehalkı bir işletme birimi niteliği taşıdığı gibi, bir toplumsal birimdir. Bireyin sosyalleştirilmesi ilkece hanehalkı içinde ve onun normlarına göre olur. Öte yandan, bireyler daha geniş toplumsal bağlam içinde kendilerini hanehalkı bağılılıklarıyla tanırlar ve tanımlar. Hanehalkı adı ve kimliğiyle bireyin özdeşleştiği birincil gruptur.

Hanehalkının, sosyalleştirme kapsamını aşan işlevleri de vardır. Bunlardan başta geleni, bir toplumsal dayanışma, işbirliği ve güvenlik kurumu olmasıdır. Toplumsal hizmetler ve sosyal güvenlik açısından yeterince örgütlenmemiş olan bir toplumda hanehalkı, aynı zamanda güç ve kaynakları birleştirme, güçlülere karşı dayanışma ve gelecek için bir güvenlik çerçevesidir.

Ülkemizde en işlevsel-toplumsal birim olan hanehalkının, 1985 sayımına göre sayısı 9.730.018'dir.⁽¹⁾

Ancak, Türkiye'de olduğu gibi, Bölgede hanehalkı herşeyden önce, büyüklüklerine yada birey sayılarına göre önemli değişimler göstermektedir. Tek bireylik (bir kişilik) hanehalklarıyla birey sayısı 10'u aşan hanehalkları arasında, toplanma 4'den çok bireyi olan hanehalklarındadır. Bununla birlikte hanehalkı büyüklüğü bakımından Bölgenin Türkiye geneline göre gösterdiği anlamlı ayrımlar vardır (Bkz. Çizelge 12.1):

(1) Ortalama hanehalkı büyüklüğünün aynı kaldığı varsayımıyla 1990'da bu sayının 10.818.589 olduğu kestirilebilir.

Çizelge 12.1

Hanehalklarının Birey Sayısına Göre Oransal Dağılımı (1985)

	Hanehalkı Büyüklüğü						Toplam
	1	2	3	4-6	7-9	10+	
Adıyaman	3.0	5.6	7.0	34.6	35.2	14.5	68.770
Diyarbakır	2.1	5.1	7.1	34.4	33.1	18.2	133.757
Gaziantep	3.3	7.8	9.6	42.0	27.5	9.8	165.098
Mardin	2.8	5.3	6.0	30.0	33.9	22.0	92.415
Şanlıurfa	3.8	5.5	7.0	33.3	33.5	16.9	118.773
Siirt	3.5	4.0	5.3	27.8	32.5	26.9	67.960
Bölge	Sayı 19.719	37.848	47.699	225.206	207.074	109.227	646.773
	Oran 3.0	5.8	7.4	34.9	32.0	16.0	100.0
Türkiye	Sayı 453.064	990.121	1.234.875	4.543.883	1.810.979	697.096	9.730.018
	Oran 4.7	19.1	12.7	46.7	18.6	7.2	100.0
Bölge/Türkiye	4.3	3.8	3.9	4.9	11.4	15.7	6.6

(DİE, Genel Nüfus Sayımı: Nüfusun Sosyal ve Ekonomik Nitelikleri (NSEN) 1985)

Gerçekten, çizelgeden görüleceği gibi, tek kişilik, karı-kocadan oluşan yada tek çocuklu hanehalkları Türkiye genelinde % 36.5'ken, Bölgede ancak % 16.2 düzeyinde kalmaktadır. Öte yandan Bölgede üçte birlik (% 34.9'luk) bir payı olan 4-6 kişilik hanehalkları, Türkiye genelinde % 46.7 oranındadır.

Buna karşılık birey sayısı 6'nın üzerinde olan hanehalkları Türkiye'de yaklaşık dörtte bir (% 25.8) lik bir oranda kalırken, Bölgede yaklaşık yarıya varan bir oranda (% 48.9) dır.

Birey sayısı 10'un üzerinde olan hanehalklarının Bölgedeki oranıysa, Türkiye genelinin iki katı (% 7.2'ye karşılık % 16.9) dır.

Kısacası GAP Bölgesinde hanehalklarının, yaklaşık üçte biri 4-6, yaklaşık üçte biri 7-9, bireylik hanehalkları olup, birey sayısı 4'ün altında ve 9'un üzerinde olanlar hemen aynı oranlarda (% 16.7- % 16.9) bir azınlık oluşturmaktadır.

Çok bireyli hanehalklarının yaygın olduğu Bölgede, hanehalkı büyüklüğü bakımından iller arasındaki en çok çarpıcı ayırım, görece gelişmiş ve kentleşmiş olan Gaziantep'de birey sayısı daha düşük hanehalklarının oranca daha yüksek olmasıdır. Bu ilde, birey sayısı 4'ün altında olan hanehalklarının oranı % 20.7'ye yükselirken, 4-6 bireylik hanehalkları % 42.0'yle en yüksek payı almakta, buna karşılık 6 ve daha çok sayıda bireyi olan hanehalkı oranı % 37.4'de kalmaktadır. Bölgede hanehalklarının en kalabalık olduğu il Siirt'dir. Bu ilde, 4'den az bireyli hanehalkları % 12.8'e düşerken, 7'nin üzerindeki % 59.4'e yükselmektedir.

Yerleşim Yerlerine Göre Hanehalkı Büyüklüğü

Hanehalkı birey sayısı, ekonomik etkinliklerin ve buna bağlı olarak yerleşim yerlerinin bağımlı değişkenidir. Başka bir deyişle hanehalkı büyüklüğü, kent ve kır kesimlerine göre önemli değişmeler göstermektedir (Bkz. Çizelge 12.2):

Çizelgeden izlenebileceği gibi, Türkiye genelinde, birey sayısı 4'ün altında olan hanehalklarının il merkezlerindeki oranı % 33.1'ken, ilçe merkezlerinde % 28.4'e, bucak ve köylerdeyse % 22.3'e düşmektedir. Öte yandan, tüm yerleşim türlerinde yoğunluk gösteren 4-6 kişilik hanehalkları, il merkezlerinde en yüksek oranda (% 52.8) yken, bu oran ilçe merkezlerinde % 49.5'e, bucak ve köylerdeyse % 40.0'a düşmektedir. Buna karşılık 7 ve daha çok bireyli hanehalkı oranları, tersine il merkezlerinden bucak ve köylere doğru gittikçe yükselmektedir. Bu oranlar kentsel yerleşmelerde % 14.1'de kalırken, kasabalarda % 22.1, kırsal topluluklardaysa % 37.6'dır.

Bölgeye gelince, değişik oranlarda olmakla birlikte Türkiye genelindeki bu eğilimi izlemektedir. Gerçekten 4'den az bireyi bulunan hanehalkları oranı, Bölge il merkezlerinde % 20.6'yken, ilçe merkezlerinde % 17.2'ye, bucak ve köylerde % 13.5'e düşmekte, buna karşılık 7 ve daha çok bireyi olan hanehalkı oranları il merkezlerinde % 35.6'yken, ilçe merkezlerinde % 48.4'e, bucak ve köylerde % 56.8'e yükselmektedir.

Çizelge 12.2
Hanehalklarının Büyüklüğüne Gören Oransal Dağılımı (1985)

İl	Yerleşme Türü	Toplam Hanehalkı Sayısı	Hanehalkı Büyüklüğü									
			1	2	3	4	5	6	7	8	9	10
Adıyaman	İl Toplamı	68.770	3.0	5.6	7.0	10.0	11.8	12.8	12.7	11.5	10.8	9.4
	İl Merkezi T.	12.412	3.2	7.0	9.9	13.5	14.8	14.6	12.3	9.1	7.3	6.1
	İlçe Merkez.T.	12.203	3.2	6.0	9.4	10.7	12.5	13.6	12.2	10.1	12.3	12.1
	Bucak ve Köy.T.	44.155	2.9	5.1	6.0	8.8	10.8	12.2	13.1	12.5	11.5	10.1
Diyarbakır	İl Toplamı	133.757	2.1	5.1	7.1	10.3	11.8	12.3	11.9	10.9	10.3	9.1
	İl Merkezi T.	47.176	1.8	6.1	9.5	14.0	14.1	13.3	11.9	9.9	8.0	7.1
	İlçe Merkez.T.	22.862	2.1	5.5	6.7	9.9	11.9	12.7	12.2	10.6	12.1	15.1
	Bucak ve Köy. T.	63.719	2.3	4.2	5.4	7.7	10.0	11.3	11.9	11.7	11.6	23.1
Gaziantep	İl Toplamı	165.098	3.3	7.8	9.6	13.4	14.6	13.9	11.7	9.0	6.8	5.1
	İl Merkezleri T.	86.707	3.0	8.4	11.4	16.0	16.8	14.9	11.1	7.5	4.7	6.1
	İlçe Merkez. T.	28.847	4.1	8.7	9.7	13.5	15.3	14.0	11.7	8.5	6.8	7.1
	Bucak ve Köy.T.	49.544	3.3	6.2	6.3	8.8	10.5	12.2	12.8	12.0	10.5	17.1
Mardin	İl Toplamı	92.415	2.8	5.3	6.0	8.6	10.1	11.3	11.5	11.3	11.1	22.1
	İl Merkezi T.	7.208	3.3	8.0	11.0	14.2	13.9	12.4	10.9	8.7	7.0	10.1
	İlçe Merkez.T.	27.155	2.7	5.4	6.5	9.5	10.5	11.6	11.1	10.9	11.4	20.1
	Bucak ve Köy.T.	58.052	2.8	4.9	5.2	7.5	9.4	11.0	11.8	11.7	11.4	24.1
Şanlıurfa	İl Toplamı	118.773	3.8	5.5	7.0	9.9	11.5	11.9	11.8	10.6	11.1	15.1
	İl Merkezleri T.	30.918	2.6	6.7	9.0	12.8	14.0	13.6	11.9	10.0	8.7	10.1
	İlçe Merkez.T.	29.796	7.5	5.5	6.9	9.3	10.9	10.6	11.0	9.8	11.8	16.1
	Bucak ve Köy.T.	58.059	2.5	4.9	6.1	8.6	10.6	11.6	12.1	11.4	11.9	20.1
Siirt	İl Toplamı	67.960	3.5	4.0	5.3	7.9	9.3	10.6	11.2	10.7	10.6	26.1
	İl Merkezi T.	7.155	8.4	5.2	7.2	9.4	11.0	11.1	11.1	9.1	7.9	19.1
	İlçe Merkez.T.	23.824	2.5	4.4	6.2	9.4	10.3	10.9	10.9	10.5	11.6	23.1
	Bucak ve Köy.T.	36.981	3.2	3.6	4.4	6.7	8.4	10.2	11.1	11.2	10.6	30.1
Bölge	İl Toplamı	646.773	3.0	5.8	7.4	10.5	12.0	12.4	11.8	10.5	9.7	16.1
	İl Merkezleri T.	191.576	2.9	7.4	10.3	14.5	15.2	14.1	11.5	8.7	6.4	9.1
	İlçe Merkez.T.	144.687	3.9	6.0	7.3	10.4	11.9	12.1	11.4	10.0	10.8	16.1
	Bucak ve Köy.T.	310.510	2.8	5.0	5.7	8.1	10.1	11.5	12.2	11.2	11.4	22.1
Türkiye	İl Toplamı	9.730.018	4.7	10.1	12.7	18.4	16.2	12.1	8.5	5.8	4.3	7.1
	İl Merkezleri T.	3.840.865	4.9	11.7	16.5	23.7	18.1	11.0	6.1	3.4	2.0	2.6
	İlçe Merkez.T.	1.658.406	4.8	10.3	13.3	20.0	17.3	12.2	7.8	5.0	4.0	5.1
	Bucak ve Köy.T.	4.230.747	4.5	8.8	9.0	13.0	14.0	13.0	10.8	8.3	6.5	12.1

İki uç arasında ortalama bir konumda olan 4-6 bireyli hanehalklarının Bölgedeki il merkezlerinde % 43.8 olan oranı, ilçe merkezlerinde % 34.4, bucak ve köylerde % 29.7'dir.

İl bazında bakıldığında, Türkiye geneline en yakın dağılımı gösteren il Gaziantep'dir. Bu ilde 4'den az bireyi olan hanehalkları kentte % 22.8, köyde % 15.8 oranındayken, 7 ve daha çok bireyli olanların oranı köyde % 52.7, kentte % 29.5'dir.

Buna karşılık, Türkiye genelinden en uzak dağılım veren il Siirt'dir. Bu ilde 4'den az bireyi olan hanehalklarının en sık rastlandığı il merkezlerinde oranı % 20.8'de kalırken, 7 ve daha çok bireyi bulunan hanehalklarının en sık rastlandığı bucak ve köylerde % 63.5'dir.

Özetle, özellikle Bölgede kentsel topluluklar hanehalklarının boyutlarını küçültürken, kırsal toplulukları kalabalık hanehalkları üretmektedir.

Hanehalkı birey sayısına yerleşimlerin nüfusları açısından bakıldığında, hanehalkı büyüklüğünün Bölgede ve Türkiye'de kırsal-kent kesimleri arasında gösterdiği ayırım, daha bir belirginlik kazanmaktadır (Bkz. Çizelge 12.3):

Görüldüğü gibi, yerleşimin nüfus büyüklüğü arttıkça, gerek Türkiye genelinde, gerekse-daha belirgin olmak üzere-Bölgede hanehalkı birey sayısı azalmaktadır.

Nüfusu 5 binin altındaki köylük yerleşmelerde küçük boyutlu (1-3 kişilik) hanehalklarının oranı Türkiye'de % 22.1, Bölgede % 13.3'de kalırken, 7 ve daha çok bireyi olan hanehalklarının oranı Türkiye için % 38.2'yken, Bölge için % 57.2'dir.

5 bin - 10 bin nüfuslu yarı-kırsal nitelikli yerleşimlerde 1-3 bireylik hanehalkları, Türkiye'de % 25.9'a, Bölgede % 15.0'e çıkarken, bu oranlar 10 bin - 20 bin nüfuslu yerleşimlerde sırasıyla

Çizelge 12.3

Hanehalklarının Nüfus Gruplarına ve Büyüklüklerine Göre Dağılımı (1985)

Nüfus Grupları

Bölge	Hanehalkı Büyüklüğü	5000'den küçük		5001-10.000		10.001-20.000		20.001-100.000		100.001'den büyük		Toplam	
		Sayı	Oran	Sayı	Oran	Sayı	Oran	Sayı	Oran	Sayı	Oran	Sayı	Oran
	1-3	41.169	13.3	3.047	15.0	3.196	16.1	22.113	19.0	35.741	19.9	105.266	16.3
	4-6	91.670	29.5	6.421	31.7	6.912	34.7	42.062	36.1	78.141	43.4	225.206	34.8
	7 ve üstü	177.397	57.2	10.783	53.3	9.793	49.2	52.268	44.9	66.061	36.7	316.302	48.9
	Toplam	310.236	100.0	20.251	100.0	19.901	100.0	116.443	100.0	179.943	100.0	646.774	100.0
Türkiye	1-3	886.623	22.1	102.206	25.9	137.228	28.0	377.984	29.7	1.174.019	32.9	2.678.060	27.5
	4-6	1.590.571	39.7	182.671	46.2	241.690	49.5	647.285	50.8	1.881.666	52.8	4.543.883	46.7
	7 ve üstü	1.529.616	38.2	110.293	27.9	109.702	22.5	247.707	19.5	510.557	14.3	2.508.075	25.8
	Toplam	4.006.810	100.0	395.170	100.0	488.620	100.0	1.272.976	100.0	3.566.442	100.0	9.730.018	100.0
Bölge/ Türkiye	1-3	4.6		3.0		2.3		5.5		3.0		3.9	
	4-6	5.8		3.5		2.8		6.5		4.1		4.9	
	7 ve üstü	12.0		9.7		8.9		21.1		12.9		12.6	
	Toplam	7.2		5.1		4.1		9.1		5.0		6.6	

(DİE, NSEN, 1985)

% 28.0 ve % 16.1, 20 bin - 100 bin nüfuslu yerlerde % 29.7-% 19.0, 100 binden çok nüfuslu yerleşimlerdeyse % 32.9-% 19.9'dur.

7 ve daha çok sayıda bireyden oluşmuş kalabalık hanehalklarının karşılaştırmalı oranları 5 bin - 10 bin nüfuslu yerlerde % 27.9-% 53.3, 10 bin - 20 bin nüfuslu yerlerde % 22.5-% 49.2, 20 bin - 100 bin nüfuslu olanlarda % 19.5-% 44.9, 100 binin üzerindeki yerleşimlerdeyse % 14.3 - % 36.7'dir.

Anlaşılabacağı gibi Türkiye'de ve Bölgede kırdan kente doğru gidildikçe hanehalkı büyüklüğü daralmakla birlikte, Bölge için birey sayısı az olan hanehalklarının oranı, her durumda daha düşük, kalabalık hanehalklarının ise daha yüksektir. Örneklemek gerekirse, 1-3 bireylik hanehalklarının en sık rastlandığı 100 binden çok nüfuslu yerleşimlerdeki oranı Türkiye için % 32.9'ken Bölge için % 19.9, 7 ve daha çok nüfuslu hanehalklarının en yoğun olduğu 5 binden az nüfuslu yerleşimlerdeki oranı Türkiye için % 38.2'yken Bölge için % 57.2'dir.

Ortalama Hanehalkı Büyüklüğü

Hanehalkı birey sayısı en kısa anlatımını, kuşkusuz ortalama hanehalkı büyüklüğünde bulmaktadır (Bkz. Çizelge 12.4):

Çizelge 12.4

Ortalama Hanehalkı Büyüklüğü (1985)

İller	Toplam	İl Merkezleri	İlçe Merkezleri	Bucak ve Köyler
Adıyaman	6.61	5.83	6.45	6.87
Diyarbakır	6.92	6.14	6.86	7.52
Gaziantep	5.88	5.43	5.66	6.80
Mardin	7.28	5.85	7.13	7.52
Şanlıurfa	6.79	6.17	6.77	7.14
Siirt	7.83	6.86	7.50	8.25
Bölge	6.78	5.82	6.72	7.33
Türkiye	5.22	4.47	5.00	5.99

(DİE, NSEN, 1985)

Görüldüğü gibi, toplam ortalama hanehalkı büyüklüğü Türkiye'de 5.22'yken, Bölgede 6.78'dir. Yine illere göre bakıldığında bu sayı Gaziantep'de yaklaşık 6'yken, Siirt'de 8'dir.

Özetle, Bölge ölçeğinde Türkiye düzeyinin ortalama 1.5 birey daha yüksek olan hanehalkı büyüklüğü, Bölge içinde ortalama 2 bireye kadar varan değişimler göstermektedir.

Öte yandan, ortalama hanehalkı büyüklüğü Türkiye'yle Bölge arasında ve Bölge içinde değişkenlik gösterdiği gibi, yerleşim yerlerine göre de önemli değişimler göstermektedir.

Türkiye genelinde ortalama hanehalkı büyüklüğü, kent kesimlerinde düşerken, kırsal yörelerde yükselmektedir.

Türkiye için toplam olarak ortalama 5.22 olan bu büyüklük, ilçe merkezlerinde 5.0'e, il merkezlerinde 4.47'ye düşerken, bucak ve köylerde 6.0'ya çıkmaktadır. Aynı eğilim Bölgede de izlenmektedir. Toplam 6.78'lik ortalama il merkezlerinde 5.82, ilçe merkezlerinde 6.72, bucak ve köylerde 7.33'dür.

Bucak ve köylerden il merkezlerine doğru giderek küçülen ortalama hanehalkı büyüklüğü, yine Bölge içinde önemli değişkenlik göstermektedir. Bölge illeri arasında Türkiye ortalamasına en yakın değerler veren Gaziantep'dir. Bu ilde toplam 5.88 olan ortalama büyüklük, bucak ve köylerde 6.80'ken, ilçe merkezlerinde 5.66'ya, il merkezinde 5.43'e düşmektedir. Buna karşılık toplam ortalaması 7.83 olan Siirt'in il merkezinde 6.86 olan hanehalkı büyüklüğü, ilçe merkezlerinde 7.50'ye, bucak ve köylerde 8.25'e yükselmektedir.

Özetle, Bölgede hanehalkı büyüklüğü en düşük 5.43 (Gaziantep il merkezi) ile en yüksek 8.25 (Siirt bucak ve köyleri) arasında değişmektedir.

Hanehalkı Bileşimi

Hanehalkının büyüklüğü kadar, bileşimi de temel yapısını belirler. Başka bir deyişle, hanehalkının birey sayısı yada büyüklüğü, salt boyutunu yada hacmini belirtir. Ailenin yapısını niteleyen ölçüt, bileşimidir.

Hanehalkının bileşimi, içerdiği öğelere göre belirlenir. Hanehalkının başlıca öğeleri, aralarında kan bağı olan akrabalarla, evlenme yoluyla ilişki kurulan hısımlardır. Hanehalkını oluşturan bireyler, hanehalkı reisine göre olan yakınlığı yada konumuyla tanımlanır. Hanehalkının temel öğeleri hanehalkı reisi, eşi ve çocuklarıdır. Çocuklar bekar olabileceği gibi, evli de olabilir. Bu durumda evli çocukların eşleri de hanehalkının öğeleri arasında yer alır. Ancak, hanehalkı, hanehalkı reisinin ve/veya eşinin ana-babalarını içine alabileceği gibi, yine hanehalkı reisinin ve/veya eşinin kardeşlerini, eşlerini ve/veya çocuklarını kapsayabilir. Öte yandan, Türkiye'de özellikle kırdaki hanehalkının koruyucu ve gözetici yapısına bağlı olarak amca, teyze, dayı, hala vb. gibi kimi ek öğeleri içermesi de olanaklıdır.

Hanehalkının, hanehalkı reisine göre içerdiği öğeler, hanehalkının bileşimini belirler.

Bileşimi bakımından, genel olarak iki tür hanehalkından sözedilebilir. Bunlar, çekirdek aileden oluşan hanehalkıyla, geniş aileye dayanan hanehalkıdır.

Çekirdek aile, ana-baba ve evlenmemiş çocukların oluşturduğu en küçük toplumsal birimdir. Ancak, sayılan bu öğelerden birinin bulunmaması ailenin çekirdek sayılmasını önlemez.

Geniş aileyse, çekirdek ailenin yataylığına yada düşeyliğine genişlemiş biçimindedir. Ailenin yataylığına genişlemesi, aynı kuşaktan bir yada birden çok birey yada aileleri kapsamına almasıdır. Sözügelimi evli çocukların yada aile reisinin ve/veya eşinin evli yada bekar kardeşlerinin yer aldığı bir hanehalkı yapısı, yataylığına genişlemiştir.

Düseyliğine genişleme, ayrı kuşaktan birey yada ailelerin bir arada yaşamasıyla olur. Aile reisinin ve/veya eşinin ana-babalarının yer aldığı hanehalkları düseyliğine bir gelişme göstermiştir. Bunun yanısıra, aile reisine göre amca, dayı, hala, teyze gibi öğeler de ailenin düseyliğine genişlemesine yol açar.

Hanehalkları yalnız yataylığına yada düseyliğine genişleyebileceği gibi, her iki bakımdan da büyüyebilir. Ayrı ve aynı kuşaktan öğeler yada aileler içeren hanehalkları bu türdendir. Daha seyrek olmakla birlikte böylesi geniş hanehalkı tipine de rastlanmaktadır.

1985 Nüfus Sayımı verileri, gerçi Türkiye'deki ve Bölgedeki hanehalklarının çekirdek yada geniş aile tiplerine göre ayrılmasına olanak vermekteyse de, geniş ailelerin çeşitli tiplerini ayırmaya elverişli değildir (Bkz. Çizelge 12.5):

Anılan verilere (Çizelge 12.5'e) göre, hanehalklarının Türkiye genelinde % 6.4'ü, Bölgedeyse % 4.5'i yalnızca hanehalkı reisinden oluşmuştur. Hanehalkı reisi ve eşinden oluşan hanehalkları, Türkiye ölçeğinde % 9.4, Bölgedeyse % 5.1'dir. Görüldüğü gibi, salt hanehalkı reisi yada karı-kocayı kapsayan hanehalkları Bölgede Türkiye geneline oranla daha düşük orandadır. Yalnızca karı kocadan oluşan -çocuksuz-hanehalklarının oranı, Bölgede Türkiye'nin yarısı kadardır.

Buna karşılık, ana-baba ve çocuklardan oluşmuş çekirdek ailenin Türkiye genelinde % 53.8 olan oranı, Bölgede % 58.3'e yükselmektedir. Bu oranlara, salt hanehalkı reisinden yada salt eşlerden oluşan hanehalklarıyla, eşlerden birinin bulunmadığı-hanehalkı reisi ve çocuklarını kapsayan-hanehalkları da eklendiğinde, eksik yada tam öğeli çekirdek aile oranı Türkiye için % 74.6'yken, Bölge için %72.8 dir. (1)

(1) Ancak, DiE verilerinden, çocukların evli olup olmadığını anlamak olanağı bulunmadığı için, gerçekte ana-baba ve evlenmemiş çocuklardan oluşan tipik çekirdek aile oranının gerçekte daha düşük olduğu kestirilebilir.

Çizelge 12.5

Bireylerin Hanehalkı Reisine Yakınlığına Göre Hanehalkların Oransal Dağılımı (1985)

İl	Yerleşme Türü	Toplam Hanehalkı Sayısı	Hanehalkı Reisi (HR)	HR ve Eşi	HR, Eşi ve Çocukları	HR ve Çocuk- ları	HR, Eşi-Çocukları ve Kendisinin yada Eşinin Anababaları	Başka	Bilin- meyen
Adıyaman	İl Toplamı	68.770	4.6	5.1	58.2	5.1	5.4	20.7	0.9
	İl Merkezi T.	12.412	5.9	6.2	63.8	5.8	4.2	13.4	1.4
	İlçe Merkezi T.	12.203	4.6	5.5	61.7	5.0	5.0	17.7	0.6
	Bucak ve Köyler T.	44.155	4.5	4.6	55.7	4.9	5.8	23.6	0.9
Diyarbakır	İl Toplamı	133.757	3.3	4.4	59.3	5.2	4.5	22.8	0.5
	İl Merkezi T.	47.176	3.5	5.2	64.3	6.6	3.4	16.5	0.5
	İlçe Merkezleri T.	22.862	3.2	4.9	61.4	5.6	4.3	20.0	0.6
	Bucak ve Köyler T.	63.719	3.2	3.7	54.9	3.9	5.3	28.4	0.6
Gaziantep	İl Toplamı	165.098	4.6	6.8	60.3	5.2	4.5	17.7	0.9
	İl Merkezleri T.	86.707	4.3	7.3	63.3	5.1	3.7	15.3	1.0
	İlçe Merkezleri T.	28.847	6.0	7.9	60.7	5.5	4.4	14.8	0.7
	Bucak ve Köyler T.	49.544	4.4	5.4	54.7	5.1	5.9	23.8	0.7
Mardin	İl Toplamı	92.415	4.4	4.8	55.0	5.0	5.1	25.1	0.6
	İl Merkezi T.	7.208	5.1	6.7	64.0	6.6	3.6	13.4	0.6
	İlçe Merkezleri T.	27.155	4.2	4.8	58.6	4.8	4.4	22.5	0.7
	Bucak ve Köyler T.	58.052	4.4	4.6	52.3	4.9	5.5	27.7	0.6
Şanlıurfa	İl Toplamı	118.773	5.4	4.7	60.6	4.6	4.6	19.6	0.5
	İl Merkezi T.	30.918	3.5	5.7	64.2	4.4	4.0	17.7	0.6
	İlçe Merkezleri T.	29.796	9.9	4.3	60.0	4.5	4.1	16.9	0.5
	Bucak ve Köyler T.	58.059	4.2	4.4	59.0	4.8	5.1	22.1	0.4
Siirt	İl toplamı	67.960	5.4	3.4	51.6	3.7	4.4	31.1	0.4
	İl merkezleri T.	7.155	11.2	4.0	50.5	3.8	4.4	25.9	0.2
	İlçe Merkezleri T.	23.824	3.9	3.7	60.3	4.2	3.8	23.7	0.4
	Bucak ve Köyler T.	36.981	5.2	3.1	46.1	3.4	4.9	36.9	0.4
Bölge	İl Toplamı	646.773	4.5	5.1	58.3	4.9	4.7	21.9	0.6
	İl Merkezi T.	191.576	4.2	6.2	63.3	5.5	3.8	16.2	0.8
	İlçe Merkezleri T.	144.687	5.5	5.2	60.4	4.9	4.3	19.2	0.5
	Bucak ve Köyler T.	310.510	4.2	4.3	54.2	4.6	5.4	22.0	0.3
Türkiye	İl Toplamı	9.730.018	6.4	9.4	53.8	5.0	4.5	20.3	0.6
	İl Merkezi T.	3.840.865	6.9	10.0	59.5	5.8	3.4	13.8	0.6
	İlçe Merkezleri T.	1.658.406	6.6	9.5	57.8	5.1	4.0	16.2	0.6
	Bucak ve Köyler T.	4.230.747	6.0	8.7	46.9	4.3	5.7	27.9	0.5

(DİE, NSEN, 1985)

Buna karşılık, değişik biçimleriyle geniş aile oranı, Türkiye genelinde % 25.4'ken, Bölgede % 27.2'dir.

Çocuklu aile bakımından olduğu gibi, geniş aile oranı bakımından Türkiye ortalamasının görece üzerinde yer alan Bölgede en sık rastlanan geniş aile tipi, hanehalkı reisi, eşi ve çocuklarına ek olarak, hanehalkı reisi ve/veya eşinin ana ve/veya babalarının bulunduğu hanehalklarıdır. Türkiye'de % 4.5 oranında olan bu hanehalkı tipi, Bölgede de yaklaşık aynı oranda (% 4.7) dir.

Bu durum, Türkiye'de ve Bölgede geniş ailenin en tipik biçimiyle düzeyliğine büyümesine bağlı olduğunu göstermektedir. Bu aile tipi yaşlı ana-babanın evli çocukların yanında yaşamasından yada evli çocuğunu (oğlunu) yanına alan ana-babanın zamanla hanehalkı yönetimini ona bırakmasından doğan bir düzeyliğine genişlemenin ürünüdür.

Son olarak karma yapılı hanehalklarının-her iki bazda da-önemli bir orana ulaştığı belirtilmelidir. Hanehalkı reisi, eşi ve çocuklarına ek olarak aynı yada ayrı kuşaklardan ve hanehalkı reisiyle çeşitli yakınlık düzeylerindeki birey yada aileleri içine alan bu karma yapılı hanehalklarının oranı, Türkiye genelinde % 20.3, Bölgedeyse % 21.9'dur.

Türkiye'de olduğu gibi, Bölgede beşte birlik bir ağırlığa varan bu karma yapı, ülkemizde geniş ailenin yaygın yada egemen bir tipinin bulunmadığını göstermektedir.

Topluca özetlemek gerekirse, hanehalklarının Türkiye genelinde % 53.8'i, Bölgede % 58.3'ü ana-baba ve çocuklardan oluşmakta, eşlerden birinin bulunmadığı çocuklu aileler eklendiğinde, bu oranlar sırasıyla % 58.8 ve % 63.2'ye yükselmektedir. Salt hanehalkı reisi yada eşlerden oluşan hanehalkları, Türkiye'de yaklaşık % 15, Bölgede % 10 oranında kalırken, her türden geniş aile oranı Türkiye'de ve Bölgede dörtte birlik bir paya sahip bulunmaktadır.

Bu genel tablo, hanehalklarının yaşadığı yerleşim yerlerine göre anlamlı değişimler göstermektedir. Genel bir eğilimle il merkezlerinden bucak ve köylere doğru gidildikçe, çekirdek aile oranı düşerken, geniş aile oranı artmaktadır.

Gerçekten, Türkiye genelinde, salt hanehalkı reisi, salt eşler yada eşlerin her ikisi yada biriyle birlikte çocuklardan oluşmuş hanehalkları oranı, il merkezlerinde % 82.2'yken, ilçe merkezlerinde % 79.0'a, bucak ve köylerdeyse % 65.9'a düşmektedir. Öte yandan, çekirdek aileye ek olarak ana yada babanın bulunduğu aileler, kentten köye doğru giderek yükselmekte, il merkezlerinde % 3.4'ken, ilçe merkezlerinde % 4.3'e, bucak ve köylerde % 5.4'e yükselmektedir. Karma yapılı geniş hanehalkları için bu eğilim daha da belirgindir. Bu tip hanehalkları il merkezlerinde % 13.8 düzeyinde kalırken, ilçe merkezlerinde % 16.2, bucak ve köylerdeyse % 27.9'dur.

Aynı eğilim Bölge için de sözkonusudur. Bölgede eksik yada tam ögeli çekirdek aile oranları, il merkezlerinde % 79.2, ilçe merkezlerinde % 76.0, bucak ve köylerdeyse % 67.3'dür. Buna karşılık salt düşeyliğine büyümüş geniş aile oranı, il merkezleri için % 3.8'ken, ilçe merkezleri için % 4.3, bucak ve köyler için % 5.4'dür. Karma tipden hanehalklarıysa, yine oranca kentten köye doğru yükselmekle birlikte, bu tip hanehalkları için kent-kır ayrımı Türkiye genelinde olduğu kadar büyük değildir. İl merkezlerinde % 16.2 olan bu oran, ilçe merkezlerinde % 19.2, bucak ve köylerde % 22.0'dir.

Bileşimlerine göre hanehalklarının dağılımı, Bölge içinde genel eğilimi korumakla birlikte, iller arasında kimi ayrımlar göstermektedir.

Başta Gaziantep olmak üzere, görece daha çok kentleşmiş illerde çekirdek hanehalkı oranı yükselirken, geniş aile oranı düşmektedir.

Sözelimi il genelinde Gaziantep, Şanlıurfa ve Diyarbakır'da hanehalkı reisi, eşi ve çocuklarından oluşan hanehalkları oranı yaklaşık % 60'ken, Mardin'de % 55.0, Siirt'de % 51.6'dır. Buna karşılık

karma yapıdaki hanehalkları oranı Gaziantep'de % 17.7'yken, Siirt'de % 31.1'dir.

İllerin kendi içinde-Türkiye genelinde ve Bölgede olduğu gibi-kırdan kente doğru gidildiğinde, geniş aile oranı giderek azalmakta ve hanehalkı yapısının yerleşim tiplerine göre gösterdiği ayırım görece kentleşmiş illerde en yüksek orana varmaktadır.

Kısaca özetlemek gerekirse, Türkiye'yle Bölge arasında hanehalkı büyüklüğü açısından gözlenen ayırım, hanehalkı bileşimi bakımından daralmaktadır. Bölgede yaklaşık dörtte birlik bir ağırlıkta olan geniş aile kentlerde kira oranla daha düşük oranda olmakla birlikte, yine de görece önemli bir düzeyde kalmaktadır. Bu da, en azından hanehalkı yapısı bakımından Bölgede kır-kent ayırımının yeterince belirginleşmediğini göstermektedir.

Hanehalkı Reisleri

Hanehalkı reisi, hanehalkını yöneten ve adına kararları alan kişidir. Tüm geleneksel toplumlarda olduğu gibi, Türkiye genelinde ve ve Bölgede hanehalkı reisleri, aynı zamanda hanehalkının mal varlığının mülkiyet yada tasarrufunu elinde bulunduran erkek-baba konumunda olan kişidir.

Bununla birlikte çeşitli etkenlere bağlı olarak, kadının hanehalkı reisi olduğu durumlar da vardır. Kocasından boşanmış yada ayrı olması, eşinin kocamış yada işgöremez durumda bulunması yada benzeri nedenlerle kadının hanehalkı reisi olarak belirdiği durumlar, Türkiye genelinde %3.1'ken, Bölgede % 2.8'dir (Bkz. Çizelge 12.6):

Kadının hanehalkı reisi olduğu durumların Bölgede daha düşük olan oranı, illere göre değişkenlik göstermektedir:

Bu oranın Bölge illerinde genelde yinelenmekle birlikte, Adıyaman, Mardin ve Siirt'de Türkiye ortalaması düzeyinde yada üstünde olması, kadının aile reisliğini üstlendiği koşulların bu illerde daha etkin olduğunu sergilemektedir.

Çizelge 12.6

Hanehalkı Reisinin Cinsiyeti (1985)
(12 ve Daha Yukarı Yaşlardaki Çalışan ve
İşle İlgisi Süregelen Nüfus)

	Toplam	Erkek	%	Kadın	%
Adıyaman	58.673	56.527	96.5	2.046	3.5
Diyarbakır	109.180	106.461	97.5	2.719	2.5
Gaziantep	129.078	125.827	97.5	3.251	2.5
Mardin	77.644	75.018	96.6	2.626	3.4
Şanlıurfa	99.471	96.794	97.3	2.677	2.7
Siirt	55.876	54.159	96.9	1.717	3.1
Bölge	529.922	514.887	97.2	15.036	2.8
Türkiye	7.665.813	7.427.080	96.9	238.733	3.1

(DİE, NSEN, 1985)

Kadının hanehalkı reisi konumunu üstlendiği durumlara görece kentleşmiş illerde değil de, kırsal niteliği ağır basan illerde daha sık rastlanması, bu durumun hanehalkı bireyleri arasında kocanın yada yetişkin bir erkeğin bulunmadığı durumlara özgü olduğunun dolaylı bir belirtisidir.

Hanehalkı reislerinin tümüne yakın bir çoğunlukla erkeklerden oluşmasına karşılık, yaşları oldukça değişkendir (Bkz. Çizelge 12.7):

Çizelge 12.7

Hanehalkı Reisinin Yaşı (1985)
Oran (%)

	15'den Küçük	15-24	25-44	45-65	65'den Büyük	Bilin- meyen	Toplam
Adıyaman	0.07	5.5	51.2	36.8	6.2	0.2	58.673
Diyarbakır	0.07	7.7	57.5	30.3	4.3	0.1	109.180
Gaziantep	0.03	6.4	59.5	30.0	4.0	0.1	129.078
Mardin	0.11	4.3	50.6	35.8	6.1	0.1	77.644
Şanlıurfa	0.07	7.4	55.7	31.7	4.9	0.2	99.471
Siirt	0.09	7.1	54.0	33.9	4.5	0.4	55.876
Bölge Sayı	372	36.756	294.453	171.610	25.788	961	529.922
Bölge Oran	0.07	6.9	55.6	32.4	4.9	0.2	100.0
Türkiye Sayı	2.898	315.085	4.339.171	2.623.580	376.950	8.129	7.665.813
Türkiye Oran	0.04	4.1	56.8	34.2	4.9	0.10	100.0

(DİE, NSEN, 1985)

Görüldüğü gibi, Türkiye genelinde hanehalkı reislerinin yarısından çoğu (% 56.8'i), 25-44 yaşları arasındaki yaş grubunda toplanmıştır. Bunu yaklaşık üçte birlik (% 34.2'lik) bir oranla 45-65 yaş grubu izlemektedir. Yaşı 24'ün altındaki hanehalkı reisleriyle yaşı 65'den büyük olanlar yaklaşık eşit oranlarda (% 5) dir.

Hanehalkı reislerinin yaşları bakımından Türkiye genelini izleyen Bölgede, tek anlamlı ayırım, evlenme yaşının görece daha düşük olmasına bağlı olarak, 24 yaşından küçük hanehalkı reislerinin oranca % 3.0'lük fazlalığıdır.

Çoğunluğu erkek, orta ve üstü yaş grubunda olan hanehalkı reislerinin işgüç türlerine bakıldığında, ana ekonomik etkinlik kollarına dağılımları bakımından Türkiye geneline benzer bir tablo vermekle birlikte, genel eğilim olarak toplam etkin nüfusa oranla tarım dışı kesimlerde daha çok yoğunlaştıkları gözlenmektedir (Bkz. Çizelge 12.8):

Hanehalkı reislerinin Türkiye genelinde % 41.8'i, Bölgede ise % 55.2'si tarımda çalışmaktadır. İstihdam edildikleri kesim bakımından Türkiye'de % 35.6, Bölgede % 30.1'le hizmetler ikinci sırayı almakta, endüstriye Türkiye'de % 21.9, Bölgede : 13.9'la sona gelmektedir. Türkiye genelinde hizmetler kesimi içinde % 16.5'le toplum hizmetleri, toplumsal ve kişisel hizmetler başta gelirken, bunu % 10.9'la toptan ve perakende ticaret izlemektedir. Bölgede de-biraz daha düşük bir oranda olmak üzere-sıra düzeni aynıdır. Endüstri kesiminde görece en büyük payı alan; Türkiye için % 14.8, Bölge için % 17.3'le imalat endüstrisidir. Öteki alt kesimlerin oranı-inşaat dışında-% 5'in altındadır.

Hanehalkı reislerinin ekonomik etkinlik kollarına dağılımları, Bölge içinde önemli çeşitlenmeler göstermektedir.

Sözgelimi Gaziantep'de tarımda çalışanların oranı % 36.1 düzeyindeyken, imalat endüstrisinde çalışanlar % 16.0'ya, ticaret ve toplum hizmetleriyle uğraşanlarsa yaklaşık % 15'erlik oranlara varmaktadır.

Çizelge 12.8

Hanehalkı Reislerinin Ekonomik Etkinlik Kollarına Dağılımı (1985)

	Tarım	Çıkarım	İmalat	EGS	İnşaat	Ticaret	Ulaştır. Haberleş.	Mali Kıvmlar	Toplum Hizmet.	Tanımla- namayan	Toplam
Adıyaman	70.0	0.6	4.8	-	3.5	5.7	2.9	0.7	11.1	0.7	58.673
Diyarbakır	54.1	0.4	4.4	0.4	7.9	9.4	3.9	1.2	17.7	0.6	109.180
Gaziantep	36.1	0.1	16.0	0.3	6.6	15.5	7.8	1.7	15.1	0.8	129.078
Mardin	66.3	0.3	3.4	-	6.0	6.6	4.3	0.8	11.7	0.6	77.644
Şanlıurfa	60.9	-	4.3	0.1	5.3	9.2	4.8	1.0	13.4	1.0	99.471
Siirt	60.1	1.1	6.5	0.1	6.1	6.5	2.8	1.5	14.4	0.9	55.876
Bölge Sayı	292.329	1.803	38.922	888	32.483	51.350	25.536	6.763	75.854	3.994	529.922
Bölge Oran	55.2	0.3	7.3	0.2	6.1	9.7	4.8	1.3	14.3	0.8	100.0
Türkiye Sayı	3.198.594	86.427	1.128.545	16.128	446.398	835.604	415.467	212.701	1.268.192	57.757	7.665.813
Türkiye Oran	41.8	1.1	14.8	0.2	5.8	10.9	5.4	2.8	16.5	0.7	100.0

(DİE, NSEN, 1985)

Buna karşılık, Adıyaman ve Mardin'de hanehalkı reislerinin üçte ikisi yada daha fazlası tarımla uğraşırken, imalat endüstrisinin payı, sırasıyla % 4.8 ve % 3.4'e düşmekte, toplum hizmetlerinde çalışanlar oranca yaklaşık % 11, ticaretle uğraşanlarsa % 6 dolaylarında kalmaktadır.

Toplam istihdamla karşılaştırıldığında, hanehalkı reislerinin Türkiye'de olduğu gibi, Bölgede de tarım dışı kesimlere, özellikle imalat endüstrisi, inşaat, ticaret ve toplum hizmetlerine kayma eğiliminde olduğu saptanmaktadır. Gerçi tarım, hanehalkı reislerinin istihdam edildiği kesimler arasında önceliği korumaktadır. Ancak, bu kesimde çalışanların oranı toplam istihdam bakımından Türkiye genelinde % 59.0'dan % 41.8'e, Bölgede % 71.0'den % 55.2'ye düşmektedir. Buna karşılık Türkiye geneli için toptan ve perakende ticaretin payı % 6.7'den, % 10.9'a, imalat endüstrisinin payı % 10.6'dan % 14.8'e, hizmetlerin payı % 13.9'dan % 16.5'e yükselmektedir. Buna karşılık Bölgede toplam istihdam içindeki oranı % 5.0 olan imalat kesiminin payı % 7.3'e, % 5.2 olanticaretin payı % 9.7'ye yükselirken, inşaat kesiminin oranı % 3.2'den % 6.1'e, toplum hizmetlerinin oranıysa % 12.0'den % 14.3'e çıkmaktadır.

Toplam istihdamla hanehalkı reislerinin istihdam dağılımı arasındaki bu anlamlı ayrım, özellikle hanehalkı reislerinden toprak sahibi olanların tarımsal işletmeciliği hanehalkının yetişkin bireylerine bırakarak, tarım dışı kesimlerde çalışması yada sınırlı tarım dışı etkinliklerin öncelikle hanehalkı reislerince üstlenilmesiyle açıklanabilir.

Hanehalkı reislerinin cinsiyetlerine ve ekonomik etkinlik kollarına dağılımına bakıldığında, hanehalkı reisi konumunda bulunan kadınların çoğunlukla tarım kesiminde toplandığı anlaşılmaktadır (Bkz. Çizelge 12.9):

Çizelge 12.9
Hanehalkı Reislerinin Cinsiyete ve Ekonomik Etkinlik
Kollarına Göre Dağılımı (1985)

	Bölge (%)			Türkiye (%)		
	Toplam	Erkek	Kadın	Toplam	Erkek	Kadın
Tarım	292.329	54.6	82.9	3.198.594	40.8	70.7
Çıkarım	1.803	0.5	0.02	86.427	1.2	0.1
İmalat	38.922	7.4	2.7	1.128.545	15.0	7.2
EGS	888	0.2	0.03	16.128	0.2	0.04
İnşaat	32.483	6.3	0.4	446.398	6.0	0.3
Ticaret	51.350	9.9	1.5	835.604	11.1	3.2
Ulaştırma- Haberleşme	25.536	4.9	0.8	415.467	5.6	1.0
Mali Kurumlar	6.763	1.2	0.5	212.701	2.8	2.4
Toplum Hizmetleri	75.854	14.4	9.8	1.268.192	16.6	14.6
İyi Tanımlanmamış	3.994	0.6	1.4	57.757	0.7	0.5
Toplam	529.922	514.107	15.036	7.665.813	7.665.813	288.733
Oran	100.0	97.2	2.8	100.0	96.9	3.1

(DİE, NSEN, 1985)

Çizelgeden anlaşılacağı gibi, Türkiye'de hanehalkı reislerinin % 96.9'unu oluşturan erkeklerin % 40.8'i tarımda çalışmaktadır. İmalat endüstrisinde çalışanların oranı % 15.0, ticaretle uğraşanların % 11.1, toplum hizmetlerinde istihdam edilenlerinse % 16.6'dır. Bölge-tarımın oranı görece daha yüksek, öteki kesimlerin daha düşük olmak üzere-erkek hanehalkı reislerinin kesimlere dağılımı aynı modeli izlemektedir.

Kadın hanehalkı reislerinin ekonomik etkinlik kollarına dağılımı da, Türkiye'de ve Bölgede benzer bir yapıdadır. Ancak, her iki dağılımda da tarım yüksek bir oranla önceliği alırken, hizmetler ikinci sırada yer almakta, bunu imalat endüstrisi izlemektedir. Kadın hanehalkı reislerinin istihdamında toptan ve perakende ticaretin payı çok sınırlıdır. Özetle belirtmek gerekirse, hanehalkı reisliği, genel istihdamdan değişik bir tablo sunarken, kadın hanehalkı reislerinin iş-

güç dağılımları toplam istihdam tablosuna daha yakındır.

Kadın hanehalkı reisleri arasında tarımda çalışanların büyük çoğunluğu, kadının bu statüyü, bir etkinlik alanında uzmanlaşıp bağımsızlaşmasıyla değil, daha çok eşinin yada kocasının bulunmamasına bağlı olarak kazandığını göstermektedir. Hanehalkı reislerinin ekonomik etkinlik kollarına dağılımında beliren tablo, mesleklerine göre dağılımında da yinelenmektedir (Bkz. Çizelge 12.10):

Hanehalkı reislerinin meslek dağılımları, tarımsal uğraşların Türkiye'de % 40.1, Bölgede % 51.7'yle önde geldiğini göstermektedir. Tarım dışı üretim etkinlikleri Türkiye'de % 17.2, Bölgede % 20.1'le ikinci sırada yer almaktadır. Mesleki uğraşlar arasında Türkiye'deki % 7.9'luk payına karşılık, Bölgede % 7.0'lik payı olan ticaret etkinliklerinin önemli bir yeri vardır. Dördüncü sırada yer alan kişisel hizmetlerin Türkiye'deki payı % 8.3'ken, Bölgedeki oranı % 6.8'dir. Uzmanlık uğraşları niteliğindeki serbest meslek sahipliğinin Türkiye'de % 6.6 olan oranı, Bölgede % 4.3'e düşmektedir.

Anılan işgüç türlerinin Bölge içindeki dağılımı, belirgin ayrımlar göstermektedir. Gaziantep, tarımla uğraşanlar üçte birlik bir oranda kalırken, tarım dışı işçiliğin % 31.0'e yükseldiği ve ticaret, kişisel hizmet, girişimcilik, yöneticilik ve serbest mesleklerin oranca Bölge ortalamasının üzerine çıktığı bir ildir. Gaziantep'i bu özellikleriyle izleyen il-tarımın payı % 50.8'e varmakla birlikte-Diyarbakır'dır. Bölge illerinden Adıyaman ve Mardin'se, tarımsal uğraşların üçte ikilik bir paya sahip olduğu, buna karşılık tarım dışı üretim etkinliklerinin % 15 dolaylarında kaldığı illerdir. Bu illerde öteki mesleki uğraşların oranları, Bölge ortalamasının altındadır.

Hanehalkı reislerinin mesleki dağılımı, yine toplam istihdamla karşılaştırıldığında, çalışanların ekonomik etkinlik kollarına dağılımında olduğu gibi çarpıcı ayrımlar gözlenmektedir.

Genel istihdamda Türkiye'deki payı % 55.9, Bölgedeki payı % 66.4 olan tarımsal uğraşlar, çiftçilik-hayvancılık, hanehalkı reis-

Çizelge 12.10

Hanehalkı Reislerinin Meslekleri Göre Dağılımı (1985)

	Serbest Meslek	Girişimci Yönetici	Yönetmel Personel	Ticaret	Kişisel Hizmet	Tarım Çiftçilik	Tarımdışı İşçilik	Bilimle- yen	İş Arayan	Toplam
Adıyaman	3.8	0.5	2.5	4.2	4.7	66.5	12.8	0.03	5.0	61.766
Diyarbakır	4.9	1.0	3.6	6.8	8.2	50.8	18.3	0.07	6.3	116.476
Gaziantep	4.8	1.3	3.3	10.6	8.0	33.4	31.0	0.06	7.5	139.515
Mardin	3.8	0.7	2.5	5.0	5.1	62.9	15.0	-	5.0	81.751
Şanlıurfa	3.6	0.6	3.0	7.2	5.9	57.2	17.1	-	5.4	105.046
Siirt	4.6	0.8	3.1	4.9	7.0	56.4	17.2	-	6.0	59.441
Bölge Sayı	24.442	5.032	17.365	39.740	38.120	291.707	113.167	349	34.073	563.995
Bölge Oran	4.3	0.9	3.1	7.0	6.8	51.7	20.1	0.06	6.1	100.0
Türkiye Sayı	527.804	140.445	355.133	627.430	659.246	3.178.294	2.173.581	3.880	263.292	7.929.105
Türkiye Oran	6.6	1.8	4.5	7.9	8.3	40.1	27.4	0.05	3.4	100.0

(DİE, NSEN, 1985)

lerinin uğraşları arasında Türkiye genelinde % 40.1'e, Bölgede %51.1'e düşmektedir. Buna karşılık, tarım dışı üretim etkinliklerinin payı Türkiye'de % 20.7'den % 27.4'e, Bölgede % 13.9'dan % 20.1'e çıkmaktadır. Hizmet kesimi içinde kişisel hizmetler Türkiye'de % 5.1'den %8.3'e, Bölgede % 4.9'dan % 6.8'e yükselirken, tarım dışı etkinliklerin her kolu daha yüksek oranlar vermektedir.

Genel meslek dağılımıyla hanehalkı reislerinin meslek dağılımı arasındaki bu ayırım, ekonomik etkinlik kollarına göre dağılımın gösterdiği farklılaşma için sayılan gerekçelerle açıklanabilir.

Hanehalkı reislerinin meslek dağılımının cinsiyete göre gösterdiği değişimler de, ekonomik etkinlik kollarına dağılımın cinsiyete göre gösterdiği değişimlere benzer sonuçlar sergilemektedir (Bkz. Çizelge 12.11):

Çizelge 12.11
Hanehalkı Reislerinin Cinsiyete ve Mesleklerine Göre Dağılımı (1985)

	Toplam	Bölge (%)		Toplam	Türkiye (%)	
		Erkek	Kadın		Erkek	Kadın
Serbest Meslek	24.442	4.3	6.8	527.804	6.6	9.1
Girişimci Yönetici	5.032	0.9	0.1	140.445	1.8	0.6
Yönetmel Personel	17.365	3.1	1.5	355.133	4.5	4.7
Ticaret	39.740	7.2	1.1	627.430	8.1	2.1
Kişisel Hizmet	38.120	6.9	2.9	659.246	8.4	5.5
Tarım Çiftçilik	291.707	50.9	81.5	3.178.294	39.2	69.5
Tarımdışı İşçilik	113.167	20.5	4.5	2.173.581	28.0	7.1
Bilirmeyen	349	0.06	0.01	3.880	0.05	0.02
İş Arayan	34.073	6.2	1.6	263.292	3.4	1.4
Toplam	563.995	548.715	15.280	7.929.105	7.686.927	242.178
Oran	100.0	97.3	2.7	100.0	97.0	3.0

Türkiye'de ve Bölgede çok küçük bir azınlık oluşturan kadın hanehalkı reislerinin meslekleri, erkeklerinkinden farklı bir dağılım vermektedir.

Türkiye genelinde erkek hanehalkı reisleri arasında tarımsal uğraşların payı % 39.2'yken, kadınlar arasında % 69.5, Bölgedeyse % 50.9'a karşılık % 81.5'dir.

Kadın hanehalkı reisleri arasında tarımsal uğraşları izleyen meslekler, Türkiye'de olduğu gibi, Bölgede de serbest mesleklerle tarımdışı işçiliktir.

Bu dağılıma bakarak, kadının tarımda ancak-özel koşullarda-tarım dışı alanlardaysa bağımsız çalışma yada meslek sahibi olmaya bağlı olarak hanehalkı reisi konumunu kazandığı söylenebilir.

Ekonomik etkinlik kollarına ve mesleksel uğraşlara dağılımıyla genel istihdam tablosundan farklı bir dağılım gösteren hanehalkı reislerinin iş konumları incelendiğinde, Türkiye'de olduğu gibi Bölgede çoğunluğunun kendi mülkiyetinde yada yönetimindeki işletmelerde kendi hesabına çalıştığı saptanmaktadır (Bkz. Çizelge 12.12):

Çizelge 12.12

Hanehalkı Reislerinin İş Konumları (1985)
Oran (%)

	Ücretli	İşveren	Kendi Hesabına	Ücretsiz Aile İşyeri	Bilmeyen	Toplam
Adıyaman	22.8	0.4	70.6	6.2	-	58.673
Diyarbakır	36.0	0.8	62.8	0.4	-	109.180
Gaziantep	42.1	1.9	54.6	1.4	-	129.078
Mardin	25.3	0.5	72.4	1.8	-	77.644
Şanlıurfa	30.1	0.7	67.8	1.4	-	99.471
Siirt	31.9	0.7	66.5	0.9	-	55.876
Bölge Sayı	174.365	5.138	341.116	9.262	41	529.922
Bölge Oran	32.9	1.0	64.4	1.7	0.01	100.0
Türkiye Sayı	3.274.970	152.567	4.122.670	114.712	894	7.665.813
Türkiye Oran	42.5	2.0	53.9	1.6	0.01	100.0

(DİE, NSEN, 1985)

Gerçekten, hanehalkı reislerinin Türkiye genelinde % 53.9'u, Bölgede % 64.4'ü kendi hesabına çalışırken, yine Türkiye'de % 42.4'i Bölgede % 32.9'u ücretli konumundadır. İşveren statüsünde olanlar Türkiye'de olduğu gibi (%2.0), Bölgede de çok düşük (% 1.0) ken, ücretli aile işçisi durumunda bulunanlar % 1.5 dolaylarında kalmaktadır.

Çalışanların iş konumları bakımından Bölge illeri arasında önemli ayrımlar vardır. Yine Gaziantep-ücretlilerin % 42.1'e çıktığı, kendi hesabına çalışanlarınsa % 54.6 oranında kaldığı-farklı yapıda bir ildir. Buna karşılık Bölgenin öteki illerinde ücretle çalışanlar % 22.8'le % 31.9 arasında değişirken, kendi hesabına çalışanlar % 62.8'le % 70.0 arasında değişen oranlar vermektedir. Kısacası Bölge, ücretli emeğin üçte birlik bir düzeyde kalırken, bağımsız işletmeciliğin üçte ikilik bir ağırlık kazandığı bir bölgedir.

Bu tablo Türkiye'de ve dolayısıyla Bölgede üretim etkinliklerinin geniş ölçüde bağımsız yada kendi hesabına çalışanlarca gerçekleştirildiği ve ülkenin bir bağımsız işletmeler mozaiği görünümünde olduğunu vurgulamaktadır.

Tarımda hanehalklarının sahip oldukları yada başka yollardan işledikleri toprak üzerinde işgücünü yine kendi kaynağından sağlayarak kendi adına üretimde bulunması, küçük ticaret ve imalatçılıkta yine hanehalklarının kendi sınırlı sermayelerine ve işgüçlerine dayanarak doğrudan işletmecilik yapması, ücretli emeğin yaygınlaşmasını engellemiştir.

Küçük ve bağımsız işletmelerin egemenliğinin geniş ölçüde tarımdaki yaygın doğrudan işletmecilikten kaynaklandığı anlaşılmaktadır.

Gerçekten çeşitli ekonomik etkinlik kollarına göre ücretli olarak yada kendi hesabına çalışan hanehalkı reislerinin dağılımı, bu açıklamayı destekler niteliktedir:

Tarımda çalışanlar arasında ücretlilerin oranı yalnızca % 4.8'de kalırken, kendi hesabına çalışanların oranı % 91.6'dır. Öte yandan ücretli çalışanların yoğunlaştığı kesimlerden biri olan imalat endüstrisinde, ücretlilerin payı % 75.6'ya yükselmekle birlikte, kendi hesabına çalışanlar henüz beşte birlik (% 19.4'lük) bir ağırlığa sahiptir.

Ücretli çalışmanın en yaygın olduğu kesim, toplum hizmetleri, toplumsal ve kişisel hizmetler kesimidir. Bu kesimde ücretlilerin oranı % 89.5'e yükselirken, kendi hesabına çalışanlar % 9.6'lık bir oranda kalmaktadır.

Başka bir açıdan bakıldığında, ücretli çalışanlar arasında toplum hizmetleri ve kişisel hizmetler kesimi % 34.7'yle önde gelirken, bunu % 26.0'yla imalat endüstrisi, % 12.4'le inşaat ve bayındırlık izlemektedir. Ücretlilerden ulaştırma ve haberleşme kesiminin aldığı pay, % 6.5, ticaretin % 6.3, mali kurumların aldığı pay % 5.1'dir.

Buna karşılık, kendi hesabına çalışanlar arasında tarım % 71.1'le tartışmasız bir üstünlüğe sahipken, toptan ve perakende ticaret % 14.1'le ikinci sırada yer almakta, imalat endüstrisinin payı % 5.3'e, ulaştırma ve haberleşmeninse % 4.7'ye düşmektedir.

Türkiye genelindeki bu tablo-üretken uğraşlarda bağımsız çalışanlar lehine, hizmetlerde ücretlilerin lehine olmak üzere-Bölgede yinelenen bir tablodur.

Hanehalkı İçinde Çalışanların Sayısı

Hanehalkı gelir ve giderlerin aynı bütçede toplandığı bir birliktir. Bu nedenle hanehalkı içinde çalışanların sayısı, hanehalkının gelir düzeyini belirler. Bağımlılık oranının yüksek olduğu ülkemizde, Türkiye genelinde olduğu gibi, Bölgede de çalışanların sayısının düşük olduğu, hanehalkının geçimini çoğunlukla 1 yada 2 kişinin çalışmasıyla sağladığı anlaşılmaktadır (Bkz. Çizelge 12.13):

Çizelge 12.13

Hanehalkı İçinde Çalışan yada İşle İlgisi Sürenlerin Sayısı (1985)

	Hanehalkı Sayısı	0	1	2	3	4	5	6+	Bilirmeyen
Adıyaman	68.770	10.5	26.7	23.6	12.6	10.7	7.4	7.5	1.0
Diyarbakır	133.757	13.5	35.9	19.0	9.5	7.9	5.9	7.9	0.4
Gaziantep	165.098	14.0	45.2	17.6	8.1	5.7	4.0	4.5	0.9
Mardin	92.415	11.9	28.3	21.0	12.3	9.8	6.7	9.2	0.8
Şanlıurfa	118.773	11.6	34.4	21.8	10.2	7.8	5.7	7.8	0.7
Siirt	67.960	11.9	31.9	18.4	11.0	9.0	6.3	9.9	1.6
Bölge Sayı	646.773	81.038	229.779	128.413	65.700	51.750	36.854	47.638	5.601
Oran	100.0	12.5	35.6	19.9	10.2	7.9	5.7	7.4	0.8
Türkiye Sayı	9.730.018	1.334.727	3.912.707	1.934.808	914.991	695.453	427.766	444.331	65.235
Oran	100.0	13.7	40.2	19.9	9.4	7.1	4.4	4.6	0.7

(DİE, NSEN, 1985)

Gerçekten, salt 1 kişinin çalıştığı hanehalkı oranı, Türkiye de % 40.2'yken, Bölgede % 35.6, 2 kişinin çalıştığı hanehalkı oranıysa Türkiye ve Bölgede % 19.9'dur. Buna göre, Bölge düzeyinde hanehalklarının yaklaşık % 55.5'i 1 yada 2 kişinin çalışmasıyla geçimini sağlamaktadır. Öte yandan, işle ilişkili yada çalışan bireyi bulunmayan hanehalkı oranı, Türkiye'de % 13.7'yken Bölgede % 12.5'dir. Bu durum hanehalklarından önemli bir çoğunluğun işsizlik yada çalışan sayısının azlığı nedeniyle, düşük gelir düzeyinde yaşadığını göstermektedir.

Buna karşılık 3 yada daha fazla kişinin çalıştığı hanehalkı oranı, Türkiye'de % 26.2'yken, Bölgede % 32.0 düzeyindedir.

İl bazında incelendiğinde, çalışan bireyi bulunmayan yada yalnız bir bireyi çalışan hanehalklarının en çok Gaziantep ve Diyarbakır'da toplanmasına karşılık, Mardin, Siirt ve Adıyaman'da 3 ve daha çok kişinin çalıştığı hanehalklarının en yüksek düzeye vardığı gözlenmektedir.

Bu veriler, tarımsal etkinliklerin yaygın olduğu illerde çalışanların sayısının fazla olmasına karşılık, tarım dışı etkinliklerin önemli bir orana ulaştığı illerde hanehalkı içinde çalışanların sayısının azaldığını sergilemektedir.

Öte yandan, hanehalkının büyüklüğü arttıkça, çalışan sayısının artma eğiliminde olması, Türkiye'de ve Bölgede hanehalklarının çok bireyli olmasının, işgücü gereksinmesinden kaynaklandığı görüşünü desteklemektedir:

Gerçekten Türkiye genelinde 3 ve daha çok sayıda kişinin çalıştığı hanehalklarının oranı, hanehalkı büyüklüğü arttıkça sürekli bir artış eğilimindedir (Bkz. Çizelge 12.14):

Çizelge 12.14

Hanehalkı Büyüklüğüne Göre Çalışan Sayısı (1985)

Hanehalkı Büyüklüğü	3 ve Daha Çok Çalışanı Olan Hanehalkı Oranı (%)
3	9.7
4	12.7
5	21.0
6	32.0
7	43.5
8	53.5
9	61.4
10+	72.7

3 bireylik hanehalkları arasında 3 (ve daha çok) çalışanı olanların oranı % 9.7'ye, 10'dan çok bireyi bulunan hanehalkları arasında % 72.7'dir. Çok bireyli ailelerin kır kesiminde yaygın olması, bu kesimde hanehalklarının işgücünü kendi içinden sağlayan bir işletme birimi gibi örgütlendiğinin bir başka kanıtıdır.

Hanehalkının Konut Tipi

Hanehalkı, bir bütçe (gelir-gider) birliği olduğu kadar, ayrı bir yaşam alanıdır. Başka bir deyişle hanehalkları, ortak gelir-giderleriyle aynı bütçeyi paylaştığı gibi, aynı çatı altında ortak bir fiziksel alanı (barınma alanı), bir konutu paylaşır.

Türkiye'de olduğu gibi, Bölgede hanehalklarının genel eğilimi apartman ve benzeri türden ortak konutlar yerine, bağımsız konutlarda yaşama yönündedir (Bkz. Çizelge 12.15):

Çizelge 12.15
Hanehalklarının Oturdukları Konutun Türüne Göre Dağılımı (1985)

		Konut Türü				Toplam
		Ev	Apartman Dairesi	Gecekondu	Çadır-Baraka Mağara vb.	
Adıyaman		95.2	3.5	1.0	0.3	68.770
Diyarbakır		77.9	17.6	3.6	0.9	133.757
Gaziantep		80.6	12.5	6.1	0.7	165.098
Mardin		95.7	2.4	0.6	1.3	92.415
Şanlıurfa		86.8	7.7	4.4	1.1	118.773
Siirt		90.8	5.9	2.5	0.8	67.960
Bölge	Sayı	555.945	61.882	23.104	5.762	646.773
	Oran	85.9	9.6	3.6	0.9	100.0
Türkiye	Sayı	6.924.757	2.228.572	531.305	45.384	9.730.018
	Oran	71.2	22.5	5.5	0.5	100.0

(DİE, NSEN, 1985)

Görüldüğü gibi, hanehalklarının Türkiye genelinde % 71.2'si, Bölgede % 85.9'u bağımsız evde yaşamaktadır. Buna yine bağımsız konut niteliğindeki gecekondu ve barınma yerleri eklendiğinde fiziksel bakımdan bağımsız yaşayan hanehalklarının oranı, Türkiye'de % 77.5'e, Bölgedeyse % 90.4'e yükselmektedir. Buna karşılık toplu yaşamın bir anlatımı olan apartman dairesinde oturan hanehalklarının oranı Türkiye'de % 22.5, Bölgedeyse % 9.6'dır.

Duruma iller açısından bakıldığında, apartman dairesinde oturan hanehalklarının en yüksek orana vardığı illerin % 17.6'yla Diyarbakır, % 12.5'le Gaziantep olduğu, buna karşılık, bu tip konutların Adıyaman'da % 3.5, Mardin'de % 2.4'e kadar düştüğü saptanmaktadır.

Ev, gecekondu yada benzeri bağımsız konut birimlerinin yaygınlığı, Türkiye'de olduğu gibi, Bölgede hanehalkının ayrı bir işletme birimi olduğu kadar, bağımsız bir çatı altında yaşayan bireyler topluluğu olarak tanımlanabileceğini göstermektedir.

Ülkemizde geleneksel aile yaşamınca desteklenen bağımsız konutta oturma eğilimi, yerleşmelerin mekansal biçimlenmesini etkilediği gibi, arsa, konut ve altyapı hizmetleri bakımından önemli sorunların kaynağı olmaktadır. Özellikle kentsel yerleşimlerin yataylığına genişlemesine, arsa ve konut arzının talep karşısında yetersiz kalmasına yol açan bu durum yol, su, kanalizasyon vb. gibi alt yapı hizmetlerinde gözlenen yetersizliğin başlıca sorumlularından biridir.

Bağımsız konutlarda yaşama eğiliminde olan hanehalkları, genellikle sayıca kalabalık olduğu halde, çoğunlukla 2-4 odalı küçük konutlarda yada birimlerde yaşamaktadır (Bkz. Çizelge 12.16):

Türkiye genelinde % 86.5 olan 2-4 odalı hanehalklarının payı Bölgede yaklaşık aynı oranda (% 85.6) dır. Ancak, 2 odalı konutta oturanların Bölgedeki oranı % 8 daha yüksekken, 4 odada oturanların payı % 10 daha düşüktür. Buna karşılık 1 odalı hanehalkı oranı Bölgede Türkiye genelinin iki katıyken, 5 odalı hanehalkları % 6.8 oranında kalmaktadır.

Bu arada Türkiye'de % 0.5, Bölgedeyse % 0.9 oranında olmak üzere çadır-baraka-mağara gibi ilkel barınma koşullarında yaşayanlar da vardır.

Bölge içi dağılıma bakıldığında, görece kentleşmiş olan Gaziantep'de az odalı hanehalklarının daha ağırlıklı olduğu görülmektedir. Bu ilde 1-3 odada oturan hanehalklarının oranı % 78.6'ya varmaktadır.

Hanehalkı büyüklüğüyle oturan birimin büyüklüğü karşılaştırıldığında, Bölgenin hanehalkı büyüklüğü bakımından Türkiye ortalamasının üstünde olması nedeniyle, barınmada bir sıkışıklık yaşadığı anlaşılmaktadır.

Bölgede ortalama hanehalkı büyüklüğü 6.78'ken, hanehalkı başına düşen oda sayısı 2.87, başka bir deyişle oda başına düşen kişi sayısı 2.36'dır.

Çizelge 12.16
Hanehalklarının Oda Sayısına Göre Dağılımı (1985)

	Çadır Baraka Mağara	Oda Sayısı (%)					Bilin- meyen	Toplam
		1	2	3	4	5		
Adıyaman	0.3	3.2	17.3	43.3	21.7	13.6	0.6	68.770
Diyarbakır	0.9	5.3	23.3	47.0	18.3	5.1	0.1	133.757
Gaziantep	0.7	9.1	31.9	37.6	15.6	4.9	0.2	165.098
Mardin	1.3	7.6	30.5	41.2	13.2	5.9	0.3	92.415
Şanlıurfa	1.1	5.7	27.9	41.6	16.0	7.4	0.3	118.773
Siirt	1.3	4.5	23.2	43.7	18.2	8.2	0.9	67.960
Bölge Sayı	5.763	41.174	173.032	272.140	108.789	44.003	1.872	646.773
Oran	0.9	6.4	26.7	42.1	16.8	6.8	0.3	
Türkiye Sayı	45.384	310.859	1.787.326	4.052.297	2.574.702	926.831	32.619	9.730.018
Oran	0.5	3.2	18.4	41.6	26.5	9.5	0.3	

(DİE, NSEN. 1985)

Yine Türkiye'deki genel eğilimi izleyen Bölgede hanehalkları bağımsız konutlarda yaşama eğiliminde olduğu gibi, oturduğu konut yada birime sahip olma eğilimindedir. Hanehalkları arasında kiracı durumunda olanların sınırlı bir düzeyde olması, özellikle Bölgede kiracılığın Türkiye ortalamasının altında kalması, bu eğilimin bir sonucudur.

Bölgedeki nüfusun önemli bir bölümünün yaşadığı kırsal topluluklarda (köylük yerlerde) kiracılık ilişkilerinin alanı çok sınırlıdır (Bkz. Çizelge 12.17):

Çizelge 12.17

Kira Ödeyip Ödemediğine Göre Hanehalklarının Dağılımı (1985)

	Kira Ödeyen	Kira Ödemeyen	Toplam
Adıyaman	10.9	89.1	68.770
Diyarbakır	20.1	79.9	133.757
Gaziantep	23.7	76.3	165.098
Mardin	11.5	88.5	92.415
Şanlıurfa	12.9	87.1	118.773
Siirt	14.2	85.8	67.960
Bölge Sayı	109.127	573.646	646.773
Bölge Oran	16.9	83.1	
Türkiye Sayı	2.196.285	7.533.733	9.730.018
Türkiye Oran	22.6	77.4	

(DİE, NSEN, 1985)

Çizelgede görüldüğü gibi, kira ödeyen hanehalkı oranı Türkiye'de % 22.6'yken, Bölgede % 16.9'dur. Bu ortalama değer in illere göre dağılımı değişikdir. Kırsal niteliği ağır basan Adıyaman, Mardin ve Şanlıurfa gibi illerde kiracılık oranı % 10 dolaylarındadır. Buna karşılık Diyarbakır'da % 20.1, Gaziantep'de % 23.7'dir.

Başka bir deyişle kiracılık, kentleşmeyle birlikte artan bir durumdur.

Gerçekten, Türkiye genelinde kiracılık oranı il merkezlerinde % 38.8'ken, bu oran ilçe merkezlerinde % 31.1'e, bucak ve köylerdeyse % 4.5'e düşmektedir.

KESİM 13

TARİH VE KÜLTÜREL MİRAS

Güneydoğu Anadolu Bölgesi coğrafi konumu, geçmiş ekolojisi ve doğal kaynaklarıyla tarih öncesi çağlardan başlayarak, uygarlık çekerdekleri olan yerleşimlerin beşiği olmuştur.

İnsan topluluklarının henüz toplayıcılık ve avcılıkla geçimlerini sağladıkları paleolitik ve mezolitik kültürün zengin kalıntılarını taşıyan Bölge, özellikle insanlığın tarım ekonomisine geçerek toprağa yerleşmeye başladığı neolitik dönemde en parlak uygarlık alanlarından birini oluşturmuştur. Neolitik dönemde yerleşik uygarlık Önyasya'da tarıma elverişli koşullarından ötürü "Verimli Hilal" adı verilen Bölgede başlamış ve bu yörenin kuzeyini oluşturan Güneydoğu Anadolu Bölgesi, özellikle Anadolu'yu Suriye ve Kuzey Mezopotamya'ya bağlayan yollar üzerinde çok sayıda yerleşmeye sahne olmuştur. Bu yoğun yerleşimde Bölgenin verimliliği de kuşkusuz önemli bir rol oynamıştır.

Bölgenin bu seçkin konumu, kalkolitik ve eski Tunç çağında da süregelmiş ve bu tarih öncesi dönemlerden günümüze kalıcı izler ve kültürel kalıntılar aktarılmıştır.

Güneydoğu bu önemli konumunu tarih çağlarında da korumuştur. İÖ. 3.binde, Bölgede egemen olan Hurri Uygarlığı, İÖ. 2. binin başlangıcında Anadolu'ya dalgalar halinde gelen Hitit'ler üzerinde önemli etkilerde bulunmuş, Hitit İmparatorluğu'nun İÖ. 1200 yıllarında tarih sahnesinden çekilmesiyle Güneydoğu Anadolu, Hurri-Hitit kültürünün temsilcisi olan geç Hitit kent devletlerini barındırmıştır.

Bu prensliklerin İÖ.8. yüzyılda Asurlular tarafından ortadan kaldırılmasından sonra, Bölge Asur egemenliğinde kalmış ve Doğu Anadolu'daki Urartu devletiyle Asurlular arasındaki çekişmenin odağı olmuştur.

Zamanla Med ve Pers denetimine giren Bölge, İÖ. 4. yüzyılda İskenderin Persleri bozguna uğratması üzerine Makedonyalıların yönetimine geçmiş ve önce Mezopotamya Bölgesini ele geçiren Selevkos'ların egemenliğine girmiştir. Hellenistik krallığın parçalanmasından sonra, Bölge küçük yerel krallıklara sahne olmuştur. Adıyaman-Antep yöresinde kurulan Kommanege Krallığı (İÖ. 69-İS. 72) bunlar arasında öne çıkmıştır.

Bölge Selevkos yönetimini İran'daki Parth'ların egemenliği izlemiş, Güneydoğu Anadolu İÖ. 2. yüzyıldan başlayarak Roma istilasına uğramıştır.

İranlı Parth ve Sasaniler'le uzun süre savaştan Romalılar, ancak İS. 227'de Bölgeyi ele geçirebilmiş ve 359'da tam egemenlik kurabilmiştir.

Ancak, Roma egemenliği kısa sürmüş ve Bölge 395-639 tarihleri arasında Bizans yönetiminde kalmıştır.

Güneydoğu Anadolu, Arabistan'da kurulan İslam devletinin ilk yayılma alanını oluşturmuş ve Halife Osman zamanında Güneydoğu'daki önemli yerlerin tümü İslam devletinin eline geçmiştir.

Gerek Emevi (612-750), gerekse Abbasi (750-1258) döneminde tüm Bölge Cezire vilayetine bağlı olarak gönderilen valiler tarafından yönetilmiştir.

11. yüzyıldan başlayarak Bölge, Türk akınlarına uğramış ve Büyük Selçuklu Sultanı Melikşah döneminde hemen tümüyle Selçukluların egemenliğine girmiş (1085) ve daha sonra Anadolu Selçuklularının egemenliğinde (1095) kalmıştır.

Bu dönemde Haçlı saldırılarına uğrayan Bölge, Selçuklu egemenliğinin zayıflamasıyla iki beylikten - Hısn-ı Keyfa (1098-1231) ve Mardin (1104-1107)-oluşan Artukluların egemenliğine geçmiştir. Urfa 1098-1144 tarihleri arasında Latinlerin yönetiminde kalırken, 1240 yılında yeniden Anadolu Selçuklularının denetimine geçmiştir. 1302 yılına kadar süregelen bu egemenlik, Moğol istilası nedeniyle önemli ölçüde zayıflamış ve bu istilanın sonuna kadar Bölge kentleri Moğol-Memlûk ve Anadolu Selçukluları arasında el değiştirmiştir.

Moğol-İlhanlı devletinden sonra Doğu Anadolu'da kurulan Karakoyunlu ve Akkoyunlu Türkmen devletleri, Bölgede önemli bir rol oynamaya başlamış, Timur istilasından sonra Bölgenin yönetimi Akkoyunlulara bırakılmıştır. Bölgedeki Akkoyunlu egemenliği 1057 yılına kadar sürmüştür, bu tarihten sonra kısa bir süre Diyarbakır ve Mardin İran-Safevilerin denetimine geçmiştir.

İran'da güçlü bir devlet kurmuş olan Şah İsmail'in, Osmanlı Devleti için büyük bir tehlike oluşturması üzerine Yavuz Sultan Selim Doğuya yönelmiş, 1514 tarihli Çaldıran Savaşı'nda Şah İsmail'i yenilgiye uğratmakla birlikte Güneydoğunun tam denetimini sağlayamamıştır. Bölgede büyük nüfuzu olan Şeyh İdrisi Bitlisi'nin yerel beyleri Osmanlı saflarına çekmesi üzerine 1517'de Safeviler Mardin yakınlarında son bir yenilgiye uğratılarak Bölgenin kesin olarak Osmanlı yönetimine geçmesi sağlanmıştır. Böylelikle, bir daha çözülmemek üzere kurulan Osmanlı yönetiminde hemen tüm Bölge Diyarbakır eyaleti olarak adlandırılmış ve bu eyalete 19 sancak ve 5 hükümet bağlanmıştır.

Urfa kenti de 1517 yılında Osmanlı egemenliğine geçmiş ve Ruha adıyla 17. yüzyılın başlarında Rakka eyaletinin merkezi olmuştur

Bölge, 19. yüzyılın son çeyreğinde Ermeni olayları çıkana kadar Osmanlı yönetiminde herhangi bir sorunla karşılaşmaksızın tarihsel gelişimini sürdürmüştür (Kültür Bakanlığı, 1992, 1-17).

Görüldüğü gibi, tarih öncesi çağlardan günümüze değin, çok değişik uygarlık ve kültürlerle beşiklik eden Bölge, bütün bu çağların ve dönemlerin izlerine ve kalıntılarına sahiptir.

Tarihin derinliklerine kadar uzanan çok zengin bir kültür mirasçısı olan Bölgenin, anılan tarih öncesi ve tarihsel dönemlere ilişkin kültür varlıklarından bir bölümü saptanabilmişse de, henüz saptanamayanlar gün ışığına çıkarılmaya, varlığını sürdürebilenler de korunmaya gereksinme göstermektedir.

Sayırsız tarihsel, arkeolojik, etnoğrafik ve kültürel kalıntı yapıt ve ürünü bulunan Bölgede 10 müze, 703 sit alanı bulunup, 13 kazı yürütülmektedir. Kısacası Bölge, zengin kültür varlıklarını henüz ortaya çıkarabilmiş ve koruyabilmiş değildir (DiE, Kültür İstatistikleri (Ki), 1990 - Kültür Bakanlığı, Kültür Envanteri, 1990).

Kültür ve İletişim

Kültür, en genel tanımıyla, toplumun maddi ve manevi her boyutunda geçmiş birikiminin bileşimi ve bu bileşiminin bugünkü yaşama yansıma biçimidir. Buna göre, kültür, toplumun tüm yapıt ve ürünleriyle tarihsel birikimini içerdiği gibi, bugünkü yaşam biçiminin-maddi öğeleriyle düşünce ve beğeni gibi-çeşitli boyutlarını içeren bir kavramdır. Bu nedenle toplumsal kültürün dışlaşmış yansımaları tarihsel yapıtlardan her türlü düşünce ve sanat ürününe ve etkinliğine kadar geniş bir alanı kapsar.

Kültür, maddi yapıtlarıyla olduğu kadar, yazılı ve sözlü dil ürünleriyle korunur ve aktarılır. Ancak, kültürün korunup yayılmasında iletişim kanallarının önemli bir rolü vardır. İletişim, her türlü bilgi, düşünce, değer, deneyim ve haberin alışverişidir. Bu alışveriş yığın iletişim araçlarıyla (medya) sağlanır. Kültürün taşınıp aktarılmasında medya etkinliği belirleyici bir önem taşır.

Kültür, her topluma özgü belli karakteristikler taşıdığı gibi, kendi içinde topluluk türüne, toplumsal kesimlere, değişik dindil gruplarıyla etnik gruplara göre ayrışmalar gösterir. Bu alt kültürler egemen kültürden değişik ölçülerde pay almakla birlikte kendine özgü çeşitlilik ve değişkenlikler de gösterir. Başka bir deyişle, kültür, genel ve ayırıcı bir çerçeve içinde çeşitli alt kültürler mozayığıdır.

GAP Bölgesi Türkiye kültürünün genel çizgilerini taşımakla birlikte, genel olarak kırsal alt kültürün belirleyici olduğu bir yöredir. Buna ek olarak, kırsal kültür, aşiret bağlılığı, şeyhlik, ağalık ilişkileri gibi yerel ve geleneksel örüntüler içinde biçimlenmiştir.

Öte yandan Bölge, dil ve etnik köken bakımından Türkiye genelinden ayrımlar gösteren bir bölgedir. Bölge, etnik kökeni ve ana dili değişik bir nüfusun önemli bir oranda yoğunlaştığı bir bölgedir. Gerçi Bölgenin yerel dili, özgün ve gelişmiş bir kültür dili değildir.

Bölgede konuşulan dil, Türkçeden farklı bir kökenden olmakla birlikte gündelik yaşamın gereksindiği sözcüklerden oluşmuş, Türkçe ve Farsça'nın derin izlerini taşıyan sözcük hazinesi sınırlı bir karma dil niteliğindedir. Yazılı ürünleri son derece sınırlı olan bu dil, genel ve bölgesel ve çoğunluk göçebe bir kültürün düşünce ve beğenisini sözlü olarak dile getirmek üzere kullanılmıştır.

Yerel yaşamın derin etkilerini taşıyan bu dilsel kültür, Bölge kültürüne zengin bir değişkenlik kazandırmakla birlikte, genel ve evrensel kültürün özümsemesi ve gelişmesi yolunda kimi engeller de yaratmaktadır.

Okuryazarlık ve eğitim düzeyinden, kültürden yararlanma ve kültürel etkinliklere katılma düzeyine kadar geniş bir yelpazede Bölgenin çeşitli bakımlardan karşılaştığı engellerin başlıca sorumlusu, gelişmemiş egemen kültürdür. Bölgede bu alt kültürün egemenliğine bağlı olarak gelişmiş ve özgün sayılabilecek tek kültür alanı folklordur.

Bu nedenle, Bölgede kültürün alt yapı göstergeleri olan okuryazarlık ve eğitim düzeyi düşük olduğu gibi, kültür ürünleri yaratma, kültür ürünlerinden yararlanma ve bu ürünlerin aktarıcısı olan iletişim araçlarını kullanma düzeyi çok düşüktür.

Basımevleri ve Kitaplıklar

Kültürün nitel özelliklerinin nicel göstergeleri olan kültür istatistiklerine bakıldığında, herşeyden önce kültür ürünlerini basıp-yayan basımevi sayısı bakımından Bölgenin Türkiye genelinden çok düşük bir pay aldığı gözlenmektedir (Bkz. Çizelge 13.1):

Görüldüğü gibi, Türkiye'deki toplam basımevleri içinde Bölgedekilerin payı yalnızca % 3.5'dir. Ayrıca, Bölgedeki basımevlerinin % 42.3'ü, yalnızca bir ilde, Gaziantep'de toplanmıştır. Üstelik büyük çoğunluğuyla eski teknoloji kullanan bu basımevlerinin çalışmalarının çoğunun kültür dışı etkinliklerden oluştuğu kuşkusuzdur.

Çizelge 13.1

İllere Göre Basımevlerinin Dağılımı (1990)

İl	Sayı
Adıyaman	14
Diyarbakır	31
Gaziantep	63
Mardin	10
Şanlıurfa	24
Siirt	7
Bölge	149
Türkiye	4.197
Bölge/Türkiye	3.5

(DiE, Kültür İstatistikleri (Ki), 1990)

Bölgede yazılı kültür ürünlerini basıp yayma olanakları çok kısıtlı olduğu gibi, başta kitap olmak üzere, basılı yayınlardan yararlanma olanak ve eğilimi de sınırlıdır. Bu durumu, Bölgedeki kitaplık ve kitap sayısı ile bunlardan yararlananların sayısına bakarak saptamak olanaklıdır (Bkz. Çizelge 13.2):

Çizelge 13.2

İllere Göre Kitaplıktan Yararlananlar (1990)

	Kitaplık Sayısı	Kitap Sayısı	Toplam	Yararlananlar (%)	
				Erkek	Kadın
Adıyaman	4	36.780	248.223	66.5	34.5
Diyarbakır	9	60.246	193.409	74.3	25.7
Gaziantep	9	71.544	379.628	63.8	36.2
Mardin	3	43.643	63.125	61.5	38.5
Şanlıurfa	7	65.296	226.309	72.1	27.9
Siirt	4	31.984	134.475	70.2	29.8
Batman	1	10.291	56.915	64.5	35.5
Şırnak	2	4.109	10.774	69.0	31.0
Bölge Sayı	39	323.893	1.312.858	89.099	423.849
Bölge Oran	-	-	100.0	67.7	32.3
Türkiye Sayı	810	7.931.561	17.172.497	9.848.434	7.324.063
Türkiye Oran	-	-	100.0	57.3	46.3
Bölge/Türkiye	4.8	4.0	7.6	9.0	5.8

(DiE, Ki, 1990)

Görüldüğü gibi, kültür varlık ve etkinliklerinin başında yer alan kitaplık, kitap varlığı ve kitap okurluğu açısından Bölgenin yazılı kültürden yeterince yararlandığını söylemek güçtür. Bölge illerinde Türkiye genelinin % 4.8'ine karşılık olan 39 kitaplık, yine ülke genelinin % 4.0'ünü oluşturan 323.893 kitap bulunmaktadır. Bölgede kitaplıklardan yararlananlar, Türkiye genelinin % 7.6'sını oluşturmaktadır. Bu oran Bölge nüfus payına yakın olmakla birlikte, cinsiyete göre dengesiz bir dağılım göstermektedir. Bölgede kitaplıktan yararlananlar arasında erkeklerin oranı % 67.7'yken, kadınlarınki % 32.3'dür. Kitaplıktan yararlanan kadınlar, Türkiye genelinin % 5.8'idir.

Kültürel Kuruluş ve Etkinlikler

Yazılı kültür ve ürünlerinden sınırlı bir ölçüde yararlanan Bölgenin öteki kuruluş ve etkinliklerden aldığı pay da sınırlıdır (Bkz. Çizelge 13.3):

Çizelge 13.3

GAP Bölgesinin Kültürel Varlık ve Kuruluşları (1990)

	Gezici Kitaplık	Kültür Merkezi	Orkest. Koro	Tiyatro -Bale	Sinema	Müze	Sit Alanı	Kazı
Adıyaman	4	1	-	-	3	1	67	3
Diyarbakır	9	1	1	1	5	4	88	2
Gaziantep	9	2	1	-	14	3	75	2
Mardin	4	-	-	-	4	1	365	3
Şanlıurfa	7	1	1	-	7	1	81	3
Siirt	6	-	-	-	3	-	47	-
Bölge	39	5	3	1	26	10	703	13

(Kültür Bakanlığı Özel İstatistikleri, 1990, DiE, Kültür İstatistikleriyle düzeltilmiştir)

Kültür merkezlerinin bulunmadığı Bölgede ancak 3 sanat galerisi, müzik ve drama kuruluşu olarak yalnızca 1 tiyatro vardır. Bölge illerinde 1989-1990 sezonunda 32 oyun sahneye konmuş ve bu oyunlar 55.140 seyirci tarafından izlenmiştir. Türkiye geneline oranla Bölge, sah-

nelenen oyunlardan % 6.2, tiyatro seyircisinden % 3.5 oranında pay almıştır.

Görüldüğü gibi, Bölgenin kültürden yararlanma olanakları sınırlı olduğu kadar, kültürel etkinliğe katılma eğilimi de çok düşüktür.

Yerel Basın

GAP Bölgesi, kültürel katılımı düşük olduğu gibi, başta yazılı basın olmak üzere, yığın iletişim araçlarından (medyadan) da yeterince yararlanamayan bir bölgedir. Yazılı basın içinde baş yeri alan gazetelerin izlenme durumuna bakıldığında, Bölgede yazılı basın gereksinmesinin geniş ölçüde ülke çapında yayınlanan gazetelerle karşılandığı anlaşılmaktadır. Bu gazeteler de genelde Bölgeye geç ulaşmakta, ulaşanlar da ancak sınırlı bir kesimce izlenmektedir. Kısacası yerel gazetelerin Bölgedeki etkinliği kısıtlı kalmaktadır.

Gerçekten Bölge, önemli sayılabilecek tiraja ulaşabilen gazetelerden Hürriyet, Milliyet ve Cumhuriyet gazeteleri Adana'da basılmakta ve bunlardan 1982 Eylülünde ilk ikisinin net satışı 40 bine varırken, üçüncüsü 3.100'de kalmaktadır. Bölge baskısı Elazığ'da yapılan Sabah gazetesinin günlük satışıysa 25-30 bin dolaylarındadır. Yine Bölgede Türkiye satışının % 17.9'una ulaşan Özgür Gündem Gazetesinin günlük net satışı, 6.500-7.000'dir. Kısacası, en çok satan 5 gazetenin toplam satışı yaklaşık 105-110 bindir. Başka bir deyişle, yaklaşık 10 halkından ancak 1'i gazete izlemektedir.

Bunun gibi yöresel haberlere yer veren yerel basının, gerek gazete sayısı, gerekse tirajı bakımından iletişimde son derece sınırlı bir rol oynadığı gözlenmektedir (Bkz. Çizelge 13.4):

Görüldüğü gibi, Bölgede-Türkiye'deki 829 yerel gazetenin % 7.0'sini oluşturan-58 gazete yayınlanmaktadır. Bunlardan % 41.4'ü günlük gazetedir. Haftalık gazete, günlük gazeteyle aynı orandadır. Geri kalanlardan % 13.8'i, haftada bir kaç, % 3.4'ü 15 günde bir yayınlanmaktadır.

Çizelge 13.4
Bölgedeki Yerel Gazeteler (1992)

	Toplam	Günlük	Haftada İki Gün	Haftada Beş Gün	Haftalık	Onbeş Günde Bir
Adıyaman	8	-	1	-	6	1
Diyarbakır	8	4	1	-	3	-
Gaziantep	15	13	1	-	1	-
Mardin	5	-	1	3	1	-
Şanlıurfa	14	4	1	-	8	1
Siirt	4	1	-	-	3	-
Batman	3	2	-	-	1	-
Şırnak	1	-	-	-	1	-
Bölge	58	24	5	3	24	2

(Basın Yayın ve Enformasyon Genel Müdürlüğü, Anadolu Basını, 1992)

Yerel gazetelerin % 50.0'si, günlük gazetelerinse % 29.3'ü iki ilde (Gaziantep ve Şanlıurfa'da) toplanmıştır.

Bu gazeteler büyük bir çoğunlukla, eski teknikle dizilip basılan, çalışan sayısı ve tirajı çok düşük olan yayın organlarıdır.

Adıyaman'daki 8 yayın organından 1'i Merkez (Adıyaman'ın Sesi), 2'si Besni (Güney Ekspres ve Besni'nin Sesi), 1'i Gölbaşı (Yeni Haber), 3'ü Kahta (Hür Fikir, Gerçek, Kahta Petrol), 1'i de Çelikhana'da (Halkın sesi) yayınlanmaktadır. Bunlardan birinin tirajı 500, üçünün tirajı 300, üçünün 250, birininse 100'dür. Tümü elle dizilen ve tipo basılan bu gazetelerin toplam çalışan sayısı 15'dir. Bu gazetelerin en eskileri 1966 tarihli Hür Fikir, 1967 tarihli Güney Ekspres'dir.

Diyarbakır'da yayınlanan 8 gazeteden 4'ü (Yeni Yurt, Mücadele, Öz Diyarbakır, Diyarbakır Söz) Merkezde, 1'i (Resmi haber) Bismil'de, 1'i Ergani'de (Ergani), 2'siyse (Silvan ve Silvan Mücadele) Silvan'da yayınını sürdürmektedir. Diyarbakır Merkez'de yayınlanan ilk üç günlük gazetenin tirajı 2000, baskısı tipodur. Ofset baskı yapan dördüncü-

sünün tirajı belli değildir. Tirajı 500 olan ilçe gazeteleri elle dizilip, pedalla basılan gazetelerdir. Kuruluşu en eski gazete 1953 tarihli Yeni Yurt, en yenisi 1991 tarihli Diyarbakır Söz'dür.

Gaziantep, gazete sayısı bakımından öndegelen ildir. 15 gazetenin 10'u (Gaziantep'de Sabah, Haber, Gaziantep'de Bugün, Yeni Gazete, Güney Postası, Ekspres, Özgür Gaziantep, Gaziantep'de Zafer, Doğu, Şehit Kamil Postası) Merkez'de, 2'si (Hudedeli ve Kent) Kilis'de, 1'i (İslahiye'nin Sesi) İslahiye'de, 2'si (Nizip ve Yeşil Nizip) Nizip'de çıkmaktadır. Bu gazetelerden Gaziantep'de Sabah'ın tirajı 7500'dür. Ötekiler 600 (Gaziantep'de Bugün) ve 175 (İslahiye'nin Sesi) arasında değişen bir tiraja sahiptir. Ofset baskı yapan ilk gazete dışındakiler tipo baskıdır. Bu gazetelerde toplam çalışanlar sayısı 95'dir.

Bu gazetelerden kuruluş tarihi en eski olanları 1950 tarihli Haber, 1956 tarihli Hudedeli'dir.

Mardin'de 3'ü (Mardin'in Sesi, Kır'atım, Öncü) Merkezde, 1'i (Turan Şehir) Midyat'da, 1'i (Mezopotamya) Kızıltepe'de olmak üzere yayınlanan 5 gazete vardır. Tümü tipo tekniğiyle basılan bu gazetelerin tirajı 500'le 125 arasında değişmektedir. Bunlardan en eskisi 1959'da (Mardin'in Sesi), en yenisi 1984'de (Mezopotamya) kurulmuştur.

Şanlıurfa gazete sayısı bakımından Bölgede ikinci sırada yer alan ildir.

14 gazeteden 5'i (Güneydoğu, Hizmet, Reha, Hakimiyet ve GAP) Merkez'de, 2'si (Kalkınan Birecik ve Halkın Sesi) Birecik'de, 1'i (Bozova Baraj) Bozova'da, 1'i (Ceylan) Ceylanpınar'da, 1'i (İrfan) Siverek'de, 2'si (Suruç'un Sesi ve Meşale) Suruç'da, 2'si (Viranşehir ve Karacadağ) Viranşehir'de yayınlanmaktadır.

Merkezde ofset tekniğiyle yayınlanan Güneydoğu 1200, tipo ve ofset basan Reha ve GAP 1000 tirajlıyken, ötekiler 500-300 basan gazetelerdir. İlçelerdeyse İrfan dışındakiler, yine aynı sayıda basılmaktadır. Basında çalışanların sayısı yalnızca 45'dir.

Şanlıurfa'nın en eski gazetesi 1959 tarihli Hizmet ve İrfan, en yenisi 1991 tarihli GAP Gazetesi'dir.

Siirt'deki 4 gazeteden dördü de Merkez'de yayınlanan (Siirt, Mücadele, Siirt'de Son Söz, Siirt Birlik) gazeteleridir. Tümü elle dizilip, tipo basılan bu gazetelerin tirajları 750'yle 250 arasında değişmektedir. Bölgenin en eski gazetesi 1937 tarihli Siirt'dir.

Bölgenin yeni illerinden olan Batman'da çıkan 3 gazetenin tümü (Batman, Batman Çağdaş, Batman Postası) Merkez'de yayınlanmaktadır. İlki 1963, sonuncusu 1989'da kurulan bu gazetelerin baskıları tipo, tirajları 1100-900 arasındadır.

Yine yeni kurulan Şırnak ilinde Merkezde yayınlanan tek (Şırnak) gazete vardır. 1989 yılında yayına başlayan, elle dizilip, pedalla basılan bu gazetenin tirajı 200'dür (BYEGM, 1992).

Radyo ve Televizyon

Yığın iletişim araçları (medya) içinde sözlü ve sözlü-görüntülü yayın araçlarının yazılı basın kadar önemli bir yeri vardır. Ülkemiz gibi, okuma alanının sınırlı, sözlü iletişimin daha yaygın olduğu ülkelerde, sözlü yayın araçlarının etkinliği çok daha fazladır. Üstelik sözlü yayın, okuryazarlığı olmayan kesimlere de seslenebilmesi nedeniyle, yazılı basın ve yayınların boy ölçüşemeyeceği kadar geniş bir iletişim alanı oluşturur.

Basın dahil, yazılı yayınları izleme eğilimi düşük olan ülkemizin, özellikle okuryazarlık ve eğitim düzeyi bakımından geri kalmış yörelerinde bu eğilim daha da düşüktür. GAP Bölgesi, okuryazar olmayanların Türkiye ortalamasının üstünde, genel eğitim düzeyininse ülke genelinin altında olduğu bölgelerimizdendir. Bölgede radyo ve televizyon gibi sözlü medyanın etkinliği çok daha yüksektir.

Bölgenin sözlü, sözlü-görüntülü medyadan yararlanma düzeyi, ülkemizde Anayasa uyarınca radyo ve televizyon istasyonları kurma ve

yayında bulunma tekeline sahip olan Türkiye Radyo Televizyon Kurumunun etkililiğiyle orantılıdır.

TRT Kurumu, bilindiği gibi, yurtiçine yönelik olarak çeşitli radyo ve televizyon yayınları yapmaktadır.

TRT Genel Yayın Planına göre yurtiçine yapılan radyo yayınları bir bölümüyle genel ve bir bölümüyle bölgesel niteliktedir. Genel nitelikli olanlar R-1/5 kodlu Türkiye Radyoları Programlarıdır.

Bölgesel yayın yapanlarıysa, bölge radyolarıdır. Bölge radyoları, Ankara, Antalya, Çukurova, Erzurum, Diyarbakır, İstanbul, İzmir, Trabzon ve GAP Radyolarıdır. Bölge radyoları, günün belirli saatlerinde bölge yayını yaptıkları gibi, belirli zamanlarda ve gerektiğinde R-1 (Türkiye Radyoları Birinci Programına) bağlanan radyolardır. "Bölge radyolarının amacı, R-1'in amacına da uygun olarak hitap ettiği bölgenin sosyal, ekonomik ve kültür özelliklerini dikkate alarak, bölgeyle ilgili kalkınma projelerini desteklemek, bölgenin eğitim, kültür ve ekonomik seviyesinin yükseltilmesine yardımcı olmaktır."

GAP Radyosu yayınlarındaysa, ayrıca ve özellikle Güneydoğu Anadolu Projesinin sağlam bir temele oturtulabilmesi için gerekli toplumsal, kültürel ve psikolojik ortamın oluşturulmasına yönelik programlara ağırlık verilmekte ve buna ek olarak sınır ötesinden de dinlenebileceği gözönünde bulundurulmaktadır.

Gerektiğinde R-1 yayınına bağlanan ve Bölgedeki vericilerden yayın yapan Bölge Radyolarının yayınları, eğitim, kültür, drama, müzik, eğlence ve spor programlarıyla haberler ve reklamlardan oluşur (TRT, Genel Yayın Planı, 1992, 29-33-TRT, Yapım ve Uygulama Talimatı, 1992).

Radyo yayınları gibi, TRT televizyon yayınlarının yurt içine yönelik olanları TV 1-4 kodlu dört programdan oluşmaktadır:

TRT'nin 9 bölge radyosuna karşılık, bir bölge televizyonu vardır. Bu da GAP Televizyonu (GAP TV) dur. GAP Radyosu gibi GAP TV'nun

amacı Güneydoğu Anadolu Projesi'nin sağlam bir temele oturtulabilmesi için Bölgede gerekli olan toplumsal, kültürel ve psikolojik ortamın oluşturulmasına, Bölgenin eğitim, kültür ve ekonomik düzeyinin yükseltilmesine yardımcı olmaktadır.

GAP TV yayınları, Doğu ve Güneydoğu Anadolu Bölgelerinde yaşayan yurttaşların gereksinimlerine yanıt veren ve Bölgenin özelliklerine göre hazırlanan eğitim, kültür, müzik, drama, eğlence ve spor programlarıyla haberler ve reklamlardan oluşur. Yayın merkezi Ankara Televizyonudur (TRT, Genel Yayın Planı, 1992, 32-35).

GAP Radyo ve Televizyon Yayınlarından Önceki Durum

GAP Bölgesinin kendine özgü toplumsal ve kültürel sorunlarının öne çıkması ve Bölgenin dış radyo ve TV yayınlarının etki alanı içinde olması, TRT Kurumunun Doğu ve Güneydoğu Anadolu yöresine yönelik yayınlar yapacak olan yeni radyo ve televizyon kanallarını devreye sokmasına yol açmıştır.

Kurum, yayına geçmeden önce anılan bölgelerde, radyo ve televizyon izleme alışkanlıklarını, izlenme gün ve saatlerini saptamak, uygun programlar geliştirmek ve programların istek doğrultusunda oluşmasını sağlamak üzere bir yoklama yaptırmıştır.

Eylül 1989'da Doğu ve Güneydoğu'yu temsil etmek üzere seçilen dört ilde yürütülen bu araştırmanın bulguları şöyle özetlenebilir:

Yöre halkı % 78 oranında radyo dinlemektedir. Radyonun en sık dinlendiği saatler, sabahın ilk yayın saatleri (7.00-10.00) dir. Radyoda en çok yayınlanması istenen program türü müziktir. Bunu sırasıyla haber, eğitim-kültür, drama, spor ve kuşak programları izlemektedir. Müzik, gençler arasında daha çok ilgi görürken, haber programları ileri yaş gruplarında, dramalarsa, kadınlar arasında daha çok izlenen programlardır.

Yine yöre halkının % 96'sında TV izleme alışkanlığının bulunduğu ve hafta arası ve hafta sonu bölgesel yayınlar için genelde

gece 20.00-22.00, kadınlar arasındaysa gündüz 14.00-18.00 kuşağının yeğlendiği saptanmaktadır.

Bölgesel TV programlarının özellikle hafta sonları yayımlanmasını isteyen izleyiciler, genelde % 68'lik bir oranla Türk filmlerini yeğlemektedir. Bunu izleyen programlar sırasıyla yerli diziler, müzik-eğlence-magazin ve yabancı dizilerdir. Türk filmleri kadınlar ve düşük eğitim gruplarında öncelik alırken, izleyicilerin eğitim düzeyi yükseldikçe eğitim-kültür içerikli programların seçilme oranı artmaktadır.

Özellikle orta yaş grubu ve düşük eğitimliler aileye yönelik, genç yaş gruplarıysa gençlere yönelik konuların işlenmesini istemektedir.

Radyo ve TV izleyicilerinin en çok dinlemek istediği müzik türü % 58'le Türk Halk Müziği'dir. Bu oran, özellikle kırsal kesimde, orta yaşlarda ve düşük eğitim düzeylerinde artmaktadır. Yayınlanması istenen konular arasında önceliği olanlar; orta ve üstü yaş gruplarının ve düşük eğitimlilerin yeğlediği sağlık konuları, kadınlar arasında yaygın biçimde istenen çocuk bakımı ve işleri konusu, erkekler, orta yaşlılar ve eğitim düzeyi yüksek olanların öncelik verdiği toplumsal ve ekonomik konulardır.

Yöre halkının Türkçe konuşma durumuna gelince, görüşülenlerin % 54.1'inin Türkçeyi rahatça konuşup anlayabildiği, % 26.4'ünün Türkçe okuyup yazabilmesine karşılık, Türkçesi yetersiz olanların % 19.5 de kaldığı gözlenmektedir. Türkçe konuşup anlayabilenlerin oranı, öğrenim düzeyi yükseldikçe artarken, Türkçe okuyazarlar arasında erkeklerin oranı daha yüksektir.

Halkın % 85'i Türkçe geliştirme programlarından yana olduğunu belirtirken, bu oran Türkçe okuyazar olmayanlar ve düşük eğitimliler arasında yükselmektedir.

Bölge halkının % 28'inin yabancı radyo istasyonlarını dinlediği, izlenen yabancı istasyonlar arasında Bayrak Radyosu, Bağdat ve Şam Radyosunun önde geldiği anlaşılmıştır.

Bölgede oturanlar arasında TRT GAP-TV'sini izleyenlerin oranını % 59'dur. GAP yayınlarını izlemeyenlerin oranca kentlerde yaşayanlar ve kadınlar arasında daha yüksek olduğu saptanmıştır. İzlenmeyiş nedenleri arasında, oturulan yerin bu yayınları almayışı yada kötü alması ve TV alıcılarının bulunmayışı gibi teknik nedenlerin büyük çoğunluğu oluşturduğu saptanmıştır.

GAP Televizyonu programlarını beğenmediği için izlemeyen ve oranı % 8'de kalan kesimin, bu konuda öne sürdüğü gerekçeler, film, dizi gibi yayınların geleneklerine uymaması yada bu yayınlarda daha önce seyrettikleri film yada dizilerin gösterilmesidir.

Programları geleneklerine aykırı bulduğu için izlemeyenler arasında orta-yaşlı ve yaşlılar, kadınlar, okuryazar olmayanlar ve kırdaki oturanlar ağırlıktadır.

Yayınlara gün ve saatlerini uygun bulmadığı için izlemeyenlerin etkin kentli nüfus arasında daha yüksek olması, yayın zamanlarının çalışanlara uygun düşmeyişinden kaynaklanmaktadır.

GAP-TV'nu izlemeyenler arasında başka televizyon yayınlarını seyredenlerin oranca % 19'da kalması, bu yayının genellikle televizyon izlemeyenlerce seyredilmediği yargısına yol açmaktadır (PİAR GAP Bölgesi TRT-GAP Televizyonu Araştırması, Aralık, 1989).

TRT Kurumu, GAP Televizyonunun yayın etkinliğini sınamak üzere Temmuz 1990'da 5'i GAP Bölgesinde olmak üzere anılan yayının kapsadığı alandaki 15 ilde bir araştırma daha gerçekleştirmiştir.

Bu "anket (görüşme)" uygulamasının sonuçlarına göre, görüşülenlerin % 73'ü GAP-TV yayınlarını beğenmekte, yarısı (% 52'si) süresini yetersiz bulmakta ve uzatılmasını istemektedir.

TV'daki dili (konuşmaları) anlama durumlarına bakıldığında % 59'u tümünü, % 28'i ancak yarısını anladığını belirtirken, % 10'u ilgili soruyu yanıtsız bırakmış, hiç anlamayanlarsa % 3'de kalmıştır.

Yanıtlayıcıların yarıdan çoğu yöreyi tanıtıcı programları yetersiz bulurken, % 40'ı GAP-TV'de en çok yöreye yönelik programların yayınlanmasını istemiştir.

GAP Radyo ve Televizyonunun yayına girmesinden sonra Bölgede yabancı radyo ve televizyon istasyonlarının dinlenme durumunda önemli bir değişiklik olmadığı, tersine bu istasyonların GAP yayınlarının devreye girmesinden sonra izlenme sıklığının arttığı saptanmıştır.

Gerçekten araştırmada yabancı radyoları dinlediğini belirtenlerin oranı % 62'ye ulaşırken, izlenen dış radyo istasyonları arasında Bayrak Radyosunun önceliğini korumakla birlikte, bunu Bağdat ve Şam Radyoları yerine Amerikanın Sesi, Almanyanın Sesi, BBC radyolarının izlendiği anlaşılmıştır.

Yabancı televizyon istasyonlarını izleyenlerin oranıysa % 47'dir. izlenen dış TV istasyonları arasında daha önce olduğu gibi Suriye ve Irak TV'lerinin başta geldiği anlaşılmaktadır.

GAP-TV yayınlarında yer alan tarım,okumayazma programları, yanıtlayıcıların yarısı tarafından yetersiz bulunmuştur.

Görüşmeler sırasında yöre halkının dile getirdiği dilek ve önerilere gelince, bunlar sırasıyla, kamuda çalışanların yayınları izleyememesi nedeniyle yayın saatlerinin yeniden düzenlenmesi, yayınların net izlenemediği yörelerde güçlü aktarıcılar kullanılarak yayınların izlenebilmesinin sağlanması, tarım programlarının Bölgenin iklim koşulları ve Bölgede yetişen ürünler dikkate alınarak hazırlanmasıdır. (TRT, GAP-TV Anketi Temmuz 1990).

TRT Kurumu, Ocak ve Ağustos 1992 tarihlerinde Türkiye genelinde 10 ilde iki yoklama daha yaptırmış ve bu yoklamalarda Güneydoğu Anadolu'yu temsil etmek üzere Diyarbakır ili örnek alınmıştır:

Diyarbakır'da gerçekleştirilen GAP-TV özel araştırmasına göre bu kanalda en çok izlenen yapımlar % 52'yle geleneklerimiz-göreneklerimiz, % 34'le töremiz-dilimiz programlarıdır.

GAP-TV'nda yayını en çok istenen müzik türünün Türk Halk Müziği olduğu, sözlü yayınlar arasındaysa aile planlaması programlarının öne çıktığı anlaşılmıştır.

Ağırlıkla yayını istenen ilk beş sözlü programın konuları sırasıyla aile planlaması, sağlık din-ahlak, yöreyle ilgili haberler ve tarımdır. Bunun yanısıra, eğitici programlarla ulusal birliği güçlendirici yayınlara ağırlık verilmesi istenmiştir.

Ağustos 1992'de yine Diyarbakır örneği üzerinde yapılan yoklamada, GAP-TV'nin değişik sıklıklarda halkın % 48'i tarafından izlendiği, ancak bu kez en çok izlenen programın TV'de Türk Sineması, en çok beğenilen programınsa 7'den 77'ye olduğu saptanmıştır. Müzik türü olarak yine Halk Müziği önceliğini korurken, ağırlıklı olarak yayınlanması istenen eğitim-kültür programları içinde sağlık konusu daha önce olduğu gibi-başta yer almış ve bu kez din-ahlak ve aile planlaması ikinci sıradaki yerini korumuştur (TRT, GAP-TV Anketi, Temmuz 1990-Ocak 1992-Ağustos 1992).

Kısaca özetlenecek olursa, GAP Bölgesinde TV ve radyo, öteki iletişim araçlarına oranla daha etkin olmakla birlikte, TRT-TV ve radyo yayınlarının kimi yörelerde net izlenemediği, kimi yörelerdeyse hiç alınmadığı, bu ve başka nedenlerle Bölgenin dış TV ve radyo yayınlarının etkilerine açık olduğu söylenebilir.

TRT-TV yayınlarının Bölgede izlenebilme durumu aşağıdaki çizelgede verilmiştir (Bkz. Çizelge 13.5):

Çizelge 13.5

TV İzlenebilme Durumu (1990)

	TV 1	TV 2 (GAP-TV)	TV 3-4
Adıyaman	85	75	40
Diyarbakır	85	80	60
Gaziantep	90	80	50
Mardin	95	80	10
Şanlıurfa	95	90	60
Siirt	90	70	10
Batman	90	85	30
Şırnak	80	60	40

(GAP İB, Rapor, 1991)

GAP Bölgesinde özellikle TV 1 yayınlarının izleyicilerin yaklaşık % 90'ına ulaşmasına karşın, GAP-TV yayınlarının Bölgenin ancak % 10'la % 60 arasında değişen bir kesimince izlenebildiği anlaşılmaktadır.

Bütün bu bulgular, GAP Bölgesinde yöre halkını çeşitli konularda bilgilendirecek, yönlendirecek ve katılımını sağlayacak uygun iletişim kanalları arasında sözlü, sözlü-görüntülü medyanın başta geldiğini ve bunlar arasında en etkininin TRT-TV ve radyo yayınları olduğunu göstermektedir.

Bölgenin Etnik ve Dilsel Yapısı

GAP Bölgesinin etnik ve dilsel yapısı birbiriyle yakından ilişkilidir. Bölge etnik bakımdan olduğu gibi, dil bakımından da türdeş olmayan bir yapıdadır.

Etnik grup, toplumbilimin uzlaşmış tanımına göre, geniş bir kültürel ve toplumsal sistem içinde taşıdığı belli özelliklerden ötürü ayırık konumu olan toplumsal bir gruptur. Sözkonusu ayırıcı özellikler içinde başta gelenleri, dinsel, dilsel özellikler, fiziksel karakteristikler yada yere, soya ilişkin özelliklerdir. Ancak, bir etnik gruptan olmak, aynı zamanda o grubu oluşturan bireylerin kendilerini ayrı bir grup saymalarını gerektirir. Kısacası burada etnik grup, kökeğine bakılmaksızın bireylerin kendilerini özdeşleştirdiği yada bağlı saydığı bir grup olarak anlaşılmıştır. Etnik bakımdan türdeş bir toplam ancak bir soyutlama yada yanılısamadır. Özellikle toplumsal ve siyasal birliklerin boyutça büyüdüğü günümüzde, her toplum bir etnik gruplar mozayığıdır.

Bölgenin etnik yapısı, 4 etnik öğeden oluşmaktadır. Bunlar Türklerin yanısıra Kürtler, Araplar, Türkmenler ve Süryanilerdir.

Türk ve Türkmen öğelerin kır kesiminde egemen olduğu yerleşmeler Adıyaman ve Gaziantep'le sınırlıdır. Buna karşılık kentlerde, özellikle kamu kesiminde ve toplum hizmetlerinde Türk kökenliler çoğunluktadır.

Kürtler, kırsal kesimde çoğunluğu oluşturan etnik gruptur. Bölgenin kentlerinde de Kürt nüfus, önemli bir çoğunluktadır. (1)

(1) Ülkemizde belli bölgelerde (Doğu ve Güneydoğu'da) ve daha çok kır kesiminde yoğunlaşmış olan Kürt nüfus konusunda sağlıklı veri bulunmadığı için, abartılı kestirmeler yapılmaktadır.

Dış kaynaklı verilere göre, 1950'lerin sonunda Türkiye'de kestirilen Kürt kökenli nüfus yaklaşık 1.5-2 milyondur (Encyclopedia Britannica, , 1961,C.13, 521 - Encyclopedia Americana, 1978, C.5, 588).

Türkiye verilerine gelince, nüfusun ana diline göre dağılımını veren son nüfus sayımı olan 1960 Sayımına göre ana dili Kürtçe olan nüfus 1.848 bindir. Bu tarihten sonra adigeçen nüfusun, Türkiye nüfusunun toplam artış hızının üzerinde (sözgelimi yıllık % 3 oranında) arttığı varsayıldığında, 1990 yılında Türkiye'deki Kürt nüfus -toplam nüfusun % 8.4'üne karşılık olmak üzere-4.758.753 dür.

Kürtlerin görece daha düşük oranlarda bulunduğu iller sırasıyla Mardin, Siirt, Batman ve Gaziantep'dir. Bu illerin ilk ikisinin kent kesiminde Araplar önemli sayılabilecek bir orandadır.

Daha çok kentsel alanda toplanmış olan Arap kökenliler, kırdaki küçük bir azınlık olup, Suriye sınırı yakınlarında Ceylanpınar, Akçakale, Harran ve Suruç ilçelerinde yoğunlaşmıştır. Bu Arap toplulukları Kürtler gibi aşiret bağları içindedir.

Türk kökenli olmakla birlikte, kendilerini ayrı bir topluluk olarak algılayan Türkmenler, yine Bölgenin önemli azınlık gruplarından biridir. Bölgede Şanlıurfa'nın Kısas Köyünden başlayarak, Siverek üzerinden Karakeçililerin kimi köylerine ve oradan da Adıyaman'ın Gerger ve Gölbaşı ilçesine uzanan bir doğrultu üzerinde ve Gaziantep'de Barak adıyla Nizip'de, Türkmen adıyla Oğuzeli ve Kilis'de Türkmen kökenli köylere ve topluluklara sıkça rastlanmaktadır.

Öte yandan Birecik, Suruç ve Şanlıurfa'nın köylerinde Kürtçe konuşan Türkmen toplulukları yaygındır. Çevre ilişkileri içinde ana dillerini unutarak Kürtçeyi kullanan bu Türkmen oymakları arasında Karakeçililer de yer alır.

Genelde alevi olan bu toplulukların sünni olanları da kendilerini ayrı bir grup olarak algılamaktadır. Kökence Türk olan, kimi yerlerde Kürtlerle kaynaşmış bulunan bu toplulukların Bölge demografisinde sınırlı bir payı vardır.

Bölgedeki sonuncu etnik grup, Süryanilerdir. Süryaniler, sami soyunun Aram kolundan bir Hristiyan topluluktur. Özellikle Mardin'in Merkez, Midyat, Savur ve Şımak'ın Silopi ilçelerinin köylerinde yaşayan ve son dönemlerde göçe bağlı olarak nüfusu giderek azalan bu etnik grubun sayıca toplam 15-20 bin dolaylarında olduğu kestirilmektedir.

Bu etnik gruplardan-Türkmenler bir yana-Kürtler, Araplar ve Süryanilerin özellikle erkeklerinin ve kentlilerinin büyük çoğunluğu Türkçe bilmekle birlikte, ana dilleri farklıdır. Bölgede ana dil ni-

teliğinde olan diller, etnik gruplara bağlı olarak en çok bilinen dil olan Türkçe dışında Kürtçe, Arapça ve Süryanice'dir.

Kürtçe

Bölgede en yaygın biçimde konuşulan Kürtçe, Farsça kökenli bir dil olup, Türkçe ve Arapçanın etkileri altında oluşmuştur.

Bu dilin, daha doğrusu karma dilin, anılan özelliği Kürt etnik grubunun niteliğinden kaynaklanmaktadır.

Bölgenin nüfusca kalabalık etnik grubunu oluşturan Kürtler, bir sınır toplumdur. Sınır toplumları, merkezi yönetimler altında kalıcı siyasal birlikler oluşturan toplumların sınır bölgelerinde yaşayan, çoğunluk bu siyasal birlikler arasında el değiştiren karma kökenli topluluklarının bütünüdür. Yüzyıllarca süren bu oluşum içinde sınır toplumlarının etnik yapıları gibi dilleri de özgün ve türdeş değildir.

Kürtlerin yaşadığı sınır bölgesi, Türk, Arap ve İran (Fars) toplumlarının bin yıllık sınırlarını oluşturan bir bölgedir.

Buna bağlı olarak Türk, Arap ve İran halkının ve kültürünün izlerini taşıyan bu etnik grup, özgün değilse de kendine özgü ve yöreden yöreye değişen bir dil kullanmaktadır. Öte yandan Kürt toplulukları aralarında zayıf bağlar bulunan aşiretler halinde yaşamaları, bir dil birliği geliştirmelerini engelleyen etkenler arasındadır.

Kürt halkı gibi, Kürtçe de, kelime haznesi (lexikolojisi), ses yapısı (fonetiği), biçimsel yapısı (morfolojisi) ve söz dizimi (sentaksı) bakımından heterojen bir yapı gösterir.

Kürtçe sözcüklerde ses, genellikle Türkçe, Arapça ve Farsçayla aynıdır. Ses değişmesi Türkçeye koşutluk gösterir. Fiil çekimleri yöreye göre değişir. Çokluk ve olumsuzluk eklerinin bir bölümü Farsçadan, bir bölümü de Türkçe ve Arapçadan alınmadır. Yardımcı fiiller ve bileşik sözcüklerde Farsçanın etkisi gözlenir.

Kürtçede bulunan 8-9 bin dolayında sözcüğün büyük bir bölümü Farsça, Türkçe ve Arapçadan alınmadır. Öteki dillerden gelme sınırlı sayıda sözcüğü de kapsar. Başka dillerden alınmış sözcüklerde görülen ses değişikliğinin nedeni, bu dilin yazılı bir geleneğinin olmayışıdır. Yazı dilinde standart bir yazıma kavuşamayan sesler, sözlü kullanımda döneme ve yöreye göre değişkenlik gösterir. Söz dizimindeki belirsizlik ve karışıklık da aynı nedenden kaynaklanmaktadır. Ayrıca Kürtçenin belli bir grameri de yoktur. Kürtçenin ana kolları konusunda dilbilimciler ve toplumbilimciler arasında görüş birliği sağlanamamıştır.

Kürtçe gerçekte tek bir dil değildir. Bir görüşe göre, konuşulduğu yörelerde başka dil ve kültürlerin etkisiyle genelde Kuzey ve Güney Kürtçesi olmak üzere vernaküler (yerel dil) olarak adlandırılan iki dil grubuna ayrılır. Bunlar Zazaca ve Kürtçe'dir. Bugün, Erzincan-Elazığ ve Tunceli'de konuşulan Kürtçeyle, Siirt ve Mardin'de konuşulan Kürtçe iki ayrı dil gibidir. Ortak adı Kürtçe olmakla birlikte, Zazaca konuşan Kürtçeyi, Kürtçe konuşan Zazacayı anlama olanağından yoksundur. Üstelik, bu diller konuşma dili olduğu için, yöreden yöreye ağız farkı gösterdiği gibi, yazıya geçirilince anlaşılabilme olanağı daha da azalmaktadır.

Zazacanın en çok konuşulduğu iller, Bölge dışında Bingöl, Elazığ, Tunceli, Erzincan'dır. Bölgedeyse Zazaca dil alanı Diyarbakır'ın Lice, Hani, Dicle, Eğil, Çermik ve Çüngüş ilçelerini kapsayarak Şanlıurfa'nın Siverek ilçesinde son bulur (Kültür Bakanlığı, GAP Yöresi Kültürel Gelişim Projesi, 1992, 106-114).

Bir başka görüşe (Z.Gökalp'e) göre Kürtçe, beş alt dilden oluşan bir dil olup, iki ana alt dili Kurmançça (Gurmançi) ve Zazaca (Zazaki) dır. (1)

Bölgede Kürtler arasında ağırlıklı olarak kullanılan lehçe Kurmançça'dır. Ancak, yer yer Zazaca konuşulduğu da olur.

(1) Bunların yanısıra, Gorani (Gürani), Lorani ve Sorani dillerinden söz edilmektedir.

Bu alt diller arasındaki ayırım, iki ayrı dil arasındaki kadar ayırım büyüktür.⁽¹⁾ Bu nedenle, anılan dilleri konuşanlar, konuştuğuları dile göre adlandırılır. Kurmançça konuşanlara Kurmanç (Kırmanç-Kirmanç), Zazaca konuşanlaraysa Zaza adı verilmektedir. Bu iki dili konuşanlar arasında birbirini anlayanlar çok seyrekler. Bölgede, Zazaların en ağırlıklı olduğu il Diyarbakır, Urfa (Siverek) dır.

Arapçaysa, en çok Mardin ve Siirt il merkezleriyle bunlara bağlı kimi ilçe ve köylerde konuşulmaktadır. Bölgede konuşulan Arapça, tarihsel nedenlerle, kültürel çevreye ve konuşulduğu Bölgenin etnik yapısına bağlı olarak bilinen Arapçadan kimi ayrımlar gösterir.

Süryaniceyse, Mardin ve Midyat'ta çok sınırlı bir çevrede konuşulan bir yerel dil niteliğindedir.

Resmi dil olduğu gibi, Bölgede en çok bilinen ve konuşulan dil Türkçedir. Bununla birlikte, Bölgenin etno-demografik yapısından ötürü, özellikle kırsal yörelerde, yaşlılar ve kadınlar arasında Türkçe bilmeyenlerin önemli bir oranda olması, iletişim ve kültürel alışverişte önemli bir engel niteliğindedir.

(1) Z.Gökalp'e göre, bu diller arasındaki ayrımlar "Lehçe farkları değil, lisan (dil) farklarıdır. (Gürani dışındaki) Dört dilin Her biri lisaniyet (dil bilim) itibariyle müstakil bir lisandır. Her biri (ayrıca) çeşitli lehçelerden oluşur." (Gökalp, 1975, 48-49).

KESİM 14

TOPLUMSAL YAPI

GAP Bölgesi, özgül tarihsel koşulları ve değişik toplumsal bileşenleriyle, kimi özellikleri bakımından Türkiye genelinden ayrılan bir toplumsal yapı geliştirmiştir.

En geniş tanımıyla toplumsal yapı, bireyler arasındaki kurumlaşmış ilişkiler bütünüdür. Başka bir deyişle, toplumu oluşturan bireyler arasında, birlikte yaşamının gerektirdiği işlevleri yerine getirmek üzere kurumlaşmış ilişkilerin sistemli ve uyumlu birliğidir.

Ancak kurumlaşmış ilişkiler, genelde tek tek bireyler arasında değil, toplumsal birimler, gruplar, örgütlenmeler, kesimler ve topluluklar gibi daha geniş birlikler içinde yada arasında kurulur. Buna göre toplumsal yapı, bireyler, gruplar, kesimler ve topluluklar arasındaki örgütlü yada örgütsüz ilişkilerden oluşmuş kurumlar sistemi olarak tanımlanabilir.

Toplumsal Alt Sistemler

Toplumsal yapı, sistematik amaçlarla iki alt sistem içinde incelenebilir. Bunlar, belirleyici bir nitelik taşıyan maddi temeller alt sistemiyle, ona uygun biçimlenme gösteren sosyo-kültürel alt sistemdir. Toplumsal yapı, bu iki sistemin uyumlu bir bileşimidir.

Toplumun maddi temelleri, doğa yada coğrafya çevresi, nüfus ve üretim teknolojisi-iş deneyimi gibi üç ana öğeden oluşmuştur. Bunlardan coğrafya çevresi ve nüfus, toplumun doğal temelleri olarak belirlir. Coğrafya çevresi, yalnızca doğanın fiziksel özelliklerini değil, aynı zamanda nüfusun bu çevreyle kurduğu ilişki biçimi olarak yerleşim özelliklerini de kapsar.

Alışıl gelmiş terimlerle, coğrafya çevresi, toplumsal yapının ekolojik ve yersel (mekansal) biçimlenişini yansıtır. Nüfusa gelince, toplumun doğal temeli olan bu öge, insan kaynağının niceliğini olduğu

kadar, niteliğini de dile getirir. Başka bir deyişle, nüfus, toplumsal yapının insan ögesinin sayısını yada niceliğini olduğu kadar toplumsal ve kültürel birikimini de gösterir. Yine bilinen terimlerle dile getirildiğinde, nüfus ögesi, demografik ve etnik özellikleri de kuşatan bir genişlik taşır. Maddi temellerin üçüncü ögesiye, bir toplumun geliştirdiği ve kullandığı teknoloji, uyguladıkları iş deneyimi ve üretim sürecinde uzmanlaşma düzeyini belirtir. Nüfusun ulaştığı teknolojik gelişme aşaması, doğayla kurduğu (üretim-yerleşme) ilişkisinin niteliğini belirler.

Kısaca özetlemek gerekirse, toplumsal yapının maddi temelleri, bir insan nüfusunun belli bir teknoloji ve iş deneyimi aracılığıyla bir doğa kesimini geçim ve yerleşim amacıyla değerlendirme biçimidir.

Bu tanımla maddi temeller, toplumun iş bölümü, katmanlaşma ve kır-kent ayrılaşması bakımından vardığı düzeyi de içerir.

Maddi temeller üzerinde toplumsal yapıyı oluşturan ikinci alt sistem, sosyo-kültürel yapıdır.

Çok sayıda bileşeni bulunan ve değişik boyutlarda tanımlanabilecek olan sosyo-kültürel yapı, en geniş anlamıyla aile, din, töre, ahlak, hukuk, politika, yönetim, eğitim-öğretim ve sanat gibi kurumları kapsar. Dar anlamıyla sosyo-kültürel yapı, egemen toplumsal örgütlenme biçimi anlamına gelir. Bu anlamda sosyo-kültürel yapı, egemen topluluk örgütlenmesini ve bu örgütlenme içinde aile, aileyi aşan toplumsal birlikler ve kır-kent toplulukları gibi gruplaşmaları dile getirir.

Bu bölümde toplumsal yapı dar anlamıyla ele alınıp incelenmiştir.

Toplumsal Değişme

Değişme, toplumsal yapının ayrılmaz bir boyutudur. Başka bir deyişle değişme, toplumsal yapının kuruluşunda gizil bir dinamiktir. Her toplumsal yapı, öğelerinin biçimlenmesi ve karşılıklı ilişkisi içinde bir değişme dinamiği taşır. Toplumsal değişme, özellikle maddi temelleri oluşturan öğelerdeki gelişme ve değişmelere bağlı olarak belirir. Doğal çevre (ekolojik koşullar), nüfus ve nüfusun doğayla kurduğu ilişkilerin değişip gelişmesi, tüm toplumsal yapıda yansıma bulur. Teknoloji ve işbölümündeki gelişmeler, toplumsal değişmeyi güdüleyen birincil etkenlerdir. Bu değişme, öncelikle toplumun üretim sürecinde, giderek yerleşim düzeni ve topluluk örgütlenmesinde belirir. Toplumun sosyo-kültürel yapısı maddi temellerdeki bu değişmelere ayak uyduracak biçimde-eski toplumun direnme düzeyine göre-kısa yada uzun dönemde değişmelere uğrar.

Kısacası hızlı yada yavaş değişme, tüm toplumsal yapılar için kaçınılmazdır. Toplumsal değişme etkenleri kendiliğinden oluşabileceği gibi, amaçlı olarak yaratılabilir. Maddi temeller üzerindeki amaçlı ve bilinçli etkilemeler, değişmeyi hızlandırabileceği gibi, istenilen doğrultuda yönlendirilmesini sağlar.

Türkiye, özellikle 1950'lerde hız kazanan etkenlere bağlı olarak bir değişme sürecindedir. Toplumsal (kurumsal) yapının her katında yansıma bulan bu değişme, toplumun çeşitli kesim ve yörelerinde değişik bir hızla gerçekleşmiştir. GAP Bölgesi, ülke genelindeki gelişmelere en geç sahne olan ve en ağır değişmeye uğrayan bir bölgedir. Ancak uygulamaya konan Projeye Bölgenin tipik bir toplumsal değişmeye aday olduğu açıktır.

Bu değişmenin, hızı, doğrultusu ve niteliğini-sorunlarıyla birlikte-saptayabilmek üzere toplumsal değişme olgusunu daha geniş bir kuramsal çerçevede irdelemeye gerek vardır.

Günümüz toplumsal değişme kuramları, toplumsal değişmeyi genel olarak eski toplum tipinin yeni bir tipe dönüşmesi olarak kavra-

yıp, çağdaş toplumsal değişme olgusunu "kır toplumundan kent toplu-
muna", "tarım toplumundan endüstri toplumuna" yada "geleneksel top-
lumdan modern topluma" geçiş olarak tanımlamıştır.

Bu ikili ayrıma göre, toplumsal değişme, özellikle kırsal yapı ve tarımsal ilişkiler üzerinde biçimlenmiş ve kurumlaşmış gele-
nekçi bir yapının, kentsel, endüstriyel ilişkiler üzerinde gelişmiş
modern (çağdaş) bir örgütlenme ve yaşam biçimine dönüşümüdür.

Sözgelimi, bir modernleşme kuramına (Smelser'e) göre, adı geçen süreç birbirini izleyen dört ana alt süreçten oluşmuştur. Bun-
lar; teknolojik değişme, tarımsal değişme, endüstrileşme ve kentleş-
medir.

Modernleşmeyle sonuçlanan bu değişmeler, kısaca şöyle özetle-
nebilir:

a. Teknolojik olarak yalın ve geleneksel tekniklerden bilim-
sel yöntemlerin uygulanmasına doğru bir süreç, b. tarımda kendine yer-
terli işletmecilikten pazara yönelik ticari işletmeciliğe geçiş,
c. endüstride organik güçten (insan ve hayvan gücünden) makina gücü-
ne geçiş, d. ekolojik düzeyde köyden kente doğru bir nüfus hareketi.
Bu süreçler başta farklılaşma ve uzmanlaşmaya bağlı olarak toplumda
yeni (örgütsel-kurumsal) bütünleşme biçimleri yaratırken, huzursuzluk
ve toplumsal sorunların da kaynağı olur (Smelser, 1964, 272-273;
Kongar, 1985, 239-240).

Modernleşme, bir başka kurama (Lerner'a) göre, eski toplum
tipinden günümüzdeki toplum tipine doğru bir değişme ve gelişme de-
mektir. İnsanlık tarihi boyunca sürekli değişen ve gelişen en temel
öge, teknolojidir. Başka bir deyişle, toplumlar teknolojik gelişme
düzeylerine göre birbirinden ayrılır. Teknolojinin toplumdaki en ileri
yansımasıysa endüstrileşmedir. Buna göre, modernleşme geçmişteki
endüstrileşmemiş toplum tipinden, günümüzdeki ileri düzeyde endüstri-
leşmiş toplum tipine doğru bir değişmedir.

Bu kurama göre, modernleşmenin temelinde kentleşme yatar. Toplumda kentleşme oranı belli bir düzeyi aştığında, modern üretimin nesnel ve öznel koşulları hazırlanmış olur. Böylece ilk ivmesini alan modernleşme sürecinde, kentleşme ve endüstrileşmeyi eğitim düzeyinin yükselmesi, iletişim, örgütlenme, başkalarıyla duyuşma (empati) ve katılım izler.

Ancak, bu süreçlerden kimilerini yaşamakla birlikte, kimilerini henüz gerçekleştirememiş toplumlardan oluşan geçiş toplumlari vardır. Buna göre, geleneksel toplumdaki, modern topluma geçiş ara toplumsal biçimlenmelerden geçen aşamalı bir süreçtir (Lerner, 1964, 44-63; Kongar, 1984, 227-229).

Gerçekten toplumsal değişme bir aşamada ve sıçramayla gerçekleşen bir süreç değildir. Geleneksel toplumdaki modern topluma geçiş-çesitli ara aşamaların eşlik ettiği-uzun ve karmaşık bir oluşum ve biçim değiştirme sürecidir. Bu geçişin hızı ve düzeyi, değişik olabileceği gibi, yaratacağı çatışma ve sorunlar da koşullara ve toplumsal güçlerin etkinliğine göre değişik tablolar sunabilir. Değişme (modernleşme) nin hızını ve sorunsallığını belirleyen geleneksel toplumun kurumsallaşma, yeniliğe direnme düzeyidir. Bu da gelenekçi yapının gücüne ve ideolojisinin etkinliğine bağlıdır. Eski toplumun taşıyıcısı olan maddi ilişkilerin işlevselliği, geleneksel norm ve değerlerin yaygınlığı, çözülen düzende çıkarları bulunan toplum kesimlerinin etkinliği, modernleşmeye olan tepki ve direncin düzeyini ve değişimin hızını belirler.

Geleneksel toplumda yenilik eğilimi, hangi düzeyde kök salmış olursa olsun, her değişmeye bir karmaşa ve çatışma eşlik eder. Gelenekçi güç ve ideolojilerin etkin olduğu koşullarda, değişme "gelişmemiş bir karmaşa"yla birlikte gider. Bu durum, toplumda kentleşme-endüstrileşme ve çağdaş alt yapı ve ilişkilerin belirmesine karşın, buna uygun örgütlenme, davranış, değer ve tutum kalıplarının yaygınlaşmamış olmasından doğar. Modern toplum yönünde teknolojik değişme, farklılaşma ve uzmanlaşmanın doğmasına karşılık, bu gelişmelerin ge-

rektirdiği anlayış, davranış, örgütlenme biçimlerinin egemen olmayışı, bir geçiş karmaşası yaratır.

Bu karmaşa, Ogburn'un "kültürel gecikme" ve uyumsuzluk kavramlarıyla açıklanabilir. Kültürel gecikme, maddi kültür (maddi koşul ve nesnelere) alanındaki değişmelere maddi olmayan kültür (kurumlar, normlar, değerler ve toplumsal gidişler) alanındaki değişmelerin aynı hızla eşlik edemeyişinden doğan boşluğu yada "kültürel gecikme"dir (Ogburn, 1990, 200-213-Sencer, 1979, 37).

Kültür boşluğu, "bir kültürün birbiriyle ilişkili iki kesiminden birinin, ötekenden daha önce ve daha hızlı değişmesinden doğan uyumsuzluk durumudur." (Kongar, 1984, 170). Genel olarak toplumsal gecikme, toplumsal örgütlenmenin (uyumcu kültürün), daha hızlı değişme dinamiğine sahip maddi alt kültürdeki (teknolojideki) değişmelere ayak uyduramayışından kaynaklanır. Başka bir deyişle, uyumcu kültürün maddi değişmelere ayak uydurması bir "gecikme"yle olur. Bu gecikmede değişik etkenlerin payı vardır (Sencer, 1979, 38).

Değişmeye karşı direnerek uyumu geciktiren bu etkenlerin başlıcaları kazanılmış hakları ve ayrıcalıklı konumu olanlar, geleneklerin sürdürülmesinden yana olan töreler, tutuculuk, düşük eğitim düzeyi, toplumsal baskılar, hatta yenilikten hoşlanmayan toplumsal-psikolojik eğilimlerdir. Ancak, maddi kültür değişmeleri, öteki öğeler üzerinde zorlayıcı etkilerde bulunur. Bu etkilerin dayanağı, sözkonusu değişmelerin işlevsel yararlarıdır (Sencer, 1979, 37-28).

İki alt sistem arasında uyum sağlanana kadar kısa yada uzun süren bir gecikme dönemine verimsizlik, yeni tekniklerin kullanılmasında savurganca bir gecikme, gerilim ve değişik yoğunlukta sorunlar eşlik eder (Broom-Selznick, 1958, 66).

Özetle belirtmek gerekirse, toplumsal değişme geleneksel toplumdandan çatışma, uyumsuzluk, gecikme ve sorunsallığı içeren ara aşamalardan geçerek-modern (kentleşmiş ve endüstrileşmiş) bir topluma doğru evrimleşmedir.

Genel çizgileriyle geleneksel yapısını koruyan GAP Bölgesi, anılan projenin gerçekleşmesiyle toplumsal değişimin tüm güdülerini kazanacaktır. Henüz bu değişme sürecinin ilk basamağında olan Bölge, projeler demeti aşama aşama uygulamaya kondukça, bu sürecin giderek hızlandığına ve etkileriyle derinleştiğine tanık olacaktır. Bu gelişmelere, kimi gecikmeler, çatışmalar, uyumsuzluklar ve sorunlar eşlik edecektir. Kısacası, araştırma alanı kuramda tanımlanan tipik bir toplumsal değişimin eşiğindedir.

Değişme etkenlerinin bu toplumsal yapıda yolaçabileceği dönüşümleri kestirebilmek üzere, geleneksel toplumun biçimlenişini ve ayırıcı özelliklerini tanımaya gerek vardır.

Geleneksel Toplum

Yakın tarihlere kadar ülke genelinde egemen olan geleneksel toplum, 1950'lerden başlayarak, hızla değişmeye uğramışsa da henüz dönüşüm sürecini tamamlamış değildir.

Özellikle toplumsal değişme etkenlerinin en geç ulaştığı GAP Bölgesinde, kır ve kent kesiminde geleneksel ilişki ve kurumlar günümüze kadar etkinliğini korumuştur.

Özgül tarihsel ve yöresel koşullar, Bölgenin geleneksel kır ve kent topluluğuna kimi ayırıcı özellikler eklemişse de, her iki kesimde Türkiye genelindeki geleneksel toplumun tipik özelliklerini bulmak olanaklıdır.

Geleneksel Kır Topluluğu

Ülkemizde tipik kırsal topluluk yapısı, tarımda egemen olan küçük, yaygın (ekstansif) ve doğrudan işletmecilik koşulları içinde biçimlenmiştir.

Kır kesimdeki yaygın maddi temeller üzerinde oluşan ve günümüzde de egemenliğini sürdüren geleneksel topluluk tipinin belli başlı özellikleri şunlardır: Bu topluluk, az çok kapalı, işbölümü ve katmanlaşma yönünden yeterince ayrılaşmamış, türdeş (homojen), birincil ilişkilere ve yaygın denetim sistemlerine dayalı yardımlaşmalı ve dayanışmalı bir yapıdadır.

Tarımsal teknolojinin geri, verimliliğin düşük olduğu bu toplulukta, üretim ilkece pazara değil, doğrudan tüketime yöneliktir. Gereksinmeyi aşan bir üretim fazlasının yaratılmayışından doğan bu durum, topluluğun ancak kendine yeterli ve kapalı bir ekonomik birim olarak biçimlenmesine yol açmıştır. Bu ekonomik kapalılık, karşılığını toplumsal içe dönüklükte bulmaktadır. Çevreyle yada kentle olan ilişkilerin zayıflığı nedeniyle, kır topluluğu kendini yineleyen bir geleneksel yapı oluşturmuştur. Bu yapı, toplumsal kurum ve ilişkilere

değişme ve gelişmelere kapalı ve dirençli olma özelliğiyle durağan bir biçimlenme vermiştir.

Köy topluluğunda, tarımsal üretimin çeşitlenmemiş ve üretim fazlasının yaratılmamış olması, işbölümündeki ayrılaşmayı engellemiş bu nedenle topluluğu oluşturan her birim (aile ve bireyler) aynı üretim sürecinde, aynı işgüç türünü paylaşarak, benzer nesnel özellikler geliştirmiştir.

İşbölümünün bu özelliği, toplumsal katmanlaşma alanında da gözlenmektedir. Yine benzer üretim ve mülkiyet ilişkileri içinde bulunan ve benzer maddi olanaklarla yaklaşık aynı gelir ve yaşama düzeyindeki aileler ve bireyler arasında, görünür bir ayrılaşma belirmiştir. Topluluk birimlerinin, aynı gelir kaynağından benzer düzeylerde gelire sahip olmaları, benzer geçim koşullarında ortak tüketim modellerini paylaşmaları, toplumsal katmanlaşmanın belirginleşmesini önlemiştir.

Toplumsal yapının yataylığına (işbölümü bakımından) ve düşeyliğine (katmanlaşma bakımından) yeterince ayrılaşmamış olması, bu yapıya türdeş (homojen) bir görünüş kazandırmıştır. Bu toplulukta, her aile yada birey, aynı yaşam sürecinden geçerek, ortak nesnel koşulları paylaşarak ve aynı durumlarla karşılaşarak ortak bilgi ve deneyimler geliştirerek benzer biçimlenme göstermekte ve birbirinin örneği olmaktadır.

Bu türdeş toplulukta, benzer koşulların herkesce paylaşılması nedeniyle, kimi ortak tutum ve davranış modelleri oluşmakta ve bu modellerin kuşaktan kuşağa yinelenmesi, onlara bir gelenek niteliği ve etkin bir yaptırım gücü kazandırmaktadır. Yapısal özelliğiyle değişmeye elverişli olmayan bu toplulukta, gerek çeşitli kuşaklar arasında, gerekse aynı kuşaktan aile ve bireyler arasında belirgin tutum ve davranış ayrımlarına çok seyrek rastlanmakta ve genellikle topluluk bir bütün olarak ortak bir modeli (tutum ve davranış kalıbını) paylaşmaktadır. Bu modelin ilkece aykırılığa uğramadan kuşaktan kuşağa aktarılması, ona yaygın bir geçerlik ve güçlü bir etkinlik sağlamaktadır.

Kır topluluğu, bu türdeş yapısıyla, aile ve bireyler arasında işlevsel ayrılaşma ve çıkar gruplaşmalarını önlediği için, örgütlü ilişkilere yer vermemiş ve bu nedenle hemen her kurum ve ilişkiler bağlamı yaygın (örgütsüz) bir temele dayanmıştır. Örgütlenmemiş olan bu toplum yapısında, değişik amaçlı ilişkilerin içiçe girerek birbiriyle örtüşmesinden doğan bir bütünlük oluşmuş ve toplumsal işlevsellik (fonksiyonlaşma) en düşük düzeye indirgenmiştir.

Bu türdeş toplulukta, aileler ve bireyler arası temel ilişki biçimi, birincil ilişkidir. Birincil ilişki, dolaylı olarak değil, yüzyüze kurulan ve salt ilişki kurulan bağlama özgü kalmayıp, tarafların tüm özelliklerinin ve yaşam sürecinin gözönüne alındığı bir ilişki biçimidir. Dar bir eylem alanında ve günlük yaşamın her aşamasında birlikte olan aile ve bireyler arasındaki ilişki, yüzyüze ve doğrudan bir ilişkidir. Herkesin birbirini yakından ve tüm geçmişiyle tanıdığı, tüm kişilik özellikleriyle bildiği bu küçük toplulukta, resmi ve dolaylı ilişkilerin yeri yoktur.

Birincil ilişkilerle kırsal toplulukta bireyler, topluluk tarafından çok daha yakından ve daha sıkı bir biçimde kuşatılmış ve yaşam sürecinin her yönüyle ortak kalıplar doğrultusunda koşullanmıştır. Başka bir deyişle, bu ilişki biçimi, birey ve ailelerin ortaklaşa paylaşılan tutum ve davranış kalıplarına uygunluğunu sağlayacak ve onlara ters düşen durumları önleyecek örgütlenmemiş bir denetim mekanizması geliştirmiştir. Bir bütün olarak topluluk tarafından yürütülen bu yaygın denetim, başta ahlak ve töreler olmak üzere her alanda davranış sapmalarını önleyici bir nitelik kazanmıştır.

Kısacası bu etkin denetim sistemi aile ve bireyleri çevreleriyle kendiliğinden uzlaştırmakta ve bireylerin toplulukla uyumlu ilişkiler kurmasını sağlayan sosyalleştirme süreci, tüm topluluk tarafından üstlenilmektedir.

Bu denetim mekanizmasının etkin bir biçimde işleyişi birincil ilişkiler yoluyla olmaktadır. Gündelik yaşam sürecinde yüzyüze iliş-

ki içinde olan bireyler, birbirlerini topluluk adına denetlemekte ve ortak simgelerle yaygın kalıbın sözcülüğünü yada koruyuculuğunu yapmaktadır. Bu yaygın gözetim yoluyla tüm topluluk üyelerinin temsil ettiği denetimin yaptırımı, aykırı davranışları cezalandırmadır. Ancak, bu cezalandırma, resmi ceza örgütlerinde olduğu gibi değil, yaygın söylenti, alaya alma, ayıplama kötöleme yada topluluktan yalıtılma vb. gibi yöntemlerdir. Bundan başka, köy topluluğunun iç anlaşmazlık ve uyuşmazlıkları, genellikle yargı yerlerine başvurmadan kendi içinde çözümleyerek karara bağlayan bir iç yargılama sistemi geliştirdiği de görülmektedir.

Kırda topluluk yapısında kurumlaşmış olan bu yaygın denetim ve yargılama sistemi, davranış sapmalarının en başta gelen örneği olarak suçluluğu engelleyici bir nitelik taşımaktadır. Bu nedenledir ki köylük yerlerde suç ya seyrek rastlanan bir olaydır yada ancak topluluğun hoşgörüsüyle karşıladığı durumlara özgüdür. Örneğin mala karşı suçlarla genel ahlak ve törelere aykırı suçlar kırsal yapıda az rastlanan suç örnekleriyken, topluluğun suç saymadığı kimi davranışlara (kaçakçılık, kız kaçırma ve kimi etkin eylemlere) sık rastlanmaktadır. Namusa ilişkin olaylar ve kan davaları gibi belli durumlarda işlenen suçlar topluluk tarafından beklenen, hatta zorlanan davranışlardır.

Ancak kır topluluğu, salt denetleyici ve buyurucu değil, aynı zamanda gözetici ve koruyucudur. Kırsal yapının bu ikinci özelliği, dayanışmalı ve yardımlaşmalı niteliğinden doğmaktadır. Birey ve ailelerin aynı nesnel koşullar içinde benzer maddi konumları paylaşmasının ürünü olan bu dayanışmalı ve yardımlaşmalı yapı, salt ortak güçlüklerin giderilmesinde değil, tek tek aile ve bireylerin karşılaştığı sorunların çözümünde de topluluğun bir bütün olarak işbirliği yapması biçiminde belirmektedir. Böylelikle topluluk, yaygın bir güvenlik sistemi olarak rol oynadığı gibi, bireyleri yaşam güçlüklerine, olağanüstü durumlara ve aykırı davranış koşullarına karşı koruyucu bir işlev üstlenmektedir.

Kır topluluğunun bu denetleyici ve koruyucu özelliği, salt davranış düzeyinde kalmayıp tüm kültür sisteminin işleyişini de etkilemektedir. Toplulukça benimsenmiş olan düşünce, anlayış, değer ve inanç sistemlerinin aykırı örneklerle karşı titizlikle korunmasından ötürü topluluk gelenekçi bir yapı kazanmaktadır. Yenilik ve değişmelere karşı tepki biçiminde beliren bu gelenekçilik, aynı zamanda, kırdaki egemen olan bilişim ve iletişim mekanizmasının özelliğinden kaynaklanmaktadır.

Gerçi kırsal gelenekçilik herşeyden önce nesnel koşulların değişmezliğinden kaynağını almaktaysa da, topluluğun çevreyle olan kültürel ilişkisini düzenleyen iletişim mekanizması da bu özelliği pekiştirici bir rol oynamaktadır. İletişimin yazılı verilere değil, sözlü bilgilere ve yaygın söylentilere dayandığı bu toplulukta, çevreden gelen haber, bilgi ve kültür öğeleri, topluluğun belli kişilerde temsilci bulan yaygın süzgecinden geçerek bireylere ulaşmakta ve bu nedenle topluluk, dış kültür öğelerine karşı kapanabildiği gibi, onları yorumlanmış yada saptırılmış biçimiyle alabilmektedir.

Kırdaki topluluk adına etkileşim mekanizmasını denetleyen sözkonusu kişiler, yerel liderler yada kamuoyu önderleridir. Çoğunluk eski ailelerden gelen yaşlıların ve ekonomik statüsü görece olarak daha üstün durumda bulunanların elinde tekelleşen önderlik, topluluğun çevreyle iletişim ağının düğümlendiği bir odak noktası olmaktadır. Böylelikle, yeni ve aykırı kültür kalıplarına karşı korunaklı olan kır topluluğu, toplumsal değişimin dış güdülerinden de yoksun kalmaktadır.

Bütün bu yaygın sistemleriyle kır topluluğu, örgütlenmemiş (organik) bütünlüğe sahip olan bir toplumsal yapı oluşturmuştur.

Bu yapıda biricik alt gruplaşma ve ayrılaşma bağlamı ailedir. Aile kır topluluğunun temel birimi olduğu gibi, aynı zamanda, benzer koşullar içinde oluşmuş örnek birimdir. Bir üretim örgütlenmesi olduğu kadar, topluluğun tüm işlevini yüklenmiş olan aile, bire-

yin içinde tanımlandığı ve tüm toplumsal konumunu üstlendiği birincil gruptur. Kişilerin, henüz birey olarak değil, bir aile üyesi olarak tanındığı kır topluluğunda akrabalık ilişkileri, bireylerin toplulukla bağlantısının ana dayanağıdır. Kısacası aile (geniş anlamıyla akrabalık ve sülale) bireyin üstünde ve onun bağımlı olduğu bir birlik-tir. Bu birlik, başta boşanma olmak üzere, her türlü çözülmeye ve dağılmaya karşı toplulukça korunan bir temel bağlaşmadır.

Kırda aile, herşeyden önce, ana üretim aracı olan toprağın sahibi aile başkanının (hanehalkı reisinin) yönetiminde temel üretim birimi yada üretim örgütlenmesi olarak belirmiştir. Ailenin bu kuruluş biçimi, ona ayırıcı kimi özellikler kazandırmıştır.

Bunlardan birincisi, yataylığına ve düşeyliğine çeşitli bileşenlerle geniş boyutlar içinde örgütlenmesidir. Toprağın aileye ait olması ve bireyin aile dışında işgüç ve geçim sağlama olanağından yoksun bulunması, birleştirici bir etkide bulunarak aileyi boyutca genişletmiştir. Bu durumda, yetişkin çocuklar, öncelikle evlenerek aileden ayrılmak yerine, işletme bütünlüğünü korumak üzere ailede kalarak ona yeni öğeler eklemektedir. Böylelikle, aile, aynı kuşaktan yada ayrı kuşaklardan evli çiftlerin aile başkanı olan babanın yönetiminde oluşturduğu bir geniş birlik özelliği kazanmaktadır.

Yine ailenin bu kuruluşu, katı bir hiyerarşik yapı içinde biçimlenmesine neden olmaktadır. Tüm bireylerin maddi bağımlılık ilişkisiyle bağlı olduğu aile birliği, aile işletmesinin mülkiyetini elinde bulunduran aile başkanının mutlak egemenliği altındadır. Bu hiyerarşik yapıda her yaştan ve her cinsten birey belli bir rol ve belli bir statü üstlenmekte ve genel olarak yaşlılar gençlere, erkekler kadınlara oranla daha yüksek bir statü taşımaktadır.

Son olarak ailenin taşıdığı bu özellikler onun temel işlevlerini de belirlemekte ve kır ailesi-kent ailesinden farklı olarak-bir üretim birimi olduğu kadar biricik toplumsallaştırma bağlamı olmaktadır (Sencer, 1977).

Kırsal Değişme

İşte bütün bu özellikleriyle kır kesimine damgasını basan topluluk tipi, toplumsal yapıda 1950'lerde başlayan değişmelere bağlı olarak yeni biçimlere dönüşmekte ve böylelikle henüz yaygınlık kazanmamış olmakla birlikte yeni kırsal yapı tipleri oluşmaktadır.

Gerçekten yoğun tarıma geçişle birlikte beliren yeni toplumsal biçimlenmelerde kır topluluğunun temel nitelikleri giderek bir çözülmeye uğramıştır. Ulaşım ve iletişim alanındaki gelişmeler bu çözülmeyi hızlandırmıştır. Bu süreç içinde, kırsal yapı, kapalı birimler olmaktan çıkarak, pazara ve çevreye açılmış, işbölümü ve katmanlaşma bakımından olduğu gibi, değer ve davranış kalıpları bakımından ayrımlaşarak türdeşliğini yitirmiş ve bu nedenle yaygın sistemlerin de etkinliğini yitirmesi sonucu, tüm toplumsal kurumları ve kültür öğeleriyle değişmelere uğramıştır. Bu değişimin en genel doğrultusu kırdaki kent tipi ilişki biçimlerinin ve anlayışların yaygınlaşması yönünde olmuştur.

Ancak, kır topluluğunda kent yönünde gözlenen bu değişme ve çeşitlenme, yalnızca kırsal yapının iç gelişmeleriyle değil, aynı zamanda, kendi dışındaki etkenlerin ürünü olarak da belirmiştir. Kır toplumsal yapısında sistem dışı yada dolaylı etkilerle oluşan bu değişme, kırsal tipler arasına bir yenisinin katılmasına yol açmıştır. Biçimleniş ve yapısal özellikleriyle öteki tiplerden köklü ayrımlar gösteren bu tip, "kent etkisi altındaki kırsal topluluk"tur. (Bkz. Metropoller).

Başta metropoller olmak üzere kimi merkez kentler çevre alanı ve bu alanda yer alan kırsal yerleşimleri kendine göre biçimlendirmiştir. Bu biçimlenme, ya endüstrinin kuruluş yeri olarak kentle bütünleşme, ya kentte çalışanların oturma alanı olarak banliyöleşme, yada kente uzmanlaşmış mal ve hizmet sunarak uydulaşma yönünde olmuştur.

Geleneksel Kent Topluluğu

Türkiye, 1950'lere kadar kırdaki olduğu gibi, kent kesiminde de genel çizgileriyle geleneksel yapısını korumuştur. Tarım gibi kentsel etkinlikler alanında da geleneksel üretim güçleri ve üretim örgütlenmelerinin çerçevesini aşamayan toplumsal yapı, kent kesiminde de geleneksel biçimlenmenin derin izlerini taşımıştır. Kentsel gelişmeye en geç sahne olan GAP Bölgesinde bir kaç il merkezi dışında kent toplulukları geleneksel yapılarını günümüze kadar sürdürmüşlerdir.

Bu yapının ayırıcı özelliği, herşeyden önce işbölümü ve toplumsal katmanlaşma bakımından yeterince ayrılaşmamış olmamasıdır. Başka bir deyişle, üretim süreci genelde küçük imalat (endüstri) ve küçük ticaretin yanısıra çoğunluğu kamuda toplanmış hizmet etkinliklerinin oluşturduğu gelişmemiş bir işbölümüne dayanmıştır.⁽¹⁾ Sayıları sınırlı olan büyük işletmelerin çoğuyla kamunun elinde bulunması ve üretim teknolojisinin gelişmemiş olmasından ötürü, özel kesimde üretim etkinlikleri daha çok el emeğine dayanan küçük işletmecilik biçiminde örgütlenmiştir. Evde yada küçük işyerlerinde (dükkan yada atölyelerde) yapılan mal ve hizmet üretimi esnaflık ve zanaatçılık düzeyindedir.

Kentin toplumsal dokusunda önemli bir yer tutan küçük ve bağımsız işletmeciler (esnaf ve zanaatçılar), geleneksel etkinliklerden henüz ayrılmaya başlayan serbest meslekliyle birlikte kentteki işlevsel çeşitlenmenin başlıca öğeleri olduğu gibi, kent halkının çoğunluğunu oluşturan toplum kesimleridir.

Bu kesimlere, belli bir hizmet talebi yaratan kimi merkezlerdeki marjinal hizmet kesimini eklemek olanaklıdır.

(1) Bugün de geleneksel yapılarını az çok koruyan Anadolu kentlerinde kentsel etkinlikle uğraşanların önemli bir kesimiyle toprak sahibi yada işletmeci olarak tarımla ilişkileri süregeldiğinden küçük ticaret ve endüstrinin tarımdan tam anlamıyla ayrıldığını söylemek güçtür.

Ancak, geleneksel kentlerimizin en belirgin toplum kesimlerinden biri, kamu hizmetlileridir. Gerek verdikleri hizmetin niteliği, gerekse kamu gücünün temsilcileri olmaları nedeniyle, kamu görevlileri-özellikle yüksek bürokratlar-geleneksel toplumun genelinde olduğu gibi, kentlerde de konumu en yüksek kesimlerden biri olmuştur.

Kentlerde toplumsal ayrılaşma, işgüç türlerinde olduğu gibi aynı üretim etkinliği içinde-buldukları konuma göre-çeşitli toplum kesimleri arasında da belirmiştir.

Büyük kent işletmeciliği yada özel girişimciliğin henüz ege-men olmadığı bu kent topluluklarında, daha başlangıcından bu yana kimi büyükçe endüstri kuruluşlarıyla iç ve dış ticaretle uğraşan büyük işletmeler olagelmıştır. Çoğu toprakta yaratılmış yada ayrıcalıklı spekülatif etkinliklerden sağlanan servete dayalı bu ticaret ve endüstri işletmelerinin sahip ve yöneticileri, kırdan sağladıkları çiftlik geliriyle (toprak rantıyla) geçinen eşrafla birlikte kuşkusuz eski toplumdaki kentlerin egemen kesimini oluşturmuştur.⁽¹⁾

Küçük işletmeciliğin kapsamını aşan işletmelerin nitelik ve nicelikçe sınırlı kalması nedeniyle, geleneksel kentlerde işçi, işgören, büro personeli vb. gibi ücretliler önemli bir büyüklüğe ulaşmamış ve kent yaşamında etkin bir kesim olamamıştır.

Geleneksel kentlerimizde, toplumsal yapı bu ayrılaşmaya göre biçimlenmiştir.

Yeterince gelişmemiş de olsa kıra oranla çok ileri düzeyde olan yataylığına (işbölümü bakımından) ve düşeyliğine (katmanlaşma bakımından) ayrılaşmadan ötürü, geleneksel kentlerde kıra benzer kimi özellikler korunmakla birlikte, ilkece karşıt bir topluluk yapısı gelişmiştir.

Kent topluluğunun kırsal topluluktan gösterdiği ayrımlar arasında başta geleni, dayandığı maddi temellere bağlı olarak çeşitlen-

(1) Bu kesime, İstanbul, İzmir vb. gibi kentlerde azınlıklar ve yabancıardan oluşan ticaret kesimini eklemek gerekir.

miş bir yapıda olmasıdır. Topluluk birbirinden işgüç türü yada meslek bakımından olduğu gibi, geçim, gelir ve tüketim düzeyi bakımından ayrılan çeşitli konum yada kesimlerden oluşmuş karmaşık bir yapı gösterir. Böylelikle ayrı iş yada meslekle uğraşanlar arasında olduğu gibi, aynı uğraş alanında ayrı gelir düzeyinde olanlar arasında da önemli ayrımlar belirlemiştir.

Gerçi bu toplumsal ayrımlaşma, bir ölçüde kentin fiziksel biçimlenmesinde de karşılık bulmuş, değişik toplum kesimlerinin yoğunlaştığı kentsel yerleşme bölgeleri ayrı görünüşler kazanmıştır. Ancak bu fiziksel ayrımlaşma günümüz kentlerindeki kadar belirgin olmadığı gibi, yüksek ve düşük gelirlili toplum kesimleri genelde orta sınıfların yoğunlaştığı geleneksel kent yerleşmesi içinde serpiştirilmiş durumdadır.

Bu toplumsal ve fiziksel ayrımlar, özellikle kültürel ayrımlaşma ve değişik yaşam biçimlerinde yansımaları bulmuştur. Bu özelliğiyle kentler bir alt kültürler bileşimi yada çeşitlenmiş yaşam kalıpları sistemidir. Sözkonusu alt kültürler yada yaşam biçimleri, aynı gelir düzeyindekiler arasında da gözlenmekle birlikte, özellikle değişik gelir düzeyleri arasında ortaya çıkmıştır. Öncelikle değişik harcama ve tüketim kalıpları biçiminde dışlaşan bu ayrımlaşma, sonunda değişik yaşam anlayışlarında ve tutum ve davranış ayrımlarında anlatımını bulmuştur.

İşgüç türleri ve gelir düzeylerindeki çeşitlenme, değişik toplum kesimleri arasında belirlediği gibi, ayrı düzeydeki aile ve bireyler arasında da ortaya çıkmış ve kent topluluğu her düzeyde türdeşliğini yitirmeye başlamıştır. Kent çevresinde aile ve kişiler, belli bir toplum kesiminin üyeleri olarak kimi ortak özellikler taşımakla birlikte kendilerine özgü değişiklikler gösteren birimlerdir. Kısacası, kent çevresi-değişik ölçülerde-ailelere topluluktan bağımsızlaşma ve kişilere bireyleşme olanağı tanımıştır.

Toplum kesimleri, gruplar, aileler ve bireyler düzeyindeki çeşitlenme eğilimiyle kentte, tüm topluluklar için geçerli yaşam ve davranış

kalıpları etkinliğini yitirirken, kırdaki yaygın mekanizmalar yerini giderek oluşmaya başlayan örgün sistemlere yada resmi örgütlere bırakmıştır.

Sayıda kalabalık ve çeşitlenmiş kent topluluğunda birincil ve yüzyüze ilişkiler, alanını resmi ilişkiler lehine daraltırken, aile ve bireyler tüm toplulukça kuşatılmış olmaktan çıkmış ve yaygın denetim, gözetim, yardımlaşma ve dayanışma mekanizmalarının yerini örgütler almaya başlamıştır.

Geleneksel ve yerleşmiş kültür değerlerinin kimi aykırı gidışlere tanık olarak tartışıldığı, bağınazlık ve tutuculuğun yerini az çok hoşgörü ve yenilikçiliğe bırakmaya başladığı bu çevrenin, kıra oranla değişmeye ve gelişmeye daha elverişli olduğu kuşkusuzdur.

Ancak, 1950'lere kadar egemenliğini sürdüren ve günümüzde de çoğu Anadolu kentinde süregelen geleneksel kent topluluğu, bilinen nedenlerle gelişemediği için kırsal yapıya ve geleneksel topluma özgü kimi özelliklerini korumuştur.

Bu özelliklerden başta geleni çağdaş kente oranla durağan ve kapalı bir yapıda olmalarıdır. Üretim sürecinin kararlı, nüfus hareketliliğinin çok sınırlı olduğu bu kentler, geleneksel biçimlenmesini koruduğu gibi, toplumsal yapıda derin ayrımlar yaratmış değildir. Modern bir yaşam süren küçük bir kesim ayrık tutulacak olursa, işbölümü ve katmanlaşmaya bağlı ayrılaşmalar; aykırı yaşam biçimleri ve kültür çeşitlenmesi geliştirilecek kadar etkinlik kazanmamıştır. Başka bir deyişle, işgüç çeşitleri ve gelir düzeyleri arasındaki ayırım, yaşam biçimleri arasına aşılmaz engeller koymadığı gibi, kimi ortak değer ve davranış kalıpları etkinliğini sürdürmüştür. Bu nedenle, çeşitli toplum kesimleri, gruplar, aileler ve bireyler düzeyindeki ayırım ve çeşitlenmelere karşın topluluk bilinci ve bağlılık duygusu henüz gücünü korumaktadır.

Başka bir deyişle, kentlerde korunup gözetilen ortak değer ve davranış kalıpları, yaygın denetim ve yardımlaşma ilişkileri henüz geçerliğini sürdür-

mektedir. Hemşehrilik kavramında karşılığını bulan bu topluluk bağı-
lığı ve dayanışması, özellikle aynı semt ve mahallede yaşayanlar ara-
sında daha belirgindir.

Nesnel yaşam koşullarıyla türdeş bir nitelik taşıyan kent ke-
simlerinde oturanlar, kent çevresinde kırsal yapıyı andıran bir top-
luluk yapısı geliştirmiştir. Aynı kent kesiminde yaşayan aile ve bi-
reylerin benzer bir yaşamı paylaşımları, birbirlerini yakından tanı-
maları ve birincil ilişkiler içinde olmalarından doğan bir yapı, kır-
da olduğu gibi denetimci, gözetici, dayanışmalı bir yapıdır. Bu top-
luluk bilincinin belirgin örneği, geleneksel kentlerimizdeki komşuluk
ilişkisidir. Bir kent kesiminde oturanlar arasındaki komşuluk ilişki-
si günübirliğine bir iletişim ve etkileşim alanı oluşturduğu gibi,
yaşamın her aşamasında yardımlaşma aracı ve karşılaşılan güçlüklerin
çözümünde dayanışma bağlamıdır. Kent kesimleri arasındaki ayrım, top-
lumsal bir ayrım olmaktan çok, çevresel yabancılaşma ve birincil ilişki-
lerin dışında kalmaktan kaynaklanmıştır.

Tüm kent gibi, çeşitli kent kesimlerinin bir ölçüde dışa ka-
pali topluluklar oluşturmalarına yolaçan bu yapıda kuşkusuz ortak
kültür daha kolay beslendiği gibi, ortak değer ve davranışlar daha
yakından gözetilmekte ve aykırı gidişler kolaylıkla engellenmektedir.
Bu özelliğiyle geleneksel kentler, geleneksel kültürün daha da güç
kazandığı, yenilik ve değişmelere uyum ve hoşgörünün çok sınırlı bir
düzeyde kaldığı topluluklardır.

Günümüz Türkiye'sinde uzun süre bu özelliğini koruyan kentle-
rimiz, 1950'lerden başlayarak etkinlik kazanan değişme etkenlerine
bağlı olarak dönüşüme uğramıştır. Özellikle büyük kentlerde egemenlik
kazanan bu değişmelerden orta ve küçük kentler de değişen ölçülerde
payını almış ve geleneksel kentlerde bile endüstri toplumunun ilişki-
leri filizlenmeye başlamıştır.

GAP Bölgesinde kentsel yapının henüz bu geleneksel kent top-
luluğunun çerçevesini aşmadığı bir gerçektir.

Güneydoğu Anadolu Projesi'nin ekolojik koşullarda, üretim teknik ve yöntemlerinde yaratacağı önemli gelişmelerle, öncelikle Bölgenin üretim sürecinde, giderek kırsal ve kent kesiminin toplumsal ve kültürel yapısında değişmelere yol açacağı kuşkusuzdur. Bu değişimin, genel eğilimiyle ülkemizde 1950'lerden beri yaşanan değişimlere benzer özellik göstereceği kestirilebilir.

Ancak, modernleşme doğrultusundaki bu değişimin hızını, etkinliğini ve sorunsallığını geleneksel toplumun yada toplumsal mirasın değişmeye ayak uydurma eğilimi yada direnme gücü belirleyecektir.

Kentsel Değişme

Türkiye'de kır kesiminde olduğu gibi, kent kesiminde de-özelikle 1960'larda hız kazanan-iç ve dış etkilerle önemli değişmeler olmuştur.

Bu değişmeler sonucu büyük yada merkez kentler, kendine özgü fiziksel bir görünüş kazanırken, çağdaş kent topluluğunun kimi özelliklerini de geliştirmiştir.

Herşeyden önce büyük boyutlu kentsel etkinliklerin geleneksel üretim etkinliklerine eklenmesiyle kent toplum yapısı değişik bir örgütlenme göstermeye başlamıştır.

Bilindiği gibi, geleneksel kentler, günümüzün kasaba ve yerel kentleri gibi, kamu hizmetlerinin yanısıra başlıca esnaflık ve zanaatçılık etkinliklerinden oluşmuş bir üretim örgütlenmesi göstermiştir. İşbölümü ve katmanlaşma bakımından yeterince ayrılaşmamış olan bu topluluk yapısı, değişme etkenleri belirene kadar önemli bir değişmeye uğramamıştır. Gerçi büyük işletmeciliğin geç ve ağır gelişmesi nedeniyle mal ve hizmet üretim kollarının çoğunda esnaflık ve zanaatçılık biçiminde küçük işletmecilik geniş ölçüde varlığını korumuştur. Ancak bunun karşısında giderek artan sayıda işçi (ücretli) çalıştıran geniş boyutlu işletmeler yer almıştır. Üretim etkinliklerinin "ev ve aile" yada "dükkan ve atölye" düzeyini aşarak giderek büyük işyerlerinde ve geniş ölçekte örgütlenmesi, ailelerin ve topluluğun çeşitlenerek ayrılaşmasına yol açmıştır.

Değişen kent yapısında büyük boyutlar içinde örgütlenme eğilimi gösteren en önemli kesim, endüstridir. Üretim araçları ve sermayenin merkezleşerek yığınsal emek kullanmaya başlaması, endüstriyel üretimin etkinlik ve verimliliğini artırırken, ancak bu ölçekte gerçekleştirilecek üretim etkinliklerine olanak sağladığı gibi, giderek küçük işletmeciliğin alanını daraltmaya başlamıştır.

Kentte büyük ölçekte örgütlenen ekonomik etkinlikler kuşkusuz endüstriye özgü değildir. Tersine üretken olmayan (aracı) etkinlikler de boyutça büyümüş ve ücret karşılığı çalışanların önemli bir kesimi toptan ve perakende ticaret, bu arada bankacılık ve sigortacılık vb. gibi hizmet örgütlenmelerinde toplanmaya başlamıştır.

Kentin artan ve ayrılaşan nüfusunun giderek çeşitlenen gereksinmelerine karşılık vermek üzere, kamu hizmet etkinliklerinin yanısıra çığ gibi büyüyen öteki (özel) hizmetler kentin temel üretim etkinlikleri içinde giderek ağırlık kazanmıştır. Bunlar arasında özellikle mimarlık, mühendislik, hekimlik, avukatlık vb. gibi mesleki hizmet (uzmanlık) etkinliklerini yerine getiren serbest meslek sahipleri, girişimciler ve yüksek bürokratların yanısıra, bu yeni kentin yaşamında toplumsal konumu ve etkinliği yüksek kesimlerden biri olmuştur.

Kent topluluğu işbölümü bakımından ayrılaştığı gibi, toplumsal katmanlaşma bakımından da derinliğine ayrılaşma göstermiştir. Başka bir deyişle, ekonomik etkinlikler türce çeşitlendiği gibi, çeşitli etkinlik kollarında çalışanlar arasında gelir düzeylerine göre ayrılaşmalar derinleşmiştir.

Her iki bakımdan yeterince ayrılaşmış olan bu toplumsal yapıda meslek çeşitlenmelerinin yanısıra, hiyerarşik kesimler belirgin çizgilerle birbirinden ayrılmıştır: Düşeyliğine ayrılaşmış yada katmanlaşmış bu yapıyı oluşturan başlıca toplum kesimleri, büyük endüstri ve ticaret girişimcileriyle doğrudan bu kesime hizmet veren iş yöneticileri, serbest çalışan meslek sahipleri, küçük boyutlu endüstri ve ticaret etkinliklerini yürüten esnaf ve zanaatçılar, kamu görevlileri, öteki hizmetliler yada personelle kamu ve özel kesim işletmelerinde çalışan tüm ücretlilerdir.

Bu ayrılaşma herşeyden önce çeşitli toplum kesimlerinin değişik yaşam biçimlerinde yansımalarını bulmuştur. Her toplum kesimi kendine özgü gelir düzeyi, yaşam anlayışı ve ilişki biçimleriyle birbirinden ayrılarak, ayrı değer ve davranış kalıpları geliştirmiştir.

Toplumsal çeşitlenme, kent yapısına değişken, çekişmeli ve ancak işlevsel bütünlüğü olan yapı kazandırmıştır.

Sözkonusu ayrılaşma karşılığını kentin fiziksel yada mekansal biçimlenmesinde bulmuştur. Üretim sürecindeki konumları, geçim ve yaşam koşullarıyla aralarında belirgin ayrımlar bulunan toplum kesimleri, bu özelliklerine bağlı olarak kentin ayrı kesimlerinde yoğunlaşmış ve böylece kent kesimleri toplumsal ayrılaşmayı yansıtan bir fiziksel biçimlenme göstermiştir. Bu değişik yerleşme kesimleri içinde ilk bakışta ayrılabilenler, kentin statüsü yüksek semtleriyle banliyölerinde oturan üst kesim yerleşme adacıkları, ara katmanların toplandığı eski kent yerleşme bölgeleriyle alt toplum kesimlerinin yoğunlaştığı bölgeler ve gecekondu alanlarıdır.

Geleneksel yapıdan önemli izler ve kalıntılar taşımakla birlikte bu öğeleri giderme eğiliminde olan çağdaş ekonomik ve toplumsal yapının, geleneksel kent ilişkilerine son verirken, kır topluluğuna tam karşıt özellikler geliştirdiğine kuşku yoktur.

Kent toplumsal yapısı, tarım dışı etkinlikler alanında işbölümü ve katmanlaşma bakımından ayrılaşmış, resmi (formel) ve örgütlü kurumsal ilişkilere dayanan, tutum ve davranış kalıplarıyla çeşitlenmiş bir yapıdır.

Değişme ve Sorunları

Geleneksel toplumdan çağdaş kent toplumuna geçiş, çeşitli sorunların eşlik ettiği bir değişme olgusudur. Özellikle kırdan kente nüfus hareketinin (yada iç göçlerin) eşliğinde gerçekleşen kentleşme, değişmenin yeni boyutlar kazandığı ve sorunların daha da derinleştiği bir modernleşme sürecidir.

Bununla birlikte, geleneksel bir yapılaşma gösteren kentsel topluluklarda modernleşme yönündeki değişmeler, kırdan kente göç (kentleşme) sürecine eşlik eden değişmelere benzer niteliktedir.

Bu toplumsal değişme, toplumun her katında yansıma bulmakla birlikte, herşeyden önce geleneksel (kırsal) toplumun temel toplum-

sal birimi olan ailenin kuruluş, işleyiş ve işlevlerinde ortaya çıkmaktadır.

Bilindiği gibi, tarıma dayalı kır toplumunda birbirinin benzeri olan aileler, bir üretim birimi olarak örgütlenmiş ve temel özelliklerini bu özgül biçimlenmesinden almıştır. Geri bir teknoloji ve geleneksel yöntemlere dayalı kırsal üretim, teknolojik boşluğun insangücüyle kapatılmasını gerektirmiş, bu da tarımsal işletmeciliğin aile düzeyinde örgütlenmesine yol açmıştır. Hanehalkı reisinin mülkiyetindeki aile işletmesinde her yaştan ve her cinsten bireyin üretim sürecinde rol almasıyla ailenin-toplumsal ve ekonomik-ikili rolü içiçe girmiştir.

Ailenin üretim sürecindeki rolü temel kuruluşunu belirlediği gibi, aile içi hiyerarşi ve aile bireyleri arasındaki ilişkileri de tanımlayan bir çerçevedir. Kır ailesinde her bireyin toplulukça tanımlanmış bir rolü ve konumu vardır. Bireylerin aileye olan bağımlılığı, aile işletmesinin sahibi ve yöneticisi olan babaya tam bir otorite kazandırmıştır. Öte yandan kır toplumunun üretim sürecinde olduğu gibi, toplumsal bakımdan çeşitlenmemiş tekdüze yapısı, yeni bilgi ve becerilere kapalılığı, yaşlılara statü kazandırırken, baba otoritesini pekiştirmiştir.

Aile bireylerinin baba ve kocanın temsil ettiği otoriteye ve aileye olan bağımlılıkları, aile içinde aile başkanı karşısında kadının statüsü ve genç kuşakların konumunu belirlemiştir.

Üretimin aile ölçeğinde örgütlenmiş olması, genç kuşaklar için aile işletmesi dışında geçim olanaklarının sınırlılığı, evli (erkek) çocukların ana aileden ayrılmayarak, aynı işletmede çalışıp aynı hanede yaşayarak geniş aileler oluşturmalarına neden olmuştur.

Geleneksel koşullar, ailenin kuruluşunu ve iç ilişkilerini belirlediği gibi, işleyiş biçimini yada yapısal özelliklerini de belirlemiştir. Aile işletmesinde işgücünün ilkece aile kaynağından sağlanması ve işletmenin aile bireyleri (erkek çocuklar) tarafından

sürdürülmesi, ailenin olabildiğince kalabalık olmasını gerektirmiş ve bu gerekim geleneksel ailenin tipik özelliği olan yüksek doğurganlık ve çok-çocukluluk eğiliminin kaynağı olmuştur. Son çözümlemelerde maddi koşullardan kaynaklanan çok-çocukluluk, özellikle erkek çocuk gereksinmesi, ideolojik yapıda (uyumcu alt kültürde) derin yansımalar bulmuş ve kurumsal (kültürel) yapı bu gereksinmeye göre biçimlenmiştir. Başta çok-karılılık olmak üzere, evlenme yaşının düşüklüğü, kadının doğurduğu (erkek çocuk) sayısına göre statü kazanması, çok-çocukluluk yönünde işleyen gelenekler ve töreler, doğurganlığı (nüfus artışını) alabildiğine yükseltici bir rol oynamıştır.

Ailenin kırsal koşullarda kazandığı bu yapı, temel işlevlerini de belirlemiştir. Geleneksel aile, bir üretim örgütlenmesi olarak yaşam boyu bireylerini kavrayan ve bağlayan bir yapı geliştirirken, topluluğun temel kurumu olarak sosyalleştirme işlevini tekelleştirmiştir. Aile dışında örgütlenmemiş bir yapıda olan kır topluluğunda, bireyin aile ve toplulukla uyumlu bir kimlik kazanması, aile aracılığıyla ve topluluğun yaygın gözetimiyle sağlanmıştır. Böylelikle benzer aileler mozaiği olan kırsal toplulukta, başta aile olmak üzere tüm toplulukça üstlenilen yaygın sosyalleştirmeye bireyler, topluluğun kurumsal yapısına uyum sağlarken, benzer kişilik özellikleri ve ortak tutum ve davranışlar geliştirmiştir.

Geleneksel koşullarda aile ve topluluk dayanışmacı bir yapıdadır. Bireyler yaşam sürecinin her aşamasında karşılaştıkları güçlük ve engellerin aşılmasında ve sorunların çözümünde, başta aileler olmak üzere, toplulukla dayanışma içindedir. Toplumun bu yardımlaşmacı yapısı, örgütlenmemiş bir toplumsal güvenlik kurumu gibi işlev görmektedir.

Kır toplumunda bireyler, birincil ilişkilerle çevre kuşatılmıştır. Gündelik yaşamın her kesitinde kendilerini yakından bilen topluluk üyeleriyle yüzyüze ilişkiler içindedir. Geleneksel toplumun ilişki biçimi yaygın bir gözetim ve denetim mekanizması olarak işlemekte ve bireyleri toplumsal normlara aykırı davranıştan geniş ölçü-

de engellemektedir. Bu nedenle, kır toplulukları, genel değerlere aykırı gidişlerin seyrek rastlandığı bir toplumsal ortamdır.

Kısacası, geleneksel (kır) topluluğu, türdeş yapılı, geniş aile düzeyinde örgütlenmiş, sosyalleştirmenin ilkece aile içinde olduğu, birincil ve yüzyüze ilişkilerin egemenliğine bağlı olarak koruyucu olduğu kadar denetleyici bir yapıdadır.

Buna karşılık tarım dışı etkinliklere dayanan kent kesimi, ayrılaşmış, çeşitlenmiş, değişken ve dinamik bir yapıdadır.

Kent kesiminde üretim sürecinin niteliğine bağlı olarak herşeyden önce ailenin temel kuruluşu değişmeye uğramıştır. Üretimin aile dışında ve çok daha geniş ölçekte örgütlenmiş olmasına bağlı olarak aile, ilkece bir üretim birimi niteliğini yitirmiştir.⁽¹⁾ Bu değişme öncelikle ailelerin üretim sürecindeki yerlerine ve işkollarına göre çeşitlenmesini sağlarken, yapısal özelliklerinde köklü dönüşümlere yol açmıştır.

Kentte ailenin ve aile işletmelerinin biricik geçim bağlamı olmaktan çıkması, aile bireyleri arasında işgüç çeşitlenmesine ve bireylerin bir ölçüde aileden bağımsızlaşmasına olanak tanımıştır. Özellikle kadının aile dışında çalıştığı ve bağımsız bir gelire sahip olduğu durumlar, hanehalkı reisi (koca) karşısında statü kazanmasını sağlamış, kız-erkek çocukların aile çerçevesini aşan bilgi ve beceriler edinmeleri bağımlılık koşullarını geniş ölçüde aşındırmıştır. Bu nedenle, kent ailesi baba-kocanın mutlak otoritesi altındaki katı hiyerarşisine dayanan kır ailesine oranla daha eşitlikçi bir yapıya doğru değişmeye uğramıştır. Kentte işgüç türlerinin çeşitlenmesi ve yeni kuşakların aile dışında bilgi ve beceri kazanma olanakları bul-

(1) Gerçi kent kesiminde küçük ticaret (esnafılık), küçük imalat (zanaatçılık) ve el sanatları alanında üretimin aile ölçeğinde yürütüldüğü işletmecilik biçimleri, henüz yaygın biçimde varlığını korumaktadır. Ancak bu işletmeler de ilkece aile dışında örgütlenmediği gibi aileyle sınırlandırıldığı ölçüde kır ailesine benzer yapısal özellikler geliştirmiştir.

ması, baba ve yaşlı otoritesinin zayıflamasında önemli bir rol oynamıştır.

Kent ailesinin kuruluşundaki değişme, tipik ve görünür yansımasını ailenin bileşim ve boyutlarında bulmuştur. Kentte aile, uğradığı yapısal dönüşüme bağlı olarak, bileşimini değiştirdiği gibi, boyutça daralmıştır. Aile yataylığına ve düşeyliğine büyümesine yol açan temel örgütlenmesini değiştirdikçe, ek öğelerini yitirdiği gibi, birey sayısı bakımından da küçülmüştür.

Gerçekten kırdaki yeni kuşakların aileden bağımsızlaşmasını sağlayacak koşulların sınırlı olması, ailenin yataylığına ve düşeyliğine büyümesine yol açarak geniş ailenin temellerini oluşturmuştur. Kentteyse, üretim etkinliklerinin aile kapsamını aşarak işyerlerinde örgütlenmesi ve genç kuşakların değişik beceriler kazanarak aileden ayrılabilmesi koşulların oluşması, ailenin bileşiminde değişmeler yaratmıştır. Kırdaki evlenerek aileye katılan ve ona yeni öğeler ekleyen genç kuşaklar, kentte aile dışında çalışma ve geçim olanağı bulunduğu için bağımsız aileler kurabilmektedir. Böylelikle kentte düşeyliğine (ayrı kuşaklardan) ve yataylığına (aynı kuşaktan) yan ve ek öğelerini yitiren aile, çekirdek aileye dönüşme eğilimindedir.

Temel bileşenleriyle ana,baba ve çocuklardan oluşan çekirdek aile ilkece kent koşullarının ürünüdür. Sonuç olarak, kent koşulları ailenin bileşimini değiştirerek, çekirdek tipe dönüşmesi yolunda etkide bulunmaktadır.

Kent ailesi, bileşimini değiştirdiği gibi sayıca (hacimce) küçülme eğilimindedir. Kırdaki ailenin bir üretim birimi olarak örgütlenmesine ve işgücünü ilkece kendi kaynağından sağlamasına bağlı olan çok-çocukluluk eğilimi, kentte büyük ölçüde etkinliğini yitirmiştir. Kırdaki çocukların öncelikle bir üretim etkeni (işgücü) olmasından doğan çok-çocukluluk, kentte işlevsel olmaktan çıktığı için kent ailesi çocuk sayısı bakımından daralmıştır. Kentte çocuk üretken olmak şöyle dursun, eğitilip sosyalleştirilmesi gereken önemli

bir maliyet ögesidir. Bu nedenle, kırdaki kadının üretkenliğini son sınırına kadar zorlayan yüksek doğurganlık, kentte önemli oranda düşmüş ve buna bağlı olarak çocuk sayısı azalmıştır. (1)

Ailenin kent çevresinde uğradığı bu yapısal dönüşüm, temel işlevlerini de değiştirmiştir. Kırdaki ailenin üretim işlevi öne çıkarken, kentte sosyalleştirme işlevi öncelik almaktadır. Başka bir deyişle, aile, üretim örgütlenmesi niteliğini yitirmesine bağlı olarak, çekirdek tipe dönüştüğü gibi, birincil işleviyle çocukları eğitip yetiştiren bir kuruma dönüşmüştür.

Ancak, kentte aile sosyalleştirme rolünü-okul, çevre, işyeri vb. gibi-örgütlü ve örgütsüz sosyalleştirme kurumlarıyla paylaşarak bu alandaki tekeli yitirmiştir.

Kentte ailenin tüm toplulukça desteklenen sosyalleştirme tekelinden kurtulan yeni kuşaklar, bağımsız ve çeşitlenmiş bir kimlik geliştirerek bireyleşme olanağı bulabilmiştir.

Kır kesiminin yaygın dayanışmasının yerini, kentte örgütlü destekleme, yardım ve toplumsal güvenlik kurumları almıştır. Kentsel gelişmeyle geleneksel yardımlaşma mekanizmaları çözülürken, aynı işlevi görmek üzere kredi kurumları, sosyal yardım, hizmet ve sosyal güvenlik kuruluşları öne çıkmıştır.

Kırdaki birincil ve yüzyüze ilişkiler, kentte yerini resmi (formel) ve dolaylı ilişkilere bırakmıştır. Buna bağlı olarak, kırsal toplumun yaygın gözetim, denetim ve yaptırım mekanizmaları da değişmiş ve yasalar-polis, mahkeme, cezaevi vb. gibi-yazılı düzenlemelere ve örgütlü kurumlara dönüşmüştür.

Görüldüğü gibi kentte toplumsal işlevler birbirinden ayrılarak örgütlenmiş ve böylelikle toplumsal bütünleşme organik temellerini yitirerek, örgütlü bir nitelik kazanmıştır. Bu nedenle kır toplumu

(1) Bununla birlikte, çok-çocukluluk eğilimi nesnel koşullarını yitirmesine karşın, kentte de bir kaç kuşak bağımsız olarak etkinliğini sürdürmektedir.

temel örgütlenme olan aileler mozayikiyken, kent bir gruplar ve örgütler bileşimidir. Örgütlenme kamusal işlevlerle sınırlı kalmamış, çeşitli çıkar grupları ve ortak amaçlı topluluklar sendika, vakıf, birlik, dernek gibi çeşitli düzeylerde örgütlenmiştir. Kentte, bireysel ilgi ve çıkarlar kişisel olarak yada tüm topluluk aracılığıyla değil, örgütler eliyle gözetilmektedir.

Kısacası, kırla kent ara aşamaları yokumsanacak olursa, tipik özellikleriyle iki karşıt toplumsal çevre yada topluluk tipidir.

Günümüzdeki evrensel anlamıyla toplumsal değişme, geleneksel kır toplumundan çağdaş kent toplumuna geçiştir.

Bununla birlikte, her toplumsal değişme olgusuna, bir uyum yada uyumsuzluk sorunu eşlik eder.

Kentsel gelişmeye bağlı uyum sorunlarının başlıca iki kaynağı vardır. Bunlardan birincisi, yeni iş ve çalışma koşullarına, ikincisiyse kent toplumsal ilişkilerine yabancılıktır.

Kırda tarımsal üretim sürecinin, kentsel üretim örgütlenmesi ve çalışma koşullarından derin ayrımlar gösterdiği açıktır. Tarımda bireyin tek başına yada aile ölçeğinde düzenlediği iş süreci, doğanın ağır ve kendiliğinden gidişine uygun bir iş alışkanlığının doğmasına yol açmıştır. Kentteyse, tüm aşamalarıyla iş yönetimi tarafından düzenlenmiş ve örgütlü üretim sürecinde işbölümünün bir ögesi olan birey, yoğun ve uyumlu bir işbirliği yapmak ve makina temposuna ve ayrıntılı bir zamanlamaya dayanan bir çalışma düzenine ayak uydurmak zorunda kalmaktadır.

Bu iş sürecinin dakik olmaya, ani kararlar alabilmeye ve hızlı tepkilerde bulunmaya gerek göstermesi, iş alışkanlığını günün geniş zaman aralıklarına ve doğanın mevsime değişen ağır işleyişine göre kazanmış kişileri, önemli uyum güçlükleriyle karşı karşıya bırakan koşullardır.

Öte yandan, üretim sürecinin her aşamasında rol almak yerine, bu sürecin bir kesitinde uzmanlaşarak aynı işlemleri yinelemek, kır kökenlileri, üretime ve ürünlerine karşı yabancılaştırmaktadır.

İş ve çalışma koşullarına yabancılığın yanısıra, kentsel gelişmeye bağlı en önemli uyum sorunu, kent toplumsal çevresinde geleneksel kurumların uğradığı değişmeden ve yeni ilişkilere yabancılıktan doğmaktadır.

Anılan sorunsal değişmeler içinde başta geleni ailenin kuruluş, işleyiş ve işlevine ilişkin olanıdır. Kırdaki bireyleri her yönüyle kavrayan, tüm topluluk tarafından gözetilip desteklenen aile, kentte biçim değiştirerek temel işlevi sosyalleştirme olan bir kuruma dönüşmüştür. Bu niteliğiyle aile, bireylerin tüm geleceğinin maddi güvencesi olmaktan çıkarak, erginleşecekleri çağa kadar bir işgüç edinerek toplumla uzlaşmalarını sağlayan sosyalleştirme işlevini üstlenmiş bir birliğe dönüşmüştür. Kır ailelerinin bağlayıcılığı ve koruyuculuğunun kent çevresinde zayıflaması, bir yandan ailenin boyutça ve hacimce daralmasına yol açarken, bir yandan da ailenin çözülmesine elverişli koşulları yaratmıştır. Kırdaki bireylerin karşılıklı sorumluluk ve yükümlülükleriyle birlik ve bütünlüğü tüm toplulukça korunan aile, kentte eşlerin ve çocukların istemli birlikteliğine dönüştüğü için çözücü etkilere açıktır. Bu nedenle, kent çevresinde boşanmalara kıra oranla çok daha sık rastlandığı gibi, ergin çocuklar-değişik biçimlerde-aileden kolayca ayrılabilir. Kentte ailelerin birlikteliği ve bütünlüğü zayıflamıştır.

Kentsel gelişmeye bağlı sorunlardan biri de, kır toplumunun (geleneksel toplumun) yardımlaşmalı ve dayanışmalı yapısının, kentte yerini örgütlü kurumlara bırakmasıdır. Kırdaki yaşam risk ve güçlükleri karşısında topluluğun dayanışmasından yararlanan aile ve bireyler, kentte bu risk ve güçlükleri tek başına göğüslemek durumundadır. Geleneksel toplumun yaygın yardımlaşma mekanizmalarının çözülmesi, kır kökenlileri kent koşullarında geniş ölçüde korunaksız bırakmakta yada bu amaçla kimi tampon mekanizmalar geliştirmelerine yol açmaktadır. Kent çevresinde geliştirilen geleneksel komşuluk yada hemşehricilik dayanışması bu tür tampon mekanizmalardır.

Geleneksel toplumun yaygın dayanışmasının yerini alan örgütlü kurumların yetersizliği, kentsel uyum sorununu ağırlaştırmaktadır.

Kentsel gelişmeye bağlı uyum sorunlarından bir başkası, kırsal yaygın denetim mekanizmalarının çözülmesine bağlı davranış sapmalarıdır.

Kentte topluluğun dayanışmalı yapısını yitirmesinin yanısıra, gözetici ve denetleyici niteliğinden yoksun kalması, bireyleri değişen koşullara uyumda tek başına ve karşıt modeller karşısında kararsız bırakmaktadır. Kırdaki tüm toplulukça gözetilen ortak davranış normlarının kent çevresinde değişip çeşitlenmesi, bu normlara aykırı davranışların örgütlü denetimi, davranış sapmalarına elverişli koşullar yaratmıştır. Bu nedenle, kırdaki çok seyrek rastlanan sapma davranışları ve bunlar arasında suçluluk, kentte sık gözlenen bir olgudur. Özellikle mala ve kişiye karşı işlenen suçların kentlerde çok daha sık gözlenmesi, kentsel koruma mekanizmaları gibi denetim mekanizmalarının yetersizliğiyle açıklanabilir.

Kısacası, Türkiye'nin 1950'lerden beri sahne olduğu toplumsal değişim süreci, çeşitli sorunların eşlik ettiği bir süreçtir. Güneydoğu Anadolu Projesiyle, kırsal olduğu kadar, kentsel gelişmeye aday olan Bölgede, toplumsal değişmeye bağlı sorunları en aza indirecek ve değişimi kolaylaştıracak kimi toplumsal politika önlemlerinin alınmasına gerek olduğu açıktır.

Ancak kırsal (geleneksel) toplumdaki kentsel (modern) topluma geçiş, bir adımda gerçekleşen bir süreç değildir. Toplumsal değişim olgusunun tipik görüşlerinin eşlik ettiği bu süreç, ara aşamalardan geçerek gerçekleşmiştir. Köyle metropoliten merkez arasında sıralanan bu ara aşamalar, sosyo-ekonomik biçimlenmeleriyle belirgin ayrımlar gösteren değişik yerleşim ve topluluk tipleri olarak belirmiştir (Sencer, 1977).

Yerleşim yada Topluluk Tipleri

Görüldüğü üzere Türkiye'de olduğu gibi Bölgede yerleşimler (topluluklar) sayıca çok olduğu gibi türce çeşitlenmeler göstermektedir. Anakent (metropol) yerleşimlerinden köy-altı yerleşimlerine kadar geniş bir yelpazede değişkenlik gösteren yerleşimlerden herbirinin kendine özgü görünüş ve özellikleri bulunduğu da bir gerçektir. Ancak, bu sayısız çeşitliliklerine karşın yerleşimleri ortak ayırıcı özelliklerine göre belli tipler içinde toplamak olanaklıdır.

Bugüne kadar ülkemizdeki yerleşimlerin tipolojisi yapılırken, çoğunluk demografik ve yönetsel ölçütlere başvurulmuştur. Sözelimi demografik ölçüte göre, nüfusu 2 binin altındaki yerleşimler köy sayılırken, 2 binle 10 bin (yada 20 bin) arasında olanlar kasaba, bu sınırın üstünde olanlarsa kent olarak nitelenmiştir. Yönetsel ölçütse, belli bir nüfus büyüklüğünün yanısıra, yönetsel statülerine göre yerleşimleri sınıflandırmıştır. Yerleşimlerin toplumsal ve ekonomik özelliklerini gözardı eden bu ölçütlerin yetersiz kaldıkları söylenebilir.

Toplumsal ve ekonomik bir yaklaşımla ele alındığında yerleşimlerin ayırıcı özellikleriyle dört ana tip içinde toplanabileceği anlaşılmaktadır. Bunlar köy, kasaba, yerel kent ve merkez yada ana kentlerdir.

Köyler

Kırsal yapının en tipik örneği olan köy toplulukları, birbirinden ve öteki yerleşimlerden uzak, görece yalıtılmış (izole) ve küçük boyutlu yerleşme birimleridir. Bu topluluklar arasındaki sınır salt fiziksel değildir. Her köy topluluğu, kendine özgü ve ayrı toplumsal varlığıyla ötekilerinden ayrılır. En küçük topluluk birimi olarak köy, bu toplumsal ve ekonomik yapısını küçük boyutu ve fiziksel yalıtılmışlığının yanısıra, başlıca dayanağı olan tarımsal uğraşmaların örgütlenme biçiminde bulur.

İşbölümünün en düşük düzeyde kaldığı köylük yerleşimlerde, ana üretim etkinliği olan ve çoğunluk geleneksel yöntemlere dayanan tarım-özellikle yaygın tarım-herşeyden önce, topluluğun ancak içe yönelik ve kendini yineleyen bir yapı oluşturmasına yol açmıştır. İlkece pazarlanmak üzere değil, doğrudan tüketim amacıyla yapılan üretim, köylerin topluluk dışı her türlü ilişkisini en aza indirmiş ve bu topluluklara kendine yeterlik (özelligi) kazandırmıştır. Verimliliği düşük bir tarımsal üretimin belirlediği bu topluluk, ekonomik bakımdan olduğu kadar, toplumsal bakımdan da daha çok içe dönük ve az çok kapalı bir yapıdadır.

Köy topluluklarının kendine yeterli ve kapalı yapısı, ilk olarak üretim teknolojisi ve ilişkileri alanında taşıdıkları durağan (statik) niteliğin de kaynağı olmuştur. Yenilik ve gelişmelere yabancı kalan bu yapı, kendi güdüleriyle yeni toplumsal ve ekonomik biçimlere dönüşmemiştir.

Maddi koşullar alanında, geleneksel yapının en somut anlatımı olan yalın üretim tekniği ve iş deneyimi, karşılığını yine geleneksel üretim örgütlenmelerinde bulmuştur. İlkece gelişmemiş bir teknolojiye bağlı olan üretim, toprağın geniş ölçüde insan gücüyle değerlendirilmesine dayandığı için aile düzeyinde örgütlenmiştir. Böylelikle, ana üretim aracı olan toprak üzerinde aile ölçeğinde doğrudan küçük işletmecilik en yaygın üretim örgütlenmesi olarak belirmiştir. Toprağın sahibi olan aile başkanının mülkiyet ve denetimindeki bu işletmeler, en küçük üretim birimi olduğu gibi, ana toplumsal birim olan ailenin de temelini oluşturmuştur.

Kısacası, geniş ölçüde yaygın tarıma dayanan, kendine yeterli ve az çok kapalı köy topluluklarında, ekonomik ve toplumsal ilişkiler aileyle çerçevelenmiştir.

Köy topluluklarında aynı üretim sürecinde, benzer bir örgütlenme içinde aşağı yukarı aynı kaynakları paylaşan ve benzer bir toplumsal kuruluştaki aileler, bu ortak koşulların ürünü olarak benzer özellikler geliştirmiştir. Başka bir deyişle, topluluğun ayırım-

laşmamış olması ve durağan bir yapı içinde kendi kendini yinelemesi, aileler arasında ekonomik ve toplumsal ayrımların doğmasını engellemiştir. Böylelikle aileler benzer kuruluşlarıyla birbirinin örneği olmuştur.

Görüldüğü gibi, işbölümü ve toplumsal katmanlaşma gibi ayırmılaştırıcı etkenlerin etkinlik kazanamayışı nedeniyle, aynı kuşaktan aileler arasında (yataylığına) gözlenen benzerlik, koşulların zaman içinde önemli değişmeler göstermeyişi nedeniyle ayrı kuşaktan aileler arasında da (düşeyliğine) belirmiştir. Buna bağlı olarak her düzeyde birbiriyle özdeşleşmiş ailelerle, köy topluluğu ayrımlaşmamış bir toplumsal yapı geliştirmiştir.

Toplumsal ayrımlaşmanın belirgin bir nitelik kazanmayışı, bu toplulukların türdeş bir yapı geliştirmelerine yol açmıştır. Her ailenin kimi ortak tutum ve davranış biçimlerini benimsemesinde anlatımını bulan bu türdeşlik, topluluğun birlik ve bütünlüğünün kaynağı olmuştur.

Aile ve bireylerin toplulukla özdeşleşmelerinden doğan bu bütünlük nedeniyle, köylük yerlerde yardımlaşma ve dayanışma egemen ve kurumsal bir nitelik almıştır. Benzer sorun ve güçlükler karşısında ailelerin aralarında işbirliği yapmaları, topluluğa koruyucu ve gözetici bir yapı kazandırmıştır.

Ancak, topluluğun bu koruyucu niteliğinin bir önkoşulu vardır. Bu da, topluluğa bağlılığın gereği olan ve topluluk bütünlüğünün sürdürülmesini sağlayan ortak davranış kalıplarına (modellerine) uygunluktur. Bu nedenle, köy toplulukları gözetici olduğu kadar denetleyici, koruyucu olduğu kadar da kurallayıcıdır. Başka bir anlatımla, gözetim ve denetim, sözkonusu toplulukların-temelini aynı kaynaktan bulan-iki ayrı görünüşüdür.

Topluluk bütünlüğünün bu iki işlevini yerine getirmesini sağlayan araç, birbirini tüm geçmişi ve özellikleriyle yakından tanıyan topluluk üyelerinin gündelik ve yüzyüze ilişkileridir. Bu "birincil

ilişkiler" koruyucu mekanizmaların işlemlerini sağladığı gibi, topluluk denetiminin de dayanağıdır. Yaşamın her aşamasında topluluğun bu denetim süzgecinden geçen aile ve bireylerin, beklenen davranış örneklerine yada ortak kalıplara aykırı gidişlerinin engellenmesiyle topluluk bütünlüğünü koruyarak işlevlerini yerine getirebilmektedir. Sapma davranış alanını çok daraltan bu resmileşmemiş topluluk otoritesi, bu örgütlenmemiş yaygın denetim, topluluk birliğinin güvencesidir. Aykırı davranışları önleyen ve karşılaşılabilecek yeni durumların olasılığını azaltan bu bütünlük içinde kır topluluğu, üyelerine ilkece bir toplumsal güvenlik ve doyum sağlamaktadır.

Kısaca belirtmek gerekirse, köy toplulukları, toplumsal nitelikleriyle ayrılaşmamış, türdeş, denetleyici olduğu kadar yardımlaşmalı ve dayanışmalı, tek sözcükle bütünleşmiş topluluklardır.

Kasabalar

Büyük kent merkezinden değişik yapısal özellikleri olan yerleşim yada topluluklar salt köyler değildir. Türkiye'de köyle merkez kent arasında değişik ölçülerde her iki topluluğun da izlerini taşıyan kimi ara yerleşim tiplerinin bulunduğu bilinmektedir. Bunlar arasında kasabalar, köylerden önemli ayrımlar göstermekle birlikte, kırsal niteliği belirgin olan topluluklardır.

Yapısal özellikleri yeteri kadar incelenmemiş olan bu topluluklar, herşeyden önce, köyle kent arasında bir geçiş tipi olarak anlaşılmalıdır. Genel çizgileriyle özetlenen kırsal ilişkiler içinde biçimlenmiş olan bu ara yerleşim tipinin, köy ve kentlerle ortak görünüşleri bulunduğu gibi, kendine özgü ayırıcı nitelikleri vardır. Kasabaların köylere benzer yönü, geniş ölçüde kırsal temele dayanması, kentlere uzanan görünüşüyle kimi kentsel etkinlikler geliştirmiş olmasıdır. Tarihleri kentler kadar eski olan kasabaları, büyükçe boyutlu bir köy olarak nitelemek yerinde değildir.

Geleneksel kır kesimi geniş ölçüde ekonominin bütününden kopuk ve kendine yeterli yapıda olmakla birlikte, düşük düzeyde de ol-

sa, mal ve hizmet talebinde bulunmuş ve bu işlev, konumu en elverişli ve azçok merkezi bir nitelik taşıyan yerel kimi yerleşimlerde üstlenilmiştir. İşte kasabalar, sınırlı ve dar kapsamlı pazar ilişkilerinin merkezleştiği ve köylük yerlere kimi temel mal ve hizmetleri sunan yerleşimler olarak anlaşılmalıdır. Köy topluluklarını kapsayan değişim ilişkilerinin alanı çok dar olduğu için mal ve hizmet alışverişi bölgesel merkezlerden çok, bu yerel ve küçük boyutlu yerleşimlerle sınırlı kalmıştır. Böylelikle kırsal yapı, çok sayıda küçük ve yarı kentsel yerleşme birimleri oluşturmuştur. Bu topluluklarda, öncelikle köy topluluklarına yönelik küçük esnaflık ve zanaatçılık ayrı bir ekonomik etkinlik olarak belirmiştir.

Bu kentsel işlevleriyle kasabalar köylerden yapısal bakımdan ayrılmakla birlikte, kırsal niteliklerini de yitirmiş değildir. Tersine kırsal etkinlikler, genellikle öteki etkinliklere ağır basmıştır. Bu kırsal nitelik, herşeyden önce, kasabanın aynı zamanda çevre alanda tarımla uğraşan köylülerin de yaşadığı bir topluluk olmasından ileri gelmektedir. Öte yandan, düşük verimli ve ilkece doğrudan tüketim amaçlı bir tarıma dayanan köy topluluklarının düşük talebi, kasabada kentsel uğraşların tarımsal uğraşlarla bütünleşmesine gerek göstermiştir. Böylelikle kasabalar, tarımla küçük ve geleneksel bir örgütlenme içindeki imalatçılık ve ticaretin birbirini tamamladığı ve bu nedenle daha geniş boyutlar içinde çevreye kapalı bir topluluk tipi olarak belirmiştir. Bu toplumsal-ekonomik biçimlenmeyle kasabalar köy topluluklarına benzer kimi özellikler geliştirmiştir.

Kasabaların herşeyden önce bütünleştiği kırsal çevrenin mal sunma ve talep gücünün sınırlılığından doğan bu kapalılığı, değişme ve gelişmelere elverişsiz bir yapı oluşturmuştur.

Zanaatçılık ve küçük ticaretin tarımdan ayrılmasına bağlı olarak işbölümü ve toplumsal çeşitlenme, belli bir ölçüde belirmişse de bu iki kesimin henüz içiçe olması nedeniyle gerçek bir toplumsal

ayrışma sözkonusu olmamıştır. Toplumsal özdeşleşme ve birliğin kaynağı olan bu yapı, güçlü bir topluluk bağlılığı ve dayanışmalı bir toplumsal ilişkiler bağlamı yaratmıştır.

Böylelikle kararlı bir toplumsal yapısı ve yaygın bir bütünlüğü bulunan bu topluluklarda geleneksel düşünce ve davranış kalıpları süregelenlik ve etkinlik kazanmıştır.

Köy topluluklarındaki yapısal değişmelerin çok ağır olması nedeniyle, günümüze kadar ikili yapılarını ve temel toplumsal-ekonomik biçimlenmelerini sürdüren kasabalar, köylerle yerel kentler arasında ayrı ve bağımsız yerleşim tipi olarak varlığını korumuştur.

Yerel Kentler

Köylülük yerlerle merkez kentler arasında yer alan yerleşimlerden kasabaların kırsal niteliği ağır basarken, yerel kentler kentsel niteliklerin baskın olduğu yerleşimlerdir. Köklerini geleneksel toplumda bulan ve temel kuruluş biçimini günümüze kadar sürdüren bu yerleşim tipinin kendine özgü bir nitelik kazanmasında kır kesiminin de etkin bir payı olmuştur.

Köy topluluklarının daha çok kendine yönelik bir üretim ve kasabayla sınırlı bir mal değişim süreci içinde bulunmasından ötürü, yerel kentler, pazar ilişkilerinin bölgesel merkezi olmaktan çok, yönetim ve kamu hizmet işlevlerinin merkezileştiği yerleşimler niteliğindedir. İlkece yerel yönetim işlevini üstlenmiş olan bu kentler, doğrudan kendilerine bağlı dar bir kırsal çevrenin pazarı olduğu gibi yine doğrudan kendi nüfusunun talebine yönelik kimi kentsel etkinlikleri geliştirme olanağı da bulmuştur. Bu nedenle başta yönetim işlevleri olmak üzere, küçük imalatçılık ve ticaret gibi kentsel etkinlikler, tarımsal uğraşlar karşısında öne çıkmış ve tarımdan bağımsızlaşmıştır.

Bununla birlikte, yerel kentler de tarımsal ilişki ve etkilerden arınmış değildir. Kentin çevre alanında tarım yapanlarla, köy-

güç ve meslek türleri alanında) değil, aynı zamanda düşeyliğine (çeşitli meslek gruplarını kapsayan hiyerarşik kesimlerle) katmanlaşma alanında da belirmiştir.

Bu belirgin ayrılaşmanın sonucu olarak çeşitli toplumsal kesimlerin ve grupların, çoğunluk birbirinden ayrılan nesnel koşulları ve yaşayış biçimleriyle, toplumsal ve kültürel yapı türdeşliğini yitirerek bir modeller mozaiği olarak belirmiştir.

Birbiriyle çatışan yada uzlaşan, çoğu içiçe girmiş, örgütlü grup ilişkileri bağlamı içinde toplumsal bütünlük, etkileşen güçlerin dengesinde anlatımını bulmuş ve bu ortamda, karşılaşılan durumların çok çeşitli ve değişken olduğu bir karmaşık çevre oluşmuştur. Kır kesiminde yeni durumların belirme olasılığını en aza indiren duran yapı, burada yerini karmaşık mekanizmalara bağlı olarak sık sık değişen hareketli bir oluşuma bırakmıştır.

Bu ayrılaşmayla, çeşitlenmiş, karmaşık ve değişken kent çevresi, geleneksel düşünce ve davranış kalıplarını kökten değiştirdiği gibi, tüm topluluk için ortak bir model olanağına son vermiştir. Böylelikle değişik toplumsal ve ekonomik kesimlerin nesnel koşulları içinde oluşan ayrı düşünce ve davranış kalıpları belirmiş ve topluluk bilinci ve bağımlılığının yerini, çatışan yada uzlaşan grup bağılıkları almıştır.

Topluluk bütünlüğünün yerini gruplaşmaların alması, kırsal topluluğun temel ilişki biçimi olan yaygın yardımlaşma ve dayanışmanın da giderek yerini uzlaşan yada çatışan ilgi ve çıkarılara ve örgütlü ilişkilere bırakmasına yol açmıştır. Kırsal çevrelerde, birey ve ailelerin toplumsal güvencesi olan dayanışmalı yapının büyük kentteki karşılığı, bireyler arası ilgisizlik ve çıkarıcılık, örgütlü kurumsal yapı içinde kurulan ilişkiler ağı olmuştur. Çeşitli güçlükler ve sorunlar karşısında aile ve bireyleri korunaksız bırakan bu çevrede seçme ve kararlar, kişisel yada bireysel bir özellik kazanmıştır.

Böylelikle kent çevresinde topluluğun yaygın koruma ve gözetme işlevinin sona ermesine bağlı olarak, aile ve bireyler, topluluğun

yaygın denetim mekanizmalarından da bağımsızlaşmıştır. Başka bir deyişle, kırdaki gündelik yaşam sürecinin her bağlamında etkin olan yüz yüze etkileşim ve birincil ilişkiler kentte alanca çok daralmıştır. Kent çevresinde birey, geniş bir davranış alanında dolaylı ve ikincil ilişkilerle çerçevelenmiştir. Bireyler arasında yabancılaşma ve ilgisizlik kaynağı olan bu yeni ilişki türü, geleneksel dayanışma ve denetim sistemlerini temelinden yoksun bırakmıştır. Bu nedenle kentte birey ve aileler yaygın korunma sistemlerinden yoksun kalırken, yine yaygın denetimle önlenen bireysel davranış örnekleri ve davranış sapmaları özendirici ve elverişli bir ortam bulmuştur.

Buna karşılık, kentte, geleneksel (kırsal) toplumun yaygın mekanizmalarının yerini, uzun dönemde uyum sağlanan örgütlü ve formel korunma ve denetim kurumları almıştır.

Bu nedenle, geleneksel (kırsal) toplumdan çağdaş kent toplumuna geçiş, çeşitli sorunsalların ve uyum güçlüklerinin eşlik ettiği aşamalı bir süreçtir.

Metropoller

Türkiye'de hızlı ve aşırı kentleşmeye bağlı olarak kimi merkez kentler olağanüstü bir büyüme göstermiş ve giderek, çevre alanı ve bu alan içindeki yerleşimleri kendisiyle işlevsel bütünlük gösterecek biçimde yapısal değişikliğe uğratarak "metropol"leşmiştir.

Bir kentin, çevre kent ve kır yerleşmeleri etkisi altına alarak kendi güdümünde geniş kapsamlı bir sosyo-ekonomik işlevselleşme ve işbölümü yaratması anlamına gelen metropolleşme, gerek merkez kentte, gerekse çevre alanda yapısal dönüşümlerin eşlik ettiği bir olgudur.

Metropolleşme, ekonominin, özellikle endüstrinin tek merkezli niteliğini yitirmesiyle birlikte gelişmiştir. Başka bir deyişle, ekonomik etkinliklerin merkezi bir bütünlük içinde daha geniş bir alanda örgütlenmesi olarak metropolleşme ve ekonominin yaygınlaşması (desant-ralizasyon), bir ve aynı sürecin iki ayrı görüşüdür. Kentsel etkin-

KESİM 15

TOPLUMSAL MİRAS

Her toplumsal yapı zaman içinde bir sürekliliktir. Bu yapı biçimlenirken, geçmişten kimi özellikleri aktararak korur. Geçmiş toplumun mirası, toplumsal dinamiğin gücüne göre değişik ölçülerde yaşama olanağı bulur yada yeni biçimlenmeyi etkiler.

Durağan yapılu yada değişmeye dirençli geleneksel toplum, biçimlenişine yada örgütlenişine göre, gelişmeyi güdüleyici bir etkide bulunabileceği gibi engelleyici bir rol de oynayabilir. Ancak, geleneksel toplumun yenilik ve değişmeye karşı tutumu genel olarak olumsuzdur. İç ve dış güdülerle değişmenin hızlandığı dönemlerde, geleneksel toplumun-tüm kurumlarıyla-direnci artar. Yeniliklerin yerleşerek toplumsal gelişme doğrultusunda etkinlik kazanması geleneksel toplumun direncinin giderilmesine bağlıdır. Geleneksel toplumun en dirençli kesimi, üretim ve mülkiyet ilişkileriyle buna göre oluşmuş ideolojik yapısı (kurumsal ilişkiler, töreler, gelenekler, anlayışlar) dır.

GAP'yle yakın bir gelecekte önemli değişme ve gelişmelere aday olan Bölgede, geniş ölçüde ülke genelindeki gelişmelerin dışında kaldığı için, tüm kurum ve ilişkileriyle geleneksel toplum egemendir. Bu toplumsal yapı, Türkiye'nin başka yörelerinde süregelen geleneksel ilişkilere benzer özellikler taşıdığı gibi, kendine özgü kimi nitelikler de gösterir.

Bölgeyi öteki geleneksel yapılardan ayıran özgün yapısal özellikler, büyük toprak mülkiyetine dayanan beylik-ağalık düzeniyle, genelde ağalık kurumuyla içiçe girmiş aşiret ve şeyhlik ilişkileridir. Bölgede yaygın ve egemen bir toplumsal örgütlenme olan aşiret örgütlenmesi, yerleşik yada yarı yerleşik düzende ağalık düzeniyle özdeşleşmiştir.

Bölgenin bu özgün yapısı, kuşkusuz temellerini egemen üretim sürecinin yanısıra, tarihsel koşullardan almıştır.

Bu nedenle, Bölgenin bugünkü ayırıcı özelliklerini hazırlayan tarihsel koşullara kısaca eğilmek gerekir:

Tarihsel Geçmiş

1517 tarihinden başlayarak, sürekli Osmanlı yönetimi altında kalan Bölge, daha ilk yıllardan beri klasik Osmanlı düzeninden farklı bir yapı göstermiştir:

13. yüzyılda Anadolu ve Balkanların feodalleşme sürecine girdiği bir dönemde kurulmaya başlayan Osmanlı Devleti, Anadolu'da-özellikle uçlarda-büyük bir artış göstermiş olan nüfusa bağlı geçim ve yerleşim sorunlarının çözümü amacıyla üretim güçlerini merkezi denetim altına alan bir sistem kurmak zorunda kalmıştır.⁽¹⁾ Bu sistemin temeli timar rejimi olmuştur. Üretim güçlerinin kısıtlılığı, yoğun nüfusun gereksinme gösterdiği yeni yerleşim alanlarının açılması için savaş ve fetihleri de gerektirdiğinden, üretim ilişkileri askeri işlemlere bağlanmış ve böylece toplumsal yapı merkezi bir denetim altında askerlik hizmetlerine göre biçimlenmiş kamusal bir örgütlenme göstermiştir.

Toprak Rejimi

Üretim güçlerinin bu merkezi denetimidir ki, Osmanlı toplumunun mülkiyet ilişkilerini belirleyen kamusal (miri) toprak rejiminin temeli olmuştur. Başka bir deyişle, merkezi otoritenin üretim güçlerini denetim altına almasıyla toprak üzerinde bireyselleşmeye başlayan mülkiyet giderilmiş ve kamusal mülkiyet yaygınlaştırılmıştır.

(1) Daha Anadolu Selçukluları döneminden başlayarak, Anadolu'ya Doğu'dan dalgalar halinde gelen göçebe Türkmen aşiretleri, sultanlar tarafından kendilerine yurt olarak gösterilen uçlara (Batı Anadolu'ya) yöneltilmiş, bu ağır nüfus baskısı fetihleri kolaylaştırmakla birlikte, Anadolu'nun kısıtlı üretim güçlerini zorlamıştır.

Böylece, toprak üzerinde mülkiyetin devlette kaldığı ve bireyin ancak tasarruf hakkının bulunduğu bir sistem doğmuştur. Bu sistem, doğrudan kamusal mülkiyet sistemi, özgün adıyla "miri" toprak rejimi yada "timar" sistemidir.

Bu bakımdan Osmanlı İmparatorluğu'nun kuruluş döneminin belirgin niteliği, "tavaifi mülük (derebeylik)" anarşisi içinde doğan ve onun zararına gelişen bir merkezi devletin toprak soylularını özümlemesi ve malikane tipi (özel mülk) toprakların miri topraklara katılması olmuştur.

Osmanlı toplumunun kuruluş ve yayılma dönemlerinde fethedilen topraklar sayılıp ölçüldükten (tahrirden) sonra "arazi emiriye (kamu toprağı)" statüsü kazanmış ve mülkiyeti (rekabesi) kamuda (beytülmal da) kalmak üzere kişilere ancak kullanım (tasarruf) hakkı tanınmıştır. (1)

Bu topraklar Osmanlı Devletinin askeri yapısına uygun olarak değerlerine göre has, zeamet ve timar adını taşıyan dirliklere ayrılmış ve bunların gelirleri başta askerlik olmak üzere kamu görevleri karşılığında belli kişilere bırakılmıştır.

Değerleri yüzbin akçenin üzerinde "has"lar, padişah ve "vüze-ra (vezirler) ve ümera (komutanlar) ile selatin (sultanlar)"indir. Has gelirleri, sultan ailesi, saray ve çevresinin yada vezir ve beylerin kişisel giderlerini karşılamaya ayrılmıştır.

Gelirleri yirmibin ile yüzbin akçe arasında olan "zeamet"ler yüksek rütbeli kişilere, devlet görevlilerine yada savaşta yararlık gösterenlere (zaim'lere) verilen dirliklerdir. Zeamet gelirleri, hizmet karşılığı alınan bir tür ücret niteliğindedir.

Geliri yirmibin ile üçbin akçe arasında olan ve askeri yükümlülere bağlanarak sipahi denilen kişilere bırakılan dirlikse, timar-

(1) Köy ve kasabalar içindeki arsalarla, yerleşmeyi tamamlayıcı (tetimmei sükna) sayılan-yarım dönüme kadarki-bahçeler, bu kapsamın dışında tutulmuştur.

dır. Bu tür dirliklerin yaygınlığı yüzünden bu toprak sistemi "timar" rejimi olarak adlandırılmıştır.⁽¹⁾

Ayrıca tersane masrafları, kale koruyucularının yada kasaba ve kent kamu görevlilerinin aylıkları karşılığı olmak üzere verilen "yurtluk" ve "ocaklık" adını taşıyan dirlikler de vardır. Sultanın "irade"siyle toprağın vergi gelirini almaya hak kazanan timarlı sipahi, bunlara karşılık belli sayıda askeri (cebelu'yu) istediği anda tam donatımlı olarak "başında kendisi bulunmak üzere" Sultanın buyruğuna sunmakla yükümlüdür. Duraklama dönemine değin Osmanlı ordusunun ağırlık merkezini giderleri toprak vergisiyle karşılanan timarlı sipahiler oluşturmuştur.

Toprakların çıplak mülkiyeti (rekabe) devlete ait olduğundan askeri görevler karşılığında köylünün ödemek zorunda bulunduğu vergileri almaya yetkili olan dirlik sahiplerinin, toprak üzerinde mülkiyet hakları bir yana, tasarruf hakları bile çok kısıtlanmıştır. Dirlik sahiplerinin yetkileri, reayanın ödemekle yükümlü olduğu vergileri almak, geçiş ve aktarma işlemlerini yapmak, tapu sahibinin ölümünden sonra mirasçısı olmayan ve tarım yapılmayan toprakları gereksinme duyanlara vermekten öteye geçememiştir.

Bu nedenle, klasik Osmanlı rejiminde bir toprak soylusu sınıf (aristokrasi) oluşup gelişmemiştir.

Göreve bağlı olarak verilen timar, yine göreve ilişkin gerekçelerle sahibinden alınabilmektedir. Timar ve zeamet, sahibi ölüp de "mahlül (boş)" kalınca, ölenin "harp ve darbe kadir" çocuğu varsa ona verildiğine göre sipahilik toprağa bağlı ve soydan geçen bir askeri görevdir.

(1) Osmanlı Devletinin kuruluşundan başlayarak gelirleri-başta dinsel olmak üzere-çeşitli amaçlara ayrılan "vakıf" topraklarla, devlet büyüklerinin ve "ulema"nın "malikane" toprakları bulunmuşsa da, bunlar ayırık ve alanı dar bir mülkiyet ilişkisi olarak kaldığı gibi, sürekli devlet denetimi altında tutulmuştur.

Bununla birlikte, dirlik topraklarının tasarrufu sürekli bir kiralıcı statüsünde olan reayaya bırakılmıştır. Gerçekten Osmanlı İmparatorluğu döneminde "çiftçi", tımarlı sipahinin yönetimi altında devlete ait toprakları bir tapu bedeli ödeyerek işletmeye hak kazanmış kiralıcı durumundadır. Bu özelliğiyle, "şahsi ve mülki" bir çok kural-lara bağlıdır. Bir çift öküzle sürülebilecek ve bir çiftçi ailesinin geçinmesine elverecek büyüklükteki bir işletme bütünü olan "çift"le-rin parçalanması önlenmek istenmiş ve bu nedenle miras hakkı yalnız erkek çocuklar için tanınmıştır. Miri toprak kullanma kurallarına göre, çiftler babadan oğula bir tapu bedeli ödenmeksizin miras gibi geçmektedir. Ayrıca, çift adını taşıyan ve büyüklükleri bölgelere göre değişen toprak parçalarının her türlü alım satımıyla hibe ve vakfedilmesi kesin olarak yasaklanmıştır.

Çok yaygın olan ve İmparatorluğun toprak ve tarım politika-sının temelinde bulunan "reaya çiftliği"nin büyüklüğü, bulunduğu böl-geye ve toprağın türüne göre belirlenmiştir. Bu büyüklük, "ala (iyi)" yerde ortalama 60-80 dönüm, "evsat (orta)" yerde 80-100 dönüm, "edna (kötü)" yerdeyse 100-150 dönüm arasındadır.

Öte yandan yine bu sisteme göre reayanın belli bir neden ol-maksızın toprağı üç yıldan fazla işlemeden bırakmasına izin verilme-miştir. Bu durumlarda toprağı elinden alınarak gereksinme duyan bir başkasına bırakılmıştır. Yine "raiyet oğlu raiyettir (köylü oğlu köylüdür)" kuralına göre hukuksal statüsü belirlenen reayanın kimi öz-gürlükleri kısıtlanmıştır. Bunlar içinde en dikkati çeken vergi yü-kümlüsü çiftçinin sipahinin kendisine vereceği yerde oturmak ve top-rağını bırakmamak zorunda oluşudur. Buna göre, "timardan müteferrik (ayrılmış) olan reayayı cem etmek (toplayıp yerine getirmek) kanunu kadimdir (eski bir yasadır)".

Osmanlı İmparatorluğunda toprağın kamusal mülkiyeti ve toprak insan ilişkilerini düzenleyen kurallamalarla geliştirilen üretim ör-gütlenmesi, sistemin çözülmesini engellemiş ve onun durağan yada de-ğişmeye dirençli bir özellik kazanmasına yol açmıştır. Tımarların

kişisel mülkiyet konusu olmayışı, toprak-insan ilişkilerinin değişmesine engel olduğu için, toplumsal sistem çözülmeyen yüzyıllarca varlığını sürdürmüştür (Sencer, 1969, 227-265).

Güneydoğu'da Toprak Düzeni

Klasik Osmanlı toplumunda, egemen toprak düzeni timar rejimi olmakla birlikte, kimi bölgelerde özgül koşullardan ötürü yada çeşitli gerekçelerle değişik rejimler de uygulanmış yada eski toprak-insan ilişkilerine dokunulmamıştır.

Bu bölgeler arasında başta geleni, Doğu ve Güneydoğu Anadolu'dur. Anılan bölgelerde fetih sırasında rastlanan düzen korunarak, serbest mirimiranlık (hükümet) ve yurtluk-ocaklık sancaklar gibi, Osmanlı sistemine yabancı toprak düzenleri uygulanmıştır.

Serbest mirimiranlıklar (beylerbeyilik) Doğu ve Güneydoğu Anadolu'da mülkiyetleri Osmanlı Devleti tarafından sahiplerine ait sayılan, kendilerine yazılan fermanlarda "cenab" terimi kullanılan ve Osmanlı Devletinin yüksek egemenliğini tanımış Cizre, Genç, Bitlis, İmadiye, Mahmudiye, Hakkari, Eğil, Palu vb. gibi sancaklardır. Bunlarda, timar ve zeamet düzeni olmayıp, sancaklar o beylerin mülkü gibidir. Her yıl belirli bir vergi verir ve gereğinde askerleriyle hizmete gelirler. Başka bir deyişle, "bu hükümetler tahrir olunmamıştır. İçinde zeamet ve timarı yoktur. Hakimleri, mülkiyet üzerinde tasarruf ederler. Ebvabı mahsulatı (gelirleri) her ne ise kendileri mutasarrıftırlar." Örneğin Diyarbakır eyaletinin 5 sancağı hükümettir (Uzunçarşılı, 1983, C.11, 580-Hüsrev, 1934, 166).

Öte yandan, Yavuz Sultan Selim zamanında devlete bağlı kaldıkları için Kürt beylerine, yurtluk-ocaklık olarak kendilerine ait olan büyük küçük kimi yerler sancak sayılarak bırakılmıştır.

Gerçekten Diyarbakır ve öteki Doğu ve Güneydoğu yörelerinin alınması sırasında İdrisi Bitlisi'nin yardımıyla sünni Kürt beyleri

Osmanlı Devletine baş eğmiş ve kendilerine bölgelerini eskiden olduğu gibi yönetmeleri için berat gönderilmiştir.

Bu beylerin sancakları boş kalınca dışarıdan kimseye değil, oğullarına, kardeşlerine ve en yakın akrabalarına verilir. Bu sancak beyleri hangi eyaletteyse onun beylerbeyisinin yönetiminde zeametli ve timarlı sipahileriyle birlikte sefere gitmektedir. Buna göre, bu Kürt beylikleri, gerçi fetih sırasında Sancak sayılmıştır ama aslında dirlik ve ocaklık üzere yönetilir. Bu beyliklerde "azil ve nasb (atama)" yoktur. Beyler öldüğünde, beylikler doğrudan doğruya oğullarına geçer. Dışarıdan kimseye verilmez. Ama, sancaklar gibi gelirleri deftere yazılır. "Seferi Hümayun vaki oldukta züama ve erbabı timarı (timar ve zeamet sahipleri) alay beyisiyle konup göçüp sefer hizmeti eda ederler. Ferman olunan hizmete gelmezlerse, sancağı oğlu ve akrabalarına verölür." örneğin Diyarbakır eyaletinde yurtluk-ocaklık sancakların sayısı sekizdir: Sokman, Kulub, Tercil, Mihrani, İtak, Pertek, Çapakçur, Çermik, Doğuda Çıldır eyaletinin kurulmasından sonra buradan dört sancak mülkiyet üzere yurtluk-ocaklık sayılmıştır (Uzunçarşılı, 1983, C.II, 581-Aynı Ali Efendi, 1964, 56).

Bunlardan başka, "mir aşiretliği" adıyla Van, Diyarbakır ve Şehrizar'da dörtyüz kadar aşiret reisliği vardır. Bunların, bulunan reisleri, sancak beyleriyle birlikte sefere giderler, öldüklerinde dirlikleri oğullarına, yoksa en yakınına verilir. Bunlar, "sancak beyi hükmünde olmayub züama (zeamet sahibi) makamındadır. Tabıl (davul) ve alem sahibi değillerdir. Sancak beyleriyle sefere eşerler (giderler). Fevt oldukta (öldüklerinde) mutasarrıf olduğu timarıyla mir aşiretliği oğluna verölür. Oğlu yok ise, akrabasına verölür" (Uzunçarşılı, 1983, C.II, 581-Aynı Ali Efendi, 1964, 58).

Görüldüğu gibi, bir göreve bağlı olmakla birlikte mülk olarak verilen hükümet, yurtluk-ocaklık ve mir aşiretliği, İmparatorluğun Doğu bölgelerinde kalıntıları günümüze kadar gelen farklı bir yapının temellerini atmıştır.

Bunlardan başka bir de, kimi Anadolu sancaklarında ve özellikle Anadolunun Doğu vilayetlerinde örneğin Diyarbakır'da rastlanan ve kökleri Selçuklulara kadar uzanan bir Malikane-Divani sistemle karşılaşılmaktadır. "İki baştan tasarruf" denilen bu sistem, yalnız "toprağın kuru mülkiyet hakkının" özel kişilere bırakılması ama "tasarruf hakkı"nın devlette alıkonmasından doğmuştur. Malikane sahibinin toprak üzerinde satış ve hibe yada vakfetme, mülkünü varisleri arasında şer'i hukuk kurallarına göre bölüştürme yetkisi bulunmakla birlikte, tasarruf haklarına sahip olmadığı ve topraklarını köylüye istediği koşullarla işletemediği görülmektedir. Toprak sahibiyle köylü arasındaki ilişkilerin, miri toprak kuralları gibi sürekli ve soydan geçen bir kiracılık biçiminde yürüdüğü ve tapu resminin malikane sahibi tarafından değil, sipahi tarafından alındığı anlaşılmaktadır. Bu bakımdan malikane sahibinin mülkiyeti kendisine ait olan toprakları işleyen köylüden yalnız "malikane" payı denilen bir toprak kirası isteme hak ve yetkisi bulunmakta, öte yandan devlet sipahi aracılığıyla köylüden "divani" adını taşıyan bir vergi almaktadır. Görünüşte iki sahibi bulunan ve miri topraklardan ayrı bir grup oluşturan bu tür haraci toprakların, mülkiyet hakkı özel kişilerindir. Sözkonusu malikane-divani sisteminin fetihler sırasında genellikle, "yerli toprak sahipleriyle fatih devletin çıkarlarını aynı zamanda ve aynı toprak üstünde tatmin etmek" gereksinmesinden doğduğu anlaşılmaktadır (Barkan, THİT).

Topluca özetlenecek olursa Güneydoğu Anadolu'da, Osmanlı fetihlerinden başlayarak, İmparatorluğun dağılmasına kadar serbest beylerbeylikler (hükümetler) ve yurtluk-ocaklık sancaklarla klasik Osmanlı düzeninden temelden farklı bir toprak ve yönetim düzeni uygulanmıştır. Bölgenin aşiret reisi, şeyh, derebeyi gibi eski yerel otoriteleri Osmanlı yönetiminde konumlarını korumakla kalmamış, merkezi yönetimin zayıflamasına koşut olarak bu konumlarını daha da pekiştirerek ve Cumhuriyet'e kadar bir anlamda özerklik yada bağımsızlıklarını sürdürmüştür (Sencer, 1969, 264-267).

Doğu ve Güneydoğunun bu özgül yapısı, o Bölgede günümüze kadar süregelen aşiret reisliği, ağalık, şeyhlik gibi kurumların tarihsel temellerini oluşturmuştur.

Bölgenin Osmanlı yönetimindeki gelişmesi kısaca şöyle özetlenebilir: Osmanlı egemenliğinin başlangıcında (1515'de) Güneydoğu Anadolu'da kurulan ilk eyalet siyasal nedenlerle tüm Bölgeyi kapsayan Diyarbakır (Amid) eyaletidir. Bu tarihlerde, Bölgede Diyarbakır Eyaleti sınırları dışında kalan tek kaza, Şam eyaletine bağlı olan Ayıntap (Gaziantep) dir.

16 ve 17. yüzyılda Bölgenin yönetsel yapısında kimi değişimler olmuştur. 1516'da Halep, 1517'de Şam eyaleti oluşturulurken, Diyarbakır, Siirt ve Mardin 19. yüzyılın ilk yarısına kadar "Diyarbakır" eyaleti içinde yer almıştır. Antep'se önce Halep, daha sonra Dulkadir (Maraş) eyaletine bağlanarak, bu durumunu 17. ve 18. yüzyıllarda korumuştur. Urfa (Ruha) ise, 1609'dan başlayarak, yeni oluşturulan Rakka eyaleti içinde yer almıştır. Kısacası, 17. ve 18. yüzyıllarda Bölge, iki eyalete (Diyarbakır ve Rakka) bağlı olarak yönetilmiştir.

19. yüzyılda Bölgenin yönetsel bölümlenmesinde önemli bir değişiklik olmamıştır. Ancak, yüzyılın ikinci yarısında, Antep ve Urfa Halep vilayetine bağlanmıştır. Adıyaman (Hısn-ı Mansur)'sa 1845'de kurulan Harput eyaleti içinde yer almıştır. 1838'de Diyarbakır Müşirliği kurularak Diyarbakır ve Rakka eyaletlerinin yönetimi aynı kişiye bırakılmıştır. 1847 yılında Diyarbakır eyaleti; Van, Muş, Hakkari sancaklarıyla, Cizre ve Mardin kazalarını içine alacak biçimde yeniden düzenlenmiş, 1867'de Siirt, Mardin sancaklarıyla Hısn-ı Mansur kazaları Diyarbakır eyaletine bağlanmıştır.

Eyaletin kuruluşunda kimi sancakların "hükümet" yada "yurtluk-ocaklık" olarak eski sahiplerine bırakılması, kamu maliyesinin darboğazlara düştüğü 19. yüzyıldan başlayarak, İmparatorluk için sorun kaynağı olmuştur.

İmparatorluğun klasik toprak düzeninin bozularak iltizam sisteminin uygulanmaya başlaması ve merkezi kamu yönetiminin gücünü yitirmesi, Bölgede başlangıcından beri bir statü kazanmış olan hükümet ve yurtluk-ocaklık sahiplerinin birer yerel derebeyi kimliğini kazanmalarına yol açmıştır. Bu nedenle, Tanzimat'tan sonra vergi alanında girilen yeniliklere karşı asıl direnme bu yurtluk-ocaklık sahiplerinden gelmiştir.

Bölgenin yönetsel bakımdan bir başka özelliği de aşiret topluluklarının buldukları yerlerin "kaza" sayılmasıdır. Sözelimi Diyarbakır'a bağlı olarak adı geçen "Kazayı Karakeçelü" bunun bir örneğidir.

Sonuç olarak, Osmanlı tarihi boyunca Bölgenin en önemli merkezleri, Diyarbakır ve Urfa olup, Bölge olabildiğince tek elden yönetilmeye çalışılmıştır. Ancak, Diyarbakır Bölgenin en önemli merkezi olma özelliğini dönem sonuna kadar korumuştur.

Güneydoğu Anadolu, Doğu Anadolunun bir bölümü olarak Osmanlı yönetimince şii İran devletine karşı bir tampon bölge olarak düşünülmüş ve Bölgenin yönetimi bu anlayışla düzenlenmiştir.

Osmanlı yönetimi bu nedenle, Bölgedeki sünni aşiretleri destekleyerek, onlara kimi ayrıcalıklar tanıırken, alevi toplulukları baskı altında tutmuştur. Alevi toplulukların (aşiretlerin) genelde gözden uzak yerlere, dağ tepelerine yada derin vadilere sığınmalarında, bu baskının da önemli bir rolü olmuştur.

Güneydoğuda sünni aşiretlerin bu ayrık ve ayrıcalıklı yapısı 19. yüzyılın sonlarına kadar sürerken, bu tarihlerde Bölgede patlak veren Ermeni olayları nedeniyle, biçim değiştirerek pekiştirilmiştir. Sultan 2. Abdülhamit, Ermeni saldırılarına karşı Bölgenin güvenliğini korumak ve Kürt aşiretlerin devlete bağlılığını sürdürmek amacıyla 1891 yılında Doğu Anadoluda sünni aşiretlerden Hamidiye Alayları oluşturmuştur. Sayıları 36'ya varan bu alayların komutanları aşiret reisleri, askerleriye aşiret üyeleridir.

Böylelikle askeri güç niteliği kazanan aşiretlerin bu özelliği, yerel yararlar sağlamakla birlikte, kimi ayaklanmaları da özendirici bir rol oynamıştır.

Güneydoğu Anadolu, ulusal kurtuluş ve bağımsızlık savaşında yerel bir aşiret ayaklanması dışında, "misakı milli" ülküsünü benimseyerek bu savaşıma önemli katkılarda bulunmuştur.

Mondros Ateşkesi döneminde Diyarbakır; Mardin, Siverek ve Ergani sancaklarını kapsayan bir vilayettir. İtilaf (Bağlaşık) Devletlerince Ermenilere bırakılması düşünülen "Altı Vilayet" içinde sayılan Diyarbakır, işgalci devletlerin ilgi odağı olmuştur. Bu dönemde, İngilizlerin çabalarıyla Bölgede "Kürt Teali Cemiyeti"nin şubeleri açılarak halk kışkırtılmak istenmişse de Bölge halkı tersine Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti'nin şubelerini kurarak, ulusal hareketi desteklemiştir.

Ulusal Savaşımın önderi Mustafa Kemal'in aşiret reislerine bağımsızlık hareketini destekleme çağrısı olumlu yanıt bulmuş, 1920'de açılan ilk BMM'ne Diyarbakır'dan 6 milletvekili katılmıştır.

1919'da Urfa önce İngilizlerin, sonra da Fransızların işgaline uğramış, Antep de aynı yazgıyı paylaşmıştır. Ancak, her iki ilde Ocak 1920'de başlayan ulusal direniş, Kurtuluş Savaşı'nın en şanlı sayfalarını oluşturmuştur.

Sonuçta, düşmandan arınan her iki kente, bu şanlı direnişten ötürü, sonradan Gazi ve Şanlı sanları verilecektir.

İngilizler bağımsız bir Kürdistan kurma çabalarını Mardin'de sürdürerek ve 1919'da Nusaybin'de bir aşiret ayaklanması başlatmışlarsa da, bu ayaklanma yerel kaldığı gibi, kısa sürede bastırılmıştır.

Bölgenin işgale uğramayan illeri de Ulusal Savaşımı desteklemiş ve Ulusal And (Misak-ı Milli) sınırları içinde yurdun ve halkın bütünlüğü ilkelerinin gerçekleşmesinde önemli bir rol oynamıştır (Kültür Bakanlığı, 1992, 12-14).

Cumhuriyet döneminin Bölgedeki en önemli olayı, yeni rejim tarafından kimi yetkileri kısıtlanan aşiret reislerinin, Şeyh Sait'in önderliğinde başlattığı ayaklanmadır. Kısa bir süre başarılı olan ayaklanma 5 ay sonra bastırılmışsa da, genç Cumhuriyet'in yerel siyasal otoriteyi paylaşan aşiret reisleri, ağa ve şeyhlerle çelişkisi süregelmiştir.

Cumhuriyet rejimi Bölgenin yönetsel yapısını yeniden düzenlemiştir. Gaziantep ve Diyarbakır'a ek olarak Mardin, Urfa, Siirt 1923 de il statüsüne kavuşurken, 1937'de Diyarbakır adı Atatürk tarafından Diyarbakır'a çevrilmiş ve 1954'e kadar bir ilçe olan Adıyaman, bu tarihte il olmuştur. 1990'da Batman ve Şırnak'ın il olarak ayrılmasıyla Bölgenin il sayısı 8'e yükselmiştir.

Toplumsal Örgütlenme

Bölge, yakın dönemlere kadar hayvancılık ekonomisinin ve buna bağlı olarak göçebe ve yarı göçebe yaşam biçimi ve toplumsal örgütlenmenin egemen olduğu bir bölgedir. Günümüzde de hayvan sürüleri peşinde konar-göçer yaşam, Bölgedeki etkinliğini sürdürmektedir. Bu nedenle, yerleşik yaşamın süreklilik gösterdiği topluluklarda bile konar-göçer (göçebe) yaşam sürecinin tipik toplumsal örgütlenme biçimi olan kabilecilik (aşiret düzeni) Bölgede hemen her kurum ve ilişkide yansıma bulan ve geçmişin derin izlerini taşıyan temel toplumsal örgütlenme ve bağlılık çerçevesi olarak varlığını sürdürmektedir.

Bilindiği gibi, göçebe ve yerleşik kabilecilik insan toplumlarının tarihinde tarım toplumunu önceleyen evrensel bir aşamadır. Toplayıcılık ve avcılığa (doğanın devşirilmesine) dayanan ilkel topluluk, hayvanların evcilleştirilerek yeniden üretilmesiyle yerini göçebe ve yarı göçebe kabile toplumuna bırakmıştır. Kabile toplumu ilkece kan ve akrabalık (soy) bağına dayalı bir toplumsal örgütlenme geliştirmiştir.

Batı toplumlarının tarihsel kökeni olan ilk Yunan toplumu, İÖ. 10-6. yüzyıllardaki göçebe çobanlık döneminde aile (genos) ve kabileler (phylai) biçiminde örgütlenmiş bir toplumdur. Burada genos, erkek soydan olmak üzere aynı atadan gelen çeşitli ailelerden oluşmuş geniş soy birlikleri (boylar) dır. Bunun gibi, antik toplumunun en tipik örneğini oluşturan Roma toplumu, antik siteyi (civitas) önceleyen dönemde gens (aile) curia (boylar) ve tribus (kabileler) biçiminde örgütlenmiştir.

İslamlık öncesi Arap toplumuyla Asya'daki Türk toplumları da yerleşik yaşamın egemenlik kazanmasından önce kabile örgütlenmesi içindedir.

Tarıma elverişli olmayan geniş Asya bozkırlarında kurulan göçebe Türk toplumunun temel birimi yada örgütlenme biçimi, beylerin

(şeflerin) yönetiminde sürekli bir hareketlilik içinde bulunan ve kandaş bireylerden oluşan boyların biraraya gelmesinden doğan kabileler (oymaklar) dir. Yaylak (otlak) ve kışlaklar arasında konar-göçer bir yaşam süren bu topluluklar, ancak Anadolu'yu yurt tuttuktan sonra sürekli bir yerleşik yaşama (tarımcılığa) geçmiş, hatta bir bölümü yakın zamanlara kadar göçebe yaşam biçimini sürdürmüştür (Sencer, 1986, 10-37).

Tarım alanlarının sınırlı olmasına karşılık, geniş ve verimli yaylaların bolca bulunduğu Doğu ve Güneydoğu'da göçebe ve yarı göçebe yaşam yerleşik yaşamın yanısıra günümüze kadar süregelmiştir.⁽¹⁾

Öteki bölgelerde olduğu gibi, Osmanlı döneminden başlayarak konar-göçerleri toprağa yerleştirme (iskan) girişimleri, ekolojik koşullarının elverişsizliği ve toplulukların isteksizliği nedeniyle özellikle Bölgede başarısız kalmış, anılan yaşam ve topluluk biçimi önemli bir ölçüde günümüze kadar varlığını sürdürmüştür. Öte yandan, özellikle köylük yerlerde olmak üzere, kır ve kent topluluklarında, göçebe yaşamın temel bağlılık ve örgütlenme biçimi olan kabile yapısı, egemen kurum, ilişki ve değerleriyle etkinliğini koruyagelmıştır.

Geçmişte olduğu gibi, bugünkü anlamıyla kabile, bir reisin (şefin) yönetiminde aynı soydan gelen (yada geldiğine inanan) göçebe yada yarı-göçebe aileler ve boylardan oluşmuş geniş bir toplumsal örgütlenme ve birlik biçimidir. Kabilelerin temel bileşenleri, aralarında kan bağı yada akrabalık ilişkisi bulunan boylar (yada sülaleler) dir. Başka bir deyişle kabile soydaş boylar birliğidir.

Kabile örgütlenmesinin ana aşamalarını oluşturan aile, boy ve kabile, geleneksel bağlaşma biçimleri olarak bireyin özdeşleştiği, içinde kendini tanımladığı, toplumsal rol ve statüsünü kazandığı ve yükümlülüklerini üstlendiği başlıca çerçevedir.

(1) Buna karşılık Batı ve Güney Anadolu'da bu yüzyılın başına kadar süren göçebe yaşam (Türkmenler, Çepniler), bu Bölgelerde yoğun tarıma geçiş ve yaylak ve kışlakların tarıma açılmasıyla geniş ölçüde son bulmuştur.

Özetlenecek olursa, yaylacılık (otlakçılık) temeline dayanan hayvancılığın tarla tarımı kadar yaygın olduğu Bölgede uzun yada kısa mesafeli konar-göçer yaşamın ve buna bağlı toplumsal örgütlenmenin toplumsal yapıda köklü izleri vardır. Bu örgütlenme, mülkiyet ilişkilerinden toplumsal otorite ve siyasal yaşama kadar uzanan geniş bir yelpazede derin yansımalar bulmaktadır.

Bölgede kabile örgütlenmesi göçebe yaşamla sınırlı değildir. Yarı-yerleşik yada yerleşik topluluklarda da kabile örgütlenmesinin önemli bir yeri vardır. Bunlar da birlikte konup göçen halkın yada köy topluluğunun çerçevesini aşan bir kabile bağlaşması içindedir. Kabile bağı, başka soydaş topluluklarla bir birlik oluşturmanın ötesinde, kabile reisi (ve ailesine) bağlılık ve bağımlılık biçiminde ortaya çıkmaktadır.

Kabile örgütlenmesinde toplumsal otoriteyi kullanan kabile reisi (yada başı) yarı yerleşik yaşamda yayla sahibi yada kiralayıcı olarak, yerleşik yaşamda tarımsal toprakların geniş bir bölümünün mülkiyet yada denetimini elinde bulundurarak, aynı zamanda ekonomik bir güce de sahiptir. Kabile reisliğinin ekonomik güçle desteklenmediği durumlara çok seyrek rastlanır. Ekonomik gücün yanısıra, kimi zaman dinsel önderlikle de birleşen kabile reisliği, kabile halkı üzerinde çoğunluk-hak ve yetkileriyle-tam bir otorite olarak belir-mektedir.

Geleneksel düzende kabile halkı, reise karşı çok geniş bir alanı kapsayan çeşitli borç ve yükümlülükler altındadır. Kişisel bağımlılık ilişkisi yaratan bu yükümlülüklerin, toplumsal yaşamın her katına sızan derin içerimleri vardır.

Daha da önemlisi kabile ayrılaşması içe (kendine dönük) örgütlenmesiyle ve sık sık yol açtığı anlaşmazlık ve çekişmelerle toplulukların ve halkın bütünleşmesini ve daha geniş bağlaşmalar oluşturmasını engelleyen en önemli etkenlerden biridir.

Aşiret Düzeni

Tipik özellikleriyle özetlenen kabile örgütlenmesinin Bölge-
deki genel adı Aşiret düzenidir. Toplumbilimin uzlaşmış terminolo-
jisine göre aşiret, kökence ve yöresel anlamıyla göçebe kabileler
için kullanılan bir terimdir.⁽¹⁾ Başka bir deyişle aşiret, toplumbi-
limdeki kabile (tribu) kavramıyla eş anlamlıdır. Z.Gökalp'in tanımına
göre, "aşiret, bireyleri soy birliği ve akrabalık bağlarıyla birbirine
bağlı bulunan ve kendilerine özgü başkanları (reisleri) tarafından yö-
netilen bir topluluktur." (Z.Gökalp, 1975, 159)

Bununla birlikte, Bölgedeki özel terminolojide kabile terimi-
nin aşiretin bir alt aşaması için kullanıldığı anlaşılmaktadır. Böl-
gede yapılan saptamalara göre, göçebe toplumsal örgütlenme hiyerarşi-
si içinde en üst birlik aşiret, aşireti oluşturan soy birlikleriyse
"kabile" adıyla anılmaktadır.⁽²⁾ Aşiret hiyerarşisine göre göçebe ör-
gütlenmesinin en küçük birimi, aileye yada hanehalkına karşılık ol-
mak üzere "çadır"dır. Göçebe ailenin barınağının çadır olduğu gözönü-
ne alındığında bu adla anılması doğaldır.⁽³⁾

Anlaşılabacağı gibi, yerel aşamalandırmaya göre aşiret düzeni-
nin ana basamakları, çadır (aile), kabile (boy) ve aşiret (oymak)
tir.

Çadırla-aşiret düzeninin ana aşamalarından olan-"kabile" ara-
sında zom, oba, taife (tayfa) gibi ara aşamalar da yer alır. Bunlar,

- (1) Sözelimi Z.Gökalp'e göre "Göçebe Kürt aşiretleri ekseriyetle ka-
bile halindedir. Kabile bir çok emirliklerden (amare=boy) meydana
gelen heyete denir. Kabile bir reis tarafından idare edilir. Ka-
bileye mensup emirliklerin reisleri bu reise tabidir (Bunlardan
Türkçeyi unutarak Kürtleşmiş Türk aşiretleri de vardır). Kabile
dahilinde her emirliğin hususi (özel) bir reisi vardır. Bu reis-
ler kendi emirliklerinin soyundandırlar. Emirliğinin halefini
kendisine asabe (baba soyundan akraba) tanır. Kürt emirliklerinin
reislerine ağa, Arap emirliklerinin reislerine de Şeyh namı veri-
lir (Kürt Aşiretleri Hakkında İçtimai Tetkikler, 1975,58-60).
- (2) "Aşiret kabilelerden, kabile ailelerden oluşur" (Gökalp,1975,159).
- (3) Çadır, maliyeti düşük, taşınması, kurulup ve sökülmesi kolay, bu
fiziksel özellikleriyle göçebe yaşama en uygun bir barınma gere-
cidir. Ayrıca kurulduğu yer, konumu ve kimi başka özellikleriyle
toplumsal statü simgesidir.

birden çok çadır yada damdan oluşmuş ve aralarında akrabalık bağı olan aile gruplarıdır.

Zom (zoma), çevre koşullarıyla baş edebilmenin yada hasım grup ve topluluklardan gelebilecek tehditlere karşı savunmanın güvencesidir. Aynı yada değişik kabileden ailelerin bir araya gelmesiyle oluşan zom birliği, hayvanların aynı sürüde birleştirilmesi, otlak yada yaylaların kira bedellerinin ortak ödenmesi gibi ekonomik bir işbirliğinin dayanağıdır. Birkaç zom'un bir araya gelmesi, obayı oluşturur. Oba, zoma oranla daha güçlü bir birliktir.⁽¹⁾ Obalar, kabilenin bileşenleridir.⁽²⁾

Kabile, kan bağıyla akrabalık ilişkisi olan aileler (yada sülaleler) topluluğudur. Başka bir deyişle, bilinen kabile örgütlenmesi içinde kandaş birlikler (boylar) aşiret düzeninde "kabile" olarak adlandırılır.

Aşiretse, aynı soydan gelen yada aralarında soy ilişkisi bulunan kabilelerin oluşturduğu en üst birliktir (Özer, 1990, 72). Buna göre kabile, kan akrabalığına, aşiretse hısımlıkları da içeren soy-sop birliğine dayanır (Beşikçi, 1969, 36).

Aşiret hiyerarşisi içinde her basamağın bir başı bulunduğu gibi, her aşiretin bir beyi, başı yada reisi vardır. Aşiret reisinin, aşiret üzerinde nüfuzu büyüktür. Aşiretin çekirdeğini "hanedan" aile oluşturur. Aşiret reisleri bu aileden çıkar. Aşiretin yönetimini ve

(1) "Amare (emirlik) lerin bölündüğü batın (bölük) zümresine oba denir". Türkçe olan bu sözcük, birlikte konup göçen çadırların tümünü dile getirir (Gökalp, 1975, 65).

(2) Aşireti oluşturan bu hiyerarşik kademelenmedeki (alt birimler) her zaman kesin çizgilerle birbirinden ayrılabilir bir yapıda değildir. Bu biçimsel bölümlenimin tümüne bir aşirette rastlanabileceği gibi, yalnız biri yada ikisinin bulunduğu aşiretlere rastlamak da olanaklıdır. Önemli olan, bu örgünün potansiyel olarak her aşiretin yapısında bulunmasıdır.

karar süreçlerini tekeline bulduran reise karşı, aşiret mensuplarının (üyelerinin) geniş bir alanı kapsayan yükümlülükleri vardır.

Göçebe yaşamda aşiret en geniş toplumsal örgütlenme olmakla birlikte, kimi durumlarda aşiretler arası yada üstü birliklerin kurulduğu da olur. Bir tür aşiretler konfederasyonu niteliğinde olan bu birliklerin başındaki üstün şefe "ulu kişi" denir. Aşiretler birliği, toplumsal olduğu kadar, siyasal bir birliktir.

Aşiret örgütlenmesi en tipik biçimiyle göçebe yaşamın ürünüdür. Bu bağlamda aşiret, aralarında soy-sop bağı bulunan ve belirli bir alan içinde hayvancılıkla geçinen ve kendine özgü bir yaşam biçimi olan göçebe aileler topluluğudur (özer, 1990, 23-24).

Bununla birlikte, toplumsal bir örgütlenme olarak yada kurum ve ilişki biçimleriyle salt göçebe yaşama özgü değildir. Bölgede yarı-yerleşik aşiretler bulunduğu gibi, geniş bir bölümü tam yerleşiktir. Göçebelik temelinden yoksun olmakla birlikte, aşiret kültürü bu topluluklarda da değişik ölçüde geçerliğini korumaktadır.

Tipik biçimiyle göçebelik temeline dayanan aşiret yapısını daha yakından tanımak üzere, yukarıdaki tanımda yer alan dört öğenin açılmasına gerek vardır:

Soy bağı

Aşireti oluşturan üyeler arasında çeşitli düzeylerde soy bağı vardır. Soy bağı baba tarafından kurulur. Aileye yeni katılan üye olarak gelin, baba ocağından ayrıldıktan sonra geldiği aşiretin bir üyesi sayılır. Soy bağı, aşiretin genişliğine ve büyüklüğüne göre çok eskilere, 20-30 kuşak öncesine kadar inebilir.

Hareket alanı

Gerçi göçebe aşiretlerin çok geniş bir alanda kolayca hareket yetenekleri varsa da, konup göçme alanları sınırlı ve belirlidir. Belli zaman dilimlerinde, belli yerlere konup göçerler ve bu dolanım

her yıl yinelenir. Tam göçerler, yazları yüksek ve serin yaylalara, kışın ılık ovalara inerler.

Her aşiretin kimi zaman yerleri değişmekle birlikte, yaylak ve kışlakları ayrıdır. Kış mevsimini Urfa, Mardin, Beşiri, Silvan, Batman gibi Güneydoğu ovalarında geçiren aşiretler, ilkbahar başlarında kuzey yaylalarına göçerler. Bu yaylalar arasında Van Gölü çevresinde, Nemrut, Süphan vb., Muş'ta Zövaser, Bingöl'de Şerafettin, Erzincan'da Munzur, Siirt ve Hakkari yörelerinde Herakol, Van'da Çatak, Ağrı Dağı yaylaları en önemlileridir (Beşikçi, 1969, 33-34).

Göç aşamalı olarak gerçekleşir. Önce, başlarında çobanlarıyla sürüler gönderilir, sonra da sürüyü insanlar izler. Yaylada beş ay kadar kalınır. Soğukların başlamasıyla Güneye, steplere inilir. Yayladan ovaya, ovadan yaylaya göç bir ay kadar sürer. Taşıma aracı at ve katırdır. Konup göçme sırasında en büyük görev, kadınlara düşer.

Bu yıllık dönemsel hareketler, esnek ve değişkendir. Mevsim ve doğa koşullarına göre değişir. Göçten-herhangi bir yaylak ve kışlağa gidilmeden-önce, aşiret reisi ve ileri gelenler, alan kiralamak için yola çıkarlar. Arazi sahipleri, yerel ağalar, yada yerel yönetimlerden bir süre için toprak kiralanır. Sonra, sürüler ve aşiret halkı gelir.

Hayvancılık

Göçebe yaşam ve aşiret örgütlenmesi, herşeyden önce doğa ve coğrafya koşullarından ve mülkiyet dağılımının dengesizliğine bağlı olarak ana geçim kaynağının hayvancılık olmasından kaynaklanır.

Aşireti, göçebe örgütlenmeye yönelten ve hareketli yaşama zorlayan hayvancılık ekonomisidir. Sürüleri besleyecek otlaklara olan gereksinme, aşiretlere yazın serin, kışın ılık bölgeler arasında konar-göçer özelliği kazandırmıştır.

Kendine Özgü Yaşam ve Kurumsal Yapı

Göçebe aşiret yaşamı, içine dönük, kapalı bir ekonomi ve toplumsal yapı oluşturmuştur. Doğayla yakın bir ilişki içinde kendine yönelik bu yapı, kendine özgü töreler, gelenek-görenekler ve kurumlar yaratmıştır. Aşiret, yurt tutma, konup göçme, birlikte yaşamaya ilişkin yerleşmiş kuralları olan, üyelerini koruma, haklarını arama ve yargılama vb. gibi konularda kesin davranış normları bulunan bir topluluk türüdür.

Aşiret töre ve geleneklerinin ayırıcı özelliği, tam bir grup yada topluluk bağlılığıdır. Aşiret üyesi, grubuyla özdeşleşmiştir. Kendisini salt bir grup üyesi olarak tanımlayıp tüm davranış ve değer yargılarını gruba yada topluluğa göre biçimlendirir. Bireyin rol ve konumu aşiret çerçevesinde belirlenir. Bu nedenle aşiret topluluğunun ayırıcı özelliği kendini bir bütün olarak kavramak ve toplu davranışta bulunmaktır. Sözelimi bir aşiret üyesine karşı işlenen suç, tüm aşirete karşı işlenmiş sayılır. Yada bir aşiret üyesinin işlediği suçtan ötürü, tüm aşiret suçlanır.

Aşiret topluluğunda, temel değerler ve davranış güdüleri, tüm göçebe toplumlarda olduğu gibi, namus-şeref, dostluk-kardeşlik, ün-san, yiğitlik ve konukseverliktir.

Aile, babanın eş ve çocukları üzerindeki tam otoritesine dayanan ata-erkil bir yapıdaysa da, yine göçebe topluluklarda gözleendiği gibi, kadının aile içindeki statüsü, yerleşik kır toplumuna oranla yüksektir.⁽¹⁾

Aşiret örgütünde otorite tekelleşmiş, aşiret reisinde toplanmıştır. Bu yalın otorite yapısında, aşiret üyeleri reislerine karşı bağıllık yükümlülüğü altındadır. Aşiret hukukunun önde gelen kurallarından olan aşiret reisine karşı yükümlülük, salt manevi alanla

(1) "Kürtlerde bazan kadınlar da erkekler kadar yiğitlik gösterir" (Gökalp, 1975, 73).

sınırlı değildir. Tersine aşiret üyelerinin reislerine karşı geleneksel olarak ürünlerinden ve her türlü gelir getirici etkinliğinden pay verme yükümlülüğü vardır.⁽¹⁾ (Gökalp, 1975, 67)

Gerçi aşiret hiyerarşisi içinde her birimin ayrı bir reisi (yada önderi) bulunur. Ama sonuçta bu reislerin tümü, aşiret birliğinin temsilcisi olan reise bağlıdır. Aşiret reisine tartışmasız boyun eğmekle yükümlüdür. Bu özelliğine bağlı aşiret topluluğu-bir toplumsal birlik olmakla birlikte-yeri geldikçe siyasal birlik niteliği kazanabilmiştir.

Buna karşılık, aşiret reisi aşiretin yönetiminden, öteki aşiretlere karşı korunması ve üstünlüğünün sağlanmasından, aşiret içinde birliğin ve uyumlu ilişkilerin sürdürülmesinden sorumludur. Otoritesi birkaç aşireti kapsayan reisler de vardır.⁽²⁾

Aşiret reisi bu toplumsal işlevleri yanında, otlak kiralama, yaylak seçme, kuraklık ve kıtlık dönemlerinde önlem alma ve aşireti ve mal varlığını koruma gibi ekonomik görevler de üstlenmiştir.⁽³⁾

Göçebe Aşiretler

Bölgede yaşayan aşiretlerin bir kesimi henüz göçebe yaşam biçimini sürdüren aşiretlerdir. Göçebe aşiretlerden bir bölümü, Bölgeye dışardan gelenlerdir. Bunlar yazları Doğu Anadolu Bölgesindeki yaylaklarda konaklayarak, kışın daha ılıman olan GAP Bölgesindeki kışlaklara inerler.

Temel geçim kaynakları hayvancılık olan bu aşiretler, kapalı bir ekonomi, geleneksel yaşama biçimi ve bir yere bağlanmayan hareket-

(1) Ancak, günümüzde bu yükümlülük, aşiret düzeninin çözülmesine bağlı olarak-çoğunluğuyla varlıklı olan-aşiret reislerine simgesel bağlılık biçimine dönüşmüştür.

(2) Z.Gökalp'e göre, "Kürt aşiretlerinin ağaları (reisleri) aşiretlere karşı pek hırçın ve bedbindirler. Hükümleri (baskıları) fazladır. Zulüm ve azapları çoktur. Bu, Kürtlerde saburane (sabırlı bir inkiyad) boyun eğme meydana getirmiştir (Gökalp, 1975,140).

(3) Günümüzde aşiret reisleri, çoğunluk aşiret mensuplarının oy desteğiyle siyasal bir kişilik olarak ortaya çıkar.

lilikleriyle tam bir göçebe nitelik taşımaktadır. Bölgeyle ilişkileri, belli yöreleri kullanmalarıyla sınırlıdır. Yazları, yeniden sürüleriyle birlikte Doğu Anadolu'daki yüksek platolara, vadilere ve yaylalara çıkarlar.

Geçmişte yaya yada binek ve yük hayvanlarıyla göç eden aşiretler günümüzde artık bölgeler ve iller arasındaki gidiş-gelişlerinde motorlu taşıt aracı (kamyon) kullanmaktadır. Yükleri, eşyaları ve hayvanlarıyla birlikte kamyonlara binerek uzun göç yolunu kısa bir sürede alabilmektedir. Bununla birlikte, kimi göçebeler, uzun sürmesine karşın ucuz ve verimli olması nedeniyle sürülerini çobanlar eşliğinde otlatarak yol boyu sürüp kışlaklara götürmeyi yeğlemektedir. Sonbaharın sonlarına doğru Urfa-Siverek-Diyarbakır karayolu kenarında sık sık bu sürülere rastlamak olanaklıdır.

Eskiden kışlak ve yaylaklar arasındaki gidiş-gelişlerde mesafelerin uzunluğundan ötürü yol boyu yada bozkırlarda hedeflerine varıncaya kadar bir çok yerde konmak zorunda kalan göçerler, bugün artık bu sorundan kurtulmuştur. Artık hiçbir yerde konaklamadan varacağı yere bir günde ulaşarak, kara kıl çadırlarını (konlarını) kurmaktadır.

Kışın sürülerini burada kiraladıkları otlaklarda otlatan göçebeler, yaylaklardan getirdikleri süt, yoğurt, peynir ve kurutulmuş etleri tüketerek geçinirler. Arada bir çay, şeker, giyecek vb. gibi gereksinimlerini karşılamak üzere en yakın kentsel merkeze inerler. Satabildikleri, ancak hayvansal ürünlerdir. İlkbaharla birlikte havalar ısınmaya başlayınca, yine kara kıl çadırlarını çözerek, eşyalarını denk eder ve çoluk-çocuk kamyonlara doluşarak yazı geçirecekleri yaylakların yolunu tutarlar. Bu süreç, böyle döngüsel olarak sürüp gider.

Bölgede yaşayan göçebe aşiretlere gelince, herşeyden önce bir aşiretin tümüyle göçebe, yada tümüyle yerleşik olması çok seyrek rastlanan bir durumdur. Bir aşiretin kimi kabileleri yada kabileye

bağlı kimi aileler göçebe yaşarken, kimileri yerleşik olabilmektedir. Bu, aşiretin, kabilenin yada bağlı kolun yaşadığı yere, seçmiş olduğu yaşam kesimine bağlı olarak değişmektedir.

Bölge içinde Karacadağ ve çevresine yerleşmiş olan aşiretlerin kimi bölümleri, doğal koşullardan ötürü göçebe bir yaşam biçimini sürdürmektedir. Bunlar Viranşehir ve Siverek'de yaşayan aşiretlere bağlı bir bölüm göçerle, sürekli göçebe yaşadığı için Bölgede "konar (göçer)" olarak adlandırılan topluluklardır. Bu göçerler, yazın Karacadağ'ın yükseklerine çıkar, kışın Siverek, Viranşehir, Urfa ve Diyarbakır ovalarına inerler. Temel geçim kaynakları hayvancılık olup, mülksüz ve topraksızdırlar.

Yarı Yerleşik ve Yerleşik Aşiretler

1970'lerin başlarında sayıları 70-100 bin olarak kestirilen Bölgedeki göçebe nüfus, yayla-otlak gibi orta malı alanların azalması yada gereksinmeyi karşılamayışi ve hareket alanlarının giderek daralması nedeniyle hızla toprağa yerleşme sürecindedir. Ancak, göçebelerin yerleşim süreci, yüzyıllardır süregelmektedir. Göçebeliği bırakanların bir bölümü yarı göçebe bir yaşam sürdürürken, bir bölümü köylük yerlerde tam yerleşik bir yaşama geçmiştir.

Yarı göçebelik, göçebeliğe oranla daha yaygındır. Yörede yaşayan tüm aşiretler içinde yarı-göçebe olanlarını bulmak olanaklıdır. Bunlar hayvancılık yapmakla birlikte, genellikle dağ yamaçlarının ovayla birleştiği yerlerde kurulmuştur. Bu nedenle ovada sınırlı büyüklükte tarım toprakları da vardır.

Yarı göçebe aşiretler, bir yanıyla toprağa bağlı (yerleşik), bir yanıyla hayvancılık nedeniyle yazları yaylaya çıkan yada göç eden topluluklardır.

Yarı göçebe aşiretler, yazın yaylaya çıkmakla birlikte, yerleştikleri bir yer (köy) vardır ve çiftçilikle uğraşırlar. Ancak çiftçilik daha çok doğrudan tüketime yada hayvan beslemeye yöneliktir.

Yarı göçebe yaşam biçimi yada aşiret düzeni, yansımaları fiziksel yerleşme düzeninde de bulmuştur. Yaylacılık, köyün ortak yaşam ve geçim alanının dışında kom, oba, dam, ağıl gibi hayvancılık ekonomisine bağlı köy altı yerleşimlerin oluşmasına yol açmıştır. Yaylalar, hayvan otlatmak üzere aşiretlere ayrılan ve kamu malı olan yerleşme alanlarıdır.

Sözgelimi Adıyaman, Diyarbakır, Mardin, Şanlıurfa ve Siirt'de yazın Karacadağ ve Nemrut gibi yüksek ve serin yaylalara çıkan, kışın yerleşim yerlerine (köylerine) dönen çok sayıda aşiret vardır.

Tümüyle yerleşik olan aşiretlerse toprağa bağlıdır. Tarım yaparak geçimlerini sağlarlar. Bunun yanısıra, otlağı olan köylerde hayvancılık da ekonomik etkinlik olarak belirir. Ancak, bu topluluklarda temel ilişkiler toprağa bağlı olarak biçimlenir. Aşiret yapısı da giderek mülkiyet ilişkilerinin etkisinde kalır.

Aşiretçi yapının dışında kalan köyler de katıldığında, kırsal topluluk yapısının sergilediği görünüm şudur:

Yerleşik köy toplulukları mülkiyet ve aşiret (soy) bağları açısından gruplandırıldığında, Bölgede belli başlı dört köy tipi saptanmaktadır. Bunlar ağa köyleri, sülale köyleri, ahali köyleri ve karma köylerdir.

Ağa köyleri, kişiye yada ağıya ait olan köylerdir. Ekonomik üstünlüğe dayanan otorite tek elde toplanmıştır.

Sülale köyleri, aralarında kan bağı bulunan yada aynı sülaleden olanların oturduğu köylere denir. Bu köylerde otorite sülalenin ileri gelenlerinin elindedir.

Ahali köyleri, mülkiyet farklılaşmasının sınırlı bir düzeyde kaldığı ve köylülerin mülkiyet ve gelir bakımından benzer konumda bulunduğu köylerdir. Bu köylerde otorite, muhtarlık gibi yönetsel konularca kullanılmaktadır.

Karma köyler, ağa gibi büyük toprak sahipleriyle topraksız yada az topraklı köylülerin birlikte yaşadığı köylerdir. Böyle köylerde toplumsal otorite mülkiyet ilişkilerini denetleyen kişilere geçmiştir.

Aşiret Bağlılığının Günümüzdeki Yeri

Kökenlerini göçebe yaşamda bulan yüzyılların aşiret düzeni, önce toprağa yerleşme, giderek tarımsal yapı değişimleri, kentleşme ve son yıllarda Bölgede yaşanan olağanüstü koşullar nedeniyle, değişik ölçülerde zayıflayarak çözülmeye uğramaktadır.

Bu çözüme özellikle, aşiret üyelerinin aşiret reisine karşı yükümlülükleri ve toplumsal bağımlılığıyla aşiret reisinin işlev ve otoritesinde gözlenmektedir. Aşiret üyelerinin aşiret reisine olan geleneksel yükümlülükleri giderek son bulurken, aşiret reisinin geniş ölçüde işlevinden kaynaklanan toplumsal otoritesi, zaman içinde aşınmaya uğramıştır.

Ancak, aşiret bağı, yerleşik düzende bile, bireylerin kendilerini özdeşleştirdikleri birincil bağlaşma biçimi olarak yerini ve önemini korumaktadır. Başka bir deyişle, aşiret bağı, genel olarak kırdaki ve belli bir ölçüde kentte birincil gruplaşmalardan biri olarak süregelmektedir.

Aşiretçilik, bugün bile, salt bir toplumsal bağlaşma ve bağlılık biçimi olmakla kalmayarak, kimi alanlarda işlevselliği olan bir örgütlenmedir. Özellikle kan davası, aileler yada sülaleler arası çekişmeler yada önemli sorunlarda aşiret bağı çeşitli yaptırım ve yükümlülükleriyle bağlayıcı bir rol oynamakta, aşiret reisi aşiretler arası yada aşiret içi anlaşmazlıklarda danışman, arabulucu yada hakem rolünü sürdürebilmektedir.

Günümüzde aşiret bağının en etkin olduğu alan, politikadır. Aşiret başı, son elli yıllık dönemde, özellikle yörenin ve aşiretinin siyasal önderi olarak belirmiştir. Çok partili yaşamla birlikte Böl-

gedeki güçlü aşiret reislerinin partili yada bağımsız olarak seçimlerdeki adaylığı, aşiret üyelerince yığınsal olarak desteklenmiş ve Doğulu milletvekillerinin çoğu bu toplumsal konumlarından yararlanarak politika sahnesinde öne çıkabilmiştir.

Bu mekanizmanın günümüzde de geçmişteki etkinliğini koruduğu gözlenmektedir.

Ağalık

Bölgede, geleneksel bir otorite kaynağı ve bağlılık biçimi olan aşiret reisliğinin yanısıra, yine bir başka bağlılık, hatta bağımlılık kaynağı olarak ağalık kurumu, yaygın ve egemen durumdadır.

Aşiret reisliğiyle ağalık ilkece değişik işlev ve konumdan kaynaklanan bir otoritedir. Aşiret reisliği toplumsal bir statüyen, ağalık-kimi toplumsal içerimlerine karşın-ilkece ekonomik bir konumdur. Toprak ağalığı, toprağın mülkiyete yada işletmelere dağılımındaki dengesizlikten kaynaklanan özel bir ilişki biçimidir. Toprağın geniş bir bölümünü denetleyen bir kişi yada ailenin, köylülerle, özellikle de toprağında çalışan kişi yada ailelerle olan kurumlaşmış ilişkilerini dile getirir. Bu nedenle, ilk bakışta aşiret reisliğinden ayrı ve salt ekonomik bir ilişki biçimi olarak görünür.

Ancak, özellikle Bölgede ağalık, aşiret reisliğinden çok seyrek ayrılan bir konum olduğu gibi, aşiret ilişkilerinde bulunmayan-kendine özgü-içerimleri olan bir kurumdur.

Gerçekten gözlemler, büyük bir çoğunlukla aşiret reisliğiyle ağalığın tekilde yada aynı kişide toplandığını göstermektedir.⁽¹⁾ Aşiret reisi göçebelik ilişkilerinde zengin hayvan varlığıyla, yarı göçebe yaşamda otlakları denetleyerek, yerleşik yaşamdaysa tarım topraklarının geniş bir bölümünü-mülkiyet yada işgal yoluyla-ele geçirerek, aynı zamanda ekonomik bir güç olarak belirmiştir.

Ağalık, salt ekonomik bir ilişki olmakla kalmayarak, derin toplumsal içerimleri olan bir otorite ve bağımlılık ilişkisine dönüşmüştür. Bu özellik, ağalığın yarıcılık-ortakçılık gibi işletmecilik biçimleriyle birleştiği durumlarda daha da belirgindir.

Özellikle Güneydoğuda egemen olan ağalık, en genel tanımıyla geniş toprak ve mal (araç-gereç) varlığıyla mülkiyet ve üretim ilişkilerini denetleyen ve buna bağlı olarak başta kendi toprağında üretimde bulunanlar olmak üzere bir yada daha çok köy halkı üzerinde denetimi olan kişi yada ailelerin kurumlaşmış otoritesidir.

(1) Geleneksel olarak aşiret reisine "ağa"da denir (Z.Gökalp,1975,140).

gedeki güçlü aşiret reislerinin partili yada bağımsız olarak seçimlerdeki adaylığı, aşiret üyelerince yığınsal olarak desteklenmiş ve Doğulu milletvekillerinin çoğu bu toplumsal konularından yararlanarak politika sahnesinde öne çıkabilmiştir.

Bu mekanizmanın günümüzde de geçmişteki etkinliğini koruduğu gözlenmektedir.

Ağalık

Bölgede, geleneksel bir otorite kaynağı ve bağlılık biçimi olan aşiret reisliğinin yanısıra, yine bir başka bağlılık, hatta bağımlılık kaynağı olarak ağalık kurumu, yaygın ve egemen durumdadır.

Aşiret reisliğiyle ağalık ilkece değişik işlev ve konumdan kaynaklanan bir otoritedir. Aşiret reisliği toplumsal bir statüyen, ağalık-kimi toplumsal içerimlerine karşın-ilkece ekonomik bir konumdur. Toprak ağalığı, toprağın mülkiyete yada işletmelere dağılımındaki dengesizlikten kaynaklanan özel bir ilişki biçimidir. Toprağın geniş bir bölümünü denetleyen bir kişi yada ailenin, köylülerle, özellikle de toprağında çalışan kişi yada ailelerle olan kurumlaşmış ilişkilerini dile getirir. Bu nedenle, ilk bakışta aşiret reisliğinden ayrı ve salt ekonomik bir ilişki biçimi olarak görünür.

Ancak, özellikle Bölgede ağalık, aşiret reisliğinden çok seyrek ayrılan bir konum olduğu gibi, aşiret ilişkilerinde bulunmayan-kendine özgü-içerimleri olan bir kurumdur.

Gerçekten gözlemler, büyük bir çoğunlukla aşiret reisliğiyle ağalığın tek elde yada aynı kişide toplandığını göstermektedir.⁽¹⁾ Aşiret reisi göçebelik ilişkilerinde zengin hayvan varlığıyla, yarı göçebe yaşamda otlakları denetleyerek, yerleşik yaşamdaysa tarım topraklarının geniş bir bölümünü-mülkiyet yada işgal yoluyla-ele geçirerek, aynı zamanda ekonomik bir güç olarak belirmiştir.

Ağalık, salt ekonomik bir ilişki olmakla kalmayarak, derin toplumsal içerimleri olan bir otorite ve bağımlılık ilişkisine dönüşmüştür. Bu özellik, ağalığın yarıcılık-ortakçılık gibi işletmecilik biçimleriyle birleştiği durumlarda daha da belirgindir.

Özellikle Güneydoğuda egemen olan ağalık, en genel tanımıyla geniş toprak ve mal (araç-gereç) varlığıyla mülkiyet ve üretim ilişkilerini denetleyen ve buna bağlı olarak başta kendi toprağında üretimde bulunanlar olmak üzere bir yada daha çok köy halkı üzerinde denetimi olan kişi yada ailelerin kurumlaşmış otoritesidir.

(1) Geleneksel olarak aşiret reisine "ağa"da denir (Z.Gökalp,1975,140).

Ağalığın salt bir ekonomik konum olmasının sınırlarını çok aşan kurumsal özelliği, herşeyden önce kimi toplumsal ve ekonomik işlevlerinden kaynaklanmıştır.

Bölgenin olanakları sınırlı, kurumsal hizmetlerden yoksun ve örgütlenmemiş yapısı içinde ağalık, belli kamusal işlevleri yerine getirerek, karşılığında köylü halk üzerinde bağımlılık ilişkisine varan bir toplumsal otorite olarak ortaya çıkmıştır. Ağanın anılan kurumsal işlevleri, gereksindiği durumlarda köylüye tohumluktan krediye kadar geniş bir alanda tarımsal girdiler sağlamak, güç koşullarda yardımcı olmak yada güvenliğini sağlayıp korumaktır. Ancak, bunun karşılığında köylüyü borçlandırdığı gibi, hizmetinden yararlanmak ve bağımlılık yaratmak gibi ekonomik ve toplumsal avantajlar sağlar.

Ağalık otoritesi, geleneksel olarak ekonomik gücünden olduğu kadar işlevinden kaynaklanır. Z.Gökalp'e göre "Köy ağası, hükümet nüfuzundan bir kısmını ele geçirdi mi, derhal köylerdeki vergi vermeye mecbur olanları askerden, suçluları mahkemeden, vergi ve çalışmaya mecbur olan amelelerin vermek zorunda oldukları bedelleri tahsildardan kurtarmaya çalışır. Bu hizmet sayesinde köyleri dahilinde bir emir gibi hüküm sürer. Köylüler de ağalarının bu iyiliğine şükrettiklerinden, nüfusa yazdırmamak ve vergi kaçırmak suretiyle hükümetten kaçırıldıklarını tümü ile ağaya verirler. Köyün aşarını ağadan başka kimsenin toplayamaması için ... her türlü davranışı yaparlar." (Beşikçi, 1969, 96-97).

Görüldüğü gibi ağa, geçmişte olduğu gibi günümüzde de ekonomik gücüne ve toplumsal işlevine bağlı olarak köylü üzerinde tam bir otoritedir. Köyün güvenliğinden, dirlik ve düzeninden sorumlu olduğu gibi, köyü temsil eden ağadır.

Ağalık bu konumuyla, Bölge köylerinde yeri doldurulması gereken bir kurumdur. Ağalığın anılan işlevleri, kamusal ve kurumsal olarak karşılanamadığı için Cumhuriyet tarihinde üç kez (1926, 1937 ve 1960 yıllarında) ağaların sürgüne gönderilmesi, bu kurumun çözülmesini sağlamak şöyle dursun, önemli bir ekonomik ve toplumsal boşluk

yaratmıştır. Bu nedenle, sürülen ağalar kısa bir süre sonra yeniden eski konumlarına kavuşturulmuş yada dönüşleri geciktiğinde aynı işlevi gören yeni ağalar türemiştir.

Ağanın ekonomik gücü, toprak mülkiyetine dayanır. Bu toprak varlığı, atadan-dededen kalabildiği gibi, çeşitli yöntemlerle ele geçirilmiş olabilir. Ağa, kimi köylerin tüm mülkiyetine sahip olabildiği gibi, kimilerinin önemli bir bölümünü elinde bulundurabilir. Sahip olduğu toprakları işletmek üzere çok sayıda köylü aileyi-değişik işletmecilik ilişkileri içinde-toprağında barındırarak çalıştırır.

Ağalık, Bölgede örgütlü bir kurumdur. Ağa, anılan işlevleri doğrudan kendisi değil, kahyaları aracılığıyla yerine getirir. Ağa, köyünde doğrudan yönetsel görev de üstlenmez. Muhtarlık, ağanın bir yakını yada denetimi altındaki bir kişi tarafından yürütülür. Ağanın evinde, konukları ağırlayan ve hizmetlerini gören kahyaları ve geniş bir hizmetli grubu vardır.

Ağanın çevresinde önemli sayıda güvenlik öğeleri yer alır. Ağayı ve mülkünü korumakla görevli olan bu güçler, köyde ağanın otoritesini de sağlar. Ağalar arasında, ekonomik çıkar yada toplumsal nüfuz çekişmesinden kaynaklanan ve sık sık rastlanan anlaşmazlıklar, ağanın çevresinde güvenlik gücünün önemini artırmıştır. Böylelikle yine sık rastlanan ve tüm aşiret yada köy halkının taraf olduğu kan davalarının çoğunun temelinde ağalar arasındaki bu çekişme ve anlaşmazlıklar yatar.

Ağalık düzeninde, ağayla köylü arasındaki ilişkiler tümüyle gelenekler ve törelerle belirlenmiştir. Bu ilişki, ilkece köylünün ağaya ekonomik bakımdan bağlı olmasa bile toplumsal bağımlılığı biçimindedir. Bu bağımlılık, ağanın toprağında yarıcı-ortakçı yada kiracı olarak çalışanlar için daha da güçlüdür.

Kendisi doğrudan üretime katılmayan ağa, köyde oturabildiği gibi, çoğunluk kasaba yada kentlerde de yaşayabilmekte ve toprağını kahyanın yönetiminde yarıcı yada kiracılık yoluyla topraksız yada az topraklı köylüye işletmektedir.

Köylünün kendisine ait toprakta doğrudan işletmecilik yapamadığı durumlarda, özellikle ağalık düzeninde, değişik toprak-insan ilişkileri yada işletmecilik biçimleri doğmuştur. Bunlardan Bölgede rastlananları kiracılığın yanısıra, ortakılığın değişik biçimleri olan yarıcılık, icare, cariyek, marabacılıktır.

Ücretli emeğin (tarım işçiliği yada ırgatlığın) seyrek kullanıldığı Bölgede, sınırlı bir ölçüde kiracılık, yaygın biçimde ortakçılık ilişkileri egemendir:

Kiracılık

Kiracılık, genel olarak, işletmecinin toprağın kiracısı olduğu ve toprak sahibine toprağın kullanılması karşılığında-ürüne bağlı olmaksızın-götürü bir ücret ödediği işletmecilik biçimidir. Bu sistem para yada mal olarak belirli bir ücret karşılığı ve tarafların oluru-na dayanılarak yürütülen bir sistemdir.

Kiracılık Bölgede daha çok kentlere yakın, sulu toprakla (bahçe toprağıyla) hazine topraklarında uygulanan yöntemdir.

Ülke genelinde kiracılığın daha çok genişleme gereksinmesi duyan orta boy işletmelerin, yurt içine yada dışına göç nedeniyle boş bırakılan yada çeşitli nedenlerle sahiplerince işlenemeyen küçük ve orta boy toprakları kullanmak amacıyla başvurdukları bir işletmecilik biçimi olduğu saptanmaktadır.

Ancak, Bölgede gözlenen ipotekli kiracılık denilen sistem, topraklı köylünün sonunda mülkiyetinden yoksun kalacağı biçimde işleyen ve toprak birikimine yol açan özel kiracılık uygulamasıdır. Bu uygulamada, borç gereksinmesi duyan toprak sahibi, malını kendisine borç veren kimseye ipotek etmektedir. Borcu için faiz ödememekle birlikte, alacaklı, kira ödmeden toprağı dilediği gibi kullanmaktadır. Tarla kirasız, toprak faizsiz denilen bu sistemde, kiracılık ipotek süresiyle sınırlıdır. Toprağını ipotek eden kişi borcunu ödeyemediğinde, alacaklı toprağın mülkiyetini eline geçirebilmektedir. Bu yol

özellikle varlıklı çiftçilerin topraklarını genişletmelerine olanak sağlamıştır.

Ortakçılık

Bölgede daha yaygın olan işletmecilik biçimi toprağı işleyenin toprak sahibine üründen belli bir oranda pay vermesi biçiminde tanımlanan ortakçılıktır. Ortakçılığın ayırıcı özelliğı, ürünün mal sahibiy-le işletmeci arasında bölüşülmesidir. Başka bir deyişle, kiracılıkta toprağı işletme bedeli önceden belliyken, ortakçılıkta ürüne göre değışir.

Güneydoğuda ortakçılık genelde tarla tarımında ve toprağını doğrudan işletemeyen büyük mülk sahiplerince başvuru-lan bir yöntemdir.

Tarla tarımında uygulanan ortakçılıkta, mülk sahibi, toprağıyla birlikte bina, canlı ve cansız demirbaş ve işletme sermayesinin bir bölümünü verir. Ortakçılıkla işletilen büyük ve orta mülkler üzerinde ortakçılar için binalar yapılmıştır. Bu nedenle, bu gibi büyük mülkler birer küçük köy görünümündedir. Binalara yerleşen ortakçılar, kendilerine ayrılan toprak parçaları üzerinde ayrı bir işletme gibi üretimde bulunurlar. Yönetim işlerini düzenlemek ve ortakçıları denetlemek üzere mülk sahipleri yada kahyaları, işletme merkezinde otururlar.

Sözlü anlaşma dışında, mal sahibiy-le ortakçılar arasında herhangi bir sözleşme yoktur. Başka bir deyişle, ortakçılık koşulları geleneklere bırakılmış olup, güçlü konumda olan toprak sahibince belirlenir.

Ortaklık süresi genelde ürün yılıdır. Her yıl harman mevsimi sonunda, ortakçılık anlaşması, toprak sahibinin kararına göre yenilenir yada bozulur.

Tarla tarımında uygulanan ortakçılığın işletme giderlerine katılma ölçüsüne ve buna bağılı olarak üründen aldığı paya göre değı-

şen tipleri vardır. Bunların Bölgede rastlanan başlıcaları "yarıcılık" "icare" ve "cariyek" ve "marabacılık"tır.

Bölgede ortakçılığın en yaygın biçimi yarıcılıktır. Bu işletmecilikte, mülk sahibinin yükümlülüğü, işletmeciye toprak, bina, tohum, kimi durumlarda borçlandırarak işletme sermayesi vermektir. Öteki üretim giderleri ortakçıya aittir. İşletme sonucu elde edilen ürün, tohumluk çıkarılmadan yarıya bölüşülür. Tarla demirbaşı sayılan nadas, ortakçıya ne durumda verilmişse, çıkışta aynı durumda teslim alınır.

Ortakçılıkta her iki tarafın sözleşmeyi bozma olanağı vardır. Ortakçı borçluysa, borcunu ödeyerek yarıcılıktan kurtulabileceği gibi, mülk sahibi yarıcıdan hoşnut değilse, verdiklerini düşük bir fiyatla geri alarak, ortakçılığına son verebilir.

Genel çizgileriyle açıklandığı biçimde işleyen yarıcılık, Bölgede yöreden yöreye değişkenlik gösterir. Sözleşme koşulları anlaşmaya bağlıdır. Anlaşmada yer almadığı durumlarda mülk sahibinin ortakçıya kerpiç kestirmek, inşaatında çalıştırmak, ürününü ambara taşımak gibi, kimi angarya hizmetler yüklediği olur.

Ortakçılığın diğer bir türü "gedik usulü"dür. Bu uygulamada yarıcılara verilen toprak, niteliğine ve çiftlik merkezine yakınlığına göre önce "ok" denilen parçalara ayrılır. Sonra her ortakçı aileye ortalama 400 dönümü geçmemek üzere her oktan bir parça toprak verilir. Böylelikle ortakçılar arasında eşitlik sağlanmış olur.

İcare'de, toprak ve bina dışında tüm öteki araç ve işletme giderleri ortakçıya aittir. Yarıcılığa göre farklı olan yanı, tohumluğun işletmeciye ait olmasıdır. Bu yöntemde, mülk sahibinin toprakla ilgisi en düşük düzeydedir. Ekilecek ürün ve tarım tekniği bakımından üretici özgürdür. Bu özellikleriyle icare, kiracılıkla ortakçılık arasında bir sistemdir. Mülk sahibinin icarcısıyla ilişkisi, harman mevsiminde ürünün bölüşümüyle sınırlı kalmaktadır. Bu işletmecilik biçiminde mal sahibinin payı 1/5'le 1/10 arasında değişmektedir.

İcareyle işletmecilik yapan çiftçi ailelerin sermaye bakımından yarıcı ailelerden farkı yoktur. Bunlar, mülk sahiplerine olduğu gibi başkalarına da borçlu durumdadır. Kimi yörelerde, icareyle tutulan tarlalarda çiftçilerin birleşerek işletmecilik yaptıkları olur.

İcarede de sözleşme süresi genelde bir yıldır. Angarya hizmet bu işletmecilik için de geçerlidir. Angarya, mal sahibi için ücretsiz çalışmaktan misafir hakkı olarak oğlak vermeye kadar geniş bir alanı kapsar.

İcarenin Doğu Anadolu'nun kuzeyinde yaygın bir işletmecilik olmasına karşılık, bir başka yarıcılık biçimi olan cariyek (çeyrek-dörtte bir) Bölgeye, özellikle Diyarbakır yöresine özgüdür.

Cariyek, yarıcılıkla icarenin birleştirilmiş biçimidir: Buna göre mal ve tohumluğun yarısı mülk sahibinden, gerisi ortakçıdır. Ürünün dörtte biri mülk sahibine, dörtte biri ortakçıya ayrıldıktan sonra, kalanın 1/8'i icar bedelidir. Geri kalan yine taraflarca yarı yarıya paylaşılır.

Bir başka ortakçılık biçimi de marabacılıktır. Marabalık, ücretli işçiliğe benzer bir konumdur. Bu işletmecilikte toprak ve bütün işletme girdileri mülk sahibine aittir. Maraba, üretime yalnızca emeğiyle katılır. Bir marabaya ortalama 100 dönümlük toprak işletilir. Elde edilen ürünün 1/3 yada 1/4'ü marabanıdır. Maraba, mülk sahibinin tüm kişisel hizmetlerini görmekle yükümlüdür (Sencer, 1971, 172-176; Beşikçi, 1969, 89-102).

Görüldüğü gibi, geleneksel bir işletmecilik biçimi olan ortakçılık, mülk sahibinin üründen pay alması temeline dayandığı için, sahibinin yada kahyasının mülkün başında bulunmasını ve işletmeyle yakından ilgilenmesini gerektirmiş ve bu da mülk sahibiyle ortakçılık arasında ekonomik bağların boyutlarını aşan bağımlılık ilişkilerinin doğmasına neden olmuştur. Angaryadan, kişisel hizmete kadar geniş bir yelpazede yansımalar bulan bu bağımlılık ilişkilerinin, derin toplumsal içerimleri vardır.

Toprak ağalığı düzeninin yansımaları, ekonomik, toplumsal alanla sınırlı kalmayarak, yerleşme düzenine kadar uzanan geniş bir alanı kapsamaktadır. Sözcülemi Güneydoğuda en yaygın yerleşme biçimi niteliğinde olan mezraa⁽¹⁾ önemli bir kesimiyle geniş toprak mülkiyetinin sonucudur. Gerçi köyün çevre alanlarında küçük tarımsal yerleşimlerin kurulmasında köy içi anlaşmazlık, kan davası, nüfus artış hızı gibi etkenler de rol oynamıştır. Ancak, mezraaların özel mülkiyette bulunması, mezraayı oluşturan konutların yada barınakların çoğunlukla mezraa sahibine ait olması, mezraalarda yaşayanların geçimlerini ortakçılık yada kiracılıkla sağlamaları, bu yerleşim biçiminin ağalık düzeniyle yakından ilişkili olduğunun göstergeleridir. Bu nedenle Diyarbakır, Gaziantep, Mardin ve Şanlıurfa gibi geniş toprak mülkiyetinin egemen olduğu illerde mezraalar da yaygındır (Beşikçi, 1969, 40).

Ortakçılık ilişkileri tarla tarımına özgü değildir. Sürü yetiştiriciliğinde ortakçılık daha çok pazar ilişkileri çerçevesinde olur: Hayvan tüccarları, hayvan yetiştiricileriyle ilişki kurarak, sürü sahiplerini krediyle desteklemekte ve buna karşılık kışın doğacak kuzuların belli bir fiyatla satılmasını sağlamaktadır. Böylelikle tüccar, peşin bir ödeme karşılığında bütün yaz köylü tarafından yetiştirilen kuzuların bir yıl önceden sahibi olmaktadır.

Bu geleneksel üretim ilişkisi, çağdışı bağımlılıkların süremesini sağladığı gibi, tarımın çağdaş ekonomik ilişkilere açılmasını da engelleyen bir etkidir.

Geleneksel ağalık düzeni ve buna bağlı yaygın bir işletmecilik biçimi olan ortakçılık, eski toplumsal-kurumsal yapının süregelmesine yol açmakla kalmayarak, tarımsal işletmeciliğin gelişmesini ve ticarileşmesini engelleyici bir rol oynamıştır.

(1) Mezraa, köyün ortak geçim alanının dışında kalan ve bu alandan bir coğrafi engebeyle ayrılan başka bir tarımsal geçim alanıdır.

Gerçekten ortakçılığa dayalı ağalık düzeninin sonucu, yalnızca kırsal toplulukların kendine dönük kapalı birimler olarak kalması ve geleneksel-geri bir toplumsal yapının süregelmesi değildir.

Aynı düzen tarımsal işletmelerin büyük bir çoğunlukla salt kendine yeterli-tüketime yönelik üretimde bulunmasına yol açmakta ve ürün fazlası yaratarak, pazara açılmasına ve tarımsal üretimde gelişmeler sağlamasına engel olmaktadır. Yaratılan ürün fazlasının sınırlı sayıdaki büyük toprak sahiplerinin elinde toplanması ve bunun da yatırıma dönüşmemesi, işletmeciliğin geçimlik niteliğini sürdürmesini ve üretim güçlerinin ilkel düzeyini korumasının başlıca sorumlusudur.

Bölgede derin izleriyle günümüzde de süregelen bu geleneksel tarımsal yapı, kuşkusuz Türkiye'de 1950'li yıllarda başlayan ve her bölgede değişik düzeyde karşılığını bulan değişmelerden payını almıştır.

Son 40 yılda Türkiye tarımı, başta tarımsal teknoloji olmak üzere, tüm tarım teknik ve yöntemlerinde önemli değişmelere uğramış ve bu değişmeler, tarımsal yapı ve toprak-insan ilişkileri üzerinde değişen ölçülerde etkiye bulunmuştur. Tarım teknolojisi alanında yine başta traktör olmak üzere tarımsal makinalaşma yaygınlaşırken, tüm tarımsal girdilerden daha geniş ölçüde yararlanan tarımda gerçekleşen üretim ve verim artışı, bu kesimi geçimlik olmaktan çıkararak, pazara açmıştır.

Tarımsal yapı değişikliği ilk ve en önemli yansımaları, geleneksel üretim örgütlenme ve ilişkilerinde bulmuştur. Bunlar arasında görünür sonuçları en belirgin olanı yarıcılıkla işletilen büyük işletmeler olmuştur.

Gerçi tarıma modern teknolojinin girmesiyle, geleneksel ve geri bir teknolojiye dayalı tüm işletmecilik biçimleri doğrudan ve dolaylı değişmeye uğramıştır. Tarımda geniş ölçüde kullanılan insan-gücünün yerini giderek mekanik güce bırakması, topraktan önemli ölçüde işgücünün koparak açığa çıkmasına yol açmıştır.

Ancak, tarımdan ayrılan işgücünün yığınsal boyutlara vardığı işletmecilik biçimi, yoğun biçimde insangücü kullanan ortakçılığa dayalı büyük işletmeler yada ağalık düzeni olmuştur. Geleneksel ağalık düzeniyle yönetilen büyük işletmelerden bir bölümü modern teknolojiye açılarak yarıcılık-ortakçılık gibi geleneksel işletmecilik yöntemlerine son vermiştir. İnsangücünün yerini traktör ve öteki araçların alması, bu işletmelerde geleneksel olarak çalışagelen ortakçıların işsiz yığınlara dönüşmesine yol açmış ve tarımda işgücünü değerlendiremeyen bu yığınsal nüfus, tarımdan ve köyden ayrılmaya başlamıştır.

Türkiye'de son kırk yılın toplumsal yaşamına damgasını basan nüfus hareketliliği, ilk güdüsünü tarımsal yapı değişikliğinden almış ve giderek öteki etkenlerin devreye girmesiyle daha da yoğunluk kazanmıştır. Kırdan yada köylük yerlerden kaynaklanan nüfus hareketiyle kırsal yerleşmelerde yaşayan nüfus azalırken, kentsel topluluklar aşırı bir nüfus yığılmasına sahne olmuştur. Kentleri kaldıramayacağı bir nüfus yükü altına sokan iç göçler, giderek ülke sınırlarını aşmış, dış göç boyutlarına ulaşmıştır. Ülkenin çeşitli bölgeleri, değişimin hızına ve süresine bağlı olarak, bu sürece aşamalı olarak katılmıştır. Bölge, geleneksel yapısının direncinden ötürü bu değişime sürecine görece geç katılanlar arasındadır.

Bölgelere ve işletme tiplerine göre değişik ölçülerde gerçekleşen tarımsal yapı değişikliği, dolaylı yollardan kentlerde derin etkilerde bulunurken, tarımsal işletmecilik ve kırsal topluluk yapısı üzerinde doğrudan değişmelere yol açmıştır. Bu değişiklik genel doğrultusuyla makina gücüne dayalı, pazar için üretim yapan yoğun tarım doğrultusunda olmuştur.

Yapı değişikliğinin Bölgede daha yavaş karşılık bulması nedeniyle günümüzde, geleneksel işletmecilik biçimleri önemli oranda varlığını korumakla birlikte, yeni üretim ilişkileri de giderek alanını genişletmiştir.

Bugünkü yapısıyla Bölgede mülkiyet ve üretim ilişkileri temeli üzerinde yine dört kırsal topluluk tipinin ayrılarak tanımlanması olanaklıdır:

Bunlardan birincisi, büyük toprak mülkiyetinin egemen olduğu ve geleneksel yapısını koruyan kırsal yerleşimlerdir. Bunlar ağa köyleri olarak adlandırılan tiptendir.

İkincisi, küçük ve orta boy mülkiyetin ve geçimlik düzeyde üretimde bulunan işletmelerin yaygın olduğu köylük yerlerdir.

Üçüncüsü, toprak ağalığının yapısal dönüşüme uğrayarak geleneksel ilişkilere son verdiği kırsal alanlardır. Büyük toprak mülkiyetinin egemen olduğu bu topluluklarda üretim geniş ölçüde makina gücüne ve ücretli emeğe (tarım işçiliğine) dayalı olup, pazar için üretim yapılmaktadır.

Dördüncüsüyse, küçük işletmelerin yoğun tarıma geçerek pazara yönelik üretimde bulunduğu kırsal yerleşimlerdir. Bunlar eski ahali köylerinin bugünkü biçimleridir.

Bu tarımsal yada kırsal yapının GAP'ne bağlı değişmelerle önemli dönüşümlere uğrayacağı kuşkusuzdur.

Toplumsal yapıdaki değişmelerin niteliğini toprak-insan ilişkileri alanındaki düzenleyici uygulamalar belirleyecektir.

GAP uygulamasının cüce işletmeleri elverişli büyüklüğe ulaştıracak ve toplulaştıracak önlemleri alması durumunda, küçük ve orta boy işletmeciliğin egemenlik kazanacağı kestirilebilir.

Tersine tarımın sulamaya açılmasıyla yetinerek toprak düzeninin kendiliğinden gidişine bırakılması durumunda, toprak birikiminin hızlanacağı ve yığınsal işgücünün tarımdan ayrılacağı beklenmelidir.

Dinsel Yapı ve Şeyhlik

GAP Bölgesinin etnik yapısı gibi dinsel yapısı da türdeş değildir. Gerek din, gerek mezhep bakımından değişik grupları barındırır. Bununla birlikte Mardin'in kimi yörelerinde (Midyat-Gercüş) yaşayan Yezidilerle, Şırnak ve Mardin'in kimi kesimlerinde varlığını sürdüren Süryaniler dışında ağırlıklı din İslamdır.

Müslümanlık içinde sünnilik ve alevilik iki ana mezhep grubunu oluşturur. Sünni müslüman kesim arasında egemen mezhepler Şafilik ve Hanefiliktir. Kırsal topluluklarda yaşayanların çoğunluğu Şafii'dir. Kırdaki küçük bir azınlıkla kentlerde yaşayan halkın çoğu Hanefi mezhebindedir.

Bölge ölçeğinde sünniler, alevilere göre daha ağırlıklıdır. Sünnilerle aleviler arasında kökleri Osmanlı döneminde atılan kimi karşıtlıklar vardır. Bu karşıtlık ve uzlaşmazlık kimi yörelerde, toplumsal ayrılaşmaya varan ve toplumsal ilişkileri etkileyen boyutlardadır.

Bölgede sünni ve alevi köyleri birbirinden ayrı olup, aralarındaki ilişkiler zayıftır. Bu ilişki kopukluğu en tipik anlatımını iki kesim arasındaki kız alışverişinde bulur. Sünni kesim bu konuda daha katıdır. Çoğu sünni, alevi olarak bilinen kesime kız vermediği gibi, bu kesimden kız da almaz. Aynı tutum biraz daha yumuşak biçimiyle aleviler için de geçerlidir. İki mezhep arasındaki ilişki kopukluğunun gündelik yaşama, komşuluktan alışverişe kadar yansıyan uzantıları vardır.

Kaynağı tarihsel koşullara dayanan ve kökenini iki topluluğun değişik kültür ve yaşam biçiminde bulan⁽¹⁾ bu ayrılık, toplumun bü-

(1) Alevilik, özellikle Anadolunun sünni müslümanlarca yurt tutulmasından sonra, yüzyıllar boyu İran kanalıyla Anadoluya dalgalar halinde göç ederek gelen ve yakın zamanlara kadar göçebe olarak yada köylük yerlerde yaşayan Türkmenler arasında yaygın bir mezheptir. Bu değişik yaşam biçimi, aleviler arasında değişik bir kültür ve anlayışın gelişmesine neden olmuştur.

tünleşmesini etkileyen bir öğedir. Sünniliğin toplumsal yapıdaki etkinliği, alevilik üzerinde bir baskı oluşturmaktadır.

Yaşam ve eğitim düzeyinin yüksek olduğu kesimlerde bu ayrılık giderek önemini yitirmekle birlikte, kapalı ve kültür düzeyi düşük topluluklarda henüz önemini korumaktadır.

Öte yandan yöre halkının "Ezdi" diye adlandırdığı ve "şeytana taptığı"na inandığı Yezidilerle,⁽¹⁾ Süryaniler bile sosyo-kültürel ayrılıklara karşın, Bölgede uyum içinde yaşamakta ve müslüman toplumca benimsenmiş bulunmaktadır.

Sünnilerle din ilişkileri mezhep temeli üzerinde örgütlenmiş olup, bunlar da kendi aralarında tarikatlara ayrılmış durumdadır.

Tarikat başkanları, seyitler, şeyhler yada her iki sanı birlikte taşıyan dinsel otoritelerle din hocaları (mela) din ilişkilerinde ön planda olup, toplumsal ilişkilerde belli bir ağırlık ve etkinliğe sahiptir.

Din ilişkileri, gelenekçi toplumsal niteliğinden ötürü hem sosyo-ekonomik ve sosyo-politik yapıyı etkilemekte, kimi yerlerde bu ilişkileri belirleyip biçimlendirmektedir.

Gerçekten Bölgede dinsel açıdan temel sorun, etkinliğini sürdüren şeyhlik, seyitlik ve bunlara bağlı tarikat ve medreselerdir. Böyle örgütlenmiş ve kurumuş olan dinsel birimler, toplumsal yapıda statükonun sürdürülmesini sağlayıp, değişmelere en çok direnen kesimdir.

Bölgedeki Tarikatlar

Kökleri İslamlığın doğuşundan sonraki (Hicri) 6. ve 7. yüzyıla, başka bir deyişle 12. ve 13. yüzyıllara uzanan tarikatlar arasında, Bölgede yaygın ve etkin olanı Nakşibendilik'tir.

(1) Yezidilik, iyile (Tanrıyla) kötü (şeytan) arasındaki sürekli çekişmeye inanan bir mezheptir.

Bu tarikatın ve kollarının Güneydoğuda yaygın olduğu alanlar Siirt (Kurtalan, Batman, Kozluk, Garzan, Mutki, Baykan), Şanlıurfa, Mardin (Nusaybin, Kızıltepe)'dir.

Nakşibendiliğin kollarına ek olarak Bölgede yandaşı oldukça fazla olan iki bağımsız tarikat vardır. Bunların özelliği, şeyhlerinin önemli bir şecereye dayanmaları ve soylarını Peygambere bağlamalarıdır. Bunlar, Diyarbakır'da Ergani, Çermik ve Kulp'de yaygın olarak Ensari Tarikatıyla, Mardin'de geniş bir destek bulan Fethullah Tarikatıdır.

Her iki tarikatın ve tarikat kolunun bir önderi, şeyhi vardır.

Sünnilerdeki şeyhlik kurumuyla, alevilerdeki dedelik kurumu birbirinden farklıdır. Aralarındaki başlıca ayırım, şeyhliğin belli bir soydan gelen küçük bir azınlığın tekeline olmasına karşılık, çeşitli toplumsal işlevleri olan dedeliğin herkese açık bir konum olmasıdır.

Yörede bulunan tarikat lideri, aynı zamanda aşiret reisi yada büyük toprak sahibi (ağa) olabilmektedir. Buna göre, aşiret reisi-şeyh, toprak ağası-şeyh yada yalnızca şeyh olan kişiler vardır. Ancak, aşiret reisliğinin toprak ağalığıyla birleştiği durumlar çoğunlukta, aşiret reisliği ve toprak ağalığının şeyhlikle birleştiği durumlar daha seyrek. Bu son iki durum, şeyhliği kan bağı yada toprak mülkiyetiyle desteklediği için şeyhin etkinlik ve gücünü artırır. Şeyhliğin ağalıkla bir arada olduğu durumlara, aşiret reisliğiyle bağdaştığı durumlardan daha sık rastlanır. Bu durum ya geniş toprak mülkiyetine sahip bir kimsenin bu özelliğiyle zamanla şeyh durumuna gelmesi yada şeyhin zamanla varlığını geliştirerek toprak sahibi olmasıyla açıklanabilir (Bozaslan, 1966, 66-125).

Şeyhlik ve Seyitlik

Güneydoğu Anadolu'da hemen her köyde bulunan atanmış görevli konumundaki köy imamlarının yanı sıra, halk üzerinde büyük etki ve nüfuzu bulunan şeyhler ve seyitler vardır.

Şeyhlik, ilkece dinsel performansla kazanılan bir konum olmakla birlikte, seyitlik soya (secereye) dayanır. Ancak, Peygamberin soyundan olanlar seyit olabilirler.

Bölgede sayıları çok az olan asıl şeyh ve seyitler, belli bir otoritesi olan, geniş halk yığınları üzerinde etkinlikleri bulunan, onları yönlendirebilen kişiliklerdir. Konumu büyük toprak mülkiyetiyle desteklenmemiş olanlar, herhangi bir işi-gücü olmadığı halde, müridlerinin (izleyenlerinin) ve yandaşlarının zekat ve yardımlarıyla varlıklı olmuş, bir bölümüyle politik yaşamda sivrilmiş kişilerdir. Başka bir deyişle, şeyhlerin dinsel kimliklerinin yanı sıra, ekonomik ve siyasal kimlikleri de vardır.

Dinsel bakımdan şeyhler "Tanrıyla kul arasında" bir aracı rolü oynamak savındadır. Şeyh, bu manevi işlevi doğrudan yerine getirdiği gibi, başında bulunduğu tarikat yoluyla da yapar. Ancak şeyhi halkın gözünde güçlendiren ve nüfuzunu artıran, keramet gösterdiğine inanılmasıdır. Bu keramet ve mucizeler arasında günlük yaşama yansımaları bakımından en önemlileri, okuyup üfleyerek, duayla hastalıkları iyileştirdiği inancıdır. Bu inanç, halkın hastalık durumunda, tıbbın gereklerine uymak yerine şeyhden yardım ummalarına yol açmaktadır. Şeyhin manevi otoritesi, insanlara bu dünyada kötülüklerden arınma ve gelecek yaşam için kurtuluş yollarını gösterme yeteneğine sahip olduğu kanısından kaynaklanır.

Şeyhin ekonomik ve siyasal rolü dinsel nüfuzu üzerinde kurulmuştur. Şeyhlikle toprak ağalığının birleştiği durumlarda şeyh zaten ekonomik bir otoritedir. Toprak mülkiyetine dayanmayan şeyhler de konumuna bağlı gelir kaynaklarıyla varlıklı kişiler olarak ortaya çıkmaktadır.

Şeyhlerin ve ona bağlı tekkelerin gelirlerinin başlıca iki kaynağı vardır. Bunlardan birincisi zekat ve hübbeler (adak-yardım) dir. Şeyhler, yandaşlarından aldığı zekatlarla müridlerinden sağladığı mülk, para, ürün, hayvan ve hayvan ürünleri gibi armağanlarla

önemli bir varlık sahibidir. Öte yandan, şeyhler ve tekkelerin ikinci önemli gelir kaynağı, bu amaçla kurulmuş olan vakıfların mal varlığıdır. Dinsel otoritenin elinde toplanan varlık, yatırıma dönüşmek şöyle dursun, Bölgedeki geleneksel ilişkilerin desteklenmesinde kullanılmaktadır.⁽¹⁾

Şeyhliğin en önemli yansıma alanlarından biri de politikadır. Dinsel otoritenin olanaklarından yararlanan şeyhler, ulusal politika sahnesinde önemli roller üstlenebilmektedir.

Topluca özetlenecek olursa, Bölgede geleneksel toplumdan kaynaklanan ve törelere kadar her alanda yansıma bulan aşiretçilik, toprak açılığı ve şeyhlik gibi ilişkiler yürürlükteki düzeni destekleyerek toplumsal değişme ve yenileşme yolunda ciddi engeller yaratan kurumlardır.

---

(1) Müridlerin ve tarikat mensuplarının şeyhe karşı başlıca yükümlülükleri zekatlarını ona ödemeleridir. Zekat hayvan varlığı bakımından 40 koyundan biri, tarla ürünlerindeyse 10 teneke buğdaydan 1 tenekesidir.

KAYNAKLAR

Kesim 1: Güneydoğu Anadolu Projesi

- Anonim: Güneydoğu Anadolu Projesi (GAP)-"DSİ Çalışmaları", GAP Tarımsal Kalkınma Sempozyumu, A.Ü. Basımevi, Ankara, 1986.
- Balaban, Ali: "GAP Entegre Sistemi, Planlama ve Uygulama Sorunları", GAP Tarımsal Kalkınma Sempozyumu, A.Ü. Basımevi, Ankara 1986.
- Başbakanlık Bölge Kalkınma İdaresi Başkanlığı (BBKİB): Güneydoğu Anadolu Projesi (Rapor), Ankara 1991.
- BBKİB: Güneydoğu Anadolu Projesi (Rapor), Ankara, 1992.
- BBKİB: Faaliyet Raporu, 1991
- BBKİB: Agro-Teknik (Tarım Teknoloji) Dergisi, Yıl 1, Sayı 1, Şubat-Mart 1990.
- BİAR (Haz.): Güneydoğu Anadolu Projesi (GAP), Tarihsiz.
- Devlet Planlama Teşkilatı (DPT): Gap Master Plan Çalışması, C.1-4, 1989.
- DPT: Altıncı Beş Yıllık Kalkınma Planı, 1990-1994.
- DPT: Yatırım Programı, 1991.
- DPT: Yatırım Programı, 1992.
- DPT: Kalkınmada Öncelikli Yörelere Raporu, No: 10, 1992.
- Devlet Su İşleri Genel Müdürlüğü (DSİ):
 Güneydoğu Anadolu Projesi:
 Dicle Barajı ve Hidroelektrik Santralı Projesi, 1986.
 Mardin Derik-Dumluca Projesi, 1986.
 Kralkızı Barajı ve Hidroelektrik Santralı, Tarihsiz.
 Diyarbakır-Siirt Batman Projesi, Tarihsiz.
 Yukarı Dicle Projesi Çınar-Göksu Barajı, 1987.
 Adıyaman Projeleri Hakkında Özet Bilgi, 1987.
 Atatürk Barajı ve Hidroelektrik Santralı, 1989.
 Güneydoğu Anadolu Projesi, 1989.

Devlet Su İşleri Genel Müdürlüğü: GAP Güneydoğu Anadolu Projesi Tanıtımı, Ankara 1990.

The General Directorate of Press and Information of the Turkish Republic (GDPITR): GAP Southeast Anatolian Project, Ankara.

GDPITR: Southeast Anatolian Project, Ankara, 1992.

Kesim 2: GAP Yönetimi

Albegov, Murat-Anderson Ake E.-Snickars, Folke: Regional Development Modeling: Theory and Practice, North-Holland Publishing Comp. Amsterdam, 1982.

Balaban, Ali: "Güneydoğu Anadolu Projesi Entegre Sistemi, Planlama ve Uygulama Sorunları", GAP Tarımsal Kalkınma Sempozyumu, A.Ü. Basımevi, Ankara, 1986.

Clapp, Gordon R.: The TVA - An Approach to the Development of a Region, The Univ. of Chicago Press, U.S.A., 1955.

Isard, Walter - Cumberland, John H.: Regional Economic Planning, OECD European Productivity Agency, Paris, 1961.

Karaer, Tacettin-Öktem, M.Kemal: "Güneydoğu Anadolu Projesinin Yönetmel Boyutu Üzerine", Amme İdaresi Dergisi, C.21, Sayı 2, TODAİE, Ankara, 1988.

Mutlu, Servet: "Bölge Gelişmesinde Temel Etmenler ve Türkiye'de Durum", Amme İdaresi Dergisi, C.25, Sayı 3, TODAİE, Ankara, 1992.

Pritchett, C. Herman: The Tennessee Valley Authority, Univ. of North Carolina Press, U.S.A., 1943.

Selznick, Philip: TVA and The Grass Roots, Harper Torchbooks, U.S.A., 1966.

Sönmez, Necmi-Balaban, Ali-Karadeniz, Mehmet M.: Güneydoğu Anadolu Projesi ve Entegre Bölge Kalkınması Yaklaşımı, TÜBİTAK Tarım ve Ormancılık Araştırma Grubu, Ankara, 1985.

Watson, M.M.: Regional Development Policy and Administration in Italy, Longman, London, 1970.

Kesim 3 : Coğrafi Yapı

Aksoy, S.-Erkuş, A.-Eraktan, G.-Tufan, A.-Eraktan, S.-Yalçın, Ö.F.: "Tarımsal Ekonomik Yapı", GAP Tarımsal Kalkınma Sempozyumu, Ankara, 1986.

Atalay, İbrahim: Türkiye Coğrafyası, Yeniçağ Basın-Yayın, Ankara, 1989.

Başbakanlık Bölge Kalkınma İdaresi Başkanlığı: Agro-Teknik (Tarım Teknoloji) Dergisi, Yıl 1, Sayı 1, Şubat-Mart, 1990.

Devlet İstatistik Enstitüsü, İstatistik Yıllığı, 1990.

Devlet Planlama Teşkilatı: Master Plan Çalışması, Ankara, 1989.

Devlet Su İşleri: Güneydoğu Anadolu Projesi Tarımsal Durumu, DSİ İşletme Müdürlüğü, Ankara, 1988.

Devlet Su İşleri: Güneydoğu Anadolu Projesi Tanıtımı, DSİ İşletme Müdürlüğü, Ankara, 1990.

Köy İşleri ve Kooperatifler Bakanlığı: Köy Envanter Etüdü (Adıyaman, Diyarbakır, Gaziantep, Mardin, Siirt, Urfa), 1981.

Yücel, Talip: Türkiye Coğrafyası, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü, Ankara, 1987.

Yurt Ansiklopedisi (Anonim): Anadolu Yayıncılık, C.1-10, İstanbul 1982.

Yurt Ansiklopedisi-Türkiye Genel (Anonim): Anadolu Yayıncılık, C.1-10, İstanbul, 1982.

Kesim 4: Yerleşme ve Nüfus

Girgin, İ.-Öneş, A.-Olgun, M.-Sönmez, N.-Balaban, A.: "Yerleşme Düzenlemesi ve Altyapı Sorunları", GAP Tarımsal Kalkınma Sempozyumu, Ankara, 1986.

Devlet İstatistik Enstitüsü: Genel Nüfus Sayımı, 1980, 1985, 1990.

Devlet İstatistik Enstitüsü: Daimi İkametgaha Göre İç Göçler, 1985.

Devlet İstatistik Enstitüsü: Genel Nüfus Sayımı: Nüfusun Sosyal ve Ekonomik Nitelikleri (NSEN)-Genel-, 1985.

Devlet İstatistik Enstitüsü: Genel Nüfus Sayımı: Nüfusun Sosyal ve Ekonomik Nitelikleri (Adıyaman, Diyarbakır, Gaziantep, Mardin, Siirt, Şanlıurfa), 1985.

Devlet Planlama Teşkilatı: Master Plan Çalışması, Ankara, 1989.

Devlet Planlama Teşkilatı: Türkiye'de Yerleşme Merkezlerinin Kademe-lenmesi, Ülke Yerleşme Merkezleri Sistemi, C.1, Ankara, 1982.

Köy İşleri ve Kooperatifler Bakanlığı: Köy Envanter Etüdü (Adıyaman, Diyarbakır, Gaziantep, Mardin, Siirt, Urfa), 1981.

Sencer, Muzaffer: Türkiye'de Köylülüğün Maddi Temelleri, Ant Yayınları, İstanbul 1971.

Kesim 5 : Yönetmel Yapı

Devlet İstatistik Enstitüsü: Genel Nüfus Sayımı, 1990, İdari Bölünüş.

Devlet İstatistik Enstitüsü: İl ve İlçelerin Yüzölçümleri (Özel Bilgi).

İçişleri Bakanlığı İller İdaresi Genel Müdürlüğü: Türkiye Mülki İdare Bölümleri (Belediyeler-Köyler), 1985.

GAP Belediyeler Birliği: Birlik, Yıl 1, Sayı 2, Şubat 1982.

Türkiye ve Orta Doğu Amme İdaresi Enstitüsü: Devlet Teşkilatı Rehberi, Ankara, 1992.

Kesim 6 : Tarımsal Yapı

- Aksoy, Ş.-Erkuş, A.-Eraktan, G.-Tufan, A.-Eraktan, S.-Yalçın, Ö.F.: "Tarımsal Ekonomik Yapı", GAP Tarımsal Kalkınma Sempozyumu, Ankara, 1986.
- Akyıldız, R.-Doğan, K.-Zincirlioğlu, M.-Konca, Y.: "Hayvan Besleme ve Yem Teknolojisi Sorunları", GAP Tarımsal Kalkınma Sempozyumu, Ankara, 1986.
- Aydeniz, A.-Zabunoğlu, S.-Danışman, S.-Karaçal, İ.: "Toprak Verimliliği, Gübre ve Gübreleme Sorunları", GAP Tarımsal Kalkınma Sempozyumu, Ankara, 1986.
- Ayyıldız, M.-Güngör, Y., Aküzüm, T.,-Erözel, Z.-Yıldırım, O.-Evsahioğlu, N.-Kodal, S.-Tokgöz, A.-Öztürk, F.-Selenay, F.-Girgin, N.B.: "Uygulanacak Sulama Teknolojileri", GAP Tarımsal Kalkınma Sempozyumu, Ankara, 1986.
- Balaban, A.-Sönmez, N.-Tekinel, O.-Benli, E.-Okman, C.: "Sulama Organizasyonu ve Yönetimi", GAP Tarımsal Kalkınma Sempozyumu, Ankara, 1986.
- Balaban, A.-Tekinel, O.: Güneydoğu Anadolu Projesinde Su kullanım Politikası, GAP'ta Tarım, Tarıma Dayalı Endüstriler ve Finansmanı Sempozyumu, Şanlıurfa, 1989.
- Başbakanlık Bölge Kalkınma İdaresi Başkanlığı: Faaliyet Raporu, 1991.
- Bülbül, M.-Vural, H.-Çetin, B.-Çelen, H.: "Kurumsal Yapı ve Tarımsal Girdiler, Krediler, Kamu Hizmetlerinin Geliştirilmesi", GAP Tarımsal Kalkınma Sempozyumu, Ankara 1986.
- Çağlar, Ziya: Kooperatifçilik Mevzuatı, Türk Kooperatifçilik Kurumu, Ankara, 1992.
- Dericioğlu, Taylan: GAP Entegre Yaklaşımı ve DPT Çalışmaları, GAP'ta Tarım, Tarıma Dayalı Endüstriler ve Finansmanı Sempozyumu, Şanlıurfa, 1989.
- Devlet İstatistik Enstitüsü (DİE): Genel Tarım Sayımı, 1980.

- Devlet İstatistik Enstitüsü: Tarımsal Yapı ve Üretim, 1989.
- Devlet İstatistik Enstitüsü: İstatistik Yıllığı, 1990.
- Devlet İstatistik Enstitüsü: Hanehalkı İşgücü Anketi, 1990.
- Devlet İstatistik Enstitüsü, Bülten, 1991.
- Devlet Su İşleri Genel Müdürlüğü: "Güneydoğu Anadolu Projesi", GAP Tarımsal Kalkınma Sempozyumu, Ankara, 1986.
- Devlet Su İşleri Genel Müdürlüğü: GAP Tarımsal Durumu, DSİ İşletme Müdürlüğü, Ankara, 1988.
- Devlet Planlama Teşkilatı: Master Plan Çalışması, C.1-4, Ankara, 1989.
- Devlet Planlama Teşkilatı: Kalkınmada Öncelikli Yörelere Raporu, 1992
- Düzgüneş, O.-Yener, S.M.-Akman, N.-Kaptan, N.-Yargıcı, Ş.: "Büyükbaş Hayvancılığın Entansifleşme İmkanları", GAP Tarımsal Kalkınma Sempozyumu, Ankara, 1986.
- Eliçin, A.-Aşkın, Y.-Cengiz, F.-Arık, İ.Z.: "Küçükbaş Hayvancılığın Entansifleşme İmkanları", GAP Tarımsal Kalkınma Sempozyumu, Ankara, 1986.
- Er, C.-Arslan, N.: "Endüstri Bitkileri Tarımının Geliştirilmesi", GAP Tarımsal Kalkınma Sempozyumu, Ankara, 1986.
- Erkan, Onur-Yurdakul, Oğuz: GAP Alanında Tarımsal Girdi Politikası, GAP'ta Tarım, Tarıma Dayalı Endüstriler ve Finansmanı Sempozyumu, Şanlıurfa, 1989.
- Erkuş, Ahmet: Güneydoğu Anadolu Projesinde Toprak-İnsan İlişkilerini Düzenleme Politikaları, GAP'da Tarım, Tarıma Dayalı Endüstriler ve Finansmanı Sempozyumu, Şanlıurfa, 1989.
- Köyişleri ve Kooperatifler Bakanlığı, Köy Envanter Etüdü (Adıyaman, Diyarbakır, Gaziantep, Siirt, Urfa), Ankara, 1981.
- Kün, E.-Geçit, H.H.-Özgen, M.-Çiftçi, C.Y.-Emeklier, N.Y.: "Tahıl ve Baklagil Tarımının Geliştirilmesi", GAP Tarımsal Kalkınma Sempozyumu, Ankara, 1986.

Madran, Nurettin: Büyük Tarım Sözlüğü, Hacettepe Kitapçılık, Ankara, 1984.

Sencer, Muzaffer: Türkiye'de Köylülüğün Maddi Temelleri, Ant Yayınları, İstanbul, 1971.

Türkiye Bankalar Birliği: Bankalarımız, 1991.

T.C. Ziraat Bankası: Tarımsal Krediler İzahnamesi, Ankara, 1989.

T.C. Ziraat Bankası: Tarımsal Krediler Yönetmeliği, R.G., 22.6.1979, Sayı: 16674.

Kesim 7 : Bölge Köyleri

Devlet İstatistik Enstitüsü: Köy Genel Bilgi Anketi, 1976.

Devlet Planlama Teşkilatı: Kalkınmada Öncelikli Yörelere Raporu, 1992.

Köy İşleri ve Kooperatifler Bakanlığı: Köy Envanter Etüdü (Adıyaman, Diyarbakır, Gaziantep, Mardin, Siirt, Urfa), 1981.

Kesim 8 : Endüstri ve Kentsel Etkinlikler

Başbakanlık Bölge Kalkınma İdaresi Başkanlığı: Güneydoğu Anadolu Projesi, Ankara, 1992.

Devlet İstatistik Enstitüsü: Genel Nüfus Sayımı, Nüfusun Sosyal ve Ekonomik Nitelikleri (Genel), 1985.

Devlet İstatistik Enstitüsü: Genel Nüfus Sayımı, Nüfusun Sosyal ve Ekonomik Nitelikleri (Adıyaman, Diyarbakır, Gaziantep, Mardin, Siirt, Şanlıurfa), 1985.

Devlet İstatistik Enstitüsü: Binalar Sayımı, 1984.

Devlet İstatistik Enstitüsü: Ticaret, Hizmet, Otel ve Lokanta İstatistikleri, 1988.

Devlet İstatistik Enstitüsü: Sanayi ve İşyerleri Sayımı, 1985.

Devlet İstatistik Enstitüsü: Yıllık İmalat Sanayii İstatistikleri, 1988-1989.

- Devlet İstatistik Enstitüsü: Maden İstatistikleri, 1989.
- Devlet İstatistik Enstitüsü: Ulaştırma İstatistikleri, 1990.
- Devlet İstatistik Enstitüsü: İstatistik Yıllığı, 1983, 1985, 1987, 1990.
- Devlet Planlama Teşkilatı: Master Plan Çalışması, C.1-4, Ankara, 1989.
- Devlet Planlama Teşkilatı: Kalkınmada Öncelikli Yörelere Raporu, Ankara 1992.
- Karayolları Genel Müdürlüğü: Karayolu İstatistikleri (Özel Bilgi).
- Kasnakoğlu, Haluk-Kulakoğlu, Ökkeş: GAP Bölgesinde 1980 Sonrası İmalat Sanayi Gelişmeleri, GAP ve Sanayi Sempozyumu, DİE, Şanlıurfa, 1990.
- Kasnakoğlu, Haluk-Kulakoğlu, Ökkeş-Koçberber, Emine-Altın, Selmin: GAP Bölgesinin Sosyo-Ekonomik Yapısı ve 1980 Sonrası Gelişmeler, GAP ve Sanayi Sempozyumu, DİE, Şanlıurfa, 1990.
- Kepenek, Yakup: Türkiye Ekonomisi, Teori Yayını, Ankara, 1987.
- Koçberber, Emine-Altın, Selmin: GAP Bölgesinde 1980 Sonrasındaki Gelişmeler, GAP ve Sanayi Sempozyumu, DİE, Şanlıurfa, 1990.
- Kuyucuklu, Nazif: Türkiye İktisadı, Beta Basım-Yayımları, İstanbul, 1986.
- PTT Genel Müdürlüğü: PTT İstatistikleri, 1990, 1991.
- TC Devlet Demiryolları: İstatistik Yıllığı, 1986-1990.
- TC Devlet Demiryolları: Hareket Dairesi İstatistikleri, 1990 (Özel Bilgi).
- Turizm Bakanlığı: Konaklama İstatistikleri Bülteni, 1990
- Turizm ve Seyahat Acentaları Birliği (TURSAB): Turizm 1990, Ankara, 1990.
- Türkiye Bankalar Birliği: Bankalarımız 1991.

Türkiye Elektrik Kurumu (TEK): Türkiye Elektrik İstatistikleri Özeti, 1990.

Kesim 9 : Sağlık

Başbakanlık Bölge Kalkınma İdaresi Başkanlığı: Güneydoğu Anadolu Projesi (Rapor), 1992.

Devlet Planlama Teşkilatı: Master Plan Çalışması, C. 1-4, 1989.

Sağlık Bakanlığı: Sağlık İstatistikleri, 1990-1991.

Sağlık Bakanlığı: Sağlık İstatistikleri, Mart 1992.

Sağlık Bakanlığı: Yataklı Tedavi Kurumları İstatistik Yıllığı, 1990.

Sağlık Bakanlığı: Güneydoğu Anadolu Projesi, Sağlık Sektörü Uygulama Planı, Rapor 1-2, Tüstaş-Sınai Tesisler A.Ş., 1991.

Kesim 10: Eğitim-Öğretim

Devlet İstatistik Enstitüsü: Genel Nüfus Sayımı, Nüfusun Sosyal ve Ekonomik Nitelikleri (Genel), 1985.

Devlet İstatistik Enstitüsü: Genel Nüfus Sayımı, Nüfusun Sosyal ve Ekonomik Nitelikleri (Adıyaman, Diyarbakır, Gaziantep, Mardin, Siirt, Urfa), 1985.

Devlet İstatistik Enstitüsü: Milli Eğitim İstatistikleri, Örgün Eğitim, 1989-1990.

Devlet İstatistik Enstitüsü: Milli Eğitim İstatistikleri, Yaygın Eğitim, 1988-1989.

Koçberber, Emine-Altın, Selmin: GAP Bölgesinde 1980 Sonrasındaki Gelişmeler, GAP ve Sanayi Sempozyumu, DİE, Şanlıurfa, 1990.

Öğrenci Seçme ve Yerleştirme Merkezi: Yükseköğretim İstatistikleri, 1989-1990 Öğretim Yılı, ÖSYM Yayınları, Ankara, 1990.

Öğrenci Seçme ve Yerleştirme Merkezi: Yükseköğretim İstatistikleri, 1990-1991 Öğretim Yılı, ÖSYM Yayınları, Ankara 1991.

Kesim 11 : Adalet ve Suçluluk

Devlet İstatistik Enstitüsü: Adalet İstatistikleri, 1988.

Yenisey, Feridun: Hazırlık Soruşturması ve Polis, Beta Basım-Yayım, İstanbul 1987.

Yılmaz, Ejder: Hukuk Sözlüğü, Yorum Matbaacılık-Yayıncılık, Ankara, 1982.

Türkiye ve Orta Doğu Amme İdaresi Enstitüsü, DevletTeşkilatı Rehberi, Ankara, 1992.

Kesim 12 : Hanehalkları

Devlet İstatistik Enstitüsü: Genel Nüfus Sayımı, Nüfusun Sosyal ve Ekonomik Nitelikleri (Genel), 1985.

Devlet İstatistik Enstitüsü: Genel Nüfus Sayımı, Nüfusun Sosyal ve Ekonomik Nitelikleri (Adıyaman, Diyarbakır, Gaziantep, Mardin, Siirt, Şanlıurfa), 1985.

Devlet İstatistik Enstitüsü: Hanehalkı İşgücü Anketi, 1990.

Kesim 13 : Tarih ve Kültürel Miras

Basın Yayın ve Enformasyon Genel Müdürlüğü: Anadolu Basını, 1992.

Devlet İstatistik Enstitüsü: Kültür İstatistikleri, 1990.

Kültür Bakanlığı: Kültür Envanteri, 1990.

Kültür Bakanlığı: GAP Yöresi Kültürel Gelişim Projesi, Fırat Üniversitesi, Elazığ, 1992.

PIAR: TRT Kamuoyu Araştırması, Eylül 1989.

PIAR: GAP Bölgesi TRT GAP Televizyonu Araştırması, Aralık, 1989.

Türkiye Radyo-Televizyon Kurumu (TRT): GAP-TV Anketi, Temmuz, 1990.

TRT Kurumu: TRT Araştırması, Ocak 1992.

TRT Kurumu: TRT Araştırması, Ağustos 1992.

TRT Kurumu: Genel Yayın Planı, 1992.

TRT Kurumu: Radyo Dairesi Başkanlığı: Yapım ve Uygulama Talimatı, 1992.

Kesim 14 : Toplumsal Yapı

Appelbaum, Richard P.: Toplumsal Değişim Kuramları (Çev. Türker Alkan), Türkiye İş Bankası Yayınları, Ankara.

Broom, Leonard-Selznick, Philip: Sociology, Row, Peterson and Comp. U.S.A., 1955.

Kongar, Emre: Toplumsal Değişme Kuramları ve Türkiye Gerçeği, Remzi Kitabevi, İstanbul, 1985.

Lerner, Daniel: The Passing of Traditional Society, The Free Press of Glencoe, New York, 1964.

Ogburn, William F.: Social Change, Viking Press, New York, 1950.

Sencer, Muzaffer: Toplumsal Yapı Ders Notları, Sevk ve İdare Yüksek Okulu, 1977.

Sencer, Muzaffer: "Kültüre İlişkin Temel Kavramlar", Ulusal Kültür, Kültür Bakanlığı, Ankara, 1979.

Smelser, Neil J.: "Toward a Theory of Modernization", Social Change, Ed.: A. Etzioni-E. Etzioni; Basic Books Inc. New York, 1964.

Kesim 15 : Toplumsal Miras

Aynı, Ali Efendi: Taksimati Der Livayı Ali Osman, Gürsoy Basımevi, Ankara, 1964.

Beşikçi, İsmail: Doğu Anadolunun Düzeni, E Yayınları, İstanbul, 1969.

Bozarlan, Mehmet Emin: İslamiyet Açısından Şeyhlik ve Ağalık, Toplum Yayınları, İstanbul, 1964.

- Gökalp, Ziya: Kürt Aşiretleri Hakkında İçtimai Tetkikler, Komal Yayınları, İstanbul 1975.
- Hüsrev, İsmail: Türkiye'de Köy İktisadiyatı, Kadro Mecmuası Neşriyatı II, İstanbul, 1934.
- Özer, Ahmet: Doğu Anadolu'da Aşiret Düzeni, Boyut Yayınları, İstanbul 1990.
- Özer, Ahmet: GAP'a Makro Düzeyde Bakış, Dicle Üniversitesi Yayını, Diyarbakır, 1991.
- Uzunçarşılı, İsmail Hakkı: Osmanlı Tarihi, C.II, Türk Tarih Kurumu Yayını, Ankara, 1983.
- Sencer, Muzaffer: Osmanlı Toplum Yapısı, Ant Yayınları, İstanbul, 1969.
- Sencer, Muzaffer: Türkiye'nin Yönetim Yapısı, Alan Yayıncılık, İstanbul, 1986.
- Sertoğlu, Murat: Osmanlı Tarih Lügatı, Enderun Kitabevi, İstanbul, 1986.